

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Окурмандын китеп текчесине

21-том

АЙТКУЛУ УБУКЕЕВ

Академик А.А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

Түзгөн: *Нурзина Ыйсаева*

БИШКЕК
«КУТ-БЕР» – 2017

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
У 17

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

У 17   **«Окурмандын китеп текчеси» сериясы: 21-том:**
Айткулу Убукеев. / Түз. Н.Ыйсаева. – Б.: «Кут-Бер»,
2017. – 632 б.

ISBN 978-9967-12-669-5

Бул китепке жазуучу, журналист Айткулу Убукеевдин тандалган чыгармалары кирди.

Китеп жалпы окурмандарга арналат.

У 4702300100-17

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-12-669-5

© КР УИА, 2017
© «Кут-Бер», 2017

АЙТКУЛУ УБУКЕЕВ (1905–1973)

Жазуучу, котормочу, журналист Айткулу Убукеев Прижевальск уездиндеги Кереге-Таш айылында 1905-жылы туулган. 1921-жылы мугалимдерди даярдоочу алты айлык курсту аяктагандан кийин Кереге-Таш айылында башталгыч класстын мугалими болгон.

1925-жылдан баштап А.Убукеев «Кызыл Кыргызстан» гезитинин адабий кызматкери, «Ленинчил жаш» гезитинин жооптуу редактору, 1928-1930-жылдары Комсомолдун Каракол контондук комитетинин катчысы, 1932-жылга чейин «Кызыл пахтачы» гезитинин жооптуу редактору болуп, партиялык жана советтик кызматтарды аткарып, 1935-1937-жылдары Москва шаарындагы Советтик курулуштун жогорку курсунда окуйт. Окууну бүткөндөн кийин «Кызыл Кыргызстан» гезитинин редакциясында иштейт. 1955-1965-жылдары «Чалкан» журналынын редакциялык коллегиясынын мүчөсү, редактору, башкы редактору болгон.

Айткулу Убукеев кыргыз басма сөзүнүн түптөлүшүнө жана өнүгүшүнө өз салымын кошкон алгачкы журналисттердин бири болгон. Ал жүз элүүдөн ашык фельетондорду жана жүздөн ашык очерктерди жазган. Журналисттик кесип менен бирге жазуучулукту эриш-аркак ала жүрүп, роман, повесть, ангемелерди жазып замандаштарына, окурмандарына таанымал болгон.

Ал «Чыр Дөбө» (1942) романы, «Ар намыздын уулу» (1956), «Ак була» (1973) повесттери, «Жыргал» (1954),

«Койчуман» (1955), «Саякат» (1958), «Кыз-жигит» (1961) аңгемелери ж.б. чыгармалары менен кыргыз профессионал адабиятынын өнүгүү этабына салым кошкон.

Өз мезгилинде чыгармачыл замандаштарынын алдынкы сабында туруп, көркөм сөз чебери катары роман, повесть, аңгемелерди гана жазбастан айыл чарбасын өнүктүрүүдө эмгектенип жаткан эмгек каармандарынын жан дүйнөсүнө сүңгүп кирип, алардын өндүрүштүк ийгиликтеринин сырын ачкан көркөм очерктерди, эл мүлкүнө суук көзүн арткан шылуун, жемекей-ичмекей кара жемсөөлөрдүн жүзүн ачкан куйкум сөздүү фельетондорду жазган. Замандаштарынын эскерүүсүнө караганда А.Убукеев көпкө чейин бир орунга байыр алып отура албага, дайыма эл арасында саякаттап жүргөндү жакшы коргон тынчы жок жазуучу болгон. Ал бирде ак алтындуу түштүктө болсо, бирде мал киндиктүү Нарынды аралап, кыргыз жергесинин кырын кыдырып, сырын сыдырган. Дан өстүрүүчүлөр менен кызылчачылардын эң жакын сырдашы, ардактуу мейманы болгон.

Жазуучу жазган чыгармалары аркылуу заман талабын көрсөтүп, турмушубуздун алга жылуусуна жардам бере турган коомдук мааниси бар, проблемалуу маселелерди көтөргөн.

Жазуучу «Чыр Дөбө» романында Ысык-Көлдүн чыгыш жагындагы элди аябай эзип, сүлүктөй канын соргон байманап, бий, болуш, старчын, эл башчыларынын Октябрь революциясына чейинки жана анын жеңишинин алгачкы жылдарындагы доорун берүүгө аракет кылган. Анда элдин оор абалын, эзүүчү топтордун мыкаачылыгына чыдабай ачык каршы туруп, краңгылыкта тумчугуп жаткан кедей, койчу, кул, күндөр үчүн боору ачынып, эркиндик, теңдик, акыйкат күндүн жылчыгын издеген оң каармандардын образы бар. Ошону менен катар кутурган карышкырдай чамынган Качы бий, Алмабек, Сабит, Садыр, Бекиш, Мантек, Кашкарбай, Чаки сыяктуулардын турмушу, алардын

мыкаачылыгы, революциянын жеңишинен кийин эзилген элдин таламы үчүн баш көтөрүп чыккан селревкомдогу Ийгилик, борбордук волревкомдогу Соколов, Щербинин жана жаштардан Албан, Кубаткул сыяктууларды колунан келсе дароо жок кылууга даяр турган карама-каршылыктарды даана чагылдырып, ачып берген.

Жазуучунун «Ар намыздын уулу» повестинде Арнамызов Акбар аркылуу шаардагы жылуу ордун таштап, алыскы райондордун бириндеги артта калган колхозго барып иштеп, анын экономикасын, чарбасын өнүктүрүүгө белсенип киришкен жогорку билимдүү, айыл-чарба адисинин элесин тартууласа, «Ак була» повестинде эмгектин алдыңкыларынын бири Социалисттик Эмгектин Баатыры С.Ногоеванын өмүр жолун, эмгектеги жетишкендигин баяндаган, ал эми «Кыз-жигит» чыгармасында Совет бийлигинин кыргыз жергесиндеги алгачкы кадамын сүрөттөйт.

ЧЫР ДӨБӨ

(РОМАН)

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

I. КӨЛ ҮСТҮНДӨ

Боз үйдө сайма сайып отурган кыз өзүнөн өзү селт этип чочуп кетти. Илме шибегесин саймасына тепчий коюп, саамай чачын тутамдай кармады да, тыш тарапка кулак түрдү. Бир аздан кийин кергичин керегеге жөлөй коюп, ыргып турду. Сыртка чыгып караса, иниси Кубаткул музоосун үйдүн кырчоосуна байлап жатыптыр.

Музоосун байлап коюп Кубаткул ат болуп азынады, айгыр болуп кишенеди. Кечээ күнү мында болуштун жа-соолу келип – ат тапкыла, – деп ар кимдерге камчы үйрүп бүлүк салган. Аны көрүп калган бала «ат тапкыла» деп уй байлай турган казыктарды, ат байлана турган мамыларды шапалак сөрөйү менен бир сыйра сабап чыкты. Анын добушун уккан айылдын башка балдары үйлөрүнөн «аттана» чыгып дүрбөлөңдөштү. Өз ара бир аз кужулдашты да, кызыл шыйрак эр кулдар айылдын туурасындагы сайга бет ала, торопойдой томураңдап жабыла жөнөштү. Тиги кыз аларды ээрчий карап үйгө жөлөндү.

«Жар жыгылса суу бөгөйт,
Жалгыз өлсө ким жөлөйт.
Жар жыгылса суу чыкпайт,
Жалгыз өлсө чуу чыкпайт» –

деген элдик ылакап сөздү эсине түшүрүп, бөбөгүнүн жалгыздыгын ойлоп муңайды. Үйгө жөлөнө селейип тура берди. А дегенче аркы үйлөрдүн биринен жамачылуу көйнөкчөн аял чыга келди. Төмөн жакты бир аз таңыркай карап тура калды. Анан калың көч келаткандыгын айтып, өзүнчө чарылдап сүйлөдү.

– Жүргүлө, өзүбүз көчүрүүгө барбасак да, көчкөндөрдү көрүп калалы! – деп үйлөрдү карай кыйкырды.

– «Жаман аттуу жарышчаак, жаман тондуу күрөшчөөк». Кайран Карачач жеңемдин желдилүүгү ай! – деп үйүнө жөлөнүп турган кыз өзүнчө кобурады.

Карачачтын кабары боюнча «жатакчы» айылдын келин-кыз, кары-картаң аялдары жабыла көч өтө турган кашаттын кырын көздөй чубашты. Үйүнө жөлөнүп турган тиги кыздын аты Бермет. – Бас, тегеренейин! Көчкөн элдин көркүн көрүп калалы, – деп Карачач аны да алдына салып жөнөдү.

Кара таандай кымкуут калың көч көңтөрүлүп келе берди. Көч алды болуп Качы бийдин улан-ушагы чыга келди. Сыпайылап ат минип, сыйдалап тон кийишкен. Куш кондуруп, мылтык асынгандары да, тайган, машке ээрчиткендери да жүрөт. Бийдин уулу Сабит мырзанын жоргосу чайпалат, өзү жайкалат. Ошентип, ал башкалардан илгери жалгыз келе жатканда, кашатта турган кыз-келиндер көзүнө чалдыкты. Арт жагында келаткан ырчысына кылчайып: кыз-келиндерге жөөлөш, тийишип ырда, – деди. Ырчысын алдына салды.

Сабит мырзанын ырчысы Ашыр деген томпой ооз, орсок тиш, жаргак бешмант, кийиз калпак эме экен, эки ээрдин күбүрөтүп илгерилей бастырды. Чукул барып Бермет кызды бет алдыра ырдап сала берди.

«Кара алачык айлың ким?

Карындаш айтчы, дайның ким?

Мырзалар угуп кетишсин,

Куда болгон кайның ким?..»

– Бали, бали! Кайран көк жал. Узат, узата бер! – дешти бий уулунун жоро-жолдоштору.

Алкынып-жулкунуп Ашыр оолуга ырдады. Анын ыры жалаң гана кордоо, кемсинтүүнүн кычкыл сөздөрү болду. Келин-кыздар корунуп, бири-бирине ыкташышты. Бермет козголбостон ырчынын ырын уга берди.

Оолуккан Ашыр көптөн кийин соолукту. Жеңинин учу менен оозун сүрттү. Арасы ачык тиштеринен шилекейи чачырай берип бети-башын нымдаштырып жиберген экен. Ошол учурда, жаагын сөөмөйүнө желөй коюп, Ашыр ырчыга Бермет кыз жооп кайтарды:

«Жардылыктын жайынан,
Жан багуунун айынан.
«Жатакта» калган айлыбыз,
Сиз сыяктуу шалдыр тиш,
Куда болгон кайныбыз.
Курулай кылба келеке,
Кошомат кылып мырзаңа,
Купшундаган жел өпкө...»

Кана, айтыша бер! Бол, бол! – деп жоро-жолдоштору Ашырды сүрөөнгө ала, шыкак болуп дуулдашты. Ал эрдин эптештирип бирдеме айтууга аракеттенди. Бирок, оозуна эчтеме кирбей да, чыкпай да койду. Атын теминип, келин-кыздарды демите башын чулгуй берди. Баары бир оозунан эчтеме чыгара алган жок. Учурдан пайдаланып Бермет да аны кордоого өттү:

«Эми эки ооз ыр айтсам,
Ичи күйүп чок болот.
Ырчысыңган томпой ооз,
Ошону менен токтолот.
Ырдын жайын билбестен,
Ырчысынып куу тумшук,
Кайсы алына шоктонот?..»

Айласы түгөнгөн Ашыр атын моюнга бир салды. Бура тартып артын карабастан кача жөнөдү. – Качпа, качпа! – дешти жолдоштору.

Ашыр кылчайган да жок. Берметке суктана карап Сабит мырза бир аз турду да, сабыры суз бастырып кетти. Бермет да аны көпкө чейин ээрчий карады.

Аялдар мырзадан абийир сактап, айбыгып араң турушкан экен, эми дуулдашып Берметти ортого алышты.

– Берметке мырза ашык болуп калды. Өзүңөр деле көз карашын байкадыңар го? Албаса эми жаны тынбайт, ишенип койгула. Бийдин келини, мырзаны катыны болосуң, берекем, – деп Карачач жеңе Берметти кучактап эркелетти.

Уландарына удаа бийдин кыз-келиндери чыга келди.

Үртүктөп аргымак чалыш ат минип, башына шөкүлө кийип, бийдин кызы Сайкал жөкөрлөрүнөн обочо илгери келе жатты.

– Ат үркүтчүдөй болгон бечаралар, – деди. Ошентип ал «жатакчы» келин-кыздарды корсунта сүйлөдү.

– Бийдин көйрөң кызы көрктөнөм деп, адам көрсөңөр! Каракчы болуп алыптыр! – деди Бермет. Мурдун чүйрүп эликтеп да койду.

– Анчалык тескери болбосоң, эл көчкөндө темселеп «журтта» калар белең? – деди бийдин кызы.

– Шөкүлөңдү талашып жаткан эч ким жок. Эриккен болсоң эртерээк барып койчу-колоң менен эрмектеш! – деп Бермет ээрдин чүйрүдү.

– Серендеген сетердин сөзүн кара! – деди да, бийдин кызы Сайкал ызалана бастырып кетти.

Кыз-келиндерден кийин бийдин төөлүү көчү чубап өттү. Жетелеген төөсү жөн баспай бийдин Кызалак деле турган күңүнүн азабын колуна берип, боздотуп келе жатты. Ал төөсүн, ошондой кыйык төөнү жараткан кудайын кошо кармап, зариңкиреп ыйлап алыптыр. Бирок, бийине эч канча тил тийгизбейт. Кейпи, кудайынан бийин жогору көрө турган болсо керек.

– Токтой турчу? – деди Карачач демейдегесиндей жулунуп.

– Кымыз жок! – деди өзү араң келаткан Кызалак. Көрсө, кымыз сурады го деген экен.

– Ээриңди оңдоп токуп берели. Жыгыла турган болуп калыпсың!

Ошентип, эмне максат менен «токтой тур» дегендигин Карачач катуу сүйлөп туюндурду.

– Ошентсеңер ошенте койгулачы, тегеренейиндер!..

Ээрин оңдоп токуп, жип олоң, жип куюшканын бекем-деп беришти.

– Эми суусун жутуп албайсыңбы?– дешти.

– О, тегеренейиндер, андай аттуу күн кайда!.. Келиндердин бирөө суусун алып келүүгө жүгүрдү.

– Эч болбогондо ээр-токумумду, үстү-башымды дурус-тап бергиле дебеген экенсиң! Ооп жыгылып калсаң, жип үзөңгү бутундагы чокойго чалынып ат сүйрөп өлтүрбөйбү?

– Ушу көрөкчө өлүп калган деле жакшы болор эле, – деп Кызалак үшкүрүп жиберди. Мурдунун суусун алып келаткан келинге карап, – батыраак баса көр! Жутуп алып тезирээк кетейин. Барып үй тигиш, тезек терип, отун алыш керек, – деди. Аяктагы суусунду апкаарый жутту. – Көзүм ачыла түшпөдүбү! Ылайым көзүнөр ачылсын, айланайындар!..

Алкышын айтты. Буйласын чоюп төөсүн жетеледи. Келин-кыздар айдап узатып койду. Анан анын күндүгүн, эч болбогондо бий жанагы отунчу кулуна деле никелеп койбогондугун айтып Карачач капталын кашынды.

Төөлүү көчтөн кийин байлардын жер дүңгүрөткөн жылкылары келип, кашатта тургандарды тебелеп кете жаздады. Эми короо-короо койлорго аралаш уйга жүк-толгөн жөөлүү көчтөр келди. Мөөрөгөн уй, маараган кой, кишенеген жылкы, мал тосуп, көч айдагандардын кейиничтүү кыйкырык үндөрү айлананы азан-казан, ызы-чууга толтурду. Бир тарабы жылкыларын котолото бош айдап баратса, экинчи тарабы этектерин курларына каңтара кыстарып, алка-шалка тердеп, уйларынын куйруктарына сүйөнүп жөө-жалаң кетип барат. Учкашып-чиркешип бараткандары андан көп.

Алачыгын карала уюна артып, анын үстүнө бир баласын таңып, экинчи баласын өзү аркалап, уюн жалгыз жетелеп Каныш жеңе да келе жатты. Куйругуна чиркеп койгон музоосу кыйыктанып уйду артты карай тартат. Мурун-

тук аркылуу Каныш уйдун мурдун илгери карай тартат. Ошентип, жардылардын өздөрү да, карала уйга окшогон алардын бирин эки малдары да, жүккө таңууланган балдары да көч үстүндө көрбөгөндү көрүп келе жатышты.

– Байлары көчсө, анын артынан жөө-жалаң, учкашачиркеше көчкөндөй байкуштарына мынчалык эмне убара? – дей калды кадимки Карачач.

– Байларынан «саан ичип» жан багыш үчүн жанталашып бараткан шордуулар эмеспи, – деди кимисидир.

Жөөлү көчтүн артынан бир короо кой келди. «Эркеч башта!» деп кыйкырып коёт койчусу. Мингени өгүз, тартынганы чарык, бөктөрүнгөнү кементай, үстүнө кийгендери таар-туур, башында өрө кийизден тигилген эндей калпак.

– Крой, крой! – деп өгүзүн өпкөгө теминип өкүрөңдөтө бастырат. Тескери баскан койлорду:– ээнди жут, ээнди! Талаада кал, талаада калгырдын малы, – деп каарын төгүп каргайт, каңырыгын түтөтөт. Койлору шыдыр жүрүп кетсе созолонуп ырдап да калат:

Көчкөндө көчүң жандайын,

Көз карашың аңдайын.

Көз карашың түз болсо,

Көчүңдү ээрчип калбайын!..

Байдын уландарынан корунуп эчтеме айта албай коргологон келиндер койчудан жазганган жок, а түгүл тийише кетишти.

– Бийдин кызынын көз карашы түз болгон го, кайран жигитке!

– Көчүнөн калбай коюн айдап баратышына караганда ошенткен болсо керек!

– Бийдин кызынын көчүнөн калба, кагылайын. Койлорунду айдап, ээрчиген бойдон бара бер!– деп Карачач бул жерде да сөзгө аралаша койду.

Өздөрү тийишкен келиндерден койчу да тартынбады. Өгүзүн бышылдата бастырып жакындады. Чүлүгүн каңтара тартып тура калды да, ырдап коё берди:

Келин-кыздар арбаңар,
Бар бекен суусун жармаңар?!
Суусап келген койчуну,
Суусун берип жалгаңар!
Жардылыктан көчө албай,
Кеткен окшойт аргаңар...

Кыз-келиндер удургуп калышты, жооп айта албай бири-бирин түрткүлөштү. Койчу чокоюн чойтойто, чүлүк үзөнгүсүнө чирене тээп, ар кимисине эрдемсип, астыртан көз жүгүрттү.

Ушунчабыз туруп бир койчучалык жокпузбу. Бирдеме дебейсиңерби! – деп Карачач каадасынча намыстана сүйлөдү. Анын сөзү ар биринин намысын козгоду. Бирок, койчуну бет ала чыгууга бирөө да жарабады. Акыры Карачач чыдабай кетти:– Намыс эмеспи, кокуй-катүгүн. Өзүң бирдеме дегин, кагылайын! – деп Берметке барып жалбарды. Өпкө-жүрөгүн чаап, жөн эле безилдеп кетти. Ошондо, койчуга бет ала Бермет сөз жөнөттү:

Өгүз минген баласың,
Өрөпкүп сүйлөп каласың.
Өгүз менен өпөңдөп,
Өзүң кайда барасың?
Суусундукка жарманы,
Сураган жерден табасың.
Суусак болсоң жашында,
Койду кантип багасың?
Кой жоготсоң кокустан,
Бийиңе кантип жагасың?
Кандырганы турасың,
Келин-кыздын табасын!
Билбей турган көрүнөт,
Бул жигит да, чамасын...

– Кой эми, кагылайын карындаш, кой! – деп койчу курулай каткыра күлдү. – «Кой» демекчи, иттин койлору бет алды жайылып кетип жоголду бекен, – деп өгүзүн бура тартты.

– Суусун жута кет, ырчы жигит! – деп Карачач капталын кашып эргиштеди.

– Суусунум канды, карындаш кандырды. Ракмат! – деп Берметке койчу дагы бир жолу жалт карады. Анан өгүзүн өкүрөңдөткөн бойдон койлоруна кетти.

Коюмду жайдым шабырга,
Жебедим тыштуу кабырга.
Акым күйүп кеткен соң,
Коюн ташка камадым,
Чокоюмдун таманын,
Шоона менен жамадым...

Ырын ырдай, өгүзүн өкүрөңдөтө коюн айдап койчу жигит жүрүп олтурду. Бермет кыздын элесин көз алдына келтирип, айткандарын уламдан улам эсине түшүрө берди. Кечке айдоодо жүрүп ачыккан койлор ошо түнү короого жатбай тынчын алса, Берметтин элеси эсине келе берип уйкусун качырды.

Койлор таңга жуук гана тынч алды. Жайлоонун сыдырымына чыйрыккан Албан төөнүн жабууларынан калыңдап төшөндү да, Кызалактын үйүнүн жанына жата кетти. – Бийдин коюн мен эмне үчүн кайтарып жүрөм? Мал таап бай болуш үчүнбү? – деген суроолор оюна келет. Ойлонуп жата берип, «жан багыш үчүн» деп өзүнө-өзү жооп айтат. – Жан багыш керек болсо, Берметтин атасы Ийгиликке киренди кирсем деле бакбаймынбы. Макул, барып киренди кирейин, оорун колдон, жеңилин жерден алайын. Бирок, Бермет мени теңине алар бекен? Мейли, теңине албаса тегерегинде жүргөнүм да жаман болбойт. Ошондой ойлорду ойлой берип кирпич какпастан таң атырды.

Ошо түнү бийдин койчусу Албан гана эмес, уулу Сабит мырза да оңчулуктуу уктай алган жок. Көрсө анысы да Берметке берилип калыптыр. Алсам деген оюн эртеси эле арачы салып атасына айттырып калды. Аны уккандан кийин өзүнүн карындашы Сайкалдын да санаасы бөлүндү болду. Бир туруп: – Алса ала берсин. Келин болуп келе

калса, кечээ көч үстүндө көрсөткөн ызасынын эсесин бир чыгарайын, – дейт. Бир туруп көп узабай өзү да күйөөгө кете тургандыгын эске алып, агасын азгырып алдырбай коюунун амал-айласын издейт.

Карачач жеңе Берметтин ата-энесин күтө берип ошо күнү кечти араң киргизди. Алар келе жатканда эле тосо басып болгонду болгондой баяндады:– Ишене бергиле. Айтты койду дебегиле. Кудай буюрса бийге куда-кудагый болуп каласыңар, – деди. Берметтин ата-энеси андай сөздөрдү уккандан кийин «жамандын айтканы келбесе да, сандырагы келгиси бардыр» дешип ичтеринен кымылдашты. Түндө алардын уйкусу да чала болду. Бермет да ошол түнү аз уктады.

II. ЖАЙЛООДО

Текирең-таскак менен келаткан атчандар Аңырты жайлоосунун желөнкөсүнө чыга келди. Жээрде жоргону бөжүтүп алда жалгыз келаткан татырандай сары киши Бекиш старчын, жөндөп айтканда старшина. Чепкенди тыкыйта бөктөрүп, калпакты баса кийген. Белинде жазы кемер, күмүшү жаркылдап алыстан көрүнүп баратат. Мындагы айрым адамдар аны «сыйда сары» да дешет. «Шайтан сары» дегендери да бар. Баары бир, кандай дешсе да бир старчын «үч урукту» тырп эттирбейт. Анын артынан аттарын кара терге чөмөп каз-катар үчөө баратат. Берки четтеги кабырыңкы арык кара Кашкарбай – «Олжобай» уруусунун элүү башысы. Орто жерде теңтайлашып келаткан кодойгон чедирекей кызыл киши Мантек – «Жамгырчы» уруусуна элүү башы. Аркы четте келаткан дуңгул кара «Алыке» уруусуна элүү башылык кылат, аты – Чаки. Алардын артында делпилдеп келаткан эндей этектер тиги төртөөнүн аткошчу жигиттери.

Жөлөңкөдөн босогого чыга келгенде Аңырты жайлоосу аягынан башына дейре айгине көрүндү. Аксай, Арпа,

Каркыра жайлоолорундай кенен болбосо да, Аңыртыдай жакшы жайлоо аз болууга тийиш: тескей тарабы карагай, четин, ит мурун, шилби, карагат, калың чер. Черден жогору коргул корум, андан жогору эчки-теке эркин жайылган катмарлашкан калкагар зоока. Күңгөй тарабы бетеге, түлкү мурут. Төрлөрүнүн башы жана өрөөн-өтөктөрү каракыяк, кымыздык, козу-кулак, каакым, көбүргөн, жөргөмүш, казтаңдай. Мында келгенде төрттүлүк малдын чери түгөл жазылат. Ышкын, кымыздык, жөргөмүш, козу кулак, каакымга бала-бакыра да туйтунуп калышат.

Катуу жүрүш менен келаткандар Аңыртыны өрдөй бергенде күн батууга жакындады. Кечки жел тигилердин этектерин делпилдетти. Ат үстүндө талыкшып келаткандар салкын желге сергий түштү. Мелтиреген өзөн сууну бойлой уй мүйүз тарта конгон алда канча айылдар, желе боодон алыстап төш таяна жайылган жылкылар. Төр-төрдөн чубуруп түшүп короолорго кирип жаткан койлор. Өтөктөрдө ыңырсып жаткан уйлар. Кыскасы төрттүлүк мал Аңырты өзөнүн азан-казан түшүрүп жаткан экен.

Атчандар Качы бийдин айлына иңирге аралаша жете келишти. Чулдук тумшук чоң сузгусу менен эт оодарыштырып, кемегенин кашында Каракул жалгыз туруптур. – Мейман келди, ат алгыла! – деп аркы турган куба төбөл үйлөргө үн салды. Бүгүн кымызга кыйла тойгон болсо керек, эки бети көкбоордой көгөрүп чыңалып кетиптир. Булоолонуп тердеп да турат. Кийиз калпактын бир тарабын ичине имере кийип койгон. Жаргак шымы бүтүнүрөөк болгон менен, көйнөк сөрөйүндө жакасынан башка ийинге илинер эчтемеси калбаптыр. Кийиз өтүк болушуму согончогуна басылгандыктан турку узарып, кончу кыскарып кетиптир.

Кубатөбөл үйлөрдөн жарыша чыккан жигиттер келгендердин атын алышты. Старчын, элүү башыларга бийдин жүз баштуу ак үйүнүн эшиги ачылды. Ат кошчулар казанды чөйрөлөп кемегенин кашында кала берди.

– Этке бүгүн жакшылап тойгуза көр, Каракул мырза! – деди ат кошчулардын бири. Ал үн чыгарбады, «сорпону тескейинен» калпып аякка куйду да, шор-шор ууртап тузун байкады.

– Этинен болбосо да, марттык кылып сорпосунан кайрылышаарсың?

– Деги быйыл тамак бетин көрбөгөнсүңөр го, жигиттер! Аттан бутуңар түшө элек жатып казанга акыясыңар, – деди казанчы. Чоң аякка сорподон толтура куйду да:– Мегиле! Акыйып тура берсеңер этке сугуңар өтүп кетет. Тигиндей барып бөлүшүп иче тургула. Кийинкисин кийин көрүшөрбүз...

Аяктагы сорпону алып тигилер арылап кетишти.

Старчын, элүү башыларды жайдандап Качы бий жакшы кабыл алды. Курулай сыйлай беримиш болгон менен, бийибиздин ээгинде эки тал түгү жок, көсөө киши. Аны да сыртынан ар кимдер «жалжагай ооз, жаркабак» дешет. Өзү да ак кажырдай айбаттуу адам. Өз кишилерине эрөөн-төрөөнү жок. Чет кишилерге сырт салат, тоотмоксон болуп кыр көрсөтөт. Өз санын өзү мыжыга кармап, тишин кычыратып, сурданып калмасы да бар. Өз үйүндө эт менен кымызга тоюп да койбойт. Чоочун жерлерде ченеп ичип, чебердеп жейт.

– Келгиле, келгиле! – деп жаяктады. Старчын сынып Бекиш бийдин катарына барып олтурду. Букара «жамгырчы» уруусунан болсо да Мантек жаш жагынан беркилерден улуулугун эске алды, чедирейе барып старчынды жандай отурду. Бийдин өз кишиси, өз айлынан эмеспи, Кашкарбай Чакиден төмөн отурду.

– Старчын, элүү башылар атка чайкалып чаалыгып калышкандыр, кымыз жуткургула!

Бий ошентип ээгин сылады. Бешмантынын эки этегин куруна кайтара кыстарып алган жапалдаш бойлуу бышалак сары жигит ишке киришти. Керегеде байлануу турган чаначты күпүлдөтө чайкады да, оозун кайрып кеселерге куя берди. Жаш өспүрүм жакшынакай бала баш ылдый бирден кесени ар бирине карматып чыкты.

– Пай, пай, пай! Жөн эле бал болуп калган экен, кымыз болбосоң коё кал. Опургула, жапыргыла! – деди. Кымызын мактай сүйлөп Мантек элүү башы бийге ошентип көшөкөрлөндү.

Бийдин көрөркөз токолу салабаттуу да, сабырдуу да, кейпи салмактуу да аял болууга тийиш. Сүлөөсүн ичикти желбегей жамынып, сыңар тизелеп отурушун жазбады. Созулган бойдон кеп жок, сөз жок солк этпестен отура берди. Кымызга меймандарынын суусуну канган учурда эки табакка эт келди. Бир табак бий менен көрөркөздүн алдына коюлду. Эпилдеп меймандарга кымыз сунуп, колдоруна суу берип жүргөн бала да ошо табакка отурду. Берки табак старчын, элүү башыларга тартылды. Ар кимиси жашына жараша устукандарын алып мүлжүүгө кирди.

– Жанагы биздии жигиттер кайда жүрүшөт, келип эт туурашсын, – деп Мантек дагы кортондоп койду.

Аткошчу жигиттер колдорун жууп белең турушуптур, бычактарын кармай киришти. Алар аткошчулукка туурамчылыктын аркасы менен гана жетишкен эмелер экен, босого жакка отуруп эт туурашты.

– Опургула, жапыргыла, майда туурагыла! – деп Мантек элүү башы дагы камкорлонуп койду.

Эт туурап берип туурамчылар аттарына барышты. Жайдактап, аса байлап, ээр токумдарын жаздана, ай талаага тоголонушту. От караңгылай түшкөндө эттин майлуу жеринен кимиси кандайча кесе коюп, кантип сугунуп жибергендиктерин айтып бир кыйла кобурашты.

«Конок каадасы» болгондо бышалак сары үч элүү башыга чогуу, старчынга өзүнчө жалгыз – эки жерге төшөк жайлады. Бийдин үйүнө керилип жата берүүдөн айбыгып үч элүү башы эртең менен эрте турушту. Айылдын жанындагы дөңсөөгө барып айланага көз жүгүртө отура беришти. Бийдин улуу байбичесинен эки уул бар экен, бир короо кой, бир желе жылкы, саанчылары менен өзүнчө айыл экен.

– Тетиги айыл эң улуу баласыныкы, – деди Кашкарбай элүү башы.

Ортончу аялынан Сабит мырза. Эркектен өзү жалгыз. Бүгүн тою келгени турган кыз анын уялаш карындашы, аты – Сайкал. Төрт түлүк малы котолоп жаткан мына бул калың айыл ошо Сабиттики. Кичүү аялы Камка төрөбөй жүрүп кечигип төрөгөн. Бир уул, бир кыз бар, балдары жаш. Энесин тартса баласы жаман чыга койбос. Бийи деле, уландары деле, байбиче аялы менен ортончу аялы деле Камкадан чыга алышбайт. Кагылыша кеткендерин мамыр-жумур жайгаштыра коёт. Билармандыгы да бар. Залимдиги да жетиштүү, ички бийлик ошо Камкасынын колунда.

Өтөр-кетер кептерден Кашкарбай ошентип кобурап олтурду. Бий төшөгүнөн жай туруп тышка чыкканда, тышта жүргөн Камка үйгө кирди. Старчын башын көтөрө коюп:

– Камка жеңе көз акымдан качан кутулар экенсиң? – деп тийише сүйлөдү.

– Жаның болсо көз акынды өндүрүп алууну өзүң билбейсиңби? Мурутун сары арпанын кылканындай тикирейткен эркул! – деп Камка серпиле карады эле, старчындын жаагы жап болду. Адегиче бийдин «О Камка, дааратка суу алып чыга калчы!» – деген үнү көтөрүңкү чыкты. Дааратка суу көтөрүп чыгуу Камканын милдетине кирбей тургандыгын бий өзү деле билет. Старчындан кызганып ошенткенин түшүнө койгон Камка буйдалбастан кайта чыгууга ылаажысыз болду.

Күн шашке болгон учурда андан-мындан чубагандар да, чаначтарга буулган кымыздар да элүү башылар олтурган деңсөөгө келип түшө берди. Отургандар кымызга ала күү болгон кезде бий сөз козгоду. Садыр болуш менен «күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан» жети сөөк экендигин айта келип, «бир ууч сөөгүн» алууга тоюн артып бүгүн келише турган болуптур. «Атты кандай чабабыз. Мейманды кандай алабыз? Табакты кандай тартабыз?

Тойду кандай беребиз? Кызды кандай узатабыз?» деген сыяктуу сөздөрдү жаадырды.

Ар кимиси билген кеңешин айтты. Кеңештин акыры: – той кыздын өз энесиникине, Сабиттин айлына түшүрүлсүн. Бийдин үйүнүн жанына болуш куданын өзүнө бир үй, жигит-жалаңына бир жасалгалуу – эки үй тигилсин. Калгандары айыл-айылга бөлүштүрүлүп коноктолсун. «Кыз калыңсыз болсо да каадасыз болбойт», узатуу каадасы кудалардын келишине жараша болсун, – деген сөздөр менен жыйынтыкталды. Тойду башкаруу милдети старчын менен үч элүү башынын мойнуна жүктөлдү.

Тигилер өздөрүнчө болуп жатканда жыйырма чамалуу кыз-келин ээрчитип Сайкал кичи энеси Камкага келди. Көзү шишимек, өңү өчүп кумсарып калган. Бурала басып, өгөй да болсо өз энесинен жогору көргөн кичүү энесинин жанына барды. Үн жок, сөз жок муңая бир карап коюп жанына отурду. Кичүү энеси жаагынан сылап улутунду. – Сен кандай абалда болсоң, сен үчүн мен да ошондой абалдамын балам, муңайба! Өз атабыз бий экен. Кудабыз болсо болуш. Тойлорун токтото турууга кудуретим жетпеди. «Аксактын сабырына кара» деген, сабырдуу боло туралы. Тойлорун тополоңго айландыраарын бир жолу айландырармын. Антерим бышык. Акырын көрө жатарбыз, – деди Камка. Сөзүнүн акырын: – Келиндер! Кымыз ичкиле, ойноп-күлүп эркеме эрмек болгула, – деп бүтүрдү. Ичигин желбегей жамынып чыгып кетти. Айылдын четине барып өзүнчө жалгыз отуруп алды. Бир аздан кийин старчынды ээрчитип бий жанына барды. Кеп-кеңештеринин жыйынтыгын баяндады. Камка үн катпастан укту. Мелтирегенден мелтиреп отура берди. Көчүгү талыган бий жантайып жата кетти. Бекиш старчын тыякта отургандарга кайта барып кошулду.

Кыз-келиндер кылактап кыйладан кийин үйдөн чыгышты. Камканын жанында жантайып жаткан бийди көрүштү да, үйдүн далдасын карай имерилишти. Аларды көрүп олтурган Камка бийине карады да:

– Келин-кыздар сизден жазганып турушат, тигилерге барыңыз! – деди. Бий онтолоп уйча турду. Каалгый басып кетер менен кыз-келиндер Камканын жанында болушту.

– Ырдагыла! – деди Камка. Ал аны сөз болсун деп анчейин айта салды. Ырдагысы келсе келин-кыздар эркек аттууга үндөрүн угузбай ээн жерлерде ырдамыш болушат. Тыякта эркектер, бул жерде айбаттуу аял Камка отурса, кимисинин оозунан ыр чыга коёт эле!.. Анын үстүнө бийибиз да «ырысы жок сынчысынып калат, уяты жок ырчысынып калат» деген сөздү көп айта турган.

Улуу шашке ченде старчын, элүү башылар аттанып жогорку айылдарга кетишти. Түш ченде шайдоот жигит, илбериңки келиндердин бир тобу бийдин үйүнөн оолагыраак – мал баспаган жерге эки үй көчүрүп келип тиге коюшту. Айыл арасында жүргөндөр экең-тукуң болуп, баскан– тургандары чыйралгандан чыйрала берди.

III. САЙКАЛДЫН ТОЮ

Той жүктөгөн төөлөрүн жетелеп кудагылар бешимченде келди. Тосо чыккандар аны Сабит мырзанын айылына алып кетишти. Той тамагы алда канча капка, толгон токой куржундарга тигилиптир. Каптагылары жарымына чейин тууралган базар нан, жарымынан жогоркусу бышырылган эт экен. Куржундагыларына боорсок, жийде, өрүк, мейиз, кант салышыптыр. Той түшөр замат төрт-беш бала ар кайсы айылдагыларды той тамагына чакырыш үчүн чабагандап кеткен. Мына эми убап-чубагандар келе берди. Ошого чейин «Камка келсин» дешип каптардын буугучун чечишпеди. Куржундардын оозу да сөгүлгөн жок. – Келсин деп жатышат, – деп ат коштоп келген баланы: – бара алгыдай эмесмин, ооруксунуп турам. Өздөрү тейлей беришсин, – деп кайта жиберди. Бир аздан кийин:

– Апа, өзүң, барып башында турбасаң болбойт-ко!–деп Сабит мырза өзү келди. Анын келатканын укканда башына жаздык койдуруп жата калган Камка:

– Уулум, үч күндөн бери апандын эски оорусу козголуп турат. Анын үстүнө баягы шакый деген эмеси да кошумча болуп алды. Айылда андай тойлордун далайын башкарып жүргөн аялдар бар эмеспи, ок тийиптирби, белең тамакты таратып беришер, – деди.

Сабиттин өз энесинин жүүнү бошураак эле. Кудагыйларына бел алдырып коёбу деп чочулаган. Өгөй энесине өзү келишинин себеби ошол болучу.

Камкадан күдөрү үзүлгөндөн кийин аялдар «Куржун сөгүү» эрежесин аткара берүүгө киришти. Ар кайсы уруудан бирден байбиче куржун сөктү. Куржундардын сөгүлүшү куру болгон жок. Салт боюнча кай бирлери сөгүлгөн куржун, каптардын оозуна жоолук байлап, кай бирлери теңге-тыйын коюп ырымдашты. Куржун сөккөндөр той тамактарынан бир табакка жасап алып үйдөн чыга берип турушту.

Той тамагына келгендер айылдын четине кырка тартып отура берди. Тамак таратуунун жайын билгендер шымаланып табактарга бөлүштүрүп турду. Улам келгендерине төрттөн, бештен кылып табактар тартылып жатты. Эттин чүйгүндөрүнөн, тууралган базар нан, өрүк, мейиз кылып бир табакты барыдан мурда бий менен Камкага жөнөтүшкөн. «Жүрөгүмө эчтеме барбай турат» деп Камка нанынан болсун, этинен болсун бир тиштем чайнаган жок. Өрүк, мейиздеринен да оозуна салбай койду. Бий алынын бардыгынча аймап-күймөдү.

Болуш куда жоон топ киши менен күн бата келип тигилген үйгө жатып калды. Күйөө бала, анын жоро-жолдоштору иңирге аралаша келип, айылдын арт жагындагы кабакка түштү. Салт боюнча келин-кыздар тосо барып алып келишти. Күйөө баланы жоро-жолдоштору менен өздөрүнчө бир үйгө жайлаштырышты. Бир жагынан мал союп, экинчи жагынан эт бышырып далай жигиттин сузгусу түн ортосуна чейин колунан түшпөдү.

Эл жатарда Качы бийге караштуу старчын менен үч элүү башыны Садыр болуш чакыртып алды. Тойго союла

турган малдын ыгы болбой тургандыгын айтты. Ошондо Бекиш старчын сыңар тизелеп отура калды да, камкордугун туюндурду:

– Сиздин тоюңуздан мал эмес кара башыбызды да аябайт эмеспизби, жарыктык болуш! Болушубуздун ак тилегине кошкон кошумчабыз болсун деп үч элүү башыңыз үч бээ дайындашты. Бир бээни мен өзүм кошумча кылайын дедим. Мага караштуу он башыларыңыз тойго союуга бир канча кой чогултуп коюшту...

Болуш ыраазылыгын билдирип, жай баракат жатып калды. Эртең мененки кымыз, тамактан кийин болушу менен бийи – эки куда маектешти. – Эми, өзүбүздүн бүлөбүз менен ийри отуруп, түз кеңешип коёлу, – дешти. Экөө айылдан обочо барып отурду. Бийдин үч аялы, алардын улан-ушагы бүт келди. Болуштун эки аялы жана башка жакындары да келип отурду. Сөздү Качы бийдин өзү баштады.

– Ата-бабабыздан бери Садыр болуш менен жети сөөк экенбиз. «Жакшы санаа, жарым ырыс» деп, сөөк жаңырттып дагы кудалашып койгонбуз. «Куда болгуча кулу-бийин сураш. Кудалашып алгандан кийин кул да болсо сыйлаш» – деген эмеспи. Сыйлаша жүрө турган гана жерибиз калган. Бере турган калыңын болуш берип бүттү. «Өк деген жанга өлүм бар». Көзүбүздүн тирүүсүндө бир ууч сөөгүмдү алайын, бергиле деп келип отурат...

Бийдин сөзүнө болуш ала-сала сөз жалгап жиберди.

– Эл арытып, журт карыткан, көптү көрүп көптү билген киши эмеспи, айтар сөздүн бардыгын бийим өзү айтып койду. Башы ачык кеп, сөз деле калган жок. Ошентип, ак тилек менен келдим. Тилегиме жеткиргиле. Достон көп душман бар, башыма кыркыра сайып узаткыла. Уезд чакыртыптыр. Биздин эл алты старчын бир болуш эмеспи. Алты старчынды ээрчите бара турганмын. Буйругу такыр экен. Ак падышабыз кербен менен уруш жүргүзүп жатышпайбы. Тапшыра турган иштери, буйрук-жарлыгы

болсо керек. Ишимди илгери кылгыла. Тоюбузга арналган малыбызды бүгүн союп, эртең элге таратып берсек, бүрсүгүнү узатсаңар, көптөн көп жакшы болор эле.

Кымыздан кыдырата ичип ачык аба, көйкөлгөн көк шибердин үстүндө биринин сөзүн бири жөнөтө, кеңеше-жарыша отура беришти. Ошол учурда күйөө, күйөө жолдоштор жаткан үйдө бир окуя болду. Анын акыры ырбап кетип, куда-кудагыйлардын арасынан катуу чыр чыгарды. Ал окуя мындай башталды:

Күйөө бала Садыр болуштун кичүү аялынан, өздөрү аны Талпаке деп коюшат. Таяке-тайы да өнүп-өскөн атанын балдары. Садырдын өзү да чоң уруу, чоң атадан чыккан. Өздөрү «атадан калган мурас» деп коюшат, болуштун жугуштуу жаман жарасы бар. Бир аз мурду менен сүйлөп калышы да ошол.

Талпакеси как эле өзүн тартыптыр, ыманы ысык. Жашы он жетиге келди. Ичти-тышты лампик, амеркен өтүк кийгизип абдан жасап-түздөп келишиптир. Бирок, акыл-эси ордунда эмес. Тырманып-жышынып, тура качып, келгенден бери жөн отурбай койду.

– Кайындардан киши келсе жер карап тынч отур. Кыз алганы күйөө болуп келдиң, – дешип ээнчилик боло калганда жолдоштору зекип да айтышат. Муштум көрсөтүп коркутуп да айтышат. Бир аз соолуга калат да, кайта эле жулунуп-жулкуна кыйшаң-кыйшаң боло берет, жадатат. Киши жокто жайына кое турушат. Киши келатканда экөө эки жак этегинен баса солк эттирбей отуруп алат.

Алпурушуп отуруп чаалыгып калган жолдоштору кымызга талыкшып жанараак уктап калышты. Ээн боло калган Талпаке мырза, үстүндөгү кийимин шыпырып ыргытып кабакты карай дырдай жылаңач болуп уруп кирип кеткен. Суунун боюндагы кара баткакка оонап, бети-башын балчык менен «кооздоп» алып кеңеш үстүндө отурган ата-энелерине келип, «Атачылык» деп барып болушту кучактады. «Энчилик» деп энесине барып жармашты.

– «Энечилик!» – деп Камканы карай бет алганда:– бу арбагыңарды албайсыңарбы?– деп ордуна тура калды. – Калың жебей кара башыңды жесеңчи, бий? – деп желбегей жамынып турган сүлөөсүн ичигин ыргытып жиберип ары карай басты. Талпакени жолдоштору тайтайлап алып кеткенден кийин Камка кайта келди да:

– Бий, болуш! Ушунчаңарда бул жоруктан кайта тарткыла! Жылаңач арбагыңарга бергенден көрө, чолпондой кызымды мууздап таштайм. Үч күндөн бери өзүм да жеттигип калдым, жарылып өлүп берип тынам, – деди. Салабаттуу боюн салмактуу кармап туруп баса-баса айтты. Жерде жаткан ичигин Сабит алып ийнине жаба койду, кылчайбастан кетип калды. Жадырап-жайнап олтурган куда-кудагыйлар жер карап түндөй түнөрүп бир аз отурушту да, үн жок, сөз жок эки тарап эки жакка тарады.

Бий бардык бүлөсү менен Камканын үстүнө барса, ал жаздык коюп жантая калыптыр. Жайланышып отурушкандан кийин:

– Камка байбиче, башыңды көтөр! Өзүбүзчө кеңешүүгө келдик, – деди да, бий сакалын сыламыш болуп жобурай берди. – Ал да бирөөнүн эрке баласы, кордоого болбойт. Эрке өстүрүшүптүр, эрке турбайбы. Кызыңды мен анысына эмес, болуштун кадырына, ырыс-кешикке берели деп жатам. Ургаачылык кылба. Болуштун өзү айткандай анын да досунан көп душманы бар, жер каратпайлы! Арабыз ачылып кетер, акыры өзүбүзгө жакшы болбос. Чатагыңды кой, байбиче! Тойго арналган малын союп, тамагын таратууга ыраазылык берели. Сен макул болсоң эле башкаларыбыз макул дегени турабыз. Кыскасы болуш куданын намысын кетирбейли...

– Болушка намыс керек болгондо, бийге намыстын кереги болбойт бекен? – деп Камка башын ошондо гана көтөрдү. Сыңар тизелеп отуруп, – намыс деген эме ар кимге бирдей керек, аялга да, эркекке да. Байлатма жинди баласына чолпондой болгон кызыңды кантип ыраа көрө-

сүң? Болушун да, өзүң да жакшылап ойлонгула. Тоюңар Сайкал экөөбүздүн кара ашыбызга айланып кетпесин?!

Бардыгы жер карашты. Камка жаздыгына кайра жантайды.

Ошол учурда болуштун бүлөсү да өздөрүнчө жаңжалдашып жатты. Талпакенин энеси катуу ардыгып калыптыр. Өзү да албуутураак жан болсо керек: – кара көзүңөр кашайып калсачы. Сак кайтарып оутрбайсыңарбы?! – деп күйөө жолдоштордун беттерин тытып коё жаздады. Бербесе кызынын өлүгүн көрөйүн. Уулума жаман тилдерин тийгизбесин. Кетемин, – деп болушка барып чаң салды. Адесе, бу десе болбой анысы да тажатты. Акырында: – ме, эмесе, кетенээк болсоң кете кой, – деп эки жаакка эки, желкеге бир койгондон кийин гана көксөөсү сууп, бышактап отуруп калды.

Ошо түнү Камка кийимин чечпестен бүкүлү бойдон Сайкалдын жанына жантайып таң атырды. Эртеси болуш, бий, старчын, элүү башылар: – Камка алса эле сенин эле тилиңди алат, дешип Сабитти жумшашты.

– Апа, мен келдим, башыңызды өйдө көтөрүңүзчү! – деди Сабит.

– Келе кой, тегеренейин, – деп Камка чыканактай калды.

– Жакшы тилегим бар эле, апа, каргаша болбоңуз!

– Сенин жакшы тилегиңе каргаша болсом кара башымды жеп койбоймунбу, кагылайын. Туюндура айтчы!

– Бир кыз чечекке деле, сасык тумоого деле кетет турбайбы...

– Уулум, түшүнбөдүм. Түшүндүрө айт!

– Түшүндүрө айтсам, апа, эмки шайлоодо болуш болсом деген тилегим бар эле.

– Түшүнө баштадым. Карындашыңды жиндисине берсек ал болуштугун сага бере коёр бекен?

– Эмки шайлоодо ал болуш боло албайт. Болоюн десе да биз болтурбайбыз. Ошондуктан ал биздин жаатка кирүүгө аргасыз болот. Өзүнүн убадасы да бар.

– Ошо кудаң убадасына тура коерун кудай эле билсин...
– Кетсе өзүнөн кетсин, бизден кетпесин, апа!
– Кандай кылайын, уулум ай, уулум. Бу бармагымды тиштесем, бу бармагым ооруйт. Болуптур. Атаң менен куданды мында чакырт.

Камка кайта жантайды. Сабит чыгып кетти. Бир аздан сон, атасы менен болуш кудасын ээрчитип кайта келди.

– Камка байбиче, чакыртыпсың, келдик, – деп бий ээгин сылады.

– Камка кудагый, мынча болду, эми алтын шилекейиңди чачырат! – деди кечээтеден бери жүдөй түшкөн болуш куда. Ошондо Камка кудасына серпиле карап:

– Сабит уулум зарыла берип ачуумду таратты. Сайкал экөөбүздү ажалдан ажыратып калды. Тоюңар тойго улансын, тойлой бергиле. Ыраазылыгымды бердим...

– Кулдугум бар, – деп болуш ордунан тура калды.

– Кулдугуңуз кудайга болсун, – деди бий.

IV. ТОЙ ТОНДУУНУКУ

Кудалардын бири болуш, бири бий. Кыз бийдики. Уул болуштуку. Той болуштун уулу Талпакеники. Берки үч старчын калктын элүү башы, он башыларына чейин Талпакенин тоюнан аянган жок, тикелеринен тик турушту. Өткөн шайлоодо Садыр болуштан жеңилип калган аркы Алмабек тараптын старчын, элүү башы сыяктуу атка мистерлери тойго кошумчаларын гана берип, өздөрү мейман катары болушту.

Күйөө бала Талпаке өзүнүн тоюна катыша албады. «Эрке өстүргөн эрмегиңер кеп-сөзгө калтырбасын», – деп Камка жеңе кечээ күнү эле аны кетиртип жиберген. Эрке келин болосуң деп Сайкалдын да көз жашын тыйган. – Ага, жеңе, курбу, курдаштарың менен айылма-айыл кыдырып кош айтыш, төрөлүп өскөн жайлоондун кыркасына көз жүгүрт, той тарагыча көңүл сергит, – деген. Айылдагы

кыз-келиндерди аткартып жанына коштуруп берген, кырка айылды кыдырып кыз-келиндер өздөрүнчө шарактап жүрүштү. Той кабарын уккандар коломолу кол булгап келе беришти. Аттуу, тондуу, шатыра-шатман шарактап келгендердин көөнү той тамашасында болсо, тайга минип, уйларга учкаша-чиркеше келгендердин эси-дарты кемеге – эт тарапта жүрдү.

Сапырылып келип жатат. Самсып келип жатат. Келе берди, келе берди. Топ-тобу менен да келди. Бириндеп бир, экиден келип жаткандар да көп болду. Аңырты жайлоосу келгендерди кенендигинен гана сиңирип турду. Союштарын тирүү айдатып, үйүн төөгө жүктөтүп убактылуу, той тарагыча көчө келген сөөлөттүүлөр да, дөөлөттүүлөр да көп болду. Талпакенин көөнү болбосо да, болуштун көөнү, Камка, Сайкал, бийдин көөнү болсун дешти. Эл сөзү менен айтканда, тойдо кылбаган санатты кылышты.

«Алыскы айылдардан келген ар бир үч кишиге эртең менен бир табак, кечинде бир табак, күн сайын эки маал эт тартылсын» дешти.

Жай күндөрүндө күлүктөр табында болбой тургандыгын эскеришти. Ат чабыштан башка бардык тамашаларды өткөрө бермек болушту. Маселен, көкбөрү, эр оодарыш, балбан күрөш, жамбы аттырыш, жылаңач жабыштырыш, аркан тартыш, тойго келген күйөө балдар болсо, бул айылдагы колуктуларын кубалатыш жана башкалар.

Биринчи күнкү тамаша түштөн кийин башталды. Коюн төмөндөтүп Албан желе боого келди. Ат кармап минип тамашага катышууга камынды. Аны көргөн бийдин ага ачуусу келди: – Адырандатып чаба берет. Атты кызыл май кылат. Агыттырып жибер, – деп Каракулду жумшады. Каракул барды да аттын жүгөнүн шыпырып айдап жиберди. Албан ыза болду. Келтирип туруп эргүүлгө бир койду. Каракулга жер айланкөчөк боло түштү. Сендиректеди. Эсучун жыйгандан кийин өч алыш үчүн Албанды кубалады. Ал ойт берип, буйт берип отуруп ага жеткирбеди.

Албанга бийдин санаасы дурус эмес эле. «Какылдаган кара тумшук жетимге Каракул жетсе, кабыргасын кайыштырып кармаса» – деген тилек менен карап отурган. Бирок, тилеги кабыл болбоду. Албандын элпек кыймылы бийдин тилегинен күлүктүк кылып, өкүнүчкө калтырды.

Ашыр ырчы атка минип жар айтты. Аттуу, жөө адамдар экиге бөлүндү. Эки ортону ачып коюп балбан күрөштүрүлдү. Бий менен Садыр болуштун тарабы Каракулду чыгарышты жана күйүгүп шайы бошоп калган эме, кармашууга да жараган жок, жыгылып берип тынды.

Аркы Алмабек тараптын кишилери атайын катуу даярдык менен келиптир, ыгын таап чыр чыгаруу аракетин көп издешти. Сыйда Сарынын ким экендиги ушу тойдо даана көрүндү. Камчы үйрүшүп кагылыша калгандардын тыягын тыякка, быягын быякка жакшы сөздөр менен жайгап, бардыгын бас-бас кылып жүрдү.

Улакты удаасы менен эки жолу тиги тарап таштап өтүшү, берки тараптын намысын катуу козгоду. Кары, жашынан тартып бардыгы бирдей күйкөлөктөдү, улакты алдырып жиберген жигиттерди «тамак ичпей таш ичкирлерди кара» дешип, эл артында турган аялдары да жаман көрүштү, ыза болушту. Алакандарын шак коюп, бирин бири капталга нукуп ыргалышты.

Бирөөнүн атын сурап минген экен, үчүнчү жолу улакка чыккандардын катарына Албан барып кошулду.

– Тетиги кара тумшук Албанга эмне жок? – деп бий анын чыгышын жактырбады. – Койдуруп койгула!– деди. Бирок, Албан камчы үстүнө камчы уруп кирип кетти. Баарынан мурда жетти. Улакты кандай илип кеткендигине көз илешпей калды. – Мына, улак тартат деп Албанды айтыш керек, – деп дуулдашты, намысы кетип турган берки тараптагылар.

Албандын улак тартышы берки тараптагыларды жөн эле «белимчи» кылды. Улакчылар кууп жеткенде Албан атын ойт бердирип өксүтүп коёт. Карап тургандар ыраазы болуп, турган жеринде өзүнчө ойкуп коюшат.

Улакчылар жетип Албанды тегеректей калат. Улакка эч кимин жеткирбей жерге сала коёт. Карап тургандар аны туурап эңкейгендиктерин сезишпейт.

Улакчылардын арасынан Албан «булт» коюп чыга качса, карап турган калк да өздөрүнчө бултулдап коюшат.

Албан качып, аркылар кубалашса, берки тургандар «о кудай, о кудай! Арбак, арбак!» дешет. Өздөрү кошо качып, демигишет. Ыкыс берип ыкылдашат.

Маранын как өзүнө жеткенде Албан улакчылардын катуу кысмагында калды. Карап тургандар да ошончолук антигип кысылышты. «Аха, охо, их. О кудай. Арбак, берекөр. Берекөр» деп чуу турушту.

Туш тараптан кысым катуулаганда Албан орто жерден сороюп көтөрүлө түштү да, улакты улакчылардын башынан алыс ыргытты. Болжолу туура келип, улак маранын как өзүнө далп дей түштү. Кыйкырган кыйкырык, уу-чуу көкөлөп көктү карай көтөрүлдү. Айланасы бошой түшкөндө ат ойнотуп Албан четке чыкты. Бийдин күнү Кызалак Албанга энесип калар эле. «Чыңырып ыйлап, чыркырап» бир чөйчөккө суу көтөрө чуркады. Албандын башынан тегеретти. Чөйчөктөгү сууга түкүрттү да, сууну батышты карай чачып жиберип санаасын басты.

Ушу баштан айта кетишибиз оң. Албандын бу жоругу да Качы бийибизге жаккан жок. Анысын тышка чыгарбай көңүлүнө гана түйүп койду.

Той-тамашасы тараган соң, куда, кудагыйлар Сайкалга арнап жасалган өргөөнү, анын жасалгасын, ата, эне бере турган себин көрүүгө барышты. Өргөөнүн жасалгасынан эч ким өөн таппады. Бериле турган сепке кыз ала турган кудалар өтө ыраазы болушту.

– Камка кудагый аралашкан иштин камкөш жери болбойт эмеспи, – деп Садыр болуш өз кудагыйынан мурда өгөй кудагыйын мактады. Бул Сайкалдын өз энесине да, Садырдын аялы Сонунга да катуу тийди. Сайкалдын өз энеси бошоңураак киши, ыза болсо да эчтеме айтпады.

– Андай болсо, Камка кудагыйыңды ала барып өзүң алып албайсыңбы?! – деп Сонун кудагый болушту акырая карады.

– Бий кызына кошуп жакшы көргөн аялын берүүчүбү? Сүйлөш, кудаң менен. Алып берсең баш тартпайм, – деп болуш Сонунду дагы чычалатты. Анысы чүйрөңдөп тескери карады.

– Кокпо, Сонун кудагый, – деди оорбасырык Камка. – Сенин болушуңа катынын бере коё турган бул жерде белен турган бий да жок. Бара коё турган Камка да жок. Андан көрө кызыбыздын себи купулуңа толдубу, ошону айт! Кемкетиги болсо айткыла, толуктайлы! – деди. Сонун чыйрыттап унчукпады. Болуш өзүнөн жогору турган карыя кишиге көз ымдады. Анысы алаканын жайып: – Берген себиңер эки балага кут болсун. Келин балам Сайкалдын ак элечеги башынан түшпөсүн, – деп алкыш айтты. Бардык буюмдарынын жалаң эле жаңылыгын айтып: – өзүңдөрдүн эски буюмдарыңардан ырым үчүн бирдеме катыштырып койгула! – деди алкыш айткан карыя. Ал Садыр болуштун өз агасы Шадман аксакал эле.

Жүккө жыйылган отуз, кырк жууркандын четинен колуна урунган бирөөн алды да:

– Ме, муну алып барып коюп, энесинин эски жуурканынан бирди алып келе кал, – деди. Ошентип Камка келиндердин бирин жумшады.

Келиндин себин куда, кудагыйлар көргөндүгү үчүн бир тай жол айтышты. Андан кийин аялдардын «төшөк талашуу» деген жосуну калды. Тойго келген аялдардын ар биринин колунда бир табактан күл жүрөт. – Жосун боюнча жолубузду кылгыла. Болбосо, «төшөгүңөрдү» талаша койгула, – деп демитишет. Кыз узатуунун бул эрежесин орундоо жөнүндө дуу-дуу көп сөздөр айтылды.

– Жолуңарды кылсын. Жөн эле койгула, кымыз менен этке карк болгон калк кырылып кетпейби?!

– Жоок, «төшөк талаштырылсын!». Тамаша болсун, көрөлү.

«Төшөк талашуу» салтын орундоо кыйын болчудай. Кудалардын үшүн алсак, көбүрөөк бирдеме өндүрөбүз го, – деген үмүт менен аялдар эрте камыныптыр. Бир нече арканды кат-кат кылып эшиптир. Анын бир учун түптүү ташка шыпырылгыс кылып бекитишкен. Бир учун эки аркан бою жерге чубалтып таштап коюшкан. Кыз алуучу тарап тиги арканды үзүп кетишсе мөрөй алардыкы болот, эчтеме беришпейт. Үзө албай калышса айыпка жыгылышат. Арканы канчалык жоон болсо да, көптөп асылса үзүп-жулкуп бирдеме кылар эле. Бирок кудалар арканга кандай жармашса, кыз бере турган тараптын аялдары колдорундагы күлдү аркан үзүлгүчө тигилердин бетине чача беришет.

– «Оор эшиктен кыз алмак, арзан бекен ардайкул?» деген турбайбы! Кудагыйларың менен ойнобо, болуш! Бардыгы күлала болгон турат. Кудагыйларыңа бир жылкы жол айт, – деди Шадман аксакал.

Кыз узатуунун ал салты антип бүттү. Ошондой дагы көп салттар бар экен, анын бардыгы өз орду менен ишке ашты. Эмки кезек «кыз кыңшылатууга» келип такалды. Үч күндөн бери кыз-келиндерди ээрчитип айылма-айыл кош айтышып конок болуп дуулап жүргөн Сайкалды эми өргөөсүнө отургузушту. Кымкап чүмкөштү. Айылдын кыздары айлана отуруп, уңулдашты. Анан аялдар узай турган кызга кошок айтып коштошуу салтына өтүштү. Коштошуу кошогун Камка баштады.

«Ак суунун башы буюктан,
Ак жумуртка туюктан.
Энекең чайкап куш кылды,
Атакең, айтылуу жерге туш кылды...»

Камка кошогун бүтүргөндө гана куда тараптагылардын санаасы тыйылды. «Жер-жеберибизге жетип кордоп кошотко. Талпакени талпактай сүйрөп ит кылатко. Эл оозунда айтылып калгандай бирдемелерди айтып кепке кемтик, сөзгө сөлтүк кылар бекен» – дешип сары санаа

болушкан. Камка чындаса ошондой кылары да бышык болучу. Андай иштер обу жок жеңил-желпи аялдын оозунан чыгат. Камка андай сөзгө барбай турган, үзүлгөндү улап, жыгылганды желөп, бузулганды түзөп жиберүү жагында жүргөн салабаттуу, салмактуу аял. Кошок айтып коштошкондор Камканы ээрчишти. Эгерде Камканын кошогуна кичине эле чалгырты болгондо, алып жүрүп кетүүгө даяр турган аялдар көп болучу. Мына, ошентип, эми кызды аткарып жөнөтө турган жери калганда, чырды Албан баштай турган болду. Сыйда Сарыга барып ушу тойдо бий атынын бир күндүк терин аягандыгын айтты.

– Анысы ал болсун. Атам Качы бийиңиздин кара чечекей жатындаш бир тууганы, аны өзүңүз жакшы билесиз. Сайкалдын калыңын бий бала-бакырасы менен алды, анысы аларга аш. Кыз өзүлөрүнүкү. Тең туугандын салты боюнча бирдеме албай мен таш жалак болуп кала бербейби? Мен деле мал күтүп, үй күтүп, эл катарына кошула турган убагым болуп калбадыбы? Бийиңизге айтыңыз. Болуш кудасынан бир ат салык кылып мага арнап алып берсин! – деди.

Сары жүйөлүү сөзгө муюшту. Бийге барып эжелеп эр сынаар сөздөр менен айтты: – Обу жок оолукканын койсун. Албан жакшы болсо, мынабу өрүштө жаткан малдын баары аныкы, – деп Албандын айттырган сөзүн бий илүүгө албай коюптур. Анысы Албандын шагын катуу сындырды.

– Атамдын иниси болсо да, бийимдин көзү мага түз эмес экен го, – деп көңүлү муздады. Кызалак күндүн үйүнө барды да бүк түшүп жатып калды.

– Тең туугандан кем болот деген ушу турбайбы. Бийдин эмнесине кызыгып коюн багам? Мингенге тең болбосом, кийгенге тең болбосом, кой союлса тие турган устуканы моюн болсо. Бийге, анын балдарына кул экенмин да...

Үч күнгө чейин төшөктөн башын көтөрбөдү. Кызалак үйрүлүп үстүнө бүжүрөдү. Андан башка ал сурап кирип чыккан бир киши да болгон жок. «Күңгө эр жокпу?» деп

бий жаш кезинде Кызалакты эч кимге никелеткен эмес. Ал өзүнчө жүрүп эки эркек, бир кыз төрөгөн. Эки эркегин бий өзүнүн эки уулуна энчилеп берген, экөө экөөнүн малын багат, отунун алат. Кызы бой тартканда бир соодагерге берип бий андан да көп калың алган. Албан жети жашында атадан да, энеден да жетим болуп көп мал менен бийдин карамагында, Кызалактын колунда калган.

Албандын антип жатып калганын оозу батып Кызалак айта албаптыр. Камка жеңе азыр гана, бий бир жакка аттанып кеткенден кийин укту. Дароо келип ал сурады:

– Улак тартышыңа эл катуу чуулдашты эле. Бирөөнүн көзү, бирөөнүн тили тийди бекен. Эмчи кемпирди чакыртып күүгүм аралаш ырым-жырым кылдырсак бекен. Эмнең ооруйт, балам? – деди. Баш жагына барып отурду. Ошондо Албан эреркеп кетти. Ыйлап жиберди. Тыякта турган Кызалак кошула ыйлады. – Сен бара турчу, балам менен өзүмчө сырдашайын, – деп Кызалакты кетирди. Албан арманын бир баштан айтып чыкты.

– Бакириң да өзүңө окшоп бир энеден жалгыз болуп калды, – деп Камка жеңе да өз арманын түшүндүрдү – «Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө болсочу» деп өзүңөргө окшогон жалгыздар айткан турбайбы? Аталаш туугандарына караганда калыс тууган күйүмдүү болотко деп өзүңдү көп медер кылам. Сени үйлөндүрүүнү, экөөңдү эк-тээк кылып коюуну көп ойлойм. Бирок, оюмду ордунан чыгара албай жүрөм. Эч болбогондо үстүңдү бүтөп коюу да колумдан келбей жүрөт, – деди.

«Үстү бүтөлсө көөп кетет» деп, бийдин кийинтпей жүргөндүгүн айткан жок. Кагыштырган сөз ырбап кетерин ойлоду. Акыл айтып көпкө чейин отурду. Эртеси жымжырт. Албан жок. Терге чириген кара топсусу бар эле, ошонусун Кызалакка калтырып кетиптир. Кийим-кече жөнүндө Албан өзү да сөз кылуучу эмес. Баягыда Бермет менен айтышканда үстү-башынан катуу корунган. Ошондон кийин Сабиттин эски бешманты менен шымын сурап

алган. «Анысын да кийбептир, качып кеткен болсо, кийип кетет эле го» дешти.

– Ошонусун кийбей кеткенинде кеп бар. Качып жүргөн кишинин үстү жакшы болсо, көзү кычышкан бирөө сыйрып алат, жылаңач калат. Жаман кийимге эч ким тийбейт. Ошону ойлогон болсо керек, кара тумшук, – деди Качы бий.

Аз күндөн кийин Албан жөнүндө эч кандай сөз да болбой калды. Жалгыз гана Кызалак эртели-кеч эсине түшкөндө анын топусун колуна алат. Ыйлап көз жашын чыгарып кайта катып коёт.

V. «АҢГЕКТЕН КАЧСАҢ ДӨҢГӨККӨ»

Эртеден бери козулары көзүнөн учкан саан койлор жайлоону башына көтөрүп азан-казан, ызы-чуу менен короого келди. Калың айылдын бала-бакырасы жабыла тосо чыгышты. «Кошок, кошок!» дешип бир канчасы саан койлорду кошоктой берүүгө киришти. Илең-салаң кыймылдагандарын «Бассаң боло! Тоссоң боло!» деп илбе-риңкилери жемелеп жекире жүрдү. Койго бутун сыйрыта бастырып бышактап ыйлап жүргөн балдар да жок эмес. Качаган койлорго жете албай күйүккөндөр, акты-көктү айтып сөгүнгөндөр, кабарчыктап капа болгондор да бар.

Көгөндөрдө көздөрү акыйып тыбырчылаган козулар бир жагынан ызы чуу түшүп жатты. Бошоно качып балдардан муштум жеген, көгөндүн буурчагына муунуп көзү акыйган кыйык козулар да болду. Кошоктолгон койлорду саанчылар саап жатышты. Кунары жок койлорду саагандардын куйкасы курушат, итиркейи келет, мыжыга кармап желинди тарс-тарс мушташат. Эмчекти чоюп ийин келтирет. Тамаша мына эми башталды. Дамбалынын багелегин санына чыгара түрүп, куру калгансып Талпаке чыга келди. Койлорду үркүттү, кой арасында жүргөндөрдүн ар кимисине алжаңдап барып асылды. Үркөн койлор

ким бирөөнүн сүтүн төгүп кокуйлатты. Эч кимге тыюу да бербеди, сөзүн да укпады. Бет алды урунуп-беринип жүрө берди. Адегиче бээлер саалып, кулундар агытылды. Көнөк-көнөк сүттөр чыпкадан өтүп сабааларга куюлду. Күпүлдөтө бышканда сүттөр көбүрүп-жабырып сабанын алкымынан чыга ташып да жатты.

От жагып түтүн булатып аялдар сүт бышырууга, айран уютуунун камылгасына өттү. Сүттүн көбүгүн аңдыган балдар от жакалай тизилишти, курсактарын кактап чыт кылышты. Айылдын четиндеги дөңсөөдө эртеден бери бириндеп сүйлөшүп, чогулуп сүйлөшүп котолоп жүргөндөр да суюла баштады. Садыр болуштун айланасында кылыч асынган жасоолдор, бул айылдын аксакал, көк сакалдары гана калды. Эми, өз ара «палан айыл ууру кубалаптыр, түлөн айыл ууру кармаптыр, тигил айылдын короосуна карышкыр чааптыр, паландын зайыбы сыркоолоптур, аркы айылга конок конуптур, түлөнчөнүн төөсү тууптур» деген сыяктуу сөздөрдү сүйлөшө отурушту. Ошол учурда бир жигиттин колун аркасына байлап болуштун эки жылкычысы жөө айдап келе калды.

Колу байлануу жигит дөбөдө отургандарга салам айтты. Саламын оңчулуктуу алик алган эч кимиси болбоду, эриндерин бүлк эттирип тим болушту. Саламы кабыл болбогон соң жигиттин шагы сынды. Суук тумшук тартып, чөктүшө барып катарга отурду. Бир оокумга чейин аны астыртан карашса да, үн каткан киши болбоду, Садыр болуштун кирпичин байкап дымырап калышты.

– Чыныңды айт. Калп айтсаң жазаланып жаның кейийт, – деп Садыр болуш сурак жүргүзүүгө өтүп, – атың ким? – деди.

– Албан.

– Кимдин баласысың?

– Чымырдын.

– Чымыр кайсы уруктан?

– Олжобай уруусунан.

– Кайдан келатасың?

– Аңыртыдан.
– Кайда барасың?
– Мужукка барам,
– Мужукта эмнең бар?
– Малай болгону.
– Кечке чейин бекинип жата туруп, четке чыга калган жылкыдан бирди мине качайын деген экенсиң го? Чыныңды айт?

– Чынымды айтайын. Качып баратканым чын. Бирок, жылкы мине качайын деген арамдык ой менде такыр болгон жок.

– Арамдык оюңда жок болсо, эмне үчүн айылга келбейсиң? Эмне үчүн талаада бекинип жатасың?

– Кейпимди көрүп турасыз го, болуш аке. Ушул кейпим менен айылга келүүдөн корундум. Кийми жаман кишиге иттер да өч болот турбайбы, талап коёбу деп ары чети андан да айбыктым.

– Талтөөндөй болуп айткан сөзүн кара. Такмаза сөздү коюп чыныңды айт!

– Чыным эле ошо, болуш аке. Кыл чылбыр колумду кыйып жиберди. Катую байлап коюшту, оңбогон жылкычылар, чечтирип коюңуз!

– Ууруга убал жок. Жаның кыйналып баратса чыныңды айт!

– Бери чети кулуңузмун, ары чети кудаңызмын. Колумду чечтирип коюңуз!

– Кудаболо калганын кара мунун. Анткорлонбой чыныңды айт!

– Кудаңыз Качы бий менин атам Чымыр менен бир тууган. Атадан да, энеден да кичинемде томолой жетим калыпмын. Болуш аке, колумду чечтирип коюңузчу, сайсөөгүмдү какшатып жиберди!

– Какшаганды али көрө элексиң, айт чыныңды.

– Чыным ошо. Томолой жетим болуп Качы бийдин карамагында калыпмын. Балачагымда козусун бактым.

Чоңойгондо коюн бактым. Кулак кести кул катары кызматын кылдым. Чыдабай баратам, болуш аке, кыл чылбыр колумду кыйып жиберди, чечтирип коюңуз!

– Көргөнүңдөн көрө элегиң көп, чыныңды айтпайсыңбы?

– Чыным эле ошо, тең тууганга кул болуп жүргөндөн көрө мужуктардын бирине көз далдаа малай болоюн деп качып бараткамын, кагылайын, болуш аке, Өлтүрсөңүз да ыраазымын, кыйнабай өлтүртүңүз, колумду чечтирип коюңуз!

– Митаамдыгын кара. Куда боло калат. Качы бийге бир тууган болсоң, анын коюн кайтаруудан эмне үчүн качып жүрөсүң?

– Тууган деген эме бар болсо көрөлбайт, жок болсо асырай албайт турбайбы, болуш аке. Жөн эле өлүп баратам, колумду чечтире туруңуз!

– Чечтиргенди айтат, чыныңды айтпасаң, андан да катуу байлатамын.

– Кудаңыз бийге таарынып качып чыктым. Бийдин малына карасанабаган сиздин малыңызга карасанайт белем. Берерге бирөө чыкпаса да, аларга алтоо чыгат эмеспи. Кокустан ушу жерде өлүп кетсем, ошо кудаңыз бийдин өзү эле кун доолап алууга жарайт.

– Чынын айта турган пейили жок, айттыргыла! – деп болуш көк шиберге кыңынан жата кетти.

– Санына кылчылбыр салып толгой койсо эле, чынын чырылдап туруп айтат эмеспи, – деди отургандардын бирөө.

– Чекесине чүкө кыстарып канжыга менен толгой койсо чынын безилдеп туруп айтат, – деди дагы бири.

– Миздүүрөк ташка тизеси менен чөгөлөтө коюп, балтырынан эки киши бакан менен басса эле сырын зыркырап туруп айтат, – деген дагы бирөөнүн үнү чыкты.

Ошондой сөздөр айтылганда ал жерде отургандардын бир кыйласы чочуп кетип: – чынын айтып берсеңчи дешти.

– Ой, айланайын агайындар! Өз тууганым Качы бийдин коюн кайтарып, тең тууганга кул болуудан көрө, качып

барып башка жакка баш калкалайын дегенден башка жазыгым болсо, күн менен кошо батайын, ишенсеңерчи кагылайын калайык!..

– «Ууру тойгуча жеп өлгүчө карганат». Айт чыныңды, – деп ары жакта отурган бирөө тура калды. Эки жаакка эки, көмкөрөсүнөн салып көк желкеге бир койду, көчүккө үч-төрт тээп жиберди. Ошондо аркы турган аксакал адам ыргып турду.

– Сен кутуруп кеткенсиңби? Тарт колунду! Колу байлоодо турган кишини уруп-согуу баатырлыкка жатпайт. Ал да бирөөнүн баласы. Кайда жүрүп мынчалык кара мүртөз ырайымсыз болуп кеткенсиңер?– деди. Барып жигиттин колун чечти. Кылчылбырды барча-барча кесип ыргытты.

– Балам атым ким дедиң эле?

– Сакалыңдан садага болоюн атаке, атым Албан.

– Албан балам, артыман бас! – деди да, ээрчитип үйүнө алып кетти.

Ошол учурда эрке токолу бурала басып болуштун жанына келип отурду. Бир аздан кийин экөө ээн калды. Эрке токол:–баламды кордобосун – деп чоюштады.

– Балаңды ким кордоп жатыптыр?

– Жанагы жаңы келиниң.

– Кандайча кордоптур?

– Кандайча кордоптур деп билмексен болот. Калың берип алган күйөөсү болгондон кийин, бооруна кысып жатпайбы? Түндө, таңга жуук барып карасам, уулуңду төшөктүн четине түртүп таштап, өзү тескери карап жатып алыптыр. Өз көзүм менен көрдүм.

– Өз көзүң менен көрсөң, аны эмне кыл дейсиң?

– Апей, эмне кыл дейсиң дегени кандай? Келин болсун деп калың бердикпи? Бердик. Канча кой бердик? Канча жылкы бердик? Жалаң гана төөдөн бешти бербедикпи? Малыбыздын акы-бетин кайтарса боло?..

Алып берген катынды уулубуз алып жатууну билбесе кандай кылабыз?!

– Ошол да сөзбү? Катын болуп келгенден кийин катындай болбойбу? Баланы бооруна тартып өзүнө үйүр кылбайбы?

– Ошентсин, айт келиниңе. Буту-колумду укалап койчу, ооруп жанымды кейитип турат, – деди болуш. Өрүш тынчып эл орунга отурду. Болуштун жаңы келини Сайкалдын өргөөсүндө айылдын кыз-келиндери шапар тээп таң-тамашада. Сайкал да жыргалдын кучагында. Ошол учурда алардын үстүнө Суумурун дей турган аял кирип келди. Аныбыз мындагы саанчылардын биринин аялы. Кара боюна карабаган, дүйнө капар эндей этек алба-далбалардын бири. Ар кимдин оозунан аңдыганы сөз. Бир үйдөн бир сөз угуп калса аны чоң табылга катары жаттап ала коёт. Анысын эл жаткыча беш, алты үйгө айтып чыкпаса, ал түнү ооналактап уктай албайт. Кирип келер замат мурдун шуу дедирте тартып, маңдай чачын кашып койду да: – ууру жигит чоң атамдыкында отурат, – деп эбирей баштады. Айткан сөзүн башкалар угуп жатабы-жокпу, иштин ал тарабына көңүл бөлүчү эмес. Уккандарына өз ичинен чыгарып дагы бир топ сөздөрдү кошуп айткандан кийин гана жели чыгып, ичи ачылып, көңүлү сергий түшө турган.

Суумурундун «чоң атасы» жана Албанды үйүнө ээрчитип кеткен адам. Ал Садыр болуштун бир тууган агасы, аты Шадман. Бирөөлөрдүн кыйналганын көрсө кошо кыйналышкан, бирөөлөрдүн жыргалын көрсө өзүнчө эле кошо жыргай берген алпейим да, ак пейил да киши. Үч уулу бар. Эң улуусу Садыр болуштун жылкысын багат. Ортончу уулу коюн кайтарат, төөлөрүн карыя өзү көзөмөлөйт. Ошентип, болуштун малын мал, жанын жан кылып отурган агасы Шадман жана анын балдары. Бирок, болуш аларга туура кармап акы төлөбөйт, жайкы ичкен сүтүн, кышкы жеген этин акыга чегерип тим болот.

Болуш төрт аялга нике кошту, үчөөнөн бала көргөн жок эле. Акыры Сонундан жанагы Талпакени көрдү.

Анысынын жайы болсо баягы. Болуштун өзү да оорукчан. Кокустан жаза-тайып бирдеме болуп кетсе анын малы өзүбүздүкү болбогондо кимдики болот дешип Шадмандын балдары болуштун малына өз малындай карашат. Садыр болуш болгону менен чындап келгенде Шадман аксакалдан чыга албайт. Анткени, биринчиден ал кара чечекей агасы, экинчиден акыл-эс жагынан да жогору турат.

– Жакшы болсоң, тууганыңдын көрө албастыгы да чын. Жаман болсоң асырай албастыгы да чын. Ал өзү-бүздүн башыбызда да жок эмес, Албан балам, – дептир. Келин-кыздарга Суумурун жеңе аны да баяндап жиберди. Ошентип отурганда:

– Ууру жигит кайдагы эме экен?–деп калды келиндердин бири. Суумурун мурдун сыга кармады. Анан колунун учун керегенин түбүн карай чертип койду. Сыңар тизелей отура калып чындап эбиреди.

– Ууру жигит Качы деген бийдин кара чечекей эле туугандарынын биринин уулу экен. Туугандарымын уурулугун тыйып коё албаган ошо бийди кудай урсачы! – дегенде Сайкал жалт карады. Намысына катуу тийди көрүнөт:– ууру жигитти көрүп келели, – деп кыз-келиндерди сыртка ээрчитип чыкты. Сайкал Шадман акенин босогосунан шыкаалады. Алба-далба болуп отурган Албанды тааный койду да, кайта басты. Өргөөсүнө барып башына жаздык коюп жата кетти. – Убалың жетсин атама! – деди ичинен. Атасынын Албанга кандай мамиле кылып келгендигин эсине түшүрдү. Баягыда меники деп жүргүдөй кылып Албанга мал энчилеп коюу жөнүндө Камка сөз козгогон. «Жакшы болсо, багып жүргөн малдын бары эле Албандыкы эмеспи» – деп Качы бий мойноп койгон. Көрсө, Албандын эти тирүү, чыйрак жана зээндүүлүгүн бий көрө албайт экен. «Колуна тес тийсе балдарымды малына ээ кылбай бийлеп алабы, басмырлап коёбу» деп чочулайт экен. Ошондуктан, Албанды кой артына коюп, оңгулуктуу кийим кийгизбей чүнчүтүүнү, жүдөтө берип баш көтөргүс кылып коюуну

каалап жүрүптүр. Анысын Албан жокто башка бүлөсүнө туюндурган экен. Ошону оюна түшүрүп дагы бир жолу: – убалың жетсин атама, – деди.

Сайкалдын өзүн күйөөгө узатарда болуш кудадан «салыт ат аламын» деп тууган ырааты боюнча Албан чыр салган. «Кайсы алыңа салыт ат ала коёт элең?» – деп Качы бий аны катуу кордоп кагып таштаган. «Тууганыңдын баласы болсом да эчтемеге тең кылбадың, кетем, жоголом деп ошондо өкүрүп өксөгөн. Эми таарынган бойдон качып чыккан экен го» деп Сайкал аны да ойлоду. «Бар карындаш батууда болбосун, жок карындаш жолдо болбосун», көрбөсөм болот эле, көрүп туруп унчукпай коюшум болбойт» деди. Болуштун үйүнө барды. Энемди чакырып чык деп анда жүргөн бир баланы жумшады. Болуштун аялы манчыркап көптөн кийин чыкты. Үйдөн оолагыраак ээрчитип барып кайын атасы болушка таарынып тургандыгын айтты. – «Ээсин сыйласа итине сөөк салат» эмеспи, эне? Болуш атамдын мунусу кандай? Жанагы ууру дешип уруп-сабаткан жигит биздин жакын тууганыбыз. Бий атама таарынып качып чыккан болсо керек, анысын айтып турса да катуу ызалатып коюптур? – деп ыйлап жиберди.

– Болуш атаң болуштугун кылган да, балам. Анын эмнесине таарынгыдай, – деп кайын энеси чоюштады.

– Болушка кишинин таарынчысы такыр өтпөйбү! – деп Сайкал бышактады.

– Болушка кишинин таарынчысы өтпөйт, ошону айттайын деп чакырттың беле? Мен жакшы сөз айтат экен деп атайы чыкса, айткан сөзүң ошобу? – деп кайын энеси кайта басты. Сайкал ызасына чыдабай дал болду, турган жеринде каткан бойдон кала берди.

– Сонун байбиче тышта сени ким чакыртыптыр, – деди жөкөрлөрү менен төрдө отурган болуш.

– Келиниң чакыртыптыр. Сага таарынып калыптыр.

– Келиним мага кандайча таарыныптыр?

– Жанагы сен сабатып койгон ууру жигит жакын тууганы экен, ошого таарыныптыр, ыйлап жүрөт. Атайы чыксам айткан сөзү ошол! – деп Сонун байбиче кашын серпип, мурдун чүйрүдү.

– Ата көйү, ата көйү. Ырас эле байкабастык кылышмын, – деп болуш бармагын тиштеди да, – анан сен эмне дедиң – деди.

– Эмне дейт элем. Болушка да киши таарынмак беле, кайын атаң, болуш эмеспи дедим...

Ошентип Сонун байбиче чоюштап сөзүн кере-кере айтты. – О, кайран Сонун байбиче, айткан сөзүнүн сонундугун кара! – деди да болуш оналактап жата кетти.

VI. ЭКИ ЖОЛООЧУ

Койго жетпес коңур боз ат минген бирөө жайлоо тараптан жалгыз келе жатты. Тепеңдей теминет, камчы үстүнө камчы урат. Бирок куйругун шыйпанып койгону болбосо, коңур бозу кургур желип да койбойт. Кейпи, камчыга жедеп ийи кеткен ат болууга тийиш. Туягын чебердеп көтөрүп, аярдап акырын басып, илең-салаң жүрүп отурду. Кыядан чыга бергенде жөө кишинин карааны көрүндү. Бир аздан кийин жөө киши жолдун боюна чалкасынан түшүп жата кетти. «Жол тосуп жүргөн каракчысыбы, алда кандай эмеси» деп коңур бозчон коопсанады. Көрүнбөй жата туруп чукул келгенде ыргыта чаап атын мине качайын деп атайы ошентти го! Ошенте турган болсо кимди ким билет, жер ээн.

Коңур бозчон корко-корко жакындай берди. Ал коңур бозду тартып кетет деп корккону жок, кокустан өзүмдү өлтүрө чаап коёбу деп ошондон коркту. Коңур бозду минип көрсө баары бир, аз узабай эле тажаарын, башка-көзгө чаап туруп таштап кете берерин жакшы билет. Ошентип, шектене келатып чукул кирип келгендигин сезбей калды да: – ботом, сен кимсиң? – Оңол, тур, ат үркөт! – деп ай-

бат кылды. Чалкасынан жаткан киши чыканактап башын көтөрдү да:

– Ассалоомалейкум, акебай! – деди.

– Алейкимасалам, оңол. Эмне иштеп жүргөн жигитсиң?
– дегиче коңур боз тык токтоду. Жакын кирип барбай ырас кылды деп коңур бозго ээси бу жолу ичинен ыраазы болду. Жигиттин жанында жаткан союлу көзүнө чалынды. Жолдогу толгон токойдон бир союл кыйып чатына кыпчый жүрбөгөндүгүнө өкүндү. Колумда союл болсо, бир кишиге бир киши бактөкөлдөн көрүшпөйт белем деп ичинен өкүндү. Адегиче жигит мужукка бараткандыгын айтты. Бары бир коңур бозчон ишенбеди. Алдап туруп абайсыздан кол салганы туратко эргул деп сактыкта турду. Эгерде жигит таягын жерден алып качыра турган болсо, коңур боздон ыргып түшүп беже качууга, бөйдө таяк жебестен коңур бозду колуна берип кутулууга беленденди. Жигит:

– Акебай түшүңүз! Атыңызды бир аз чалдырып алыңыз! – деп тосо басты.

– И, алдап аттан ажыратып туруп соймок болду, – деди ичинен.

Жигит чылбырдан алганда, – баары бир куткарбай турган болду, түшсө түшүп берейин, – деди. Жигит колтуктап түшүрүп, коңур боздун ооздугун чыгарып отко койду. Кашаң ат каржалтып койгон окшойт, суусун жутуп алыңыз деп жигит чаначынын буугучун чечти. Оозун кайрып туруп: – Мынаңыз. Ийгилик аке, жута коюңуз! – деди.

– Э, оңол балам, оңол! Мени тааныйсыңбы?

– Тааныйм.

– Атың ким, балам?

– Албан.

– Атаңдын аты?

– Чымыр.

– Олжобайдан турбайсыңбы?

– Ооба.

– Ыраматылык Чымырды билүүчү элем. Чымырдын баласы экенсин, го!

– Ооба, Ийгилик аке.

Кымыздан кериле бир жутуп: – өмүрдүү бол балам, ракмат! – деди Ийгилик. Анан мужукка кандайча, эмне жумуш менен баратканын сурады. Албан Качы бийге таарынып качып чыккандыгын, жолдо Садыр болуштан көргөн кордугун, Шадман карыянын ары боорукер, ары адилет-калыстыгын, «бар карындаш батууда болбосун, жок карындаш жолдо болбосун» деп, карындашы Сайкалдан көргөн жакшылыгын төкпөй-чачпай айтып берди.

Коңур боз кашаң болгону менен камбыл жылкы. Албандын аз күндүк өмүр баяны айтылгыча кардын кампайтып жиберди.

– Туугандын кылары ошо. «Өлбөгөн кул алтын аяктан суу ичиштир», өмүрлүү болсоң болду, болочогуң алдында «Жигит чырагы кырк болот». Бирөө өчсө бири жанып жарык берип турат. Кана эмесе, «жолоочунун жолдогусу жакшы, жолдо болбосо үйдөгүсү жакшы». Жөнөбөйлүбү, Албан балам.

Албан тура калып коңур бозду ооздуктады. Ийгиликти колтуктап аткарды.

– Учкаш, Албан балам!

– Жок, жөө эле ээрчип алайын. Атыңыздын шайы жогураак көрүнөт. Чарчап баратсам куйругун кармап алармын, – деп Албан болбой койду.

– Чу! – деп Ийгилик теинди, коңур боз козголбоду.

– Чу! – деп камчыланды, куйругун шыйпанды.

– Чаап кой балам! – деди Ийгилик. Албан таягы менен чебердеп чаап койду эле, коңур боз илгери баспастан, артын карай кетенчиктеди.

– «Мал ээсин тартпаса арам өлөт», куду эле ээси, – деп Ийгилик коңур бозду санга камчылабастан чандырга камчыланды. Ошондо гана илгери карай аяндады. Жолго түшүп алгандан кийин:– Акебай, коңур боздун ээси ким деген киши? – дей калды Албан.

– Чу, чаап кой балам! Коңур боздун ээси биздин бир тууган агабыз болот, – деп Ийгилик узун жолду сөз менен кыскарта жүргүзгүсү келди.

Чу, мойнуң кеселгир. Чаап кой балам! Бир ата, бир энеден үч бир тууганбыз. Эң улуубуздун аты Чеңгелдей. Ара төрөлгөн болсо керек. Эржежелдей эрбейген бир жандык. Кол арага жараган төрт баласы бар. Чу, өлүп кеткир, чаап кой, балам!

Кою алты жүздөн ашат. Отузга жакын ую, жыйырмадан ашуун жылкысы бар. Эч кимге айыл конбойт, эч кимди кине барбайт. Күндүз да, түндө да коюнан алыс кетпейт. Дайым жөө жүрөт. Эс тартканы жылкынын үстүнө чыга элек. Ырас, алысыраак көчкөндө жайдак өгүздүн жонуна каргадай болуп коно коёт.

Чу, чаап кой, балам! Коңур боз ошо агабыз Чеңгелдейдики. Жооштугуна карап балдары үстүнөн түшпөй жедеп салкамчы, өтө кыйды кылып бүтүрүптүр.

Айда минсе ат, күндө мине берсе кандай жылкы болсо да ит болот эмеспи, чу, арам өлгүр. Чаап кой, балам!

Ортончу агабыздын аты Жума. Бала чагында эти тирүү, тирикарак экен. Актан кара таанысын, адам болсун деген жакшы санаа менен раматылык атабыз молдого бериптир. Үч жыл окугандан кийин куранкана болду. Айлыбызда сыркоолоп калгандарга дем салууга, өлүп баратканы болсо ыйман угузуп, жаназа окууга, дооранга отурууга жарап калды. Чу, чаап кой, балам!

Уулу молдолукка жарап калгандан кийин жарыктык атабыз жетине албай кубанычта болду. Тандап жүрүп сулуу кызга үйлөндүрдү. Үйлөнгөндөн кийин бир жылга жетпей Жума молдобуз «көзү ачык» боло баштады. Чымындарым айтты деп атадан энчи-куюн алып «карагай мазарга» көчүп кетти. Ошондон бери аныбыз жалгыз түтүн, жайы кышы ошо жерде. Ооруп-сыктагандар, түшүнөн чочугандар, төрөбөгөн аялдар барып андан аят чийдирип, тумар жаздырып жана дем салдырып алышат. «Атанын уулу азарында бакшы

болот», жосуну жок жоругуңду ташта. Элге-журтка кошул деген кеңешти айта берип тилим тешилди. Акырында жөн койдум. Жүзгө жакын эчки, кою, минерге аты, саарга ую бар. Күндөлүк оокаты жанагыдай карайлап баргандардын жонунан болот. Чу, балам, чаап кой!

Кийин байкасам, анымдын эч кандай чымыны, олуялыгы, көзү ачыктыгы, касиети деле жок экен. Сулуу аялым бирөөлөргө азгырылып кетеби деген кызганыч менен, айылдан алысташ үчүн атайы иштеген амалы тура. Алдамчылыкка көнүп алган ургур, азыр да айылга жолобойт. Аныбыздын жайы болсо ал. Чу, караан калгырды катуурак чаап кой, балам!

Билбейм, менин деле ал экөөнөн артыкчылыгым жокко деп ойлойм. Анткени, «жаман уул атасы өлгөндө бир көбөт, катын алганда бир көбөт» деп коюшат эмеспи, биздин кыргыздар. Атабыз дүйнөдөн кайтты. Кичүүсү болгондон кийин атанын малы менин энчиме калды. Кыязы ошондо катуу көпкөн окшобоймунбу, Албан балам. Чу, чаап кой!

Кыздан кыз тандап жүрүп бир кыз көңүлүмө жагып, ошого берилип калдым. Атасы «Алыке» уруусунан болучу. Эч кимге билгизбей кызга арачы жумшадым. Көзүнө көрүнүш үчүн айлына бара бердим. Шылтоо таап, кыз атасынын үйүнө да эки мертебе кирип чыктым. Кыздын кайны бар экен. Менин таалайыма, ага күйө боло турган жигитти кыз чанып жактырбай жүрүптүр. Арачым өз айлындагы эптүү жигит эле. Бечара, ошо күндөрдүн биринде кыздын макул болгондугун кабар кылды. Чу, талаада калгырды катуурак чаап кой, балам!

Кызды качырып ала турган түндү, кездеше турган жерди болжоштук. Жоро-жолдоштор менен камынып дайындуу жерге барып турдук, кыз кечикти. Ал убактагы жигиттер башка эмес беле. Азыркы жигиттер эмне, күн менен кошо батат, күүгүм киргенде эле бышылдап уйкуга киришет. Биздин убактагы жигиттер келин-кыздуу үйлөрдүн эшиги бек болсо, түндүгүнөн да түшө калуучу.

Ошондой жигиттердин бири кирип барса, кыз үйүнөн чыга албай жүрөксүп туруптур. Бат эле келип калышты. Жүрүп кеттик. Чаап кой, балам!

Ошентип той-тойлоп калдык. Бирок, эки күнгө жетпей эле тоюбуздун акыры тополоңго айланды. Кыздын өз атасы да, кайын атасы да болушка барыптыр. Биздин бир болуш эл алты старчын эмеспи. Алты старчындын алты бийин жана башка атка минерлерин ээрчитип болуш келип калды. Бейбаштык кылган тентектин чарасын көрөбүз дешти. Чара көргүлөрү келсе мына дедик. Бээ союлду, кой союлду. Союуга калганда малдын көзүнө караган жокпуз. Келгендерди үй-үйгө таратып чара-чара эт тарттык. Этке тойгондон кийин айлыбыздын жанындагы дөбөгө кайта чогулушту. Чу, чаап кой, балам! Угуп келатасыңбы?

– Укпаганда, угуп келатам.

– Угуп келатсаң, зериктирип жибербеген болсом айта берейин. Эр өлтүрүүдөн кийинки эң эле чоң кылмыш «эриш бузуу» дешти. Кайындуу кызды, күйөөсү бар аялды бузуп алуудан, ооба, эриш бузуудан чоң тентектик болобу? Тентектин эңсесин мал менен кесиш керек. Антпесе тентектер тыйылбайт дешти. Мени айыпка жыгып, жазаны тарттырышты. Кыз атасы алып койгон калыңын кудасына бүт төлөдүм. Андан тышкары кыз атасына бир тогуз мал, бийлердин бийлигине бир тогуз мал, эки тогуз – он сегиз кара айып тарттым. Элдин элчилиги, журтун журтчулугу, туугандардын кошумчасы менен зорго кутулдум. Кыскасы, итке минип отуруп калдым. Атадан калган малды жылан сыйпагандай кылышты да кетишти. Чу, оңол, Албан балам. Кесилгирди чаап кой!

Ошентипти. Журтка отурдум да калдым. Кайындар кектүү болуп катышпады. Кошумчаларын кошуп милдетинен кутулгандан кийин туугандар да жакын жолобой качып калышты. Менин атым эриш бузган тентек болуп өз тууганга да, жат тууганга да батымым жок болуп калды. Оңол, Албан балам! Чу, деп кой!

Атабыз раматылык бейиши болсун, алгандан ала билген, бергенге бере билген колу ачык киши эле. Орус кыштагындагы мужуктар менен мамилеси дурус болучу. Тимоха, Жукум, Жашке жана ошолорго окшогон көбүнө абдан үйүр эле. Жери жокторуна жер бере коюп, унаасы жокторуна унаа кайрылышып, кай бирлеринин малын өзүнүн малына кошуп багып да бере коюучу. Карайлап журтка отуруп калганда ошолордун жакшылыгын көп көрдүм. Кийин алар менен ата-баладай болуп кеттик. Барыбыз жогубузга кайрылышып турабыз. Чу, союлгурду, чаап кой, балам!

Акыры жаман болгон жок, сүйүп алган аялым адегенде кыз төрөп берген, анысы он алтыга келип калды дегенде:

– Кыздан айланса болот, – деди Албан.

– Андан кийин эркек бала төрөп берди, мунусу тогуздан он жашка чыкты. Ошону менен аялымдын төрөтү токтоп калды. Аялым кара жанын карч урган кайраттуу киши. Колунан аш да келет, иш да келет. Кара түйшүккө калганда эр жигиттен калышпайт. Ошентип эриш-аркак болуп күн өткөрүп келатабыз. Аштан ачка, аттан жөө болгонубуз жок, эл ичкенди ичип, эл кийгенди кийип, журт катарынан калганыбыз жок. Оңол, Албан балам, оңол. Коңур бозду эми бир чаап кой!

Оруска малай жүрүүнү кааласаң тааныштар көп. Бирөөнө жайгаштырып коюуга жарайм. Эми, мынабу коңур бозду минип келатышымдын жөнүн айтып берейин: Жанга өлчөгөн бир жакшы карагер атым бар. Күлүк десе күлүк, өтө сергек, абдан кылыктуу жылкы. Айбандыр, адамдыр кылык жоругу менен кишиге жагат эмеспи. Аялым, кызым, балам үчөөнөн кийинки жакшы көргөнүм ошол карагер. Жанымдан чыгаргым келбейт. Көрүп турсам көөнүм ток. Азыркы күндө андай аттарды минип жүрүштүн өзү да кыйын болуп калбадыбы. Болуштун жасоолу, кеңсалардын жасоолу, азыр жасоолдон көп эмне бар? Андай ат кокустан ошолордун биринин колуна тийсе чабагандай

берип жүргүзбөй бузуп таштайт. Биринчиси ошол оңбогон жасоолдордон айбыгып, экинчиси жайлоонун чөбүн оттоп сөөгү агарсын деп, жанагы агабыз Чеңгелдейдин жылкысына кошуп коюп келатам. Балдары минип тур дешип бир мингич токушту. Жасоолго мингизип жиберип артынан издеп жүрөмбү деп анысын алганым жок. Атайы ушу коңур бозду минип келатам. Муну минип жүргөндө жасоолдун коркунучу жок. Келе десе ме деп түшүп бере коём. Кыйын болсо бир чакырым баргандан кийин таштап коёт. Азыр мага аттын жакшысынын кереги жок, аяк ылоо болуп, жөө жүрбөсөм болгону. Албан балам, оңол, карагай «мазарына» келип калдык. Эми бир чаап кой!

VII. КАРАГАЙ МАЗАР

Бадалдуу борчуктун боорунда жүзгө жакын эчки, кой жайылып жүрөт. Борчуктун түбүндө жалгыз үй, жалгыз там турат. Айланасында мыдыр эткен жан жок. Тескей тарабындагы боордон серейген жалгыз карагай көрүндү. Анын түбүндө эрбендеген бирдемелер жүргөнсүйт.

– Оңол, Албан балам. Касиеттүү мазары ошо жапалак өскөн жаман карагай. Дагы бир чаап кой! – деди Ийгилик.

«Мазар», карагайдын түбүндө жүргөндөр он чакты аял, төрт-беш бала, селде чалынган бир эркек жана сөөк аңдып жүргөн беш-алты ит экен. Таш тулгадагы казанда эт кайнап турат. «Мазарынын» түп жагындагы бутактарда чолоо жер жок. Ар түрдүү чүпүрөктөрдүн айрындыларынан, кездин үзүндүлөрүнөн, жал куйруктун кыл-кыбырларынан салбырата маалан байланган. Элик, эчки, теке, кулжанын мүйүздөрүнөн түбүнө бир чөмөлө үймөктөлүштүр. Куураган сөөктөрдөн айланада аяк шилтөө чолоо жер жок...

Ийгиликти керегөндө селдечен кишинин көзү алая түштү. Дароо ыргып туруп ат алды. Отурууга орун көрсөттү. Олуясынып отурган селдечен кишини айбыктырган Ийгиликтен ал жерде отурган аялдар катуу ийменишти.

Ыкташа отуруп созолонду да калышты. Селделүү молдо аялдардан оолактатып ар жакка орун жасатты, жаңы келген эки мейманды ээрчиге барып ошол жерге жайгаштырды да, өзү аялдардын арасына кетти.

– Жума деген агабыз тиги селдечен киши, Албан балам. Жашы элүү бирде, менден төрт жаш улуу. Сакал, мурутун анча-мынча гана ак аралаган, көрдүңбү? Дене курулушу чымыр, көзү ойноктоп, өзү сойлоктоп турушун абайлагандырсың. Бала чагында эле шок болучу. Шоктугун дагы эле коё элек болсо керек. Жылмая күлүп, кашын серпип астыртан арбай турган өнөкөтү бар эле. Анысын да калтыра элек көрүнөт. Чепкени, амеркен маасы, көлөшү өзүнө жарашып калган тура. Келбеттүү да, сулуу да киши. Абайлагандырсың, Албан балам?

Сөздүн учугу кайда баратышын Албан жаш болсо да байкады. Жер карап күлүмсүрөдү да тим болду. «Мазардын» түбүндө жүргөндөрдү бир карап койду да Ийгилик кобурай берди.

Албан кысталып калды. Сөзүн жөнөтүп бирдеме айтайын дейт – теңтушу эмес, өзүн сыйлабагандай иш болот. Ооз ачпай отура бериш – сөзүн сыйлабагандай иш болот. Ошентип кыстала берди. Кыстала берип: – селделүү молдонун бир «касиети» бар го. Бирдемеси болбосо, аны издеп келишер беле! – деген сөз оозунан чыгып кетти. Аны өзү да сезбей калды.

Ошондо Ийгилик:

– Об бали, Албан балам. Оңолдуң, – деп жиберди. – Бирдемеси бар, туура айтасың! Бирдемеси болбосо «селделүү молдо» деп аялдар аны даңаза кылышар беле. Кеп как эле ошо, даңазасында. Биринен бири угат. Сыртынан куштар, ынтызар болот. Барып көргүлөрү келет. Антиш үчүн шылтоо керек. Бирөө талмалуу боло калса, бирөө ажына боло кетет. Бирөө төрөтү кечигип баратышын бетине кармайт. Ошентип келе беришет. Селделүү молдо эмдеп-домдойт. Дем салат. «Мазарынын» түбүнө түнөтөт. Аят чийип берет. Бир келгенде эми түшпөсө, үйүр алып

калгандар эки келет, үч келет. Эми-дому, дубакөйлүгүнөн да, селделүү шайтандын мамилеси, сырткы көрүнүшү көбүрөөк таасир этет. «Улуу сөздө уят жок», уялбай айтып жибердим, Албан балам...

Ошол учурда бир аял басып келип, Ийгиликке «уул» деп учурашты. Жакын барып сыңар тизелеп коомай отурду. Анан жалдырады да калды.

– Асыл байбиче, балдарың чоңоюп жатабы? – деди Ийгилик. Ал башын ийкеди.

– Саламаттыгын, кандай? Дагы башын ийкеди.

– Селделүү азезилиң – жин-шайтаны менен коркутканын койгонбу? Асыл жеңеси башын ийкеди.

– Серейген жалгыз карагайды кайтарып жата бербестен эл ичине барбайсыңарбы? Жалдырап отурган Асыл башын дагы ийкеп койду.

– Балдарына бер деп абысының куржунга бирдемелерди салып койгонсуду эле. Барып чечип ал, балдарыңа бер! – деди Ийгилик. Асыл туруп кетти.

Асыл жеңеси үчүн кейий турган эби да, селделүү шайтанды каргай турган кеби да бар экен. Анысын бир аз кийинчерээк айтабыз.

Бирөө чайнекке чай көтөрүп, бирөө дасторконго нан көтөрүп, дагы бирөө чыны-пынысын алып үч келин келди. Биринен бири калышпай турган, үчөө тең шайдоот көрүндү. Бир чынынын чайын бошоткондон кийин:

– Төрөтүңөр бир аз кечигип жүргөн келиндерсиңер го!?!–деди Ийгилик.

– Ооба, айланайын акебай!– дешти.

– Молдо акеңер эмдеп-домдоп жатабы?

– Ооба, акебай! Колунан келгенин иштеп жатат!– дешти.

– Иштеткиле. Иштете бергиле, эмне иштесе да тилегиңер кабыл болсо болгону!– деп Ийгилик экинчи барган чыныны да чайдан бошотту. Бу жолу келиндер унчукпады. Жер карап бирин бири чыканак менен нукушту. Беттерине кан ойноп кызара жер карашты.

Чай ичилгенден кийин келиндердин бири тура калып бата тиледи. Ийгилик алаканын жайып алкыш айтты:

«Бөлчү, бөлчү бол,
Бөдөнөдөн төлчү бол.
Ур коёндон көздүү бол,
Адам таппас сөздүү бол.
Чачмончогуң чалынсын
Чаранага малынсын.
Айылда абысын-ажының
Жентектеп жүрүп карысын...»

– Ылайым айтканыңыз келсин, акебай!– деди бата тилеген келин.

Бир табак этти бир келинге көтөртүп молдо өзү келди. Үч келин «мазар» тараптагыларга барып кошулду.

– Асыл кайда? Чакыр! Биз менен отуруп эт жесин, – деди Ийгилик. Молдо иргилбей кайта басты да, барып Асылды ээрчитип келди. Бирөө ал десе Асыл эттен алат. Же дебесе жалдырап олтуруп калат. Аны көрүп Ийгилик кап-кайдагыны эсине түшүрдү. Кыз чагында Асыл «үч урук» боюнча сулуу кыз болучу. Баам-парасаттан да куру эмес эле. Кыскасы Асыл деген аты кандай болсо, заты да ошого арзый турган жан эле. Шайтан молдо аны жаш кезинде ушу жерге качырып келди. Көп жылдар бою эркек аттуудан жашырды. Олуя, машайык, кереметтүү кишисинип коркута берди. Жин-шайтан, пери деген эмелерди айта берип жүрөгүнүн үшүн алды. Акыры, тигинтип жалдырама нес болду да калды. Ошонусу болбосо, азыр да кирдүү кол менен тийүүгө ыраа көрөлүк эмес. Эттен кийин селделүү Жума эки мейманды үйүнө ээрчитип барды. Козу союп коноктоду. Эс алгыла деп эрте жаткызды. Ийгилик уктап ойгонсо жанында бир аял отурат. Көрмөксөн болду. Кирпик арасынан карап жата берди. Караса Асыл жеңеси экен, жалдырагандан жалдырады. Кебелбеди, козголуп да койбоду. Аны көрүп Ийгиликтин жаны кейиди, аяды. Көзүнө жаш келди. Бир оокумдан кийин чыканактап башын көтөрүп:

– Жума жаттыбы? – деди. Асыл башын чайкады.

– Кайда жүрөт?

Асыл «карагай мазар» тарапты карай колун жаңсады.

– Жалгыз кеттиби? – деди Ийгилик. Асыл сөөмөйү менен ортонун көрсөттү.

– Арам шайтан, дагы эле шайтандыгын коё элек турбайбы. Эй байкуш, байкуш. Даттана албай отурган турбайсыңбы! – деп Ийгилик ыргып турду. – Ага турмак, ата болуп кетсе да шайтанын күбүп келейин, – деди. Табыш алдырбай «карагай мазарга» барды. Караңгыда карайлап жүрсө, ар жакта эки киши жатат. Шашпастан жакын басып барды. Экөөн келтирип туруп эки чапты. Чапканда да оңдурбай чапкан экен, экөө тең ок жеген аюудай бакырды. Аял үйдү көздөй, селделүү молдо тоону көздөй качты. Ал ошо бойдон келбеди. Эртең менен караса кечээ мында жүргөн аялдардын бирөө да калбаптыр.

Чайдан кийин эки мейман жолго чыкты. Жатакчы айылдагы Ийгиликтин үйүнө түш оой келишти. Албан коңур боздон Ийгиликти колтуктап түшүрдү. Ошол учурда Бермет үйдөн чыга калды. Атасынан мурда ат байлап жаткан жигит көзүнө чалынды. Көрсө, көч үстүндө көрүшкөн койчу жигит, тааный койду. Кийген кийимдери өзгөрүп кеткендиги болбосо, өзү баягысындай.

Ал мындайча болгон эле:

Намыс кылып калган Сайкал, Талпакенин бир сыйра кийимин куржунга салып:

– Айылдан алыстагандан кийин кийинип ал, үстүндөгүлөрдү кабакка ыргытып жибер, – деп колуна берип узаткан. Жолдо келатканда Албандын «кыздан айланса болот» деп жиберishi ошо болучу. «Агач көркү жапырак, адам көркү чүпүрөк». Мына азыр Албан эч кимден корунбастан, төрдөн төмөн, ирегеден жогору үйдүн капшыт жагына мырза жигит болуп гана отуруп калды.

– Кубаткулуң көрүнбөйткө! Энең кайда кеткен! – деди Ийгилик, колуна берген суусунду жутпастан туруп. Баласы

энеси менен кайда кеткендигин уккандан кийин гана Ийгилик колундагы суусунун жутту. Албан бошоткон аякты ар жакка коюп Бермет тышка чыкты.

– Чарчап калдың го. Башыңа жаздык койдуруп жантай, оңол, Албан балам, оңол! Эртең да эс ал. Мужукка бүрсүгүнү бирге барабыз. Бермет балам, кел мында! Биртике эс алалы. Башыбызга койгондой бирдемең болсо бере сал.

Албан башын жаздыкка коюп жантайды. Берметтин кирип, чыгышын, баскан-турган кыймылын кирпиктеринин арасынан шыкаалап уктай алган жок. Күн батарда коңур боздун ээрин жайдактады, таңашсын деп мамыга аса байлады. Таңга жуук туруп отко койду. Кайта жатты. Ушу бойдон ушул үйдө кала берүүнүн ар түрдүү акыл-айласын издеди. Бирок, изин таба албады. Бекер жата бергенден көрө иштей жүргөн иш, эртең менен коңур бозду минип барып отун алып келүүнү акыл көрдү. Жайыраак турду да, шашке ченде коңур бозду токунду. Ийгилик унчуккан жок. Кайда барасың, эмне иштегени жүрөсүң да дебеди. Ошол учурда «жасоолмун» деп антаңдап бирөө келди. Чоңдугу кесенин оозундай келген сары жезди көкүрөгүнө тагыптыр. Кылычы жок куру кынын асынып алган. Кара көрпө тебетейин кызыл менен тыштатыптыр. Кепке-сөзгө келбестен: – үйөздүн буйругу тыкыр, шашылыш жумуш менен баратам. Боз аттын ээрин алып, менин ээримди токуй кой:– деди Албанды демите сүйлөп. Өзү аңырандаган кең таноо эме экен, дегеле эч кимди көзүнө илгиси келбейт. Анын обу жок аңырандашына Албандын ачуусу келди.

– Ат керек болсо токунуп мине бериңиз. Келген жасоолго ат токуп бериш үчүн бул жерде турганым жок, – деди.

– Укпайсыңбы, айткан сөздү? Ал, аркы боз аттын ээрин. Алып ыргыт, – деп омурулоду.

– Жасоол турмак жараткан кудайдын өзү болсоң да, дайны жок аңырандаба. Керек болсо, түшө калып токунуп мине кой. Ат аяп жаткан киши барбы! – деди Албан.

– Аңыраңдасам кыларың эмне? – деди да жасоол качырып барып Албанды чокуга камчы менен басып басып алды.

– Кыларың эмне дейт тура. Кыларымды сага көрсөтө коёюн, – деп Албан кылычы жок кындын боосунан кармап көмөлөтө тартты. – Чапкан андай болбойт, момундай болот, – деп ээгин кабыштыра бир койгондо, жасоолдун көзүнөн от чагылышты бейм, темселей түштү. Жакадан алып торой чалды да, жерге бир койду. Көчүккө бир тепти, көкүрөгүнө мине калып эки, үч мертебе тизе менен ныгырды.

– Албан балам, оңол! Итке теңелбе, кой эми, кой! – деп Ийгилик ордунан тура чуркаганда, Албан чыга берди.

– О, курган жасоолум ай. Ошону көрмөк болчусуң, оңол эми, тур, – деп жөлөп-таяды.

Жасоол көптөн кийин эсине келди.

– Сениби, сага көрсөтө албасам, – деп Албанга алыстан ызырынды.

Коңур боздун ээрин алып ыргытты. Өзүнүн ээрин токуп минип «чу!» деп темиңди.

Коңур боз козголбоду. Камчыланды. Коңур боз куйругун шыйпанды. Тушап койгонбу деп шек санады окшойт, эңкейип бүтүн карады. Дагы камчыланып темиңди. Коңур бозу кургур тоотуп да койгон жок.

Атаңдын оозу урайындар аты менен сүйлөшүп койгонбу, – деп ызасы келген жасоол коңур бозду камчы менен башка салып-салып жиберди. Ошондо Албан:

– Тилиңди тарт, айбанга теңелген айбан. Атаңды ат өлтүрдү беле? Жазыксыз малды сабаба, – деп жасоолду качырып сала берди.

– Оңол, Албан балам, оңол! – деп Ийгилик тыйып койду.

Жасоол коңур боздун ээрин алып кайра өз атына токуду. Коңур бозду жетелей кетмекчи болду. Бирок, жетегине да баспады.

– Ушул ат менен эле атаңдын куну бүтө турган болсо, айдап коёюн. Алып кет, – деп Албан айдап, айылдын че-

тине чыгарып койду. Албан бери басканда коңур кезенип туруп алды. Жадаганда чылбырын ыргытып жиберип жасоол кайта келди.

– Бу бейбаш жигит ким, кайдагы эме? Мунун мен акесин таанытам. Азыр барып болушка арызданам, – деп дагы аңыраңдай баштады.

– Оңол, жасоол жигит, оңол! Бу жигиттин ким экендигин билгиң келсе угуптур, айтып берейин: Садыр болушуңдун кара чечекей кудасы. Качы бийдин иниси. Уктуңбу, жасоолум? Ат токуп бербейсиң деп мен аны сабадым. Ал токуп бербеймин деп кайра ал мени сабады деп айтып барып арыздан. Аты Албан.

Жасоол бастырып кетти. Бир аз барып кайта келди. Ийгиликти жалгыз чакырып алып:

– Тиги жигит чын эле ошондойбу?– деди.

– Чын болбогондочу. Ишенбесең болушундун өзүнө барып сура. Аты Албан деп айтып бербедимби, – деди Ийгилик.

Жасоол ойлонуп көпкө отурду. Акырында: – Астына жыгылайын, Албан менен жараштырып кой. «Тааны-басты сыйлабас» кылыпмын. Кечинде бир кой таап келе калайын, – деп Ийгиликке жалооруду да, жасоол аттанып кетти. Албан коңур бозду кайта токунду. Айылдан узагыча жетелеп барып минип алды да отунга барды. Куу чегедектен сылай жүктөп жетелесе коңур боз кыйыктанып дагы баспады. Мына эмесе, деп өзү үстүнө баса минди эле, бели ийиле түштү. Ошондо коңур боз басыш мындай турсун, жөн эле желип жөнөдү. Отунду үйдүн жанына түшүрүп коюп, Албан катуу уктап калган экен, көзүн ачса күн баттууга жакындап калыптыр. Эртең менен жакага эрте кеткен жатакчылар азыр айылдын четине чогулуп, жасоол менен коңур боз Албан үчөөнө байланыштуу болгон бүгүнкү окуяны Ийгиликтен угуп олтурушуптур. Жасоол өзү келүүдөн намыс кылган болсо керек, бирөөдөн келишкен семиз козу өңөртүп жибериптир. Анысын бир жигит

Ийгиликтин үйүнүн жанында союп жатыптыр. Ошентип, мындагы жатакчы айылдын бүлөсү «кедейдин бир тойгону, орто байыганы» дешип эт менен сорпого бүгүн абдан карк болушту.

VIII. ЧАТАК

Тоо этегиндеги ойдуң түздө төрт киши кыйкаңдап чалгы чаап жүрдү. Аттарын байлаштырып коюп алты киши Мантек элүү башыны тегеректеп бер жакта кымыз ичип отурушту. Ар жактан атын адырандата чаап келген киши түз эле чалгычыларга барды. Атын тууралатып кыйкыра да, кырдана да сүйлөдү.

– Бул кандай ээн баштык? Жер меники! Бул жерге чыккан чөп да меники болуш керек, кеткиле!

Чөп чаап жүргөндөрдүн бири чалгысына таяна туруп жооп айтты.

– Биз эчтемени билбейбиз. Чаба бергиле деди, чаап жатабыз. Чатагың болсо тигине, элүү башы кымыз ичип отурат. Өзү менен барып сүйлөш.

Ачууланып келген атчандын кулагына айткан сөз кирген жок. Жээлигип калган атынын оозун силкип, ачуулу сөздөрүн айтып, ар кимисин омурулоду.

– Силерде кулак деген эме барбы? Укпайсыңарбы? Токтоткула! Жөн эле чалгыңардын мизине жата каламын.

Чалгыларын таянып тигилер жапырт тура калышты. – Баса, Ийгилик деги сенин өзүңдө кулак барбы? Кыйын болсоң элүү башынын өзүнө барып тууралан.

– Ооба, ошент. Бизге тууралана турган жөнүң жок, – деди чалгычалардын дагы бири.

– Бул эмне деген кордук. Силердин «Сарыкул» уруусунун чеги тетиги деңсөө эмеспи? Өзүңөр деле билесиңер. Деги ошол элүү башыдан ооба, ошо чедирейген шайтандан келгенди көрө коёюн, – деди. Чапкан бойдон кымыз ичип отургандарга кетти. Демите барып демиге сүйлөдү. – Че-

дирейген гана шайтан десе. Бул эмне кылганың? Жарды-сынтканыңбы? Же жамансытканыңбы? Эмне себептүү менин жеримдин чебүн чаптырып жатасың? Чалгычыларды токтот. Чатак чыгып кетет. «Каракулда» аз болгону менен өзүнчө бир уруу калк. Кордугунду кой!..

Элүү башылыгын көзүнө илбей демите сүйлөп турган Ийгиликке Мантектин ачуусу келди. Өзүнүн мүнөзү да тойтоңдоп оргу-баргы шап-шайтаны арбын киши.

Байлыгына бир чиренсе, элүү башылыгына эки чиренет. Чедирендеп чеки сөздөрдү айтууну, колдон келет кылып уруп сабап коюуну эл бийлөөнүн бирден бир эрежеси деп түшүнөт. Ийгиликтин чабындысын Мантектин чаптырып жатышы да бекер эмес болучу. «Эптеп тийишейин, кыжырына тийип кычык чыгарайын, эбин таап ээн жерде төө басты кылдырып коёюн» деп атайын ошентип жатат. Анысын Ийгилик кайдан билди, чапкан бойдон келип бир тийди.

– О, чедирейген шайтан, – деди каракерди тууралантып.

– О, Ийгилик баатыр, сага эмне болуп кетти? – деп, Мантек элүү башы кара күчкө акткорлонду.

– Атаңдын башы болду. Кубарыңдын куу чокусу болду, чедирейген шайтан. Ар качандан бир качан зордугунду койбойсуң, кордугунду койбойсуң. Сенин казыңды эле жарбасам Ийгилик атым өчүп калсын, чедирейген шайтан, – деди. Ошондо Мантек:

– Опуруп койгула, жапырып койгула, – деди. Кымызга алакүү болуп отургандар Ийгиликти аттан оодара тартып, тепкилеп жиберешти. Моокуму кангандан кийин Мантек элүү башы:

– Болду эми. Жөлөп-таяп атына мингизип жөнөтүп жибергиле, – деди. Ошондой кылышты.

Ийгиликтин кедейлиги эле болбосо өзү абдан жөн билги жана «Каракул» уруусуна кыйла кадырлуу киши. Ошол үчүн аны Мантек элүү башы көрө албайт. Баарын өзүм билсем, бийлесем дейт. Түбүндө элүү башылыгымды алып

коёбу деп Мантек андан да шектенет. Ушинтип койсом Ийгилиги гана эмес, башкалар да менден коркуп калат го деген ой менен муну атайы иштеди. Анысы көптөн бери ойлоп жүрүп тапкан акылы эле. Бүгүн ишке ашырып, мына көксөөсү сууду. Кымыздан дагы бир сыйра ичилгенден кийин Мантек элүү башы талыкшып магдырады. Чепкенин бурдап башына койду да бат эле кор этип уктап кетти. Уйкусун бузбайлы деген ой менен беркилер оолактап орун которуп отурушту. Жай күнүнүн кызуу тийген илеби аларга да таасир этти. Элүү башы ойгонгуча дешип ар кимиси ар жерге томолонду.

Ийгилик катуу кыйналып үйүнө зорго жетти. Кейпин көргөндө: – Айланайын атаке ай, эмне болуп кетти?! – деп Бермет бакырып жиберди.

– Башы, көзүндө тамтык калган эмес го, алат күн! Арман күн... – деп аялы да алаканын шак коюп, кокуй-алатын кошонду. Жүйүртө басып отура кетти. Кичинекей Кубаткулдун көзү алайып, катты да калды. Ийгилик онтолой сүйлөдү.

– Бермет балам сен атты мин. Өзүбүзүн жатактагы «каракул» болгон жерине кабар айт. Эч кимиси калбай келишсин, – деди. Бермет атка минип чапкан бойдон кетти. «Жатакчы» айылдын аялдары, бала-бакырасы Ийгиликтин үйүн курчап калды. Канаган жерлерине курумшу күйгүзүп басып, таңуулаган болушту. Айылдагы бакан, союлдардын бардыгын чогултуп, үйгө жөлөштү. Берметтен кабар уккандар аттуу, жөөлү болуп тез эле келип жетишти. Бардыгынын баш-аягы чогулуп бүткөндө Ийгилик «сынган мүйүз кимдики», «сыздаган сөөк кимдики?» деген сөз менен кайрылды.

– «Каракул» уруусунуку, Баарыбыздыкы. «Сарыкулдан» өткөн өчтү алыш керек! – дешти чогула келгендер.

– Ар качандан бир качан зордугун койбой турган болушту. Жүргүлө! Ошолордон келгенди чогуу көрөлү.

– Ээриңерди оңдоп токугула. Олоң-боочуңарды бышыктагыла!

Баятадан бери демигип турган Карачач да сөзгө аралашты.

– Башкаларын коюп, баарынан мурда жанагы чеди-рейген элүү башынын өзүн жанчкыла. Казысын жаргыла.

– Чебердей көргүлө! Ачууңар менен бирөөн өлтүрүп коюп, эр кундуу болуп калбагыла! – деди байбиче аял.

– «Урушта туруш жок», аттангыла! – деди кимдир бирөө.

Аттуулар бирден союзду чаттарына кыпчышты. Калпак, тебетейлерин баштарына баса кийишти. Оң колдорунун жеңин чечип курларына кыстарышты. Ошентип, коломочтонгон аттуулар алдыга түштү. «Токтоол болуп беребиз» дешип, бирден союзун сүйрөп жөөлөр аттуулардын артынан кетти. Катын, балдар дөбөгө чыгып карап турушту.

Союлдарын сороктотуп жабыла жарышып келаткан атчандарды көргөндө, Мантек элүү башы, – ат тарткыла! – деп алдастады. Алдына тарта койгон атты минип далпылдап кача жөнөдү. Кашатта жардана карап турган аялдар, балдар ой тараптан эмнени көрсө, өздөрү ошону кайталап айтып чуулдай беришти. Карачачтын үнү башкаларынан катуу чыгып жатты. Жоолугу эчак эле кежигесине шыпырылып, эки бөйрөктү таянып, ал жөн эле ичип-жеп желиге берүүдө болду.

– Ий, жаман кудай алгырлар. Катуурак чабышпайбы? Коркуп баратышат окшойт. Атайы барып куткарып жиберип уят болушар бекен! А жамандар, жамандар! О, тегеренейин, тетиги жан аябай алда бараткан кимиси болду! Айланайын Албан тура. Элүү башы атына чаба албай калды. О өлүгүңдү көрөйүн. Ошентсин. Беркилери тегеректеп айдап алышты. Ана, ана, Албан жетип калды. Бирөөн атынан ажыратты. Бир чабуу менен эле сулатты көрүнөт. Албан жарады, азамат. Уул экен, уул. Жигит деген ошондой болбойбу. О, кудай, бардыгы жетишти. Арбак колдо! Колдой көр. Ана, бат-чыты чыкты. Ар кимиси

ар тарапка өз жандарын ала качты. Элүү башыны ортого алышты. Колу менен башын калкалап жүргөнүн кара, о, өлүгүндү көрөйүн. Мынча болду эми, жанча көргүлө, ошону биротоло жанча көргүлө!..

Ар бирин ар кайсы жерге жыга чаап, уруп, согуп моокумдары кангандан кийин баргандар бастырып чыга беришти. Карачач ошондо гана:– мына, көксөөм сууй түшпөдүбү! – деп катуу үшкүрдү. Жүйүртө басып көчүгүн жерге койду.

Мантек элүү башынын сазайын колуна берип кайта тарткандар айылдын четине чогулушту. Сыпайы жеңе бир чөйчөккө суу кармай барып Албандын башынан үч кайтара тегеретти да, кыбланы карата чачты.

– Бирөөнүн көзү, бирөөнүн тили тийбесин. Суу менен кет, жел менен кет, түв, түв, – деп жерге түкүрүп ырым-дады.

– «Сарыкулдар» эми жөн жатпайт, кол курап келет. Анык салгылашуу мына ошондо болот, – дешти кээ бирөөлөр.

Үйдө отурганда да, талаага чыкканда да бирден мыкты союл ар киминин жанында болушун айтышты. Талаа жумуштарын алгоолошуп биргелеше иштөөгө өтө турган болушту. Бириндеп иштегенде жанчып салып бастырып кетишет дешти. «Сарыкулдардын» бер жагындагы дөбөдө бир киши күн-түн дебестен күзөттө турсун, аркылардын аттанып чыккан карааны көрүнгөндө эле кабар таратсын дешти. Карачачка окшогон кай бир кайраттуу аялдар да бирден баканды оңтойлоп коюшту.

Таяктын уусу Ийгиликти катуу жабыркатты. Бир нече ирет эсинен танып бүлөсүн катуу шаштырды. Кечинде бир улакты садага кагып түн бою от менен отурушту. Бир кезде Ийгилик талыкшып кетти.

– О, кудай! Өрт өчкөндөй кыла көрбө! – деп Сыпайы кудайына жалынды. – Анан деги кайсы жериң, эмнең ооруйт? Жүрөгүбүз түшүп калды го деп бышактай кетти.

– Бүткөн боюм салмактанат, кайсы жери ооруганын, кайсы жери соо экени билинбейт. Сынган-бүлгөн жерим жок, таякка жанчылып калган го...

Ит үрсө «Сарыкулдар» келип калдыбы» деп селт этип дүрбөп чуркап чыгышат. Ошентип кирпич какпай таң атырышты.

Ийгиликтин жарааты «Каракул» уулунун кары-жашынын жанына бирдей батты. «Жаман айтпай жакшы жок». Кокустан Ийгилик бери карабай, ары карап кетсе, «Сарыкулдун» катуудан казанын, жумшактан ун, талканын калтырбай талап кетүүнү, кыйсышыра чаап алууну ойлогондор да болду. «Берүүгө бирөө чыкпаса да, алууга келгенде алтоо даяр болот». «Кокустан «Сарыкул» уулу кун төлөй турган болуп калса, чаап алууга «Олжобай», «Алике» уруулары гана эмес, башка уруулар да кошулуп бере тургандыгын ооз учунда айтпаган менен, ичтеринен ойлошту.

Бермет да, Албан да Ийгиликтин кашынан карыш жылбады.

Мантек да оң тапбаптыр. Көкүрөк жагына тийбестен, көчүк жагынын ийин абдаң жеткиришкен экен, ордуна туралбай анысы да төшөктө жатты. «Сарыкулдар» да бүгүн анын үйүнө үймөлөктөштү. Кабыргасы сынган болсо керек, көөкөр үйлөтүп, табыпсынгандар анын тегерегинде болду. Бая Ийгиликти сабатканда кыбасы канып, дегеле чечекейи чеч болуп катуу жыргаган эле. Мына эми, таяк деген эме адамды кандайча сыздата тургандыгын өз башынан өткөрүп онтолоп жатат. Бирок, жөн жатпады. Бекиш старчынга киши чаптырды. Качы бийге да, Садыр болушка да кабар жиберди. «Мени карап отура бересиңерби! Кол курап барып «Каракулдардын» саманын сапырып, чөбүн өрттөгүлө, катуудан казанын, жумшактан ун, талкаланып калтырбай талатып жибергиле. Жообун мен беремин. «Менин ким экендигимди, элүү башылыгымды аларга тааныткыла» деп Мантек да чабалактады. Анын шыкоосу боюнча «Сарыкулдар» да катуу дүүлүгүштү.

IX. ЧЫР ДӨБӨ

Арпа алабөйрөк болуп жатакчылар көк талканга кенелип калган күзгү күндөрдүн бири. Түшкө жакын, карааны жыйырма чамалуу киши каз канаттап келе жатты. Алдыңкы катарда келаткандар өтө бараандуу, жөн эле көлөк-көлөк этишет. Ийгиликтин айлына жакындаганда жайыла жай бастырышты. Кадимки «Чыр-Дөбөгө» келип аттан ооп-ооп түшө кетишти. Аттарынын сырын билген кай бирөөлөр чылбырларын сүйрөтүп коё берди. Эки колун куушура тушагандар да болду. Кээ бирөөлөр арка бериш кылып байлап да койду. Анан бөлүнө-жарыла ар кайсы жерге уй мүйүз тартып ийриле отуруп калышты.

Илгери бу дөбөнү «Куу-Дөбө» деште турган. «Чыр-Дөбө» деген атак ага кийинчерээк конду. Анын үстүнө кандай чырлар болбоду. Эрдин куну, эриштин айыбы, жесирден жетим акы, уурдаткандын төлөөсү, ыгым-чыгым, алык-салыктын жаргысы, өтөр-кетер, өгөй-татай сөздөрдүн бардыгы ушу дөбөдө айтылуучу. «Чыр-Дөбөгө» чыгып алып мындагылардын чыркырашпаган күнү аз болучу. Маселен: Жанайдын куну, Чопонун ашынын чыгымы, Байжарыктын көзүнүн айыбы, Эшимдин жесирине кеткен жетим акысы, Солтонкулдун көк ала бээси жана Сооданбектин балыгынын чыры да ушул дөбөдө башталып жана ушу дөбөдө бүткөн. Токонун кулагы да ушу дөбөдө кесилип, Өмүрдүн тиши да ушу дөбөдө сынган. Балпандын кызынын башы да ушу дөбөдө ачылып, Жанызактын кызынын калыңы да ушул дөбөдө бычылган.

«Уюмду уурдады» деп Карачка Үркүмбай кара доо кылып жатып алганда аксакал, көксакалдар арага түшүп, Карач актыгы үчүн ушул дөбөдө «тузга сийип» кутулган. Чодондун жоголгон улагы үчүн да Бейше ушул дөбөдө «кураң кармаган». Кенжебайдын сары атынын доосуна дыйкан ак-тазалыгы үчүн «жан берген» жер да ушул дөбө.

Айылдагылар, жоголгон аркан-жибин, жүгөн-куюшкан, олон-боочу, чылбыр, тизгин, канжыга, куткундары үчүн да, ушу дөбөгө чыгып «касемдешүүчү». Ошондуктан башы «Куу-Дөбө» болсо да, аягында «Чыр-Дөбө» атка конду. Эми Ийгилик менен Мантектин чырынын акыры да, калдайган калың топ болуп «Чыр-Дөбөгө» келип отурат. Алар «Үч уруктан» куралган бир старчын калктын атка минерлери, алардын аткошчулары болучу.

Дөбөдөгүлөр а дегенде алды-качты, кыжы-кужу сөздөрдү айтышты. Кээ бирөөлөр Ийгилик менен Мантектин ортосундагы чырдын жаргысын жарымыш болсо, кай бирлери бирөөнө берген кол акысын, короосуна тийген карышкырдын, атынын аксагы, коюнун котуру жана ошол сыяктуу сөздөрдүн үстүндө болду.

Тигилер ошентип отурган кезде Бекиш старчын Кашкарбай менен Чаки элүү башыны ээрчитип Ийгиликтин үйүнө барышты. Көпкө чейин сүйлөшө берип анан кайта келди. Дөбөнүн орой чокусунда аксакал-көксакалдар менен отурган Качы бийдин алдына барды. Бийбаа кылган, айбыккан адептүү кишисинип бир кыйлага чейин унчукпай олтурду. Кыйла убакыт өткөндөн кийин бийди астыртан карап:

– «Каракул» атала турган иттериңиз иттик кылып коюшуптур. Элүү башыңыз Мантекке колдору тийип калыптыр. Талаага отурбастан айыл үстүнө барганыбыз, сүйлөшө турган сөздөрдү айыл үстүндө сүйлөшкөнүңздөр оң болор! – деди. Дөбөнү курчап отургандар жабыла аттанып Ийгиликтин айлын каптап барып калды. Союлган малдардын эти желгиче дагы эле жай сөздөрдүн үстүндө болушту: күлүктүн байгеси, жоргонун жоругу, кыраан бүркүт, алгыр куш, илгерки нуска, байыркы салттар айтылды. Эт желип, колдор жуулгандан кийин «Чыр-Дөбөгө» кайта барышты. Ар кайсы айылдын атка минерлери, аксакалдары өз кишилери менен ар кайсы жерге бөлүнө отурушту. Старчын Бекиш тигил топко бир, бул топко бир барды. Акырында ар кайсы айылдын тобунан бирден

киши ээрчитип башкалардан обочо бөлүнүп чыкты. Сүр-сүр болуп өздөрүнчө көпкө отурушту. Кызуу-кызуу үндөр чыгып, кайта жоошуй түшүп да турду. Ал топтон бөлүнүп чыгып өзүлөрүнчө сүйлөшүп, кайта барып кошулуп жаткандары да болду. Кыйладан кийин, бир пикирге келишти көрүнөт, жеңдери менен жерге отурган этектерин күбүштү. Бийге барып «бүтүмдүн» жайын айтышты. Тигилердин бүтүмүнүн баянын уккандан кийин:

– Ишиңер бүтүүчү өңдөнүп калган экен. Эл жакшыларын мында чакыргыла, – деди. Ал жердегилер келип тегерете сыйлыгыша олтуруп бийдин оозуна карашты. Ээгин бир-эки жолу курулай сылап койду да – «туугандын урушу, торконун жыртышы» деген эмеспи, – деп бий сөз баштады. – Ырас, туугандын урушу торконун жыртылышындай эле иш болот. Агайын тууган биригип эптештире койсо, жыртылган жери бүтөлүп калат. «Каракул», «Сарыкул» бир гана атанын баласы. Айлыңар башка болгону менен араңар жакын. Ирегелеш коңшу, биргелеш туугансыңар, – деп бий алды менен тыяк-быягын жайгарды. – Жамандыгыңар болбосо, бири-бириңерге жатчылыгыңар жок.

– Балдар балалык кылышыптыр, – деп отургандарга көз кыдыртты. – Жаман туугандарыңар кылган тентектиктерин моюндарына алыптыр. Аш-тамагын берип алдыңарга жыгылышты. Бир айылдын элүү башчысы Мантекке колубуз тийип калды, алдына ат, үстүнө тон кийгизели дешиптир. Отурган аксакалдарга салт боюнча үч кесим – бир тогуз (үчөө тай, үчөө кунан, дагы үчөө бышты) тартуу камдашыптыр. Жаман тууганыңардын тартуусуна карабастан, тентектиктерин моюндарына алгандыктарына карап, аз айып, көп кылмышын кечирип, элдешип, журтташып калгыла. Ошенткениңер оң го! – деп сөздү тегерегинде тургандарга жая салды.

– Бийимдин сөзүндө калет жок, ошенткендери оң, – деди кабырыңкы Чаки элүү башы. Анан эрдин жаланып

– «Өгүз өлтүргөн балта» Мантек элүү башы эмеспи, өзү эмне дээр экен? – деп Мантекке карады.

– Ишимди элге, калысы калың тууган силерге, аксакалдарга бергенмин, силер эмне десеңер, мен ошого макулмун, – деди Мантек.

– Ата гана, кайран эрди карасаң. Не кылса да нарк билген киши эмеспи, – деп Чаки анын сөзүн жөнөтө берип туруп калды.

– Эмесе иш бүттү, ынтымак-ырашкердүү болгула, – деп бий алаканын жайды. «Болду-болду» дешип отургандар тароого баш койду эле, – журт, отура тургула! Айта турган арзым бар! – деп арт жакта отурган Албан тура калды. Тароого козголгондор аяк серппей отура кетти. Баягы алба-далба Албан эмес, үстү-башы бүтүн мырза жигитти көргөндө бийдин башы шылк дей түштү.

Албан бийдин маңдайына барып чөк түшүп отура калды.

– Мантек элүү башы Ийгилик акемди сабатып койсо аныкы кечиримдүү болгону, Ийгилик акем өчүн алса аныкы кечиримсиз болушу кандай? Ушундай да бийлик, ушундай да калыстык болобу? – Ийгилик акемди колдон келет кылып койдунар, – деди Албан. Атка минерлер анын сөзүн жактырмаксан болуп жер карашты. Чаки элүү башы гана: – Мантек элүү башы эмеспи? – деген сөздү айта салды.

– Мантегиңер элүү башы гана эмес, жүз башы болсо да, Ийгилик акеме тең тууган. Тең туугандардын ишине тең карашыңар керек эле, – деди Албан.

– Бийимдин бийлигин сен бузганы турасыңбы? – деп Кашкарбай элүү башы атырыла кетти. Албан тартынган жок. Кашкарбай аке сиз мага анчалык атырылбаңыз. «Баш кесмек бар, тил кесмек жок» дейт турбайбы? Сөзгө конок бериңиз! Жаш жагынан улуулугуңуз гана болбосо, биз тең атабыз, мен сиздин букараңыз эмесмин.

Анын каяша сөзү Кашкарбай элүү башыга катуу тийди.

– Букара турмак сен кулсуң. Бийимден качып келип Ийгиликке кул болуп жүрөсүң. «Өз агасын агалай албаган,

киши агасын сагалайт» деген ошо, – деп тура Кашкарбай чуркады. Качырып барып камчы менен чаап-чаап жиберди. Албан:

– Биринчиси улуулугуңуз. Экинчиси туугандыгыңыз, – деп жонун тосо берди.

– Кой, кой, – дешип ар кимдер арага кыпчылды.

– Коё бергиле, кулагын кесип ыргытып, Ийгиликке биротоло баш оту менен өткөрүп берейин, – деп Кашкарбай жулуна берди. Албан солк этпей отуруп алды. Ар кимиси Кашкарбайды ар жакка алып кеткенден кийин:

– Мантек элүү башыны Ийгилик акем сабаганы жок. Өлөрчө болуп үйдө жаткан. Мантегиңерди биз, мына мен сабадым. Айыпка мени жыккыла! – деди.

– Болуптур. Андай болсо бийимдин бүтүмү боюнча айыпка бере турган малды сен бер. Сен эле төлөй кой, – деди Чаки.

– Макул, бийлигиңизге кулдук. Мен төлөйүн, – деди Албан.

Чаки келече кылайын деген максат менен:

– Болуптур, төлө, – деди.

– Азыр эле төлөй коёмун. Мен бий акем менен энчилеш экендигимди билесиз. Менин энчи ала электигимди да жакшы билесиз. Энчимди алып бергиле. Энчиме тийген мал менен ушу жерден козголбостон туруп эле төлөй салам. Антпесеңер азыр колумда эчтеме жок. Бий акемдин өзүнөн өндүрүп алгыла. Аган макул болбосоңор, аны да өзүңөр билгиле, – деди, да ал жерде отурган топтун арасынан Албан чыгып кетти. Атка минерлер бийди астыртан карашты. Бий түнөрдү да калды. Кыйладан кийин:

– Кана эмесе, аттанбайлыбы? – деп жер таянып көчүгүн көтөрдү. Жол бою эч кимге эчтеме айткан жок, ага да эч ким бирдеме дешке айбыкты. Албандын ал жердеги элесин көз алдынан кетире албай, болгон окуяга ой жүгүртүп келе берди. «Өзөктөн күйгөн өрт жаман, өзүңдөн чыккан жат жаман». Кандай жол менен баланын эңсесин кесип,

экинчи сөз кайтара албагыдай кылыш ксрек?» Баятадан бери ойлоп келаткан ою ошо жөнүндө болду. «Байлатып барып сууга салып сабатып, өлтүртүп койсом эмне болот? Аны уккан, көргөн эл эмне дейт? Энчисин берип, бирөөнүн кызына үйлөндүрүп койсомчу? Андай болгондо ээ-жаа бербей эргичтей беретко? Балага кандай жол менен каргаша болуш керек?..»

Бий үйүнө келгенде да кабагын ачпады. Камка менен да сүйлөшпөй жантайып жата кетти.

– Эмнеге эле кабагыңан кар жаап, түнөрө чөгүп калганың? Айтчы жайыңды! Бир жериң ооруйбу? – деп Камка бир аз эргичтеди.

– Ыза болуп келдим.

– А кайдагы эме экен, сени ыза кылууга жараган?

– Баягы Албандан. Ушунчалык калайык-калктан качканда барган жери Ийгилик. Андан ага артары эмне?

– Эмне артарын билбейсиңби?

– Билбегендигимди айтпадымбы!

– Эмесе мен жакшы билем. Аныкына кызын тооруп барды. Аман болсо, акыры ал Ийгиликке күйө бала болот. Анан энчи доолоп сени бир болуштун бийлеринин алдына алып барат. Эми билдиңби?

– Билдим, билдим. Учуң узарган Камка баланын максатын эми билбедимби. Сабит кайда экен, чакырт, – деп бий чыканактап тура калды.

– Сабитте эмне жумушуң бар эле?

– Жумуш мындай: жазында көч үстүндө Ийгиликтин ошо кызына Сабиттин көзү түшүп калыптыр. Арага киши салып айттырганда, макулдук бербей койгондугум эсиңде бардыр!

– Эсимде. Сабитти чакыртып алып азыр эмне, анын кызын алгын дегени турасыңбы?

– Ооба.

– Табар пайдаң кайсы? Бир тууганыңдын баласына бирөөнүн кызын да ыраа көрбөйсүңбү?

– Кербөйм. Ошентип, ошол Албан шайтандын оозун агарталы. Анан кайда барарын билбей каңгып калсын. Аны антпесе, тентитип жок кылбаса, акыры көргүлүктү ошондон көргүдөйбүз...

– Сыртың кенен болгон менен, ичиңе кара таруу айланбаган тар кишисиң, бийим, – деди да Камка тышка чыгып кетти.

Х. ТҮН КАРАКЧЫСЫ

Жайлата жамаатташ айыл отургандар кышка салым кыштоолоруна бириндеп житип кетти. Ийгиликке Качы бий кылгылыкты кыштоосуна киргенде, жалгыз үй болгондо иштемекчи болуптур. Камкадан төрөлгөн Бакир деген баласын чалгындап келүүгө жиберди. – Албан байкеме учурашууга келдим деп кой. Үйүндө кимдер бар, кимдер жок, ошону бил. Кызы үйүндө бекен, ошону жакшылап байка. Ошент, барып кел, – деди.

Бакир атын токунуп жөнөй берерде Камка өзүнчө тапшырма берди.

– Бий Бермет кызды алакачтырып келип Сабитке никелеп коюшка камынып жаткандыгын Албанга айтып кой, сак болсун, – деди. Бакир ошондо он үчкө чыгып калган.

Бакир кеч кайтты. Өз бүлөсүнөн башка Ийгиликтин үйүндө эч ким жоктугун. Албан менен учурашкандыгын, ал бери жөнөгөндө Албан ары жөнөп, орус кыштагына кеткендигин бийге айтып берди.

– Андай болсо барып айт, тың-чыйрак жигиттерден беш, алтоон ээрчитип барып Ийгиликтин кызын ала качып келишсин, – деп аны Сабитке жиберди.

Сабит угар замат апыл-тапыл жигит жыйнады. Кечинде бир козу союп атасынан бата алды да, эл жата жигиттери менен жөнөп кетти. Кызды мингизип келе турган атты жабдып коштой жүрүштү. Эл кызык уйкуга кирген кезде Ийгиликтин үйүнө жете барышты. Ат коштогон жигит

менен Сабитти кабакка калтырып, алты жигит түз эле баса барды. Жигиттердин бири: – Ийгилик аке, тынч жата бериңиз. Кызыңызды алганы келдик, – деп үн салды.

– Атайылап алып кетүүгө келсеңер, кой дегенге тил алат белеңер. Деги өзүңөр кимсиңер? Дайныңарды айтып койгула! – деди, төшөктө жаткан Ийгилик.

– Кудай буйруса Качы бийге эртең эле куда болуп, куйрук сугунуп каласыз, – деп тиги жигит Ийгиликти сөзгө кармады. Берки үчөө караңгыда карайлап төрдө жаткан «кызды» төшөгүнө бурдап-сурдап көтөрө жөнөштү. Каршылык көрсөткөн эч ким болбоду. Кыздан кыңк эткен үн чыккан жок. Көтөрө чыгып ат кармап турган жигиттин бирөөнө өңөртө салышты. Ахалашып кабакта күтүп турган Сабитке барып, атайылап алып келген атка кызды мингизишмек болду.

Ошондо кыз:

– Макул, атыңарга минейин. Каршылык жок. Деги мени кимиңер алганы жүрөсүңөр? Ошону айтып койгулачы! – деди.

– Сабит мырзага, – деген үн чыкты.

– Уулумдай болгон жигиткеби? – деди «кыз».

Ийгиликтин аялы Сыпайы жеңе колдон суурулган чыйрак да, тамашөкөй киши. Жигиттер дүрбөп келатканда Берметти жүк жыйган тактанын алдына сойлотуп жиберип, кызынын төшөгүнө өзү жата калыптыр. Караңгыда карайлап жүргөн жигиттер кызы деп энеси Сыпайы жеңени көтөрүп чыгыптыр. Аны билгенден кийин жигиттер бир паска дел боло калды. Ошол учурда ар жактан «ууру эле, ууру» деген катуу үн чыкты. Ал үнгө ар тараптан «кайда эле, кайда?» деген дагы бир үн уланды. Жигиттер бириндеп кача жөнөдү. Сыпайыга да, кыз мине турган атка да карашпады. Тебейин баса кийип, жеңин коломочтонгон союлчан бирөө качкандардын артынан сая түштү. Көп узатпастан жете барып бирөөн союл менен тизеге согуп өттү. Анысы атынан тебетейдей

учуп түштү. Колдорунда камчыдан башка эчтеме жок болгондуктан, калгандары да кайра тартып каршылык көрсөтүүгө жарабады. Алиги союлчан киши аяң-буяң дегиче дагы үчөөн аттан ажыратты. Аларды көргөн Сабит артын карабастан безе качып жүрүп отурду. Алиги киши артынан калбады. Атынын оозун жыя кармап, атайы жетер-жетмексен болуп жүрүп отурду. Кыйла жерге баргандан кийин теминип, атынын оозун коё берди эле, аткан октой кетти. Ошондо Сабит атынан түшө качууга камынды. Бирок, катуу бараткан аттан ыргып кетүүдөн коркуп, бир кыйшая баштады. Ууру десем, Сабит байкем турбайбы, анча болбогондо ыргыта чаап шерменде болмок экемин го, – деп куугунчу жандай өтүп атынын башын башка жакка бура тартты.

Куугунчубуз Албан экен.

– Байке кечирип коюңуз! Орус кыштагына барып келаткам, «ууру эле, ууру!» деген кыйкырык боюнча караңгыда кырып жибере жаздапмын. Жалгыз кетпей, тигил жигиттериңиздин баш-аягын жыйнап ала кетиңиз, – деди да, кайта тартып кете берди. Үйгө келсе кызга арнап келген ат кепенин босогосунда байлануу туруптур.

– Жарапсың Албан балам. Төртөөн атынан ажыраттыңбы?

– Төртөөн. Билмексен болуп Сабитин да соройто чабайын деп, кайта аядым. Ошондо да жүрөгү түшүп калды го дейм, жетер жетмексен болуп атайы көп жерге чейин тызылдата кубаладым.

– Ырас кылыпсың, балам. Сабитке кол тийгизбегениң жакшы болуптур. Сыймыгы качып калат эле. Эмки шайлоодо болуш болсом деген талабы бар турбайбы. Алар ошо бойдон кете беришер бекен? Же эти ачынып калган эмелер камынып кайта келип жүрбөсүн. Атыңа минип үйдөн бир аз алысыраак бар. Каракериң тирүү турса качсаң кутуласың. Куусаң жетесиң. Сактыкка кордук жок, сак бол балам, бара кой! – деди Ийгилик.

– Баса, кайта келип калышса аянышпайт, таштап кеткен атына мингизип Берметти жаныңа ала жүр, – деди.

Албан менен Бермет аттанып ар жакка барышты. Атарын кабакка байлап коюп көрүнөгө чыгышты. Ыркмагын кошпой экөө эки жерде коомай отурушту. Улам үй жакты байкап карап коюшат. Көпкө чейин сүйлөшпөдү. Андай учурда сүйлөшө коюуга сөз табуу да кыйын эмеспи. Тигилер кайта келишсе эмне кылабыз? Көрүнбөй качып бир жерге жите турабызбы? – дегенди бир ойлошсо, – оңтойлуу учурдан пайдаланып сырдашып алсак болор эле, – дегенди эки ойлошот. «Жаман уй жарда музоологондой» болуп, ушундай кысталыш учурда сырдашканыбыз орунсуз болобу деп аны да ойлошот. Ачык айтышпаганы менен кимисинин оюнда эмне бар, аны өздөрү билишет. Бирок, ооздорунан чыгарыша элек. Кандай деген менен Ийгиликтин бүлөөсү Албанды «аттай арка, төөдөй медер» кылып калышына көп болду. Таяктын запкысынан Ийгилик кыйла меңкерип калган. Албан болбогондо биртике эгин, чөбү быйыл жыйналбастан талаада калат болучу. Бүлөсүз жалгыз бой кишидей кылган жок. Бардыгын камыр-жумур кылып жыйып-терип койду.

Албан Берметке үйлөнсө өзүбүз менен бирге турса, бала-чакалуу, очор-бачар бир үйлүү киши болсо, Кубаткулубуз жалгыздыктын запкысын көрбөс эле деген тилек ата, эненин экөөндө тең бар. Ошол ойду Берметтин өзү деле ойлойт. Албан үйдө болсо Кубаткул жанынан карыш чыкпайт. Жумушка барса учкашып кошо кетет. Алына жараша тырмалап бирдемелерди иштемиш болот. Кийин төшөккө да бирге жатчу болду. Айылдын балдарынан азыр мурдагыдай айбыкпастан баатырсынып калды. Бирөөлөр ага чоңдук көрсөтсө, көптөй турган болсо: – Албан байкеме айтсам силерди оң таптырбайт, – деп көтөрүңкү сүйлөйт. Атасы да, энеси да, эжеси да ошонун барын көрүп, билишет. Анан кантип алар Албандан табычкына коюшар эле?

Жазында Берметтин ою башкача болучу. Сабит качыра кирип үйлөнсө, Кубаткулга жезде болуп калат. «Токол» деген гана аты жаман. Кубаткулдун мүдөөсү үчүн мейличи дей турган. Жалгыз инисине кара жанын кагып кашында жүргөн Албан турганда азыр Сабитинин кереги не? Жетимдиктин залдарынан тең тууганга кор болуп калгандыгы болбосо, Албан адам кемсинте турган жигитпи! Болуштун жасоолуна көрсөткөнү ал болду. Мантек элүү башыны сабатып койдун деп бир старчындын атка минерлери Ийгиликти айыпка жыкканда андан куткарды. Бийине кошуп бардыгынын оозун аппак кылгандыгы тиги болду. Бүгүнкүсү мына, эрдемсинген жигиттердин төртөөн өзү гана төрт жерге сулатып, Сабитин «кыз куугандай» кубалап шайын кетирди. Берметке мындан артык кандай жигит керек? Бермет элеңдеп эки жакты карай берди. Отура калып да карайт, тура калып да карайт. Караңгы түн ага Албандын караанынан башка эчтеме көргөзбөдү. Анын караанын медегер тутту. Уламдан улам жакындай берди. Денесин калтыроо басты. Жакындаган сайын калтыроосу күчөдү. Салт боюнча кызга карай жигит ыкташуу керек эле. Андай ой Берметтин эсине келбеди. Албан сый жигиттердин бири болсо антпес эле. Аны бир тууган ага, кыйынчылыктан калкалап турган калканчы, ишеничи катарында ыктады.

– Коркуп турасыңбы? – деп Албан колдон алып өзүнө тартты.

– Коркпогондочу. Келип калышса кантебиз?

– Коркпо! Келип калышса экөөлөп салгылашабыз...

– Мен союл чабышып берүүгө жарабайм го? Жалгыздык кылып коёсуң. Бир жерге барып таң аткыча көрүнбөй корголоп туралы! – деп Бермет Албанга асыла кетти. Башын жүрөгүнө такады. Албан алапайын таба албай, кыздын башын жүрөгүнө кыса берди. Салгылаша турган жоо да, доолана турган доо да, нечен күндөн бери оюн айтууга батындырбай уялтып келаткан уят да бардыгы эсинен

чыгып кетти. Кыздын «корголой туралы» деген сөзүнө гана ызалана түштү.

– Корголой турчудай коён эмеспиз го! – деди.

– Андай дей көрбө! Кубаткулуң чоңойсун. Аның союл шилтөөгө жарагыча чеберде. Азыр жалгызсың. Кордук көрүп каласың. Таң аткыча көздөрүнө көрүнбөй бир жакка кете туралы, – деп Бермет жармаша берди. Алар ошентип турганда кыз ала качууга келгендер да баш-аягын жыйнашты. Ачынып калган эмелер оолуга дуулдашты.

– Көрүнө эле баса барып кызын алып кете берели.

– Ар бириңдин колунда бирден союл болсун. Каршылык кылгандар болсо, союл менен жаагын басабыз.

– Колдо союл болгондо жанакы кордукту көрбөйт элекко.

– Кызды бекитип коюшту, таптырар бекен?

– Кайсы бетибиз менен куру барабыз. Сабап туруп болсо да таптырып алып кетиш керек.

– Сабаганга жөн эле туруп беришеби?

– Ийгилик каршы болбойт, Албан бул ишке катышпайт.

– Катышпаганы кайсы, азыр эле кырып жибере жаздабадыбы?

– Тааныбай калып ошентпедиби. Орустар жактан чыгып кокустан кабылып калган тура.

Сабит сабырдуу турду. Арты-кийинин ойлоду. «Көрүнө тебелеп барып кол салса, «Жамгырчы» уруусу бүт намыстанбаса да, «каракул» дуктар бүт намыстанат. Кедей болсо да Ийгиликтин айлына баркы жок эмес. Болуштун шайлоосуна даярдык башталганы турат. Бир «томолокту» кемитип коюшу мүмкүн. Кайната болуп калгандан кийин, балким анте койбос. «Басмырлап аялымды ала качты, башыма зордук кылды» деп бир болуштун бийинен арызданса, каршы тарап пайдаланат. Шайлоодо жеңип кетер бекен, ошондой ойлорду ойлонуп турду да, – жүргүлө, эмесе! – деди.

* * *

Өтүкчү да ушу «Каракул» уруусунан. Узун жаак, кыр мурун, кабагы калың, кашы үрпүйгөн, иреңи серт киши эле. Анын аялы койчо төрөйт. Балдары жаш, бирде ток болсо бирде ачка калат. Балага, кедейчиликке басынып аялы жүдөө. Анын үстүнө бирдемеден кыйкым таап өтүкчү көз ачырбайт. «Бийим чакыртыптыр» – деп көтөрүлө сүйлөп, эки күндүн биринде кетип калат. Бир кеткенде жумалап, кээде айлап да келбейт. Бийдин бала-бакырасынын өтүк, кепич, маасысын ултаруу, ат турмандарын жасалгалоо ошол өтүкчүнүн мойнунда.

«Бийим чакырткан экен» – деп сыймыктанып кетет да, бийдин күнү Кызалактын үйүнө жатып алып өтүкчүлүк иштейт. Ак пейли кармаганда бирге отуруп бий эт тууратып жейт. Кара көңүлү кармаганда өтүкчүнү капарына да албай коёт. Өтүкчү болсо бийдин жумушун иштегенине гана маашыр. Аялы, балдары эмне күндү көрүп жатат, эсинен чыгарып коёт. «Иши кылып бийге жагынсам, Мантектин ордуна элүү башы болбосом да, «каракулга» он башы болуп калармын» деген дамаасы бар. Ошол өтүкчү бүгүн таңсаарынан Ийгиликтикине келди. Салам айтылып, алик алынгандан кийин омураңдай сүйлөп Ийгиликти жемелөөгө өттү.

– «Бакыр киши маана менен» болгону жакшы эмеспи. Ар качандан бир качан кежирлигинди койбойсуң. Келген ырысыңды кедери кетиресиң да турасың, – деп кекеди. Чакчасын сууруп чыгып, бир атым насбайды алаканына салды. Аны атар-атмаксан болуп мурчуйду. – «Кедейдин жети каңтаргасы бар» деген туура. Каңтарың кармабаганда бийге куда болуп калат элең. Малдуу болуп ирегенден май акпайт беле. Бийдин кудасы деп кимиси болсо да урматташат эле, ыраспы? – деди. Алаканында турган насбайын тилдин асты, тиштин түбүн карай эп эттирди. Ийгилик сакалын сылап сабырдуу гана отура берди.

– Ушунда мурдунан көпкөн бирөөн үйүнө үйүр кылып алыпсың. Бойго жеткен кызың бар, күйөө кылып алганы жүрсөң керек. Ары томолой жетим, анын үстүнө аңды-дөңдү карабаган акмак көрүнөт. Бийдин атайы жиберген жигиттерин аның түндө кыйратып коё жаздаптыр. Башкалар бийиме жакындаша албай жүрсө, сен аны менен каршылашасың. Ойлонбойсуңбу? – деп олурая карады. Өтүкчүнү Ийгилик жаман көрүүчү.

– Жөн келбестен куйтулугунду карматканы келгенсиң го? – деди.

– Ал эмне деген сөзүң? Тууган ырааты боюнча, бийим атайы өзү бар дегенден келдим. Мен эмне, куйтуланып жаман сөз айттымбы? Тең тууганбыз. Жаш жагынан улуумун. Суук сөзүңдү кой. Байкап сүйлө! – деп өтүкчү катуу тырчыды.

– Макул, катуу айтыптырмын. Бийге жакын болгон киши оңолсо, эмдигиче сен эл алды болуп, төрт түлүгүң түгөл болуп кетпейт беле? Кыш көрсөм деле «бийим чакыртыптыр» деп ошол жакта жүрөсүң, жай көрсөм деле ошо. Кана оңолуп кеткениң?

– Анда сенин ишиң болбосун, – деп өтүкчү олуна кетти.

– Макул, ишим болбосо, болбой эле койсун. Балдарың ачка калыптыр. Аялың илбип келип кечээ күнү бир табак талкан, бир табак ун сурап кетти. Эстүүсүнүп элге акыл айтканды коюп, балдарыңды дурустап баксаң боло!

– Билем сени, менин бийге жакындашканымды көрө албайсың, – деп өтүкчү өңгөчүн тартты.

– Жакындашмак турсун бийиңдин үйүнө барып башотуң менен кирип ал. Анында менин ишим жок. Балдарыңа ун, талкан камдап берип, анан ошентсең боло?

Өтүкчү сөз таап айталбады, ызаланды.

– Билем, мени эле эмес, бийимди да жаман көрөсүң, – деп оолукту.

– Аның туура. Экөөңдү тең эле жакшы көрбөйм, – деп Ийгилик сабырдуу сүйлөп сакалын сылады.

– Ушу сөзүңдү эле бийиме айтпасам капыр болоюн, – деп өтүкчү тура калды.

– Маа десең бир эмес, миң айт.

– Тилиңе тишиң күбө болсун. Тең туугандык кылып мага андай сөздү айтсаң болот. Бийиме кылапат айтпа. Ал тегин киши эмес, касиеттүү киши. Ата-бабасынан бери кудайым өзү берип, кар болбогон киши, – деди. Эриш, аркагы жок дагы бир канча эндей сөздөрдү айтып күйкөлөктөдү.

– Курулай күйкөлөктөбө. Бийим чакыртыптыр деп чирене сүйлөгөн сөзүң балдарыңа тамак да, кийим да болбойт. Короондо малың болбогондон кийин, эл катары жер тырмала. Балдарыңды бак. Катгыныңа каралаш.

– Мына, азыр эле айтпадым беле. Сен бийим экөөбүздүн арабызды алыстаткың келет. Көрө албайсың, – деп өтүкчү атын карай басты.

– Шашпа. Ошол сөздөрдү айтууга эле келдиң беле. Мынча келип калгандан кийин үйгө кирип даам ооз тий, – деп Ийгилик ээрчий басты.

– Бир аздан кийин старчын Бекиш келет. Эки жакка кетпей турсун, айтып кой дегенинен келе калдым эле, – деди өтүкчү. Ал барып атынын чылбырын чечип кетмекчи болду. – Аке! Кайда барасыз? Үйгө кирип даам татып чыгыңыз? – деп Сыпайы эшик ачып үйгө киргизди.

* * *

Бекиш старчын жайдары келди. Өтүкчүгө окшоп өкүрөңдөгөн жок.

– Кемпириңе чандырып сага эмне болду? Картайып кеткенсиң го!– деп Ийгилик менен саламдашты. – Бийдин жигиттери менен качып карыганда катуу көпкөнсүң го? – деп Сыпайы жеңени тамашалады. Бермет көшөгөсүнө кирип көрүңбөдү. Албан анын карааны көрүңгөндө серенин үстүнө чыгып жатып алган. Чай ичилгенден кийин Ийгилик менен Сыпайыны сыртка ээрчитип чыкты. Үн жеткис жерге барып жүйүртө басып отурушту. Түндө бол-

гон окуянын жөнүн сурады. Ийгилик бир баштан айтып берди.

– Балдар балалык кылышкан көрүнөт. Алардын бей-баштыгын угуп бий катуу кейиптир. Ийгиликтин кызын алгысы келсе, кудалашып өзүм эле алып бербейт белем дептир. Эртең менен чакыртыштыр. Барсам – Ийгиликке уяттуу болуп калдым. Барып жай айтып кел деп мени жумшады. Анчалык капа деле болгон эместирсиң! – деди Бекиш.

– Сыйда сарым сөздү жыбылжытпай эле кой. Сырыңды билебиз, – деп Ийгилик күлүмсүрөдү. – Койнунда жаткан аялын бирөөлөр көз көрүнө ала качса, капа болбой коймок беле? Ойлоп көрчү өзүң!? Кызыңды алганы келдик дешти. Өзүнөр билесиңер дедим. Бир убакта аялымды көтөрө качышты. Кызым аздык кылган экен го. Экөөн бирдей алышабы дедим. Баш көтөргөнүм жок, жата бердим. Албетте, ыза болорун болдум, ыза болгондо колумдан келери не? Аз айыл, букара уруу болгондон көрө жок болгону абзел экен го деген ойго да келдим. Кызыңды уулум каалап калыптыр деп бийим бир ооз сөз айтса, «сатса кунсуз, өлсө пулсуз» кылып өзүм жеткирип бербес белем! Бийде калыстык жок. Калыс болсо ушунчалык колдон келет кылар беле? Кордойт беле? Ар качандан бир качан букара атыбыз өчө турган эмес. «Күңгө эр жокпу, күрөккө тезек жокпу?». Тил алган «каракул» болсо, ээрчигенин ээрчитип бир жакка көчөйүн деп отурам. «Ит чапкандын кээри бар». Бул жорукту бий жөн эле иштеткен жок. Тирүүмдө эсимден, өлгөндө сөөгүмдөн кете койбос. Ойлонуп көрчү, өзүң. Же сөзүмдө кара өскөйлүк барбы? – деди Ийгилик. Ошентип, жайчылыкта тең болбосом да, шайлор учурунда кырсык кылууга жарармын деген маанини туюндурду. Түшүнө койгон кытмыр старчын жайгара сүйлөдү.

– Кара өскөйлүгү жок. Болгонду болгондой туура баяндадың. Түндө болгон окуяны бий эртең менен угуптур. Аны айттым го. «Туугандын урушу, торконун жыр-

тышы». Бир старчын «үч урук» эл эмес, үйдөгү казан аяк деле кагылышып калат. Ачуунду бас. Бала-чакага теңелбе. «Бөлүнгөндү бөрү жейт», кайда көчүп, кайда кетмек элең? – деди.

– Орус кыштагына көчүп кетүүгө да жарабаймынбы? Бул иш бий колдуу болбогону чын болсо, анда өзү калыс болсун. Мүдөөмө жеткирсин. Болбосо бир болуштун бийлерине даттанам. Андан эчтеме чыкпаса, кудай берген жанды кудай эле алат, аянбайм, – деди Ийгилик.

– Бий эртең менен эле калыстык сөзүн айтты, ачууланба Ийгилик!

– Эмне деди? Калыстыгы кайсы? Балдар балалык кылыштыр дегениби?

– Жок. Иттик балдардан кетиптир. Тууганды кордогон туура жарыбайт. Ийгиликке тартуу тартып алдыңа жыгылалы. Түндө мында бир ат калган экен, ошону баш-оту менен берип кел деди. Андан артык кандай калыстык болот эле? Ыраазы бол. «Баш айрылса бөрк ичинде, кол сынса жең ичинде» болсун. Түндө болгон түн менен кошо кетсин. Ооздон чыкпасын. Жаат куроо, шайлоого даярдык көрүү башталып калды. Тиги тараптагылар угуп калса шылдың болобуз. «Үч уруктун» намысы барыбыздыкы эмеспи? Кандай дейсиң Сыпайы жеңе! – деди.

Кексе бий кекселик кылып жаңылыштыгын сезе коюптур. Алдын ала оозун баса койбосо, иштин акыры ырбайт. Ийгилик тилин алган туугандарын ээрчитип башка тараптын жаатына өтөт. Сабиттин боло турган болуштугуна кырсык болот. Аны билген бий, түндө таштап кеткен атты Ийгиликке ооз басырык кыл деп старчынды жиберген.

– Бий чыны менен эле өз айыбын мойнуна алган болсо, анда көптөн көп ыракмат. Атын деле өзүнө жеткиртип бер, мен ыраазымын, – деди.

Ийгилик эпке келбей эсимди оодарар бекен деп чочулап отурган эле. Санаасы ордуна келе калган старчын кара күчкө карс-карс күлүмүш болду.

– Деги Ийгилик ишин ак экен. Мантектин чатагына таянып туруп бир онтотоюн деген элем. Андан антип ку-тулдуң. Бүгүн бий алдыңа жыгылып атын берип отурат. Андан көрө жакшылап түлөө өткөр. Туугандардан бата ал, – деди.

– Баса, түлөө өткөр демекчи, Сыпайы байбиче, бир козу алдыр. Старчын да, старчынга жигит болуп калган өтүкчү да тамак жеп кетишсин, – деди Ийгилик. Старчын тамак-ка ыраазылыгын, башка бир ишке шашып тургандыгын билдирди. Анан экинчи бир сөздүн четин чыгарды:

– «Кожоюндун бергенин койнуңа сал», «досуң бергендин тишин ачпа» деген кеп бар эмеспи, Ийгилик! Бийдин берген атын ак тилекке ала бер. «Кебез байлаган аты» болгусу бардыр, – деп күлдү. Сыпайы болсо, болуп калгысы бардыр деди. Алар Албанды эске алышты. Старчын Сабит жөнүндө ойлогон болучу.

Ошо күнү кечинде Ийгилик бир ирик сойдурду. «Каракул» уруусунун аксакал-көксакалдарын чакыртып тамак берди. Бирдемени шылтоо кылып кошумча сурайт деген ой менен өзүнүн эки бир тууганы жана мурдагы таарынчысы боюнча Мантек элүү башы тамакка келбей коюшту. Эртеси Ийгилик орус кыштагына көчүп кетти. Аны ар ким ар кандай түшүндү: бирөөлөр, ошондойлоп барып шайлоодо чыр чыгарайын деген пикир менен кетти дешсе, кай бирөөлөр туугандарга таарынып ошентти деген ойдо калды.

ХІ. МИЛДЕТТҮҮ КОНОК

Ошо жылы улан-ушактары менен бий Чоң-Өрдөштү кыштаган. Кызалактын үйүндө өтүкчү кепич ултарып отурган эле.

– Иш болбой калды, – деди кирип келген киши. А дегиче байбиченин үйүнөн чуу чыкты. Бир заматта айылдын үстү кымкуут болду. Мына-мына дешип күтүп даяр турушуптур. Бир жагы өпкөсүн кагып өкүрүп келип жатса, бир

жагы кошолонуп кошок кошуп келип жатты. Бир заматта айлана дүңгүрөп жер астын-үстүн болуп кете жаздагансыды. Өтүкчүнүн үнү башкалардан өзгөчөрөк чыгууда эле. Боорун жерден албай, үнүн бийге угуза кой дегендерге бой бербей өкүрө берди. «Жакын саналуу кишиники бир өлүүдө, бир тирүүдө деген ушу» деп кай бирөөлөр өтүкчүнүкүн жөндүү көрдү. Күңгөй, тескейде бийдин илик-жиликтери көп. Жалаң чабаганга кеткен ат менен кишинин саны отуздан ашты. Бир топ киши төө жетелеп кант, чай алып келиш үчүн базарга жөнөдү. Аркан-жип, араа, балтасын байланып бир канча киши отунга кетти. Чака-челектердин көчүгү жерге тийбей суу ташылып жатат, жалаң суу ташуу менен бир топ келиндин турасы түгөндү. Көзүнө карабай мал союлду. Кетмендеп кемегелер казылды. Өкүрүп келгендердин аттарын алыш, аларды ар кайсы үйгө жайлаш, айтор түйшүктөн-түйшүк көбөйдү да калды. Бир канчасы боорун таяктан көтөрбөй өкүрүп-өксүп турат. Аларга да улам суусун жуткуруп, насыбайчыларына насыбай тарттырып, тейлеп туруш үчүн бир топ адам керек. Узун сөздүн кыскасы, көзүң жаманчылыкты көрбөсүн, эл башына күн түштү. Бардыгын моюнга алып, белди бек байлап бийдин уулу, байбиченин баласынын сөөгүн жашыруудан башка иш калган жок.

Ошентип, бийдин уулунун артынан кошо өлүп кетчүдөй өкүрүп-бакырган бойдон келип жатышты. Күн жазга тартып, арымы ачтардын как-согу кагылып, чөп-чары бүтүп калган үзүмчүлүк мезгил эле. Шылтоо табылгандан кийин, кысылып калганына карачубу, кап-кайдагы тарп аңдыгандардын бардыгы самсып келе беришти. Бир старчын элдеги куба төбөл түзүк үйлөрдүн бардыгы бийдин айланасына жыш ургандай шыкырата тигилди. «Илик-жиликтеримдин баш-аягы тегиз жыйылмайынча уулумдун сөөгүн койбоймун, топурак сала албай калдык деген өпкөлүү сөздөрү болот» деп, – бий уулунун сөөгүн төрт кондурду. Келгендер да «топурак салып кетебиз» дешип

төрт күнгө чейин кетпей жатып алышты. Бир старчын эл «милдеттүү конок» күтүп карандай чабылды. Артыкча жону жука байкуштардын үйлөрүнөн төрт күнгө чейин чуу басылганы жок.

Өтүкчүнүн биртике чөбү эчак эле түгөнүп калган. Отуну да тартыш эле. Аялы Айым жеңе ары кедейчиликке, кала берсе балага бастырып жүдөп бүткөн. Камыры жакшы ачыбай боорсогу кыткылыраак бышты. Суу отундун түтүнүнө ышталып чайынын да мааниси болгон жок.

Айласын таппай калган өтүкчү жалгыз аты менен уюна калканчы кылып турган бастырмасын бузуп отун кылууга аргасыз болду. Эки өтүк жана кепич-маасы ултарып берейин деп бирөөдөн бир борук алып келди. Жан аябай аракет кылып бирин тапса экинчиси табылбай өтүкчү катуу каржалды. «Милдеттүү коноктор» барыңа да, жогоңа да карар эмес.

Коноктордон жетөө баса жатты. Жети атка жем түткөрүүнүн өзү да оңой эмес. «Жемди кенен төк!» дешет да отурушат. Бирөөнөн барып бир кап жемди да карызга алып келди.

Өтүкчүнүн таалайына каршы сойгон боругу арык чыгып калды. Коноктордун алдына эт барганда бир шумдуктун болорун өтүкчү боруктун терисин сыйырганда эле билди. «Неси болсо да чогуу көрөйүн» деп этти казанга кайната берди.

– Чайыңдын мааниси болбоду, бозо тап, – деди коноктордун төмөнкү четинде отурган бирөө.

– Эч жерде калган эмес экен, – деп өтүкчү кайсаңдады.

– Сенин ышталган сары сууң менен отура алабызбы? Бозо жок болсо арак тап! – деп баягы конок өтүкчүгө дагы желпинди.

Конок желпине баштаганда өтүкчүнүн заманасы куурулду. Түн баласында арак издеп кайда барат! Же шаар жакын эмес, шаар жакын болгондо да арактык акча анын колунда кайдан туруптур. Каршы сөз айтууга батына албай «караштырайынчы» деген болуп тышка чыкты.

«Милдеттүү коноктордун» абийирсиздери ошентип абийирсиздене берет. Табактагы эт барганда жигиттердин бардыгынын кабактары тегиз бүркөлдү. Кол салбай астыртан бирин-бири карап калышты. Аңгыча төр жакта отурган бирөө табакты каңтара тээп жиберди. Баятадан бери желпинип отурган жигит ыргып турду. Керегедеги камчысын алды. Бир шумдуктун болорун билип турган өтүкчү эшикти көздөй оңтойлонду. Бирок, тигил жигит эшикке чыгарбай камчынын алдына алды. Башы, көзүн калкалап: «балам, атаң курдуу кишимин, койгун!» деди өтүкчү. Желпинген жигит коёр эмес.

– Атаңдай болгон кишини сабоодон уялбаган кандай абийири жок жигит элең, уялсаң боло! – деп Айым жеңе желпинген жигиттин камчысын кармап калууга умтулду. Камчынын түшкүнү шакшагына ороло түштү. Айым жеңе тызылдап отура калды. Ошондо балдарынын чыркыраган үнү үйдүн ичин үч көтөрдү...

Айласы түгөнгөндө өтүкчү тышка чыга качты. Төрдө отургандар:

– Кой эми! Итке теңелип эмне кыласың. Абийири жок киши турбайбы, – деп желпинген жигитти тыйган болушту.

– Булардын бийинин уулун биз өлтүргөнсүп, итке берүүчү жашыгын алдыбызга тартат, – деп желпинген жигит ордуна отурду. Коноктор кандай күтүлүп жатат экен деп старчын менен үч элүү башы кыдырып чыгыптыр. Аңгыча алар да келип калышты. Коноктор даттанып доомат кыла кетишти.

– Бир келген меймандарды түзүктөп күтө албайсың, – деп өтүкчүнүн калган «ышын» старчын күбүдү. Камчы менен үч-төрт чаап:

– Колуңда жоктугуңду кимге милдет кыласың? Сойгон коюң арык чыкса, айыбына бир семиз тай таап келип сой, – деп бастырып кетти.

Бийдин уулунун сөөгү көмүлгөнчө айылдын үстүнө калайман түштү да жатты. Калың элдин бир четинде ду-

баналар «ак уруп» жатса, бир жагында ырчылары ырдап жүрдү. Бир жеринде жомокчулары жомок айтып отурат. Сөөк жаткан үйдүн ичи-тышынын баары кошокчу болуп чыгып кеткен. Күнгөй, тескейдеги кожо, молдо, сопу, бакшы, бүбүлөрдөн эчтеме калбай бардыгы тегиз келсе керек, ар кимиси билген ырым-жырымын иштеген болушат. Кейпи, бийдин өлгөн уулун «бейишке» чыгаруунун камын кылып жаткан сыяктанат.

Сөөк көмүлгүчө «эсил кайранын» айтып өкүрүп келип жаткандар тыйылбады. Келгендерге үрө берип айылдын иттери да суй жыгылды. Үчүнчү эле күнү кыцк этип үрүп чыгууга жараган бир да ит болбой калды.

Биринчи күнү эле айылдын атка минер аксакал-көк сакалдары өлүктү кандай узатуунун кеп-кеңешин бүтүрө коюшкан. «Сөөк жуудурууга» бийдин аттуу-баштуу куда-сөөк, илик-жиликтеринин бардыгын шыйгарышты. Өз кишиден старчын Бекиш кирсин дешти. «Сөөк жуугандарга» чапандан тогуз, бешманттан тогуз, ич кийимден тогуз – ошондойлордон дагы толгон тогуз берилмек болду. Өлүккө көңүл айта келген ар бир урууга малдан жана акчалай «мүчө» белгилешти. Өз киши эмеспи, «дооранын» куба молдо өткөрсүн, «дооранчыларга» тогуз буум арпа, тогуз улак, тогуз козу, тогуз торпок жол айтылмак болду. «Жыртыш» жыртуу жөнүндө да сөз болду. «Жыртыш» таратуу карыган кишилердин өлүгүнө ылайык дешип көпчүлүгү болбой койду.

«Сөөк» көмүлгөндөн кийин ат чабылсын. Баш баяге төө баштаган 500 кой, экинчи байге эки жүз элүү, андан аркысы азайтылып тогуз атка байге сайылмак болду. Байге жана «мүчөгө» бериле турган мал, акча «ынтымак» боюнча бир старчын элден жыйналсын дешти. Ошол эле жерде түтүнгө чыгым бөлүндү. «Бий үчүн бир старчын эл кылган кызматыбыз болсун. Чыгымдан баш тартып кыйшаңдагандар болсо, түндүгүн түшүрүп отуна жагалы, үй ичин артынып бастыра берели» дешти. Ошентип чыгым

жыйноого атка минерлер аттанып чыгышты. Кедейлери жоо чапкандай чабылды. Насыя-борчко белчесинен малынды. Бир жагынан байлары козусун койго, коюн тайга өткөрүп туйтуна беришти.

«Сөөк жөнөрдүн» алдында дооранчы молдолордун ичинен чатак чыкты. Камчы сүйрөп салгылашып Куба молдонун бети эки жеринен айрылды. Анткени, «дооранга» берилген олжонун көпчүлүгүн Куба молдо өз энчисине калтырмакчы болгон экен. Бир тобунун селдеси бузулуп жалаң баш калды. Арпа, улак, козу, торпоктор колдоруна тийгенден кийин дооранчылар бийдин өлгөн уулуна да, тирүү турган өзүнө да караганы жок, олжо бөлүштүрүү менен убара болушту.

Өлүк көмүлгөндөн кийин айылдын эр бүлөсү бийдин үйүнө өкүргөн бойдон келишти. Бул жолу да өтүкчү жерсууну жаңыртып, боорун жерден албай элден өзгөчө өкүрдү.

Бийдин өлгөн уулунун эки аялы бар. Улуу аялын тектүү атанын баласы, «чоң теринин бучкагы» деп коюшчу. Улуу келинин алыш үчүн бий калыңды да аябай берген. Алганда жасалгасын да келиштирип алган. Ошол келининин аты Айнек. Экинчи келининин аты Олжобүбү.

Олжобүбүнүн мурунку аты башка эле. «Ыбырайдын чабуулунда» олжого келген экен. Кийин бой тарткан кезде бий улуу баласына никелетиптир. «Салбар» деште турган. Улуу келини эри өлгөндө талып жыгылып калды. Бир күнгө чейин кошок айта алганы жок. Көрсө талып деле жыгылбаптыр. Кошок билбеген эме экен, корккондуктан гана «талымыш» болуп калыптыр.

Чачы жазылып, башына кара салынгандан тартып Олжобүбүнүн жаагы жай алган жок жана бир айткан кошогун кайталабады. «Күйбөйт деген эмне, бышпайт деген эмне, тытынгыла» дешип айылдын кемпирлери экөөнүн тең бетин кызыл жаян кылышты.

Айнектин төркүндөрү кошокчу аялдарды жанына коюп кошок үйрөттүрүштү. Дээринде жок болгондон кийин бол-

бойт көрүнөт, эчтеме үйрөнө албай койду. Кошок кошуу жагынан Олжобүбү алдына аял салган жок:

«Чың-чың жаман чың жаман,
Чыңырып чыккан үн жаман.
Табактай бетке так жаман,
Тасмадан белге кур менен.
Эмилдин башы кар бекен,
Эңкее бүткөн тал бекен,
Эңкее белин буунган.
Эмгекке жакын туулган
Элимде мендей бар бекен.
Кайыңдын башы кар бекен,
Какая бүткөн тал бекен.
Какайып белин буунган,
Кайгыга жакын туулган
Калкымда мендей бар бекен?»

Олжобүбү кошокчулуктун аркасы менен катарга кошулуп калды. Атайын келип анын кошогун угуучулар көп болду. Бийдин өзү да кулагын тосуп жүрдү.

– Көпүрөң ооп көлгө кетти, көк жорго атың селге кетти. Балаңыз ат жеткис алыс жерге кетти, бийим! Достон көп душманыңыз бар. Белиңизди бек байлаңыз. Калган балдарыңызга канаат, кайрат кылыңыз! – деп бийдин кашынан кайрат айтуучулар өксүгөнү жок.

– Бергенине сүйүнүп, алганына күйүнгөндө болбойт. Уучуңуз куру эмес, бийим! – деп «шарыят» айтуучулар да көп болду.

Бийдин эшигинен башында эле ат өксүчү эмес эле. Уулу өлгөндөн бери киши өксүгөндү такыр койду. Төө, бээ жетелеп келип көңүл айтуучу илик-жилик, куда-сөөк, доотамырлардын аягы тыйылбады. Үч күндөн кийин «үчүлүгүн», жети күндөн кийин «жетилигин» өткөрдү. «Кыркын» өткөргөндө айыл дагы бир жолу катуу бүлүндү. Шаардан молдо алдырып «куран» түшүрттү. Чоң үйүнүн босогосуна кара желек орнотту. Таңылчактагы бардигер

баалуу буюмдарын чечтирип ала бакандарга илдирди. Жүккө да жайдырып таштады. Эл жайлоого көчөрдө, бир ай бүтүн көчкө даярданды. Эки жесирди, алардын мине турган аттарын да карага чулгап таштады. Көчкөндө көчү кара желек менен жүрчү болду. Көч жөнөгөндөн конушка жеткиче кошокчулардын үнү басылбайт. Жол боюндагы айылдардын аялдары, кыз-келиндери кошокчуларга суусун алып чыгып кошок угушат. «Каралуу» көчтүн сөөлөтүн, жасалгасын көрүшөт.

Бир старчын элдин бардыгын бий уулунун артынан өлтүрө тургансып эч бирин өз тиричиликтерине каратпады. Конок узатуу, мал башкаруу, көч жүктөп, көч айдашуу, көч түшүрүп, үй тигүү сыяктуу бийдин түгөнбөгөн түйшүктөрү менен күн өткөрүштү. Анын үстүнө бий ушул жай абдан көчөгөн болуп кетти. Анткени, элге сөөлөтүн көрсөтүп коюш керек эле. Бери келе коңур салкын күз болду. Элдин алды эгин-тегиндерин жыйнап алып калды. «Аш» берүүнүн болжолдуу күнүнө бир жума калганда эле, милдеттүү коноктордун алды келип айылды баса баштады. Кайсы айылдын четин карасаң да жабууланган бирден күлүк жетеленип турат.

Сайыла турган байге жайында эле «аш» кабары менен бирге жарыяланган. Түтүнгө кой жыйналып бир миң кой баш байгеге сайылмак болгон.

«Ашка» келген эл айылдын чаңын ызгытып жата берди. Тамакка таарынып айылдын адамдарын сабагандар «аш» үстүндө да көп болду. «Милдеттүү конок» күткөн айылдын адамдарында кол кайтаруу, каяша айтуу деген болууга мүмкүн эмес. Чапса камчысына жонду, тилдесе сезүнө кулакты тосуп кызматын кыла бермей. Бул ар кимдин, ар кайсы айылдын адамдарынын башына келе турган өзүнчө бир кезек.

Үчүнчү күнү тогуз жерге коо кармалып, байге малы коого камалды. Ата аксакалдары «Дайек» кармап күлүктөр чубатууга салынды. Чубатуудагы күлүктөрдүн саны

кыркка жетти. Күлүктөр алыс айдалгандыктан көпкө кечикти. Байгеге ат кошкондордун жандары өзүндө болбой, чабалакташты. Тердикти жайып коюп, кырк бир таштан төлгө тартып, ар бир төлгөчү өз айлынын күлүгүн чыгарып жатты.

Күлүктөр сүрөп алуу шарты менен чабылган. Аты тындардын баары сүрөөнчүлүккө кетип, маранын айланасында аты чабалдар, кары-картаң абышкалар гана калды. Мындай ат чабыштарда күлүк чыкпастан сүрөө чыгуучу, сүрөөчүлөрдүн аттары, өзүлөрү мыкты болсо, күлүктүн чуркабаган эркине койбой эле сүйрөп кирип келишүүчү. Бий ак калпакты алчыланта кийип, кызыл чепкенди дыкан бөктөртүп койгон. Күлүгүн сүрөп марага экинчи болуп илинди.

– Эч болбогондо дагы бир чакырым алыс болсочу! Кесилгирдин мойну кесилди. Сүрөөсү жетиштүү болбой калды, – деп чамырканды да, атын моюнга бир салып бастырып кетти. Кара таандай каптап жүргөн калың эл «байгелерди» көздөй ат коюшту. Чыгып келген ат күңгөйлүктөрдүкү экен. Бир улактын башын кесип ыргытып, өпкөсүн сууруп алып чыгып келген күлүккө «садага чаап» жибершти.

Ызы-чуу, чуру-күү. Эл байгенин артынан кетишти. «Соогаттап» кыйкырып жүргөн үндөрдөн кулак тунат. Байге бөлүш каш караргыча созулду.

ХII. КАРА ЧЕРҮҮ, АК ЧЕРҮҮ

Орус кыштагындагы боз үйгө алты киши атчан келди. Дүбүрттөн улам Албан үйдөн чыга калды. Келгендерди көрө койгондо бүткөн бою «дүр» эте түшкөнүн сизди. Суз гана саламдашып аттарын алып байлады. Эшик ачты. Үчөө үйгө кирип, үчөө тышта калды.

Үйгө киргендер старчын сыйда сары, сомкара Чаки, арык кара Кашкарбай элүү башылар экен. Тышта калган үчөө алардын аткошчулары. Албан үйдөгүлөрдүн үстүнө

да кирбеди, аткошчуларга да айланышпады, кайдадыр бир жакка өзүнчө басып кетти.

Тигилер үйгө киргенде Бермет көшөгөсүнө жашынды. Босого жакта күрөк чаап отурган Ийгилик старчын, элүү башылар жаяктап жакшы учурашса да, оор басырык тартып ордуна козголбоду. Сыпайы жеңе баш ийкеп эсендешти. Жүгүрө чыгып кожоюндун самоорун алып чайга камынды.

– Старчын аке, өзгө элүү башылар менен келипсиң! Менин өз элүү башым – Мантегиңер кайда? Оору-сыркоодон аманбы? – деди Ийгилик.

– Барсам дагы сабатып коёбу деп коркуп Мантегиңиз келбей койду, – деди Сыйда сары. «Ошентти» дешип эки элүү башы кыт-кыт күлүп коюшту. Булар өтөр-кетер сөздөрдүн үстүндө отурганда Сыпайынын куурдагы да бышты. Чайы да кайнады. Дасторконун жайып, алма, өрүгүнө аралаштыра кант, нанын төгүп таштады. «Корообузда силердикиндей котологон малыбыз болбогон менен, кабыбызда даныбыз кенен. Ошону байкашсын» деген ой менен атайын ошондой кылды.

Чайга тойгондон кийин Чаки элүү башы:

– Берген тамагыңа «ак койдун» майынан аралашып кеткен жокпу, Сыпайы байбиче! – деп калды. Бул сөз Ийгиликтин өзүнө да, аялы Сыпайыга да катуу тийди. Анткени, «чочко этин жеп калдыңар го» деген мааниде айтылган чалгырты бар сөз болучу.

– Оңол, Чаки элүү башы, оңол! – деп Ийгилик түктөйө түштү. Сыпайы жеңе ызасын ичине катты. – Үйүнө келген мейманга ар ким колунда барын берет эмеспи? Ачыгын айтып эле коёюн, оозуңуз булганып эле калды, – деп шаңк-шаңк күлдү. Чаки таш тиштегендей жаагы жап болду.

– Оозуңду күлдөп туруп жууп албасаң ишиң болбой калыптыр го, элүү башы, – деп Сыйда сары Чакини тамашалады. Анан сөздү шайлоо даярдыгына бурду. Болуштук талашууга жумшала турган бардык чыгым түтүнгө бөлүн-

гөндүгүн баяндады. Эки тараптын «Кара-черүү», «акчерүү» болуп кармашып жатышын айтты. «Келген дөөлөт, кеткен мээнет» деген эмеспи. Болуштук айлыбызда болсо, бир чети дөөлөт, бир чети намыс деди. Сыйда сары сөзүн бүтөр замат Ийгилик колуна түкүрдү, кеп-сөз айтпастан керкисин алып күрөгүн чаба берүүгө өттү. Бул эмнеси? дегенсип ар кимиси аны астыртан карашты. Сыпайы жеңе басып барды да: – берчи чеберим!– деп керкени колунан алып керегенин башына кыстарды.

– Кеп-кеңешке келип отурабыз, сүйлөбөйсүңбү! – деп Сыйда сары жылмайды. Ийгилик башын шылкыйтып сүйлөбөдү. Кашкарбай менен Чакинин өңдөрү өзгөрө түштү. «Бул кайсы алына мынчалык манчыркайт?» дегенсип экөө өз ара көз ымдашты. Ошол учурда Ийгилик сакалын сылап «Бооруң бирге бурайсың, үйрүң бирге чубайсың» деди.

– Болбосочу! – деп старчын сөз ээрчитти.

– Болбособу? Көзүңөргө көрүнүп коёт элем, – деди Ийгилик.

– Маселен, кантип, кандай кылып? – деп старчын курулай каткырды.

– Чыр чатак чыгаруу да колуман келбейби? Тилими алгандарды ээрчитип аркы тараптын жаатына өтүп кетүүнү да билбейминби? Ошондой кылсам тигилер менден чыгым да албайт, тартуу берип бир сапарында урматтай да турушат. Түшүнүктүүбү? Айткандарымдын жүйөсү бар бекен?

Ийгиликтин бий менен кулалы кайкы болуп жүрүшүн болуштук талашып жүргөн Алмабек угуп калган экен. «Мен тарапка өтсүн. Көчүрүп алайын. Көчтөн калбагыдай кылып мал кураштырып берейин. Кааласа старчын кылып коёюн. Бийди ушул жолу жыгып берсин. Ийгилик он беш, жыйырма түтүн туугандары менен мен тарапка өтсө эле, бий шайлоодо жеңилет. Ошентип өчүн алсын» деп атайы арачы жиберген. Бийге нээти жакшы болбосо да, «үч уруктун» намысына чыккынчы болгусу келбеген. Арага келгенди аш-тамагын берип абдан сыйлап, «Тууганга карасанаган

киши туура жарыбайт». Андай ишке бара албайм. Бийге эрегишип элимден чыгып калышым болбойт, – деген.

Ошону угуп калган бий шайлоо өткүчө көңүл кыла туруш үчүн тигилерди атайы жибериптир.

– Өткөн өттү, кеткен кетти. Көчүрүп алып кетүүгө келдик. Унааны качан жиберели? – деп старчын сөздүн уңгусун дагы башка жакка бурду.

– Менден шек санабай эле койгула! Көчүп да барбайм. «Үч уруктун» намысына кыянат да кылбайм, ишенип койгула. Деги ушу бей-бечаралардын убалынан корксоңор болор эле! «Арык кызды бир күндө үч өпсө эмне жаны калат?» дегендей, бей-бечара бир жылда үч жолу чыгым төлөсө эмне алы калат?

Ушул сөздөрдү айтып Ийгилик баш бармагын тиштеп күңгүрөндү.

– Бир жылда тарткан кайсы үч чыгымды айтып оту-расың? – деди старчын.

– Бийиңердин уулу өлдү, бир жумага жакын бей-бечаралар «милдеттүү конок» күтүп жоо чапкандай чабылдыбы? Чабылды. Бул бир. Уулунун ашын берет, ашка кошумча, байгеге кошумча деп түтүнгө чыгым бөлдүңөрбү? Бөлдүңөр. Бул экиби? Аныңарды үч күнгө создуңар. «Милдеттүү коноктор» басып жата берди. Кант, чай, жем, чөбүн айтпай эле коёюн. Күнүнө түтүнгө бирден кой союлдубу? Союлду. Бул үчпү? Бийиңердин өлгөн баласын бей-бечаралар сабап өлтүргөнсүп кылдан кыя бастырбадыңар, «коюң арык чыкты, чайың кызыл эмес, бозо бербейсиң» деп конокторуңар бир сабаса, өзүңөр келип эки сабап турдуңарбы? Турдуңар. Макул, аныңар деле бей-бечараларга аш болуп кетсин. Эми бийдин уулуна болуштук талашабыз деп дагы түтүнгө чыгым бөлүп калышыңар. Деги өзүңөр ойлогулачы. Кантип жан түтсө болот? – деп Ийгилик колунда турган чакчасын таштап жиберди.

– Көп менен бирге көрө турган чыгым экен. «Көп мазар, көптөн чыккан азар». Сен ошенткенден кийин башка

эси жоктор эмне дебесин? – деп Сыйда сары сөздү дагы чаргытты.

– Эси жоктор дейсиң. Ушу күндө бей-бечарада эс калдыбы? Эсин оодарып таштабадыңарбы? «Чегирткенин алын көрүп канын сорбойсуңарбы»? Байга байдай, жардыга жардыдай кылсаңар боло? Түтүнгө дейсиңер да отурасыңар, – деди. Керегеде турган керкисин карап алаканына түкүрүп тиштенип койду.

– Мыйзам ошондой эмеспи? – деп Сыйда сары Ийгиликти мыйзамга алып келип такады.

– Ал кандай ырысы кыркылган мыйзам, түтүн чыккан жерге эле чыгым бөлө берген? Тетиги бийиңердин өтүкчүсүнүн тамтыгы кеткен үйүндө мыйзам токтой турган жери барбы? Ойлочу деги өзүң! – деп Ийгилик тура калып керегедеги керкисин ала койду.

– Сен мындай эмес элең. Ачууң келип турганда кабылып калган көрүнөбүз. Калган сөз болсо башка күнү, ачууң тараганда сүйлөшөрбүз. Үч күндөн кийин эки тарап беттешет. Калыс айылдардын жакшылары арага жүрүп жараштыруу жөнүндө сөз болот. Мүмкүн уруш чыгып, салгылашып каларбыз. Эки тарап тең албетте, жасоо курап барат. Орус кыштагына жата берүүдөн өзүң да чарчандырсың. Көчө барбасаң да, шайлоо өткүчө өзүң айыл арасында бол, – деди Сыйда сары.

Ийгилик эки жааттын беттеше турган жери кайда болорун сурады.

– Атын өзүң койгон «Чыр-Дөбөдө» болот, – деп старчын анчейин кыт-кыт күлүп койду. Сөзгө Кашкарбай аралашты. Бийдин уулу өлгөндө Албан топурак салууга барбагандыгын, ошону бий көңүлүнө катуу алгандыгын сөзгө кошту. «Туугандын азары болсо да, безери болбойт», ал эмнеси? – деп Ийгиликке кайрылды.

– Анысын мен кайдан билейин. Тууган өзүңдүкү, өзүңнөн сура. Бала, бото болуп үйдө баш калкалап жүрөт. Эти тирүү, эстүү-баштуу жигит, – деп Ийгилик кагынып койду.

Старчын менен бирге келбесе, Ийгилик тигил экөөнө чай эмес, оңчулуктуу салам да айтпайт болучу. Старчындын «шайлоо өткүчө өзүң айылда бол» деген сөзүн ал туура түшүндү. Ийгилик айлына барбаса «башка жаатка айнып кетеби» деп бийдин санаасы тынмак эмес.

– Болуптур, кир-когумду жуудуруп алып эртең өзүм эл ичине барып берейин. Менден санааңар тынч болсун, – деди.

Старчын да, берки эки элүү башы да бийге билгизбей арак иче коюучу. Аттанып чыккандан кийин арак иче кетүү жөнүндө Чаки сөз козгоду. Берки экөө анын оюн жөндүү көрдү, «кабакка» – аракканага киришти. Сурап ичип калган мында бир селсаяк аракеч бар эле. Тигилер кызыган учурда ошол келип калды. Мурдатан бирге ичип, бирге жүргөн эмеден бетер, түз эле Чаки элүү башынын жанына жөөлөй барып отура кетти. Элигип турган элүү башы теңсинбей аны түртүп жиберди. Аракеч чалкасынан кетти. Ыза болгон эркул тура келип Чакини мурунга былч эттире берип алды. Чакиге болушуп Кашкарбай камчы менен аракечти тартып-тартып жиберди. «Иттер, ит болдуңар» деп старчын качып чыкты. Ар жакта тамактанып отурган стражник арага түштү. Эки элүү башыны жөө айдап барып «катлөшкөгө» камап койду. Шашып калган старчын Ийгиликти алып келүүгө аткошчусун чаптырды.

Мындагы орус кыштагында ар кайсы уруудан келип жан багып жүргөн түтүнү сексенге жакын кыргыздар бар. Ийгилик көчүп келгенде бардыгы чакырып өрүлүктөшкөн. Кийин бардыгы аны туу кармап – эстүү киши катары эриш кылып калышкан. Кыштактын старостасы, кала берсе жанагы стражниктин өзү да, мындагылардын ар кандай иштери боюнча Ийгиликке келип-кетип туруучу.

– Иттер, ит болду. Айласын таап бошоттур! – деди масы тарап эсине келе калган старчын.

– Иттериң бирди көрмөк эле. Бүгүнкө жата турушсун. Бошоттуруп эртең өзүм бирге алып барайын, – деди Ийгилик.

– Бүгүн жатып калышса иш чатак болотко?

Бүгүнчө камалып жата турушса старчындын иши чатак болору да чын. Беш күн полицияда жатып калган киши шайлоого катышууга укуксуз болуп калат. Каршы жаат угуп калса, ушунун өзү менен да бийдин «ташын» кемитип кетиши мүмкүн. Иштин ошондой жагдайларын Ийгилик эске алды. Стражникти издеди. Короомо-короо кыдырды. Кыйладан кийин зорго таап, кагаз жаздырып алды. Келсе алапайын табалбай старчын чүнчүп туруптур. Ээрчитип барып эки элүү башыны бошотуп берди. Эч кимиси эчтеме айтууга жарабады. Кара жаны кашайып калган старчын камчысын бүктөй кармады да, экөөн төбөгө басып-басып алды. Чымыны кагылган элүү башылар ыкшыйып аттарына минди. Старчын кетип баратып: – Ийгилик, бүрсүгүндөн калбай бар! – деди.

Ийгиликтин айылга бара турушуна бүлөсү бүт каршы болду. «Кара черүү», «ак черүү» кагылыша кетсе, карап туралбай аралаша кетерсиз. «Кагылышта кан өлөт» кылуучулар да жок эмес. Как эле бүгүн үйүңүзгө келип кеткен үчөөнүн оюнда эмне бар, эмне жогун кайдан билесиз. Барсаңыз шайлоосу болгон күнү барып, карааныңызды көрсөтүп коюп келе берерсиз, – деп Албан кашкелтей каршы турду. Анын сөздөрүн Ийгилик жөндүү туюнду. Барар-барбасын биле албай бир күн ыргылжың болду. Ошентип турганда, бир балага эки чанач кымыз артып, бир козу өңөртүп Мантек элүү башы келип калды. Атынан түшкөндө эле Ийгиликти сыга кучактады. «Туугандын топурагынан айланса болот» деп көзүнө жаш алды. «Мантекке мынчалык эмне болуп кетти» дешип Ийгилик да, башка үй-бүлөсү да эчтемеге түшүнбөдү. Жакшы келген Мантекти апыл-тапыл жакшы кабыл алууга, жаадырап-жайнап сала берүүгө шашышты.

Старчын, эки элүү башы – үчөө бирдей келгенде кебелбей отуруп алган Ийгилик, өткөн күздөн бери жоолашып жүргөн Мантегине чын дили менен бөйпөңдөдү.

– Өлсөм сөөгүм да ыраазы, сага, Ийгилик. Намысымды алып бердиң. Опурупсуң, жапырыпсың, эми алар мага өйдө карай албайт. Сооп кылыпсың. Туугандан айланайын, – деди Мантек.

Жайланышып отургандан кийин Мантеги ошондой сөздөрдү айтты. Кайсыны опургандыгын, эмнени жапыргандыгын, кайда кеткен намысын алып бергендигин түшүнө албай:

– Оңол, Мантек, оңол! – деп Ийгилик айраң-таң болду. Көрсө, иш мындай болуптур:

Чаки менен Кашкарбай биримдик болуп Мантекти көптөн бери кордоп жүрүшүптүр. Эки жолу камчы үйрүп, анан чаап да жибериптир. Экөө ич ара сүйлөшүп Мантектин жайкы конушун сары журт кылып жедирип, теңдик бербей коюшуптур. Ошондой басмырлоодон улам Мантек чүнчүп кеткен экен. Кечээ күнү мындан баратып старчын Мантекке жолугат.

«Эки элүү башы сени кордоп жүргөнүн Ийгилик угуп калыптыр. Баш көтөргөн жалгыз кишибиз Мантек болсо, аны антсеңер, силерди мен минте турайын» деп экөөнү «катлөшкөгө» каматты. Арага түшүп экөөн араң бошоттуруп алдым. Ийгилик буларды ошентти деп ал тамаша кылыптыр. «Орус кыштагында жүрсө да тууган намысын эсинен чыгарбаптыр» деп, ошондон улам Мантек ыраазы болот. Түн бою чабалактап уктабайт. «Эки ортодо өткөн-кеткендерди сууга салып жиберип келем» деп эртең менен эрте жөнөп калат. А күнү конуп, эртеси кетет.

– «Кара черүү, ак черүү» бүгүн беттешет. Барбасам болбойт, – деп тигилер кетер менен Ийгиликтин тынчы кетти. Жалгыз жиберүүгө ичи түтпөй Албан кошо бара турган болду.

– Оңол, Албан балам! Бирге бара турган болсоң, кайсы камчыны алдың? Түшкүнүнө коргошун уютканынбы? Алаканы бышыкпы? – деди Ийгилик аттана берерде. Сөз эмне жөнүндө айтылгандыгын Албан туура түшүндү.

– Бышык эле көрүнөт, – деп күлүмсүрөй жер карады.
– Атың жаман эмес. Оңол-боочуңду бекемде. Алар эмне, сороктотуп союлдарын ала келер дейсиңби. Оңол, Албан, балам. Аттаналы, – деди. Сыпайы жеңе менен Бермет ээрчий чыкты. «Көбүрөөк жүрүп калсам сагынаармын» деген ой менен Кубаткулун кучактап алкымынан жыттады. Аттанып бастыра турган болгондо:

– Акиш, садага болоюн! Абышкаң оттон, суудан кайта тартпаган намыскөй, желдүү киши. Сак болокөр, тегереңнейин! – деди Сыпайы жеңе.

Теңтуш адамдай жанаша бастыруудан ыйбаа кылып Албан ээрчий жүрдү.

– Оңол, Албан балам. Жанаша жүр! – деп жандата бастыртып койду.

Булар жай аттанган. Алар үйдөн чыккан учурда эки тарап «Чыр-Дөбөнүн» айланасын кара таандай каптап калган болучу. Алардын караанын алыстан көрүштү. Алты старчын калк, үч-үчтөн экиге бөлүнгөн. Аралыгын жарым чакырымдай ачык коюп бетме-бет тирелишип калышкан. Бир аздан кийин ара жерде отурган топ удургуй түштү. Кармай отурган аттарына минип салгылашып калгандай болду. Адегиче эки тарап жапырт ат койду. Чаң ызгыды да калды. Эки тарап кагылышканда кимди ким көрдү, эки тоо кабыша түшкөндөй эки орто түнөрдү да калды.

– Оңол, Албан балам. Болору болду, тездетели! – деп Ийгилик обдулду.

– Шашпаңыз! Көк буулары чыккыча жете барабыз, – деп Албан аяңкечтеди.

– Биз тараптагылар качып калды бейм, куушурулуп баратат? – деп Ийгилик желиге баштады.

Чындыгында ошентшти. Садырды ээрчиген эки старчындын кишилери салгылашууга кылаң-кылчаң катышкандыктан бий тараптын кишилери аздык кылды. Бий, старчын, элүү башыларын коргоп сүрдүгүп кача баштады. Аны көргөндө Ийгиликтин намысы козголуп чыдабай кет-

ти. «Үч-Урук!» деп чаңыра кыйкырып «ураан» чакырды. Каракердин оозун коё жиберди. Ошондо Албан да чыдабай кетти көрүнөт «Олжобай» ураанын кыйкырып чу койду. Капыстан катуу чыккан ураанды укканда Алмабек тараптын кишилери жалтактап бошой түштү.

«Кара черүү» тарап аттарынын куйругун түйүп алышыптыр, берки тарап көкүлүн түйүптүр. Ийгилик менен Албан куюндаткан бойдон келип аралаша түшкөндө бешалтоо топ-топ этип аттарынан учуп түштү. «Бугуп жаткан быякта жасоолу болсо керек» дешип Алмабектин жаатындагылар: «Канга кан!» деген кыйкырык менен ат ойнотуп кайгып чыга беришти.

Алмабек тараптагылардын «канга кан!» деп кыйкырышында, ат ойнотуп кайгып чыга беришинде кеп бар экен: Алмабек бийди эр кундуу кылып шайлоодо жыгыш үчүн бир кишисин өлүмгө атайы арнап келиптир. Бий да бир кишисин ошентип даярдап келген экен. «Кагылышта кан өлөт» кылып ар бири өз кишисин өлтүрөт. «Канга, кан» деген сөздү, көрсө ошондон улам кыйкырышкан тура.

Ошентип, бүгүнкү салгылашууда эки тараптан эки киши өлдү. Кабыргасы кыйрап жөткүрүп жүргөндөр, бети, башы бир нече жеринен айрылып кеткендер, атынан ажырап тепсөөрүндө чала жан болгондор да көп. Андайларды териштирип эсептеп эске алган эч ким болбоду. Мындай окуялар шайлоо сайын болуп келген.

ХІІІ. «ӨЛҮҮ КЫЗГА ТИРҮҮ КЫЗ»

Албан келгенден бери Ийгиликтин колу узарды да калды. Аты багылуу. Отун-суусу белен. Кант, чайы камсыз. Ийгилик мындай уулду ак эткенде так этип кудайдан сурап алалбай жүргөн. Акырында Албан аягы менен өзү келди, андай таалайдан кимдин ажырагысы келет?

Ийгиликтин ошондой ойдо жүргөнүн Сыпайы жеңе билбейби? Эң эле жакшы билет. Ата, энесинин андай сырын

Бермет туюнбайбы? Эң эле сонун туюнат. Кызыбызга үйлөнө кой деп ата, эне кантип айтат! Антип айтыш алар үчүн абдан жөнсүз. Кызыңарга үйлөнө коёюн деп Албан айта алабы? Антип айтыш ары адепсиздик, ары жөн билбеген дөдөйлүккө жатат. Мени Албанга алып бергиле деген сөз кайсы бети менен Берметтин оозунан чыксын. Ошентип, пикирлери бир эле максатта болсо да, сырларын сыртка чыгара алышпады. Түбөлүгү түз болгондон кийин бир күн болбосо, бир күн ыгы келер дешип, ар бири ичинен дымып жүрө беришти...

Ошо күнү кечинде Албан жумуштан келсе, эки ат бирдей чөбү жок акыйып калыптыр. Тышка алып барайын, түнөй жатып откоруп келейин деди. Ат токуна баштады.

– Кайда барасың байке? – деп калды Кубаткул.

Байкеси коно жатып ат откоруп келе тургандыгын айтты.

– Мен да барам! – деди.

– Мейлиң, барсаң бара кой, – деп Бермет ээрин алып тышка чыкты. Эки күндөн бери жүрөгү опколжуй бергендиги эсине түштү. Ошондон улам:

– Кубаткулуң барбай эле, үйдө калсынчы! – деп сумсая карады.

– Эмне үчүн? Бала барамын деп дегдеп калбадыбы!?

Бермет ойлоно калды да, эки күндөн бери жүрөгү эле опколжуй бере тургандыгын айтты.

– Сүйүнөрсүң! – деп Албан этибар албады.

– Оозунда бардыр! – деп Бермет улутунду. Өрүлгөн олоң чачын тутамдай кармап эшиктен эңкейип үйгө кирди. Албан аттарын токуп, бирөөнө Кубаткулду мингизди да, өзү үйгө кирди. Бермет бир колу менен чекесин таяна отуруп калыптыр.

– Эмне, бир жериң ооруйбу?

– Жок. Мен да силер менен талаага түнөп келейинби?

– Андай оюң болсо жүр, аттаналы! – деп Албан тамашалады.

Андай болгондо ата, эне эмне дейт! Ийгиликтин кызы талаага түнөп жүрүптүр деген сөздү уккан, көргөндөр эртең эле кырка элдин кыйырына, учку элдин учуна дуу дедирбейби.

– Ээрчишип жүрүүгө жолубуз ачыла албай турбайбы. Болбосо аттанып азыр эле жүрүп кетүүдөн тартынбас элем, – деп Бермет муңайды. Анын муңайышында, эжелеп четин чыгарган сөзүндө ичтеги купуялуу сырдын түйүнү бар эле. Аны Албан түшүндү. Адегиче тышта турган Кубаткул: – Байке, кетпейбизби?! – деп үн салды.

– Байкелеп турганын кара. Байкесинин балекетин алайын, – деп Бермет ордунан турду. Айтар сөздүн жөнүн таппай абигер чегип туталана калган Албанга Берметтин боору ооруду. Ошондуктан Кубаткулга жамап Албандын өзүнө жалынып койду.

– Кана аттангыла, жөнөгүлө! – деп анчейин жароокерленип Албанды тышты карай жетеледи. Эки жакты караса эч ким көрүнбөйт. Колтуктап аткарып да койду. Камчысынын учун кармап бир азга дейре коё бербей эркеледи. Тигилер узап кеткиче ээрчий карады. – Жалгызымдын ага кылып аркалаган байкуш байкеси. Аман жүрсүн!.. – деп үйүнө кайта кирди.

«Баса, кандай кылганда жолубуз ачылат?» деп Албан ойго берилди. Бирок, Кубаткулдун бирдемелерди бабырап сүйлөп, сурай бериши ойлонууга эрк бербеди. Берметтин узатышы, Кубаткулдун байкелеп жанында келатышы төрт түлүгүн түгөл кылды. Ал өзүн үйлүү, жайлуу, инилүү, кала берсе ата, энелүүдөй сизди. Кеч күүгүмдө чоң өстөндүн боюна барып аттарын аркандады. Ээр, токумун алды. Жата турган жай даярдап Кубаткулун кучактап жата кетти. Бала уктады. Албан сөз козгоп, сырды сыртка чыгарып берүүгө жарай турган киши издеди. «Мантепки? Кашкарбайбы? Чакиби? Сыйда сарыбы? Жок. Бул ишке жараса эле баягы Шадман аксакал жарайт. Сайкалга учурашууга келдим деп ошого барайын. Куру барбайын. Кант, чайы менен. Качы

бийге айтсын. Берметке кудаласын. Антпейт экен, атамдан калган энчимди берсин. Атамдан көп эле мал калган экен. Барын бербесе да жарымын берсе, жетишерлик болуп калбайбы...» деди. Эртеңден калбай барып Шадман аксакал менен акылдашууну жөн көрдү. Ооналактап жатып түн ортосу ченде уйкуга берилди.

Как ошол учурда шартылдата келген атчандар Ийгиликтин боз үйүн курчай калды. Ар бири союлун чатына кыса келиптир. Калпактарынын бир этеги баштарына капшыра кийилген. Тыш кийимдери канжыгаларына тыкыйта бөктөрүлгөн. Кың этип үн чыгарышпады. Ишараат кылуу, жаңдашуу аркылуу аракеттеништи. Жарымы аттарынан лып-лып түшө калды. Түшкөндөрдүн чылбырларын атчан калгандар шып-шып илип алды. Жөөлөр шыкалып боз үйдүн эшигине келди. Булкуп-жулкуп эшикти ачышты. Ошондо Сыпайы жеңе бакырып жиберди. Үйгө киргендер жуурканын башына каптай коюшту. Төрдө жаткан Берметти төшөнчүсүнө будалашты, тумчуктура көтөрүп тышка чыгышты. Беленденип тышта тургандар өңөрө жөнөдү.

– Кимсиңер? Дайыныңарды айтып кеткиле? – деди Ийгилик. Жооп кайтарган эч ким болгон жок. Кыз өңөргөн жигитти башкалары курчоого алды да, удурган бойдон жүрүп кетишти. Орус кыштагынын иттери абалады. Чочунган тооктор чуулдады. Ошондо гана Сыпайы жеңе кокуй-алатын айтып айкырык салды. Анын үнүн угуп короонун кожоюну Тимохо аялы менен жүгүрүп келишти. Болгон окуяны угуп Тимохо жерге түкүрүп каарданды. Аялы Сыпайы жеңеге кошулуп үн тартып ыйлады. «Туф, каракчы, шайтан» деп сүйлөндү.

– Азыр мен орустардын бир тобун ойготоюн. Артынан барып тартып келели, – деди Тимохо.

– Кайда кеткендерин, кимдер экендигин билгизбей кетишпедиби? – деди Ийгилик. Оолугуп калган Тимохонун деми сууй түштү.

– Бүгүн билинбесе эртең билинет. Барып тартып алып келебиз кейибегиле, – деп Тимохо кайрат кылды.

– Түнөп кала электе ошентсеңер болот эле. Бир түнөгөндөн кийин болбой калбайбы, кокуй, катүгүн! Айланайын Албаным аңкыйып калат-э! – деп Сыпайы жеңе оң колунун сырты менен сол колунун алаканын шакылдата берди. Азармандан-безарман болду. Бермет эле эмес, Албандан да айрылмак болбодукпу! – деп ботодой боздоду.

Эки атка чөптөн сылай жүктөп, Кубаткулун ээрчитип Албан эртең менен келди. Поселоктогу орус, кыргыздардын бир канчасы Ийгиликтин үйүндө курдап жүргөнүн көргөндө жүрөгү «шуу» дей түштү. «Үйдөгүлөрдөн бирөө бирдеме болуп кеткенби» деген ой аны катуу чочутту: – о айланайын калайык! Бу кандай шумдугуңар? – деп жиберди. Четте тургандардын бири түндө бир топ белгисиз киши келип Берметти ала качып кеткендигин айтты. Албан ат үстүндө селейип катгы да калды. Айкырык салып Кубаткул аттан кулап түштү.

– Түш, түш! – дешип ал жерде тургандар Албанды аттан түшүрдү. «Өз үйү, өлөң төшөгү» болуп калган үй көзүнө суук учурады. Бет багып кире албай тарткынчактады. Үйгө киргенде Ийгилик да, Сыпайы да бүк түшүп калганын көргөндө сай-сөөгү мына ошондо сыздады. Жүйүртө басып капшытка желөндү.

Кызынан ажырап аңкыйып калган Ийгиликтин ойлобогон ою калган жок. Кызынын кайгысынан да Албандан ажырап калуу кайгысы өтө оор болду. «Бул иш Алмабек колдуу болду го» деп андан да шек санады. «Келсин, менин жаатыма кирип берсин деп атайы киши жибергенде, «үч уруктун» намысы үчүн кыңайбай койдум эле. Шайлоодо жеңилип калды. Өчөгүштүк менен ошол иштеттиби» дегенди ойлойт. «Качы бий капырдыгын карматтыбы?» деп андан да күмөн кылат. «Өзү бий, уулу болуш болду. Кудалашып эле көрүнө алуудан коркот беле? Мындай ишке бий кайдан эле бара койсун» дейт. «Дүңкат келип, дайындарын

айтпастан дүңкат кетиштерине караганда алыстан атайы келген эмелер го» деп аны да ойлойт.

Ошентип, түшкө чейин эч кандай шек билинбеди. «Дайны билинсе барар элек, тартып алып келе калат элек» дешип чогулгандар удургуй беришти. Берметтин дайны Мантек элүү башы келгенде гана белгилүү болду.

Кабыргасын кабыштыра кармап тигилер Берметти катуу өңөргөн. Орус кыштагынан чыга бергиче тумчулаган бойдон жүрүп отурду. Тумчугуп өлүп кетпесин, тумшугун ач деди жигиттердин бири. Берметтин эси ооп калыптыр. Чочуп кеткен жигиттер аттын жүрүшүн дагы катуулатты. Бетине жел согуп Бермет бир аз эсине келди. Эс-акылын биртике жыйнап, – кандай кара мүртөс, ырайымы жок, кайырсыз адамсыңар? – деди Бермет. Ошондон кийин алар акырындай калышты.

– Мени кайда алып барасыңар?

– Бийдикине.

Бермет иштин жөнүн боолголой баштады.

– Бийиңерге мен тирүү керек бекенмин же сөөгүм керек бекен? – деди. Жигиттер удургуй түшту.

– Бийиңерге кандай керегим бар экен?

– Кейпи болуш уулуна катын кылып берсе керек, – деди жигиттердин бири.

– Андай болсо бир аз токтогула. Болушка катын боло турган кишини мынчалык кыйнабайт. Суу жуткургула! – деди Бермет.

Арыктын боюна барып аттан түшүрүштү. Суу жутуп алсын деп эркине коюшту. Бермет суу жутту. Жуунуп-чайынды. Эсин жыйып алды да, жигиттерди сөзгө камады.

– Болушка катын боло турган кызды эмне үчүн мынчалык кыйнайсыңар?

– Антпегенде, бизди ээрчип өзүң келбейт элең да? – деди тилдүүсүнгөн жигиттердин бири.

– Эгерде, болушуңарга катын болуп калсам көрбөгөндү менден көрөсүңөр. Бириңди отунга жумшайм. Бириңди

сууга жумшайм. Бириңди бириңе кыйнатам. Кыскасы күн бербейм. Кетирбей кегимди, өткөрбөй өчүмдү аламын. Болуштун катыны да болуш болорун билесиңерби?!

Жигиттер чочуна баштады.

– Мындай ишти биз өз бетибизче иштегенибиз жок. Болуштун буйругу менен иштебедикпи?

– Мен да как эле ошо болушуңардын өзүнө буйрук бердирип туруп какшатамын силерди. Тилимди албай көрсүнчү болушуңар!

– Жок, эми эмне кылса дейсиң? – деди эстүүсүңгөн бирөө.

– Үйүмө кайта жеткирип койгула.

– Же алып келгиле, же өлүп келгиле деп жиберген. Анте албайбыз, карындаш.

Жигиттерден ырайым болбой тургандыгына Берметтин көзү жетти. Тыраңдап ыйлай берүүдөн пайда жок. Башка келгенин бара көрөйүн деген ойго келди:– Андай болсо өзүмө ат бергиле. Өңөртүп жүрө албайм, – деди.

– Анда качып кетпейсиңби? – деген үн чыкты.

– Коштоп алганды билбей жаныңар жокпу? – деди Бермет.

Бир атты бошотуп Берметти өзүнчө мингизишти. Чылбырын бир жигиттин колуна берип коштотуп коюшту да, тегеректей жүрүп отурушту.

Келиндин келишин күтүп уктабастан жүргөндөр:– бийимдин башына баш кошулду, – дешип дүбдүрөң түштү. Берметти көшөгөгө киргизишти. Айылдын кыз-келиндери жаңы келиндин жанында болушту. Бермет ыйлаган да жок. Кыз-келиндердин сураган сөздөрүнө кыска жооп айтканы болбосо, сүйлөгөн да жок. Катуу кыйналгандыгын айтып ооруксунду. «Эзилип калса керек. Эс алсын» дешип кыз-келиндер эркине коюшту. Эс алууну эстебестен, алдырып жиберип аңкыйып калган ата, энесин, Албанды, бөбөгүн эстеди. Болуш күйө менен бет алышканда боло турган окуяларды ойлоду. Сөз камдады. Ошол учурда:–

Молдоңор даярбы? Нике окутуп жаткыра койгула! – деп бий шашкалаңдады.

Жигиттерин жөнөтөрдө бий өз оозу менен:– Ийгиликке ким экендигиңерди билгизбегиле. Ал орус кыштагынын старостасына көңүлү жакын. Билип калса бир топ орус менен келип кайта алып кетиши да этимал, – дептир. Барган жигиттердин үн чыгарбай ишаарат менен аракеттениши, дүңкат барып шек билдирбей жүрө бериши ошондон улам болгон иш экен. «Нике окута салып жаткыра койгула» деп азыркы шашып отурушу да, ишти бир жаңсыл кыла коюунун аракети. Бир түнөп калса кайта кетүүдөн кыз өзү да намыс кылат деген кытмырлыгы. Молдо даяр экен, арыдан бери «чапма никени» байлай салышты. Камкорлонуп жүргөн аялдар болуш менен жаңы колуктунун төшөгүн жайлай коюшту. Кыз ала качып келген жигиттер аттарына кайта минди. Кокустан куугунчу келсе башка жакка адаштыра турмак болушту.

Сабит болуш төшөккө жатты.

– Ата, энеңдин жөрөлгөсү, – дешип аялдар Берметти төшөккө алып барды.

– Чечин айланайын. Кудайым ынтымак ырашкерлүү кылсын! – деген алкоо сөздөрдү жамгырдай жаадырышты. Бермет уялып тургандыгын айтты. Абажаарып турган аялдардын кете беришин суранды.

– Эсиңизде болсун, төрөм! Мен сиздин келиниңизмин. Бир ата өтүшкөн кара-чечекей иниңиз Албандын колуктусумун. Ырас, иниңиз куда түшүп кулдук урган эмес. Бирок... жан, ыйманымды ошо жигитке, анын болочогуна бүт арнап берген элем. Ара жерде ала качтырып келдиңиз. Нике окутуп башымды байладыңыз, – деп Бермет өпкө өпкөсүнө батпай шолоктоду.

Сабит болуш баягыда, көч үстүндө көзү түшүп, ошондон тартып көкүрөгүнөн кетпегендигин айтты:– Ыйлаба. Болор иш болду. Айтып айтпай пайда жок, – деп Берметтин ийinine кол артты.

Болуштукту уулуна жеңип бергенден кийин Качы бийдин арааны абдан ачылды. Жаат курап болуштук талашканда чыгымды көп чыгарган. Анысын үч эсе кылып жеңилген тараптан жыйнап алды. Басташкандарын басты. Касташкандарын какшатты. Акыркы кезек Албанга келип, аны да оозунан алдыргандай аңкыйтты.

«Олжобай» уруусу чоң урук. Чоң уруунун бир баласы болгон Албандын букарага качып барышы, бала болом деп киренди кирип жүрүшү жалгыз гана Качы бий эмес, бүтүн «Олжобай» уруусун «кепке кемтик, сөзгө сөлтүк» кылды. Букаранын баласы чоң урууга барып баш калкаласа ал кечиримдүү. Чоң уруунун баласы жан багыш үчүн букара айылга барса, уруусун сыйлабагандык, чоң уруунун сыймыгын качыргандык, кордогондукка жатат. Ит болуп тезек жесең да, айбан болуп кашек жесең да өз уруунун ичинде бол, сыртка чыкпа. Уруулардын эрежеси ошондой. Качы бийдин Албан менен Ийгиликке айгышып калышы да ошол эрежеден келип чыгат. Анын үстүнө Албан эс акылдуу, сөөгү тетик, эти тирүү жигит. «Өз колу өз оозуна жетсе», бийи менен да, анын уландары менен да эсептешүүгө жарайт. Ошентүүгө анын укугу да бар. «Олжобай» уруусунун өз баласы. Бий менен тең ата. Ошондуктан бий аны көктөйүндө соолткусу, баралына жеткирбей басып коюуну, баш көтөргүс кылып эңсесин кесишти максат кылат. Тоорулуп жүргөн кызынан ажыратсам, Ийгиликтен да кетет. Каңгып жүрө берип чүнчүйт, жүдөйт. Акыл эргите албай маанайы пас болот деп ойлойт.

Таң аткыча Берметтин артынан куугун келген жок. Бийдин санаасы тынып калды. Эртең менен элүү башы Мантекти чакыртып алды.

– «Каракул» уруусу менен кудай дешкен куда болуп калдык. Бар, барып Ийгилик тууганыңа кабар айт. Кызын балдар ала качып келиптир. Ал үчүн айыптуумун. Мен билбей калдым. Болуш болуштугун кылып кеңешпестен иштеп коюптур. Тууган эмеспи, эркелейин дегени болсо

керек. Кеңешкен болсо, куда түшүп, кулдук уруп алсак да болмок. Балдар балалык кылышыптыр. Ийгилик жат-жалаа эмес. Кечирип коёр. Өткөн күздө «Сөйкө салганым» болуп калгысы бардыр деген ак тилек менен бир ат калтырганмын, аны өзүң да билесиң го, – деди.

– Билбегенде, билем бийим, билем! – деп Мантек элүү башы кортоңдоду.

– Билсең кеп ошондой. Балдар дайынын айтпай келишиптир. Барып тууганыңа кабар айт. Кызын алакачып алгандыгы үчүн болушту «бир тогуз» айыпка жыгып, тогуз бодо тартуу алып берем. Калыңын өзүнчө сүйлөшөбүз. Ийгиликтин кызын менин болуш уулум катындыкка алса, менин иним Албанды Ийгилик кул кылып пайдаланып жүрөт. «Олжобай» уруусунун бир уулу, Ийгиликтин кызынын калыңына жарайт го дейм? – деди. Ошентип бий жыландын башын коройтуп койду. Бийдин бул сөздөрүн төкпөй-чачпай Мантек элүү башы Ийгиликке айтып келди. «Куда болуп калдык» деген сөзгө катуу көтөрүлүп калган экен, чечекейи чеч болуп сүйүнүп келди. Элүү башыны ээндетип алып чыкты да:– Оңол, элүү башы, оңол! Кийинки сөзүңдү кайталап айтчы! – деди.

– Ала качкан айыбы үчүн болушту «бир тогузга» жыгып, тогуз кара мал алып берем. Калыңын өзүнчө сүйлөшөбүз. «Олжобай» уруусунун бир уулу Ийгиликтин бир кызынын калыңына жарайт го деди, жарыктык бийим, – деди Мантек.

– Ушу сөз бийдин өз оозунан чыктыбы?

– Ооба, өз оозунан чыкты.

– Өз жаныңан эч кандай сөз кошкон жоксуңбу?

– Жок. Өз оозу менен айткан сөзүң гана айтып келип отурам.

– Эгерде, ошо сөздү өз оозу менен айткан болсо, анда бийибиз калжырап калган же дөөкүрсүп кеткен.

– Кандайча? Ал эмне дегениң? Түшүнбөй калдым! – деп Мантек элүү башы кортолоңдоду.

– Оңол, элүү башым, оңол! Түшүнбөй отурсаң, түшүндүрүп берейин. Бийиңе төкпөй-чачпай айта бар: бир тогуз мал айып тартуу берем десе, анысын өзүң ал, жалпы «каракул» болгон жерине бөлүп бер. Кыз атасы айып албайт, калың алат. Түшүндүңбү? Муну бир деп кой.

«Өлүү кызга тирүү кыз» дегендей «Олжобай» уруусунун бир жигитин Качы бий Берметтин калыңына тогоштурса, мен кудай эле дейм. Башка калың сурасам жети атам капыр болсун. Экөөбүздү калыңга кармап берсе бийге эч ким эчтеме дей албайт, туурабы? Ойлоп көрчү элүү башым. Ал сөздү бий өз оозу менен айтыптыр. Сен өз кулагың менен угупсуң. Сенден мен уктум. Үчөөбүздөн башка киши бул сөздү укпасын, туюндуңбу? – деди Ийгилик.

– Туюндум. Бах, кайран Ийгилигим сөз эмес бекен. Бул сөз менен бийибизди жарга камалган сокур өгүздөй темселетет экенбиз...

– Туюнсаң болуптур. Ошондой дегин. Оозуң бошураак эркул элең. Кокустан Албанга айтып жибербе! Калыңга кармап бермекчи болуптур деген сөздү кулагы чалып калса, түз эле барып бийдин казысын жара тартуудан кайта тартпайт. Не кылса да тең ата. Чагыштырган чагымчы катары эки ортодо сен экөөбүз балаага кабылабыз, аны да ойлоп кой!

Ийгиликтин кыраакылыгына, жөн билген жөндөмдүүлүгүнө Мантек элүү башы ушу жолу катуу ыраазы болду. Тартууга алына турган тогуз караны кандайча бөлүштүрүүнү ойлоп кортолоңдоп кайта кетти.

XIV. КҮНҮНҮН КҮЙҮТҮ

Сабит болуштун биринчи аялы Нуруш. Өң десе өңү, түс десе түсү бар. Тектүү жердин кызы. Тектүү бийдин келини. Оокат-тиричилик деле турган эмеге кыз кезинде да көңүл бурган эмес. Келин болгондон бери да андай эме оюна бир кирип койгон жок.

«Сунган бутун тарта албай,
Жумган көзүн ачалбай.
Сүлөөсүндөй керилип.
Сөз сүйлөөдөн эринип».

жайма-жай, дүйнө капар, белендин үстүндө, бекердин астында болду. Экинчи баласын төрөгөндөн кийин кара боюна караганды, чачы-башын тараганды, сыланып-сыйпанууну такыр таштап койгон. Ыңгыранып отура берүүдөн талыкшытма, үргүлөтмө, магдыратма деле турган илдетке чалдыккан. Күнү болуп Берметтин келип калышы, мына эми, анын көзүн умачтай ачты. Күндүз уйкусу ачылбаган Нуруш азыр түн ичинде да кирпич какканды койду.

Биринчи күнү улутуна берүүгө күчүн чыгарды; экинчи күнү үшкүрүгүн көбөйттү; үчүнчү күнү жуунуп-тарана баштады. Бетине упа, эндик сүрттү. Үстү башын оңдоп жасанып-түзөндү. Анан кылдан кыйкым таап дүүлүктү. «Тигиниңер тигиндей эмес, мунуңар мындай эмес» деп казанчы, отунчуларына чейин кайрып-куйруп какшата берүүгө бет алды.

Өзүнчө отуруп айтпаганды айтат. Тетирендеп Сабитин да кармап-шилтейт. Ызырынып Берметтин жер-жеберине жетет. Тилин тишине кайрайт.

Мурда Сабит үйдө жүрөбү, тышка кетеби иши болучу эмес. Азыр: «Жанагы көк-мээ болушуңар кайда жүрөт? Өлүгүңдү көрөйүн апжип. Жанагы апжип болушуңар кайда кеткен? Сениби! Сага эле бирди кыла албасам. Өлүгүңдү көрөйүн, көк мээ», деп жаагын жанат.

Сабиттен оозу бошой калса, тилин дароо Берметти карай агытат:— өлүгүңдү көрөйүн десе. Салбар. Салынды. Салпаяк. Жолбун. Качкы байтал. Канчык. Куурчак. Сетер. Маржа... Сени элеби, сени! Көзүңдөн жаш, көкүрөгүңдөн дарт кетирбесмин...

Бакыртып-өкүртүп балдарын да урберге алат. Казан-аягын кагыштырат. Бутуна илингенин тебет. Колуна илингенин булкуп-силкет. Ыргытат. Тиштенет, кажанат.

«Өлөмүн-житемин, жоголомун, кетемин, чыгамын» деп кубарып кумсаңдайт. Туталана берет.

Арадан алты күн өткөндөн кийин:– Келишсин. Чыгарып алышсын. Көк мээ болуш үстүмө күнү алды. Апжип болуш орустун маржасына чыгып кетти. Мени салбар кылып таштады, – деген сөздөрдү айттырып төркүнүнө кабар жиберди.

Нуруштун төркүнү башка болушка караштуу айылдан. Атасынын аты Чыймыл. Атына жараша тышкы сөлөкөтү куп келишип туруучу. Кыска бойлуу, чилетир арык, чекеси кууш, көзү кылай, анткор сөздүү, кара өзгөй, чырчатакка жакын, кыйла кытмыр, алууга ач көз, берүүгө сараң, соодагерлиги да бар киши. Кызынан кабар келгенде «кым» дей түштү.

– Болуш боло калганга жаман күйөө катуу көпкөн экен го? Бир ооз кеп-кеңеши жок кызыбыздын үстүнөкүнү алганы, башыбызды аттаганы кандай? Алганга жараша тектүү жерден алса боло. Букара, оруста малай жүргөн кулдун кызын ала качып ала койсо, ишке жарап, катынга жетинген турбайбы? Орустун малайы, букара кулдун кызына башымды тепсетпеймин. Жетим акысын берип кызымдын башын ачып келемин, – деп дүбдүрөң түштү. Эки кишини жолдоштукка, үч жигитти аткошчулукка алып айлынан аттанып чыкты.

Жыл мезгили күздү карай бет алганда бийиктеги жайлоолордун оту-чөбү такылат. Андагылар жаканы карай жай баракат козу көчүмдөп жылыштай берет. Качы бийдин айлы орто конушка келип конгон. «Солдат алат» кабары күч алгандан бери котологон атчандар бийдин айлынан кетпейт. Анын бардыгы «баламды солдаттан калтырып бер» деп тартуу-тармек менен келип санаасы тынбай жүргөндөр. Ошентип, Качы бийдин тартуу-тармекке чардап жаткан кези эле. Чыймыл кудасы «чаба келип желе түштү». Үйдөгү дүүлүгүшүнө караганда Качы бийди бет алганда эле качырып сала бериши керек эле.

Жолдоштору андан ошону күткөн. Бирок куда, кудагылары менен мекиренип-окуранып абдан сонун учурашты. Жаңы келиндүү болупсуңар, аны уктук, – деп келинин да куттуктап жиберди. Ар бирине жарпы жазыла карап кылый көзүн кыбыңдатты.

Кытмыр, анткорлук жагынан Качы бий да кудасынан калыша койбойт. Анын жөн эле келе калбагандыгын, «кепке кемтик, сөзгө сөлтүк кылууга», чыр чыгарып бирдеме өндүрүүгө келгендигин дароо эле туюнду. Жолун торгоп, алдын ала бурдап коё турууга камынды. Ээгин курулай сылады.

– Анжыян тарапка мал айдатып кетти деп уктук эле. Ат-ылооң аман келдиңби, – деп сөз тизгинин жыя кармады.

– Кудая шүгүр, жаман жок. «Аккан арыктан суу агат» деп эл бекер айтпаптыр. Күйөө балаң болуштукка илингенде жетине албай атайы өзүңө кабар жибердим. Барган кишиге «сүйүнчү» деп бир тай берипсиң. Ракмат кудам, көптөн көп ракмат! «Ээсин сыйласа итине сөөк салат» деген ошо. «Күрүчтүн аркасы менен күрмөк суу ичет» болуп, орто жерде бир бечара бир тайлуу болду. Андан кийин биз келиндүү болдук. Сиз дагы бир кыздуу болдуңуз. Жакшы болсо, ичтен чыккан бала менен тыштан чыккан баланын ала-куласы болбойт эмеспи?! Ырас, күйө балаңыз чеки иш кылып койду. Кийинки келин жөнүндө бизге да кеп-кеңеш кылбады. Бирөөнүн бойго жеткен башы ачык кызын алдырып ала коюптур. Быякта турган өз атаңа бир ооз кеңешпесең, тыякта жаткан кайын атаңан бир ооз руксат сурабасаң, бул кандай? Болуш болгон киши эле «өзүн өзү билип, өтүгүн төрүнө илип» калат бекен? – деп катуу капа болдум. Күйө балаң менен өзүң жакшылап сүйлөш. Экөөбүздүн алдыбызга жыгылсын, айып тартсын. Астыбызга ат мингизип, үстүбүзгө чапан жаппаса, айыбын кечирбейли. Туурабы? Кандай дейсиң кан кудам? – деди.

Кудасынын куйту сөздөрүнө жараша сөз айтайын деди Чыймыл. Бирок, артын ойлоп тарткынчактады. Чыйрык-

тырып, жинине тийип алармын. Андай болгондо куру сөздөрүн айтып кургак узатышы этимал. Аттана берерде «астыңа деп ат, үстүңө деп тон» бербесе чырды ошондо баштайын. Чырыман эчтеме чыкпаса, чатак салып көрөйүн. Экөөнүн биринен, бирдеме өнөөр дегенди ойлоду. – Туура, куда, туура! – деп башын курулай кылжыктатты. Анткор күлүмүңдөдү. «Адалсынган молдонун ашканасынан алты доңуздун башы чыгарын» билебиз. Чындыкты айта турган болсом, доңуздун нак өзү сенсиң» деди ичинен.

– Замандын түрү бузулуп турат! – деп бий катуу улутунду. Сөзүн жалпы абалды карай агытты. – Эл жакшылары эки оттун ортосунда калды: ак паашанын амырын аткаралы десе элге зобун боло турган. Билеги катуу, мойну жоон эр бүлөнүн бардыгы солдатка кетсе, эңкейген кары, эмгектеген жаштын көргөн күнү не болот? Элге зобун болот экен деп ак паашамдын амырын аткарбай коюуга да болбойт. «Пааша кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес», кара букара аны билеби? Уйгу-туйгу түшүп делөөрүп алды. Кандай заман, кандай күн болуп кетер экен... Эл кайгысын тартып ичкен аш бойго тарабай, жеген тамак сиңбей калды. О жараткан өзүң жалгай көр!

Ошентип бий дагы улутунду:– Өзүңөр кантип жатасыңар, элиңер тынчпы? Айта отур, урматтуу куда, – деди.

Чыймыл куда жер тиктеди. Өзүнө мүнөздүү адаты боюнча башын кылжыктатты. Сүйлөй турган сөздөрү тилинин учунда эле белен турат. Аны айтканда «арты кайырдуу болобу, жокпу» ошону ойлоп күлүмүңдөйт. Бул жерге сөз сүйлөп элдин жартысын жарыш үчүн келбестен, учурдан пайдаланып тартуу-тармек олжо алайын деп келген. Эл кайгысы жөнүндө сөз болуп жатканда унчукпай коюуга да болбойт. Ыгы жок сүйлөнгөн сөз бийдин кыялын бузуп, пейлин тарытып коюшу да мүмкүн. Ошонун баарын ойлоду, арты-кийнин чамалады. «Жаздым серпе койбосмун» деген болжоого келгенде гана башты кыйшактатып, колун күүгө келтирип сүйлөй баштады.

– Туура айтасың бий куда! «Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок». Бардык ишке тууралык керек. Силердин элде эмне болуп жатканын билбедим. Биздин болуш, бий, жүз башы, элүү башы, кала берсе он башыларына чейин оңдурбай турган болуп калды. Ырас, эл башына, эр башына күн түштү. Абал оордогондон оордоп барат. «Кара эчкиге жан кайгы, касапчыга мал кайгы» дегендей, калың букарага жан кайгы болсо, биздин элдин атка минерлерине мал, тартуу-тармек кайгы болуп калды. «Уулуңду солдаттан калтырам» деп, беркилерин кой, жалаң он башылары өзүнө караштуу он түтүнүн мүлжүп бүтүрө турган болду. Ал эми болуш, бийлери, элүү башы, жүз башылары тартуу-тармектен келген олжого карк болуп жатат. Биздин элдеги чатак ошондон уланып, ошондон чыгып жатат. Эл жакшылары, эл байлары солдатка жарактуу уландарын алдыга салып коё берсе, кара букаранын балдары кайда барат эле? Ойлонуп көрчү! Кың этпестен шыдыр кетпейби? Эл жакшыларына бала керек, балдарына жан керек, өздөрүнө олжо керек болгондо, кара букаранын балдарына жан керек эмес бекен?!

Жан ар кимге эле бирдей керек, чынбы?! Эпчилдик кылабыз, олжо түшүрөбүз дешип элди жандан тойдуруп жиберешти. Эми сөзсүз бузук чыгат. Биз эле качан тирүү киши элек, сөөгүбүз өз жерибизде калсын дешет. Каскактарын копшоп, найзаларын учтап, чоюн баш, шалк этмелерин белендеп калышты. Ошондой болоруна ишенип коё бериңиз! Эл ичинде болгондон кийин, бардыгын көрүп деле, билип деле жүрөбүз. «Түгөнөр уй түгүн жейт, түгүнөн кийин башын жейт». Биздин элдин атка минерлеринин алкы бузулду. Бей-бечараны какшатып канап-бутап жатышат. Акыры бирди көрүшөт го, бирди!.. Анжиян тарапты аралап келдим. Иш башкача көрүндү. Жыйырма түтүнгө бирден киши салык кылыптыр. Жиберген кишинин каражатын жана анын үйүндө калган бүлөсүн ошол жыйырма түтүн камсыз кылып турат экен.

Билбейм, биздин болуш он сегиз жаштан кырк, элүү жашка чейинки эр бүлөнүн бардыгын күргүчтөп айдап беремин дейт. Ошентип элдин үрөйүн учуруп жиберди. Өзгөчө, өткөн шайлоодо өзүнө каршы болгон тараптын калкынан адам калтыра турган эмес...

Чыймыл өз элинде, өткөн шайлоодо жеңилген тараптын атка минерлеринин бири. Өзүнүн болушун жамандамыш болду. Анын бардыгы как эле Качы бий жана анын уулу Сабит болуштун өзүнө тийип жатты. Ошентип, «Чапанчанды чапса, кейнөкчөнгө доо кетет» кыла сүйлөдү. «Метидей болгон кайран көк жал» дешип, кошо келген эки жолдошу катуу кубанып отурду. Эртеси Качы бий кудасына жай айтты: Болуш күйөөң келим-кетимдүү болуп калды. Нуруш балам жалгыз бойчулук тартып калгандыгына боорубуз ачыды. «Көсөө узун болсо кол күйбөйт» кылып, өзүбүздүн букаралардын биринин кызын үйүнө кийирип алды. Жалгыз айыбыбыз – алды менен өзүңөргө кеңешпегендигибиз болуп калды. Аз айып, көп күнөөбүз болсо кечирип кой, куда! – деди. «Баламды солдаттан куткартып кой» деп зарылып келген байлардын бири төө берген. Кудасына ошону жетелетти. Чыймылдын өзүнө кымкап, эки жолдошуна бейкасамдан чапан кийгизди. Олжого көңүлү толгондон кийин, күнүнүн күйүтүнө күйүп жаткан кызы эсине да келбеди. «Суудан алып сууга куят, бозочунун неси кетти» дегендей, биринен келгенин бирине берди. Көңүл алуудан башка бийдин кылайган эчтемеси корогон жок.

ЭЖИНЧИ БӨЛҮМ

КАНДУУ КАГЫЛЫШ

«Ар киминин колунда бирден бакан.
Башына карыш, укум темир каккан.
Кай бирөөнүн колунда союлу бар.
Башында чоң сакадай чоғону бар...»

I. УЙГУ-ТУЙГУ

Керилип жаткан кер өзөн. Анын кара боорун как жарып түшкөн дайра. Бирде алдас уруп шар акса, бирде утур-тетир удургуп, ийри-муйру ийрелеңдейт, көөлгүп калат. Бул тараптагы калктын турмушу да ушу дайранын агымындай бирде өйдө, бирде төмөн. Бир кылка эмес, төө өркөч. Бирөөлөр өлүп жатса, бирөөлөр күлүп жатат...

1916-жыл, июнь айынын акыркы күндөрүнүн бири. Кер өзөн дайрасын бойлоп, өрталаша «ооздук менен алышып, тарта албай колу карышып» бирөө келе жатты. Алкымдагы калың айылга жакындаганда тизгинин жыя кармады. Ал атайы ошентти. Айыл арасынан адыраңдатып чаап өтүш жакшы эмес. Антип өтүш атка чыйрактыкты, же болбосо мыктылыкты көрсөтпөйт. Жел өпкөлүктү, адептүүлүк менен иши жок аңгирбайлыкты гана көрсөтөт. Атты чапкылай турган жер да, жай жүрө турган жер да болот. Киши өлсө, анын сөөк-тамырына чабаганчылык кылып бараткан киши атты канчалык чапкыласа, ошончолук кечиримдүү. Улуктун шашылыш буйругун жеткирүү үчүн баратса, анда да бир жөндүү.

Эти кызып калган ат баш бербей чулгуп кыйла жерге желикти. Айылга чукул барганда гана бир аз соолугуп, шайбырлап жай басты. Калың айылдын калкы чоң-кичине дебестен жапырт топтошуп ар кайсы жерде отурат. Жолоочу дөңсөөдө отурган калың топту карай бура тартты. Алар өңчөй сакалдуу кишилер эле. Тике бастырып барбастан жолоочу адеп сактады. Элүү кадамдай калганда атын жетелеп жөө басты, жыйырма кадамдай аралыктан салам айтты. Уй мүйүз тартып отургандардын четине тизе бүгүп чөк түштү. Ар жакта топтошуп жүргөндөр жапатырмак жабыла келди. Шыкала отуруп, бардыгы бирдей жолоочуну эле тиктешти.

Өз айлындагылардан башкаларга айыл калкы абдан аз жолугат. Өз айлындагылардан башка бир кишинин жүзүн көрбөстөн өмүрү өткөндөр да көп болот. Башка айылда эмне болуп, эмне коюп жатканын өткөн-кеткендерден угушат. Четтен келген адамга сонуркашат, өңү-түсүн, кебетекешпирин, кийген кийим, минген аты, анын эн-тамгасы, кала берсе ат турманына чейин акыя карап, эстеринен чыкпагыдай кылып жаттап калышат. Мына, жабыла келгендердин бардыгы жолоочуга көз агытты.

Жолоочу жазы маңдай, жар кабак, кыр мурун, чапжаак, кашы калың, узун кирпик, буудай өңдүү жап-жап жигит.

Минген аты сопол куйрук, сейрек жал, төрт сан келген карабайыр каракер. Маңдайында бармак басым агы бар, анысын купуя белгилешти. Ат турманында жылтыр-жултурдан эчтеме жок, көмөлдүрүк, чылбыр, тизгини, канжыга, куюшкан, куткундарына чейин бышык кайыштан жасалыптыр. Ээри куш баш, бөктөрүнчөгү тыкыйып турат. Өзөк салып терип өрүлгөн табылгы саптуу камчысын бүктөй кармап санына баса отурду.

Чепкенин желбегей жамынып ич кийимчен, жылаң аяк, ак топучан отурган салабаттуу карыя айыл аксакалы болсо керек, жигиттин жөн-жайын териштирүүгө өтү.

– Эрге сыпайыгерчилик, жол болсун жолоочу жигит! Кайдан келатасың? Кайда баратасың? Кайсы элден, кайсы уруктан болосун? Аты-жөнүң ким? «Өз атыңды катпай айт, айлыңдагы жакшынын, атам деп атын сатпай айт!» дегендей кылып жөн-жай сураштырды.

Жолоочу жигит жоопту чукул-чукул кесе айтты. Бирок, чунаңдабастан оор басырык салмактуу сүйлөдү.

– Мужуктан келатам. Саламдашпай өтүп кетүүнү туура көрбөй бурула калдым. Болуштун айлына барамын. Атым Албан. Өз атам Качы бийдин иниси...

– О, бали! Мужуктан келатам де? Мужуктар кантип жатыптыр. Алды менен Албан балам ошону айт!

– Эр бүлөсүнүн бардыгы салдатта, Кермен согушунда жүрөт. Кыргыздардын кыялы бузулду деп коркуп турушат...

– Кулак түрүп корголоп турушат дечи! Бузук чыгып кетсе алыбыз жеткидейби?

– Алыңыздар канча болду экен, аны билбейм. Алда кандай иш болбосун дешсе керек, Караколдон бир топ аскер келиптир.

– Курал-жарактары көп окшойбу?

– Анысын билбедим.

– Мужукка кандай жумуш менен бардың эле?

– Мен, мужукта турам.

– Өзүң Сабит болуштун атасы Качы бийдин инисинин баласы болсоң, мужукка кандайча барып малай болуп калдың? Сөзүң эки ача чыгып калды го, балам!

– Ачасы жок карыя, чындыгы ошондой. «Тууган бар болсо көрө албайт, жок болсо асырай албайт» турбайбы?

– Жөндүү сөз, ошондой да болот. Учурашканы бараткансың го! – Аба жарып тургандарга карап, – жигитке ак таттыргыла, чаңкап келаткандыр, – деди.

– Ооба, учурашып кайтууга баратам.

– Учурашып кайтканда, кайта мужугуңа барасыңбы?

– Ооба. Мужугума.

– Бузук чыгып кетсе, мужуктар сени соо коёбу?

– Ошондон ары салдатка кетем. Ыктыяр болуп катталып койгом.

– Өз ыктыярың менен салдатка баргыдай башыңа анчалык эмненин зору келди? Көп менен көргөнүң жакшы эмеспи!

– «Шак ийилген көп санаа, кайсы бирин айтайын» деген турбайбы, илгеркилердин бири. Анын сыңарындай көкүрөктү уялаган көп сөз бар. Ойлогон ойду, кыстаган турмуш ээрчитет экен. Шартым ошондой болуп калды. «Жолоочунун жолдогусу жакшы, жолдо болбосо үйдөгүсү жакшы» дешет экен го. Руксат этсеңиздер жолума түшөйүн!

– Ак татып аттан. Кана, ой, кымыз алып келгиле! Баса Албан балам, тиги Түп, Жети-Өгүз жана андан аркы тараптарда эмнелер болуп жаткан окшойт. Уга алдыңбы? Кымыз келгиче айта отур!

– Угушума караганда ал тараптагы калк да уйгу-туйгу түшүп удургуп алган болсо керек. Оокат-тиричилик ойдон чыгып кеткен дешет. Колу жөндөмдүү кишилер каскак копшоп, найза учтап, айбалта, чоюн баш, шалк этме саптап, канжар камдап жатат дешет. Темир айрылар найзага, соколордун бурамалары чоюнбаш, шалк этмеге, жуушаң, чалгылар канжарга айланып жаткан түрү бар. Адамдар кереленип керсары, калктын каны качып кумсарган. Аялдардын мурдунун суусу булак, көз жашы көл, эңгиреген ый дешет. Өзүңүздөргө окшогон карыялар «жараткан жалгай көр» дешип жакаларын муунта кармап асманды карап акыйып, көздөрү чакыйып, элөөрүп эс-учун жыя албай калган имиш. Кайсы жерде болсо да мал союп түлөө өткөрүп, жер-суу тайып кандуу булоон, дүбдүрөң болуп калган окшойт. Кыскасы ал тараптагы калктын арасы да алай-дүлөй түшүп калган болсо керек...

Жардана жабалактап турган калктын санаалары санга бөлүнүп, көздөрү алайды. Жер астын-үстүн түшүп, акыр

заман болуп кеткенсиди. Улутунуп үшкүрүп-бышкырышты. – Кубат берекөр! – деген сөздөрдү айтып кудайга сыйынышты. Кымыз ичип Албан жолуна түштү. Бир аз жогорулаганда дагы бир айылдын карааны көрүндү. Аттуу-жөөлүү адамдар бир үйдү курчап алыптыр.

Таргыл өгүзгө отун жүктөп, үстүнө баса минип, каалгып дүйнө капар келаткан картаң адамга жете келди. Отунчунун чачы өсүп кабагына, сакалы өсүп төшүнө түшкөн. Бетинин оту менен, көзүнүн агы гана зорго көрүнөт. Кийгендери таар менен куур. Албандын саламын ээрдин бүлк эттирип көңүл кош кабыл алымыш болду. Кепке да, сөзгө да келбеди. Бурулуп караган да жок. Өгүзүн эркине коюп селкилдеп келе берди. «Дүйнөнү сел алса, өрдөктө кайгы жок» дегендей, отун алып, от жагуудан башка эч кандай кайгысы жок, өзүнчө жаралып, эзилүүдөн энөө болуп калган байкуш болууга тийиш. Албан андан тиги айылда удургуп жүргөндөрдүн жөнүн сурады. Жөндүү эчтеке айта албады. Ары сурады, бери сурады. Акыры «бир чоң молдо келиптир. Аган тумар жаздырып алган кишиге ок жаңылбайт экен» деген сөздү зорго боолголоду. Андай молдону көрө кеткиси, ыгы келсе «ок жаңылтпай» турган тумардан бирди чийдирип алгысы келди. Барарын барса да, котолоп жүргөндөрдөн жол тийбеди. Тоорулуп жүрө берди. Ал жерде жүргөн жигиттер «маа! маа!» дешет. Жөөлөшүп демигишет. Кой, козу, эчки, улак жетелеп келгендигин айтып жарыша жарылдашат. Үч бурч-тумарча бүктөлгөн кагаз колуна тийгендери кудундап чыга берип жатат.

Биртике болсо да чалып алсын деген ой менен айылдын четине чыгарып Албан каракерди тушап отко конду. Курдап жүргөндөрдүн сөзүн тыңшады. Бирөө бирди айтса, экинчиси анын сөзүнө сөз жалгайт.

– Касиетинден айланайын, дарс окуган молдо турбайбы!
– Окууну Стамбулдун өзүнөн бүтүрүп келиптир.
– Жоого бет алганда «леййлаха иллалла» деп үч кыйкырса, жоонун көзүн ыл басып калат деп отурбайбы.

– Тумар тагынган киши окко учпайт дебедиби!

– Тумар тагынгандан кийин кара боюн таза алып жүрүш керек турбайбы. Антпесе, касиети качып кете турган болсо керек.

– Иншахалла, жоо жеңилет. Жоого чабуул койгондо ири алдыга өзүм түшөм дебедиби, касиетинден айланайын...

– «Ак кула жандан кайракбы?» дегендей, мал курусун, бир койдун көзүнө карабастан бой тумарын чийдирип алыш керек.

– Касиетинден айланайын, кай элден, кай жерден экендигин такыр кишиге айтпайт экен.

– Асмандан аллатаалам атайын өзү жиберген периште болушу да ажап эмес...

Мындай сөздөргө Албан да азгырылды. Коно жатып болсо да «бой тумар» чийдирип ала кетмекчи болду. Жөөлөшө барып кезекке турду. Бир кезде «булар болсо кой, козусун жетелей келиптир. Койлук тумарын молдо мага бекер береби?» деген ойго келди. «Карызга сурасам көнөр бекен. Тааныбаган эмеден карызга сураганым уятко. Бүгүн кете берип, кайта келатканда бир деме кылсамбы» деди.

Кезекке турарын туруп, кайта ыргылжың боло баштады. Ары ойлонду, бери ойлонду. Эч болбогондо өңүн көрүп, өзүн таанып анан кетейин деди. Ошентип турганда молдо тышка чыкты. Шыкалып тургандар колдорун бооруна алып жарыла жол бошотушту. Арт жакта турган Албан жүткүнүп карады. Башына чалынган ак селдесинин чоңдугу казандай. Селдесинин бир учун аялдардын сала коймосундай чубалтып коюптур. Үстүнө кийгени делбиреген ак чапан, бутунда «Намеркен» маасы, жалтылдаган жаңы галош. Ал кабакты карай тайактап басканда, асты калың кара жер майышып бараткандай көрүндү. Жардана ээрчий карашты. Кай бирөөлөр анын касиетин урматтап келме келтирди. Баягыда Ийгиликтин камчысына туруштук бералбай качып жоголгон Жума молдонун, мынчалык

кереметтүү болуп кетишине ишене албай Албан кыйла дендароо болду.

«Ок жаңылбай» турган «бой тумар» Жума колдуу болгондон кийин, бул жерде жөөлөшүп тура беришим кандай! Ийгиликке айтсам кой, козусу жок эле бир эмес, онду чийдирип бербейби» деп ойлоду. Атына минип жолго түштү. Каракердин тери кургап табына келе түшкөн экен, бир аз жүргөндөн кийин ооздукту кемире чайнап, ар түрдүү жүрүшкө салып жол арбытты.

Бир нече айылды аралап өттү. Бардык айылдын арасы уйгу-туйгу. Кары дебей, жаш дебей ар кайсы жерде сүрмө топ. Каңырыгы түтөп какшап отургандар. Алдынан чыккандардын бардыгы Албандын жолун торойт. «Билген-туйганыңды, уккан-көргөнүңдү айт» дешет. Албанга жолуккандарды ар жакта жүргөндөр тегеректешет. «Эмне деди? Кайдан келаткан, кайда бараткан, ким деген эме экен?» деп ортого алат. Анан супсундары сууп томсорушат. Жер тиктеп күңгүрөнүшөт. Улутунуп үшкүрүшөт.

Көп буйдалып жолдо жүрө бербестен Качы бийдин айлына жете конуш үчүн, Албан жолун торогондорго калп айтууга аргасыз болду.

– Айлыбызда карыя адам каза таап, чабаганчылыкка баратам. Жолума жолто болбогула, – деген сөз менен башын куткарып жүрүп отурду. Ошентип, келатканда алдынан жоон топ жигит жолукту.

– Өлсө бир абышка өлгөндүр, жата турар. Уккан көргөнүңдү айта кет, – деп ортого алышты. Качы бийдин жакын тууганы экендигин укканда бардыгынын каны ичине тартып, өңдөрү кумсарып кетти. Бирөө дароо чылбырына жармашты. – Мына, сага, Качы бийдин, анын болуш уулунун иниси болсоң, – деп бирөө чоку талаштыра камчы менен басып-басып алды. «Бул эмнеңер?» дегиче болбоду, тегеректеп турган атчандардын камчысы шака-шак болду да калды. Айласы кеткен Албан бетин калкалоого зорго жарады.

– Мууздап жибергиле. Болуштун инисин курман чалып туруп бузукту баштай берели, – деп күүлөнгөн үндөр да угулду.

Албан эчтекеге түшүнбөдү, жанынан түңүлүп:

– Оо курбу-курдаштар! Кайсы жазыгыма минтип жатасыңар? Колуңарда турам го, өлтүрсөңөр да ачыгын айтып туруп анан өлтүргүлө!– деди.

– Болуштун иниси болгондугуң үчүн, – деген үндөр чыкты.

Камчылардын шака-шагы сээлдей түштү. Албан эч теме түшүнбөдү. Андай шартта бирдемени дароо түшүнө коюуга эч кимдин буюмасы келбей калат эмеспи...

Аламанга катышпай четтеп турган киши:

– Коё тургула, жигиттер! «Жан бергенге жай бер» дегенди уктуңар беле? Сөзгө конок бергиле. Өлтүрө турган болсоңор ананыраак деле өлтүрүп аларсыңар. Баатырлыгыңарды жолдо кетип бараткан жалгыз жолоочуга көрсөтөсүңөрбү! – деди. Жигиттер басаңчалай калды. – Андай аке, бардыгың баатыр болуп кетсең – болуштун өзүнө асылгыла, анын бийлерине, атка минер жемекейлерине, төрөлөргө асылгыла! Көрүнгөнгө урунуп уйгу-туйгу түшө бербей, эс-акылга ээлик болгон жакшы эмеспи? – деген сөздү да кошумчалап, – чылбыр, тизгинин колуна бергиле! – деп Албанга чукул барып, – сени эмне үчүн булар камчынын алдына алганын туюндуңбу? – деген суроо берди.

– Жок! – деп Албан өзүнүн башын сыйпады эле, колу кызылала болуп чыга келди. Тиги киши түшүнүк айтты.

Кер өзөн жайлоосун, өткөн шайлоодо Качы бийдин уулу Сабиттен болуштук талашып жеңдирип жиберген Алмабектин эли жайлашат экен. Өчөгүшүп калган Качы бий, Алмабекке караштуу элдин 18 жаштан 50 жашка чейинкилерин солдатка жапырт каттатыптыр. Башка айылдардыкын 18 менен 43 түн ортосун каттаткан экен. Ошону билгенден кийин Алмабектин эли адегенде Сабит болушту атасы Качы бийге кошуп өлтүрүп, анан төрөлөр-

гө, анын солдаттарына каршы казатка аттанууга «батуба» кылып тараптыр. Булар ошо «батубага» катышып келаткандар экен. Болуштун инисимин деп Албан көтөрүңкү сүйлөгөнгө, булардын кыжыры кайнаптыр.

Иштин жайын түшүнгөндөн кийин «бир эсептен булар мага сооп кылган экен» деди Албан купуя. Анан Качы бий менен Сабит болуштан көргөн кордуктарын айтып берди.

– Калп, эптеп кутулуп кетиш үчүн айтып отурган бекер сөз, – деген үн угулду.

– Бул жигитти илгери-кийин көргөн эмесмин. Бирок, айткандарын башкалардан, Алмабек акемдин өз оозунан да укканым бар. Астындагы каракерди Ийгилик минип жүргөнүн көргөмүн. Жигиттин айткандарына ынанып коё бергиле. Бөөдө ызалап койдуңар. Айылга алып баргыла, жараатын жууп таңуулагыла. Алмабек акеме да жолуктургула, – деди алиги киши.

II. ЧАК ЧЕЛЕКЕЙ

Албандын келишин укканда Бермет чак-челекей түшүп калды. Же сүйүнүп кеткендигин же күйүнүп ошенткенин ажырата алган жок. Жүрөгү алап-желеп, бетинин оту тамылжып ысыды. Бүткүл денесине ымыр-чымыр пайда болду. Үйдүн ичи кыз-келиндерге толтура эле, сыр алдырып койбоско тырышты. Эгерде, Албандын келиш кабары Берметти ошондой абалга калтыргандыгын кыз-келиндердин бирөө сезе калса, учка элдин учуна, кырка элдин кыйырына эми эле дуу деп түшөт. Айылдын кээ бир келин-кыздары да өсөк-айың сөздөрдү таратуу жагынан эне, эже-жеңелеринен көп калыша койбойт.

Албандын келишин, эч кимдикине кайрылбастан түз эле Кызалак күндүн үйүнө түшүп калышын айылдагы балдардын бири айтып келди.

Бекер отургандарга бекер сүйлөнө турган сөз табылып турса, анын өзү да чоң олжо. Мында отурган келин-кыздар

Албандын келиши жөнүндөгү кабарга чак-челекей түшүп жаныктарынан жата калышты. Суроо дегенди жамгырдай төгүп жаадырышты. Кабар айткан баланын эси эке-дүкө болуп эңтеңдеп калды.

– Качан келди? Жөө келдиби же атчан келдиби? Кийими кандай экен? Эмне алып келиптир? Жүдөп калыптырбы, же өңдүү бекен? Бий акеникине түшпөстөн күндүкүнө түштүбү? Күң энеси кантти? Ыйлап жибердиби? Анан эмнелер болду? О делдейген кан кускур. Тура бересиңби, айтпайсыңбы, уккан, көргөндөрүңдү?!

Албандын келе калышына байланыштуу болгондордун бардыгын көзү менен көрүп, кулагы менен угуп аябай тактап туруп анан келген бала көрүнөт. Мурдун уламдан улам шор тартып коюп бир баштан айта берди:

Албанды көргөндө Кызалак күң чыңырып ыйлап чыркырап, ботодой боздоп буркурап жибериптир. Бир чөйчөк сууну Албандын башынан үч кайтара тегеретип, анан чөйчөктөгү сууга үч жолу түкүртүп, сууну күн батышты карай чачып жибериптир. Чекесинен өөп, мойнунан жыттагылаптыр. Эмчек сүтүн бербесем да, энелик дитимди берген кулунум дептир. Ошентип ыйлаптыр. Анан Албандын бөктөрүнчөгүн чечип үйгө киргизиптир. Ошондогулардын бардыгын өзүңө алып келдим дептир дегенде келин-кыздар балага суроо жаадырып кайта чак-челекей түштү.

– Алып келгендери эмне экен? Чыт-чыбыр бекен? Же башайы, макмал, жибек, баркыттары да бар окшойбу? Бутуна да бирдеме ала келиптирби? Жип-шуу, атыр, самын, тарак, күзгүсү жок бекен? Кант, чайы да бар окшойбу? Өрүк, мейизичи? Базар наны да бар бекен?..

Келин-кыздар да канетсин! Көргөн билгендери ошол майда барат болсо, ошолор жөнүндө сүйлөбөгөндө эмнени сүйлөшөт. Ат көтөрүп жайлоого жеткире албай турган майда-пачектерди сурай берип баланын башын маң кылышты. Бермет кепке да, сөзгө да катышпады. Албан деген эмени көрбөгөн, билбеген, аны менен эч канчалык иши

жок эмече, өзүнчө отура берди. Бала мурдун шуу эттире тартып койду да:

– Анан Кызалак жеңем Албандын тебетейин алып башын сылайын деди да «э айланып садагаң болоюн Абык! Бу, башың эмне болгон, тамтыгы калган эмеско?» деп бакырып жиберди... – дегенде, Бермет безге сайгандай секирип кетти. «Олдо шордуумай, шордуум. Шору арылбайт экен го. Дагы бир шорго малынып чыккан белем...» деген сөздү купуя айтып ичинен сыздады. Өзөгүн өрт каптады. Ошондо да келин-кыздарга анысын сездирген жок.

– Башы эмне болуптур? Чакалай басыптырбы? Таз болуптурбу? Эмне болуптур?... дешип келин-кыздар дагы чак-челекей суроолорду үйө төгүп жиберешти. Бала курулай жөтөлүмүш болуп койду да, адаты боюнча мурдун шуу тартты. – Анан, жолдо келатканда, аты үркүп жыгыптыр. Үзөнгүгө буту илинип сүйрөлүп калытыр. Ошондо башынын ар кайсы жери сүрүлүп калыптыр...

Жолдо келатып топ жигиттен таяк жегенин айтуудан Албан намыс кылып, анчейин гана – ат сүйрөдү деп коё салыптыр.

– Анан, дагы эмне болуптур? – деп кыз-келиндер баланы эрмектей беришти. Бермет өзүнөн өзү убара. «Албан келип учурашабы? Же келбей коёбу? Келип учурашканы жакшыбы? Же келбей эле ошондон ары кайта кеткени жакшыбы? Келсе, мен анын жүзүн карай аламбы? Ал эмне дейт, мен эмне дейм! Айып кимибизде? Андабы, мендеби, же экөөбүздө тең барбы? Алакачып келгенден кийин мен өзүмдү кандай кармашым керек эле? Сүйүүнүн кусуруна, кесирине калдымбы? Өзүмдү өзүм өлтүрүп коюшум, азаптанышым керек беле? Эмне иштешим, кандай болушум керек эле?..»

Ою чар учкандай чак-челекей болду. Жакын санап жүргөн келиндеринин биринин оозунан – ат сүйрөсө, андан өлөт дейсиңби, аны кудай да албайт, – деген сөз чыкты. Ал сөз Берметке балта менен чапкандай катуу тийди. Тура

калып жүктөн жаздык алды да, башына коюп чүмкөнүп жата кетти.

Берметтин топчулугу чоюлуп, өлөңбоочусу бошоп келишине Сабит маани берген эмес, аялы болуп калгандыгына гана дүйнөсү түгөл болгонсуп жүрөт. Бир күнү ээнчиликте «күлгөн күлкүндү, шаңк эткен үнүндү уга албайм. Ар дайым сабырың суз, эмне үчүн андай? Ала качтырып алгандыгыма же төркүнүңө калың төлөбөй жүрүшүмө нааразысыңбы? «Аталуу уул – кожолуу кул» деген сөз бекер эмес. Атамдын ыгынан чыга албай, кайын ата, кайын эненин алдына баралбай жүрбөйүмбү? Атамдын эмне экендигине түшүнбөйм. Кайындарыңа баралы деп же өзү айтпайт же айбыгып өзүм айта албайм. Атамдын кандай ой менен ошентип жүрүшүн да, сенин көңүлүң кандайча ачылбай коюшун да туюна албайм» деген.

Сабит жанагы сөздөрдү айтып наалыганда Бермет мындайча акчыланган:

– Көңүлүмдүн ачылбай жүрүшүнө бир катар себептер бар. Тиги аялыңыз карааным көрүнгөн жерде эле жержепериме жетип алкынып жулкуна берет. Андан көңүлүм чөгөттөйт. Букарасынтып ата, энемди илүүгө албай келатасыз, мындан да көңүлүмө ызалык пайда болот. Сиз чоң атанын тукуму, тектүү бийдин уулусуз. Анын үстүнө болушсуз. Өзүңүздөн ары чети айбыгам, бери чети корунам. Андан кала берсе, өзүңүздүн жүзүңүздү эки күндө бир жолу эртең менен чай үстүндө, жоро-жолдошторуңуздун арасынан гана көрөм. Эки күндүн биринде тигил үйүңүзгө түнөйсүз. Күн ара түнкүсүн төшөктө жолукпасак, башка убакта менден алыссыз. Бул үйгө түнөгөн күнү эрте кетесиз. Эки күнгө чейин кечигесиз. Сагынып турууга далбасалайм. Бирок, сагынбастан кайта чоочун болуп чоочуркап калам. Кийинкисин айта албайм, азырынча мага кезегинде келип-кетип турган меймансыз. Чогууңуз менен түбөлүк меники экендигиңизге көзүм жетсе, мен деле чогуу бойдон сизге берилип кетпейт белем? Ушундай шарттарда кандай

адам шайыр-шайдоот жүрө алат? Кандай адам шаңкылдап күлүп жаракер болот? – деген.

Ошондо Сабит болуш жүйөлү сөзгө тырп этпей жыгылып, кыса кучактаган. Бирок, анысы да Берметти жибите алган эмес. «Сурап ичкен суу ичкен, тартып өпкөн жел өпкөн» деген купуя.

Ала качып келгенден кийин Бермет бардык иш Качы бий аркылуу кандай максат менен болгондугун түшүнгөн. «Албандан ажырап калгандан кийин тирүү жүрүүнүн кереги эмне. Сүйүү деген бир жолу болду, анын акырына чыга албадык. Кайта-кайта ар кимди сүйүмүш боло берүү «жалпы этектик». Кайта качып Албанга барсам суук селкинин абалына калам. Эмне иштеш керек?» деген.

Ошентип Бермет ары ойлоп, бери ойлоп, «капысынан бийди жара тартып өлтүрүп, анан өзү да өлүп берип» тынууга бел байлаган. Андай болгондо, бул иш эки гана кишинин өмүрү менен бүтпөстөн, мүлдө «жамгырчы» уруусуна, өзгөчө өзүнүн атасы менен иниси Кубаткулга зобун болмок. Башка уруулар биргелеше коюп «жамгырчы» болгон жерин тып-тыйпыл талап кетмек. Эркеги кулак кести кулга, аялы сатса пулсуз күңгө айланмак. Ошолорду ойлоп доюрдуктан баш тарткан. Кийин «Сабит болушту боюма тартып биринчи аялын салбар атыктырып сандырактатсам, бий буга да күйбөй койбойт. Анан акырындап уулун бөлүп чыксам күйбөгөн жери ошондо күл болот. Андан кийинкилерин дагы көрөрмүн» деп өзүн бир аз жоошуткан. Албандын келиши жөнүндөгү азыркы кабар Берметтин эски «оорусун» кайта катуу козгоду. Бүктүшүп жатып калды.

Бүгүн бул айыл бий, болуштан ээн экен. Мурдагы Садыр болуштун уулу, бийдин кызы Сайкалдын күйөө баласы баягы Талпаке шордуу сүзөнөк букага сүздүрүп кечээ күнү каза тааптыр. Садырга көз көрсөтүп, Талпакеге топурак салыш үчүн бий да, болуш да ошол жакка кетиптир. Садырдын аялын Сонун кудагыйын көрсө Камка байбиченин

«аруусу» кармап кала турган. Ошондуктан шылтоо таап барбай коюптур. Албандын келишине сүйүнсө да, күндүн үйүнө өзү барып учурашууга намыс кылды. «Өзү келип учурашатко» деп күтсө келбеди. Алапайын таба албай, үйүнөн чыгып ар жактагы дөңсөөгө барып отурду. Ошондо гана Албан артынан барып эсендик сурашты. Коомайлап обочо отурду.

– Жаман арам десе! Эмне, үйгө кирип учурашпайсың? Күтүп отура берип, чыдай албай тышка чыктым. Кел, мында, этегимди баса жаныма жакын отур. Сагынып калыпмын, маңдайыңдан сылап коёюн. Өөп коёюн десем чоң киши болуп калыпсың, – деп Камка байбиче жетине албай жемелемиш болду. Маңдайынан сылап, анан тебетейин алып башынан сылайын деди элс, Албан тебетейин алдырбай бой качырды. – Кантет, жаман арам! Чоочуркап чоочун болуп калган го! Берилеп жакын, оолактабай шүк отур, – деп Камка байбиче колунан тартты. «Тыраалай беришим болбос» деди да, Албан ыгына көндү. Тебетейин ала коюп: – э, куу тумшук, башың эмне болгон?! – деп чочуп кетти.

– Ат сүйрөп, аттын туягы тийип калды...

– Жок, балам чыныңды айт! Камчынын эле тагы катугун. Кандай колуң сынгыр чапты экен. Айт кара тумшугум, чыныңды. Ай шордуумай, азабың арылбайт экен го, – деп жашып кетти. Байбиче анын башын көкүрөгүнө эки колдоп баса отуруп ойго берилди. «Кечээ күнү келатып бийге жолуктубу, терс аяктанам деп анда бараткандардан таяк жеп калганбы» деп тунжурай калды.

Албан кыйладан кийин башын көтөрдү. Таякты Алмабектин айлындагы жигиттерден жегендигин, эмне үчүн, кандайча алардын аны ургандыгын айтып берди.

– Калжайган кара башыңды жегир, бийдин кесепети өз башы менен кетпейтко. Бала-бакыра, тукум журагына тие турган болду го, – деп Камка байбиче катуу кейиди. Анан солдаттыкка барууга эмне үчүн ыктыяр болуп кат-

талгандыгын сурады. Андай суроону түндө Алмабек да сураган. Албан «бий атама таарынып» деген.

– Жашырбай эле кой жигит. Сени бий атаң Ийгиликтин кызынын калыңына кармап бербедиби? Сен калыңга кеткен кулак кести кул болуп калбадыңбы? Кулдуктан кутулуш үчүн салдатка, ажалга кетүүгө аргасыз болдуң. Ошентип, чыныңды эле айтпайсыңбы, – деп Алмабек аны башкача түшүндүргөн. Ошол сөз эсинде калган экен, Камкага как ошо жоопту айтты.

– Ушу сөзүңдү угарымды эчак эле билгемин. Балам жолуңдан кайт! Четте жүрсөң да Бакириң экөөбүз сени меде кылабыз. Аны өзүң да билесиң. Эңшерип кетесиң го, эңшерилип калабыз го! Кайт, жолуңдан балам! Көзүм өтүп кетсе Бакириң кимди таянчы кылат? Бийден өзүңдүн көргөнүң аздык кылгансып, анын балдарына Бакириңди шүмшүк кылганы жүрөсүңбү? Мен үчүн, Бакириң үчүн кайт жолуңдан. Сени эч ким кулдана албайт, чоң атанын баласысың... – деп Камка катуу мөгдөдү. «Алмабектин айлындагы жигиттер желигип калган болсо, Бакирди атасы менен бекер жиберген экенмин го» деп баласы үчүн да санаасы чак-челекей түштү. – Бар, барып тиги Бермет жеңеңе учурашып кой, – деген сөздү да айтып чачылды. – Үйгө кирбейлиби! – деген сөзүнө Албан башын чайкады. Бийдин сөөгү чыкмайынча ал үйдүн босогосун аттабай тургандыгын айтты. Албан а күнү Берметке барган жок. Эртеси шашке ченде мындагы жигиттердин экөөн ээрчите барды. Астыртан карап алыстан учурашты. Чайдан кийин: – Бермет жеңе, абышка, кемпирдин айта кел деген аманат сөздөрү бар эле, – деп Албан тышка чыкты. «Аманат сөз болсо угайын» деп Бермет ээрчий басты. Албан көрүнөө жерге барып отурду. Бермет артынан барып кыңай карап обочо сыңар тизеледи. Биринчи көрүшкөн бейтааныш адамдардан бетер астыртан айбыга карашты. «Түшүбүздө ырайлашып отурабызбы» деген ой экөөнө тең пайда болду. А дегенде сустая карашса, биртикеден кийин жылмая карашты.

– Олуттуу жигит экендигиңе кечетен бери чындап көзүм жетти, – деп Бермет оңдонуп отурду. – Жеңил мүнөздүү жигит болсоң кечээ күнү күндүз келбесең да, түн караңгылыгына калкаланып түндө келмесиң. Андай болгондо менин баркымды кетирип, өзүң да мертинден тайып калмаксың. Айланамдын бардыгы тыңчы, эки кабат кайтаруудамын. Болуш агаң бир кайтартса, анын аялы экинчи кабат кайтартат. Эмне үчүн андай экендигин өзүң түшүнөсүң!

Бүгүн жай баракат келип учурашканда, кайдигер ооз учунан учурашканыңды да абдан жактырдым. Артык баш сөз сүйлөп жиберер бекен деп ал жагынан да чочулаган элем, анткениң жок, азамат экенсиң. Үйдө калгандар жөн отурат дейсиңби? Эшик, тешиктен шыкаалап жандары чыгып жатат. Көрүнө жерден алып, серпилип шек туудурбай отурушуңа да көптөн көп ракмат. Дээринде бирдеме бар экен. Бий атаң да сени бекеринен куугунтуктап жүрбөптүр. Мен бүгүн сени мурдагыдан да жакшы көрүп берилип калдым, жигиттин гүлү экенсиң.

Үйдө отургандардын көзүнчө мен да сени тике карай албайт элем. Сен да ошентмесиң. Шылтоо таап алып чыгып дидарыңды биртике болсо да ээн-эркин каратууга жарадың. Мунуңа да ыраазымын.

Мен болсом мурдагыдай башым ачык эмес, никелүү болуп калдым. Бирок, менден күдөрүңдү биротоло үзөсүңбү ал сенин өз ишиң. Башым жерге кирмейинче мен сенден күдөрүмдү такыр үзбөймүн.

Жалпы сөздөрдү тигилер менен бирге отуруп жай сүйлөшөлү, козгол! – деди. Албан ордунан туруп ары басты. Бермет бери басып үйгө кирди. Албан кайта айланып үйгө кирип жайланышканда:

– Баса, Албан кайын иним, ыктыярың менен солдатка кеткени жүрөсүңбү? Ал эмнең? – деп калды Бермет. Албан Алмабектен үйрөнгөн жообун айтты. Аны укканда отурган келин-кыздардын бардыгынын башы шылк эте

түштү. Айта жүрө турган сөз экен деп ар бири көкүрөгүнө түйдү. Берметке бул сөз өтө жакты. Албандын ал сөзү түшкө жетпей эле «Олжобай» болгон жерине тегиз тарап, бардыгынын намысын катуу козгоду. Бир топ абышка чогулушуп Камка байбичеге келди.

– Бийдин бул кайсы кылыгы? «Олжобайдын» тукумун калыңга кармап бериш эмне деген кеп, элге журтка шерменде болбодукпу, баш көтөрүп эл аралай албай калбадыкпы? – деп жер сабап сүйлөнүштү. Камка байбиче аларды ого бетер кайрап таштады:

– Бийиңер азыр келүүгө тийиш, эми эле айтып өтү. Күтө туруп аттан буту түшөр менен айткыла. Көлөйгөн лөк дагы, көгөргөн көк дагы киши эмеспи, бийиңерге сөзүңөр өтөр бекен! – деп абышкалардын намысын катуу козгоду.

Бий, болуштун азыр келет кабары угулар замат Албан ат токунуп кетүүгө камынды. Камка менен кош айтышып бир аз узап кеткенде, тыяктан калкылдаган калың топ менен бий келип аттан түштү. Камка байбиче баласы Бакирди тосо басып каршы алды. Албандын азыр эле бастыргандыгын айтып: – артынан дароо кууп жеткин. Салдатка кете турган болсоң мени да ала кет деп чылбырына чырмалып, олоңуна оролуп жатып ал. Барбайын, калайын дедирмейинче келбе. Чап жөнө, – деди. Аны көрө койгон бий:

– О, Камка байбиче! Чарчап-чаалыгып келген баланы кайда жумшадың? Андай эле ашыгыш жумушуң болсо, башка бирөөн жибере койбойсуңбу? – деди.

– Олдо баласырагыңыз ай. Эчтеме болбойт. Чарчап-чаалыгып катыксын, – деп Камка байбиче чаргыта сүйлөп тим болду. Кайраттанып отурган абышкалар тебетейлери менен жер сабап бийди ортого алышты. Бий анткорлоно борс-борс күлдү. Абышкалардын сөзүн илүүгө албай кырынан жантайып жатып алды.

«Солдат берүү маселесин сүйлөшөбүз» деп Сабит бир болуш элдин бийлерин, старшына, элүү башыларын, элге барктуу аксакал, көксакалдарын бүт чакыртыштыр. Ошо

күндүн эртеси кеп угабыз, сөз угабыз дешип түтүнгө бирден киши аттаныптыр, бийдин айлынын айланасына атчандар батпай кетти. Чакырылгандар каз канаттап алды жагына отурду. Калгандары аттуу-жөөлү болуп арт жакта жарданып калды. «Ак паашабыз салдат сурап жатат, беребизби, жокпу?» деген мааниде Сабит калкка кайрыла сөз сүйлөдү. Ал сөзүн бүтөр менен Алмабек ордунан тура калды.

– Калыңга кеткенден көрө салдатка кетиш абзел эмеспи. «Олжобай» уулу жигиттерин жибере берсин. Биздин жигиттер барбайт, – деп кагынып силкинди.

– Алмабек сен кычык сөздү эмне кыласың. Эмне айтып, эмне койгонуңа түшүнбөй калдым! – деп Сабит да ордунан тура калды. Алмабек түшүндүрө жооп айтты:

– Береги отурган Качы кудаң кара-чечекей инисинин баласы Албан деген жигитти калыңга кармап берип, болуш уулуна катын алып бергендигин айтып отурам, түшүндүңбү? Калыңга кеткенден көрө «Олжобайдын» балдары салдатка барсын деп атам. Угуза турган сөзү ушу болсо, уга турган жообу ушу. Ат тарткыла, кетебиз! – деп Алмабек артын карай кылчайды. Кармап турган жигит Алмабектин атын туура тартты. Алмабек тараптын жигиттери: – «Олжобайдын» балдары, калыңга кеткенден көрө салдатка кеткиле! – деп жабыла кыйкырып кылчайбастан бастырып кетишти. «Олжобай» уруусу түгөлү менен түнөрүп, баш көтөрө албай чак-челекей түштү да кала берди.

III. КАРА ТАЛАШУУ

Кечээ күнү ал жерде тургандар менен кош айтышып Албан аттанып бастырып кетти. Камка байбиче ээрчий карап: – кара тумшук куу жетим, тескери жолдон кайт! «Чыйрактын шыйрагы калар имиш», Кайрыл! Кайрыл! Кайрыл! – деп үч жолу кыйкырган эле.

Күйөөгө берген кызды узатканда атасы же агасы артынан ээрчий карап ошентип үч ирет кыйкыра турган. «Кай-

рыл!» деген сайын кыз кылчак-кылчак карап алса, «арты кайырдуу болот экен» дешип көңүлдөрүнө төтөк кылып коюучу. Камыгып отурган Камка байбиче да, ошентип Албанды кыз жөнөткөндөй узатты. Ал эки кыйкырыкка кылчаң карап, бирөөнө карабады. «Бала ыргылжың кетти. Үчүнчү жолу кылчайганда салдатка барбай коёт эле» деген ой менен Камка байбиче камыгып кала берген болучу.

«Жоо жакадан, бөрү этектен алып турат». Салдатка кетсем өлүү боломбу же тирүү боломбу – ал кудайдын колундагы иш. Балким акыркы ырайлашып жүз көрүшкөнүбүз болор. Не бар, не жок, Бермет менен да кош айтыша кетейин» деген ой менен Албан атынын башын Берметтин үйү тарапка бура тарткан эле. Каракерди шайбырлата бастыра барып: – Бермет жеңе үйдөсүңбү? – деп тыштан үн салган. – Үйдөмүн. Салдатка кетелексиңби? – деген үн угулган. Тааный коюптур, ал Берметтин үнү экен.

Берметти ээрчип бир топ кыз-келин шараптап кошо чыкты.

– Ата, энеңизге айта турган дубай саламыңыз болсо ала кетейин деп бура тарттым! – деди калпагын бир чекесине баса кийип астырған аңдый карап турган Албан.

Бермет токтолбостон шар кетти:

– Менден күдөр үзүшпөсүн! Башка айтарым жок. Салдатка кетип калсаңыз жолуңуз шыдыр, жолдошуңуз кыдыр, олоң-боочуңуз чыйрак, өмүрүңуз узак болсун! – деп кашкая караганда көзү Албандын көзүнө кадала түшкөн эле.

Албанга ошонусу гана керек болучу.

– Айтканыңыз келсин! Кош болуңуздар! – деп Албан жолуна түшкөн. Жарданып турган кыз-келиндер Берметтин алкышын кайталап ээрчий карап чуулдашкан. Албандын ушу кетишиндеги көрүнүшү алардын көзүнө «Семетейдин» элесин калтырган.

Албан бир кыйла узап кеткенде артынан байкелеген кыйкырык угулган болучу. Кылчая караса чымын-куюн түшүп бирөө келатат. Бура тартып туруп калды. Жакын-

дай бергенде караса Бакир экен, утурлай бастырды. Чукул кирип келгенде Бакир атынан ыргып Албанга жармашты, анысы койнун ачып кыса кучактады. – Кетпе, байке, кетпе! Кетирбейм. Кете турган болсоң мени да ала кет, – деп бала жармаша берди. «Энесинин айтканы ал, баласынын айтканы бул. Булардын жанына мынчалык эмне күч келип калган. Териштирип угуп, билип да коёюнчу» деген ой келди. Баланы маңдайынан сылады. Бир нече ирет бооруна тартып сыга кучактады. Оолугуп келген бала биртике соолуккан учурда – кана эми, жакшылап айтчы! Кетпе дедиң, кете турган болсоң кошо кетем дедиң. Эмне үчүн антеринди түшүнө албадым. Бир баштан түшүндүрчү! – деди. Баланы боюнан бир аз оолактатты.

Бала ойлоно калды да: – Атамдын балдары сага көрсөткөн күндү маа да көрсөтө турган. Атамдын көзү тургандыктан араң жүрүшүптүр, – деп муңайды.

– Аны сен кайдан билдиң?

– Энекем айтып берди.

– Андай болорун энекең кайдан билиптир?

– Көргөн, уккандар айтыптыр. Ошондон бери энекем жайында эмес. Үшкүрүк-бышкырыгы көбөйүп, көңүлү да ачылбай койду. Кыял-жоругу мурдагыдай эмес.

– Энекең эмне көрүп, эмне угуптур, кимден угуптур?

– Атам мени жакшы көрөт. Бир жакка барса ээрчите жүрөт. Аны тиги улуу байбиче менен, берки ортончу байбиченин балдары да көрө алышпайт экен. Алар көп эмеспи. Байбичеден эркеги төртөө, ортончудан үчөө. Жакында – беш, алты эле күн болду, өздөрүнчө мен тууралу сүйлөшүп отуруп «жалгыз жыгач үй болбойт, жалгыз жигит бий болбойт» дешиптир. Кимиси болсо эле мени өгөйлөп, жектеп, четтетип турушат. Энекем атамды кааласа байбичесине, кааласа ортончусуна чыгарам дейт. Сени үйлөндүрүп өзүмө алам дейт. Өзүңө айткан жокпу?

– Азыр сен айткандай кылып айткан жок, жалпылай туюндурду.

– Атамдын көзү кандай жумулса, ошол эле күнү балдары бизди эчтемеге ээ кыла турган окшобойт. Энемдин мээсине деле, менин мээме деле чай кайнатыша турган. Балдарынын бардыгы эле атамдын өзүн тартып кара мүртөз...

– А сен атаңды тартпай калыпсыңбы?

– Жок. Мен энемди, таякелеримди тартып калган окшойм.

– Эмне, мени солдатка барба дейсиңби?

– Ооба, байке!

– Эки бакыр бир тукур бололу дейсиң го?

– Ооба, ошентели байке! Энекемди күнүнүн балдарына кор кылбайлы! Тиги Кызалак апамды да улан-ушагы менен өзүбүзгө алалы...

Көк шиберге жамбаштап жаткан Албан көтөрүлүп көмкөрөсүнөн түштү. Жамбашы талып кеткендиктен эмес, баланын сөздөрү сай-сөөгүн сыздатып жибергендиктен, көзүнө жаш ойноп чыга калгандыктан көмкөкөрсүнөн түштү. Көз жашын балага көрсөтүүдөн жазганып ошентти. Бала үстүнө минип эки колун Албандын алкымына салаалап: – тил ал, байке, тил ал! – деп бир нече ирет жогору карай секеңдетти. Башы секеңдеген сайын анысы: – ойлоноюн, ойлоноюн! – деп жатты. Ошо жерде Кубаткулду, Кызалактын балдарын жана «Аркалай турган арка бол» деп асылып турган баланы да көз алдына келтирди. Кыйладан кийин кош айтып ажырашты. Бирөө тоону карай, бирөө ойду карай жүрүп кетти. Албан Ийгиликтикине кеч келди. Староста Тимоха менен Ийгилик сүйлөшүп отуруптур. Көргөн, уккандарын, төкпөй-чачпай баяндап берди. Тимоха түн ортосу ченде гана: – эмесе иш жанакы айткандай болсун! – деди да чыгып кетти.

Жылуу-Булак селосуна ар уруктан – күнгөй, тескейден келип жан багып жүргөн кыргыздардын түтүнү, ошо жылы бир жүз элүүгө жетейин деп калган. Эл ичи олку-солку болгондон бери алардын жүрөгү опколжуп, алапайын табалбай алдастап калышкан. Ар бири өз айлына көчүп кетүүнү ойлошот. Бирок, көчүп барганда аларга бышырып

суутуп койгон эчтеме жок. Орус кыштагында биринен болбосо биринен иштөөгө жумуш табылып турат. Алдын ала акысын бычып, алды-бердиге так. Короолорунда котологон малы болбосо да, ороолорунда даны кенен. Мындай бейишти айыл арасында аларга белендеп койгон ким бар дейсиң! Ошондойлордун бир тобу эртең менен эрте Ийгиликтиккене келишти. Кеп кеңеш сурады. Ийгилик сөздү алыстан баштап, артын чукул кайрыды:

– Кыргыз жерин мурдараак Кокон хандыгы «динге» булгаптыр. Жанагы биздин Жума молдого окшогон азе-зилдерди даярдап чыгарыптыр. Андан кийин орустар келе баштаптыр. Орус келер менен кыргыз жеринен «жоокерчилик» заман жоюлуптур. «Жоокерчилик» заманында уруулардын жоолашуусу да, доолашуусу да тыйылуучу эмес экен. «Күчтүү уруунун күнү тууп, каруулу уруунун карды тоюп», майда уруулар «сатса пулсуз, өлсө кунсуз» кулак кести кул экен. Бей-бечаралар «жайкысын ак талалап, кышкысын сөөк кажалап» өчпөстүн отун жагып, өлбөстүн күнүн көрүүчү экен.

Эзилген эл ак паашага, анын бий, болуш төрөлөрүнө эрегишип калды. Аларга эрегишебиз деп, жоокерчиликти жоюп элибизди нанга тойгузган орустарыбыздан ажырап калар бекенбиз.

Мындагы мужуктардын эстүү-баштуулары менен көп кеңештик. Ары чайкап, бери чайкап отуруп, солдат берүү дүрбөлөнү же ары, же бери болгуча ар ким өз айлына сыйлыгыша, ыкташа турганы оң болор деди – Ийгилик. Ошо күнү кечинде селонун эстүү-баштууларын чакырып ажыраш аяк берди да, эртеси Ийгилик «үч уруктагы» эски кыштоосуна көчүп кетти.

Калк элирип, калкып-толкуп калган күндөрдө жандын бары жапырт тыңчы, узун кулак уганак, сөз учуруп турууга жөндөмдүү болуп кете турган көрүнөт. Кайдан-жайдан, кимден кантип уккандыгы белгисиз, орто жайлоодо жаткан Мантек эртеси эле өрүлүктөп жете келди. «Жам-

гырчы» уруусунун ойдогу-тоодогусунун баары ошол күнү Ийгиликтикинде болду. Өтөр-кетер, өйдө-ылдый сөздөр сүйлөнгөндөн кийин, Ийгилик сөздү «казат» жакка бурду:

– «Казатка» аттанабыз деп калк катуу козголуп жатса керек. Силер кантип жатасыңар?

– Биз деле жөн жатканыбыз жок!

– Жөн жатпагандагы камылгаңарды айтып көргүлөчү, угуп коёлу!

Ооздорун толтура, үндөрүн кере-чоё ар тараптан добуш чыгарышты:

– Колу жөндөмдүүлөр темир айрыдан найза, балатыдан каскак, соколордун бурамаларынан чоюн баш, шалк этме, соконун темирлеринен айбалта, кылыч, жуушаңдардан канжар...

– Кыскасы союл көтөрүүгө жараган ар бир кишинин колу куру эмес экен го?

– Куру эмес, ошондой. Баса, Муратбектин ата-бабасынан калган кара бараңы айтылбай калган тура. Ийгилик аларды келече кыла баштады:

– Жоолаша турган жооңор замбирек, билимот, беш атар, эң куру дегени бардаңке менен чыгат. Бакан, союлга чендетпей ноот кылып койбосун? Аны ойлойсуңарбы?

– Ойлогондо кантет элек? Калктын бары ошентип жатканда карап тура албай дарбап-дүрбөп жүрөбүз...

– Баягы азезил Жума молдоңор кыпкызыл эле олуя болуп кетти деп угам. Чийип берген тумарын колтугуна тигип алган кишиге замбиректин да, беш атардын да огу жаңылбайт имиш. Кылыч да өтпөсө керек. Анын «келмесин» кыйкырып айтса жоонун көзүн дароо эле ыл басып көрбөй карайлап калат имиш. Ошо Жума молдоңорду алдыңарга сала жүрөсүңөр го?!

Ал жерде тургандар дуу күлүштү. «Дегеле ошо жарайт, эркул. Тааныбаган айылдарга барып олжого карк болуп жүргөн го, кайран көкжал» деген кобур-кубур көтөрүлдү. Ийгилик өзү билген акыл-насаатын айтууга өттү:

– Элөөрүп ээликпегиле. Сабырдуу болгула. Ушинтип туруп бас-бас болуп кеткиси бардыр. Басылбай улаарып кетсе чоң алаамат болор. Байларга балаа жок, бу деле бей-бечаранын шору. Баса силер ким менен жоолашканы жүрөсүңөр? Ошону айткылачы? – деди.

Бир ооздон түкүргөндөй: – орус менен – дешти. Ийгилик башын чайкады.

– Анан ким менен жоолашканы жүрөбүз? Мантек элүү башы борсулдап койду.

– Бардык балакетти баштап жаткан ак падыша, анын төрөлөрү. Алар орустарды да оңдуруп жаткан жери жок. Баш көтөргөн бардык эр бүлөсүн солдатка – кермендин огун карай айдап жиберди. Кыштактарда эңкейген кары, эмгектеген жаш, эрсиз катындар гана калды. Орустун катын-бала, карган чалдары менен жоолашасыңарбы? Силерди солдатка ошо жесир катындар, чалдар чакыртып жатабы? Билбейсиңерби? – деди. Өткөн күнү орус кыштагында айткан сөздөрүн бир баштан буларга да айтып берди.

– Андай болгондо, калкты мынчалык дүүлүктүрүп кайсы кара шайтан кытыгылап жүрөт? Максат эмне? – деп калды кимдир бирөө.

Ийгилик жооп айтты:

– Максат эптеп солдат берүүдөн кутулуу го. Кара шайтандар болсо учурдан пайдаланып тартуу-тармекке, олжобуйлага туйтунуунун жолуна түшүп алды.

Баягы өтүкчү Урмамбет баятадан бери тишин кычыратып, санын мыжыгып, кабак-кашын бырыштырып, куйкасы курушуп отурган эле. «Ийгилик орус болуп кеткен, орустун сөзүн сүйлөп жатат» деп ойлоп отурган. Ыргып ордунан турду: – «Ниети казат». «Өлтүрсөң сооп, өлсөң шейит». Кудайым динге кубат берет». Ак пааша а дегенде жерди алды, сууну алды. Алман алды, аркан алды, тери алды, кап алды. Эми баш көтөргөн эр бүлөнүн бардыгын шыпырып солдат алмакчы... – деген сөздөрдү айтып оолук-

ту. Кай бирөөлөр акырая карап оозун ачты. Кай бирөөлөр курулай күлдү. Кай бирөөлөр ойлоно жер тиктеди.

– Өтүкчү сен, кайсы алдырып жиберген жер-суунду козгоп отурасың? Өмүрүңдө бир саржан жерге эгин сеппедиң, кетмен алып бир кулак жерге суу байлабадың, сага жер, суунун эмне кереги бар? Солдатка жарай турган бир да балаң жок, элден өзгөчө саа эмне болду? – деди карыялардын бири.

Бирдеме деш үчүн өтүкчү тилин эптештирди эле, оозуна «Ийгилик орус болуп чочконун этин жеп кеткен» деген сөз кире калды. Жанында турган киши аны элдин артын көздөй кырданта түртүп жиберди. Үн, сөз жок бардыгы тегиз дымырады. Сакадай бою сабырдуу киши эмеспи, Ийгилик купуя ыза болсо да, сырын сыртына чыгарган жок. Анчейин күлүмсүрөгөн болду.

– Жумадай молдосу бар, өтүкчүдөй баатыры бар «Жамгырчы» тукуму ырыстуу эл экенсиңер! – деди да каткыра күлдү. Өтүкчүнүн сөзүнө ыза болуп калды го деп аяп жер карап отургандар дуу күлүштү...

* * *

Кара талашып калгандар ыкташа, сыйлыгыша берет. Ийгилик да кара талашып жерине, элине келди. Кара талашып карайлап турган туушкандары ага сыйлыгышып ыкташа баштады. Тимоха менен Ийгилик орус, кыргызды ыкташтыруу жөнүндө көп ойлоп, көп кеңешсе да, жөнгө келтирүүнүн жолун таба алышпай, агымды карай агууга экөө тең аргасыз болду. Камка байбиче менен анын жалгыз баласы Бакир өз уруусунан четтеп жүргөн Албанга ык тартты. Жума молдо ыгын таап чоочун айылдардан бир короо кой жыйнап алды. Өтүкчү болсо, эптеп сооп табууга, өлүп «шейит» болууга бел байламыш болуп өзүнчө жүрөт.

Сабит болуш да Берметке бир кыйла ыктарта берүүчү болуп калды: түнөй турган түнү бир аз эртерээк келет,

эртең менен биртике кечирээк кетет. Бая күнү Алмабектен «Олжобай» уруусу мүлдө шагы сынгандан бери Качы бий да, Сыйда сары да шартка карай ыкташуу жөнүндө ойлоно баштады.

Мына бу заңкайган ак үйдүн артында үңкүйүп отурган үчөөнүн бири бий, бири болуш. Жер карап күңк-маңк сүйлөп отурганы Сыйда сары. Анын сөзүн да абайлап угуп коёлу!

– Албамектен, ал тараптагы элден өч алабыз, басмырлап баш көтөргүс кылабыз деп жүрүп өтө катуу кетип койдук. Айыгыштырып алдык. Баягы күнкү кагылышуудан бери ал тараптан бир киши да бастырып келген жок. Ошентип ал тараптагы элден кол жуудук, – деп Сыйда сары камчы сабы менен жер түртүп койду да, сөзүн улады: – Кудаңыз Садыр болуш болуп турганда эли сыйламыш болучу эле. Азыр ал элинен четтеп калды. Эл Шадман акеге ыктап калыптыр. Алмабектен да, ал тараптагы элден да кол үзүп калышыбыз этимал, – деп дагы камчы сабы менен жер түрттү. Биртике ойлоно калды. Анан «үч урукка» өттү.

– Өзүбүз да уйдун бөйрөгүндөй куранды үч уруубуз. Анын экөөнөн бирдей ажырап өзүбүз эле калар бекенбиз. Ийгилик кыштоосуна көчүп келиптир. Эки күндөн бери «Жамгырчысынгандардын» бардыгы такалуудан тай калбай ошондо экен. Кызын алсак да, өзүн иликке албай, аны антип жүрөбүз. Биз аны букарасынтып кордогонубуз менен, башкалар анын ким экендигин байкашат. Букара болсо да бизге теңелбеди, ниети түз келатат. Анын кыялы бузулганда, өткөн шайлоодо эле сызга отуруп калмакпыз. Бизди сыйлабаса да «Олжобайдын», үч уруктун мүдөөсүн сыйлап, Алмабекке колтук ачкан жок. Шап шайтан азгырып Ийгилик Алмабек тарапка өтсө, «Жамгырчы» уулудан да, «Алыке» уулудан да бүт айрылабыз. Ушу отурган үчөөбүз эле ушу жерде үңкүйүп отурган бойдон кала беребиз... – деди.

Ошентти да, оңдонуп отурду.

Өрткө чалдыккан дөңгөчтөй болгон бий көпкө чейин кебелбеди. Анан башын бир аз көтөрүп: – Шадман аксакал менен Садырдан кам санабасаң да болот. Талпаке күйөө өлүп Сайкал жесир отурат. Аны Шадмандын бир баласы албаганда ким алат эле? Сайкал аркылуу мурда Садырды кармап келаткан болсок, эми Шадманы экөөн бирдей кармаганы отурбайбызбы? – деп Сыйда сарыга тигиле карады. Ал шектене жооп айтты:

– Ал айткандарыңыз бир эсептен туура. Бирок, Шадманга да бир кезде дат өткөрүп койгон жериңиз бар!

– Аным бар. Туура айтасың. Сайкалды келиндикке алса, кудай дешип куда болсо, өткөргөн даттын дарты өзү эле жуулуп кетпейби?

– Макул, аныкы жуулуп кетсин. А Ийгиликти кандай кылабыз?

– Чакырткыла. Кызынын калыңын төлөгүлө!

– Макул, бүгүн киши жиберип эртеңке чакыралы. Калыңына эмне беребиз?

– Мал бергиле. Малыңар аздык кылса, мени бергиле! – деп бийдин куйкасы курушуп кетти. Анткени, ошол учурда Ийгилик менен Албандын элеси көз алдына келе калды окшойт.

– Олдо жарыктык ай! Албанды калыңга тогоштуруп бир болуш элге шерменде болушубуз аздык кылгансып, эми сизди да калыңга өткөрөт экенбиз го! – деп, Сары камчысын ыргытып жиберди.

– Эмне ызырынасың, камчыңды ыргытып? Сабаганы турасыңбы? Бейбаш айбан, бадрек, – деп бий акырайды. Сыйда сарынын бети чоктой кызарып, кире качууга тешик таба албай мукактанды.

IV. БУДУҢ-ЧАҢ

Удургуп турган калың элдин бири бирди айтса, экинчиси экини айтат. Айткандарын бирөөлөр угуп жатабы иштин ал жагына көңүл бөлгөн эч кимиси жок. Иши кы-

лып оюна келгенди оттоп жатышат. Ал жерде айтылган сөздөргө караганда, бардык уруу өздөрүнчө хан көтөрүп, хандары такка отуруп, аскер жыйнап калган болсо керек.

– Хан көтөргөндө кандай кылып көтөрөт экен? – дейт кажылдашып тургандардын бирөө.

– Анын эмнеси бар экен. Калк каалаган кишисин ак кийизге отургуза коюп «Ак жүздүү адилет бол, ак жолтой бол, калкыңа кайырдуу бол» деп алкашат. Хан көтөрө коюунун андан башка эмне, зоот-кыягы бар дейсиңби? – деди эстүүсүнгөн бирөө.

– Андай болсо, Ийгиликти ак кийизге отургузуп көтөрө койбойлубу? – деп шымалангандар да болот.

Кажы-кужу кызуулагандан кызый берди. Жаратканга жалбарып жакасын кыса карманып: «жараткан жалгай көр!», «динге кубат бере көр», «жоону талкалай көр», «бизди калкалай көр!» дегендер да көп. Ошентип тургандардын бири туура туштан куюндап калган чаңды, анын арасында атын түйүнчөктөй түйүлтүп келаткан атчандын караанын көрө калды.

– Адамей, тетиги кабарга келаткан киши болсо керек! – деп алаканын серепчиледи. Жаа-жуу басылып бардыгынын көңүлү да, көзү да ошол тарапка тигилди. Аябай катуу келаткан кишинин үнү жетер жетпес аралыктан «кудай уруп таштады!» деп кыйкыра, өкүрө келди.

Жабыла карап тургандар «кандай кудай урду, кимди кудай урду?» дешип жамырады.

– Бий акеми, болуш мырзаны, Сыйда сарыны байлап кетти!

– Ким экен? Кайдагы эмелер экен?

– Алмабектин айлындагы жигиттер экен. Жолду атайы тостуруп коюптур. Жөнөгүлө. Айлына жеткирбей ажыратып келгиле. Шилисинен муздап өлтүрөбүз дешет. Такымына тамга басабыз дешет...

– Үйгө кирип Ийгиликке айта коёюн деп ал жердегилердин бири чуркады.

– Ийгиликсиз күнүңөр кечпейби? Тура бересиңерби! – деп Өтүкчү өз атын башка бир салды. Ар жакта жөлөп койгон каскагы бар экен, илип алып чапкан бойдон кетти. Бирок, көп узай албады. Далпылдап бараткан баатырдын куюшканы үзүлдү. Ээри атынын мойнуна кетти. Өзү чалкалай түшүп кырданды да, каскагын баса жыгылды. Анысы корс этип сынып кетти. Чылбыры колунан чыгып, аты желген бойдон качып баса берди.

Кабар жетер менен Ийгилик:

– Албан кайдасың? – деп чаңырды.

– Мындамын.

– Аттан, жөнөгүлө! Албан кыйыктанды.

– «Туугандын азары болсо да, безери болбойт». Качы бийдин кадыры болбосо да «үч уруктун» намысы үчүн аракет кылалы. Карекерди мин, бол, аттан, Алмабекке жеткирбей ажыратып калалы! – деп Ийгилик атына мине жөнөдү. Ат атка тийбеди, желигип тургандар жапырыла жүрүп берди. Биринен бири өтүп катуу баратты. – Аты сүрдүгүп кетеби, бирөөлөргө урунуп жыгылып калабы, – деген ой менен Албан Ийгиликтен ажырабай жандай чаап, жакындап коргоп баратты.

– Аянба, Албан балам, бар өнөрүңдү көрсөт. Жигиттин жигиттигин эл ушундай учурда тааныйт. Бир топ жигит менен төштү этектеп, утурлай чаап алкым жолду торо. Жөн эле ителгидей тий. Кечикпей жөнө. Астымдагы начар көрүнөт, жайыраак, жете барайын. Каракеринди да, өзүңдү да эл таанып калсын. Тааныл, Албан балам, тааныл! Менден кам санаба. Өз жанымды ат үстүндө алып жүрүүгө жарайм, – деди.

Каракерди созолонто чаап Албан алкымга салды. Кор-кокторчо кылчаңдап артын карабады. Бир канча жигит найза, каскак, союлдарын сороктотуп анын артына түштү. Ийгилик туура чаап дөңсөөгө чыкты. Бийди байлап кеткендер эки, үч чакырымдай узап калыптыр. Албандарды да, арттагыларды да баткалыштан көрүшпөдү.

«Бийди байлап, матап кетиптир» деген кабар Олжобай айлын андан бетер будуң-чаңга бөлөп, уу-чуу түшүрдү. Эр бүлөдөн эч бири калбастан жабыла аттанды. Катуу дүбүрттөн желе боодо жаткан жылкылар үрктү. Желелер үзүлүп кулундар чалынды. Муунуп жыгылгандары да көп болду. Аялдар, балдар жарданып ээрчий карашты. Иттер абалап үрүп артынан кетти.

Бийдин байлоодо кетишин укканда Бермет: – сооп болуптур, зордук-зомбулук деген эмне экендигин түшүнсүн. Кордук деген кандай боло тургандыгын билсин, – деп купуя ичинен табалады. Сабитти «Өлтүрөбүз дептир» деген сөздү укканда, андай болсо башым бошоп калар беле деген ойго да берилип кетти. Албан менен айкалышып, аралаша да жүрүп калды. Кайта «калган кадыр, качкан куш, кайрылып келбейт ал кайтып» деди. Улутунду.

Албан артындагылардан абдан узап кеткенин байкап, «катуу кайрап коюпмун го. Беркилер жеткиче жалгыздап коюшпаса» деп Ийгилик убайым санады. Токтоно албай атына минип капталдай чаап жөнөп калды. Тигилерди бирде көрсө, бирде көрбөй жүрүп отурду. «Эки баш» атала турган секичеге чыкканда аркылар да, беркилер да Ийгиликке айгине көрүндү. Чылбыр, тизгинин ээрдин кашына баса кармап карап турду: тигине, Албан аркылардын алдын тороп көрүнөгө чыкты. Тизгинин жыя кармап: «Олжобай, Олжобай!» деп ураан чакырды. Артындагылар анын үнүнө үн кошкондо жер жаңырткан чуу болду. Тигилер астыкийнине кылчактап апкарып алдастады. Албан ителгидей шук-шурулду. Бийди байлап келаткандар он ашуу киши экен, ар кимиси өз жанын бет алды ала качы быт-чыты чыкты. Кайрылып кагышууга эч бирөө жарабады. Албандын түшкүнү коргошун камчысы кимисине кандай тийсе, анысы калпактай учуп түшө берди. Анын ар бир чапканына «бали, балам, бали!» деп Ийгиликтин кыбасы канып жатты.

Алмабектин жигиттерин сүрүп таштады да, Албан кайта келип бийдин, болуштун, Сарынын колун чечип

бошотту. Бирөөнө бир ооз эчтеме айткан жок. А түгүл беттерине да карабады. Атына шапа-шупа ыргып минип Ийгиликти карай кете берди...

«Солдат берүүгө, ак пашанын амирин аткарууга каршы чыгып, элди көтөрүлүшкө даярдап койду» деп уездге барып бийдин даттанбай койбой тургандыгын, андай болгондо уезд аскер жиберип карматып камакка аларын билип, Алмабек атайы жол тостуруп, «бийдин Каракол жакка кетип баратышын кандай көрсөңөр ошондой кармап, атка таңып алып келгиле» дептир. Бий, болуш, Сары үчөө Алмабекке жеткенде аябайт болучу. Ызалап кордук көрсөтөрү, көчүктөрүн кайрытып тамга бастыраары, «айыпкер болуп жүргөндөн көрө биротоло күнкор болоюн» деп өлтүртүп коюшу да ачык иш эле.

Албан алардын колдорун гана байлоодон бошоткон. Көрсө, буттарын аттарынын бооруна куушура бууп, сарпоочтоп коюшуптур. Анысын Албан байкаган эмес экен, аркы барган «Жамгырчылар» чечишти. Суу бойлото алып барып аттарынан түшүрүштү. Сабит менен Бекиш бети-колдорун чайып суу уурташты. Бий мандаш уруп дулдуйган бойдон отура берди.

Адегиче жалпы «Олжобайлар» жан аябай чапкылап жапырт келди. Дөңсөөдө атчан турган Ийгилик менен Албанга кылчайбастан жандай салып өтүп жатты. «Көк ойдун чаңын буратып, көк кашка атын чуратып», ир алды болуп он чакты киши менен Кашкарбай элүү башы өттү. Ыза болуп отурган бийге чукул баруудан айбыкты. Обочорок жерге барып атынан түштү. Анын артынан самсып бараткандар да бийге барбастан Кашкарбайдын айланасына барып ат ойнотуп турушту.

Тигилер го – тигилер. Мынабу келаткандарга эмне жок! Кер байталы шалаңдаган бирөө баратат. Жип олоң, жип куюшкан. Үзөнгүсүнүн бирөө темир, бири жөн эле арчадан ийип койгон чүлүк. Өрө кийизден эндей тигилген калпак сөрөйүнүн бир этегин ичине имере баса кийип койгон. Оң

жаккы жеңин чечип коломочтонуп алыптыр, колунда чокмор башы жүрөт. Шуушандын бир жаагын кийиз кынга салып белине байлап коюптур. Кер байталды эки согончогу менен олбуй-солбуй теминет. Койгулай берип колундагы тал чыбыгынын дүмүрчөгү гана калыптыр. Учуп кетчүдөй жүткүнөт. Бирок, кер байталы кургурдун шайы түгөнгөн болсо керек, зорго текирендемиш болот. Чуркашынан да куйругун шыйпанышы көбүрөөк.

– Бул кайсы «Манасы» болду экен! – деди, ээрчий карап турган Ийгилик. Албан күлүмсүрөп жер карады, унчуккан жок.

Анан өгүздөрүн өкүрөндөткөндөр да өтүп жатты. Көйиптерине караганда алар кокчу-колоңдор болууга тийиш. Тетиги бир өркөчтүү каранар кадимки желмаяндын өзү болсо керек. Анысын минген эме да анда-санда бир тийип, каскагын белинен кармаган бойдон баратат.

«Бийди байлап баратыптыр» деген кабар «Алике» уруусуна бир аз кечирээк жеткен көрүнөт, жүз ашуун киши менен Чаки элүү башы да келип калды. Үч уруу үч жерге топтолду. Кашкарбай, Чаки ээрчишип Ийгиликке келип: – Канткенде бийимдин өчүн алып, намысын колго тийгизебиз! – дешти.

Ийгилик ээринин кашын камчы сабы менен бир аз каккылады. Анан Албанды имериле карап койду да: – алды менен бийдин өзүнө барып кеңешкиле. Эмне иштеп бергиле дейт экен, ошонусун уккула. «Жабыла барып Алмабектин айлын чаап бергиле» десе «үч уруктун» союл согууга жараган эр бүлөсүнүн төрт көзү бул жерде түгөл турат, чабуулга жөнөйлү:

«Төрүнө союп бээсин,

Чыгара чаап мээсин.

Менменсиген шайтандын,

Ошентип чыгаралы кээсин» – дегендей иш

кылалы.

«Алмабектин өзүн өлтүрүп, башын кесип келгиле» дей турган болсо, анысын айтсын. Андай ишке Албан өзү эле

жарайт. Он, он беш жигит менен түн жамынып барып, ойронун отуна жагып келе калат. Барып өзү менен кеңешип келгиле. Өз бетибизче иштегенибиз бийдин оюндагыдай болбой калса, каарына калабыз...

Ийгилик ошондой деди. Кашкарбай менен Чаки ээрчеше бастырышты. Аттарын алысыраак калтырып бийден окчунураак отурган Сабит менен Бекиштин жанына барып кеңеш курушту. Ошол учурда, бийге Алмабектин кордугунан да, ар жакта табалагансып атчан жанаша турган Ийгилик менен Албанга катуу ыза болду. Тигилер өздөрүнчө бир пикирге келе албай, же бийдин өзүнөн барып кеңеш суроого батына албай ыргылжың болуп турганда атын кара булоо кылып койгулаган бирөө келди. Ал Алмабектин элчиси экен.

– Алмабек баатырыңыз аяна турган жерим калган жок. «Ыштаны булганган колун аябайт». Булгандым. Биротоло булганам. Солдатка жиберип жат жерде, жат элге кырдыргандан көрө, Качы бийге кырдырам. Колун курап эртең түштө «Чыр-Дөбөдө» болсун. Белги кылып мынабу камчыны алдына таштай келгин деди. Мына, аманатын жеткирдим, – деп камчыны ыргытып кайта тартты.

– Кармагыла. Ир алды менен ушунусун кудай жолуна курман чала туралы, – деп мында тургандардын бири качырып сала берди.

– Элчиге өлүм жок. Бейбаштыгыңарды койгула. Кете берсин, – деп карылардын бири ордунан тура калды.

«Бийди байлап баратат» деген кабар эски болуш Садыр элине да жетиптир. Садырдын эски бел оорусу кармап төшөктө экен. Жыйырма, отуздай киши менен Шадман аке келди. Жолдошторун обочо калтырып өзү түз эле бийдин жанына барып түштү. – «Кара беттин бир кылганы жеткендир» дегендей, бир кылганың өз башыңа жеткендир. «Таба эмес, тобо». Эрге сыпайгерчилик, эчтеме эмес, аман калгандыгыңа тобо кыл. Эсептеше жүрөрсүң, – деп бийге көңүл айтты.

Кашкарбай менен Чакиден кабар болбоду. Акыйып тура берип Ийгиликтин атынын бели да талыды. Ары карай бастырды. «Жамгырчылар» артынан жабыла жөнөдү. Аны көргөндө «Ийгиликтин ою бузулду» дегенди ойлоду Сыйда сары. – «Жамгырчы» уулу тарап кете турган болду, токтото турайын» – деген ой менен Чаки элүү башы атына мине салып артынан чапты. Дуу коюп анысынын артынан мүлдө «Алике» бүт жөнөдү. «Алике» синен да ажырадык. Соксоюп «Олжобайлар» гана кала турган болду, – деди купуя, сабыры суз отурган Сары.

Бий да чочулабай койгон жок. «Жамгырчы», «Алике» ошондон ары тарап кетсе, Алмабекке жалаң «Олжобай» туруштук бере албай тургандыгын ойлоп санаасы бөлүндү боло баштады. Бирок, беркилерге тап билгизбей дулуюп отура берди. Чаки узакка чейин жоголду. Артынан кеткен «Алике» элинин да карааны үзүлдү.

Ийгилик элин ээрчитип кетпептир. Баткалышка барып ат чалдырып турушкан экен. «Алыкелер» да аттарын коё берип өздөрүнчө жатып калды. Чаки элүү башы чапкылап кайта барды да, үн жок, сөз жок отуруп калды. Бий да, Сабит да, Сары да «тигилерди тил алдыра албай супсуну сууп келип отурду» деген ойдо болду. Ошол учурда гана бийдин оозунан «баягы Мантегиңер көрүнбөйт ко? Эмне, өлүп калганбы?» деген сөз чыкты. Эч ким жооп айтпады. Бул жерден башталган күбүр-шыбыр ар жакта жүргөн атчандарды да аралап кетти.

Мантек бышыксынып чедирендеген эркулдардын бири эмеспи, жакада калган салыгын алдырып тоого каттырыш үчүн кечээ күнү ойго кеткен. Бүгүнкү кырдаалдан кабарсыз, кабар укса карап жаталбайт эле. Эмнеси болсо да, анын азыр бул жерде болбой калышын бий көкүрөгүнө түйүп койду. Чепкенин желбегей жамынып кабак издеп кеткен Шадман аке кайта бийдин жанына келди. Майдараак орус кыштактарынын калкы чоңураак кыштактарына сыйлыгышып, курал жыйнап бекинип жаткандыгын,

көкүрөк-көчүк, күнгөй, тескейдеги элдин бардыгы туштушундагы кыштактарга бүгүн болбосо, эртең чабуулга өтүүгө белен болуп калгандыгын айта отурду. Сөзүнүн акырын:

– Кана, бийим, отура беребизби? – деген сөз менен бүтүрдү.

Бий ойлонуп толгонду. Күңгүрөнө отуруп үн чыгарды. – «Куу алган кушта эмне сын» дегендей, азыр менде эмне сын, эмне сөз. Эмне иштеп, эмне коюуну тиги букарам Ийгилик менен акылдашып көргүлө. Ат тарткыла. Мен кете берейин» – деди.

Алмабек менен же ары же бери болгуча пайдалана турайын деген ой менен, ишти Ийгиликке шилеп койгондугун Шадман аке толук түшүндү. Кашкарбай, Чакини алып Ийгиликке барды. Албан атын алып кармап отурду. Эсендешкенден кийин: – Албан балам, агаңа түтпөпсүң го! Алмабектин жигиттерин ителги тийген таандай талкалапсың... Азаматтын ак көңүл, кечиримдүү болгону жакшы. Кара мүртөздүк бийдин өз башы менен кетсин. Анын сыры башкаларга билбейм, мага белгилүү. Жүрөгү гана эмес, жумурунун башында эмне жатканын да билем, – деп, бир кыйла сөздөрдү айтты. – Өзүбүзчө ээн сүйлөшөлү, – деп Ийгилик менен четтеп чыкты. Абалды ары талкуулашты, бери талкуулашты. – Алмабекке экөөбүз баралы. Эки тарапты кырылыштыруу акмактыктан башка эчтемеге жатпай тургандыгын айтып тыялы, – деди Шадман аке.

Ийгилик: – Келбегиле, салгылашпайлы деп Алмабектин алдына барыш корккондукка, кол куушуруп баргандыкка жатат. Эр болсо келсин, даярбыз деген чакырык сөздү айттырып элчи жибериш керек. Барган киши өзүнүн камчысын ала барып алдына таштап койгону жөн. Эки тараптын колун бетме-бет коюп, анан калыс адамдар ортого түшүп бүтүм кылса, бир тараптын намысы бирине кетпейт. Иш машагына тез минет, – деген мааниде сүйлөдү. Шадман аке макул болду. Ошентип бүгүнчө тарашты.

V. КАРА ЖОЛТОЙ

Берметтин үйүн үч көтөргөн кыз-келиндер шапар тээп шарактап, дүйнө капар оюн-тамашанын үстүндө эле. Түшкө жакын айыл-арасы уу-чуу түшүү, чаңды-босту болду да калды.

– Аттангыла эле, аттангыла!

– Жүргүлө эле, жүргүлө!

– Тез эле, тез!

– Болгула эле, болгула!

Союл согууга жараган эр бүлөдөн бирөө да калган жок. Тигил айылдагылар, үстүңкү, төмөнкү, жогорку жана аркы айылдагылар да кары дебей, жаш дебей арыдан бери аттарын токуй салып жапырт аттанды. Бирден союлду чаттарына кыпчып урдурган бойдон жаканы карай жабыла жөнөштү. Чаң ызгыды. Иттер ал-жаны калбай абалады. Өрүштө жаткан мал үркүп, өйдө-төмөн удургуду. Алаканын шак коюп аялдар кокуй алатты кошшонушту. Майда балдар чырылдап чыркырады. Айыл арасын каптап кеткен дүрбөлөңдүү дүбүрткө аралашкан ызы-чуу Берметтин үйүндөгү бейкуттукту да бузду. Кыз-келиндер элечдеп эшиктен чыгып эки жакты карашты...

Айланага алая карап, аң-таң болуп жарданып турган кыз-келиндерди карай бир бала чимириктей чимирилип келе жатты. Штан сөрөйүнүн багалек болмушун санына чыгара түрүп койгон. Жылаң бут, жылаң баш. Чалдыбары чыккан көйнөк сөрөйүнөн башка үстүндө үйрүп салар эчтеме жок. Араң турган келин-кыздардын бири «баягы жетимче экен» дей калды.

– Ооба, ошол жетимче экен, – дешти ар кимиси.

Үн жетер-жетпес аралыкка келгенде: – о эмне болуп кетти? Эмне болуп жатат? – деп жалпы чуркурады. Бала үнүн чыгара албай колун гана жаңсап коюуга жарады. Энтеңдеп келди да:

– Байлап кетиптир! – деди.

– Кимди байлап кетиптир? – дешип келин-кыздар баланы демитишти.

– Бий атамды, болуш абамды, старчын акемди...

– Оозуңа кара таш, кан кускур! Калп айтасың, – деди чочуп кеткендер. Жетимче эчтеме айта албай жер тиктеди. Келин-кыздар ооздорун ачып томсоро түштү.

– Кайдагы эмелер экен? Кайда байлап кетиптир? – деп келиндердин бири жетимчени колдон алды.

– Алмабектин жигиттери байлап кетиптир...

– Алар эмне үчүн байлап кетишиптир?

– Кыязы өлтүргөн жүрүшсө керек...

– Ок, кара оозуңа кан толгур, – деп чочуп кеткен келин жетимчени муштап жиберди.

Тезирээк кабар жеткирип жакшы көрүнүш үчүн тызылдаган бойдон жете келген жетимче бир муштум жеп деми сууду. Аялдар Алмабегин баш кылып, анын элин, катын, бала, кары-жашына чейин мүлдө каргап-шилей берүүгө өтүштү. Ошол учурда Алмабек элинен кимиси болсо анысы болсун, мадесе өлөсөлү кемпир, чалдардын бирөө колдоруна тийсе тытып жиберүүдөн кайта тартышпайт эле. Ар бири өзүнө эстүүсүндү. Тилин тишине кайрап ызырынгандары да, намысына чыдабай мурдунун суусун булкуп алып, силкип ыргытып жүргөндөр да көп болду. Ошентип келин-кыздары да, кимиси өз уруусунун намысына канчалык экендигин көрсөтүүгө далбаса кылууда болду...

Бермет кыз-келиндерден бөлүнүп өзүнчө обочо барды да, көчүгүн жерге коюп, эки тизесин кучактап отуруп ыйлады. Башкаларча алаканын шак койбостон, чыркырап чыңырбастан өпкө-өпкөсүнө батпай жөн эле солуктап шолоктоду. Көз жашын нөшөрлөтө төктү.

Ал эмне үчүн ыйлады? Же ал жерде жүргөндөрдүн бардыгы бирдей ыйлаганда анчейин шардаанга кошулуп ыйлап отурабы? Бийди Алмабек өлтүртүп койсо, же ызаа-кордук көрсөтсө, аны Берметтин аяп ыйлай турган эмнеси

бар? Кайта табасы канып каткыра күлбөйбү? Өткөн өчү, кеткен кеги бар эмеспи? Же болбосо күйөөсү Сабит болушту аяп ошенттиби? Аны аяй турган кандай жөнү бар? Албандан ажыратты. Зордоп келип аялдыкка алды. «Сурап ичкен суу ичкен, тартып өпкөн жел өпкөн». Сабиттин баркы Бермет үчүн агып жаткан суу менен, жүрүп жаткан желден кандай артыкчылыгы бар?

Неси болсо да Бермет а күнү куру жүргөн жок, ыйлап жүрдү. «Бийди, Сабитти Алмабек өлтүртүп койсо, Албанга кошулууга жол бошоп калар эле. Бирок, мурдагыдай боло албайбыз го, «суук селки болуп калбадыкпы» деген ой уламдан улам анын санаасын ала качып турду.

Бир сыйра алек-челек түшүп ыйлап алгандан кийин «Олжобай» уруусунун аялдарынын жели чыгып, бир аз жеңилденип калышты. Ар бир айылдын аялдары өздөрүнчө чогулуп абалды талкуулоого бет алды. Жаңы кабар күтүп жака тараптан көз алышкан жок. Ошол учурда Сабит болуштун байбиче аялы Нуруш, салабаттуу бир кемпирди ээрчитип үйүнөн чыкты. Берметтин өргөөсүн курчап жүргөн келин-кыздарды карай бет ала басты. Аларды көргөндө Берметтин жүрөгү «шуу» дей түштү.

Болпоке «Олжобайлыктардын» жогорку айлындагы бирөөнүн кемпири. Ошо жашка келгиче бир жолу да согончогу канабаптыр. Кара жанын барбайлап, кийимди да дурустап кийген кыйла салмактуу, оор басырык, салабаттуу байбиче. Мындагылар аны «көзү ачык апа» дешет. Абышкасын өзү билип, өзү туят имиш. Болпоке күзгүнү бетине кармап кимдин эмне болорун «айтып» бергендигинен улам «көзү ачык» атка конуптур. «Оту күйүшпөгөн» аял, эркекти ырайлаштырып бирин бирине ысык көрсөтөт. «Ашык» кылып коюуга да жарайт. Бирине бири ашык болуп жүргөндөрдүн арасын ачып суук көрсөтүп коюуну да билет. Аялын чанып жүргөн эркектин башын аялына тегеретип да бере коёт» дешет. – Оорукчан болуп кеттим, көзүмө ар түрдүү эмелер көрүнөт. Ээлүү дартка чалдыккан

окшойм, дем салдырам, дубалатам, – деп Сабиттин улуу аялы Нуруш мындан үч күн мурда үйүнө алдырткан экен. Ооба, аны дартка чалдыктыргандар Бермет менен болуш. Болуштун башын өзүнө тегереттирип коюш үчүн «апаны» алдырып келди. «Кайран жигит апжип болуп калар бекен» деген сөз ошо күнү эле айыл ичин аралап кеткен.

Нуруш менен «көзү ачык» апа тигине, Берметке жакындап калды. Жакындаган сайын Нуруштун жүрөгү опколжуп алып учту, бүт денесин желпинтти, титиреңдетти, итиреңдетти. Кубартып кумсартты. Тишин кычыратып тиштентти. Эки тизесин кучактап баш көтөрбөй ыйлап отурган Берметти барып чачтан алып сүйрөп тургузду.

– Кара жолтой какмаар, сетер, салбар. Өлүк, тиригинди көрөйүн, кулдун кызы. Тирүүлөй чайнап жутуп жиберейин. Сербейген каракчыны, – деп оозуна ак ит кирип, кара ит чыкты. Жулмалай берди. – Кара жолтой бети жоктун бетин тилип таштайын, бетин, – деп бетине жармашты. Атайы ала келген макиси бар экен, чөнтөгүн сыйпалады. Бермет жалтанып жалтайлаган жок, боюн сулк таштап, эркине койду. Нуруш колу жеткен жерин аткыды, тиши жеткен жерин тиштеди. Арачалап арага кыпчылган кыз-келиндерден да аянган жок. Ар кимдеринен алкынып жулкуна берип акыры өзү да оң таппай калды, шайы кетип башы тегеренди, кежигеси кежеңдеп тырыша түштү да, шалак этип жыгылып, диртилдеп жатып калды. Бетине муздак суу бүркүштү. Колу, бутун ушалашты. «Үйгө киргизели дешти эле, жок, эс алса эле бүлүк чыгарат, ушунчасында өзүнүн үйүнө жеткирип тыналы» деп беш, алты келин колдон, буттан алып үйүн көздөй жөнөштү. Кийимдери тытылып, чачы жулмаланган Бермет үрпөйүп үйүнө кирди. Келин-кыздар «көзү ачык» апаны шынаардашты. Ал ынтыга отуруп жайбаракат сөзгө киришти.

Сүйлөгөн сөздөрүнө караганда кейпи, Нурушту «көзү ачык» апа көкүтүп өзү алып келген көрүнөт.

– «Келиндин аягынан, койчунун таягынан» болот. Бу Бермет келиндин аягы ак жолтой боло алган жок. Тууган арасын да бузду. Албанды азгырып жүрүп аны агайынтуугандан бездирди. Ат жалын тартып минүүгө жарагандан бери эч бир жандан суук сөз укпаган, эч ким баш көтөрүп өйдө карай албаган Качы бийге Алмабектин жигиттеринин колу тийиши да бекер эмес. Арты эле кайырдуу болсун. Бермет гана эмес, кавхар болуп кетсе да кара жолтой болуп калды, – деген сөздөрдү айтты. Мындай сөздөрдү башка бирөөлөр айтса ар бири ар кандай түшүнүшү да мүмкүн эле. «Көзү ачык» апа өз оозу менен айтып отургандан кийин ынанбай коё алуучубу, бардыгы бирдей шыпшынышты. Көңүлдөрү сууй түштү. Ошентип, айланасында жүргөн келин-кыздардын жүрөктөрүнө суук так салып койду да: – эмесе мен кетейин. Нуруш балам арууркап калды көрүнөт. Барып эмдеп-домдоп эсине келтирейин, – деп ордуна обдулду. Уйча оонап эки колу менен жер таянганда эки келин эки колтугунан жөлөп тургузду.

«Көзү ачык» апа эч ким жок ээн жерде өз этин анчалык деле оордобойт. Кишилердин көзүнчө ошентип салмактанып пейил күтүп калат. Колтуктан жөлөгөн эки келин кошо кетти. Ошол учурда жака тараптан атын бездирип келаткан киши Камка апанын үйүнө келип токтоду. Демигип калган атын ойдолото бастырып бирдемелерди баяндады. Жабыла карап турган кыз-келиндердин санаасы санга бөлүнүп, демдерин ичине тартып демикти. «Жакшы кабар менен келген жакшы киши болгой эле» дешип абыгер чегишти. Үйүнүн артында жалгыз отурган Камка апа атын ойдолотуп турган кишинин кабарын ордуна козголбой угушуна караганда, калпагын капшыра кийип, атын ойдолотуп турган киши жакшы кабар менен келген жакшы киши болууга тийиш дегенди ойлонушту. Тиги киши өйдөкү айылды көздөй чабагандашына караганда: «ай, жаман кабар менен келген жаман шүмшүктөрдүн бири го» деген пикирди карап ооп калышты. Баягы жетимче

да Камка апанын үйүнө кайта барып калган. Тиги киши жогорку айылды көздөй жөнөгөндө жетимче кыз-келиндерди көздөй безелене жүгүрдү. «Байкуш жетимче кабар айтууга келатат» дешти.

Камка апа менен Берметтин өргөөсүнүн аралыгы жарым чакырымдай бар. Жетимче анда-санда алаканы менен санын камчылап безген бойдон катуу келатат. Үнү жетер-жетпес аралыкка келгенде эле

– Сүйүнчү эле, сүйүнчү! – деп кыйкырды.

– А байкуш жетимче. Жакшы кабар менен келаткан экен, – дешип жарданышты. Жетимче алаканы менен санын дагы катуу камчыланып койду да, – ажыратып калыптыр! – деп чукул кирип келди.

– Кимдер ажыратып калыптыр?

– Бул жактан баргандарбы? – деп жамырата кыйкырышты.

– Жок, бул жактан баргандар жетпей калышыптыр.

– Анан кимдер ажыратып калыптыр?

– Бермет жеңемдин атасы Ийгилик куда менен, Албан абам ажыратып калыптыр!

– Оозуңа май, кагылайын жетимче! – деп бүк түшүп мүңкүрөп жаткан Бермет ыргып турду. – Бери жакын келип жакшылап айтчы? Жетимчени өзүнө жакындатты. Маңдайынан сылады. Ары чуркап келатып күйүгүп, ары жакшы кабар менен келатышына сүйүнүп, анын үстүнө Берметтин уба карап айткан жылуу сөзүнө эрий түшкөн жетимче мурдун шор тартып аптыга калды. Чачы үрпөйүп, үстү-башы тытылып турган Бермет: – айта бер, садага болоюн жетимчем, сөзүң жакшы экен! – деп муңая карады. Бирде аптыгып, бирде кекечтене калып, колун жаңсап жогорку айылга чапкан бойдон кеткен кишиден угуп калган кабарды төкпөй-чачпай баян кылды.

– Жеңемдин атасы Ийгилик куда менен, Албан абам анча жетип ажыратпаганда Алмабек капыр ө-өлтүрүп коймок экен. А Албан абам кууп жетип А-Алмабектин

жигиттерин жыга чааптыр. – Колун жандап, – жөн элеби, чапканда эле, аттарынан учуп түшө беришиптир...

Бермет жетимчени: – тамак ич. Сүйүнчүңө эртең көйнөк, штан тиктирип берем, – деп үйүнө кирди. Кийим селбип кийип, чачы башын тарап иретке келтирди.

Тышта жүргөн келиндердин бири: – О кудай. Мына, келип калышты, – деген кабарды айтты. Дуу коюп бардыгы жарыша тышты карай жүгүрдү.

VI. НАМЫС

Эки тараптын калкында түн бою тыным болбоду. Уйку бетин көрбөй убайым тартып чабалакташып – Намыс, намыс – дешет. Солдаттыкка баруу же барбай каршы көтөрүлүү жөнүндөгү бардык ой эстен чыгып калды. Көз жумуп кирпик ирмегендердин көз алдына эртең Алмабек эли менен боло турган кызыл кыргын, сары сүргүндүн, кара комок болуп аттардын аягында тепселип жаткан өлүктөрдүн, башы айрылып, кабыргасы канга боёлуп жан талашып жүргөндөрдүн элеси келет. «Пай, пай! Кандай заман, кандай күн болуп кетер экен!» – деп күңгүрөнүшөт, улутунушат, үшкүрүшөт. Айрымдары кезенип тиштерин кычыратышат. Азаптуу түндүн агарган таңына араң жетишти. Эки тараптын эр бүлөсү бүгүнкү майданга жапырт аттанды.

Алмабектин калкылдаган калың колу шашке ченде «Чыр-Дөбөнүн» күн батыш тарабын кара таандай каптап калды. Шарактаган шайдоот, белсенген берендеринин бир тобун ээрчитип Алмабек «Чыр-Дөбөнүн» орой чокусуна бастырып чыкты. Тизгинди жыя кармап Качы тараптын колун карай көз жүгүрттү, алар даяр турганын байкады:

Өңчөй найзакерлер ири алдыга эки катар тизилиптир. Найзаларынын учуна күн нуру чагылышып жарк-журк этет. Алардан кийин жалаң каскактуулар үч катар тизилиптир, ар бир каскактын учунда кол токмоктон колтойгон

түпөктөр жүрөт. Алардын артында союл, чокморлорун сороктотуп жүргөндөр бытбырдай кайнайт. Жарданып турган колдун эки башында эки топ мылтыкчандар жүрөт. Жекеге чыгуучу баатыры да белен көрүндү. Кызыл жоолук менен башын бууп, каракер атын каргытып эң алды бирөө турат. «Албан деген кечеки баатыр жигит ошо болуш керек» деп Алмабек анысынан катуу заарканды.

Үч киши ээрчитип Ийгилик калың колдон бөлүнүп чыкты. Алар баягы Мантек, Кашкарбай, Чаки элүү башылар экен. Булар туура тушту бөгөп жаткан Садыр элинин колун карай бастырды. Үч киши ээрчитип ал тараптан Шадман аке тигилерди тозооттоп бастыра келди. Саламдаша сүйлөшүп Алмабекти бет ала жүрүп калышты. Аларды көргөндөн кийин үч кишисин жанына калтырып, Алмабек башка кишилерин кетирип жиберди. Үч тараптан келип баш кошкондор салам да айтышкан жок, эсендик да сурашпады...

Ийгилик атынан түшүп чылбырын жолдошторунун бирине карматты. Шадман аке да, Алмабек да ошентшти. Ары басып үчөө үч тарап болуп, биринен бири эшик төрдөй обочо чөк түшө отурду. Ошол учурда Алмабек тараптын эли «алар тараптагылар сегиз киши, биздики төртөө, – эки экиден болуп баса калышар бекен» дешип «кыйгылыгы чычкылык» болду. Кичине гана шыбыш боло калса ураан тартып чуу коюуга белен болушту. Шап-шайтандуу бирөө атын камчыланып ыкыс берсе эле, бети курусун, «шап кетти» болгону, эки тараптын тең ойрону чыкканы турат...

Биртикеден кийин Алмабек комдоно отуруп акырая карады да:– Ийгилик баатыр кана сөз башта. Кечээ күнү эле Качы бийдин кулу элең, бүгүн ары кудай дешкен кудасы, ары кол башчысы болуп калыпсың. Бу чөлкөмдө азыр сенден бактылуу киши болбой калды го...» Бактылуу менен басташпа» деген. Жол сеники, сүйлө, – деди.

Кекээрдүү сөзгө Ийгилик катуу терикти. Бирок, Алмабек азыр оттон да, суудан да кайта тартпай жайылдык жа-

гына өтүп калгандыгын эсине алды. «Ачуу шайтан, акыл дос» деген эреже боюнча өзүн токтоо кармады. Анчейин күлүмсүрөй карап башын ийкеди. Ошонусунун өзү эле Алмабекке жетиштүү жооп болду. Ал «кайран эр, калжырап, эки тарапты кагыштыруудан башканы ойлобойсуң» деген маанини туюнду. Эми Ийгиликке жылмая карады. – Отура беребизби? Кана айтар сөзүң болсо, айт. Угалы! – деди. Чөк түшүп отурган Ийгилик козголуп сыңар тизеледи. Анын оңдонуп отурушунан Алмабек шек санады. «Сөзгө алагды кылып коюп, анан камынтпай туруп капысынан баса калып жүрбөсүн» деген коркунуч оюна кирди. Бардык кыймылын байкай отурууга, сактыкта болууга камынды...

Камчысын санына таянып Ийгилик сүйлөй баштады. Качы бий, Сабит болуш, Бекиш старчын төшөк тартып кудай жолунда жаткандыгын, киши болор-болбосу арсар болуп тургандыгын алдын ала айтып өтгү. «Ошол үчөө же ары, же бери болгондо чогуу кырылышалыбы, кандай кылалы?!» «Урушта туруш жок» деп же азыртан эле кырылыша берүүгө өтөлүбү? Солдатка барбай калуунун аргасы үчүн жапа тырмак көтөрүлгөнү турганда, ооба, ошентип жатканда, ишке жарагансып биз өзүбүздү өзүбүз кырганыбыз жөндүү болор бекен? «Көтөрүлүш эртең болбосо да, бүрсүгүнү башталары бышык көрүнөт» деген мааниде сүйлөп тим болду.

Алмабек чөк түшкөн ордуна солк этпеди. Бир аз ойлоно отурду да:

– Койгуттай болгон кайран эр. Айтарыңды айтып бүттүң го! Шадман аксакал экөөң тилимди албай жүрүп ушу күндү көрсөтпөдүңөрбү? – деп камчысы менен санын чаап-чаап койду.

– Биз сенин тилиңди алганда азыркыдай жорук болбойт беле?

Ийгилик ошондой суроо менен тозоттоду.

– Болбойт болучу.

– Кантип, кандайча болбойт эле?

– Силер тилимди алган болсоңор, өткөн шайлоодо Качы бийди сызга отургузат элек. Ал мынчалык кутура албайт эле, калкка зобун болбойт эле. Качантан бери аны хан ордуна кармап келатасыңар. Калктын камын ойлогонун көргөнүңөр барбы? Анын эси да, дарты да башкаларды байласам, матасам, баш көтөргүс кылып басмырласам, тил кайрыбай титиреп тургудай кылып жүрөгүн өлтүрсөм. Андан башка эчтеме эсине кирбейт. Баш-аягы жыйырма жыл болуш болгон экен. Ара жерде Садыр үч жыл болуштук кылды. Ошондо да Садыр болуш боло алган жок. Кудалаша коюп аны да өзү бийледи. Шылтоо таап элдин кызылын кырып ала берет. Үйөзгө бере берет. Үйөзү да анын тилинен чыкпайт. Качы өлмөйүнчө бул элде тынчтык болбойт. Кечээ күнү Ийгилик өксүтүп гана койдун. Өзүн өлтүрүп, сөөгүн уйга жүктөтүп туруп болуш уулунун колуна берип айдап жиберет элем. Дагы эле болсо тил алгыла! – деди.

– Тил алганда бүткөрө турган жумушуңду айтып көрчү! – дей калды Ийгилик.

– «Жамгырчы», «Алыке» болгон жерин Ийгилик сен, «Садыр» элин Шадман аке ээрчитип чыгып кетсин. Ошентип менин колу-жолумду бошоткула. Тил ала турган болсоңор ошенткиле!

– Маакул, колу-жолуңду бошотулу. Андан кийин иштей турганың эмне?

– «Олжобайды» чабамын! Качынын казысын жарып даңгыттарга талатамын. Бир болуш элди Качынын зомбулугунан куткарамын...

– Акыры алыска созулуп кете турган кепти айтып отурасың го, Алмабегим, – деп Шадман аке башын чайкап сакалын сылады.

– Качыдан кутулсак эле бардык чатак бүтөт. Андан кийин мени тирүүлөй жесеңер да туруп берем...

Ийгилик жөтөлүмүш болуп үнүн жасады. Тигил экөө анын оозун тиктей калды.

– Алмабек баатыр, чологураак ойлоп жатат окшобой-сунбу? – деди.

Алмабек териге түштү.

– Кана эмесе, сен узун оюңду айтчы?

– Качы бий сен колду болуп өлсө, чатак дагы кабылдап кетет. «Хандын ханы, каранын төрөсү», чоң уруунун тукуму Качы бийди өлтүрүп коюптур дешет, башка элдин болуш, бийлери. Желколтук болуп желигип араң турган элди барыдан мурда сени карай тукурат. Күңгөй, тескей деги алты болуш элге Алмабек эли жалгыз туруштук бере алар бекен? Ойронуң ошондо анык отуңа жагылбайбы? Чамындыдай чабылбайсыңбы? Талап кетпейби? Аңги намыска абдан уугуп бүткөн турбайсыңбы? Арты, кийниңди байкасаң боло! Эрдигиң бар, эсиң, жок кокуй... – деп Ийгилик чаңыра сүйлөп камчы менен жерди бир чапты. Ошондо Алмабек мурутунан күлдү.

– Береги Ийгилик кулду кудай ура турган болгон белем. Жер сабашына караганда эч кимди көзүнө илбей турган болуп калган бейм? – деп Шадман акеге моюн бурду.

Курулай «кул» демиш болгон менен Алмабек туура айтылган сөздү туура түшүндү. Тек жагын териштире келгенде өзү деле букарага кошулат. Анын Ийгиликтен артыкчылыгы – майда уруулардын бир канчасынын башын кошуп Качы бийге каршы көп жылдан бери кармашып келаткандыгы. «Бөрү алгандын тукуму, тирүүлөбөй түлкү алат» дешип ички, тышкылар Качы бийди колдошот. Канчалык калыс дегенибиз менен Шадман аке деле ошондой ойдо. Төктүү уруудан чыккан киши деп уезд да Качы бийге жан тартат. Башка болуштардагы эл бийлегендер да Качы бий менен эсептешет. «Өзүнө чак келбей турган тонду кийгиси келет» деп Алмабекти кемсинтишет. Эгерде Шадман аке макул болуп Алмабек тарапка өтүп берсе, Качы бийдин сызга отуруп калары көрүнө турган иш. Бирок, Алмабек эрегишкен бойдон Качы бийди өлтүрүп койсо, башка болуштардын эл бийлегендери баш кошо

калып Алмабек элин кандуу бүлөөн түшүрүп талап кетери да чындык. Ошондон улам Ийгиликтин сөзүнө Алмабек мурутунан күлүп муюша түшүп отурат.

Булар жүйө айтышып олтурганда эки тараптын жеке-ме-жекеге чыга турган баатырлары белен болуп калды. Качы тараптан жекеге чыгууга Албан даяр турса да, аны калтырып Каракулдун чыгышын жөндүү табышты. Анткени, биринчиден Албанды жашсынтышты, экинчиден – мерт болуп калбасын деп аяшты. «Опко байлаган кара өгүз» эмне болсо да кул болсун. Өлсө да кул өлсүн деген ой менен: – жашың улуу эмеспи, жол сеники. Албанга барып жол сура, – деп анын колтугуна суу бүркүштү. Токмок жалдуу тору айгыр минип жүргөн экен, каскагын кармап барып: – жашым улуу, жол меники, – деди.

– Бары бир эмеспи, Каракул аба. Сиз кайсы, мен кайсы? – деп Албан кынжылды.

– Жашы улуу. Жол Каракулдуку, – дешип бир топ жигит Албанды артты карай жетелеп кетти. Бир топ жигит арыдан бери Каракулду камдап-чамдап жиберешти. Каскак кирип кетпегидей кылып көкүрөгүнө, далысына булгары тердиктин теминөөрүн таңышты. Аткарып, каскакты колуна карматканда эле, Каракул тору айгырды санга бир салып чу койду. Кой-айга карабастан айгырын атырылтып майданга чыга келди. Аны көрүп аркы тараптын баатыры атына камчы басып, каскагын сундура кармап тосо чыкты. Ошондо:– кара тумшуктар, эй, кара тумшук бейбаштар! –деп Шадман аке ыргып турду. Атына чапа-чупа мине салып, Качы тараптан Мантекти, Алмабек тараптан ал жерде турган бирөөн ээрчите жөнөдү. – Койгула эле, койгула! Кайра тарт эле, кайра тарт! – деп кыйкырды. Тике качырышып калган эр кулдар угуучубу. Тоң моюндук кылып Каракул жаздым сайды. Алмабек тараптын баатыры карс эттире келип койгондо каскагы корс этип белинен үзүлүп кетти. Аттарынын башын тарта албай экөө эки тарапка өтө качты. Кайрылып кагышкыча

Шадман аке экөөнүн арасына түшө калды. Кошо баргандар эки баатырды чылбырдан алып эки тарапты карай коштой жөнөдү.

VII. КАРАН ТҮН

Карагайдын таңындагы калың айыл элүү башы Мантекке караштуу. Эртеден бери кыдырып кымыз ичкен эр бүлө түш ченде үйлөрүнө тарап уйкуга киришти.

Кымызга ныксыраган эр кулдар шондон бери, күн бешим болуп калса да аяк серпише элек. Баятадан бери ооналактап жаткан Мантек элүү башы гана азыр тура келип чепкенин желбегей жамынды. Кепичин бутуна коңултак салып тышка чыкты. Майпая басып айылдын четиндеги дөңсөөгө барып отурду. Аны көргөн аялдар: – элүү башы аке жалгыз отуруп калды, – дешип күйөлөрүн ойготушту. Уйкудан тургандар көздөрүн ушалап элүү башынын жанына барышты. Чаначын көтөрө келген жигит сыр аякка кымызды куя берди. Шымаланган бирөө сакалдуулата аякты сунуп турду. Уйкудан жаңы турган эмелердин тогуз каттары кургап калган болсо керек, колдоруна аяк кандай жетсе, ошондой шып тартып дароо бошотуп жатты. Аяк бир сыйра кыдырып чыккан кезде Мантек элүү башы курулай жөтөлүмүш болуп үнүн жасады. Отургандар астыртан анын оозуна көз жамыратты. Айлындагыларды кемсинтип кекете-мокото, жемелеп-жекире сүйлөй турган анын өзүнө таандык адаты бар – ата көйү, жамандар, – деп сөз баштады:

– Башка айылдын бары «үлүш» берди. Опуруп-жапырып этин жеп, кымызын ичтиңер. Силер качан «үлүш» бересиңер? Же бербейсиңерби? – деп манталаңдады. Эриш, аркагы жок узун сабак сөздөрдү айтты. Карыя адамдар отурган жерде жашы кичүүлөр сөзгө сөз уласа, өз бетинче сөзгө катышса, адепсиздик катарында карашат. Сөзү да, ашты да адегенде карыялар башташ керек. Жаштар

тим отурду. Карыялар түйшөлүп бирин бири карашты. Кымыз сунулган сыр аякты биринчи алган карыя сакалын сылап башын шылкыйтты. Анан бир колун санына таяна отуруп үн чыгарды.

– Элүү башыбыз жөндүү кептерди айтты, – деп адегенде Мантектин көңүлүн алып, анан жараткан кудай өзү билбесе эч ким билбейт, замандын түрү бузулуп алды. «Энемдин ашы, согумдун башы» деп, эл кедейинин бири кышында жалгыз торпогун өлгөн энесине атап союп өлгөн энесинин да, айыл-апасынын да көңүлүн алган имиш. Анын сыңарындай бир чети «түлөө» өткөрүп жерсуу тайыганыңар болуп калсын. Бир чети «үлүшүңөр» болуп калсын – бергениңер жакшы болор. Бирок бий, болуш, старчыныңар Алмабектен таяк жей үйлөрүнөн чыга албай турган, «үлүш» берсеңер алардын кырсыгына калып жүрбөгүлө? «Бай менен байбиче урушта болсо, кул менен күң куймакта» болгондой иш болуп жүрбөсүн, аны да эсиңерге салып коёюн. Ойлонуп көргүлө! – деди айыл аксакалы.

– Иштин ал жагын мага, өзүмө койгула. Өзүм эле опур-жапырып коёмун, – деп Мантек мактана кетти. Бейшемби күнү бул өрөөндөгү калкты бүт чакырып «үлүш» берүүнү макул көрүштү. Бээ байлаган ар бир үй кымыз кордоп, бирден кочкор, же токтогон ириктен сойсун дешти. Ошо күндөн бери кымыздарын кордоп, мына бүгүн айланадагы айылдардын калкын «үлүш» тамагына чакырышты. Устукан ороп кете турган дасмалдарын белине курчап бирден балдарын учкаштырып ар кайсы айылдын адамдары убап-чубап келе берди.

– Кымызын шыкап ичели. Этин калтырбай жеп уятка калтыралы, – дешип ичерман, жээрмандарын атайылап ала келишти. «Кызыганды кымыз чыгарат». Кымызга кызып алакүү болгон кезде солдатка баруу, же бузук чыгарып барбай коюу жөнүндө ала жаздан бери айтылып келген баягы сөздөргө дагы өтүштү.

– Колго курал берсе, өз мылтыгы менен өзүн кайта атса болор эле, – дей калды баатырсына отургандардын бири.

– Жинди болуп кетипши, кыргыздын колуна курал берип. Солдат-палдаты жок эле окоп каздырат имиш, – деген сөздү айтып экинчи бирөө билермансынды.

– Окоп каздырып эле кайдан жөн койсун. Согуштун эң эле алдына айдап киргизе турган көрүнөт, – деп үчүнчүсү эстүүсүндү.

– Ошентиши да этимал. Аяп коёт беле, – деген сөздү ар кимиси айтып баштарын ийкешти.

– Жок. Солдат-палдат, окоп-покопу жок эле, бер жактан сокого кошуп эгин айдата турган көрүнөт. Мен ошондой уктум, – деп уккан сөзүн айтып дагы бирөө, айтыла элек сөздүн башын чыгарды.

– Кишиге соко сүйрөтүп аштык айдай турган абалга жетсе, анда орус падышасы такыр эле итке минип, биротоло мүңкүрөп калган го? – делген сөздөр бир кыйлага чейин сүр-сүр болууга жарады.

– Иштеп бере элек ишибиз соко сүйрөп берүү болуп калган экен да?!

– Согушта жүргөндөрүнүн катын-балдарынын аштыгын айдап, сугатын сугарып, орогун оруп көк шилте болуп жүргөнүбүз аздык кылган экен да?!

– Күндө төлөп жаткан ыгым-чыгым бизди соко сүйрөөдөн, окоп казуудан арачалап калбайт экен го?!

Уу-дуу бир аз сээлдей түшкөн учурду пайдаланып төрдө отурган жанагы аксакал адам, – ээй, нени айтасыңар! – дей калды: «Таш менен Жапалакты урса да Жапалак өлөт, Жапалак менен ташты урса да Жапалак өлөт». Кара букара Жапалак болбодубу? Эмне өйдөчүлүгү калды! Айдаган жагына барсаң да өлдүң. Барбай баш тартып бузукташсаң да өлдүң. Бул калаба деле бей-бечара букаранын шору. Байга балаа жок. Жардынын уулун жалдап жиберсе да өз балдарын аман алып калат, – деди. Күүлөп отургандардын ындыны өчө калды. Баштарын чайкап шыпшынышты. Жер тиктеп түнөрүштү.

– Эл жакшылары солдат бербөө жагында көрүнөт го! – дей калды тунжурап отургандардын бири.

– Сенин уулуңду аяп ошентип жатышкандыр! – деп анын сөзүн чыйрыгып отургандардын бири кагып жиберди. Какшык сөзгө тиги киши териге түштү: – менин баламды аябаса, элди аябайбы, жакшылар? – деп каяша айтты. Берки киши жаакташууга бет алды.

– Эл жакшылары, ооба, тиги атка минер жемекейлер элди эле качан аяй коюучу эле?

– Элди аяшпаса да, өздөрүн аяшпайбы? Элден ажырап калышарын түшүнүшпөйбү? Алар эл менен жакшы, эл менен жемекей экендигин кантип билишпесин?

– Ээ, жаакташуу менен эмнени бүткөрмөксүңөр? Койгула! Кайда барсаңар да «Мамайдын» көрү. Акөрөкчө бардыгын эстен чыгарып коюп кымызыңарды ичкиле. Тамагыңарды жегиле! – деп жанагы карыя дуу-дууну басып койду. А дегенче кумганын көтөрө кирип боз бала кол жуудурду. Дасторкон жайылып табак-табак эт келди. Ар кимиси жашына жараша устукан алып кесип жей баштаганда айылдын аяк жагы дүбдүрөң түштү, уу-чуу көтөрүлдү.

– Жараткан жалгай көр-эй! Эмне деген шумдугу болуп кетти! – деп төрдө отурган карыя кулак түрдү. Устуканды дасторконго коё салып колун сүртө баштады. Адегиче айылдын орто жеринен – кагылайын калайык. Бузукташуу башталып калыптыр, – деген кыйкырык чыкты. Табактардагы тамак, аяктардагы кымыз орду-ордунда калды. Кимди-ким көрдү, бирин-бири жөөлөп тышты карай жөңкүдү. Арыдан-бери аттарына минип ар ким өз айлын карай чапты. Шашылып калгандар учкаштыра келген балдарын да унутуп кетти. «Атакелеп!» бакырып алар да айыл арасын аңылдаган азан-казан чууга бөлөдү...

Айылдагы эр бүлөнүн бардыгы шашкалактап аттарын токунду. Найза, каскак, чоюнбаш, шалк этмелерин колдоуна алып, кылыч сөрөйлөрүн байланып аттарына минди.

– «Эр жигит эл четинде, жоо бетинде».

– «Жаздыкта өлгөн жаман ат, жоодон өлгөн салтанат».
– Кудай берген жанды кудай алат.
– Өлсөк шейит, өлтүрсөк казы, – дешип кайраттанымыш болушту. Элүү башыны ээрчип жаканы карай жол тартышты. Катын, балдар кан какшап ыйлады. Жапырт жардана ээрчий карап кала берди. Ошо бойдон зыркырап-сыздап отура беришти. Мал эмне болуп жатат деген ой эч кимдин эсине келбей калды. Бээлер саалбай желиндери ташыды. Музоолор байланбастан энелерин эмип кетти. Каш карарган мезгилде картаң аял барып желедеги кулундарын агытып жиберди. Аны көргөндөн кийин гана башкалар да ошентишти. Аялдар да, балдар да үйлөрүнө кирүүдөн айбыкты. Өз үйлөрүнүн ичи өздөрүнө суук көрүндү. Үйгө кирсе эле тыштан бирөө келип, эшигин сыртынан баса калып кайта чыгарбай коюучудай жазганышты. Ыйлаганы ыйлап, ыйлай берүүдөн чарчагандары жөн эле мүнкүрөп үйлөрүнө жөлөнө отуруп калды.

Жаканы карай жан жабыла кеткен эр бүлө дүрбөп-дарбап эл жата кайта келди. Киши сыяктанып сөз каткан эч ким жок, бардыгы тилден да, сөздөн да ажырап калды. Жылт эттирип үйүнө от тамызган эч ким болбоду, кийим чечпестен бүк түшүштү. Кыскасы, калктын калың катмарына «каран түн» түштү да калды.

Калайыктын кайгы капасын көтөрө албай кара жер кайышып онтолоп тургансыйт, оодарылып бараткансыйт, жер жүзүн караңгылык каптап, айлана алай-дүлөй, чагылган чартылдап тургансыйт, тоолор томкорулуп урандыга айланып жаткансыйт, агын суулар ташкындап, топон суу толкуп келаткансыйт, мүрзөлөрдүн тынчы кетип арбактар кепинин сүйрөп жапа тырмак жайылып чыккансыйт, жин-пери, дөө-пери жана азезил сыяктуулар дүйнөгө кара жалын өрт коюп, от менен ойноп алдас уруп, сайран куруп калгансыйт, асман аңтарасынан түшүп калк думугуп, тумчугуп бараткансыйт. Кыйкыргылары, өкүрүп бакыргылары келет. Бирок үндөрүн чыгара албайт.

Калайык калктын куурдактай куурулушу, зареңгиреп забыркашы өрүштөгү мал, айланасында жүргөн иттерге да катуу таасир этти: иттери улуп-уңшуп онулдады. Атары кошкуруп-бышкырды, делөөрүдү, ичтерин тартып аза күттү.

Көз жашын кылгыртып атандары боздоду. Уйлары мөөрөп, койлору чуркурады. Ошентип өрүштүн да түнкү тынчы кетти. Эркечтери чыйт-чыйт чүчкүрөт, жер чарпыйт. Кулактарын серейтип түн бою тикесинен тик турду. Акыйган бойдон кепшебестен чыкты.

Калайык, кала берсе үй айбандары ошончолук мүңкүрөгөндө, бийдин өтүкчүсүнүн гана көңүлү сергек, санаасы куунак болду. Солдат берүүгө каршы элдин көтөрүлүшүн ал жаздан бери күтүп келаткан. Жоого каршы эрдик көрсөтүүгө, эл көзүнө көрүнүүгө, даңкын чыгарууга ашыгып жүргөн. Бүгүнкү таңдын тезирээк эле атышын күтүп акыйды. Эч канчалык убайым тартпады. Санаасы менен байый берди. Өзүнчө жатып каскактын учун жапырды, калктан мурда жоону карай өзү жалгыз бет алып, бардыгын күлдөй сапырды:

«Көк кашка атын чуратты,
Көшүлтүп чаңын буратты.
Көзгө илинген душманды,
Көрүнгөн жерде сулатты».

Мылтыктын огунан да, замбиректин чогунаан да жазганып койбоду. Кылаң-кылчаңы жок качырып сала бергенде жоолашкан жоосу анын айбатынан сүрдөдү. Жапырылып жабыла качып дүрбөдү. Анысын ал жерге, мунусун бул жерге жыга сайып жалгыз өзү бардыгын жеке жеңип чыкты. Ээн калган орус кыштагынан келишкен бир үйдү ээледі. Кыздарынан тандап жүрүп бирди токолдукка алды жана башка көп олжолуу болду.

Ошентип жата берди. Таң каракчысына аралаша тура келип көк кашка атын отко койду. Табына келтире таң ашырыптыр, жетелеп откоруп чөп чалдырды. Таң кулан

өөк болгондо кырып-жышып атынын жүнүн тарады. Таң сүрүп жер жарылганда токулгасын токуду. «Оп бисмилда!» деп үзөнгүгө бутун салып, «ракманын» айтып атына минди. Үйүнө жөлөп койгон каскагын «я алла!» деп эңип алды да, жаканы карай жалгыз жөнөдү.

«Ниети казат», «Өлсө шейит», «Өлтүрсө казы» деген сөздөрүн айтып эр бүлөнүн бардыгы күн чыга түп көтөрө аттанды. Кымыз, айран, сүзмөлөрүн байлана жүрүштү. Баягы ый, баягы ызуу-чуу, баягы карантун бардык айылды кайтадан каптады.

VIII. АР БИР БАШТА БИР КЫЯЛ

Таң деле күндөгүсүндөй атты. Күн деле демейдегисиндей чыкты. Август айынын алгачкы күндөрү жаанчачыны жок ачык да болду. Бирок, бүгүн да кары дебей, жаш дебей, аял дебей, эр дебей калктын баары улутунуп үшкүрө-бышкыра, түндөй түнөрүп кабактарынан кар жаадыра турду.

Албанды ээрчитип Ийгилик башкаларга караганда бир аз кеч аттанды. Жол боюндагы айылга кабылышты. Айылдан бир аз обочороок тигилген жалгыз үйдү аттуу-жөөлүү адамдар курчап калыштыр. Үй ичинен: «Коё бергиле, шилисинен муздап таштайын» – деп бакылдаган үн чыгат. «Кой эле, кой! Жүрөгүн түшүрөсүң», – деп чырылдаган аялдын үнү угулат. Тышта тургандарга саламдашып Ийгилик иштин жөнүн сурады.

Нуралы деген бала-чакалуу, ары жарды, ары момун киши. Тааныш орустарынын малын жай күндөрү жайлоого багып акы алуучу. Каламецев Иван дегендин он алты жашар баласы унаа айдап алыш үчүн эки күн мурда мында келет. Өтүкчү бүгүн эрте аттанганда ошо баланы көздөп аттаныштыр. Нуралынын үй-бүлөсүнө ээ бербей адегенде баланын ат турманын тоноптур. Акырында баланын кийимдерин чечинтип алат. Анан бычагын кынынан чыгарып

«өлтүрөмүн» деп жулунуп жаткан экен. Өтүкчү узун ээк, чап жаак, мурду оңкойгон, көзү үңүрөкөй, майланышкан кара киши. Бала анын бычагынан мурда түрүнөн катуу коркуптур. Нуралы, аны катын-балдары үстүнө үйрүлө түшүп, өтүкчүнү балага жеткирбей каршылашып жатышыптыр.

– Өтүкчү, сен кутуруп кеткенсиңби, жаш баланын жүрөгүн түшүрөсүң! – деп Нуралы кыйкырат.

– Балага тийбе, кет эле, кет, – деп балдары өтүкчүнү тышты карай түрткүлөйт.

– Шилисинен муздап таштайын, – деп өтүкчү жулунат. Бала Нуралы менен анын аялына корголот. Калчылдап тиши-тишине шакылдайт. Кубарып кумсарат. Үстүндө көйнөк, штандан башка эчтеме жок, жылаң аяк, жылаң баш. Коёндой коркуп көзү алаят.

– О, өтүкчү баатыр бери чык! Баатырдыгыңды балапандай болгон балага көрсөтөсүңбү? – деди Ийгилик. Өтүкчү бычагын кынына катып, тышты карай жылып жөнөдү.

– О, айланайын, Ийгилик! Бу өтүкчү итинди кой дебейсиңби. Баланын жүрөгүн түшүрүп койду, – деп Нуралы кошо чыкты.

Ийгилик алачыктын артына түшүп атын кармап отурду.

– Сен андай баатыр, канкор болуп кетсең, баатырдыгыңды солдат алам деп калкты карантүнгө калтырган уезге көрсөтпөйсүңбү, – деп өтүкчүнү жемеледи.

Ийгиликти көргөндө тааный койду да бала бакырып барып жармаша кетти.

– Коркпо, коркпо! – деп Ийгилик маңдайынан сылады. Баланын кийимдерин өтүкчү кыңырылып туруп араң берди.

– Аты жакшы ат, мен аны казатка минем, – деп оңурайды. Кыялы чатак урганды айыгыштырбайын деген ой менен балага Ийгилик башка ат токуттурду. Аттап, тондоп Албан экөө ээрчитип кетти. Ортоктун тумшугуна келгенде: «Мындан ары кыргыз жок. Коркпостон өзүң кете бер. Түз

эле Тимохеге бар. Колумдан келишинче «жылуу булак» мужуктарын сыртынан коргойм. Чабуул койдурбаска аракет кылам. Ээ бербей чабуул коюп баргандар болсо, өз билгениндей тосуп алышсын. Биздин «Үч урук» эли качат. Качып кытай жерине өтөт. Ошентип айтты дегин. Мен эмне дедим? Айтып көрчү». Бала так кайталады. – Түшүнүпсүң. Ошентип айт. Буйдалбастан жөнө». – деди. Араң турган бала тизгинди жыя кармап шукшурулду. Кош айтышууга, кылчайып кароого чамасы келген жок. Коркуп калган эргул кудуткан бойдон урдурду да кетти.

Ийгилик менен Албан кайта тартты. «Казатка» аттангандардын алды Ак-Жайыктын баткалышына келип удургуп калыптыр. Коломолу колдун арты коктулардан, колоттордон, сай-сайдан сапырылып келип жатты. «Үч уруктун» эли үч жерге топтолушту. Ийгилик менен Албан аларга барбады. Өз айлынын жер арыткан, калк карыткан карыяларын ээрчитип үч элүү башы Ийгиликке келди. Адегенде баштарын ийкеп салам айтышты. Тизгиндерин кекейте тартып кекчейе туруп калышты. Камчысын санына таянып Ийгилик ат үстүнөн абалды баяндады.

– Көптөн күткөн көтөрүлүшүңөр башталыптыр. Чүйлүк тынайлар, ооба атаке, сарбагыш курал-жарак тартып келаткан солдаттарды Боом капчыгайынан кармап басып алыптыр. Токмок жана анын айланасындагы мужук кыштактарына чабуул койгон болсо керек. Көл айланасындагы ар бир уруу туш-тушундагы мужук кыштактарын басып алып, анан Каракол шаарына жалпы кол сала турган түрү бар. Кана, чабуулду кандай чабасыңар? Оюңарды айткыла, ойлонушуп көрөлү!..

– Барыдан мурда ойлонуша турган бир ишинер бар, – деп, буурул сакал карыя камчы сабы менен ак каңкы ээринин кашын каккылады.

– Айтыңыз. Айта коюңуз, – дешти аламан.

– Айта турган болсом. О, бу башка уруунун бардыгы хан көтөрүп алды дейт. О, бу «Үч уруктун» калк башкарган

ханы ким болот? Чабуулдан мурда хан көтөрүп алгыла. Чабуулду кандай чабууну анан сүйлөшкүлө.

– Ырас айтат, чын айтат. Ийгиликтен башка жарай турган кимиң бар! Опуруп-жарып, Ийгиликти ак кийизге отургузуп, кандыкка көтөрө коёлу – деп, Мантек элүү башы бакылдады. Ал андай сөздү «алыскынын аты озгуча, айылдаштын тайы озсун» деген эсеп боюнча айтты. – Ийгилик! – деген үндөр чыкты. «Алыке» уруусунун карылары да Ийгилик тарапта болду. «Олжобай» уруусунун карыялары ыргылжың болуп жер карашты. «Калк башкарган Качы бийибиз, болушубуз, старчыныбыз Алмабектин кордугуна ызаланып үйдө жатса, букарадан чыккан Ийгилик «Үч урукка» хан болсо – «Олжобай» уруусунун аты өчкөн экен дегенди ойлонушту. Чабуулдан да чабуулга катышып, олжо алуудан да ыкластары кайтты. Кайта барып, кытай жерин бет ала качып кете турууну жөн көрүштү. Сырларын сыртка чыгарууга шылтоо таба албай дүпөйүл болушту. «Алыке», «Жамгырчы» урууларынын карылары Мантектин сөзүн жөнөтө беришти. «Ак кийиз тапкыла! Ийгиликти хандыкка көтөрө коёлу!» – дешип энтендешти. «Мына, мына келгиле! Ийгилик ак жолтой, адилет болсун. Жолу шыдыр, жолдошу кыдыр болсун!» – деген алкоолор ар тараптан кыйкырылды. Андай үндөр «Олжобай» уруусунун ызасын келтирди.

Жүдөтүп, чүңчүтүп жиберди. Бирин-бири астыртан карап алайышты, элейишти, серейишти. Ошондо Ийгилик атчандарды жөөлөтө бастырып арага кирди.

– Калайык! Хан көтөрө турган кишиңердин сөзүн уккула! – деп колун көтөрдү. Жабыла жарылдагандар дымырай түштү.

– «Үч уруктун» качантан бери келаткан Качы деген ханы бар. Үйдө жатып калды деп анын хандыгын кимге тартып бергени турасыңар? «Олжобай» уруусу турганда букарадан хан көтөрүүгө жулунушуңарга жол болсун? Качы болбосо Сабит, Бекиш бар. Алар болбосо Кашкарбай

бар. Кара тумшук Кашкарбай, аны кара басыптырбы, «Үч уруктун» үркөрдөй болгон биртике колун башкарбай? Жол да, жөн да Кашкарбайдыкы! – деди Ийгилик.

«Олжобай» уруусунун чалдары көтөрүлө түштү. «Сөз эмеспи! Ийгиликтин жалгыз айыбы букаралыгы. Болбосо, жөн да билет, жол да билет. Канетсе да жол Кашкарбайдыкы. Туура айтат. Туура сөздү туура деш керек», – дешип кужулдашты. Мантектин да, «Алыке», «Жамгырчы» урууларынын да шагы сына түштү. «Жаманга сый жарашпайт», «Келген сыймыкты кетирди», «Букара букаралыгын кылбай койбойт белем» – дешип күңк-мыңк болушту.

– Калкыбыздын капкачантан берки ханы Качы бийдин бул жерде жогун жоктотпой «Үч уруктун» колун Кашкарбай башкарат. Кана, алакан жайып батаңарды бергиле! – деп Ийгилик алаканын жайды. «Олжобай» уруусунун чалдары чур дей түштү. Берки эки уруунун чалдары алакандарын анчейин гана жайымыш, алкыш айтымыш болду.

Алмабектен кордук көргөндөн бери Качы бий калк аралап чыга албай калды. Ийгилик хандыкка макул болсо аны өлгөндүн үстүнө көмгөндөй кылып коёт эле. Анын үстүнө «Үч уруктун» ыркы бузулуп кетиши да көрүнөө турган иш болучу.

Каран түнгө кабылган калк далбаса кылып көтөрүлүп жатат. Бирок, жеңдирбесе жеңе албастыгын Ийгилик жакшы билет. Койгула, көтөрүлбөгүлө дегенде бары бир, жел колтук болуп желигип калган калк дегеле көнө койбойт. Кармашса жеңилет, кытай жерин карай качат. Акыры сандалып кайта келбей деги койбойт. Ак паашага каршы көтөрүлүшкө хандык кылган деген сөздөн өмүрүнүн акырына чейин өлгөндөн кийин да кутула албайт. Ийгилик ошолорду эске да, эсепке да алып хандыкты Кашкарбайга түртө салды.

Булар хандык маселесин кажылдашып турганда ой тараптан чаң уюлгуду. Чаңга аралаш чапкылап келат-

кандардын карааны көрүндү. Ат коюп келаткан аскер болсо керек деп дүрбөлөң түшүп калышты. – Кана эмесе, калкыңды башкар, Кашкарбай! – деди Ийгилик. Кайта тартып карыялар өз топторуна кошулду. Капысынан кол башы боло калган Кашкарбай калтаарып калды. Имерчиктеп Ийгиликтен кетпеди. – Карап тура бересиңби? Кол башылыгыңа киришпейсиңби?

– Киришкенде эмне кылайын!

– Барып Мантектин колун оң тараптагы баткалыш менен төмөндөтүп жибер. «Алыкенин» колун ортого кой. «Олжобайдын» колу сол тараптагы далдаада турсун. Ат коюп келаткандар аскер болсо «Алыкеликтер» качымыш болсун. Аларды кубалап өтө бергенде эки тарап эки жагынан кол салсын. Жөнө! – деди Ийгилик. Кашкарбай чапкан бойдон кетти. Албанын ээрчитип Ийгилик айры белес кайкаңды карай текирең-таскак менен жөнөдү. Белеске далдалана туруп: – Балам, байкап карачы! Аскер окшойбу, эмне окшойт? Чылбырыңды бери бер. Жөө басып кара.

Албанды жумшап жиберип атына өбөктөдү. Белестин кырына чыгып караган Албан – аскерге окшобогондуктарынын айтып кайта басты.

– Аттарын ойкутуп-кайкытып чапкылаштарына караганда дендери соо болбосо керек. Колдорунда сороктогон бирдемелери жүрөт, – деди.

– Ме, балам! Аттан. Бир аз төмөндөйлү. Бөлпүлдөтө бөрү желишке сала бастырышты. Төмөндөй барып кырдан кылтыйып карашты. Ат коюп келаткандар өтө берди. Аларга көрүнбөстөн тигил экөө аярдап артына түштү. Каракер ооздугун катырата чайнап башын жерге сала коёт, желигип желпинет. Албан кичине ныкыс берсе октой учканы турат.

Катуу келаткандардын караанынан заарканып «Алыкенин» колу карагай аралап жите баштады. «Олжобайдын» колу кетенчиктеп артын карай кылчактады. Жакындай бергенде «Жамгырчынын» колу жабыла ат койду. Эркул

өтүкчү: Жаал да! Жамгырчы! – деп бакырып барынан мурда каскагын суна зымырылды. Орус баладан тартып алып минген аты чындыгында казатка жарактуу экен, ыргыткан таштай кетти. Капталдата качырып калгандарды көргөндө эле, берки бараткандар аттарынан жалп-жалп ооп түштү. Аны көрүп Ийгилик Албанды карай ормоё күлдү.

Ат коюп чыга келгендердин мингендери жайдак, жүгөнсүз. Кай бирлери куру менен, кай бирлери аркан, жиптин үзүндүсү менен миңгичтерин астыңкы ээрдинен чалып алган. Ошондуктан түз чаба албай ойкуп-кайкып келатышыптыр. Колдорунда бирден көк союл. Кай бирлери чапанын, бир даары жөн эле кендир каптан жайдак көчүгүнө коюп алыптыр. Каракол шаарынан качып чыккан субай-салтаң малайлар экен. Алар аттарынан өздөрү эле топулдап түшө качканын көргөндө «Алыкенин» жана «Олжобайдын» колу кайта тартып катуу качырып жабыла жапырт келишти. Мантек аларды шылдыңга алып баш көтөртпөдү. Мурда берки эки уруунун адамдарына ооз ача алуучу эмес. Ийгилик чыйрала баштагандан бери, анысына сүйөнүп Мантек да тең атасынып, чомочосун чоң көтөрүп маңтаңдап калуучу болду.

Малайлардан калаанын, талаанын ал жайын, көргөн-уккандарын сураштырышты. Алар ошентип турганда айбалта, шалк этме менен куралданган жалоондой болгон эки жигит сабоолоп жете келди. Жеңдерин коломочтонуп, курларын сыртынан курчанган. Калпактарынын бир капшытын ичине имерип баса кийген. Күйүп-жанып турушат. Аттары желигип жер баспайт, көкүлдөрүн экчеп баштарын чулгутат.

– Ийгилик аке, сизге келдик! – дешти экөө тең жарыша үн чыгарып.

– Эмне, байлап алыш үчүнбү? – деп Ийгилик тамашалады.

– Жоок, жарыктык! Чакырыкчы болуп келгендигибизди айтып жатабыз. Ар жактан Алмабек баатыр, Садыр эли-

нен Шадман аке Көк-Белге келишти. Сизди күтүп турушат. Келсин, келсин, келбей койбосун дешти. Ошого келдик...

– Андай болсо, жакшы. Баралы.

Ийгилик Кашкарбайга назар салды. – Кана, кол башы, кандай дейсиз? Барганыбыз оң го?

– Ооба, барганыңыз оң болор.

Кашкарбай, Чаки, Мантек кошо бастырды. Ала-чололоп арт жакта Албан келе жатты. Колдон бөлүнүп биртике илгерилегенден кийин Кашкарбайга карап: «Бийдин айлында киши калдыбы?» – дей калды.

– Киши деле калган жок.

– Аныңар болбойт. Жоо жакадан, бөрү этектен алып турганда сагыраак, сергегирээк болбойсуңарбы! Алмабекке ишенчилик барбы? «Кагылышта хан өлөт» кылып, айгышып алган ажаан, эр бүлө жок, ээн калган бий, болушуңарды байлатып кетсе же майып кылып койсо аргаңар эмне болот? Ойлобойсуңарбы? Ээлигип алган ээн баштарыңа да сак бол. Жаалап жабыла кирип барып ноот болуп калышпасын. Баса, биз менен үч уруудан үч жигит барсын. Албан, о, бастыр балам! – деди Ийгилик.

Кашкарбай, Чаки ошо жерден кайта тартты. Мантек туугансып Ийгиликти жандай салып ээрчий жүрдү.

– Үч-төрт жигит менен барганың жупуну болор. Кырк-отуз киши менен шаңдуураак барсаң боло! – деди. Анын ак ниет менен айткан кеңешине Ийгиликтин ичи жылыды.

– О, байкушум, байкушум! Канчалык шаңдансам да мен баягы эле букара, аз уруунун, кала берсе Мантектин эле Ийгилиги эмесминби. Ансыз да аз айылбыз. Баатырсынабыз деп кыргынга учуратып жүрбөйлү! Байкагандырсың? Сен ак көңүлдүк кылып жана кудуткан бойдон төмөн карай кирип кеттиң. «Алыке», «Олжобай» качыңкы тартып карагайга далдааланышты.

– Ошону байкаган эмес экенмин.

– Байкашың керек. Аз болсо да айлыбыздын аркасы менен мен – Ийгилик, сен – Маке болуп жүрөбүз. Экөөбүздүн

кара башыбыз Качыга керекпи? Жок. Алмабекке керекпи? Жок. Кимге болбосун каралды кылар калк керек. А десе, у деп айлың ашуунун аркы бетине өтө качууга беленби?

– Белен. Опуруп-жапырып белендеп койдук. Аны эч кимге билдиргенибиз жок.

– Болуптур. Бара кой, – деди Ийгилик. Мантек кайта тартты. «Мени көрдүңбү, Ийгиликке тууган кишимин!» – дегенсип, аркылардын көз алдында атын алчактата, кайкалактап бастырды.

IX. КАНДУУ КАГЫЛЫШ

Августтун он бири – ачык-жарык күз эле. Бир болуштун калк карыткан, жер арыткан карылары, эл бийлеген эрендери, эстүү-баштуу берендери, акыл-эске тереңдери, пейли жумшак кенендери, киши сындуу караандары, дүнүйөкөр сараңдары – Көк-Белдин «Киндик-Дөбөсүнө» чогулду. Ар жактагылардан Алмабек, бер жактагылардан Шадман аке, тиги жактагылардан Ийгилик жанаша бастырып жай келишти. Жарданып турган калың топко маңдайлаша барып токтошту. Тизгинин жыя кармап Шадман аке үн чыгарды:

– Эл башына, эр башына түн түштү. Ажыдаар менен арбашууга, арстан менен кармашууга калкыңар кайыл болуп, бел байлап алды! Атылып турган октон да, алоолоп турган чоктон да, түпсүз терең суудан да, чылап берген уудан да, кулап учар жардан да, кыл көпүрө тардан да кайта тартар эмес. Карайлап турган калайыктын айласы эмне болот? Төрөлөр менен төбөлөшө беребиз дегенди айтасыңарбы? Же бул жоруктан кайтасыңарбы? Кана, ачык айтып ак сүйлөгүлө! – деди.

Толкуп-калкып турган калайык тунжурай түштү.

Кузгундай көзү кызарган, сакалы белине жете узарган, шалк этмесин кол каңжыгасына кыстарып, ай-балтасын санына таянган кабелтең карыя киши гана илгери карай

жутунду. Теминип-кагынып катардан чыкты да, атынын башын кайта бурду. Карыгыча зөөкүрлүгүн койбогон, «жоокерчилик» замандын жоругун айтып тойбогон, өзүнөн башка эч бир жанды сүйбөгөн, барды-жокту жамактата сүйлөгөн, баатырсынып баркылдаган кара жаак Каптагай деген бар эле. Көрсө, тетиги киши ошол Каптагай аке экен, калкты карап уйкаштыра сүйлөдү:

– Ээлеп алды төрөлөр, атадан калган конушту. Эрке койдуну болушту, эл кадырын билбеген Качы бий сынды доңузду. Жериңе кошуп сууну алды. Эми, эр бүлөңдү бүт бер деп, эзели эстен кеткис чуу салды. Алышабыз арбашып, кагышабыз кармашып. Көп эле болсо өлөбүз. Айдалып каңгып жүргүчө, төрөлөр менен төбөлөшүп көрөбүз...

Кара жаак Каптагай чал тизгинин ээринин кашына иле салып алакан жайды:

– Ушу сөздөн кайтканды, арбагы урсун атанын, этеги эки болбосун!..

Ошентип чуулдашты. Кай бир жашык адамдар, жөн эле боздошту.

Баталашып бүткөндөн кийин туу көтөрүлдү. Ар бир уруунун колу ар кайсы кокту-колот, тоо-токойлоруна житип жаткан экен, көтөрүлгөн тууну көргөндө коңторулуп келе баштады.

Алмабек менен Шадман акенин колу өздөрүнө коңшу селолорго чабуул жасасын «Үч уруктун» колу «Жылуу-Булак» селосунда топтолуп жаткан аскерлерди ошо тарапка бүгүнчө алагды кыла турсун; эртең бардыгы биригип «Жылуу-Булак» селосуна чабуул жасап кол салышсын дешти. Коломолу кол туш-тушка тарады.

Кашкарбай менен Албанды ээрчитип Ийгилик эл орунга отура эрөөлгө чыкты. Ошондо Ысык-Көл айланасы кара жалын өрткө, кызыл жалын отко, мунарланган чокко бөлөнүп калгандыгын көрдү. Тик багып кароого дитине албай: «О, кара наалат катуу күн, элди кара баскан го! Бу, эгин, чөптө не жазык?..»

Ийгилик ошентип атын моюнга камчы менен бир салды да, кайта тартып бастырып кетти.

Бир топ темир-тезек, эски өтүктүн кончторун байланып баягы өтүкчү эртең менен келди. Көрсө, кечээ күнү кечке жуук Алмабектин колу жасаган чабуулга катышыптыр. Алардын чабуулу оңунан чыгыптыр: кыргыздардын кыялы бузулгандыгын сезгенден кийин, кыштак калкы аскер жаткан чоң селолорго сыйлыгышып качып кетиптир. «Иллалла!» айтып чуркурап ээн калган кыштактарга ат коюшат. Ээлерин ээрчибей калган ит, карматпай качып калган чочко, тооктон башка көчөлөрдөн эчтеме табышбаптыр. Кыштактардын үйлөрүн аңтар-теңтер кылышат. Олжо-буйла издешет. Үйлөргө, үймөктөлгөн чөптөргө, бышып турган эгинге оттук чагып өрт коюшат. «Ширеңкенин жоктугу болуп калды. Эгерде, бир боо ширеңке болгондо, кышыктарынан да, эгин, чөптөрүнөн да эчтеме калтырбайт элек. Бүт күйгүзүп күлүн сапырып жиберет элек», – деп өтүкчү баатырсынды.

– О, куруп кал, куруп кал! – деди Ийгилик, атын моюнга чаап. Өтүкчү анын жактырбаганын туюнду. Бастырып кетти. Темир-тезек, эски өтүктүн кончтору сыяктуу олжого алгандарын карагайдын түбүнө катып таштады. Алмабектин кол-кошунун тозоттоп кайта кетти.

Алмабектин, Шадман акенин колу кечээ күнү ээн калган кыштакты ээн-жайкын аңтар-теңтер кылганга өздөрүнчө эрдесип, ишке жарагансып, көңүлдөрү көтөрүлүп, согуш жүргүзүүгө такшалып бүткөнсүп дардандап калышыптыр. «Жылуу-Булак» селосунда жаткан аскерлер менен кагылышуу үчүн эntenдеп эрте келишти. Түз эле селого ат коюуга бет алды. Өңүттүү жерлер менен барып чукул жерден качырып кирүүнү ойлоруна келтирбеди. Айдарым Жайык-Түз менен текирең-таскак урдуруп жүрүп отурушту. Селого тай чабым калганда Алмабек аттын оозун жыя кармап, «я иллаалап» ураан тартты. Аргымак сындуу аты арышын кере алып-учуп жөнөй берди. Кара жаак Каптагай камчы үстүнө камчы урду, айбалтасын

булгалап ала жөнөдү. Каскактын учун жапырып айтылуу өтүкчү алардан калышпады. Аларды көрүп арттагылар жапырт коңторулду. Кай бирлери ар түрдүү чүпүрөк менен баштарын бууп койгон. Көпчүлүгү тебетей, калпактарын баштарына баса кийген. Бардыгы тең оң колдорун коломочтонуп, жеңдерин курларына кыстарган. Кандары качып, өңдөрү кумсарган, кеженип-тиштенип келатышат. Эти кызып калган аттар албууттанып алып учат. Найза, каскактардын учу кагылышат, жарк-журк этет...

Кара таандай каптап жөнөгөн калың колдун арт жагына – күн карарып түн болду. Таш, топурак асманга көтөрүлдү...

Селодо топтолуп жаткан аскерлер эчак эле камынып, жоо келаткан тарапка бекинип, бугуп калыптыр. Артыкийинин карабастан айгайлап келаткан калың колдун чукул келишин күтүп тура беришти. Өлчөөгө жеткенде пулемёт, беш атарларды ызылдатып ышкырта берүүгө өтүштү. «Аллалап!» бараткан Алмабек алгачкы октордун бирине камгактай учту. Адегиче «жалп» дей түшүп Каптагай чалдын жаагы жап болду. Кандайча барып жер кучактаганын өтүкчүнүн өзү да сезбей калды. Мына эми, көзүң жаманчылыкты көрбөсүн, артта келаткан калың колдун алды жагындагылар боо түшө баштады.

Тигилер чабуулга өткөндө «Үч уруктун» колу туура туштагы кашаттын үстүндө турган болучу. Аркылар ат коюп калганда, булар да айкырып кошо жөнөмөкчү болушкан. Ийгилик кой-айлап тыйып турбаганда, ажалдын огуна өздөрү барып кириптер болмок. Азыр аркы тараптагылардын абалын көрүп, аттарын артын карай кетенчиктете беришти...

Х. ҮРКҮН

– Алмабекке ок жаңылып шейит кетти. Кара жаак Каптагай каза тапты. Арт жагыбыздагы калың кол нөөт болуп койдой жуушады. Азабым бар, ажалым жок экен,

сол колума ок жаңылганда сороюп жыгылыпмын. Кандайча, кантип жыгылганымды өзүм да сезбей калыпмын. Кыйладан кийин көзүмдү ачтым. Айланамдын бардыгы кор-шар этет. Көрсө алар окко учуп жаны чыкпай жаткан ат, адамдар экен. Алмабектин артынан кара жаак Каптагай экөөбүз айгайлап ат койгондугубуз ошондо гана элдир-селдир эсиме келди. Боорум менен жылыштай баштадым. Ат коюп баратканда сол жагыбыздагы чоң өстөндү жээктей чапканыбыз эсимде экен. Ошого жетсем жаным калары оюма келди... Каптап кирген калың колдун өлгөнү өлүптүр. Өлбөгөнү капкачан качып жоголгон окшоду. Анда-санда самыктап атылып турган октун ызгаарын кулагым чалып турду. Жанагы «билимот» дегенин ким көрүптүр. Жараткан кудайдын өзүнөн да кайта тартпай турган жүзүкара, тажаал эме болсо керек. Жакындатпай эле алда канча кишини ат-маты менен аймап-күймөп жибериптир. Түү, бети курусун! Берки замбирек дегени менен атса жан коймок эмес турбайбы.

Эс-учумду жыйгандан кийин өлө-тала баягы чоң өстөнгө жетип чулп дедим. Жан кургур оңой эмес экен. Жан талашып жөн эле суу ылдый өрдөктөй сүзүп жүрүп отурдум. Ок жеткис жерге узагандан кийин суудан чыксам ээр-токуму бооруна түшкөн бир ат жүрүптүр. Тизгини эки колуна чалынып узап кете албай турган экен, Дароо жеттим. Шапа-шупа жармашып «Я алла, көргөзөр күнүн, бар экенго» деп салып-уруп жүрүп отурдум. Бети курусун. – деп эл орунга отура өтүкчү келди.

– Карайлаган калк ажыдаардын куйругун басып алды. Кытай чегине өтө качпаса жан калбайт, камынып качкыла! – деп «Үч уруктун» колун, ханы Кашкарбайын баш кылып Ийгилик таратып жиберген. Арт жактан аскер келсе ар кайсы кырдан бир көрүнүп алагды кыла туралы. Үркүп-коркуп бараткан элге жеткирбестин айла-амалын иштейли, – деген. Үч уруунун субай-салтаң шайдоот жигиттеринен ондон киши алып жол тосуп жүргөн.

– Эсиңе эми келипсиңго! Бешатар, «билимот» чыга электе, найза менен сайышып, союл менен согушуп жүргөндө гана кыргыз кыйын болучу. Атылган ок «кыргыз экен, келме айтып келатат» деп кайта тартпай тургандыгын айтуучу белем? Жаның олжого калыптыр. Аялың эл менен кошо кача албай, кызыл чие балдарың журтка отуруп калгандыр. Бар. Барып көч ээрчи. Элден калба. Жараатың кандай? – деди Ийгилик.

– Оорусу бар. Эчтеме боло койбосмун!

– Жараатын оңдоп таңуулап берип жөнөтүп жибергиле! – деп Ийгилик бастырып кетти. Кырга чыгып айланага көз чаптырды. Кечеги түнү ушул убакта кып-кызыл жалынга курчалып жаткан Ысык-Көл айланасына бүгүн түнөрүп түн түшүп турган экен. Куш өбөк салып тура берди. Алды кийинин карабай алактап үркүп, көчүн айдап кокуйлап коркуп бараткан элдин элеси көз алдына келди. Эки атка кош артып, экөөн чиркештире жетелеп, Кубаткулуна айдагып үрккөн элден калбай кетип бараткан аялы Сыпайыны көз алдына элестетти.

– Өтүкчүңүз өлө коё турган эмес. Ок сол колунун булчуң этин жырып өтүптүр. Кийиз күйгүзүп жараатына таңдык. Жолго салдык, – деп акырын бастырып Албан келди. Бириндей бастырып берки жигиттер да чогулду. Баятадан ой жүгүртүп өбөктөп турган Ийгилик башын көтөрдү. – Ала-Тоону конуш кылып калтырган ата-бабанын арбагынан айлансак болот, жигиттер. Эсиңерде болсун. Алакандай Ала-Тоосу болбогондо, эбак эле тукум курут болмок экен. Тынчтык боло калса жака-түзүн жердеп, жоо жакадан аларда тоосуна чыга качып жан багып келген турбайбы. Аскерлер түн катып кубалабайт. Кубалаганда тоого чыкпайт. Түзгө сала кубалайт. Ошондо да «сактыкка кордук жок». «Олжобай» – жигиттери силер тетиги курбуга баргыла. Ичиңерден бирөөн өзүңөрчө он башы шайлап алгыла. Анан ошонун айтканы менен болгула. Кароолчу коюп сак жаткыла! «Жамгырчы», «Алыке» – жигиттери

силер да ошенткиле. Бир тобуң тиги кайкаңга, бир тобуң аркы ортону ээлегиле. Дагы айтайын сак жаткыла. Кароолчуңар уктап калып капилеттен бастырып койбогула. Албан экөөбүз ушул жерге ат чалдырабыз. Караан-паран көрүнсө дароо кабар кылып тургула...

Жалоондой болгон шайдоот жигиттер: «Жакшы болот, куп болот» – дешти. Шартылдата бастырып жүрүп берди.

– Эми, аттарыңды отко кой. Уктап ал, Албан балам! – деп Ийгилик жамбаштап жата кетти. Албан атын жайдактап, ээрин башына коюп берди. «Сакалдуу кишиге ат кайтартып коюп кантип уялбай уктайм» деп Албан уктабай жатууга тырышты. Бирок, кечке атка урунду болгон эме, уйкуга бат эле алдырып койду. Аскер чыгып калса кандай кылып алаксытуунун, илгери жылдырбай матап туруунун ар кандай акыл-айласын ойлоно берип Ийгилик таң атырды.

Албан таң сүрө ойгонду. Уялып калды. Тура калып канжыгасындагы бош чаначты чечип сууга барды. Тунук булакка колу, бетин чайкады. Чаначтын колунан суу көтөрүп келди. Ийгиликтин бети-колун чайытты. Эки кишиге ченеп чалап жасады. Чаначтын оозун кайрып «жутуп алыңыз!» деп чалап жуткурду. Алар ошентип турганда «Үч уруунун» жигиттеринен үчөө келди. Жылуу-Булактан кечтен бери жылт этип от чыкпагандыгын, кыштактан тышка чыккан жан болбогондугун айтышты. Үч тараптан келген үч жигиттин сөзү бирдей болгондугун Ийгилик эске алып койду.

– Ийгилик аке! Биз бир ат олжолуу болдук, – деп калды «Алыкеликтерден» келген жигит.

– Э, ал кайда жүргөн ат экен? – деп Ийгилик ээгин көтөрдү.

– Чылбыр, тизгинин сүйрөп жүрүптүр. Кейпи, кечээ күнү ээсин жуткан аттардын бири го!

Ийгиликтин оюнча булар бүгүн да ушу тегеректе болуш керек. Кокустан аскер чыгып калса, качууга жетише албай кечигип калгандарды кырып кетет. Тыяктан көрүнүп, быяктан көрүнүп аскерлерди матай туруш керек. Бирок,

эки күндөн бери жигиттер чалаптан башка эчтеме көрө элек. Кечээ күнү окко учкан аттардын этинен үч жигит жибертип алдыруу оюна келбей калгандыгына түндө өкүнүчтө болгон. «Олжолуу болсоңор соогат берерсиңер!» деп тамашалады. Жигит ат кармалганда эле Ийгиликке арнап коюшкандыгын айтты. – Андай болсо жакшы жигиттер экенсиңер. Ээсин жуткан аттардын бири болсо, барылап бүгүн биз аны жутуп коёлу. Эти кандай экен? Жегенге жарагыдайбы?

– Жарагыдай. Семиз. Ээси ким болсо да, кармап мингенине ары кетсе эле үч-төрт күн болгон. Кейпи, бир-эки таңашкан болсо керек!

– Андай болсо, ар бир тобуң экиден кишини кароол карап турууга калтыргыла. Калгандарың жогорулап карагай арасына баргыла. Адашып жүргөн атты союп этке тойгула, – деди Ийгилик.

– Казан-тулганы кайдан табабыз!

– Таш кордо кыласыңар.

– Мурда андай эмени көрбөсөк, кантип иштер экенбиз!

– Мен көрсөтүп берем.

Карагай арасындагы аянтчага барышты. Бир тобу отун алып от жагууга камкорлонду. Бир тобу атты туура тартып бата тиледи. Ийгилик камчысын мойнуна салып, алаканын асмандата жайып бата берди.

Арыдан-бери атты алып урушту: «Умунган, умсунгандарга» дешип башын кесип ыргытышты. Ичин жарып ич этин жерге оодарып салышты. Бир нече шиш учтап терини төөнөштү. Анан бир жүк кургак отундун үстүнө таштап коюп, тегерете жана үстүнө отун үйүп от жагышты. Бир чай кайнамдан кийин аласалдырып алды жагынын чогуна калыңдап коюшту. Айландыра, үстүнө отундан үйүп отту жага беришти. Тамак көзүнөн учуп калган жигиттер боорун, бөйрөгүн отко кактап жеп бир аз напсилерин басышты. «Бышты, бышты!» болгон учурда оттун чогуна шилеп таштап сыртын кырышты. Санын сан, колун кол устукан-

дады. «Туздун гана жоктугу. Болбосо, сонун бышыптыр»,
– дешип топ-топко бөлүнүп кескилеп жей беришти.

– «Эр азыгы менен бөрү азыгы жолдон» деген ушу,
жигиттер.

Кароолдо турган жигиттердин бири бери карай чаап
калды. «Карды ачып келатабы, же бирдеме көрүштүбү!»
– деди Ийгилик.

Аны-муну дегиче кароолдон келаткан жигит, мужуктун
берки башына, бу тарапты бет алып аскер чыккандыгын,
карааны отуздай көрүнгөндүгүн айтып келип калды. Бууга
бышкан этке тоюп ныксырап калган жигиттер дүрбөлөңдөй
түштү.

– Дүрбөлөңдөбөгүлө, жигиттер! Аттанып экиге бөлүнгү-
лө. Бир тобуң тиги чокуга, бир тобуң бу чокуга чыккыла.
Бастырып караан көрсөтүп чокуну тегерене бергиле. Бирде
сабоолоп катуу, бирде жайыла жай бастыргыла. Силер оң
тарапка, силер сол тарапка. Ошентип, тегеренип караан
көрсөтсөңөр: «эки тараптан көп кол убап-чубап келип орто
жерге чогулуп жаткан турбайбы» дешет. Тарткынчактап
калышат. Балким кайта тартышар. Антишпейт экен, мы-
набу кысыкка келгенде таш кулатып аргаларын түгөтүп
кайта кетире турабыз. Баргыла, тиги баятан бери кароолдо
тургандарды мында жибергиле. Эт жешсин! – деди.

Жабыла аттанышты. Эки топ эки чокуну экиден теге-
ренгенде, аскерлер токтоп калды. Анан селонун башына
барып жол тосууга бекиништи.

– Амалыбыз ишке ашты. Кечке чейин кезек-кезек көрүнүп
туруп күүгүм кирер менен алкым жолго салып кете беребиз.
Үркүп качкандардын арты бүгүн кашка сууну ашып кетет.
Кууган менен да эртең жете алышпайт, – деди Ийгилик.

ХІ. КЫЗЫЛ КЫРГЫН

Ар тарапка көз чаптырып, жер жезеп Албан үн ча-
кырым илгери бара жатты. Ак-Сайлуу булактын оозуна

чыгып «Текенин-Кашасы» деле турган таш короонун тушуна келди. Андан жогору үч тоонун аралыгындагы мейкиндикти бир карады да, атынын оозун тыккыйта тартты. Артка кылчайды. Калпагын колуна ала коюп булгалады. Арт жакта жай келаткандар тездете жүрүп жете келди. Албан колун жазгап «акырын, абайлагыла!» деп ишараат көрсөттү. Тигилер караган, бадалдарга калкаланып шыкаалай карашты.

«Текенин-Кашасынан» жогору, Түп суусунун бою, «Сан-Таштын» алды жагындагы мейкин түздө жер жайнаган кымкуут калың, көч баратат. Ошол мейкиндикке жеткенде ойрондош үчүн аскерлер артынан аңдып жүрүп отурган болсо керек, пулемёт орнотуп коюп ажал огун аркырата бүрктүрүп жаткан экен. Жүзү курсун, көчтүн арт жагын боо түшүрүп жибериптир. Тирүү пенде дитбагып карай албагыдай жорук болуп жатат. Адам дебей, жүк-жүктөгөн унаа дебей жуушап калыптыр. Көчтүн алды жагындагылар жабыла жандарын ала качып, быт-чыты чыгып калган. Корголорго же кокту-колот, же караган бута жок...

Моокуму канган көрүнөт, пулемётчу ок атууну токтотту. Көтөрүлүшчүлөрдү жазалоого чыккан отряддын өзүнчө бир тобу окшойт. Башчылык кылган офицер атчан аскерлердин алдына түшүп жөнөп калды. Ашыкпастан, шашпастан жете барды. Кара башын калкалоого жай таппай качып жүргөндөрдү аралады. Окторун аяды көрүнөт, он алтысы он алты кылычты ойното башташты. Кары, жашын ылгашпады. Туш келгенин шылый беришти. Кылыч тийгендер кезигеси кержейе түшүп чалкасынан кетет. Мойну жикирейе түшүп көмөлөнө жыгылат. Башы кылжыя түшүп кырынан кетет. Бир чапкандарын экинчи чаппайт. Жөн эле кылыч чабууга, машыгуу, кол үйрөтүүгө өтүштү.

Өңүт издеп турган Ийгилик ат үстүнө эңкейип жөнөп калды. Жигиттер да ошентшти. Баткалышка баш калкалап кашаттын алдына жетишти: – Албан, аттардын жайы кандай? – деди Ийгилик.

– Бардык аттар табында.

– Билимотчусу бейкут отуруп калды. Ат коюп анысын шыпыра өткүлө! Ар бириңдин айбалтаң колунда беленби?

– Белен.

– Ат койгондо кыйкырбагыла. Билимотчусун жойкоп өтүп, аркыларына чукул жеткенде жер көчүрө кыйкыргыла. Жөнөгүлө!

Албандын аты чү дегенде эле октой кетти. Беркилердин аттары да тап этине келип калыптыр, калышкан жок. Аттардын дүбүртүн укканда пулемётчусу да, анын жанындагы жардамчысы да секирип турушту. Катуу чочуган эмелер кайраттан да, аракеттен да ажырап шал боло калышты. Жигиттер аларга илинбестен зуу коюп өткөндө, берки экөө жер каба түшүп кала берди.

– Кылыч ойнотуп жүргөндөрдүн ар бирин экиден көздөгүлө. Бириң чала чаап калсаң, экинчиң далдап чапкыдай бол. Чукул калдык. Жер жаңырта ураан тарткыла! – деди Албан.

– «Олжобай», «Олжобай!» «Жамгырчы», «Жамгырчы!» «Алыке», «Алыке!»

– Ээн-жайкын эрки менен кылыч жумшап, кыргын салуунун кызыгында бириндеп жүргөн аскерлер дал боло түштү. Качырып баргандар айбалтасын сермей электе эле, атынан өзү түшө качкандары да болду. Кача берүүгө, же болбосо кол кайтарууга жарагандары болбоду. Аптыгып айласын таппай калган аскерлерди бир мертебе куюндай тийүү менен карандарын өчүрүштү. Калталаңдап качып жүргөн калк эмне болуп кеткенин сезүүгө чамалары келбеди. Ар бири турган жеринде делдейди. Өлүмүш болуп өлгөндөрдүн арасында сулап калгандар да көп экен. Андайларда узакка дейре козголо алган жок.

Ийгилик пулемёттун жанына келип атынан түштү. Ойрону чыккан он алты аскердин кылыч мылтыктарын, аскер башчысынын тапанча, турнабайын алып Албандар Ийгиликке келишти. Аттан түшүп пулемётту ары сала карашты. Бери сала карашты. Тилин биле албай коюшту.

Олжого алынганы он алты беш атар, он алты кылыч, бир тапанча, бир турнабай, бир пулемёт. Албан менен Ийгиликти кошкондо булар отуз эки. – Он алтыңа бирден кылыч, он алтыңа бирден беш атар. «Чүчүкулак» кармашкыла, – деди Ийгилик. Он алтысы мылтык, он алтысы кылыч асынды. Тапанча менен турнабай Ийгиликке калды. Окторун бүт алышты. – Мунусунун тилин өзүлөрү билбесе, биз биле турган эмеспиз, – дешти да, пулемётун Түп суусунун ийрилип аккан иримдеринин бирине кулатты да, бастырып кетишти.

Жер жайнаган калың көчтүн алды жагындагылар кыйла жерге узап кетишти. Он алты жан алгычтын карааны өчкөндөн кийин, кызыл кыргынга учураган көчтүн арт жагында тирүү калгандар эс акылын эми жыйнап, өлгөндөрүнө өкүрүүгө эми гана зорго жарашты.

«Эсил кайран атакем, эми кайдан көрөйүн», «Эсил кайран абакем...», «Эсил кайран бир боорум!» Аркырап-даркырашат. Ботодой боздоп зар эңгирешет. Бетин тытып тырманып жүргөн аялдар, чачын жулуп өз башын өзү койгулап жүргөн эркектер, анын бетин ары кылсын, эч бир пенденин башына келбесин...

Күйүткө күйгөндөргө жылуу-жумшак сөз айтса эркекп ого төтөн күчөп кетет. Муң-зардан заманасы куурулган Ийгилик ошону эске алды. – Ишке жарап койгонсуп силерге эмне жок. Өлүп бүткөн эмелерди ыйлап отуруп тирилтип алмаксыңарбы? Биз караалды болуп бүгүнкө ушул жерге түнөп берели. Курулай өкүрүп-бакыра бергенден көрө, жер чукуп өлгөндөрдүн жүзүн жашыргыла! Артыңардан дагы аскер келип калышы мүмкүн. Тез-тез кыймылдагыла, – деп бир сыйра аралап чыкты. Бардыгынын жаагы жап болду. Өңгөчүн тартып бышактап, ар кимиси өлгөндөрдү жашыруунун аракетине өтүштү.

Алдуу-күчтүү айрымдары өлүктөрүн жашырууга жа-рады. Көпчүлүгү «кудайдын өзүнө аманат» калтырып, коркуп калган байкуштар өз баштарын ала качкыча, куткаргыча шашты...

ХII. КАРА СҮРГҮН

Түп тараптагы – Белек уруулары, Түргөн тараптагы – Арык тукуму, Күнгөй-Аксуу, Байсоорун, Чолпон-Ата, Чок-Тал тараптагы саяктар үрккөн бойдон качып отуруп ушул жерге: Үч капкак, Айгыржал, Нарынкөл, Байынколго келип камалды. Бардыгы жалаң ат, жайдак кош. Кара таандай каптап жер кайкыйт.

Кырк артууга салып кырканы кыркалай качкан элдин да, малдын да турасы түгөнүп бүткөн. Шилекей, шарб деле турган ылаң жармашып уй баласын тегиз жылдырбай койду. Дан аттуудан эл ичинде эчтеме жок, жалаң гана этке карап калышкан. Туз жок, эттин татыгы да эчак кеткен. Тамеки, насбай түгөнүп бопоросчу, насбайчылар баштарын көтөрө албайт. Кабарчыкташат, эчтемени кыртыштары сүйбөйт, жок жерден кычык чыгарышат. Колунан келген үй-бүлөсүн бөйдөй куурат. «Ач арбактай» арбайган ачарчылык малсыз-алсыздардын жакасына жармашып, этегине эрмешип алды...

«Казатка» аттануу, төрөлөр менен төбөлөшүү, өлтүрүп казы, өлүп шейит болуу жөнүндө жаздан тартып айтылып жүрүүчү буркан-шаркан сөздөр азыр эч кимдин оозуна кирбей да, чыкбай да калган. Эптеп-септеп күн өткөрүүнү, тентип-телмирип болсо да кара жанды калкалап, илбий-силбий болсо да тирүү жүрө турууну эңсеп калышкан...

Мына үч айдын жүзү болду. Чек арачы черүүлөр чектен өткөрбөй кайта айдайт. Замбирегин сүйрөтүп жазалоо отряды такымдап арттан калбайт. Эл бийлегендер бир чети жандарын качырып, бир чети элдеги караманча жарды-жакырлардан малдарын жашырып алда кайда, алыска житип жоголгон. Төрөлөр болсо кырганын кырып, кырып бүтүрүүгө жетишпей калгандарын кытай жерине сүрүп таштоону, ээн-эркин болуп кала берүүнү ойлойт. – Падышага каршы көтөрүлүү кандай болот экен, көздөрүнө

көрсөтөлү, эстерине келтирели, акесин тааныталы, тирүү калгандарын өлөр-өлгүчө унуткус кылып коёлу, – дешет.

Көтөрүлүштөн көңүлү кайткан калың эл ошол учурда «Кайта тарткыла. Жай-жайыңарга барып тиричилигиңерге киришкиле» деген бир ооз сөз укса, тебетейлерин көккө ыргытып, падышага кайтадан багынып берүүдөн баш тартпай турган абалга келген эле. Андай сөздү угуунун ордуна мына, бүгүн замбиректин заңкылдаган үнүн угушту.

Замбирек түш ченде, уюлгуп жаткан топко байлай атылды. Камалып жаткан калың элдин быт-чыты чыкты. Кайда качарын билбей калк карайлады. Өйдө-төмөн удургуду. Бирине бири урунуп темселеди. «Качканга кара жер куурулат». Калтаңдап калган элге кең дүйнө тарып супуранын бетинче көрүнбөй калды. Кимди ким көрдү, «бала белде, аял жолдо». Ар ким кара башын ала качуу аракетине өттү...

– Аскерлер Төтөнүн белин ашып түштү. Кырып келатат. Жоюп келатат. Арт жактагылардан дым чыкпай калды. Тып-тыйпыл болду. Чектен өтө качпагандарда жан калар эмес. Өлгөнүндөн калганың чекти карай тырмала, – деп, арт жактан алдастап келаткандар кыйкырышат. Алардын кыйкырыгы ооздон оозго өтөт, ошо замат аңтаңдап алда бараткандардын кулагына шак дей түшөт...

Дүрдүгүп баратышат, сүрдүгүп баратышат. Тыгылыша да, сыгылыша да качышты. Качкан элдин алды дигер ченде Музарт дайрасына барып такалды. «Аңгектен качсаң, дөңгөккө» дегендей жорук болду: ноябрь айы, дайрага калдыркан муз каткан, кузгундап илебинен ашып жайнап калган. Кечүү бербей турган кашатка камалышты. Кечүү таап кечүүгө арт жактан шыкап келаткандар буяма бербеди. Сүргү менен сүргөндөй түртүп, карайлап тургандарды кашаттын кырынан дайраны карай улам-улам, кайта-кайта түртүп түшүрө берди. Алкына-жулкуна шараккан шыргалаң дайра жалмап жута баштады, ала салдыра аңкуштатып агыза берди.

Арт жактан сүрдүктүргөндөрдүн күүсү адегенде кашаттын кырына жардана калган жөөлөрдү дайраны карай түрөп күү түшүрдү. Дайрага жалп-жалп урап жыгылгандар этектерин делдейтип энтигишти. Аңкуштап алга карай жүткүнүмүш болушту. Кай бирлери карайлап кайта тартууга далбаса кылды. Биринин этегине бири жармашты. Бары бир, шар аккан дайра арыдан бери бурдап-сурдап жутуп жиберип жатты. Аны көргөн элдин эки чети кечүү издеп суу бойлоп жөнөдү. Бирок, арт жактагылардын улам кайтоолдогон толкуну, орто жерде тыгылышып калгандарды дайрага кайта-кайта уруп түшүрүп жатты.

Тигине! Жаш балалуу аял баласын колунан чыгарып жиберди. Кармоого аракеттенип жүткүндү. Суунун шары этегин моймуна түрдү, тоскоолдук бере албай көмөлөндү. Анда-мында ар кайсы мүчөсү эрең-серең көрүнө барып карааны өчтү. Берки, бой тартып калган кыздын чачы желбиреп барып сууга чабылды. Бир жолу кулач урду, үч, төрт ала салдыргандан кийин көздөн кайым болду. Ыргып түшкөн кундуз тебтейи айланкөчөктөп артынан кетти.

«Аксакалын жайкаган,
Карыдан канча чал акты.
Качкындар кошун жүктөгөн.
Карадан канча мал акты.
Аңкуштап акты балдары,
«Аллалап» – акты чалдары.
Акыя карап тургандар,
Калды экен кантип жандары...»

Арттагылар окко учуп ноот болду. Алдагыларды аймап-күймөп дайра жутуп жатты. Сыгылышып, тыгылышып, турган орто жердегилердин төбөсүнөн көк түтүн уюлгуду. Ошол учурда ар жактан келген жети киши аткылап келаткан аскерлерди алыстан тозооттой чабышты. Бир канча аралыкка илгерилеп кашаттын далдасына жеткенде токтоло калышты. Аскерлер тобун жазбайт, жаматташа жакын жүргөндүктөрүн байкашты. Карааны

кырк, элүү чамалуу. Атка сүйрөткөи замбиреги артында келатат.

Алтоо эки экиден үчкө бөлүндү. Экөө арт жагынан айланып өтүп аскерлердин аркы тушуна барды. Экөө өңүткө түшүп аскерлердин алдын утурлады. Алар мерчемдүү жерге жеткенде бер жакта калган үчөөнүн экөө кайта тартып кашатты имерилди. Далдоорок жерге жетип аттарынан шып-шып түшө калды. Мылтыктарын ээрге арта салып бир-нече жолу топко байлап ок чыгарды. Аларга удаалаш аркылардын мылтыктары үн берди. Аскерлер ийриле келип замбиректи тегеректей калды. Үч тараптуу атылган мылтыктардын үнү, аскерлерди шарактап кайта качып чыга берүүгө аргасыз кылды.

Аскерлер үч тараптан атылган мылтыктар бешатар экендигин үнүнөн дароо билишти. «Баягыда алдырып жиберген он алты беш атар ушу жерде экен, пулемет алды жакта аңдып жаткан болуш керек» деген ой менен артка карай чегинди. Андай болбогондо күн баткыча дагы далайды боо түшүрмөк болучу.

Жоонун мизин кайтарган алты жигит айлана чаап жалгыз калган кишиге кайта келишти. Тиги киши айланып аңтара карап тура берди. Кыйладан кийин качып бараткан калктын артын карай жигиттерин ээрчитип желе-жорто жүрүп калды. Тамтаң уруп качып бараткандарга жоонун кайта качкандыгын кабар кылышты. Туш-туштан алкыш айтып: – оозуңарга май! Өзүңөр ким болосуңар? Айланайындар! – деген үндөр чуулдады. Жоонун кайта качышына жөн эле ишене коюшпайт эле. Алардын өңөрүп жүргөн мылтык, асынып жүргөн кылычтарын көрүп, ошондон улам ишеништи. Жөөлөр көчүктөрүн жерге койду. Кай бирлери чалкасынан, кырынан түшүп эс алууга жыгылды.

– Жоо качты, жоо качты. Эс-акылыңарды жыйгыла! – деген арттагылардын кыйкырыгы, биринен бирине улаанып, алдыңкыларга ошо замат эле жете барды.

– Аскерлер элдин үшүн алыш үчүн топко байлап зам-бирек атышы этимал. Ошондуктан тобуңарды жазгыла. Бириндеп жайыла качкыла. Эми, ошентип кыйкыргыла! Музарт дарыясынан өтүп кетсеңер, тирүү кутулганыңар, – деди Ийгилик. Бул кабарды да чагылгандай учурушту.

Тигилер бастыра берерде: – о, айланайындар. Өмүрлүү болгула! Бооңор чыйрак болсун. Телмерип темтеңдеген ушунчалык калайык-калктын батасы тийсин. Өмүрүңөрдө кор болбогула! Аты-жөнүңөрдү айта кеткиле, калк уксун, кагылайындар, – деди, ташка көчүгүн коюп демигип отурган киши.

– Ийгилик, Ийгилик дегиле! – деп Албан атын алга карай теинди.

– Ийгилик болсо, кабарын укканбыз. О, Ийгилигинен тегеренейин. Жоонун мизин кайтарган Ийгилик экен! – деп тиги киши ордунан тура калып кыйкыра сүйлөдү. Анын сөзү да ооздон оозго өтүп алда бараткандарга жетти.

Тигилер биртике узар менен Ийгилик айткандай зам-бирек күрүлдөдү. Кайда түшкөнүн, канчаны талкалаганын ким көрдү, ким эсепке алды, – иштин бул жагын азырга чейин эч ким биле элек.

ХІІІ. «АТАЛУУ УУЛ КОЖОЛУУ КУЛ»

Иттин жумушу итчилик этиш, андан башка колунан эмне келет. Ээсинен ажыраган иттер талаалап каңгып кетти. Кийинчерек ээсинен эчтеме артпай калган иттер да аларга барып кошула берди. Тоңуп өлгөндөрдү талап жеп топ-топ болуп жол бойлоп калышты, Кабыгына катып калган иттердин тез эле көкүрөгү чыгып, көздөрү кызара берди. Мурдарак, тирүү кишилерди көргөндө кыйпычыктап, өздөрүн айыптуу сезип жалтайлап качып калучу. Эми, өлүп жаткандарга алымсынбайт, тирүү кишилерди тооруп акыйышат. Иттерден коркуп адамдар жалгыз-жарым жолго чыкканды койду.

Качкындарды чек арачы черүүлөр ар кайсы жерден терип-тепчип кайта айдайт. Арып ачкандардын бир канчасы жолдо калып ит менен кушка жем болот.

Качкындарды кайта айдап келип чекке жакын Өр-төңдүн токоюна камайт. Бир күн, эки күн анда турумун болушат да, кайта качышат. Дагы бир канчасы жолдо калат. Карга, кузгун жана кутуруп алган иттерге той түшөт.

Малдуулар, алдуулар алда кайда – Күлжа, Чолок-Терек, Көк-Терек тарапка кирип кетти. Чычая качууга кубаты жок малсыз-алсыздар бирде бери карай айдала берип, акыры карааны суюла шүмүрөйүп, эки ортодо шүмшүк болду. Ары, бери тамтаңдай берип көпчүлүгүнүн тарпы талаада калып жок болду.

Ушу чоң калаба, зор бүлүнчүлүктө Качы бийдин бүчү-бүлдүргөсү үзүлгөн жок, чып-чыргасы корободу. Жылкы малынын саны ошо жылы арам-адалы аралашып бир миңге чаап чыккан. Мурдатан эле жылкысы жыл сайын ушу Текес тарапта – калмак арасына кыштап чыгуучу. Калмактардын Байынжыргал деген чоң байы менен алышман-чалышман болучу. Анын жардамы менен чек арадан шыдыр өтгү. Агыяз деген жерге барып жайкалып жата берди. Басташып, касташып жүргөн Алмабеги болсо антип санаасын тындырды.

– Ата-бабамдын арбагы кантип эле Алмабек кулча болбосун. Таба эмес, тобо, – дейт Качы бий.

Бекиш старчын эки-үч киши ээрчитип күндүз эки жакка бастырып эл аралайт, жер чабыттайт. Кечке көргөн укканын кечинде келип бийге баштан аяк баяндап турат.

Кадимки Каракул эт бышырууга бүгүн эрте камынды: аркандын үзүндүсү менен сыртынан бүйрө курчанды. Эки этегин курга каңтара кыстарды да, карсылдатып отун жарды. Чүйгүн эттерди бүлөөлөнтүп кайната берди. Кызалак күң казанаяк жакта бүжүрөп өз милдетинде болду. Заңкайган боз үйдүн ичи лапшып жай күнкүдөй саймадирейт. Бийдин ардактуу ар бир бүлөсү өз ордунда,

калың төшөлгөн кийиз, көлдөлөндө жай баракат жадырап-жайнап отурат.

Бекиштин бүгүнкү баяндамасында кызыктуу эчтеме болгон жок. Ийгилик жөнүндө сүйлөй баштаганда бардыгы кулак түрүп оңдоно отурушту. Каракул да, Кызалак да сөз аңдый отурду.

Эл адеп коркуп-үркүп качып калганда, «Жамгырчынын» жакырлары орундарынан жыла албай отуруп калган экен. Мантек элүү башыдан эч кимисине кайыр болбоптур. Малы ала качып бардыгынан мурда жөнөп кетиптир. Ошондо, аял башын эр кылып Сыпайы жеңе баш-аягын жыйнаптыр. Ийгиликтин кадырын салып бирөөлөрдөн мингич, бирөөлөрдөн кош артууга унаа таап, бардыгын аттап-тондоп көч ээрчүүгө жараптыр. Бирин бирине учкаштырып, бирин бирине чиркештирип элден калтырбай бардыгын аман алып келиптир. Ийгиликтин айылы азыр жогору Жамантай-Булак деген жерди кыштап жатыптыр, аны айтып берди.

«Ок өтпөс бой тумарын» таратып жүрүп Ийгиликтин Жума молдо деген агасы элден бир короого жакын кой, эчки, улак, козу чогултуп алган экен. Анысы эл үркөрдө койлорун айдап Бедел ашуусунун берки түбүнө барып белен туруп, эл качканын угар замат Турпанды карай кирип кетиптир. Берки Чеңгелдей деген агасы демейдегисиндей эле эч кимге ыркын кошбостон өзүнчө келе жатып, Кан-Теңри тоосуна келгенде анын бир кычыгына мал-салы менен жашырынып жалгыз үй калыптыр. Бекиш муну да айтып берди. Анан жаздан бери Ийгиликтин эл үчүн иштеген акыл эстүүлүгүнүн айрым учурларын эске салды: – Азыр ойго барсаң да – Ийгилик! Тоого барсаң да Ийгилик! Калайык калктын чоң-кичисинин оозуна тегиз кирип калган экен, – деди да Бекиш тим отуруп калды.

Ийгиликти мактап сүйлөгөн Бекиштин сөзү Камкага да, анын тестиер болуп калган уулу Бакирге да, Сабитке да, ал гана турсун казан кайнатып отурган Каракул менен

ар жакта бүжүрөп отурган Кызалакка да жакты. Бирок, Бийге такыр жаккан жок. Угарын ыклас коюп укса да, ичи тарып, андай мактоону Ийгиликке ыраа көрбөй туталанды, ызаланды: – Ийгилик ошондой кыйын болуп кетиптир дечи? – деди Бекишке алая карап.

Бекиш кың эте албады. Сөзгө Камка апа аралашты.

– Киши болсо Ийгиликтей болсун! – деп Камка апа үнүн жасады.

– Ийгиликти бир мактоо менен эле, жеңенди ашык кылып койдун белем, Бекиш старчын? – деп чалкасынан жаткан бий оонап кырынан жатты. Баш жагында отурган Камка апа: – Ийгиликтей кишиге аял мен эмес, такыялуу кыздар да, тастарлуу келиндер да, калдысы эстүү-баштуу эркектер деле ашык болбойбу, бийим?!..

– Ашык болуп кетсең барып тийип ал! – деди бийи.

Бетке чапкандай орой айтылган сөзгө отургандардын баары ичиркене түштү.

– Бий чанган аялды Ийгилик албайтко! Мейли, андай эле менден кутула жадап калсаңыз, албаса да айлына барып кире коноюн. Келиниңе калың бере элексиң. Калыңга тогоштуруп менден да кутул. Мал коротбой, ошенткениң жөндүү болор, – деп Камка апа чыйыттай сүйлөдү. «Сөзүмдү кандай кабыл алып жатышат экен» деп Сабит менен Бекишти астыртан карады. Таамай айтылган сөзгө экөөнүн кыбасы канып тургандыгын байкады.

Бий таш тиштегендей жаагы жап болду. Кайта оодарылып тескери карап жатты. Камка апа сүйлөнүүгө өтү.

– «Куда болгуча кулу-бийиң сураш. Куда болгондон кийин кул да болсо сыйлаш». Кызын өзү таңуулаган жок. Өзүң жармаштың. Күчкө салдырып ала качтырып алдың. «Кылгылыкты кылып, кыл жип менен бууп» коюп, кудаңа бир ооз жылуу сөз айтканың жок, – деген мааниде сүйлөдү. – Анан – бийим чынбы? Чын! – деди.

Дегеле көңүлүндө кири жок кең пейил киши экен. Алмабек атка таңдырып өлүмгө алып баратканда көңү-

лү түтпөптүр, өз башын өлүмдөн өзү ажыратып калды. Макул, сөөк болгондон кийин ал ошентешке милдеттүү эле дейли. Бирок, сыйга сый болуш керек эле го, бийим? Чынбы? Чын дей бериңиз!

Айлындагы ага-тууганыңдын бардыгы өзүңдү ээн калтырып казатка аттанып кеткендиги эсиңизде! Эрегишип жүргөн Алмабек «Кагылышта хан өлөт» кылып коёбу деп сенин күтүүңдү күткөн киши, ошондо жалгыз эле кара-чечекей кудаң Ийгилик болбоду беле? Элеңдеп эсибиз чыгып отурганда анын жиберген кишилери келип санаабызды тындырды. Эл четинде, жоо бетинде жүрсө да, эсине алып ошенткенин кантип унутабыз, бийим!

«Канын көкөрлөп, башын канжыгалап» калкты калкалаш үчүн, аскерлер менен арбашып, жоо бетинде калды. Эч болбогондо кудагыйың менен жалгыз эркегине кайрылышпастан өз башыбызды ала качып жүрө бердик. Мунубуз адемгерчиликке такыр жатпай калды, чынбы, бийим!

Дагы эле кеч эмес, жолун жолдогонубуз жакшы. Ал акылсыздыгынан эл оозуна кирип отурган жери жок. Анда да намыс бар. Минте бере турган болсок Алмабектен көрө албай калганыңды эми как эле ошол Ийгилик кудадан көрөрсүз. Айтты-койду дебегин. Ийгилик сага катылса, эч ким аныкын жөнсүз дебейт. «Сооп кылыптыр Ийгилик, намысы бар эр экен» деп эл анын сөзүн сүйлөйт, бийим.

Сиз мени Ийгиликтин кызынын калыңына өткөрмөк болдуңуз. Калыңга кете турган катын болгондон кийин, эмнеге аянайын. «Тартынбастан айтып коёюн. Тартына турган эмнем калды! Өтө кеткен көксүз, ошо көктүгүңдүн салакасы балдарыңа, жерге-жегиңе тийбесе эле болгону. «Чөптү кордосо көзгө зыян болот» имиш. Сиз эле лөк, калгандардын бардыгы чөп эмес. бийим...

Бий кайта көтөрүлдү:

– Букарама, ооба, тиги кулума барып кулдук урушум керек экен го? – деп башын көтөрдү.

– Баруудан намыс кылсаңыз барбай эле коюңуз. Ал эми үйүңүзгө чакыртып алып ырайлашуудан да намыс кыласызбы, жарыктык бийим?

– Букара кулума төрүмдү тепсете албайм...

– Андай болгондо, анын кызына уулуңуздун төшөгүн эмне үчүн тебелеттиңиз?

– Болду, сөздү көбөйтпө! Этиңер бышса чыгаргыла, – деди да туруп отурду. Эттен күндөгүдөй жей албады. Төшөгүнө жатканда ооналактады. Кышкы кирген буурадай тишин кычыратты. Ийгиликти кандай кылып басып коюунун, баш көтөртпөй чүнчүтүп таштоонун ар түрдүү амал-айласын ойлоду. Начар уктады. Эртең менен Байынжыргалды чакыртып алды. Мейманчылык бүткөндөн кийин узатыш үчүн тышка чыкты – Жамантай-Булакта Ийгилик деген жатат. Төрөлөрдүн аскерин кырып, жыйырма беш атар, кырк кылыч, бир «билимет» менен келген. Ушу баштан анын колундагы куралдарды алып койбосоң, түбүндө сенин башыңды да, менин башымды да ошо Ийгилик жейт. Киши кошуп берем. Айлын таап, өзүн көрсөтүп берет. Бирок, бул кабар оозуңдан башка кишиге чыкпасын, – деди да, узатып жиберди.

Бийдин үйүндөгүлөр мейман күтүп, аны узатып жүргөндө Кызалак Берметке жылып жетти. Бий менен Камка апанын түндө сүйлөшкөн сөздөрүн төкпөй-чачпай бүт айтты. Ал сөздү уккандан кийин Бермет Камка апасына барды. Бий үйдө экен. Келгенден бери салт боюнча бийге жүзүн да көрсөтө элек, жүзүн да көргөн жок. Ошондуктан үйгө кире да албады. Камка апа өзү чыкты. Бермет жүгүндү, Камка апа алкады. Бир аз обочолой басып, эмне жумуш менен келгендигин сурады. Бермет муңая карады. Уккан сөзүн айтса Кызалак апа оор абалда калат. Үн чыгара албай туталанды. – Балам, чыдаган жаның дагы чыдай тур. Эмне угуп, эмне айтайын деп келгениңди билем, – деп мойнунан кыса кучактап койду. Бар, күйөөңө деле эчтеме айтпа. Капа кылба анын колунан келген иш болсо, мындай

болбойт эле. «Чапанчанды чапса көйнөкчөнгө доо кетет». Мен да букаранын кызымын. Менин көөнүмө деле доо кетип жүрөт. Баракой, балам! – деп кайта узатты.

Бермет жер карап кайта басты. Албан менен өз атасы бийге кылган жакшылыгын эсине түшүрдү. Ошондо бийди ажыратып калбаганда иш эмдигиче башкача, бир жаңсыл болуп калмак, ошону ойлоду. «Жоо аяган жаралуу» деди да, үйүнө барып кирди. Сабитке сыр алдырбаска тырышты. Бирок, ыза-кордук, кемсинтүү, илең-салаң кылып баш көтөртпөдү. – Тер карыштырып алгамын го, чекем эле какшайт. Чекем-ий чекем, – деди. Сабит да анчалык баёо жигит эмес, чекесин эмне какшатып жаткандыгын тез эле түшүнүп койду. Түшүнгөндө анын колунда эмне турат. «Аталуу уул, кожолуу кул».

XIV. КЕРМЕ КЕЗЕК

Ай караңгы болгон менен жер бети аппак, кары чилде каарын төгүп какшанып турган кышкы түндөрдүн бири эле. Казы-картага кабалтең тойгон Качы бий дүйнө капар уйкуда жаткан. Тыштан үйгө кирген жигит коломтону көсөдү. Кечке жагылган оттун чогу кызарып жайнай берди эле, үй ичине биртике шоола түштү. Жигит мылтыгын таяна туруп – бийим, ойгонуп койбойсузбу!? – деп үнүн көтөрүңкү чыгарды. Бийи кебелбеди. – Караңгы түндө карайлап кайдан келген кара тумшуксуң?– деп Камка байбиче гана жууркандан башын чыгарды. Мылтыкчан жигит «Жамгырчы» уруусунун бир баласы экендигин айтты. Ошондо Качы бийдин жүрөгү шуу дей түштү. Эмне себептүү түн жамынып жүргөндүгүн түшүндүрө баштаганда бий төшөгүнө тереңдеп кирип бүрүшүп калды.

– Бийим, Ийгилик акеме тукурган Байынжыргалыңызды ит аткандай атып таштадык. Эми сизге келип отурабыз, – дегенде бий, караңгы түндө кара жанын кайда корголоторун билбей темселеди. Ажалым анык жеткен

экен деп катуу коркту. Чып-чыргасы коробостон «тулкүсү түштө улуп», жыргап-куунап жаткан бий, түн ортосунда, өз үйүндө, төшөктө жатып мындай ишке кириптер болуу капарына келиппи, үч уктаса түшүнө да кирген эмес. Эми, түз эле жүк жыйган тактанын алдын көздөй оонай баштады.

Жигиттин «бийим, эми сизге келип турабыз» деген сөзү Камка байбичеге да октой тийди. – Койгула, балдар. Шайтандын азгырыгына кирбегиле, – деп төшөгүнөн суурулуп чыкты.

– Сакалдуу башы менен бий акем өзү шайтандын азгырыгына киргенде, биз эмне, азгырылбас болуппузбу, – деп тамыр калмагын бий Ийгиликке, анын айлына тукургандыгын айтты. Ал сөздөр, байбиченин кулагынын сыртынан кетти. – Чоң Калмагын өлтүрүп койсоңор, мында качып келип башы батпай, балтыры сыйбай жүргөн элдин айласы эмне болот? – деп капаланымыш этип, өзүнчө күңкүлдөдү.

– Элдин убал-сообу болсо бийиме, бий акеме болсун, Чоң калмагын биздин айылга, тиги Ийгилик акеме тукурбаганда мындай иш болмок эмес, Камка апа! – деди мылтыкчан жигит.

– Чоң калмагын өлтүрсөңөр, эми бийге тап коюп калсаңар. Эл ичине батпай каласыңар го? Кайда барып баш калкалайсыңар?

– Кулак уккус, көз көргүс жерге кетебиз...

Камка байбиче жармаша кетеби деген сактыгы болсо керек, жигит мылтыгын оңтойлоп, бир аз кетенчиктеди. – Колундагы эмеңдин түрү суук көрүнөт, көп эле корондото бербечи! – деп Камка байбиче эшикти карай бет алды. Ошондо тактанын алдынан: – берки кишини ар жакка ала кет, – деген үн чыкты. Ал бийдин үнү экен, эчак эле тактанын астына тыгылып алыптыр.

Байбиче менен мылтыкчан жигит үйдөн сыртка чыкты. Албан менен дагы бирөө Берметти аттап-тондоп коюп ар жакта даяр туруптур. – Кара тумшук, Албан! Агаңдын

канына зобун кылба, – деди байбиче. Албан анчалыкка барбастыгын, бирок, бийдин жылкысынан өзүнө тийиштүү энчисин айдай кете тургандыгын айтты. Кош айтышып бастыра берерде, алиги жигит – чоң Калмакты атып таштадык деген сөздү, бийди коркутуш үчүн анчейин апырылтып койгондугун байбичеге эскертти да, жолго түштү.

Тигилер жөнөп кетер менен байбиче үйгө кирди. Бий тактанын астынан суурулуп чыга албай жатыптыр. – Тигилериң кетиштиби? – деп башын көтөрмөкчү болду эле, чекеси тактанын кырына шак дей түшкөндө, көзүнөн от чагылып кетти.

Текес тараптын кышы кандай болорун өз көзү менен көрүп, өз башынан өткөргөндөр гана жакшы билишет. Үйдөн чыгып биртике тура калган кишинин сырты бир заматта аппак кебезге айлана түшөт. Кыш чыкканча кең Текестен карарыңкы, эч болбосо – бозоруңку эчтеме көрүнбөйт. Бардыгы ак шейшепке чулганат да турат. Тү деген түкүрүк жерге түшпөйт. Атчан бараткан адамдын кирпич кашына атынын ар бир түгүнө күмүш күбөк жармашып шаркылдайт да калат. Эгердс сакал, мурутуңуз болсо, анда, өзүңүздү төрөп өстүргөн энеңиз да, бир заматта тааныбай калышы этимал. Ал эми Текестин кенендигин, ээндигин сиз сурабаңыз, биз айтпайлы. Тетиги «Чекиртинин» оюнда, «чет капкактын» боюнда кетип бараткан топ караан Албан, Бермет жана берки эки жигиттин карааны. Бир сапарында иштери оңунан чыкты. Саат-сабырдан тышкары болсо, эл тура «Жаманбай-Булак» тагыларга шартылдап жете барышат, мына, азыр кулан өөк болуп таң сүрөйүн деп келатат.

* * *

Калмактар атка абдан чыйрак болот, аттангандан тартип жетер жерине жетмейинче желишин жезендебейт. «Жаманбай-Булакты» өрдөп бараткан тетиги топ-калмак да бөрү желиш менен келатышат. Күн улуу шашке бол-

ду, Албандардан алигиче дарек жок. Сыпайы жеңе да, Ийгилик да сары санаа болуп алачыгында отурганда, калмактар ыкчамдата жүрүп жете келди. Ал жердеги жолум алачыктарга экиден, үчтөн бөлүнө барып тосмолоп калды. Алачыктардан тышка киши чыгарбады, бир алачыктын адамын экинчисине бардырбай, корголотуп коюшту.

Тамыр калмагын бий Ийгиликке тукурганын кече күнү Кызалак күндөн уккандан кийин Бермет Каракул аркылуу кимдир бирөөн Ийгиликке жибертет. Ийгилик болсо «бий канчалык кара ниет болсо да, эми сөөктөшүп калдык, кыянатчылыгын коёр» деген ойдо жүргөн экен. Тиги кабарды укканда төбө чачы тик турду. – Сөөк болуп калды деп ошого ишенип жүргөн мен акмак. Сөөгүн ит жесин, – деп сүйлөнүп, – түн катып эки жигит менен бар да, Берметти тартып кел, – деп Албанды жумшаган. Алар кандай келсе, ошондой конуш которуп көчө качып кетүүгө айылын даярдап койгон. Берки мылтыктар менен эчки, теке атып жол азык камдаш үчүн төрт жигит жанарак эле аңчылыкка кеткен. Же тыягынан, же быягынан дарек жок. Ал эми бийдин калмактары болсо капыстан келди да, тигинтип камап турат.

– Мына, эми кыйын болсоң айласын таап кутулуп көр!.. – деди Ийгилик. Санаа чиркин кандай күлүк, бир заматтын ичинде алда эмнелерди ойлоп жиберди:

– Мылтыктарды тапшыр дешет, тапшыралы. Азыр жок дейм. Өзүң биз менен кетесиң. Мылтыктарды мындагыларың жеткирип берсе, өзүңдү бошотуп жиберет. Кайта келесиң дешет. Кыйыктантсам басмырлап, кордук-зордук көрсөтүп байлап кетишет. Кыйыктанбай бара берсем, мындагылар мылтыктарды жеткирүүгө аргасыз болушат. Макул, ошентишсин, мен бошоп келейин. Анан эмне болду? Эмне болот эле! Темселеп отурабыз да калабыз. Алты беш атар колдо турса, доңуз атып жесе да бир уруу калк жан багууга жарайт. Ажырап калса, чоң-кичине дебестен бардыгы тегиз кырылат. Мейли, опко байлаган кара өгүз

өлсө мен эле өлөйүн. Мага карабагыла, мылтыктарды колуңардан чыгарбагыла деп мындагыларга айтайын, айдаган жагына кете берейин. Макул, кете берейин. Жалгыз балам, аялымдын айласы эмне болот? Мени булар айдап жөнөгөндө чырылдап-чыркырышат. Ботодой боздоп эңгирешет. Жаман айтпай жакшы жок, калмактар каарына алып уйпалап таштаса кантишет. Кантишет эле. Сыпайы кара кийип, кан жутат. Кубаткулум тирүү жүрсө жетимдин ашын ичет, жетимдин тонун кьет. Арбагымды сыйлагандар – байкуш жетим деп маңдайынан сыламыш болот. Арбагымды сыйлабагандар:–кудай урган куу жетим, – деп кулагынан чоёт.

Ийгиликтин ошентип санаасы санга бөлүндү. Башкаларын атчан каратып койду да, эки калмак, бир кыргыз алачыктардын бардыгын тинтип, эми Ийгиликтиникине киришти. Калмактар менен келген кыргыз, качандыр аталары мында, калмак арасына келип жердик болуп калган киши экен, аны тилмечтикке ала жүрүшүптүр. Тилмеч аркылуу кайым айтыша башташты:

– Ийгилик деген сиз болосузбу?

– Ооба, мен болом. Оңол, кыргызсың го?

– Ооба, кыргызмын. Силерде бир канча мылтык бар экен, ошолорду тапшырып берсин деп турушат.

– Тапшырып бербесек иштери эмне экен, буларыңыздын?

– Эмне үчүн тапшырышпайт. Кимдин жеринде, кимдин элинде турганын билет бекен? – дешет го.

– Билебиз. Татынакай эле билебиз.

– Биле турган болсо, эрте күндү кеч кылбасын, тапшыра койсун. Антпейт экен, күчкө салабыз деп турушат.

– Сурап көрчү, кыргызым. Эмне, булардын ошончолук ашып-ташып турган күчү бар бекен?

– Силердик күчүбүз бар. Сөзгө келбесе, өзүн байлап-матап алып кетебиз дешет.

Ошол сөздү укканда чочуп кеткен Сыпайы жеңе Ийгиликтин сол колтугуна жакындады. Кубаткулу оң тарабына өтүп атасынын этегин баса отурду. Бир тигилерди караса,

бир Ийгиликти карап көздөрү алактады. Ичинен катуу корксо да, Ийгилик сыртынан сыр алдырбай омоктуу отурууга, кара күчкө күлүмүш болуп, курулай болсо да опуза сөздөрдү айтып чаргытып убакыт өткөрө турууга бет алды.

– Кыргызым, сен, оңол! Калмактарыңа жакшылап туюндур. Жөнү жок чокчоңдошпосун. Байлап-матап алуу колдорунан келбейт. Беш атарын белен кармап бизди сырттыбыздан багып жүргөн көп кишилер бар. Буларың азыр өздөрү кимдин колуна түшүп калганын билише элек. Айт, түшүндүр. Булар өз элинде, өз жеринде. Барыдан мурда буларга жан керек. Жандарынан тойгон эмелер болсо, жайына кой, өз убалдары өзүнө. Биз жандан аша кечип жүргөндөрдөнбүз. Бизге теңелишпесин. Тынч гана кете бериши өздөрү үчүн жакшы болот. Албетте мен жөн эле, булардын жүр деген жагына ээрчип бербейм. Байлап алабыз дешсе өзүм каршылык көрсөтүп кармашпайм. Мына минтип жатып берем. Ажыратып ала тургандарым болгондон кийин убара болуп эмнеге кармашып каршылашат элем. Баатыр болсо, байлап алышсын...

Ийгилик жамбаштап жата кетти. Жан чиркин арзан эмес, бирөө болбосо бирөө, карс эттире мылтыгын кармай береби деп бүткөн бою дүркүрөйт, жүрөгү опкоолжуйт. Күрөө тамыры ыкыл кагат. Күндүз гана эмес, түн ичинде да үйүнө узак отурбаган Ийгилик эртеден бери үйүнөн чыкпай үңкүйүп отуруп калышын жамандыкка жоруду:– ушуну көрмөккө, колго түшүп берип өлмөккө ошенткен экенмин го. Албандар аман болсо анчалык кечигишпейт эле. Ал жакта алар колго гүшүп, бул жакта биздин ойронубуз чыкканы туратко. О, чиркин дүйнө, – деп жанынан түңүлүп койду. Бирок, коркуп турушун аялы менен баласынан да жашырды. Өлсөм да коркокторчо өлбөстөн адам сындуу абийирдүү өлөйүн деп намыска таянды. Алкымдап турган ажалга айбат көрсөтүп, кебелмексен болуп жата берди.

Калмактар өз ара кужулдашты. Бири-бирди, экинчиси экини айтты. Бирөө жалтайлай сүйлөсө, экинчиси чокчоң-

доп кайраттана сүйлөдү. Бирок мурдагыдай тыкырлабас-тан бир аз көшүүн тартып калышты. Тигилерде болгон өзгөрүүлөрдү астыртан байкан жаткан Ийгилик берки кыргызын опузалады:

– О, кыргызым! Калмактарыңды жайына калтырып, өз жаныңдын бөгүн бөктөсөңчү, кете берсеңчи. «Кагылышта кан өлөт» болуп бөйдө өлүп калба. Мылтык алып кыркырдан карап тургандар сенин кыргыз экениңди тааный коёбу? Сенде жаман ниет жоктугун, тилмеч кылабыз деп калмактарыңдын алып келгенин тиги кырда тургандар кайдан билишет? Катын, балаң бардыр, каныңа зобун болбоюн, ушунчаңда кет, – деди.

– Эмне деп атат? – дешип калмактар такып калды. Тилмеч кыргыз укканын төкпөй-чачпай айтып берди. Калмактар кыйшалактай баштады. Ошол учурда, алачыктардын үстүнөн беш атардын чырылдап өткөн огунун добушу угулду.

– О, жараткан. Көрөр күнүбүз бар белем – деди Ийгилик купуя. Калмактар карайлап отура кетти. Тышта турган калмактар ооп-ооп түшүп аттарына далдаланды. Коркунуч кезеги эми аларга өттү, жаактары жап болуп жалдырай баштады.

– Буларыңыз кетели дешип калды, – деди кыргыз тилмеч. Анын да каны качып, өңү өзгөрдү. Көзү алайып же отуарын, же туарын билбей сендиректеди.

– Кетишеби, коюшабы – аны өздөрү билсин. Жоолошо турган болсо, буларыңдын эмне көрөрүн туюндурдум го, өзүңө! – деп Ийгилик дагы кебелбеди.

– Өзү чыгып бизди узатып койсун дешет, – деп кыргыз тилмеч кыңырылды. Мурдагы чакарак-чакчактан бул турган үчөөндө эчтеме калбады, момурап момун болуп жоошуп калышты.

– Бая эле тынч кете берсеңер, же башында эле келбей койсоңор бул кордукту көрмөк эмессиңер. Кырып жиберипшесин, мейли өзүм чыгып узатып жиберейин, – деп

Ийгилик ордуна турду. Тигил үчөөн ээрчитип тышка чыкты. Кырда тургандар Ийгиликти айдап кете турган болду дешти көрүнөт, дагы ок чыгарышты. Тигил үчөө кайта качып алачыкка далдаланышты. – Жөн койгула, кете беришсин. – деп Ийгилик кырдан баштарын кылтыйтып турган мергендерди тыйып койду. Калмактар аттарына өбөктөп кара талашып качып жоголду.

Кийик улап чыккан жигиттер калмактардын келатканын көрүп, аңдып калбаганда бүгүн Ийгиликтин көрөр күнү башкача болмок, абийир болуп иш оңунан чыкты. Жол менен жүрсөк черүүлөргө кезигип каларбыз деген сактык менен Албандар кокту-колотторго жашынып узак жүрүп калышыптыр, күүгүм аралаш бир топ жылкы айдап жете келишти. Ошо түнү конуш которуп көчө качышты.

XV. АЧ БЕЛ, КУУ ЖОЛ

Жөө-жалаңдар алдас уруп алга карай жүткүнүшөт, демигишет. Ачыккан карын, бошоп калган муун, чарчаган бут, салмактуу чокой арымдарын арбытпайт. Көтөргөн жүк, аркалаган балдар белден бекем басат, майыштырат. Жетектеги балдар сүйрөлүп салмактарын салышат. Будунчаң түшүрүп бороон уңулдап-уңшуйт. Желпинип жер бетин тыткылайт. Чаңдатып кар чачат. Борошосун боройлотуп тоого-ташка урунат, сүзгүлөп сүрдүгөт. Самсып сандалган жөө-жалаңдар анысына кайыл. «Алакайыр түшүрө көр? Аяна көрбө!» дешет. Анткени, боройлогон бороонго жамынып өтпөсө, чек арачы чериктер кармап алат. Жазалап кыйнайт, «балак» урат. Ошондуктан бороондун алай-дүлөй түшүрүп боройлой беришин тилешет...

Бороон жөө-жалаңдарга боор ооруду белем, бирди бирге кошпуду. Чек арачы черүүлөрдү дым чыгарбай камап таштады. Тигилер илкий-калкый жүрүп отуруп «жың пандан» аман-эсен өтүштү. Капкактын ашуусун шыкай барып карагайлуу жылгага калкаланышты. Алды-артын жыйнап,

ал күнү карагайдын арасында болушту. Кечтин күүгүмүнө жашырынып ашууну бет ала тырмалашты. Ойруп-чайрып баскан болушат, жол арбыта алышпайт. Демдери кесилет, демигишет. Күн өтө чыкыроон, ызгаары ырылдайт. Тура калса чыйрыгып, басса жан алекетке келишет.

– Оой, куу тумшуктар-ай! Айгайлаган ач белде, кумсарган куу жолдо карга-кузгунга жем болуп кала берер бекенбиз, – дешет, темтеңдеп-темселеп келаткандар.

– Ата конуштун жүзүн көрсөк. Топурагынан чеңгелдеп жыттасак. Ошо замат өлүп кетүүгө кайыл болор элек, – дешет.

– Падыша тагынан кулагандыгы, жаңы өкмөт болгондугу чындык көрүнөт. Кыязы, төрөлөрдүн бейбаштыгы тыйылып калган болсо керек, – деп да күңкүлдөшөт.

– Оозуңда бардыр. Айтканыңар айткандай келгиси бардыр, – дешип таяктарын күчөнө-күчөнө таянышат. Жердеп жүргөн жерлерин, суулап жүргөн сууларын элестетишет. Өзүнө чакырып күтүп тургансышат. Ансайын демеп жүткүнүшөт.

Түн. Чыкыроон, катуу суук. Аяктарын эки шилтеп бир тынат, антигишет. Жакшылык, жамандык оюна келбей дени өлүп делдейип калгандар да, өзүнүн өлүү-тирүү экендигин сезбестен шардаан менен шарга кетип бараткандар да аз эмес. Канчасы жерине жетет, канчасы карайлап жолдо калып жок болот, аны ким билди. Айтор неси болсо да, ата мекенин самап кайта качып баратышат. Бүгүн Капкак ашуусун ашып тоо аркасы сыртка – Сары-Жаз бетине ооп калышты. Карандай суугу катуу, бирок, жер кара экен. Алда бараткандарга чоң таштын түбүнөн «Энеке! Байыке! Эжекелеп» безилдегек үн угулду. Үндү уламалап барышса, эски тонго оронуп отурган чолпондой болгон кичине кыз.

– Кимдин кызысың? – деп тегеректей калышты. Алыбай уулу Черикбай дегендин кызы экен. Жашы тогузга чыккандыгын айтты. Эл үрккөндө атасы окко учуптур. Эл кайта качканда энеси, агасы, эжеси төртөө кошо качып

келатып бутун суукка алдырып коюшат. Аны алмак-салмак көтөрүп жүрүп качып бараткандарга жете албай артта калышат. Азыктары түгөнөт. Айласы кеткенде: сен ушул жерге отура тур. Биз барып азык таап келебиз, – демиш болуп таштап кетишиптир.

Тегеректеп тургандарга кыз эч канчалык көңүл бөлбөйт. «Энеке, байыкелеп» безилдейт.

– Оо, куу тумшук ай! Же илгери, же кийин төрөлбөй, ушул заманга туура келип туулганын кара! – деп, баштарып чайкашты. Үшкүрүп-бышкырышты. Жер көчүп астын-үстүн болгон сыяктанды. Көздөрү мунарыктап, санаалары санга бөлүндү. Бирөө бир үзүм бышкан этти колуна карматты. Кыз жал-жал карап аны оозуна салды. Жаагы карышып калган экен, оңчулуктуу чайнай албады. Бир чайнамын эптеп жутту да «Энелеп!» кайтадан безилдей баштады.

Көзүнө жаш албаган киши калган жок. Дагы бирөө кыздын оозуна бир чымчым май салды. Кыз ал майды кыйлага чейин тамшанды. Тезинен жутуп жибербеске, даамын оозунан кетирбеске, оозуна сактап турууга аракет кылды. Бирок бир чымчым майдын даамы канчага татык болмок! Бат эле умсунуп калды. «Дагы болсо» деген өңдөнүп жалооруй карады. Анын эмнеге тамшанганын карап тургандар түшүнүштү.

– Алып кете алар бекенбиз, чолпондой болгон куу тумшукту! Кантип таштап кетебиз? – дешти.

– Көзүбүз көрбөсө болот эле, көрүп туруп таштап кетүүгө болбойт? – деди кимисидир бирөө.

Ала кетмекчи болушту. Бирок, «кантип көтөрүп жүрөбүз?» деген суроого такалып калышты. Кимисинде болсо да муун жок, күч-кубаттан ажырашкан. Бардыгы тең «өлбө жаным өлбө» деп зорго келе жатышат. Бара турган жер, баса турган жол дагы эле болсо бир кыйла. Бүркүттүнү ашкандан кийин Улуу ашуу алдыда турат. Улуу ашуудан ким ашып кетери, ким белде, ким жолдо калары али белгисиз.

Алып кетүү жөнүндө айтылган сөздөр орун баспады. Көтөрүп жүрө турган эч ким болбоду. Ыманы ысык, татынакай кызды таштап баса берүүгө эч ким кыйбады, кыйналып отура беришти. Ар кимиси ымчып, чымчып аз гана азык чогултуп беришти. Бирок, бул аган канчага азык болот? Ошол биртике азык анын жанын сактап кала алабы, жылытабы, иштин ал жагын эч ким эсине да, оюна да келтире алган жок.

– Жүргүлө, карап отура берүүдөн пайда аз, – деп карайлап отурган жөө көч козголду. Бирок, басып кетүүгө аяктарын шилтей алышпады. Кыз козголгон адамдарды жал-жал карап:

– Энекем келип алып кетер бекен? – деп безилдеп ыйлап жиберди.

– Алып кетет, алып кетет! – дешти.

Көч козголду. Мокундарына таш байлап койгондой баштарын көтөрө алышпады, салаңдап-сабыркап жер карашты. Алсыз аяктары тиги кызга чалынып, жармашып алгандай чалыштады. Бута атым узашты да, ийрилип кайта отурушту.

– Бечара баланы жалдыратып, кандайча тирүү таштайбыз? – дешти.

Ар түрдүү пикирлер болду:

– Атаганат, мылтык болсо, акыры өлө турган бала экен, кармап берип жанын тындырса, жалдыратып таштап баса бергенден көрө абзелирээк болот эле го, – деди айласы түгөнгөндөрдүн бирөө.

– Ушул суук, бүгүндөн калтырбай жалмап жутатко, кыйналбай өлүп кетсе болор эле, кыйналатко?

– Кыйналат, коркот, корголойт, ылажы барбы?.. Ач бел, куу жолдо чабыттап жүргөн карышкырлар да бар. Суук болсо мындай болуп турат. Кыйналатко... Дирилдеп отурат. Ушунчалык адамдардын ичинде мыкачыраак бир адам жокпу? Акыры өлөт экен, тезирээк бирдеме кыла койсо, тумчуктурушпу же таш менен болсо да...

Жок, антүүгө эч ким чыга албайт. Кол барбайт. Таштап кете берүүгө да, жайлап салып бастыра берүүгө да көз кыйбайт...

Жөө көч бет алган жагына козголду. Бирине бири сөз айтпастан ойруп-чайрып, капчыгайды капталдашты. Көпкө чейин кыздын элеси көздөрүнө көрүнүп жүрүп отурушту.

Көч узап кетти. Алачыктай таштын түбүндө тиши-тишине шакылдап 9 жашар кыз бала кала берди. Ошол кезде кумсарган куу булут капчыгайды каптады. Ызгаардуу шамал зоодон зоого соктукту. Ээлигип мөңкүчүктөп, капчыгайды буй кылды. Ашуунун ач карышкырлары жөө көчтү ээрчий карап, жаагын жанып улуду...

Сандырактаган жөө-жалаңдар самсыган бойдон илгери карай илкип-салкыды. «Падыша тагынан кулаптыр!» деген кабар угулар менен Садыр элинин бей-бечаралары карап тура албаптыр. Сапырылып кайта качышкан экен. Бирок, азы аман кетип, көпчүлүгү жолдо калган көрүнөт. Жол бою куру эмес, ачарчылыктан арыктап бүткөндөр отурган жерине отурган бойдон тоңуп калган, жантайган жеринде зыңкыйып сулап жатат. Жаманчылыкты көзүң көрбөсүн...

Бороондон жазганып борчуктун ыктоосуна чогулушту. Ошол учурда атчан келаткан үч кишинин караанын көрүп таңыркашты. Сары Жаздын өзөнүндө атчан адамдын жүрүшү булар үчүн ары сонун, ары коркунучтуу көрүндү. Атчандар ыкчамдата жүрүп бат эле жете келишти. Экөө чоң киши. Бирөө бала. Салам айтып тизгиндерин жыя кармашты. Отургандардын бирөө: – О, айланайын, сен белең! – деди да тура калып кол алышты. Келип тургандар – Ийгилик, анын тестиер болуп калган баласы – Кубаткул, үчүнчүсү Албан. Чуулдап-чуркурап эсендик сурашкандар «Алыке» жана «Олжобай» урууларынын кедей-кембагалдары эле. Ийгилик аларды атайы тосо чыгыптыр. Ысык-Көл тараптан уккан кабарларын айтып: – Падыша тактан куларын кулаптыр. Анын ордуна «Керинскей» деген падыша

болгон имиш. Анысы кандай падыша болорун билген киши жок. Иши кылып бара бергениңер оң, – деди Ийгилик.

Айлындагыларды ээрчитип Ийгилик качып чыкканда тоо арасына өтүптүр. Мында бекинип калган агасы Чеңгелдейди тааптыр. Анысы адам байкабай турган капчыгайда мал-жаны аман жаткан экен. Бир айдан бери ошондо болушуптур. Жакында Ысык-Көл тарапка көчө тургандыктарын айтты. Ийрилип отургандардын азык-түлүктөрүнүн жайын сурады.

– Тоосулуп калды, тоосулуп – Ийгилик баатыр! Сени көрсөткөн кудай куру койбос деп, ач курсагыбыз тоюна түштү. Колдой жүргөн эр элең. Дагы бир колдоп коё алар бекенсиң! – дешти. Ийгиликтин ак көңүлдүгү кармады. Келаткандар канча түтүн экендигин сурады. Бир жүз он эки түтүн экен. Эгерде Чеңгелдей агасы тил алса, ар бир түтүнгө бирден кой карыз алып бере тургандыгын айтып Ийгилик жүрүп кетти.

– Эми түтүнгө бирден кой болгондо, ханга салам бербей эле калабыз го! – дешти, арып-ачып жандарынан күдөр үзүп калгандар.

– «Өлбөгөн кулга өлүү балык»...

– Чеңгелдей жер карама кудай урган эме эле, тилин албай коёр бекен. Анте турган болсо, кантер экенбиз?..

– Ийгилик тил алдырат.

– Ооба, тил албаса күчкө салып болсо да алып берет.

– Бизди Ийгилик көрбөсө болот эле. Көзүбүздү көргөндөн кийин бары бир түтпөйт. Бирдеме кылат.

– Ал атайы тосуп чыккан турбайбы. Ал-абалдарын билейин деп, атайы камкордук кылыш үчүн келген да!..

Борчуктун имерилишине корголоп жата беришти. Башка күндө бир чака сууга бир чыны ун салып кылаңгыр ичкендер, бүгүн бир жарым чыны ун салып атала сөрөйлөрүн бир аз коюулатып ичишти. Анткени, эртең түтүнгө бирден кой алышат, калган жолго бир койдун эти жетиштүү азык болот...

Элдик макалга караганда «Атанын жаман көргөн уулу түк күтөт» имиш. Бу күнгө чейин Чеңгелдейди кимиси адам дептир. Азыр арып-ачыгып келаткандарга Чеңгелдей алда кандай алп, кою котолоп короосуна батпай жаткан кордолуу бай сыяктуу элес берди. – Ушунчалык калайык-калкта акыл тапкан жалгыз Чеңгелдей болгон экен, – дешти. Чеңгелдей болуп калбагандыгына арман кылгандар да болду. Бирок, Чеңгелдейи Ийгиликтин тилин албай кыйнап койду.

– Тил алып кой! «Олжобай», «Алыке» уулунун арып-ачып келаткандарына карыз бербесең, башкалар текке талап кетет. Жүз он эки түтүндү бирден койго карыз кылып койсоң качан болсо да аласың. Өлбөгөн, жоголбогон колуңда турган кой, – дейт Ийгилик.

Жер бетегедей кыдыйган Чеңгелдей жер карап унчукпайт. Болот же болбойт дебейт. Ары айтты, бери айтты. Озунан бир сөз чыкпады.

– Бир жүз он эки коюңду карыз берип бир жүз он эки түтүндүн жанын сактап калсаң сенден жакшы ким болот? Ойлосоң болбойбу, жарыктык!?

Калктын эмне болуп, эмне коюп жаткандыгы Чеңгелдейдин оюна келип да койбойт. Кою жөнүндө гана ойлонот. Ийгилик калк жөнүндө айтпастан кой жөнүндө, койду дагы кантип көбөйтүү жөнүндө айтса, кулагына элдир-селдир бирдеме кирет эле. Башкалар жөнүндө айткан сөзү бир кулагынан кирсе, экинчи кулагынан чыгып кетип турду. Ийгилик акмокоду. Кой короонун артына басып барды. Бир чөмөлө болуп жаткан эски кийимдерди көрдү. Чеңгелдейдин аялын чакырып кайдан алгандыктарын сурады. Көрсө, Чеңгелдей эркул жолдо өлгөндөрдүн кийимдерин сыйрып келип чогулта бериптир. Аялы, балдары урушса да болбой коюптур. Аны укканда Ийгиликтин азат бою тик турду. Ачуусу абдан келди. Уруп-сабап жиберүүнү ойлоду. Бирок, канчалык жаман болсо да жатындаш жакыны, жашы улуулугун эске алды. Чеңгелдейдин өзүн

чакырып – бул эмне. – деди. Ал унчукпай ары басты. Өгүзүн жайдак минип жайылып жаткан койлоруна кетти. Ийгилик «Жамгырчы» уулунун бул жердеги кары-жашын чогултуп, борчуктун түбүндө жардам күтүп отургандардын жайын айтты. Субай-салтаң жигиттердин бир тобун жиберди. – Семизинен бир жүз он экини тандап бөлгүлө. Албан, өзүң баш болуп борчуктун түбүндө отургандарга жеткирип бергиле! – деди.

– Чекем кантер экен, жарылып өлүп кетип жүрбөсүн! – деп калды Албан.

– Өлсө өлөр. Бир жүз он эки түтүн калк карайлап ажалдын алаканында турганда, Чекең канчалык болуп калыптыр. Баргыла. Аларды акыйтпай тездетип жеткиргиле. Ошондой болгондо да Чекеңе төрт жүздөн ашуун кой калат, жетишпейби ошонусу. Тонуп өлгөндөрдүн кийимдерин тоноп алса да, эчтеме болбойт, – деди Ийгилик. Жалоондой болгон жигиттердин бир тобун ээрчитип Албан ишке киришти.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

БУРУЛУШ

I. ШАК ИЙИЛГЕН КӨП САНАА

1921-жылдын жаз күндөрүнүн бири. Ак-Суу кыштагынан бир бала алдастай басып айылды көздөй жөнөдү. Эскилиги жеткен бешмантын колтугуна кысып алыптыр, далдалы чыккан көйнөгүнөн кызандап эти көрүнөт.

Бала жолду жээктей басып кыйла жерге узады. Чылгый чарыгы кургаган сайын бутун кыса берди. Туура жолго жеткенде өйкөлөп бутун жоорута баштады. Жолдун четине отура калып чарыгын чечти да, боосун түйүштүрүп ийнине арта салды. Жолдун таманына түшүп буруксуп жаткан чаңды кардай малтап кечти, буту сергип, өзү жеңилдене түштү.

Ал өзүнчө күбүрөп сүйлөнөт. Бирде колун жазгап бирөөлөргө ызырынгансыйт. Кожоюндун уулунун эски шапкасын бирде маңдайына тартып көзүнө баса киет. Бирде желкесине жылдырып маңдайын ачат. Айланага алая карап көзү жалжылдайт. Кээде ийни менен тынып улутунуп коёт. Бирде кубанычтуу күлүндөп кабагы ачыла түшөт. Токтобостон ыкчам басып жол арбытууга аракеттенет.

Кожоюндун короосунан кечээ күнү конфискацияланган буудай, унаа, араба, соко-шаймандарды ревкомго жеткиргенден кийин, Кубаткул кожоюндукуна кайта барганы жок. Айылды бет алып үйүн көздөй кетип бара жатат. Ал азыр 16 жашта. Кийинки беш жылды кожоюндун колунда өткөрдү. Бүгүн азат болду, кожоюндан кутулду, сүйүнгөн бойдон айлын-үйүн көздөй бет алды. Атасын, энесин сү-

йүндүрүш үчүн шашып баратат. «Бийдин малын кыргыз батрактары да өз ара бөлүшкөндүр. Анын балдарынын тентектиги тыйылгандыр, кожоюнга окшоп ындыны өчө баштагандыр» деген ой-пикир анын аяк шилтешин ансайын ыкчамдатат. Шагы ийилген көп санаа, кайсы бирин айтайын» деп ой жүгүртүп эчен жакшы санааларды самап келатат. Ойлонуш үчүн ойлондура турган негиз болуш керек. Бул күнгө чейин ойлондура турган негиз Кубаткулда жок эле. Азыр эле «тройка» ат, араба, өгүз, соко-шайман, үрөн алгыла; өз чарбаңарды өзүңөр башкаргыла, өз тагдырыңарга өзүңөр кожоюн болгула, – деди. Ошондон улам гана чарба күтүүнүн, бийдин балдарына баш ийбестен өмүр сүрүүнүн шагы ийилген көп ой-пикирин ойлонуп келе жатат, – бай, манап, буржуй, – деп муштумун түйүп өзүнчө ызырынып коёт.

Ошол күнү бийдин айлы төш таянып бөксөнү карай көчүп калган экен. Уландары куш кондуруп, мылтык асынып, тайгандарын ээрчитип, жылкычылары менен жылкы айдашып келе жатыптыр. Кубаткулду көргөндө жылкылар бышкырып-кошкуруп үркө баштады. – Жерден чыга калгандай болгон желмогуз, жылкыны үркүттүң, – деп бийдин бир уулу кыжырланды. – Жарыбаган жакыр, – деп камчы менен салып өттү. Кубаткулдун оозу ыржая түштү. Кайрат кылып жер сыйпалады. Бирок, колуна эчтеме урунбады.

Жылкыдан кийин көч келди. Бийдин Камкадан төрөлгөн кызы Айнек байчечскейдей жасалгаланган бир төөнү жетелеп алыптыр. Кайруусу кере карыш кундуз тебетейдин төбөсүнө сеңселтип бир тутам үкүнү тагып койгон. Ат жабдыктары андан сонун. Жасалганын жаркыны мененби, сулуу кызды кара жер араң эле көтөрүп бараткансыйт. Жан жөкөр келин-кыздары да өзүнчө бир топ экен, шарак-шурак, жалт-жулт көрүнөт.

Сөөлөттүү кыз-келиндерден корунуп көч өтүп кеткенче Кубаткул жол боюна тескери карап бетин көргөзбөй отуруп алды.

– Түлөгөн ботодой болгон байкуш, ким болду экен, – деп Айнек боору ачыган мээримдүү адамсынды. Жөкөр кыз-келиндер анын сөзүн улап Кубаткулду бет алдыра бир катар келеке сөздөрдү айтып өтүп кетишти. Көрктүү көчтү көргөндө дагы ызаланды. Орус кыштагындагы байларды «тройка» эсине келтирди эле. Кыргыз байларынын чыпчыргасы корой элек экен го, деп ойлоду. Анын болжолунда кыргыз байларына да чек коюлуп калган болуш керек эле. Бирок, бийдин көчүнүн сөөлөтү, уулдарынын тентектиги мурункусундай эле көрүндү. Бул көрүнүш көңүлүн бир кыйла чөктүрдү. Камчы менен бирди берип өткөндө алардын бейбаштыгы дагы эле тыйыла электигин түшүндү.

Көч артынан бир короо кой келди. Тескери жайылган койлорго «чой! Ээңди жуткур!» деп койчу бала таягын ыргыта сөгүп, ыйлактап жөө айдап келе жатат.

Бул Курумшунун Чокмор деген баласы экен. Бийдин коюнун арасында төрөлгөн. Эс тарта баштаганда козу кайтарып, эми койчулукка жарап калыптыр. Чокмор койго алагды болуп Кубаткул менен жакшылыктуу сүйлөшө албады. «Силердики унаасы жок көчө албай журтта калды!» деген сөздү айтты. Тескери жайылган койлорго карап «ээңди жуткурдун малын карачы, оң баспайт!» деп кекенди. Каңырыгын түтөтүп басып кетти.

Чокмордун этине кийген куур шымынын багелеги далдал болуп андаалап кетиптир. Тигишинен сөгүлүп кеткен таар бешмантын кийиздин өөнү менен сыртынан бүрө курчап коюптур. Бир аз калканчысы бар дебесе, башына кийинген калпак сөрөйүн эчак эле ыргытып таштай турган болуп калган экен.

Бийдин көчүнүн көркү, балдарынын бейбаштыгы, кыз-келиндеринин сөөлөтү, «силердики унаасы жок көчө албай журтта калды» деген Чокмордун кабары, Кубаткулдун көтөрүңкү келе жаткан көңүлүн бүлдүрдү да койду. Үйүнө келгенде Сыпайы жеңе көчө албай журтта калгандыгын айтып, кедейликке наалыды, көпкө чейин ыйлады...

– Байы көчкөндө журтта калган жалгыз эле сиз эмес, көп. «Тройка» орустун байларынын эсебин тапты. Кыргыз байларыныкын да табат, – деген мааниде энесине Кубаткул бир топ сөздөрдү айтты. Энеси көптөн кийин соолукту. Керегенин башында турган көнөчөктү алды, бир чеңгелдей каймагы бар экен ага талкан көөлөдү. Суусап келгендирсиң деп чалап жуткурду. Күн батып күүгүм кирди. Караңгылаган сайын экөө ээнсирей берди. Түн караңгысы калыңдай баштаганда сарала уйду алачыктын эшигине туура байлап эшикти түрүп коюшту. Отун өчүрүп уйдү караңгылатышты. Байчолок ит эмеспи, иттигин кылып көчкөндөрдү ээрчип кеткен экен, ишке жарагансып бир кезде акактап кайта келди. Ээнсиреп отургандарга ит болсо да каралды болуп калды.

Булар ошентип корголоп отурганда алыстан «но-о!» деген үн чыкты. Арабанын калдыраган добушу угулду. Байчолок кулагын көтөрүп үрүүгө беленденди эле, аны үрдүрбөскө аракет кылышты. Арабанын калдыр-шалдыры жакындаган сайын тигилерге коркунуч көбөйдү. Уйдү ээн таштап эски дубалдын артына качып чыгышты.

Арабачан түз эле үйгө келип токтоду:

– Кемпир, коркпой жатасыңбы?!

Келген Ийгилик экен. Үйүнөн үн чыкпады.

– Кайда кеткенсиң? – деп үнүн катуу чыгарды.

– Атам экен! Биз быяктабыз!

Эртең менен жөө, таягын таянып кеткен Ийгилик ат араба менен келди. Беркилер баргыча өзүнчө бирдемелерди сүйлөп арабадан атын чечүүдө болду.

Коркунуч бүттү. Отту балбылдата жагышты. Ата бүгүн көргөн-билгендерин сүйлөй баштады. «Көч ээрчий албай журтта калгандан кийин орус кыштагына көчүп кетсемби» деген ой менен карайлап Ак-Суу селосуна барат. Темселеп жүрүп жарды-жалчыларга унаа, соко-шайман, үрөн бөлүштүрүп жаткан «тройкага» жолугат. Ал жерде баягыда: «эми биз өзүбүз падыша», деп дырдыйып калуучу кулактардын

ындыны өчүп, жер тиктеп калгандыктарын көрөт. «Соко шайман, үрөндүк буудайды эртең алармын» деп «тройка-дан» бир ат, бир араба алып келе бериптир. – «Тройка» кулактардын жоргосун чыгарыптыр. Мен өзүм партиясына катталып койдум, – деп бүлөсүн абдан туйтундурду.

II. «УЛУГУҢ СОКУР БОЛСО, КӨЗҮҢДҮ ЖУМ»

Орус кыштагы. Анын орто жериндеги ачык аянтка калдайыңкы тартып калк чогулган. Трибунада тургандардын арасында Ийгилик да бар. Ал тебетейин бирде колтугуна кысып, бирде туш келди башына кие коёт. Көөнөрүп калган кара булгаары күрмө кийген, тапанча асынган узун бойлуу, чапжаак орус калкка карап сөз айтты. Ревком кулактардын артык баш унаа, соко-шайман, буудайларын алып батрак, кедейлерге бере тургандыгын туюндурду. Сөз бүткөндөн кийин бериле турган жардамдарды бөлүштүрүүгө өтүштү. Ошол убакта ревкомдун уполномочунун, ооба жанагы тапанча асынып сүйлөгөн кишини Ийгилик четке ээрчитип чыкты. Кыргызча сөздү чулдурай сүйлөдү:

– Орустуку ат, өгүз, соко, араба, буудай биз алса болмойду. Кудай бар болмойду! Биз орустуку туз ашады. Нан ашады. Бир тууган окшош болду. Кудай бар, бир тууган окшош болду! Уят караса керек, божолуста! – деп тебетейин алып колтугуна кыса койду. – Кыргыздыкы бай көп, кулак көп. Буржуй көп. Мал көп. Ушулардыкы алса керек. Кудай бар биз алады. Корошо болоду. Кудай бар корошо болоду! – деп чебеленди.

Уполномочун күлүмсүрөй карады да, – эмне үчүн албайсыңар? – деди. Ийгилик тебетейин башына туш келди кие салды да, – биздики маржа, баранчук – барым орустуку туз ашады. Нан ашады. Орустуку нан ашабаганда барым «здөх» болгонскей! – деп тилин оозунан чыгарып, жаагын алаканына таяды. Көзүн аңтарып койду.

«Эгерде орус кыштагына келбегенде биз ачкадан кырылат элек. Нанын жеп, тузун таткан орустун малын олжолоп ала албайбыз. Тузга карасанабайбыз» деген мааниде айтылган анын сөзү уполномоченге түшүнүктүү болду.

– Силерге ревком берип жатат. Ала бергиле, – деп буйра сүйлөдү.

Ийгилик жогоруда айткандарын кайталады. – Орус байларынан конфискациялангандарды орустун батрак, кедейлери алсын. Биз кыргыз байларынан алалы. Уят караса керек! – деген сөздөрүн айтып чабалактай берди. Акыры уполномочен аны ээрчитип көп ортосуна алып барды.

– Мындагы кыргыз батрактар ревком бергендерди албайбыз, орустардан уялабыз дешет. Силер кандай дейсиздер! – деген суроо менен кайрылды. Көпчүлүк Ийгиликти карап ойлонуп калды.

– Биз орустуку туз ашады, нан ашады. Уят караса керек! – деп Ийгилик да көпчүлүккө бет алды.

Аркы турган мата көйнөк, сакалы үрпөйгөн, өтүгү майрык, орто жашар орус жер тиктеп Ийгиликке басын келди да: – сен сакал киши сакал менен жүрүп жатасың, туурабы? Анан өзү баланыкы сөз айтасын. Ревком берип жатады. Закон берип жатады. Алса керек. Орус, кыргыз – батрак барым бир тууган. Сен өзү ойлосочу! – деди.

– Туура айтат! – дешип көпчүлүк чуу турушту. «Баса, ревком, закон берип жатпайбы. Ала бериш керек экен го...» деген пикир эсине келди. – Болуптур, ала берели! – деп Ийгилик тебетейин оңдоп кийди.

Батрак, кедейлердин издегени мал-чарба. «Элдемей мал күтсөк, малайчылыктан кутулсак, башыбыз азат болсо» дешет. Андай болууну алар кудайдан гана күтүүчү. Кыргыздар үчүн бийликтин барып турган жери болуш, бий болучу. Өз элинин болуш бийинен башканы билүүчү да, туюучу да эмес. Азыр «тройка» деген эме азынаган аттардан, шаа мүйүз өгүздөрдөн берди. Мандалактай кызыл буудай, көрөсөндүү көк соко алышты. Мунубуз жакшы.

Бирок, буларды бизге эмне үчүн берип жатат? «Тройкасы» менен энчибизди бирге жыйнадык беле? Кайсы кылык-кызматыбыз үчүн бекер берди? Ушундай да дүйнө болобу?» дешет. Айран таң калышат. Өздөрүнө да, көздөрүнө да ишенишпейт. «Тооктун түшүнө таруу кирет» дегендей, мунубуз уйку арасында көрүп жаткан түш болуш керек» деп шектенишет. Кандай заман, кандай күн болуп кетти? «Кудайдын берген колу көрүнбөйт, ал деген үнү угулбайт» дечү эле. Же «тройкабыз» деп кудайдын өзү келип турабы? Же намазын окубасак, же орозосун кармабасак, же мекесине барып «ажы» болбосок, биздин эмнебизге ыраазы болуп мынчалык марттык кылат?! – дешет. Ошентип аталарынан албаган энчини «тройкадан» алышты. Бирок, эмне үчүн бергендигин, эмне үчүн өздөрү алып жаткандыгын билишпеди. Кечке чейин ыргылжың болуп, кечке таман «кожондун бергенин койнуңа сал» дешти. Кудундашып ар бири өз айлына көчүп кетти. Ошолордун бири болуп кечээ күнү Ийгилик да ат, арабалуу болуп үйүнө барган.

Качы бий кытай жеринен он жетинчи жылдын июль айында көчүп келди. Баягы болуш уулу Сабит мырза өз ажалынан каза тапканын эсепке албаганда, малына мал кошулуп, дүйнөсү түгөл экен. Каракол шаарында алыш-бериш кылып жүргөн соодагерлери көп болучу. Ошолорго барып үч күн мейманчылык кылып дооран сүрдү. Үйүнө келер менен бир болуш элдин мурдагы старчын, элүү башыларын чакыртты. Кадимки «Чыр-Дөбөнүн» төбөсүнө отуруп бий сөз угузду.

– Жаңы үйөзүңөрдүн үйүндө үч күн мейман болдум. Абдан жакшы күтүп алды, коош! – деди. Оозу менен дем ала кышылдай отуруп сүйлөй берди. «Ак пашанын тактан түшкөнү чындык экен. Аны үйөз өз оозу менен айтты. Өз кулагым менен уктум. Ак пашанын ордуна «керинской» деген отуруптур, коош! Мурдагы болуш, бий, старчын, элүү башылардын бардыгы өз ордунда кала берет деди, жаңы болгон үйөз, коош! Мен Сабит болуштун каза болуп

калгандыгын угуздум. Катуу кейиди. Анан өзүңүз эле болуш боло бериңиз деди. Мен болбой койдум. Сиз өзүңүз болуш болуп бербесеңиз болбойт деп жаңы үйөз да такыр болбой койду. Кыстай бергенден кийин «улугуң сокур болсо көзүңдү жум» деген эмеспи. Мейли дешке ылажысыз болдум, коош!

Ошентип жаңы үйөзүңөр жакшы киши экен, болбой жатып мени болуш кылып койду. Биринчиден ошону өзүңөргө билдирип коюш үчүн чакырттым эле, коош! Үркүндүн алдында ким ак паашанын кандай кызматында болсо, ошол кызматында кала берет, аны түшүндүңөр го, коош!

Ал жерде отурган атка минер шылуундар:

– Оозуңузга май. Кеткен сыймыгыңыз кайта өзүңөргө келиптир, мубарек болсун! – деп дүүлдөштү.

– Жакшы саналуу агайындар, айтканыңар келсин, – деп бий алакан жайды. Дуу-дуу селдеген учурда бий сөзүн улады.

Бир эл, бир журтпуз. Илгери-кийин туугандык токонаалат сөзүңөр болбосун, ушу баштан айтып коёюн. Өзүңөр билесиңер, береги отурган Ийгилик ары чети кулум, бери чети букарам эле. «Балтыр битим башыма чыгып» көрбөгөндү ошондон көрдүм, коош! «Итке сый жарашпайт» деген сөз тегин айтылбаптыр. Букара болсо да сөөктөшөйүн деп кызын болуш уулум Сабитке алып бердим. Ийгилик мага сөөктүккө арзый турган атанын баласы беле? «Куда болгуча кулу бийиң сураш, кудалашып калгандан кийин кулда болсо сыйлаш» деп сыйлоого аракет кылдым. Эл үркөрдүн алдында өзүмдүн бийлигимди да, Сабиттин болуштугун да Ийгиликке берип койдук. Андан барыңардын кабарыңар бар. Сыйлабаган киши ошентер беле, өзүңөр ойлоп көргүлөчү, коош!

Ошентип, кудай дешкен куда болдук. Букара-кулдугуна карабастан болушка кайын ата кылдым. Зили бузук экен. Кулум кутурду. Үч ирет кордук көрсөттү. Бир баштан айтып өтөйүн, коош!

Биринчи кордугу: Албан деген жигит кара-чечекей жатындаш бир тууганымдын баласы эле. Бузуп-жарды, башын тегереттирип алды да, кул кылып кулданып жүрөт. Ошентип башыма зордук көрсөтүп кордоду. Итке теңелбейин, кетсе Ийгиликтен кетсин, менден кетпесин деп тим болдум. Мунусун бир деп койгула, коош!

Экинчи кордугу: аны мен сөөк деп жүрсөм, сөөгүн итке салды. Эришимди бузуп, кызын – келинимди тартып кети, анысын эки деп тургула, коош!

Үчүнчү кордугу: башыма зордук кылганы, эришимди бузуп кызын тартып кеткендиги аздык кылгансып, өрүшүмө чабуул койду. Жылкымды тийдирип алды. Бул үчпү, туугандар. Анын үстүнө кызы кара жолтой чыкты. Келин болуп аттан буту түшө электе, Алмабектен кордук көрдүм. Акыры ишим ак экен, «таба эмес, тобо» кусурум уруп ал антип тынды. Болуш уулум Сабиттин ажалы кудайдан болсо да, себеп Ийгиликтен, анын кызынан болуп калды көрүнөт, коош! Кудай бирөө кезек эки. Кезегим келди. Үстүндөгү үйүн калтырам. Үч – ийиндеги мүлкүнө тийгизбейм. Төрт аяктуу малынан бирди да калтырбастан бүгүн айдатып алам. Жанагы каражолтой кызын кайта алдырып барып, Каракулга никелетип коём. Колуна таяк берип койдун артына салам. «Олжобайлардын» ким экендигин, Качы бий кандай киши экендигин калкыбыз дагы бир жолу көрсүн, уксун, коош!..

Ал жерде отургандардын бардыгы башын шылкыйтып жер тиктеди. Жалгыз Шадман аке анчейин жөтөлүмүш болуп оңдонуп отурду.

Эски болуш Садыр оорусунан жөнүкпөй жүрүп Текесте каза болгон. Аялы төркүнүнө кетип, келини Сайкалды (бийдин кызы) Шадман акенин бир уулуна баш байлаган. Бий карачечекей кудасы болуп турса да, Шадман аке анын караскөйлүгүн жактырган жок. – Качы бийим «ажыдаар минип, жылан камчыланып» калган экенсиң. Бир аз сабыр кыл. «Баш кесмек бар, тил кесмек жок»

эмеспи. Балким, Ийгиликтин айта турган жүйөсү бардыр, угалы! – деди.

«Ийгилигиңердин сөзүн да укпаймын. Жүзүн да көргүм келбейт. «Кул кутурса кузгунга жем болот». «Олжобайдын» арбагын тепсеп, мени көзүнө илбеген шайтандын көзүн ошентип ачамын. Айтканым айткан, дегеним деген. Ат тарткыла. Башка айтарым жок, – деп жер таянып ордуна турду.

– Мунубуз журтчулук болбойт го? Өз билгениңди иштей бере турган болгондон кийин, бизди неге чакырттың? – деп Шадман аке отурган ордуна козголбоду. Баары бир жүйөгө келтире албады. Бий айтканын иштеди. Ийгилик көзүн жумуп кала берүүгө аргасыз болду. Албан менен Бермет орус кыштагына барып бекинди. Акыры Анжиянга мал айдаган соодагерге жалданып качып жоголду. Агасы Ченгелдей арып-ачып келаткандар алган койлорун догурунуп жүрүп өндүрүп алган. Бирок «ошондо коюмду талатып жиберген» деген тарынчы менен Ийгиликтин изин баспайт. Өтүкчү болсо, бий көчүп келгенде эле башын сала барып өз кызматына өткөн. Жума молдо Турфандан каттоочулар аркылуу бир жолу Ийгиликке бир чепкен, бир өтүк, аялы менен баласына бир сыйра кийим кече жиберген экен, андан кийин андан да кабар жок. Мантек элүү башы баягы бойдон Ийгиликтен четтеп, бийдин колтугуна кирип алган. Ошондон бери Ийгилик кечээ күнү гана бир ат, бир арабага ээлик болду.

III. КАСТЫК

Байсары бай той берди. Тойго ойдон да, тоодон да, чакырылгандар да, чакырылбагандар да келип адам арбын чогулду.

Эл бийлеген жемекейлер өздөрүнчө бир үйдө болду. Сыймыктана отуруп чай ичишти. Чай үстүндө ошол кездеги айыл ичиндеги ал-абалды бий онтолоп айта отурду.

– Утур-тетир сүйлөгөн сөздөрдөн айылдагылардын башы ката турган болду. Бирөөнөн бир сөз угуп калса экилентип экини кошуп айтуучулар арбып бара жатат. Жолдон өткөн жолоочулар да жөн өткөндү койду. Көзү менен көрүп, аныгын билип келгеншишет. Э-э-й жараткан ай! Ак паашанын тагынан «Керинский» да түшкөнү чын көрүнөт. Паашасыз эле баш аламан болор бекен. Күчтүүнүн күнү тууп, карылуунун карды тоюп, журт бүлүнүп кетер бекен! Өзү бек, өзү хан заманы болуп чоң айыл, кичи айылды канап-бутап жиберер бекен, алда кандай болор экен, – деп бий ак падышасынан айрылып калгандыгына катуу жетимсирей сүйлөдү.

– «Балчайбек» деген чыгыптыр. Ак паашаны тактан түшүргөн ошол «балчайбек» экен. Анысын укмуштуу айтышат. Меники-сеники жок, бардык дүйнөнү ортого чогултат сыяктуу. Он үйлүүгө бирден казан берип, сексен кез жууркан жасатып, аял эркек дебестен аралаш түнөтөт көрүнөт. Кандай заман, кандай күн болуп кетер экен! Чүй багытында бий, болуштар иштен түшүптүр. «Ребком» деген шайланыптыр. Элинин бир катары «Керинскийге» бир куру «бадыреке», жаштары «молодожко» бир канчасы «кошчу» болуптур. Элинин тынчы абдан кетсе керек. Жакшы адамдарынын үстүнөн «матырал» берип жатышыптыр. Поломочун үстүнө полочун келе берип, күндө жыйын, күндө топ кыла берип, элинин кулагы сөздөн жадаган окшобойбу! О-о-ой заман ай... Бир ооздуу болгула. Бөлүндү болбойлу, баталашалы. Бөлүнгөн-жарылгандар болсо – ак бата, кызыл канга коёлу. Ошентели, кире турган болсок, кайсынысына болсо да баарыбыз чогуу кирели. Чүй багытына келген «балчайбек» биздин айылга жете албай калмак беле. Ошентмек беле? Келип жүргөндөрү, жанакы полочундары «балчайбекке» берилген эмелер болсо керек. Чачтары узун, өздөрүнчө сүйлөшкөндө өңчөй «балчайбектин» сөзү менен сүйлөшөт дешет. Кийимдери тар, этектери кыска, тебетей дегенден бирөө да жок, кийгендери жалаң эле шапка дейт.

Ошондой дейт, замандын түрү бузулду. Бир ооздуу болгула, тыштан келгендерге колтук ачагыла, – деди.

– Бийимдин айтканында калети жок, – дешти берки отургандар.

Той этине тоюп бий үйүнө келди. Үч кишини ээндетип чакырып алды. Бүгүнкү түндөн калтырбай Ийгиликти «ким көрдү» кылгыла, тыштыйпыл кылып сыйпап таштагыла. «Тройкеден» алган атын жетелеп барып ээсинин короосуна киргизип жибергиле. Ошондой кылганыңарда, силер колдуу болбостон, тиги аттын ээси – орус колдуу болгонсуп калат, – деди.

Ошол түнү, түн ортосу болуп калган. Атчан келген үч адам Ийгиликтин үйүн көпкө чейин тооруп жүрдү. Бир кыйладан кийин аттарын кабакка байлаштырып коюп, өздөрү Ийгиликтин үйүнө жөө киришти. Кире берерде билектерин шымаланып, кончторунан канжарларын сууруп алышты. Колдорун жаңсап бир-бирине ишарат кылып алачыкка кирип кетишти. Ар кимиси бет алды канжарларын шилтеп төшөктөгүлөрдү баса жыгылгандай болду.

Арадан аз күн өткөндөн кийин «Агитаторбуз» деп эки киши келди. Алар «эртең бул айланадагы калкты чогултуп бергин, агитация айтабыз» дешти. Бекиш старчын туштушка адам чаптырды. – Калкыбыздын бири ойдо болсо, бири тоодо. Эртең кечирээк чогулушаар, эрте чогултууга жетише албаспыз. Бүгүн жай баракат жатып тургула, – деп агитаторлорду бийдикине ээрчитип барды. Бийдин үй жасалгасын карап бир аз отургандан кийин агитаторлор өз ара сүйлөштү да: – Бул үйдөн кетебиз. Кедейлердин бирине барып конобуз, – дешти. Бекиш аларды кетирбеске, бийдин үйүнө түнөтүүгө көп аракет кылды. Кыз-келиндеримди көрсө азгырылып айнып калар бекен деген ой менен бий кызы Айнекти, келин-кесектерин да үйүнө киргизди. Агитаторлор бийдин чайына да, анын кыз-келиндерине да назар салбастан аттанып бастыра беришти. Бийдин да, Бекиштин да шагы сынып калды.

Узап мындай чыккандан кийин: – Ушул айылда Ийгилик деген адам боло турган эле. Анын үйү кайда? – деди агитаторлордун бири. Бекиш төмөн жакка колун шилтеди. Бирок, эчтеме айта албай аптыгып шашып калды. Ээрчише бастырып жүрүп отурушту.

– Биз ушул үйгө конобуз, – деп Бекишти аттан түшүрбөй кайта жөнөтүштү. Бекиш бастырып бийдикине келди. Кабар жиберген экен, эл бийлеген эр кулдар, маселен, Мантек, Кашкарбай, Чаки бийдин үйүнө чогулушту.

– Келгендер кежир эмелер болсо керек. Байдыкына конбойбуз деп кетип калышты. Ийгиликтин үйүндө эмне бар дейсиң. Конбой кетишсе да көңүл бөлүп калар, союш берип коёлу, – деди бий.

– Байды керексинтпеген эмелерге эттин кереги болмок беле? Эт деген тамак байдыкында болот. Бай болсо, эт болот, – деди Мантек.

Көп сөздөрдөн кийин: – экөө болсо, экөөнө эки жакшы ат, эки ичик камдайлы. Союшуна бир кой жиберип коёлу. Эртең жөнөй берерде «куру кетпегиле» деп экөөнө эки атты мингизип, эки ичикти бөктөрөлү. «Малды көрүп пайгамбар да жолунан азгырылган» турбайбы. Агитаторлор пайгамбарымдан кыйын дейсиңби, азгырылат, – дешти. Ийгиликти өзүнчө чакырып, анын да көңүлүн таап алдап койгула. – Мындан ары келген-кеткендер сеникинде болгону турат, союшун элден чогултуп берип туралы, десеңер дардаңдап ыраазы болуп калат, – деген акылды да айтышты.

Эртеси элдин акыры түш оой келип жетти. Агитаторлор агитациясын айтты: – Жарды-жалчы, кара таман кедейлер баш кошкула! Көтөрүлгүлө, бийлик силердики! – деп абдан кызуу сүйлөштү. Агитациясын угуп көрөлү деп келген бай-манаптар баш көтөрө албай, жер чукуп эстери ооду. – Эгерде кедейлерден бирөө мындан ары ыза-кордук көрөт экен, анда Качы бий, Бекиш, Мантек, Чаки, Кашкарбай азык-түлүгүн белендеп коюшсун, узакка сапар тартышат, – деп тике-тике сүйлөштү.

Жыйын кеч тарады. Агитаторлордон айбыгып калгандар уй мүйүздөп, көпкө чейин отурушту. Киши жумшап Ийгиликти чакыртышты:

– Эси жок бала-бакырадан эки-үчөө коркуталы дешип тамаша кылып түн ичинде үйүңө барган окшойт. Аны сен ырбатып чоң чатакка айландырганы жүрсөң керек. Ошондой болсо да, анчалык ачууң келип калгандан кийин сени куру койбойлу. Ат тартып алдыңа жыгылалы. Үйүңө келген тиги эки мейманыңды да куру узатпайлы. Ал деле сага көңүл болуп калат, – деген жойпу сөздөрдү айтышты.

– Суу кечпей турган сөздү айтып эмне кыласыңар, – деп Ийгилик үйүңө кайта кетти. Бир аздан кийин Кубаткулду чакыртып алышты.

– Баласың. Бала болсоң да сенден үмүтүбүз чоң. Айлыбыздагы киши боло турган бала эле сенсиң. Атаңды тилге келтир, – деп аны да апкөй тилге салышты. Айдан да эчтеме чыгара алышпады. Кечинде агитаторлор аттанып жүрүп кетишти.

– Же Ийгиликти жөнгө келтирбесек, же укум-тукуму менен жок кылбасак жаныбыз тынбайтко, – деген пикир менен тигилер да үйлөрүнө тарады.

Баягы түнү Ийгиликтин аман калышы мындай болгон экен: Канжар кармап түн ортосунда анын үйүңө кирген үчөөнүн бирөө койчу бала Чокмордун атасы Курумшу экен. Бийдин буйругун алгандан кийин, Чокморду жиберет: «Ушул жакта бир аксак кой калган окшоду эле, ошону алып келейин деген шылтоо менен барып кабар айт, ал түндө сак болсун» дейт. Чокмордон кабар тийгенден кийин Ийгилик бекинип, үйүн ээн таштап коёт. Эртеси волревкомго барып даттанат. Тиги келген агитаторлор болгон кастыкты изилдеш үчүн келген волревкомдун өкүлдөрү экен.

Келип кеткен агитаторлор: – Батрак жаштардын окуусуна баргын, – дешип Кубаткулга кат жазып беришкен. Эртеси ал волревкомду көздөй кетти. Анын кетишин уккандан кийин бий ар кимиси менен көпкө чейин акылдашты.

– Ал бала жөн кеткени жок. Түбүбүзгө жетиш үчүн кетти. Бул жерде болгон сөздөрдүн барлыгын жеткириш үчүн кетти. Бул баланын көзүн тазалабай тынчтык бетин көрө албайбыз. Узап кете электе үч айылдан үч жигит жете барсын да, көзүн будалап, жар көчүрүп таштап келе беришсин. Бир тентекти жокко санабай айыл тентеги тыйылбайт, – деп бий Кубаткулдун өмүрүнө өкүм чыгарды. Бул кылмышты өздөрү гана билмек болду.

Кубаткул жер Мойнокко келгенде тызылдатып, оңдусолду теминип келе жаткандарды көрүп калды. «Артымдан куугун түшүп калганбы» деп шектенди. Өтө берип кетишсин деген ой менен тумшукту имерилип далдаланды. Келе жаткандар күүлөнгөн бойдон өтүп кетишти. Өтүп бараткандардын «сен сөзгө алаксыт, мен мойнуна сыйыртмак салып сүйрөтүп кетейин» деген сөздөрү кулагына шак дей түштү. Жигиттердин эмне үчүн келе жаткандыгын түшүндү. Жүрөгү алып-учуп шашып калды. «Алар үчөө, мен жалгыз. Алар атчан мен жөө. Жүрөксүнбөй сак болоюн. Өлө турган болсом эч болбогондо бирөөн жаздана жатайын» деп өзүнчө кайрат кылды. «Жоо жакадан, бөрү этектен алып турат, сак бол» деп жөнөй берерде атасынын эскерткендигин эсине түшүрдү. «Оорсунбай кармай жүр» деп колуна карматкан салмактуу четин таягын карады.

Куугунчулар көп узабай кайра кайтты. Кубаткулду көргөндө ыкчамдата бастырышты. Качса кутулбай тургандыгына көзү жеткенден кийин айбат кылып тигилерди көздөй басты.

– Максатыңарды билемин. Соо калбайсыңар, жакын жолобогула, – деди. Куугунчулар чочуй түштү. Акырындап жай бастырып калышты.

– Ээритип алып келгиле деп жибершти, – деди куугунчулардын бири.

– Тынч кана кайта кеткиле! Кайда ээрчитип барарыңарды азыр эле, ушул жерде айтып өттүңөр. Жакын жолобогула! – деп олуна сүйлөдү.

– Сени албай кетпейбиз.

– Анте турган болсоңор, – деди да качырып барып тыңсынып турган бирөөн таяк менен тизеге берип калды эле, жигит ат үстүнөн тебетейдей топ этип учуп түштү. Берки экөө айбыгып четтей беришти. Бошой түшкөн атка чапачуа ыргып минди да, Кубаткул аттын оозун коё берди. Эки жигит артынан кубалачудай болуп, кайта кубалабай кала беришти. Жыгылган жигит бутун сүйрөп ордуна турду.

– Ат жеткирип берүүгө барган эмелер турбайсыңарбы, деп бий эми терибибизди тескери соёт. Айылга кайта барбайлы. Бир жакка качып жоголо туралы, – дешип куугунга келген үч жигит кайта баруудан коркушту. Анан айтып бара турган сөз издешти: аңдып, бекинип турган экен, өтө берерде карп-курп качырып Жапарды жыга чаап жиберди. Биздин аттарыбыз үркүп жыгылып кала жаздадык. Оңолуп качыргыча Жапардын атына мине качты. Артынан көп жерге кубаладык, жеткирбеди. Кайта тартып Жапарды алып келе бердик, – деп кайта бармак болушту. Жапар айылга барганда, бир кыйлага чейин тилсиз жатып анан сөзгө келмек болду. Айылга жакындагыча бирөөнө учкашып жүрүп отурду. Айылга жакындаганда тил-ооздон ажырап, эси ооган киши болуп шалактап калды. Бирөө өңөрүп, бирөө жетелеп келишти.

– Бир эсептен жакшы иш болгон экен. Ийгиликти ушул иш менен жаманатты кылалы, – деди бий. – Жапар келе жатса жер Мойнокто Кубаткул алдынан чыгат. Атынан ыргыта чаап түшүрүп өлтүрмөк болуп калганда, Шарше менен Катаган үстүнөн чыгып калышат. Алар көрбөгөндө Жапарды өлтүрүп таштамак экен. Ийгилик баласы менен басмачы болуп кетти. Айылдагылар алардан коркуп үйүнөн чыга албай, тиричиликтен кала турган болду, – дедиртип волревкомго кагаз жаздырышты. Жана айыл арасына ошондой сөздөрдү таратып жиберешти. Андай сөздү уккандан кийин Жапардын атасы иштин чын-төгү-

нүнө жетпестен, оолуккан бойдон Ийгиликке барып бир тийди:– Сенин балаңдын бул кайсы басмачылыгы? Шарше менен Катаган үстүнөн чыкпаганда балам бөйдө өлүп калмак экен, – деп урушуп, мушташа кетти.

IV. БУРУЛУШ

Элүү башы, он башыларын ээрчитип Бекиш старчын Качы бийдин алдына келди. Башкаларын обочороок калтырып бийдин үйүнө өзү жалгыз барды. Үйүндө Бакир да отурган экен: – а, кел, кел, старчын, кел! – деди бий.

– Бийим, шашылып келдим.

– Шаштыра турган жумуш чыгып калдыбы?

– Ооба, бийим. Рипком дейби, ошонусунан буйрук келди. Улук барат, эл ортолоп үй тиктиргиле. Эртең түштө аял-эркек дебестен бир старчын калк тигилген үйдүн жанында болсун дептир. Сиздин өзүңүзгө кеңешели деп келдик!..

– Келе турганы эмне деген улук экен? Үйөз бекен, же Жандыралы* бекен. Кандай жумуш менен келатыптыр, анысын биле алдыңбы?

– Кабарга келген киши анчалыгын айткан жок. Жананы сөздөрдү айтты да, жумушу тыкыр болсо керек, чапкылаган бойдон тыяктагы старчынга өтүп кетти. Кейпи, сөз угузууга келаткан эме болууга тийиш. Кандай улук экендигин билсек жакшы болот эле. Чоңураак болсо, чоңураак даярдык, кичирээк болсо, ченебирээк даярдык көрөт элеңер, – деп бий ойлоно калды.

Бир аздан кийин башын көтөрүп:– эмнеси болсо да ар бир элүү башыга бирден үй тиктир. Коош. Союла турган союшту өзүңөр ойлонушуп көргүлө. Анан бир жакшы ат, бир бөрү ичик болсун. Коош. Кетериңде же сенин үйүңөн, же бул үйдөн атты мингизип, ичикти кийгизип чыгара-

---

* Жандыралы – жандармери.

быз. Чыккан чыгымды түтүнгө бөлүштүрөсүңөр, коош. Орустан мал алып кедейлериңер байып келди го! Чыгым бөлгөндө аларды да куру койбойсуңар, коош. Калганын келген улуктун жумушуна жараша дагы кеңешербиз...

– Андай болгондо 6 үй тигебизби?

– Алты үй болгондо көп болуп кетет го! Үч элүү башы бирден үй тигишсин. Улук түшө турган үйгө килем-килче төшөтүп кой. Шаан-шөкөтү көбүрөөк болсо, келген улук ошончолук ыраазы болуп калат. Бар эмесе, эртелеп камына бергиле, – деди бий.

– Үй тигилген жерге эртең өзүңүз эртерээк келерсиз? – деди да, Бекиш старчын чыга жөнөдү.

– Эрте барам.

Старчын барып элүү башы, он башыларына буйругун айтты: – Тигиле турган үйлөр күн чыга даяр болсун. Кишилериңер шашкеге чейин келип жетпесе мага тарын-багыла. Менин жинимди билесиңер го? Төбөңөргө камчы ойноп калганын билбей каласыңар. Аттангыла, – деди. Он башылар аттарынын мойнуна мине чаап, туш-тушка бытырап жоголду. Элүү башыларын алып калды да, келген улукту жөнөтүүгө байланыштуу боло турган чыгымды бөлүштүрдү. – Мага чогултуп берериңер ошол. Анын үстүнө канчаны кошуп, канчаны бүктөлөп арттырып аласыңар, ал өз ишиңер. Баргыла, – деп элүү башыларын жөнөттү.

– Жарым пааша, жандыралы келет экен. Шашкеден калбай барасыңар, – деген кабарды таратып, он башылар түн бою дүрбөп жүрдү. Айтылган үч үйдү күн чыга тиге салышты. Ойдон, тоодон чубагандардын акыры шашкеге чейин келип жетти. Ар бир уруу өзүнчө топ-топ болуп курдап жата берди.

Төмөнтөн келаткан үч кишинин карааны көрүнгөндө старчын калкты катар тигилген үйлөрдүн артына сүрүп өткөрдү. Үч уруу өзүнчө үч тарапка бөлүнүп, алдына эркектери, артына аялдары отурду. Элүү башылар менен өзүнчө бир топ болуп бий орто жерди ээледі.

– Бакир экөөңөр барып, келаткан улугуңарды тосуп алгыла, – улукка урмат көрсөтүш керек, – деди бий.

– Бийим, жарыктык, туура айтат, ошенткиле, – деди бийдин жөкөрлөрү.

Старчын Бекиш менен Бакир келаткандарды тосо барып, жакындаганда аттарынан түшүштү. Колдорун бооруна алып тура калышты. Үчөөнүн бири кыргыз экен. Асынганы беш атар, анын үстүнө бир колунун жеңинде туура байланган кызыл чүпүрөк жүрөт. Анын артында жанаша бастырып келаткан экөө орус. «Кыргыз болсо жол баштап келетат го. Улугу арткы экөөнүн бири болууга тийиш» дегенди ойлошту, жол тосуп турган экөө.

Ошентип, кыргызына көңүл бурбастан арткы экөөн утурлай басып кулдук кылышты. Эки орус эчтеме айтпай өтө берерде:– Таксыр, кулдугубуз бар! Ак паашанын амирин ак ниети менен аткарган «үч урук» элинин старчынымын. Атым Бекиш. Бул жигит «үч урук» элинин урматтуу бийи Качынын баласы Бакир болуш, – деди старчын. Алар баштарын ийкешти да өтө беришти. Тигил экөө аттарын минип ээрчий жүрдү. Бир убакта: – Э, айланайын, тиги бараткан Ийгилик турбайбы? – деп Бакир камчысы менен Бекишти капталга түрттү. – Баса, ошо турбайбы, – деп Бекиштин өңү бузула түштү.

Тигилген үйлөргө тигилер жакындаганда: – Элүү башылар тургула! Улукка биз да ызаат кылалы, – деп, бий ордуна турду. Дайындуу үйдүн босогосуна барып тебетейин колуна алып топучан карап турду. Он башылар келгендердин аттарын алууга чуркашты. Жол баштап жүргөн бирөөдүр деген ой менен Ийгиликке бий да назар салбады. Эки орусту карап колун бооруна алды. Тигилер байкабаган түр менен басып үйгө киришти. Бийдин шагы сынып, мурдагы ордуна кайта барып отурду.

– Улук деп дүрбөп тосуп жатканыңар жөн эле мужук го. Андайын билгенде мен келбей да коёт элем. Тиги алдында жүргөн кыргызы кайдагы эме экен? – деди бий Бакир жанына келгенде.

– Баягы Ийгилик.

Бийдин өңү өзгөрө түштү. – Улукка жетинген экенсиңер! – деди кекээр менен. «Теңиме алмаксан болуп аттанып кетип калсам кантер эле. Ошентсем, калк көзүнө көрүнө түшөм го» деп бий ордуна козголду да «мынча болгондон кийин сабырдуурак болоюн» деп кайта отуруп калды.

– Эл чогулуп күтүп турат. Айта турган буйругу болсо айтсын. Угалы. Экөөң кирип айтып чыккыла, – деп Бакир менен Бекишти карады.

Баруудан жазганышса да, калкка сыр алдырбас үчүн тигил экөө басып барып үйгө киришти.

– Келгиле, ак пашанын амирин адал аткарып келген болуш, старчын, – деди Ийгилик. Экөөнүн бүткөн бойлору муздай түштү.

– Жакын жердеги айылдан узун түндүк бакан алдыргыла! – деди Ийгилик.

– Куп болот, такыр, – деди да старчын тышка чыгып бирөөн бакан таап келүүгө чаптырды.

– Мен эмне иштейин? – деди Бакир.

– Сен барып элдин ичине отура бер, – деди да, Ийгилик тышка чыкты. Үйдүн тышына «үч урук Селревкому» деген сөз жазылган кызыл чүпүрөктү иле баштады. Орустардын бирөө кошо чыгып жардамдашты. Калк моюндарын созуп таңыркай карашты. Бир аздан кийин бакан келди. Анын башына желбирете кызыл желек байланды. Алып чыгып боз үйдүн босогосуна туу кылып көтөрүп койду. Калк аңтаң болду.

– Ак пашамдын туусу аппак болучу эле. Буларыңдын түрү бузулду го, – деди кытмыр бий. Адегиче тигилер эл ортосуна келди.

Ошентип, ээн талаага тигилген үч үйдүн арка жагына жалпы чогулуш ачылды.

Келген эки орустун бири – Волревкомдун председатели Соколов, экинчиси – тилмеч Щербинин экен. Соколов орусча сүйлөдү. «Үч урук» айлына Селревком уюшулган-

дыгын, председателдикке Ийгилик Эрназаров бекитилгендигин айтты. Щербинин кыргызча айтып түшүндүрдү. Анан Ийгиликке сөз берилди. Батрактардын он күндүк окуусу көзүн кыйла ачып, сезимин да ойготуп таштаган экен. Өзүнүн сөзүн: – Кара таман батрак, жарды-жалчы, кедей шордууларга да ата турган таң, чыга турган күн бар экен, жолдоштор! Азаттык, теңдик болду! – деп баштады. Падыша өкмөтү кулагандыгын, жумушчу дыйкан бийлиги орногондугун алы жетишинче түшүндүрдү. Бий көкүрөгүн жайып: – Мен макул эмесмин. Эмнеси болсок да, биз «Олжобай» уруусу өзүбүзчө болобуз. Букара, киши өлтүргүч Ийгиликке баш ийгенден көрө, өлгөнүбүз жакшы эмеспи! – деди.

– Андай кылыш, азыр сиздин колдон келбей калды го, бий аке! Сиздин заман ак паашаңыз менен кошо кеткендигин жолдош председатель Ийгилик айтып өтпөдүбү? Курулай тыраалай берүүдөн эчтеме чыкпайт, – деди Щербинин. Эл көзүнчө бел алдырбай катуу турайын, беделимди түшүрбөйүн деген намыс менен бий чыйрала сүйлөдү.

– Буйругуңду коё туруп, деги өзүң кимсиң? Жарым пааша, жандыралысыңбы? Эң оболу ошону айтчы? – деп күүлөндү.

– Өзүм болсом жумушчу кишимин. Большевиктик партиянын, орус жумушчуларынын өкүлүмүн, түшүнгөн чыгарсыз?

Бий өңгөчүн тартып анткорлоно күлүмүш болду. – Мунуңар орустун мужугу – букарасы турбайбы! Букарадан чыккан кишинин иштей турган иши да ошондой букара болот, – деп жажалады. Бирок, анысы бекерге кеткен жок. – Атаңдын көрү, тартынбай айтышып жатканын кара, – дешип бийдин омууроо кактысына ыраазы болгондор да болду.

– Ким букара, ким ак сөөк, аны учуру келгенде те-риштире жатарбыз. Азыр ревкомдун буйругун орундай бериңиз, – деди Соколов. Анын көшүүн сүйлөгөн сөздөрүнө алымсынбагандар да болду: – улук болгондон кийин

опура-жапыра сүйлөбөйбү. Коркута эле айтпайбы. Мурда улук болуп көрбөгөн мужуктугунан ошентип жатат го. Ак паашанын эң жаман деген улугу калкты калтылдатып жиберүүчү эмес беле. Түбү бошко? Болбосо зиңгирик ойнотуп жибербес беле? – деген ойдо калгандар да болду.

«Орусуна көп эле асыла бергеним болбос» деген ойго келди да, бий Ийгиликке жармашты.

– Риком, риком эле дейсиңер, аныңар эмне? Жарым паашабы, аныңар? Жандыралыбы? Үчөчкөбөйбү? Алды менен сен ошону бизге түшүндүрүп койчу. Кыргыз эмес-сиңби, тил билесиң го? – деп айбаттанды.

– Пай, пай, пай. Бийибиз болжолдо жок кайраттуу, баатыр киши турбайбы. Тартынбастан салгылашып жатат, – дешип кээ бирөөлөр тамшана отурду. Берилген суроого Ийгилик шашып калды. Жооп айталбаса эл көзүнө бедели түшөт. Анын андай абалга калышы алда турган милдеттердин ийгиликтүү аткарылышына тескери таасир кылышы көрүнө турган коркунуч. Эмне деп айтыш керек? «Ревком» деген сөздүн маанисин кандайча түшүндүрүш керек?! Он күндүк окуудан оюнда калган бир топ сөздөр бар эле. Тобокел, кайдан чыксаң андан чык, – деди да, бел алдырбас үчүн салмактуу туруп жооп айтты.

– Ревком деген сөздү билгиңиз келеби, бийим! – деди. – Ал өзгөрүш кемийтаты. Төңкөрүш кемийтаты. Эскини төңкөрүп таштап, жаңыны жарата турган кемийтат. Сиздин ак паашаңызды алып ыргыткан да ошол өзгөрүш, ошол көңтөрүш. Кара таман батрак, жарды-жалчы кедейлерге азаттык, теңдик берген да ошол төңкөрүш, ошол көңтөрүш, ошол ревком! – деди.

– Айткан сөздөрүнө өзүң гана түшүнбөсөң, мен эч теме түшүнгөнүм жок, – деп бий кемсинте сүйлөп, өңгөчүн тартып анткор күлдү. Ийгиликтин кап кайдагы ачуусу тилинин учуна чогула калды.

– Бий аке, сиз менен акый айтышуу үчүн келген эмес-пиз. Биздин ишибиз эл менен, элдин – кара таман батрагы,

кедейи, кала берсе орто чарбалары менен. Бийлигиңизди ак паашаңыздын артынан барып иштеңиз. Манап-байларыңызды ээрчитип алып азыр арадан жоголуңуз! Эл ишине кийлигишкенди мындан ары такыр коюңуз. Бул сөздү оң кулагыңыз менен да, сол кулагыңыз менен да жакшылап угуңуз.

Бий обдулуп бирдеме дей турган болду эле: – Сөздү коюңуз, кетиңиз! Көп сөз эшекке жүк болбойт, – деди.

– Кетип калбаганда эмне? «Олжобай» болгон жериң жүргүлө! Өзүбүзчө болобуз. Жогорку чоңдору менен сүйлөшөмүн. Аттаныла! – деп чаңыра кыйкырып бий ордуна турду.

– Бий, эми ушунчаңда бузукулугуңду токтот! – деп Ийгилик кекенди.

– Токтотпогондо иштээриң эмне? Жеп жибересиңби? Жутуп жибересиңби?

– Азыр айдатып жиберем...

– Мени айдатып жибириш үчүн сага анчалык күчтү ким бере койду? Кайдан алдың?

– Анчалык күчтү мага кеңеш өкмөтү берди. Ревком берди. Өзгөрүш, төңкөрүш берди...

– «Олжобай» болгон жериң түгөл аттан! Кетебиз. – деп бий дагы кыйкырды. Алар дүрбөп калды. Сен бара турган жерге бирге барууга макул болгон «олжобай» болсо, бара берсин. Кыйын болсо ээрчитип кетип көрчү! Кеңеш өкмөтүнө каршы болуп, бийди ээрчип кеткен «Олжобай» болсо, андай «Олжобай» менен башкача сүйлөшөбүз.

Дүрбөп калгандар дымый түштү.

Чатак ырбап баратканын байкаган бийдин жөкөрлөрү өз баштарынан коркушту: – Коюңуз, бийим, коюңуз! Ийгилик сиздин теңиңиз эмес. Ага теңелбеңиз! Кетсе кете коёлу, – дешти. Аны көтөрө чалып, Ийгиликти кемсинткен болушту. Бийди колтуктап ала жөнөштү. «Силер кала бергиле. Сөзү болсо угуп келерсиңер» деп куугунтук жегендердин бири эстүү кишисинди. Ээрчий турганы жоктугун, болсо да аздыгын билип атайы ошентти.

– Ата, жайыма коё турсаңар болот эле. Моокумдан чыгып алайын дедим эле, – деп бий, тигилердин тилин алган болду.

– Бийимдин атын тарткыла! – дешти. Аткарып алып кете берүүгө ылаажысыз болушту.

– Бекиш старчын үй тиктирип, калкты жыйнап коюпсуз. Кызматыңа ракмат! Эми сиздин кызматыңыз да бүттү. Сиз да кете бериңиз! – деди Ийгилик.

Старчын эчтеме айта албады, эл арасынан чыга берди. Бий, старчын каршылашып кала бере албастан, качып чыга бериши калкка кадыресе таасир этти.

– «Ревкомдо күч бар экен го!» деген корутунду ар кимдин акылына кирди. «Эми эмне айтар экен» дешип Ийгиликтин оозун аңдып демигишти.

«Жарыктык Совет болбосо,
Бизге кайда бу теңдик?
Төбөдөн басып байларды,
Кууп чыгып бийлерди,
Иттей кылып бир жеңдик!».

Калк дуу күлдү. – Жарадың Ийгилик. Өлбө, ылайым өлбө! – деген үндөр көтөрүлдү.

Ошентип, чогулуштун башталышы чыр, чатактын каарына бөлөнүп, айлана бүркөлө түшкөн болсо, азыр бейпилчиликтин мээримин төгүлүп калктын кабагы жаркырай түштү.

– Эми Волревкомдун пристатили жолдош Соколов сөз айтат, – деди Ийгилик. Калк түйшөлүп кекиртектерин созо карашты.

– Кеп угалы, тынч отур! – дешип бирин-бири капталга түртүштү. Ошентип бири-бирине эстүүсүнгөн сөздөр кобур-собрду көбөйттү.

– Тынчыраак отуруп кеп уккула! – деп Ийгилик калкты тартипке үндөдү. Соколов сөзгө кирди. «Союзкошчу» уюмун түзүү, «кедей тобун» уюштуруу, «карыз шериктигине» кирүү аркылуу мамлекеттен унаа, үрөн, соко-шайман

алуу жөнүндө сүйлөдү. Комсомол ячейкесин уюштурууга айрыкча токтолду. Калк үчүн бардык сөзү бир тең, «карыз шериктиги» аркылуу бериле турган жардам бир тең болду. Кимге эмне керек: – ат, өгүз, үрөн, соко-шайман, акча...

Щербинин тизме жасап каттоо жүргүздү. Калк дүрбөндарбап эл жатарда тарады. Ийгилик, Соколов, Щербинин кезектеги иштерди кеңешип кыйлага чейин отурушту.

Бүгүнкү чогулушта манап-байлардын малын конфискациялап батрак-кедейлерге таратуу жөнүндө сөз болот деген үмүт менен отурган экен. Ошол оюн айтты да: – Кудай бар, мен ошондой ойлогонмун, – деди Ийгилик.

– Уруулардын батрак-кедейлери өздөрүнүн манап-байларына каршы чыгууга жарагыдай болгуча, сабырдуурак боло туралы! – деп Соколов түшүндүрө отурду.

– Куу тумшук батрак-кедейлер баш көтөрүүгө бат эле жарап беришер бекен?

– Ал, биздин большевиктик үгүт-насыятыбызга, алардын таптык сезимин ойгото билүүгө жарамдуулугубузга байланыштуу. Уруучулук шартта жашаган батрак-кедейлердин азыр таптык сезими төмөн. Уруу аксакалдарына азгырылып кетүү коркунучу азырынча жок эмес. Сиз, бүгүн манап-байларга эгинден тапшырма бериңиз. Эртең алар өз уруусун жыйнап алат да «журтчулук» сурайт. Түтүнгө бөлүп жиберет. Ошентип, алар кедейлерди кыйнап коёт. Кедей-батрактардын караңгылыгынан пайдаланып көчө качып, көчмөн калкты убара кылып коюу коркунучу да жок эмес. Ушулардын бардыгын ар дайым эсепке ала жүргүлө! – деди.

– Сиз, отурукташуу жумушун көбүрөөк айттыңыз. Андан таба турган пайдабыз кайсы, ошону да маган жакшылап туюндуруңуз.

– Бул жердеги үч урууну бир жерге отурукташабыз. Анан алар жанаша, аралаша жашашат. Уруучулукка чектелүүлөр акырындап жоюла берет. Азыр уруулар өрөөндөр боюнча чектелишсе, отурукташканда көчө, кварталдар

боюнча чектелишет. Анан аралашып кетүүгө, баардан мурда чарба жактан тез өнүгүүгө жол ачылат. Түшүнүп жатасызбы, предревком?!

– Толук болбосо да божомолдоп, – деди Ийгилик.

Алар ошентип отурганда, бий да бекер жаткан жок. – Эртең менен «Олжобай» уруусу бүт келсин, – деп түн бою кабар таркаттырды. Ийгиликке кастык уюштуруш үчүнбү, же көчүп бир жакка качыш үчүнбү, же козголоң чыгарыш үчүнбү, анысы белгисиз болду.

– Эртең менен «Олжобай» болгондун бардыгы ушул жерде болсун, – деген сөздөн башка эчтеме айтпастан кеченип, түн бою уктаган жок.

V. АРБАШУУ

Чепкенин желбегей жамынып бий үйүнүн жанындагы дөңсөөгө чыгып отурду. Туш тараптан бириндеп келип түшкөн «Олжобайлар» бийден айбыгып, абийир сактап адептүү отурушту. Келүүчүлөрдүн баш-аягы тегиз чогулган кезде бий ээгин сылады. Башын чайкап шыпшынды.

– Кечээ күнү эл жакшылары тыйып коюшпадыбы. Болбосо Ийгиликтердин көрбөгөнүн көр кылайын дедим эле, – деп сөздү салмактуу баштады. Майы түгөнгөн карындай бырышкан ээгин көтөрүп койду. Башын чайкап, анан кейиничтүү үн менен сөзүн улады.

– Кудайым өзү бербеген байлыкты тиги чолок этек Ийгиликтен алганы, ошентип бат эле бай боло койгону жүргөн окшойсуңар го! Ат, өгүз, үрөн, соко-шайман, акча бергенде силерге бекер береби? Бекер алганы жүрөсүнөр го! Башыңарды байлап алыш үчүн берип жатпайбы? Коош! Ошону билбестен азат башыңарды азапка салганы турбайсыңарбы? Алгандын бергени болот. Акыл жок. Ооба, силерде кылайган акыл жок, – деп улутунду.

– Анысын биз кайдан билдик. Батрак-кедейлерге карыз жана жардам иретинде берилет – дегенден кийин катталып койгонубуз чын, – деди артта отургандардын бири.

– Мына, айтпадымбы. Жанагы «карыз» деген жеринде кеп бар эмеспи? Ошону түшүнгөн эмессиңер, – деп бий өзүнүн кыраакылыгын көрсөтүүгө аракет кылды.

– Өзүңүздүн аркаңыз менен эптеп күн көрүп жүргөн эмелер эмеспи. Жайына койсо, туугандарыңыз бир күндө эле бет бетинен азып-тозуп жоголор эле? – деп, бийге катар отурган чымкый кара киши сөзгө сөз улады.

– Катталып коюпсуңар, барып алгыла. Бай болуп сала бергиле. Кийин азабыңарды тарттырып отурбасаңар болду, – деди да, бий жер тиктеп күңгүрөндү.

– Андай арты чуулу жардам болсо, анысын албайбыз, – деди кимисидир.

– «Катка түштүң, отко түштүң» деген кеп бар. Катталып койгондон кийин албаган оюңарга коёбу? – деди бий.

– Андай болгондо, кандай айла кылабыз? – дешип катталып койгон кедейлер мөгдөй түштү.

– Жаман туугандарыңыздын айласын өзүңүз тапсаңыз, булардын колунан эмне келет. Буларда акыл жок эмеспи? – деди жанагы кара киши.

– Мындай балекеттин далайынан эби менен өзүңүз куткара жүрчү эмес белеңиз. Мунун да айласын табыңыз, – деди бийдин экинчи колтугунда отурган таңыракай семиз сары. Бардыгы тегиз телмирип жер тиктешти.

– Ишиңерди кыйындатып койгонсуңар, – деп бий башын көтөрдү, – Бирдемени иштээрде кеңешип туруп анан иштебейсиңерби? Жолуңар болсун, туугандарым! – деп бий ойлоно калып, – эми такыр албайбыз десеңер башыңар кетип калат. Мунун айласын таптым, – дегенде шылкыйып отургандардын баштары көтөрүлө түштү.

– Ат, өгүз, соко-шайманын албайбыз деп түз эле айта бергиле. Үрөн жана берки акчасын ала беребиз дегиле. Ошентип алгыла да аны мындагы өзүбүздүн байларга

таратып бергиле. Келе бергиле деп келгенде байлардын колунда бар эмеспи, дароо бере коюшат. Тилимди алсаңар бул балакеттен ошентип кутулгула. Башка жол жок, – деди бий.

– Ушул акылыңыз туура акыл. Катталып коюп, анан такыр албайбыз дегенде болбойт. Анда өз башыңар кетип калат, – деп чымкый кара бийдин сөзүн коштоп кетти.

– Бу да байларга келген балаа болду го. Кандай кылабыз, жаман туугандын азабын дагы тартат экенбиз го, – деп таңыракай семиз сары кейип-кепчиди. Камчысын бүктөп жерди чаап-чаап койду.

– Баргыла. Барып ошондой дегиле. Бирок, карыз акча, үрөндүк буудайды алып байларыбызга беребиз деп айтып коюп силерди балакет басып жүрбөсүн? Тилиңерге сак болгула. – деди бий.

– Анда, кара оозубузга кан толбойбу, – дешти. «Олжобайдын» батрак-кедейлери.

Ошентип, кечетеден бери жардам алабыз дешип жай-кактап калгандардын сорпосу сууп, ындыны өчүп калды. Илең-салаң басып Селревкомду көздөй чубашты. Ошол учурда «Алыке» уулунун элүү башчысы Чаки келип калды. Аны жалгыз алып отуруп бий анын колтугуна да суу бүрктү.

– Батрак-кедейлер ревком тарапка ооп кете турган болду. Коош! Ат, өгүз, соко-шайман алышса биротоло колдон чыгып кетишет. Өзүбүздүн айылдын кишилерин айнытып койдум. Алар барып «азыр албайбыз» дешип чыр чыгарышат. Сен азыр барып өз айлындагыларды да тукуруп кой. Алар да барып чыр-чатакка аралашып калышсын. Жөнө, – деди.

Чаки элүү башы чапкан бойдон кетти. Андан, мындан аттуу жөөлү чубап келгендер Селревкомдун боз үйүн курчап калышты.

– Жардам деген эменди албайбыз, балакетиңе калбайбыз. Каттап алган кагазыңды кайта өз колубузга бер! – дешип кыйкырышты.

– Жөнү жок эле кыйкыра бересиңерби? Сөзгө конок бергиле, сүйлөшөлү, – деп Ийгилик кыйкырат.

– Жоок, жардамыңды албайбыз. Башыбызды куткар! – дешет. Сөзгө келбей омууроолошот.

– Жардам, аламын дегендерге гана берилет. Албай турганың, кете бер, – деди Ийгилик.

– Бардыгыбыз албайбыз. Тизмебизди бер. «Жардам» деген балакетиңден башыбызды куткар.

– Кедейлик силердин акыл-эсиңерди да кедейлетип койгон болсо керек, – дейт Щербинин. – Мынчалык чатак чыгара турган бул жерде эмне бар? Эчтеме жок. Кимге ат, өгүз, соко-шайман, үрөн, карыз акча керек экен – алат. Өз оокатын өзү кылып, байлардын эзүүсүнөн кутулат...

– Жардам алганыбыз менен, башыбыз байланып калат турбайбы? Албайбыз, тизме сизде болсо керек, кайтарып колубузга бериңиз!

– Бүгүн жардам да берилбейт. Тизмени да бербейбиз. Аксакалдары азгырып койгон турбайбы. Биз ошолор менен сүйлөшөбүз. Эртең келгиле, – деди Ийгилик.

– Ошенткиле. Аксакалдарыбыз алгыла десе алабыз. Койгула десе коёбуз... – дешип, кедейлер соолуга түштү. Бириндеп басып кетишти.

Аксакалдарын Ийгилик Селровкомго чакыртты. Аттарын жигиттерине калтырып, өздөрү бакжая тартып тышка отурушту. Ийгилик менен Щербинин ревкомдон чыгып барды. Эсендик сурашпастан Ийгилик түз эле сөзгө кирди.

– Аксакалдар, силерди мен, мында аристовать кылууга, камаш үчүн чакыртып келтирдим.

– Ал эмне деген сөзүң, түшүнө албадым, – деди бий.

– Ал, силер абактыга камаласыңар деген сөзүм. Аксакалдар бирин-бири элейе карашты.

– Эмне үчүн камайсың? – деп бий айбаттанды.

– Кедейлерди тескери карай азгырып, чыр чыгаргандыгыңар үчүн. Ревкомдун кедейлерге бере турган жардамына каршы сөз таратканыңар үчүн.

Бий ойлоно жер карап шылк дей түштү. Бир аздан кийин: – Жардам алабы, жокпу – ал кедейлердин өз иши эмеспи? Анда аксакалдардын кандай жумушу бар? Рипком кедейлерге жардам берсе, аксакалдар ага эмне үчүн каршы чыгат? Ал бекер сөз, – деп жоош гана карөзгөйлөнүүгө өттү.

– Абак, камак деген түрү суук сөзүңдү коё тур, рипком! Кедейлер түшүнбөстүк кылып жүрүшсө керек. Биз айталы. Түшүндүрөлү, – деди чыңалган чымкый кара.

– Аксакалдарды айдатпа, чыр чыгып кетет! – деп семиз сары кырданды.

– Чырыңыз менен коркутат экенсиз го? Чыр чыгып кетет деп чыр чыгарып жүргөндөрдүн бири сен экенсиң го? – деди Ийгилик. Семиз сары унчуга албай калды.

– Бийлик ревкомго өттү. Эл ишине, аксакалдар, эми кийлигише берүүнү койгула деп айттым беле? Ооба, айтканмын. Эмне үчүн айткан сөздү уккуңар келбейт? Салмакташып көрөлү дегениңер го? Баргыла, барып кийим-кечеңерди жуудуруп, алыскы сапарга даярдангыла! Азык-түлүгүңөрдү камдап алгыла! – деп Ийгилик кайта басып үйгө кирди. Аксакалдар шылкыйган бойдон отуруп калышты.

– Ривкомдун ачуусу катуу келген окшойт. Ачуусун таратып, жанагы «биртокол» деген эмесин алып кой. Кедейлер берген жардамды алышат. Албаганда кайда барышат эле биз айталы, – деп Щербининге бий жалдырай карады.

VI. БАЙ-МАНАП

Кашаттагы акар-чакар кымкуут калың мал менен курчалган айыл бийдин айлы. Жүз баштуу чоң ак үй байдын өзүнүкү. Эки капшытына оолагыраак тигилген эки ак өргөө эки уулунуку. Берки уй мүйүз тарта конгон көп кара алачыктар койчу-колоң, саанчы болуп жүргөндөрдүкү. Аларга сүттөн башка ыргытылган сөөк да жетпейт.

Жайдын толукшуп турган мезгили. Кой короого кирип, кулундар агытылды. Мал жайланып өрүшкө тартып кирди. Бирок короонун четинде сүйлөшүп турган эки боз баланын сөздөрү бүтпөдү. Өрүштө болуп жаткан ар түрдүү кыймылдын бирөөнө да көңүл бөлүшпөдү. Ар жагынан жаңдай салып шарактап өткөн жоон топ кыз-келиндер да аларды алагды кыла албады, тике туруп сүйлөшө беришти.

Шарактагандар бийдин кыз-келиндери. Алар тиги эки жигитти атайын жаңдай салып өтүштү. Эки жигиттин бирөөнө бийдин Айнек деген кызы астыртан көз чаптырып, жакын келгенде басар басмаксан болуп, кылчаң-кылчаң карады. Тийишип бирдеме айта өтүүнү ойлосо да, ылайыктуу сөз таба албады. Бир аз узай бергенде гана – «Өлбөгөн адам алтын аяктан суу ичет» деген ырас экен го, – деди, жөкөр кыз-келиндерге, – баягыда, биз көчүп келатканда, бизди көргөндө корунуп тескери карап отуруп калганы эсиңерде барбы? Эми бизди теңине албай турганын көрбөйсүңөрбү, кан кускурдун. Жөн эле төрө болуп калган тура, – деп Айнек кекенгенсиди. Бирок, ошол эки жигиттин жанында өтө эле керектүү бирдемеси калган эмедей ар жакка барганда да кылчаңдай берди. Келин-кыздар кабакка барып өздөрүнчө ойноп-күлгөн болушту. Сүйлөгөн сөздөрүнүн көпчүлүгү Кубаткул жөнүндө болду.

– Ал бир кан кускур көрүнөт, – деди Айнектин жеңеси, – кайсы күнү барып атасынын эки өтүгүнүн кончун бирөөнө каткандыгын айтты. Малчы малайларына бербей жүргөн акыларын бура бастырбай туруп алып бериптир. Ошондон бери малайлары дардаңдашып атамды көздөрүнө илишпей көкүп, көөп калышыптыр! – деп ызаланды, жамандады. Бирок, анын сөзү Айнекке таасир кылбады.

– Жигиттин колунан келсе ошондой болгону жакшы, – деп жеңесинин эңсөөсүн кесип койду.

Калматай бай бир баласын Айнекке кайчы кудалап калың берип жүргөн. Ал күйөө баланы жактырбай чанып жүрүүчү. «Кеңеш өкмөтү калыңга кыз сатууга каршы,

кызынан калың алгандарды сотко берет экен» деген сөздөрдү уккандан бери Айнек ичинен комсомолецтердин тилегин тилеп калган. Анын үстүнө атасы Качы бий Кубаткулдан чочулап жүргөндүгүн да билет. «Кызыңды берсек дагы, ошол балааны колго алып койсок, түбөлүгү жаман болбос эле» деп Камка апа менен бийдин сүйлөшкөнүн да угуп калган. Ошондой сөздөр Айнекке таасир кылып, Кубаткулга кызыктырып койгон. Ыгын келтирип сүйлөшүүнү көптөн бери ойлойт. Бирок, эбин келтире албай жүрөт. Кубаткул ошо сапар ага назар салып бир ооз сөз айтып калганда, Айнек көп жеңиле түшөт эле. Ойлогон ою ордуна чыкпай көңүлү түшүп кыз келинин ээрчитип кайта кетти. Кайта келе жатканда келиндердин бирөөн бөлүп алып тигилерден окчукураак басып сүйлөшө келди. Кыязы, эбин таап, ээн жерде жолуктурууга аракет кыл, – деди көрүнөт.

Кыз-келиндер кайта келгенде да тиги эки жигиттин сөзү бүтө элек болучу.

– Бий атамдын айтуусуна караганда кеңеш өкмөтү анчалык кыйын болбосо керек, – деди Чокмор.

– Кеңеш өкмөтү абдан кыйын. Кыйын болбосо тоо арасындагы бизге чейин жетип келе алар беле? – деп Совет бийлигинин келечегине Чокморду ишендирүү үчүн Кубаткул көп сөздөрдү айтты. Акырында:– башка сөздү кой, комсомолго кирүүгө көңүлүң барбы, ошону айтчы? – деди.

Чокмор бир азга чейин жер тиктеп тура берди да:– комсомол дегениң эмне? Аган киргенде бүтүрөрүбүз эмне? Аныңдын кандай пайдасы бар? Алды менен ошону айтчы!

– Айтпадымбы?

– Айтканыңа мен түшүнбөй отурбаймынбы.

Комсомол уюмунун максатын, аган мүчө болуп кирген жаштардын милдетин Кубаткул билишине жараша дагы бир сыйра айтып чыкты.

– Комсомолго кирипсиң деп бий атам башымды жулуп албас бекен? – деди Чокмор.

– Музоосунда сүздүрүп коркуп калган байкуш, эми өгүз болгондо деле корко бересиңби?

– Билбейм, комсомол дегенде эле бий атам тишин-тишке урат.

– Комсомолду жаман көрсө тигил кичи баласын эмне үчүн комсомол уюмуна кир деп арыз бердирип жүрөт?

– Анысын кайдан билейин, – деп Чокмор жер карады.

– Байлар балдарын эмне максат менен комсомол уюмуна киргизүүгө аракет кылып жүргөндүгүн түшүндүрдү. Эртең ушул жерге бул жайлоодогу элдин баары – кыз-келиндерине чейин келе тургадыгын, волревкомдун председатели, волком комсомолдун секретары келип сөз сүйлөй тургандыгын айтты. Күүгүм кирип көз байлана тигил экөө айылга келди. Жанагы Айнек сүйлөшкөн келин тигил экөөн тосо чыгып: – Ачейке уул, бери басчы? – деп Кубаткул менен жекече сүйлөштү.

Батрак жаштардын бир айлык окуусун бүткөндөй кийин Кубаткул ушул айланага «батрачком» болуп келген. Жатакта калган жарды жаштардын арасына иш жүргүзүп комсомол ячейкасын уюштурган. Өзү комсомол ячейкасына секретарь болуп шайланган. Ошондон кийин аны көп адамдар «Ачейке» деп калышат. Жайлоодогуларды кыдырып, байлар менен батрактарга эмгек келишимин түзгөн. Малайларына акы төлөбөй жүргөн бир байды сотко берип кестирген. Ошондон кийин аны байлар «батракком» деп да коюшат.

Эртеси шашке ченде элдин алды бийдин айлынын маңдайындагы чоң өтөккө келип чогула баштады. Кубаткул айылдан чыгып чогула баштаган элди көздөй жөө басты. Аны бир тобу ээрчий жүрдү. Элдин арты түшкө жакын келип жетти.

Эл көп чогулду. Кары дебей, жаш дебей келин-кыздарына чейин келишти. Кедейлеринен байлары аттарын аябай калган экен, бардыгы атчан келди. Аттарды тушап коё берип байлана келген айран, кымыздарынан иче отуруп сөз угушту.

Сөз сүйлөнүп бүткөндөн кийин комсомолецтер келген-дерге декламация айтышты. Бирөө кыз кийимин кийинип «Кыргыз кыздарынын арманы» деген декламацияны айтты.

«Ой кыргыздын кыздары,
Ойлоп ичим сыздады.
Бир курсактан төрөлгөн
Баласыбыз биз дагы.
Эркегиндей көрбөйт тең
Неге көрөт бизди кем.
Бизди сатып калың жейт,
Көп мал берип алың – дейт.
Тойгузган соң курсагын,
Бара койгун балам дейт...» –

деп абдан келиштирип айтты эле, келин-кыздар көпкө чейин кол чаап, үч жолу кайта айттырышты. Дагы бирөө «Койчунун арманы» деген декламацияны айтты. Койчулар алакан чаап кыйкыра берип аны да эки мертебе кайтала-тышты.

Эң акырында Кубаткул «Бай-манап» деген декламацияны айтты.

«Бай-манап.
Малын санап.
Сөз айтуу жок,
Байларга карап!
Казысы кучак.
Азуусу бычак,
Беш тыйын карыз берсе
Бер-бер деп кычап.
Эски заманда
Эзилгенбиз таманда...» –

дегенде, бай-манаптарга карата каткырык күлкү көтөрүлдү. Арттагылар мойнун созуп алды жактагыларды жөөлөй берип, шыкалып короо ордундай жерге тыгылышты.

– Айта бер тегеренейин! – деп кубаттаган үндөргө «казысы кучак азуусу бычак» деп каткырган кыйкырыктар

кошулду. Аттар үркүп, чоң өтөктүн чаңы ызгыды да калды. Бай-манаптар жылдызы урап түшкөнүн сизди. Баштарын көтөрө албай отура берип, тепсөөрүндө кала жаздашты.

– Ачейке, бала эмес бекен, жарады, – дешип чогулган эл көпкө чейин тарабай, комсомолецтерди имерчиктеп тура беришти.

VII. АЗГЫРУУ

Кийинчерээк калк чогулган жерлерге манап-байлар бара албай калышты. Ошого байланыштуу ар кандай шылтоолор менен «аш», «тойду» көбөйтүштү. Ошентип «аш», «тойго» келгендер аркылуу азгыруунун ар кандай сөздөрүн тарата берүү жолуна түшүп алышты.

Көсөөдөйдүн «тоюнда» билгизбей отуруп бий азгыруунун бир катар оор сөздөрүн, ар кимдердин кулагына кумдай куюп таштады:

– Коош, – деди адатынча башын чайкай сүйлөп, – ошентип, учпас тоок күтүп, урабас там сала турган болдуңар го? Жакшы, жакшы. Тамга жатып алып иче турган жарма болсо, жардылык жанга абдан тынч болот эмеспи. Ошенткениңер оң. Ошенткиле. Там салып, тоок багып сары талааны сактап отура бергиле. Өзүңөрдөн туулган балдарды салдаттыкка да берерсиңер. Аманчылык болсо аны да көрөбүз...

Отурукташа турган жер жайында эле кесилип берилген. Бирок, бийдин жогорку сөздөрүнөн кийин калк ыргылжың болуп, ар ким өз энчисине тийген жерине келбестен кыйшаңдап жүрөт.

Таңыракай семиз сарынын «тоюнда» бийдин сөзү жаңы тартип окуусу жөнүндө болду.

– Мектеп курабыз, балдарды окутабыз деп желигип калгансыңар го, – деди.

– Ооба, шаардан мугалим дегени келиптир. Балдарды кагазына каттап алды көрүнөт, – деди тойго келгендердин бири.

Ойлонуп бир аз отурду да, бий сүйлөй баштады:

– Эсимде толук калбады, кайсы айылда болгон окуя экендиги. Анысында кеп жок, кеп мына мунусунда: бирөөнүн баласы ошол жаңы тартиби менен окуп жүргөн экен. Анын атасы жан таслим кылып дүйнөдөн кайта турган болуптур. Атаңа «ыйман» угуз дешиптир.

Жанагы биздин айылдагы балдар айтып жүргөн ырын эмне дешет? Баласы атасына «ыйман» айтуунун ордуна ошонусун айтып ырдап жибериптир. Ошентип, бечара киши «ыйман» укпай, ыр угуп дүйнөдөн кайтыптыр. Жаңы окуусунун жайы ошондой. Ошондой окуудан балдарыңардын окуганы жакшыбы же окубаганы жакшыбы, аны өзүңөр ойлонушуп көргүлө, – деп бий онтолоду.

– Жаңы окуусун «ата», «эне», «ат», «кой», «эчки» дедиртип окутат турбайбы. Анын эмнесин окуткудай? Балдардын тили чыкканда эле ошолорду айтып чыгат эмеспи? – деп таңыракай сары бийдин сөзүнө сөз улады.

– Өлгөнгө «ыйман» угузууга жарабагандан кийин анын эмнеси окуу? – деп Чаки элүү башы тигилердин үнүнө үнүн кошту.

Бул сөздү уккандардын бир тобу чогулуп Селревкомго барышты. Шаардан келген мугалим мектеп боло турган үч бөлмөлүү тамдын бүтүшүн тездетүү жөнүндө Ийгиликке келип сүйлөшүп отурган. Тиги үчөөнүн бири «Таксыр» деп колун бооруна алып мугалимге жалдырай карады. Бир кой алып баламды окутпай эле койсоңуз. Жалгыз балам окуса алда кандай болот? Кедей элем, аягыла? – деп мөгдөп сала берди.

– Менин кызымды да окууга каттап коюшуптур. Калыңы бүтүп калды эле. Аманымда бир ууч сөөгүн берип кутулайын дедим эле. Бир ат минип тим болбойсуңарбы, – деп экинчиси үлдүрөдү.

– Менин эки баламды бирдей каттап коюшуптур. Бирөө окуса эле бир үйлүү кишиге жетишпейби? Бирөөн жөн эле койсоңор экен! – деп үчүнчүсү үргүлөдү.

– Пара берүүгө, балдарыңарды мектептен куткарууга келген экенсиңер го? – деп Ийгилик мурчуюп койду.

– Ооба, айланайын. Ошондой тилек менен келдик эле, – деди үч кедейдин бири.

– Кышында балдарыңар гана эмес, өзүңөрдү, аялыңарды да сабатсыздыкты жоюучу мектептен окутабыз, – деди Ийгилик.

– Деги түбөлүгү жаман болбос бекен? – дешти тигил үчөө.

– Жаман ишти биз иштебейбиз, – деп кызынын калыңы бүтүп калган кедейге карады. – Кызыңыз калыңга кетпесин. Каалаган жигитине кетсин.

– Кызым каалаган жигити менен басып кетсе менин айлам эмне болот, кагылайын? Калыңын жеп бүтүп койбодум беле.

– Мындан ары кыздар калыңга барбайт. Каалаганына барат. Калың берген да, аны алган да жоопко тартылат. Аны күн сайын зар какшап айтып келе жатпайбызбы? Кудаңдын берген калыңы аткез. Доолап келсе мага келип айтып кой, – деди Ийгилик. Тиги кишинин саанасы тына түштү.

– Кудай үчүн эки баламдын бирөөн алып, бирин өзүмө калтыргыла! – деп эки балалуу киши жалдырай берди. – Эки балаңын бирин алып, бирин калтырууга болбой жаткан эмелер менин жалгыз баламды жайыма коёр беле, – деп жалгыз балалуу киши эчтеме айта албады.

Чакинин тоюнда бий боло турган шайлоо жөнүндө сөз козгоду. Рипком деген эмелери эми жоюла турган болуптур го! Коош! Эми шайлоо болот экен. Ошонусу жакшы. Кейпи, Ийгиликтин түбү бошоп бараткан болсо керек. Андай болбогондо шайлоо болмок беле? Өз билгендерин иштей беришет эле го. «Бөдөнөдөн бий койсо, кыйгуу кетпейт башыңдан». Айгайлап жүрүп айыл ичин ала-кула кылып экиге бөлүп жиберди. «Ала койду бөлө кырккан жүнгө жарыбайт» эмеспи? Коош! Ал адашып жүрбөйбү. Өзү кат билбесе, мурда эл бийлеп көрбөсө, анын колунан жакшылыктуу эмне келе коёт

эле? Бай-манап деп бакырган болот. Каратаман батрак, кедей деп ураан чакырган болот. Акылы жок урган болбосо – тиги биздин балдардын бирин секлатар кылып албас беле. Анан кеңешип турса, мен аны жамандыкка кыйбайт элем го? Мен ага теңелгим келбей жүрбөйбү. «Бөрү карыса бир койлук алы бар» дегендей, чындасам ошондук алым болот эле го. Өзүңөр деле байкап жүрөсүңөр го – деп улутунуп койду.

Бул сөзү – өзүмдү болбосо да, менин балдарымдын бирин шайлагыла деген кулак кактысы эле.

– Бийим туура айтат. Биз бийимди кой-кой деп койдуруп жүрөбүз. Болбосо Ийгилигиңерди эчак эле ташын талкан кылып коёт болучу, – деп таңыракай семиз сары сыймыктанып койду. Анын тиги сөзү бир жагынан бийдин сөзүн кубаттаганы болсо, экинчи жагынан мен да бекер киши эмесмин дегени эле.

Семиз сары антип отурганда, бийге жамынып бирдеме айтпаса көсөөдөй да болбой калат эмеспи. – Биз эле тыйып жүрөбүз бийимди. Болбосо Ийгилигинин да, «рипкомунун» да чаңы эчак эле асманга чыгат болучу, – деп анысы да кошокко кошула калды.

– Шайлоо боло калса, Ийгиликти ким ээрчий коёт эле? Өзүнүн өз айлы менен жүктү оодара албайт эмеспи? – деп Чаки да катардан калгысы келбеди. Бирок «шайлоо боло калса өз уулун сүйрөп чыккысы келип турат» деп бийге ичи тарыды. «Бий олжого кароо киши. Алдына ат тартып, үстүнө чапан жапсам, балким мага кыя коёр бекен» деген пикирди да ойлой отурду.

Той тараганда, – Шайлоого даярдана бергиле. Бирок, ала-кула болбостон бардыгың бир гана кишини кармагыла! – деди бий.

Ошентип, айыл аксакалдары шайлоого даярданышты. Чаки бир ат, бир бөрү ичик тартуу тартып бийден Ийгиликтин ордун сурады. – Карып баратам. Көзүмдүн тирүүсүндө балдарымдын бири катарга кошуланганын көрөйүн дедим эле. Жалпы «үч урукка» үч тогуз тартууну мен берейин.

Өзүндүн көөнүңдү башкача табайын, – деп ревкомдун председателдигин бий Чакиге кыйбады.

Алар ошентип жүргөндө шайлоо даярдыгы башталды. Шайлоо болордун мурунку күнү Чаки бийдин «тартуусуна» макул болду. «Баталашып» алышты да: – Кана эми Ийгиликтин бетине тике чыгалы. Сызга отургузуп баса берели, – дешип шайлоо өтө турган жерге шартылдата бастырып, шаңдана келишти.

– Э, ботом, берегилерге эмне жок? Аларды мында ким чакырган? – деди шайлоо комиссиясынын председатели.

«Өздөрүнчө эле келип калышкан го», – деди кимисидир.

– Келсе келе беришсин. «Аюудан корккон токойго барбайт», – деди шайлоо комиссиясынын мүчөлөрүнүн бири.

Бий шаңдана барып «Олжобай» уруусунун алды жагына отурду. Чаки Алыке уулунун арасынан орун алды. Ошол учурда шайлоо комиссиянын председатели шайлоого, шайланууга, кандай адамдар укуктуу, кандай адамдар укуксуз экендигин жобо боюнча түшүнүк айтты да, укуксуздардын тизмесин окуду. Адегенде эле бий, көсөөдөй кара, таңыракай семиз сары, Чакинин аты аталды.

– Жолуңар болсун, араны бошото бергиле, – деген үндөр көтөрүлдү.

Жарыктык совет болбосо,
Бизге кайда бу теңдик!
Төбөдөн басып байларды,
Кууп чыгып бийлерди
Иттей кылып биз жеңдик. –

деген Ийгиликтин баягыдагы сөзү ушул жолу дагы айтылды.

VIII. УЕЗД

Аңды-дөңдү карабай, атынын мойнуна мине чапкан бирөө келе жатты. Ат өлүп, жыгылып, тыгылып каламбы дегенди ойлонбосо керек. Этек-жеңинин делбиреп кеткени

менен деле иши жок, койгулаган бойдон жүрүп отуруп бийдикине барды. Ат үстүнөн:

– Сүйүнчү! Малабаш үйөз болуп келди, – деп кыйкырды. Үйдөгүлөр жабыла тышка чыкты.

– Кайталап айтчы, оозуңа май! – деди бий.

– Малабаш күйөөңүз үйөз болуп келди, – деди сүйүнчүлөп келген киши.

– Аксарбашылың, азыр, бир козу алып келгиле, – деп бий чабалактады, бир жерге тура албады.

Дароо бир козу даяр болду. Кыбылага туура тартып бата кылып жкберишти. Союлуучу малга бата кылганда бий – «кудайым сенин жолуңа» – деп коё салуучу эле. Бул жолу алаканын кенен жайып, батаны узакка айтты. Эң акырында: – Арбагымды дагы бир көтөргөн экенсиң, – деди.

– Бийдин бир кызынын күйөөсү Малабаш үйөз болуптур, – деген кабар ошол эле замат айылдын башынан аягына дуу дей түштү. Бирөөдөн угуп калса керек. Бекиш да атынын мойнуна мине чаап койгулаган бойдон бийдикине барып түштү. Ал гана эмес, айылдагы атка минерлердин баардыгы куттуктап келе беришти.

– Кудай деле бергенге берет эмеспи! – деп бирөө айтса, – суу ага жүргөн арыгынан агат эмеспи, – деп экинчиси жөнөтө берип, бабединге союлган козунун этин жешти.

Кийинки күндөрдө бийдикине келим-кетими азайып калган. Күйөө баласы уезд болгондун эртеси эле, эшигинде ат котолоп калды. Четтебирээк кеткен куда-сөөк, дос, тамыр дегендер курдап кайра келе берди. Орто жерден баркы түшө калган бийдин ташы кайрадан жогору карай кулай баштады. Уезде жумушу барлардын көбү бийдикине келүүчү болду. Күлүктөн-күлүк, жоргодон-жорго тандап, уездин өзү бий сыяктанды. Дүйнөсү дагы бир жолу ташыды. Баш ачуу, жетим акы, кол акылардын көбү кайтадан бий аркылуу чечиле турган болду.

Малабаш уезд болгондо жеке гана өзү болбостон, ага-тууганы, жек-жаатынын баары эле өздөрүнчө «уезд» болуп

кетти. Анын жек-жааттары турганда сотко киши бастырып барбай калды. Быякта жаткан кайнатасыныкы мынчалык болуп жатат, өзүнүн үйүндө, анын ага-туугандарыныкында эмне болуп жатканын ким билди...

– Элге пайдамдан башка зыяным тийгени жок. Кеңеш өкмөтүнүн мыйзамын үйрөнүп, элге кызмат кылсын деп бир уулумду окууга жибердим. Бир кызымдын күйөөсү болсо уезиңер. Баарыңдын башыңарды кармап турат. Мени да «кошчу уюмуна» алгыла, – деп бий арыз берди. «Кошчу уюмуна бий, болуш, манап, байлар алынбайт. Бул уюм алар үчүн уюшкан эмес, алардын эзүүсүндө жүргөндөр үчүн уюшулган» деген жооп кайтарылды. Ошол күндөрдүн биринде бий шаарга барып келди, аттан буту түшөр менен «кошчу союзунун» билетин чөнтөгүнөн сууруп алды. – «Кошчубуз» деген болушат. Ушул күнгө чейин кошчулук билетти жок. Мына, мен барып жаздырып эле ала койдум, – деп билетти көргөзүп мактанды.

Ошол күндөрдүн биринде, коңгуроолу фаэтонго түшүп жигит-жалаңы менен Малабаш бийдикине келип калды. Түшөр замат Селревкомго, – азыр, дароо элиңди жыйнагын, сөз угузамын, – деп киши чаптырды. Бий бажактап өзү тура чуркап козу сойдуруп жиберди. Ала келгендери бар экен «уезддер» ичүүгө киришти. Ичкилик муундарына жүгүргөн учурда, албетте илберери болуп сайрап да сала беришти. Өйдө-ылдый ала качма сөздөрдүн бир канчасы айтылды. Карта ойношту. Чакырылган эл чогулуп отура берди. Козунун эти бышып, ала келген арактар ичилгиче кеч да кирип калды. – Улуктун улуктай эле болгону жакшы. Эл менен кошо чуркап жүргөн киши улук боло алуучубу? – деп бий күйөө баласынын сөөлөтүнө көп ыраазы болуп олтурду. «Уезүнүн сөзүн угалы» дешип чогулган эл зериксе да күтүп отура беришти. Акыры Малабаштын сөзүн угушту.

– Кеңеш өкмөтүндө бай-жарды, аял-эркек тең болду. Бай-жарды дебестен ынтымактуу болгула! Кыжың-кужуну

жок тынч оокатыңарды кылгыла! Ынтымагы жок, ыйкы-
тыйкысы көп терсаяк айыл көрүнөсүңөр. Терс аяктарды
тыйыш керек, – деп Малабаш алдында турган төрт шый-
рактуу тактайды бир муштады. – Граждандар согушунда
эл чарбасы чабылып-чачылып калды. Чабылган-чачылган
эл чарбасын ордуна келтириш үчүн чарбаны өстүрүш ке-
рек. Чарбаны байлар өстүрөт, – деп элге карады. – Завод,
фабрикаларга чийки заттар керек. Байлар болбосо, байлар
бербесе чийки заттарды ким берет? Кедейлер эмнесин бе-
рет? Келе! – деп оозун ачкандан башканы билбейт! .

Ошентип көпкө чейин оолукту.

Малабаштын сөзү бүткөндөн кийин: – Мен сүйлөймүн,
– деп Бекиш сары жулунуп чыкты.

– Уезддин айтканынын баары чын. Биздин айылдын
ынтымагы жогу да чын. Урук-урук болуп жүргөндө көп
ынтымактуу элек. «Кошчу» уюшкандан бери, элдин эл-
чилиги, журттун журтчулугу, ынтымагы кетти. Кедейлер
эл бийлигинди билеби? Билбейт. Ата-бабасы эл бийлеп
көрбөгөн эмелер эмнени билет? Мен иштеп турганда бай,
жардысы жок эле, ынтымактуу болчубуз, – деп Бекиш
күйүттүү, күйүк сөздөрүн тышка чыгарды.

Бекиштен кийин сөздү бий сүйлөдү.

– Оёзуңар – Малабаштын айтканы туура. Бир да жалга-
ны жок. Кеңеш өкмөтүндө бай-жарды тең дейсиңер. Кайда
ал теңдигиңер? Келген карыз акча болсо кедейлер алат,
байларга эчтеме жок. Налогду байлар берип жатат, кедей-
лер берсе да аз берет. Бербегендери да көп. Кошчу болсо –
кедейлер болот, ушул да теңдик болобу? Айткылачы? – деп
калкка кайрылды. Анан: – Ой оёз бала! Унутуп кетипмин,
бул биздин айылдагы өкмөтчүлөрдүн баарын жаңыртыш
керек. Иш билген өзүбүздүн балдардан коюп кет! – деди
Мантек, Бекиш, Чаки, Кашкарбай элдин арт жагында ар
кайсы кедейлерди колтукка түрткүлөп, – Айтпайсыңбы,
дебейсиңби! Оёзго айтпаганда кимге айтасыңар? – дешип
шыбыр-күбүр кылып жүрдү.

Кедейлерден чыгып сөз айткандар болбоду, астыртан Ийгиликти карашты. Ушул сүйлөсө, анан анын изине түшсөк деген ойдо турушабы, же уездден үрөйлөрү учуп калдыбы, ким билет, түнөрдү да калышты.

– Сөз айтуучулар жок болсо жыйналышыңарды жаап, ошентип ынтымактуу болуп оокатыңарды кылгыла, – деди Малабаш.

– Сүйлөөчү киши кайдан жок болсун. Элди чогултуп алып партия жолуна каршы сөз таратып отурса, сүйлөөчү киши жок болучу беле. Мен сүйлөйм, – деп Ийгилик ордунан турду. – Оңол, Малабашев, оңол! Сиз өтө кеткен байчыл киши турбайсызбы! «Сай сайга куят, бай байга куят», тегиңизге кетип жатасыз, – деп айтайын дегенин жай баракат айта берди.

– Кедейлерди кемсинттиңиз. Байларды баага батырбай мактадыңыз. Сиздин айтууңузга караганда элибиздин жаркыраган күнү да, айлуу түнү да байлар имиш. Байлар болбосо таң атып, күн чыкпай калат окшобойбу!? Ойлоп көрүңүз! Байлар меники деп ээлик кылып жүргөн малды тапкандар ким? Баккандар ким? Башкаларын коё туралы, тигине, кара чечекей кайнатаңыз Качы бий кашыңызда турат. Ошо киши өмүр бою бир күн талаага кой жайыптырбы? Бир түн жылкы кайтарыптырбы? Орок, кетмендин сабын кармап көрүпү? Жонунан терин куюлтуп бирөөлөр иштеп тапса, кыштын суугуна тоңуп, жайдын ысыгына күйүп бирөөлөр бакса, анын бардыгынын үзүрүн жатып алып байлар көрсө, ооба, ошентсе – ошенткен жерде теңдик болобу!? Арзан теңдикти тапкан экенсиңиз! Зоот, бакрикелерге керектүү заттар үчүн кыйналбай эле коюңуз! Тапканды, бакканды билген жарды-жалчы, кара таман кедейлер андайларды бергенди да билет.

Ынтымагы жок ыйкы-тыйкы айыл экенсиңер дедиңиз. Анчейин, ыйкы-тыыкы эмес, эки таптын ортосундагы күрөш экендигин билбейсизби? Татынакай эле билесиз. Атайы билмексен болуп баттамалап, өз табыңызга жан

тартып отурасыз. Аракка тоюп алып айткан сөздөрүңүз менен эки таптын ортосун эптештире албайсыз. Кедейлер өз ара ынтымакташа берет. Байлар өздөрүнчө. Оңол, Малабашов, оңол! .

Ийгилик сүйлөп бүткөндө көпчүлүк шакылдата кол чапты. Азчылык ар кандай кептерди айтып чүйрүңдөдү:

– Биз «ынкылапчы», «каталашсыз», «тоесть», «не правда» деп Малабашов чабалактады.

– Тетиги шайтандуу акмак Ийгилигиңер оёзго каршы кеп айтып өлгөнү жүрсө керек, – деп бий үлүрөйдү.

Бийге жакыныраак отуруп калган экен, кошомат кылганы го, баягы өтүкчү:– Ийгилик андай кыйын, билерман болуп кетсе, барып уезд болуп алса болбойбу. Көөдөк урган. Келип кетип сөз угузуп жүргөн «акитатырлардын» кайрагына күчөп алган тура. Оёз менен сүйлөшүп турганын билбесе керек? – деген сөздөрдү бийге да, Малабашка да угуза-угуза айтып отурду.

Жыйналыштын башталышы жай болсо да, тарашы катуу болуп калды. Эл тарай берерде Малабаш – уезд акеңди көрсөтөрмүн, – деди.

– Уездге каршы сөз айткан эмелерди азыр эле иштен алып, өздөрүн айдай кетиш керек, – деп катуу-катуу сүйлөгөн кошооматчылар да болду. – Ошентиш керек, – деп бий, сары, Мантек бир жагынан күжүлдөштү.

Малабаш коңгуроолу фаэтонго отуруп, кайнатасыныкына барды. Арактын калган-катканын шыпкап ичишти: – Күйөө балам элдин көзүнчө ыза болуп кадыры түшө калдыбы, – деп бийдин жаны катуу күйүп жүрдү. Малабаш кетүүгө кам кылганда:– Эй, оёз бала. Тетиги кишиден туулган иттерге каптырып алып, жөн эле кете бересиңби? Намысың жок бала белемиң? Ит капса деле башка чабат турбайбы. Аларды айдатып ала кет. Алардын ордуна өзүбүздүн балдардан дайында, – деди.

Малабаштын элге ыза болгондугунан да, кайнатасына ыза болгону катуу тийди. Ошондо да, сыр алдырбай:– Эй

карыя. Саясат керек. Итке да киши теңелүүчү беле? Алардын жазасын колуна жай баракат карматамын. Намыстанбай эле коё туруңуз, – деп бийди жоошутумуш болду.

– Атаа, ушуларга бир сыр көргөзүп кетсе болот эле. Намысыма күйүп кеттим, – деп бий чабалактап кала берди.

IX. САЙ САЙГА КУЯТ

Аңылдак жеңе ары теригип, ары ээлигип кеткенин көрдү да, Сыпайы жеңе жалтайлаган болуп: – Ого эле терикчелсиз, жеңе. Бат эле бузулуп будуң-чаң болуп кетесиңер. Мен койдум, койгулачы, эл угат, – деп жоошутууга киришти.

Будуң-чаң түшүрүп жибергени менен, бет алышкан кишиси жалтайлай берсе Аңылдак жеңе тез эле оңуна түшө калуучу. Оңуна түшө калды да – э, келин! – деп койду. Сыпайыны өзүнө каратып – силер бий менен куда турбайсыңарбы, – деп колундагы таш ийикти чимирип-чимирип жиберди.

– Кудасы кандай?

– Какмаардын анткорлонгонун.

– Анткорлонгону кандай?

– Анткорлонбой эле кой, какмаар. Кубаткул бийдин кызы менен сүйлөшүп жүргөн турбайбы?

– Сүйлөшсө жаш эмелер сүйлөшүп жүрүшкөндүр. Куда болсок элден жашырып болмок белек. Көрүнөө эле болбойбузбу. Анын үстүнө бий бизди теңине алмак беле?

Бий бизди теңине алмак беле деген сөзгө Аңылдак жеңе муюша түштү да, – баса, ар ким айтып жүрөт. Бийдин деле көңүлү болсо керек. Камка байбиче да оозунан түшүрбөйт, – деди да ийигин жерге сая коюп, кокчунан түйүнчөгүн чыгарды. Бир чымчып насыбай алып эрдине салды.

Кийинчерээк: – «Кубаткул бийдин кызы Айнекти окууга алып кеткени жүрүптүр, алганы жүрсө керек» – деген сөздөр, айылда чет-бучкактап айтылып жүрүлдү. Окууга жөнөр алдында Кубаткул кыйла чүнчүп кетти. Күүгүм

кирди эле болду, үйгө жолобойт. Таңга жуук келет да салып койгон төшөккө жатып калат.

Бийдин кызы Айнекке «ат тезегин кургатпай» ар жерден жуучу келип турду. «Уезде» иштеп жүргөндөрдөн келгендери да көп болду. Бий «кызым азыр жаш» деген жоопту кайтарат. Кубаткул Айнек үчүн бел байлайт. Бирок, белин сындыра басып турган иш бар. Ошондуктан, ишти дагы бир жылга кечиктирди да, өзү окуусуна жүрүп кетти. Ошо күндөрдү биринде таза жуулган кара чачты кайкайта тараган, бото көз, кара каш, толмочунан келген ак жуумал жигит бийдикине келди. Такасынын бийиктиги кеңири төрт эли келген, туура тумшук кара өтүктүн кончун чоюп, сунган бутун тартпай, муштекте бир ууртуна тиштеп, экинчи ууртунан түтүндү кол ыштыктай буркура та чыгарып төрдө жатты. Кезек-кезек жазылыгы бир укум келген сары кайыш илгичти оңдоп, жамбаш жагына ооп кеткен тапанчаны алдын көздөй тартып, жоондугу тал чыбыктай болгон өрмө кайыш боону эрмек кылып карма-лайт. Бир туруп кошпогондой жумуру колдорунун салаасы менен чачын кайра-кайра сылайт. Бир туруп өсүп жетише элек сыйда кара мурутун сөөмөйү менен жанып-жанып коёт. Эч кимге бурулуп назар салбайт. Бирөөн карамакчы болсо, кабакты чытып кирпичтин алды менен карайт. Кезек-кезек тамагын кырып, ырдап жиберүүчү кишиче үнүн жасайт. Үйдүн ичи толтура киши. Мантек, Бекиш, Чаки, Кашкарбай, ар айылдан куру эмес бирден-экиден киши отурат. Бирок, төрдө жаткан жигитти тике караган киши жок, жалтайлап астыртан, же кыя салып карашат.

Камка байбиче да өтө эле зымырап-зыңкыйып калган. Кызы менен, кайдигер бирдемени сүйлөшкөн болот. Бирок, кыздын көзү отургандардын көзүн жазгыра, мейманга кадала түшөт. Меймандын көзү көзүнө учурай түшкөндө тик карай албай жалтайлап калат. Урматтуу меймандын төмөнкү колтугунда Бакир китеп окуган болуп ээрдин бүлкүлдөтөт.

Кыйлага чейин ойлонуп-толгонуп, ооналактап отурду да, мейман жигит карындаш алып кагазга кат жазды. Не жазса да көпкө жазды. Жазганын кайта-кайта окуп бышыктады. Кагазды бүктөп чөнтөгүнө салып, тышка чыгууга обдулду. Отургандар баштарын селт көтөрүп алышты. Бий оозун камдап бирдеме дейин деди эле, Бекиш озунду да:– Түнкатар, мейманга эшик ач!– деди. Түнкатар отко жагууга ыктайлап, камдап турган колундагы отунду таштап жиберип, тура чуркап эшик ачты.

– Эшик караңгы көрүнөт. Аркы иттерге сак бол, Түнка-тар! Мейманды каап албасын ары басып карап тур, – деп Бекиш мейман кадырын билген кишисинди.

Мейман кайта киргенден кийин Түнкатар отту оңдоп жагып коюп, эч кимге байкатпай бүктөлгөн кагазды Айнекке ыргытып жиберди. Кагазды алгандан кийин энеси менен бүлкүлдөшө сүйлөштү да, Айнек өргөөгө кетти. Жарыкка салып катты окуду. Бир аздан кийин мырза жигит төмөнкү жоопту алды.

«Бир көргөн билиш, эки көргөн тааныш» деп билише-ли, таанышалы. Жакшы атанын баласы экенсиз, сиз кол сунсаңыз биз моюн сундук. Ар жагы сиз аркылуу боло турган иш».

Айнек кайта келгенде кош этек тигилген кызыл жибек көйнөктүн жерге төгүлө түшкөн этегинен галош, маасы жылтылдап бирде көрүнсө, бирде көрүнбөдү. Көрктүү тигилген кызыл дукаба бешманттын жамбаштын урунчугуна келген жери билинер-билинбес бүлкүлдөбөсө, башка жери боюна кыналып калган. Дукаба тыштаган кундуз тебетейдин үкүсү сеңселип, тебетейдин курбусуна жабыла берип үлпүлдөдү. Малдын көөнүнө карабай сатып алынган сөйкө, шуру, бермет, топчулар эки омууроодо оттун чагылышына кошо жалтылдады. Кыз бурала басып бой түзөйт, сөйкөлөрү шылдырайт, көйнөктөрү шуудурайт.

Бакирдин келинчеги эшик ачып Айнекти үйдөн чыгарарда тебетейи башынан түшүп кете турган болду эле,

кармай калды. – Эркенин төлгөсү жакшы, тебетейиң эшик талашып калыптыр, – деп күлдү.

– Этиңер бышты го, Бекиш! – деп бий сарыны карды. – Бышса түшүрүшсүн, – деди да, Бакирдин кулагына бүлкүлдөп бирдеме айтты. Ал кагазга бирдеме жазып мейманга сунду. Окуп көрдү да, кагаздын сыртына эле «алып келе бергиле» деген сөздү жазып кайта берди. Алган кагазын окуп, Бекишти карады да «алып чыга бериңиз» деди Бакир.

Бекиш коюн-кончунан чыгарып бөтөлкөлөрдү керегенин түбүнө тизип койду.

– Сата турган дүкөндө эчтеме калтырган эмессиң го Бекиш! – деп Мантек, Бекиштин жөн билгилигине ыраазы боло түшкөндүгүнүн чекесин чыгарды.

Алды менен ак чыныга куюлган арак мейманга сунулду. Мейман алды да: – Аксакал келиңиз! – деп бийге жылдырды.

– Бул бизге жарашпай турган тамак. Сакалдуу башыбыз менен ичип отурганыбыз болбос, бул – силердин тамагыңар, силерге жараша турган тамак, ыйбаа кылып сунганыңаракмат балам, иче гой, өзүң иче гой балам, – деди бий.

Сыпаа жигит колун тартпай сунуп тура берди. Отургандар: – Жарыктык киши ай. Атайлап сунгандан кийин алып коюңуз! – деп жаалап жибершти.

Эт желип болгондон кийин суу куюлуп кол жуулду. Отургандар тиштерине тыгылган эттерди чукуп чыгарууга киришти. Эл алды болуп бий тишин тазалап бүтүп, отургандарга бир сыйра көз кыдырта карады да:

– Браматылык атам бекер киши эмес эле. Бир жакка жолоочу жүргөндө, кара чаар бир жолборс алдына түшүп баштап, бири чабыттап артынан жүрүүчү экен, – дей бергенде, Мантек: – артындагы жолборсу шайтан-шабырдан кайтарып жүрсө керек, – деди. Мантектин сөзүнө алагды болбостон: – ошол жолборстор сүйгөн кишилерине көрүнчү экен, бейиши болгон атам, – деп бий сөзүн кайта баштады.

Бейиши болгон атам «Жакшылык келбейт жамандан» деп көп айтуучу. Атамдын сөзүндө калети жок экен. Жамандардын колунан жакшылык келер эмес. Береги Ийгилик жамандын уулу эл бийлеп, журт башкарсам дегенге дама кылат. Дама кылган кишинин баары эле жакшы болуп эл бийлей албайт, кудай бак айтса гана бирдемеге жарайт.

Ийгиликтин баласы жакшы болуп кеткенде да, аларды ким ээрчийт эле? Ар кайсы айылдагы тентек, элден-журттан чыккан бир топ бузуктарды ээрчиткенде кайда барат? – деп отургандарга кайрылды.

– Жанагы өкмөт берип жаткан кошчулук белетти да өзүлөрүнөн башкага ыраа көрбөйт. Кошчулук белетти мен үйөздөн барып эле жаздырып келдим, – деп чөнтөгүнөн алып чыгып элге көргөзүп. – кандай кылган менен атанын баласынын гана колунан иш келет. Мына өзүңөр көрүп отурасыңар. Кадыр белетти алып келди да, айыл-айыл кылып бөлүп берди, – деп, аны астыртан карап, отургандарга Кадырды тааныштыра баштады.

Кадырдын атасы атам менен алышып-беришип жүргөн киши. Атасы өлгөндөн кийин арабыз алыстаган өңдөнүп кетти. Кадыр илгери Малабаш менен бирге окуган. Орусча 4-бүтүргөн Малабаш менен ошол Кадыр болсо өзүбүздүн бала. Малабаштын жан аяшпаган досу. Жанагы белеттерди айыл-айылдын кирем деген кишилерине бергени ырас болуптур. Акыры кишиге бериле турган белет болгондон кийин, маа бер деген кишиге бериш керек да, – дегенди айтып, – Бакир сен да бирди алдыңбы? – деди.

– Алды менен Бакир алат да, – деп Мантек алчыланып койдү.

Аягында сөздү кыскарта келип: – Кадыр биздин эшик төрдү биринчи көрүп олтурат. Өкмөтчүлүгүнөн башка өтмө катар илик-жиликчилигибиз да бар. Минип жүргөн аты чоң болгон менен жүрүм-туруму домпуш көрүнөт. Эл ичинде жүргөн киши болгондон кийин, душман көзүнө да

жакшы эмеспи, сары жоргону мингизип чыгаргыла. Жанагы белет алгандардын да жол айтканы жакшы болор, – деп Бакирди карады. – Жанагы белеттен болсо, дагы бирди алып калсаңчы! Колдо турса андай кагаздардын зыяны тийүүчү эмес, – деди.

Кадырды мактоо жагын бий түрлүү обонго салды. Отургандар баштарын ийкешип сөзүн жөнөтө берди. Кадыр да мактоо көтөрө турган жигит болсо керек, солк этип аяк серпеди. Жээрин жеп, ичээрин ичип, күлө карап отурду. Кезек-кезеги менен сыйда кара мурутун жанып, чачын сылап, арка жагына ооп кеткен тапанчаны алдын көздөй тартып оңдойт. Ичкен тамагы жагымдуу болду көрүнөт, ымшып тердеп да отурду.

– Кадыр чарчап калган окшойт. Журт үстүндө жүргөн кишилердин түйшүгү да көп болот. Жатып уктап алсын, эшик тарткыла, конок каадасын кылалы! – деп Бекиш ордунан турду. Эшик тартылып, этке тойгон эмелер бет-бетинен кетти.

Эртең менен чайын берип, жөнөтөр алдында Кадырды үйдөн алыс ээрчитип барып бий сырын айтты.

– Эрге намыс деген эмеспи, сени бир намысыма жарап берер бекен деп отурамын, – деди.

– Анчалык жаныңызды кейитип турган кандай ишиңиз бар эле? – деп Кадыр күлүмсүрөдү.

– Мал керек десең, мына, өрүштө жайылып жаткан малдын баары сеники. Баш керек десең колубуз куру эмес... – деп бий сөзүнүн аягына чыкпай, айтайын деген сөзүнүн акырын жутуп токтоду. Кылмышы бар кишиче Кадыр кызарып жалтайлай түштү да, – деги оюңуздагыны айтыңызчы! – деди.

– Оюмдагыны айтсам мына, жакында шайлооңор болот экен. Кыскасы – бийдин баласы болуш болуптур деген гана элдин сөзүн уксам деймин. Бакирге белет берип кошчу кылдың. Өкмөтүңдүн мыйзам законун билет... – деп баятан бери чаргытып, айта албай отурган оюн айтып калды.

– Ал, колдогу иш эмеспи, Малабаш да чет-бучкактатып ал иштин жайын айтты эле, – деп Кадыр, бийдин санаасы тына турган сөздөрдү айтып, токулуп калган сары жоргону минип аттанып кете берди.

Х. ТОГООЛ

– Бий болгон ата-бабаңды, ата-бабаң гана эмес, таянган тооң – Малабашыңды!.. Жөлөп турган асмаңың болсо менин үстүмө таштап жибер, аянба, ошент! – деген Ийгиликтин ачуулу үнү, «Чыр-Дөбөдө» отургандардын ортосунан катуу-катуу чыкты.

– Коё берчи, ушул итти, атка сүйрөтүп өлтүрөйүн. Бийдин ата-бабасын уранаак эмени, – деп Мантек жулунуп жүрдү.

– Эмесе сени да кошуп урдум, – деди Ийгилик. Аянар эмес.

– Ийгилик тилиңди тартсаңчы, кандай кокуй күн киши элең, – дешип, ал жердегилердин бир тобу аны тыя албай отурушат.

– Тилимди тарта жүрүп оозума да сыйбай турган болду, – деп Ийгилик үйүн көздөй кете турган болду эле, бир-экөө колуна асылды.

– Коё бергиле, кете берсин, – деди Бекиш.

Ачуусу келип алган Ийгилик оозуна келген сөздүн жаман-жакшысын аралаштыра ылгабастан төгүп, буркан-шаркан түштү. Дөбөдө отурган аксакал, көксакалдарды таштап баса берди. Үйүнө келгенден кийин да бир далай оолукту.

– Ого эле желигип-желпинип келдиң, сага эмне болуп кетти? – деди Сыпайы жеңе.

– Кудайды карашсачы...

– Кимди айтып жатасың?

– «Тогузун» бер дейт турбайбы!

– Аты-жөнү жок эмне тогуз, ким бере турган, ким ала турган тогузду айтып оолугуп олтурасың?

Кичине эс-учун жыйып: – Келе, жарма жуткузчу! – деди.

– Тамагың кургап, суусагыча айтышкан экенсиң го, – деген какшыктын четин чыгарды да, тура келип жарма куюп сунду. Сыр аяктагы жармадан каалгый бир жутту да, аякты өзүнөн обочолото кармап – Тогуз кара берип жетим акысынан кутул дешет, – деди. Жарманы кайтадан кылкылдата жутууга кирди. Сыпайы жеңе керегенин көзүндө турган ийигин, башына илип койгон түйдөгү менен ала келип, Ийгиликтин жанына сыңар тизелеп отура кетти.

– Качы бий Ийгилик эришимди бузуп, келинимди чыгарып алды. Башыма зордук кылды. Жетим акы сурап барсам, кыңайып жооп айтпады, – деп тиги күйө баласы Малабашка арызданыптыр. «Доосун бүткөрүп бер» деп тиги шайтан Сарыга арызын кайтарып жибериптир. Шайтан Сары уезддин буйругун бүткөзүүчүмүн деп айылдын аксакал-көксакалдарын «Чыр-Дөбөгө» чогултуптур, – дей бергенде: – Эмнеге бүтүм кылдыңар? – деп, сөздү Сыпайы жеңе үзө тартты.

– Бүтүмгө келишкенибиз жок. Уруша кетип баса бердим.

– Ким менен уруштуң?

– А дегенде бийди сөгүп кирдим. Кызый-кызый ал жерде отурган атка минерлерден тилим тийбегени калган жок көрүнөт.

– Ээ, кокуй сакалдуу киши, тиги бийге да тилиң тийип калдыбы?

– Тил тийгенди айтат, бийдин ата-баба, тукум-журааты, калаада жүргөн күйөө, кызына чейин жетип бардым көрүнөт.

– Бийдин каарына калган киши оң болбойт дешчү эле, – деп Сыпайы жеңе кийине баштады.

Оолугарын оолугуп коюп, жарма жутуп боюн токтоткондон кийин, Ийгиликтин өзү да өкүнүп калды. Бирок, аялынын көзүнө кайраттуурак турайын деген намыс менен: – Жөлөп турган асманы болсо таштап жиберсин. Бийден коркуп жүрүп «кой башындай жүрөктөн, кол башындай да калган жок» деп кабагын чытып, ондонуп койду. Са-

калынын учун кайрып тиши менен тиштеди, кайта коё берип: – Совет аман болсо болду, – деди.

– Сени күжүлдөгөн баатыр кылып отурган совет эмеспи!
– Ийгин жерге сайып, – Совет өкмөтү убагында жетим акы берүү жок дейт турбайбы?

– Малабаштын өзүнөн буйрук бар дейт.

– Эмне деген?

– Бүтүштүргүн деген.

– Үйөздөн буйрук болсо бербей кутула албайбыз го?

– Неси болсо да, болуш жактагыларга барайын, – деп атын токунду.

– О, Ийгилик бери кел!

– Кайран көкжал келе жатпайбы, – деп бирөө анткорлонду.

– Деги эр экен, – деди Ийгиликти атайын уксун деген ой менен келгендердин бири.

Ийгилик келгенден кийин, кайдигер сөздөрдү айтышып бир кыйла олтурушту. – Ийгилик сен тентектик кылып койдуң, – деди Бекиш. Тентектигиң ошол: – Биринчиден, ошончолук аксакал-көксакалды, журтту көзүңө илбедиң. Экинчиден бийге, баарыбызга тилиң тийди. Үчүнчүдөн «өкмөт куда эмес, кудадан жуда эмес» деп, азыркы өкмөтүбүздү, бир уезд элдин башын кармап отурган Малабашка тилиң тийди. Чынбы?!

Отургандар: – Туура айтып жатат, сен ошентип койдуң Ийгилик, – дешти.

– Ырас, бир эсептен ошондой да болуп калды, – деди Ийгилик.

Ийгиликтин сөзү кандай чыгар экен деп отурган Бекиш: – Бир эсеби кандай?! – деп каңкуулады.

Комдонуп отурду да, Ийгилик: – Бекиш мырза каңкуулабасаң деле бир эсебин айтканы отурам, – деди эле, – айтсын, айтсын. Айтканы жакшы, – деп отургандар Ийгиликти сүрөгөн болуп коюшту.

– Бир эсеби ошол. Кишинин жаны карарса бий эмес, жараткан кудайды да сөгөт, – деп Ийгилик сөзүн жөнөтүп

келе жатканда, – деги, кудайга тил тийгизбей сүйлөчү, – деп Кашкарбай сөздөн өксүтүп кетти.

– Жан карарса кудайга да кишинин тили тиет, – деп Ийгилик сөзүнүн башынан кайта түштү. – Бий, ар качандан бир качан жалын болуп өрттөп, чок болуп куйкалап келе жатпайбы? Күйүп кеткенимден тилдегеним ырас...

– Ийгилик сен өтө баатыр болуп кеттиң, – деп Бекиш сөз кезегин ала турган болду эле, Чаки туурадан чыкты. – Ийгилик жаңы өкмөткө абдан азгырылып алган киши турбайбы, – деп кейиген кишинин кейпине келе түштү.

– Бекиш сен мени баатыр болуп кеттиң дейсиң. «Коркокту көп эле кубалай берсе баатыр болот» деген турбайбы, байыркылар. Баатыр болуп кетсем баатыр кылып жиберген өзүңөр. Анын эмнесине таңыркагандай? – деп тигиле карады.

– Сени эле элден өзгөчө кубалап жүргөн ким? Партия болом деп, балакетти башыңа үйүп жүргөн өзүң эмессиңби? Ата-бабамдан эчтеме калтырбай сөктү. Өкмөткө акаарат кылды. Уездге барып арызданам, – деп бий аттанганынан аке-жеке деп асты-үстүнө түшүп, аксакалдар араң токтошту. «Ачуу шайтан, акыл дос» деп, Ийгиликтин ачуусу тарагандыр, барып жооптошкала деп бизди жиберисти. Айта турган жообуң барбы? Жаакташып отура бербестен иштин ошо жагын сүйлөшөлү, – деди, жаагы ачылып калган Бекиш.

– Ырас ошол жагын сүйлөшөлү, – дешип отургандар сөзүн дагы жөнөтө беришти.

– Тилим тийгени ырас. Жаным күйүп кеткенден кийин тилдедим, андан башка эмне айтат элем.

– Тилиң тийсе, бийдин аягына жыгыл, – деди акыраңдай карап Бекиш.

– Жыгыла жүрүп чарчадым, эми жыгыла албайм.

– Мынабу келген аксакалдар сени киши деп, ачуусу менен бир балакетке учурап калабы деп, туугандыгынан, күйгөндүгүнөн келип олтурушат. Оңчулуктуу жообунду айт.

Бекиш ошентип дагы алчыланды. Отургандар «ырас айтат» деп дагы жөнөтө отурушту.

– Бекиш ырас айтса, мен да ырасымды айтып отурам.

– Жанагы келип жүргөн «ополдомочун» дардын сөзүнө курчуп алган эме тура, – деп Чаки кабагын чытыды.

– Качанга эле мокоп жүрөм? Өзүңөр ойлогулачы. Бийдин алдына эче жолу басып бердиңер?

– Советине сүйөнүп, көкүп алган эме тура, – деп Кашкарбай оңдонуп отурду.

– Советтен айланайын. Совет болбосо жана эле «Чыр-Дөбөдө» сүйрөтүп өлтүрбөйт белеңер? Баса калып эле будалай коюучу эмес белеңер?

– Сен бекер кежирлик кылып олтурасың, Ийгилик. Советиң азыр биздин бий болуп отурбайбы? Мурун бий болсо, азыр уезд болбодубу? Биз сени кыстабайбыз. Аягында өзүң өкүнүп, бармагыңды тиштеп калбасаң эле болду, – деп Бекиш тескери карады.

– Биз сага күйгөнүбүздөн келип отурабыз.

– Боор ооруп келгениңерге ракмат.

– Ошентип элден, журттан чыкканы отурасыңбы, Ийгилик, – деп Сары тамылжыды.

– Элден, көптөн чыкпаймын. Ошондо да, бийиңердин аягына жыгыла бере турган шайым жок.

– Мунуңар бузулган киши турбайбы? «Башы баш, багалчагы кара таш». Жүргүлө аттанабыз, – деп Кашкарбай тура жөнөдү.

– Тууган милдетинен кутулдук. Көп эле асыла бербегиле, өз убалы өзүнө, – деп Сары да ордуна туруп кетти.

ХІ. ЭРЕГИШ

– Селревкомдун наамы «Олжобайдын» атына коюлсун, атагы сакталып калсын, – деп бий дагы чатак чыгарды. Күйөө баласы уезддик советке председатель болгондон бери, ал өзүн уезд сезе турган болуп алды. Ар кайсы

айылга бирден ат тартуу берейин, селревкомдун наамы менин атамдын наамына калсын, – деп Букуй бай да жөн жүргөнү жок. «Ат тарткан» урууга бере турган болсоңор бирден атты азыр эле алгыла! Менин атамдын наамына калсын, – деп сыйда сары Бекиш да өз ара сөз жүргүздү.

Айыл атка минерлеринин аңги намысы айылдын тынчын кетирди, уруучулук делебесин козгоду. Уруу өкүлдөрү аттан түшпөй делпилдешти. Ар кайсы айыл өзүнчө болобуз деп дүүлүгүштү. Үч урууну бөлүндү кылып жиберип өзүнүн аз гана туугандары менен кала берүү бий үчүн комсоо көрүндү. Акырында атасынын атагы калбаса да, берки букара айылдарды колунан чыгарбаска, ошондо да, кичине эле эби келе калса атасынын атагын калтырууга аракеттене берди.

– «Селревкомдун наамы эмне болсун» деген талаш менен «кыштак кайсы жерге түшсүн» деген талаш катар жүрдү. Ар кайсы айылдын байлары өз кыштоолорунан которулгулары келбеди. Алар «ата-бабадан калган, өсүп-өнгөн, орун-очогубуз эле» деген жүйөнү айтып тура келишти. Акырында бий Малабашка бир бээсин жетелей барып, Селонун наамы «Олжобай» болсун деген кагазды алып келди. «Ар качандан бир качан бий үстөмдүгүн койбойт» деп башка уруулардын өкүлдөрү нааразы болду. Уруу «намысы» дуулдай берди. Аңгыча шайлоо да жакындады. Жаат куроо көбөйдү. Ар кайсы айылдын атка минерлери өзү, өзү боло албай калса өзүнүн тилинен чыкпай турган өз кишисин Селревкомго өткөрүүнүн аракетинде болду. «Чоң атанын» атка минерлери «атанын намысын кетирбейли» деген сөздү ишке салса, «качанга эле чоң атанын балдарынын көзүн карап жүрөбүз!» деген «ураанды» букаранын атка минерлери көтөрдү.

Акыры «такалуудан тай калбай» шайлоо чогулушуна бардыгы тегиз келди.

Ар айылдын адамдары өзүнчө, бөлөк-бөлөк болуп отурушту. Жалпы жону үчкө бөлүндү. Адашып кетип ко-

лун башка урууга көтөрүп жибербесин деген окустуктан сактанышып, ар уруу бирден кишиге «боо тагышты». Ар ким өзүнүн «боо тагылган» адамына карап кол көтөрмөк болду. «Боо тагылган» адамдарды өз тобунун алды жагына, көрүнө отургузушту.

Шайлоочулардын арты-кийини тегиз жыйылган кезде «Шайлоо жобосун» түшүндүрөм деп Кадыр ополномочун сөз сүйлөдү. Отургандардын кулагына сөз деле кире коёр эмес, шайлоонун өзүн баштоого ашыгып отурушту.

Кадыр сүйлөп бүткөндөн кийин Ийгилик сүйлөдү. Ал сөзүн: – Кадыр, «шайлоо жобосун» толук айтканы жок, – деп баштады да столду ыгыра таянды.

– Кечке эле эзип айта бермек беле, жакшы эле айтты, – деп бий анын сөзүн жактырмаксан болду. Ийгилик сурдана калды.

– Керектүү сөздү кечке айтса да көптүк кылбайт, – деп сөзүн узатты.

– Ал шайлоого, шайланууга кандай адам укуктуу, кандай кишилер укуксуз болот, ошол жагын айтпай кетти, – деп Кадыр атайын аттап өткөн негиздерди ачып айтты. Шайлоочулардын арасы дүүлүгө түштү. «Андай болгондо киши калбайт го!» деген үндөр да чыкты.

– Түшүнсөңөр шайлоону баштайлы, – деди Кадыр.

– Шайлоону баштардын алдында шайлоого укуксуздарды бул жерден кетириш керек, тизмеси мындан 15 күн илгери илинген. Алар бул жерде отурушат. Ошолор менен бирге отуруп шайлоо өтүүчү беле! – деди Ийгилик.

– Туура айтат, – деп Борбук кыйкырып тура калды. Ошондой кысталыш боло калганда, сүйлөп түшүндүрө албаса да, туура сүйлөгөн кишинин сөзүн сүрөп кетмеси бар.

– Ийгилик өзү эле өткөрө турган шайлоо болсо, элди эмнеге чакырдыңар? – деп Мантек ордунан ыргып турду.

– Укуксуздарды чакырган эмеспиз. Кайта алар алыс жүрсүн деп, мындан 15 күн илгери тизмелерин көрүнөө жерлерге илип таштаганбыз, – деп Борбук үнүн катуу чыгарды.

– Бул Ийгиликтин чыгарып жүргөн мыйзамы да! Андай мыйзам жок. Мен Малабаштан сураганмын, – деп Малабашынын аты менен соода кылып, бий да катуулады.

– Ийгилик эмне, Кадырдан кыйын билмек беле, – деп өтүкчү да бийине жан тарткан сөзүн сүйлөй чыкты.

– Байга жарды тең дебеди беле? Андай болгондон кийин бай-жардысы жок эле өткөрө берсек боло? – деп Бекиш да элдин бир четине кутку салды.

– Эрте күндү кеч кылбай, укуксуздар кеткилечи! – деген үндөр уламдан улам үстөм боло берди.

Укуксуздардын тизмеси окулганда биринчи болуп бийдин аты чыкты. Эңсеси кесиле түшкөн бий улутунун ордунан турду да, жыйналышты башкарып отургандарга карап: – Мен го мен. Бакирди кантип укуксуз кыласыңар? Ал «кошчу» эмеспи? Ишенбесеңер белетин көргүлө, натуура. Андай мыйзам жок. Мен тигил уездиңерге, Малабашка барып арызданамын, – деп оңураңдады. Эч ким жооп айтпады. Акыры кежигеси кер тартып, илең-салаң басып кете беришке ылаажысыз болду.

«Балтыр бит башка чыкты го» деп шайлоо чогулушунан куугунтук жеп ардыга-кордуга каарданып үйүнө барды. Кара көк тартып чыңалып, ийни менен демикти, үстү-үстүнө улутунду. «Кадыр кетип калдыбы?» деп улам-улам сурады.

Бийдин арданышы Камка байбиченин да, кыз-келиндеринин да ызасын келтирди. Жылдыздары өчө түштү. Бий күңгүрөнүп: – Ийгилик, Ийгилик, – деди.

– Ошончоңор жүрүп бир Ийгиликче болбойт бекенсиңер! – деп Камка байбиченин ыраңы кубулду. Анткени: – Бакириң селревкомго председателдикке шайланды, – деген кабарды күтүп отурган.

– Совети бар экен. Закону бар экен, боло албайт экенбиз...

– Колуна бычак берип бирөөн тукуруп койбойсуңарбы?

– Ким колдуу болгонун Совет билбей койгону турабы? Ошондой болсо да Малабаш менен кеңешип көрүш керек» – деп бий дагы демикти.

Үй-бүлөсү менен советке, Ийгиликке кекенип отурганда, аттардын дүбүртү угулду. Бий сезденип, түсүн өзгөртүп отургуча тигилер кирип келишти. Алар, баягында бийдин кепилдиги менен Кадырдан белет алган «кошчулар» экен. Алар жайланышып отурар менен бий кабагын чытып: – ушунчаң жүрүп бир Ийгиликче боло албадыңарбы? – деп, тигилердин намысына тийди. – Кадыр кетип калдыбы? – деди да, – аныңар да ишенчиликти актай албады го? – деп демикти.

Келгендер жер карады, отура беришти. Кыйладан кийин Бекиш уучундагы таштарды бир колунан экинчи колуна чубуртуп, ага үңүлө карап: – Ийгилик баштаган партия, комсомол, «кошчулар» биз гана эмес, Кадырыңды да ак мокотушту го. Уялганынан кайрылбастан кетип калды. Бир сапарында жеңилерин жеңилдик, мындан ары эмне кылышыбыз керек?! – деп түнөрүп отурган бийди карады.

– Чайкаш керек, чайкаш керек... Айылды-айылга, урууну-урууга бөлүп чайкаш керек. Кагылыштыра бериш керек. Бир уруунун кишиси экинчи уруунун үйүнөн кирип от ала албагандай болсун! Өзүңөр бир ооздо болгула, – деп бий кекене-кекене, үнүн да кере-кере чыгарды.

Кызый-кызый баарынын жаактары ачылып, тилдери чыкты. Камка байбиче да бир жагынан жарбык боло отурду. Олуна-олуна сүйлөшүп кагылыша кармашууга бел байлашты. – Тилиңерден чыкпай турган тетигирээк балдардан комсомолуна да, партиясына да, кошчусуна да өткөрө бергиле, – деген сөздү бий эки-үч кайтарып айтты.

Тигилер аттанар менен: – баягы Кубаткул деген баладан кабар бар бекен, биле алдыңарбы?– деп, бий Камка байбичеге карады.

- Ал баланы кандайча күсөп калдыңыз?
- Кыздарың кат алышат бекен?
- Анчалык эле эмне такып сурап калдыңыз?
- Ошол баланын башын чатып коюш керек эле...

Байбичеси түшүндү. Күлүмсүрөп эчтеме айтпай тим болду.

– Ийгилик менен анын кемпирине аяк-табак катыштырып, бойго үйүр кыла жүрсөң болор эле, – деп эмне максат менен айтып жаткандыгын да бий түшүндүрө отурду.

Ошол учурда Букуй байдын бир баласы салам айтып кирип келди. Баланын келишинин жайын сурашты.

Атам Малабаштын агасына бир бээ жетелеп барып, ошол киши аркылуу Малабаштан той берүүгө руксат алып келди эле. Байлардын бир тобунун бере турган өлүк карызы – ашы бар экен. Бир тобунун ак тилек тою да бар көрүнөт. Ошолордун баары биздикине чогулушуп келишиптир. Бул үйдөн азыр аттангандар да биздикине барып түштү. Сизди чакыртып жибершти эле! – деди бала.

– Токого барып, аны жакшы киши кылып Малабашка салбай эле, маа келишсе, бээси жок эле өзүм руксат алып бербейт белем? – деп, Букуй байдын Токого барышын бий жаратпады. «Малабашка менден Токо кадырлуу деп ойлогондорубу! Букуйдун менсиз өз бети менен кеткени кандай?» деп, аны ичине түйдү, чакырган жерге аттанып кетти. Ошо түн таңга жуук Ийгиликтин үйүндө мындай бир, коркунучтуу окуя болду.

Түн ортосу ооп калган. Кылыч, мылтыгын асынган үч киши Ийгиликтин үйүнө кирди. Экөө ат кармап кепенин артында турду.

– Үй кимдики?

– Ийгиликтики.

– Ийгиликтики болсо, туруп от жарык кылгыла!

Сыпайы жеңе туруп от жылтыратты. – Уезддин буйругу бар, үйүңөрдү, короо-жайыңарды тинтебиз, руксат кыласыздар! Руксат кыла турган болсоңор, руксат бердик деп кол коюп бериңиздер! Тинтүүгө понотойлор да катышат, – деди келип тургандардын бирөө.

– Жакшы болот, уезддин буйругун окуп бербейсизби, угуп коёюн!

Өздөрүнчө сүйлөшө калды да, анан бирөө окуп берди:
«Уезддик милициянын начальнигине!

Ишеничтүү кишиден алган тыкыр кабарга караганда «Олжобай» айлынын адамы Ийгилик күздөн бери камынып, жарак-жабдык даярдап, банда уюштурган жана көп апийим камдап алышкан. Ушул буйрукту алып барган киши менен бирге бир топ милиция жибер, бандаларды бүгүнкү түндөн калтырбай кармап айдап келишсин».

– Болуптур. Үйөзүңөрдүн буйругун аткара бергиле, – деп Ийгилик төшөгүнөн козголбоду. Понотойлору Кашкарбай, Чаки, Мантек үчөө экен, алары да келди. Тинтүү Ийгиликтин мал короосунун сыртынан, сересинин үстүнөн башталды. Шек санаган жерлерин кылыч менен да, беш атардын сүмбөсү менен да бишкектешти. Тыштан акмокогондон кийин үйдүн ичин аңтар-теңтер кылышты. Супсундары сууп попирос тартышты. Кайра тинтишти. Курал-жабдык турсун толтолуу бычак да табышпады. Апийим түгүл үйдүн тезеги да чыккан жок.

– Эми, эмне кылыш керек? – дешти. Эриндерин түйрүштү, моюндарын кылжыйтышты, ийиндерин куушурушту. – Айдап кел деген кишисин айдап кете бербейлиби? Калганын үйөз өзү териштирип алар, – деди кылыч асынып турган жыртак көз желки сары. Ал, апшта, тойдо, мейманчылыкта Малабашты ээрчип артынан калбаган, дат баскан чолок кылычты күндүз ийнинен, түн ичинде койнунан чыгарбай кучактап жаткан, күндүр-түндүр анын үйүнөн кетпеген өзүнчө жүргөн бир алман адам эле. Ал милиция кызматында эмес. Керектен чыккан бир кылычты Малабаш бердирип койгон, ээнчиликте анысы да өзүнчө бир Малабаш.

– Сени бул жерге ким чакырды? – деп калды аркы тургандардын бири. Жыртак сары өзүн баага батырбай жыртаңдады: – сен барбасаң болбойт, кошо баргын деп үйөз өзү жумшады...

Беркилер анын сөзүнө кулак салган жок. Эчтеме таппагандыктары жөнүндө акт түзүп Мантек, Чаки, Кашкарбайдын бармактарын бастырып алышты.

«Ийгилик, Кутчу, Борбуктар түндө качып жоголууга камынган экен. Бекиш барып калаадан киши алып келип карматыптыр. Айдап алып кетиптир» деген сөз таңдын алды менен айылга тарап кетти. – Үйлөрүндө эле жүрбөйбү? – дешсе да болбой, – адам Бекиш өз оозу менен айтпадыбы! Бекиштен кыйынсыңарбы! – деп Аңылдак жеңе да жогорку ушакты айтып түшкө чейин моюн бербей жүрдү.

Кечээ күнкү шайлоодо куугунтук жеген шылуундар, кечинде Букуй байдын тоюна чогулушат. Кеңеше-жарыша отуруп он кадак апийим ар кимдердин эски мылтыктарынан алтыны таап, Ийгиликтин тамына каттырышат. Аны билип калган бирөө Кутчу менен Борбукка жеткирет. Ийгиликке билдирбестен тигил экөө апийим, мылтыктарды түн бою ГПУга тапшырып берет. Ийгилик эчтемени билген жок, тынч кала берди. Кутчу менен Борбук билмексен болушту. Бирок, кастык уюштургандар он кадак апийим, алты мылтык жөнүндө көпкө чейин ыйкы-тыйкы болушту. Ийгиликке жалаа жабалы демиш болуп он кадак апийимди өзү алып койгон болсо керек дешип бийдин өзүнөн шек санап калышты.

ХII. ЖАПСА ЖАЛАА

Бий үйүндө отурган он чакты кишини бир четинен жемелеп жекирип чыкты.

– Тойтук сен эмне деген киши болгонсуң? Бирөөнүн берген калыңын жеп аласың. Анан кызыңды бербейсиң. Кудалашкандагы «ак бата, кызыл канды», кудай, арбакты унуткан экенсиң го? – деп каарданды. Тонун сыртынан куушура курчанып жер карап отурган Тойтук башын көтөрбөдү.

– Сен эмне, тил-ооздон ажырап калгансыңбы? – деп бий акырайды.

– Кызым жанагы комсомол дегенине кирип алыптыр. Аларга таянып алып тилимди албай жүрбөйбү? – деди

Тойтук. Коркуп отурган эменин үнү каргылданып араң гана угулду.

– Андай ээн баш кызды шилисинен мууздап ташташ керек. Өз кызыңа тилиң өтпөсө, атанын наамын булгап тирүү жүрбөй эле кой. Өлгөнүң жакшы, өлгөнүң! – деп Тойтукту аябай кемирип бүткөндөн кийин Жамантайга бурулду.

– Сенин катының абдан актив болуп «диликатка» болуп кетиптир го? Катыңга жетелеткен экенсиң. Андай эменин эмнесин катын деп алып жүргүдөй? Сен да киши эмессиң! Калың берип алган катынын тартипке чакыра албагандан кийин тирүү басып жүрүүнүн кереги эмне. Андай катындын тилин кесип итке ыргытпайбы. Баргыла. Чогулушка барып айткан сөздөрүн угуп кечинде келип кеткиле!

Үйүндө отургандарды кетирип жалгыз калды. Бир аз убакыттан кийин тыштан бир киши кирип салам айтты.

– Кел, жогору өт! Сен ким элең?

Келген киши жайын айтты. Шадман акеден келиптир.

– Жакшы келипсиң. Элиңердин арасы кантип жатат. «Кошчу» союзуна, «кеминисине», «кемсомолуна» кирип жатасыңарбы? – деп бий жаяктады.

– Киребиз дешип дүүлүгүп жүрүшөт го, – деди келген киши.

– Кедейлер тыңып алышты. Жанагы «карыз шериктик» деген эмеси кедейлерди ирдентип койду. Эми жанакы эмелерине кирип алышса, анан такыр кылчайып карабай калышат. Ошондуктан тополоң чыгара бериш керек. Кедейлерди азгырып ар түрдүү кылмыштарга түртө бериш керек. Кылмыштуу иш кылып койсо, кыштактан качып тоого корголойт. Биз үчүн ошондойлор керек! Түшүндүңбү? Шадман аксакалга ошону жакшылап туюндургун! – деп ойлоно калды. – Бир аздан кийин мында кишилер келет. Кожо болуп «шарият» айтууга жарайсыңбы? – деди.

– Шарыяты эмес, бысмылдасын да оңгүлукту айта албайм, кайдан жүрүп кожолук кыла коёт элем, – деди келип отурган киши.

– Бул жерде сени эч ким тааныбайт. Башыңа селде чала кой. Мен айткан сөздү жөнөтө берип зыңгырап отура бер. Ошого да жарабайсыңбы? – деди. Ар жактан ак мата алып тиги кишинин башына чала койду.

– Мына, апшак кожомдун анык өзү болуп калбадыңбы...

Булар ошентип отурганда, аялдардын чогулушу өтүп жатты. Жамантайдын аялы сүйлөдү.

– Кедей аялдарынын да өз колу өз ооздоруна жетип калды. «Карыз шериктиги» жакшы экен. Өтө бериш керек. Бала бакча, балдар бешигин уюштуруп, балалуу аялдарга жардам бериштин өзү да жакшы иш экен. Ошенткиле! – деди.

– Батий жеңе, баягы жылкы көч үстүндө, – ушундан көрө өлүп алган да жакшы деп жаныңыздан аша кечип ыйлактап бараткан күндөрүңүз эсиңизде барбы? – деди Карачач.

– Болбогондо, баары эле эсимде тегеренейин. «Өлбөгөн киши алтын аяктан суу ичет» деген чын турбайбы. Эми, эл катарына кошулуп калбадыкпы, – деп жарпы жазыла сүйлөдү. Анан:– жүрөгүм эле опколжуйт, эмнеси экенин да билбейм, – деп жүрөгүн колу менен басты.

– Чогулушка сүйлөгөнгө сүрдөп ошентип жаткандыр, – деди аркы отургандардын бири.

– Жарыктык бий акемдин бүлөсүнүн жеткени жети, жетпегени эки муштап жүрүп кой башындай жүрөктөн кол башындай калтырбадыбы, – деп Батий жүрөгүн колу менен дагы басты.

Калың алып кыз саткандарга, калың берип жаш кыз алгандарга каршы күрөш жүргүзүү жөнүндө, сабатсыздыкты жоюу окуусуна катышуудан баш тарткандар жөнүндө бир катар сөздөр айтылып, күүгүм кире делегат аялдардын чогулушу тарады.

Бий кожосун белендеп коюп карап отурду эле, дүрбөндарбап кишилер келип калышты. Кирип отургандарга карай: – Жамантай менен Тойтук келген жокпу? – деди бий.

– Жамантайыңыз катынын – Батийди өлтүрүп таштады. Тойтугуңуз кызын өлтүрүп коюптур! – сизден айбыгып экөө тең тышта турушат, – деди келгендердин бири.

– Эки жаман ишке жарап таштаган турбайбы, – деди бий өз ичинде, – чакыргыла, кире беришсин. Тигил экөө жер карап кирип отургандан кийин:– мындай учурларда «бала белде, катын жолдо» кала берет. Алтын башыңар аман болсун. Катын да, бала да табылат. Айтканыма көнүп берсеңер ар бириңе алтыдан катын алып берем. Малдуу да болосуңар, – деп тигил экөөнө көңүл айтты.

– «Кеминисине», «кошчусуна», «кемсомолуна» кирген киши кашык, чөмүчүнө чейин ортого салат экен. «Эндүүлүгү жүз кулач жууркан жасатып, аял, эркек, кыз, жигит дебестен бир төшөккө, ошол чоң жууркандын астына аралаш жатышат экен. Аппак кожомдун өзү мына, көз алдыңарда отурат. Өзүнөн сурап көргүлө! – деди бий.

Тигилер жакаларын муунта кармап көздөрүн алайтышты.

– Оо, жараткан, кандай заман, кандай күн болор экен! – дешти. Оо, жараткан, жалгай көр!

– Асмандан ак кагазга жазылган кат түшүптүр. Алла тааламдын өзү жиберген кат экен. Ак пааша аз күндө тагына отурат. Бардыгы мурдагыдай болот. Пенделерим жанакы эмелеринен баш тартсын, дептир. Мына бу отурган аппак кожом эл кыдырып ошол каттын кабарын өзү таратып жүрүптүр. Кимде ким, жанакы уюмдарына кирем деген кишилерден канчалык көп өлтүрсө, соопту ошончолук көп табат экен. Аны аппак кожом баятадан бери шамырдай какшап айтып отурду. Жанагыдай эмелерин биздин Ийгиликке окшогондор чыгарып жүрүптүр. Ийгиликти айдатып жоготсок эле, мындагылардын жаны тынып кала турган, – деди да, бий биртике эс алды. Тойтук менен Жамантайды:– кимдики болсо, аныкы болсун, каалаган атыңарды мингиле. Тоого барып бекингиле. Түн жамына келип кабардашып тургула. Жөнөгүлө, – деп жолго салды.

Келип тургандар тарап кеткенден кийин аппак кожо-суна: – селдеңди алып таштап, эч кимге шек билгизбей сен да өз жолуңа түш! – деди.

Эртеси эл чогулуп Жамантайдын аялы менен Тойтуктун кызын жерге коюшту. Митинг болуп ар кимдер сөз сүйлөдү. – Буларды өлтүргөн кол Жамантай, Тойтуктуку болсо да, өлтүрткөндөр манап-байлар, «Жоо аяган жаралуу». Тап душмандарына душмандай мамиле кылыш керек, – деген сөздөр айтылды.

– Бечара, Батыштын ээрди ашка тийгенде, тушмугу ташка тийди. Оңбогон Жамантай оңбосун! Бечара Тойтуктун кызы да «жүрөгүм опколжуп турат» деп чогулушта араң отурду эле. Көрсө, сезишкен турбайбы, – деген сөздөрдү айтып калк тарады. Ошол учурда шаардан бир киши келди. Саламдашып туруп Ийгиликке келгендигин айтты.

– Издеп келсеңиз Ийгилигиңиз мен болом!

– Сиз болгонуңуз жакшы, – деди да, жалгыздап сүйлөштү. Анан ээрчишип шаарга кетти. Шаардан келген киши Ийгиликти алып кетти деген кабарды укканда бий ичинен кудайлады. Үч күн мурда – Ийгилик он алты салдат өлтүргөн. Тоого катып койгон он алты мылтыгы, он алты кылычы, бир «билимоту» бар. Көп апиийим чогултуп алды. Кытай жерине качууга даяр турат. Андан коркуп айыл адамдары кечкисин үйүнөн чыгалбай калды. Же бул жердеги элди жоготкула. Же болбосо Ийгиликти жоготкула. Экөөнүн бирин тезирээк иштебесеңер, эртең болбосо да бүрсүгүнү Ийгиликтин басмачы болуп кеткенин көрөсүңөр... – деген мааниде, ар кимдердин сыртынан кол коюп ГПУга кагаз өткөргөн. Ошо кагаз менен Ийгиликти сойгон экенмин деди. Бекиш, Кашкарбай, Чаки, Мантек жана башкаларын ээрчитип селревкомго барды.

– Өкмөттүн укуругу узун эмеспи. Ийгилик эле болсо, ал кайдан жөн жүрө коймок эле. Бирдин ичинен чыкмак. Өкмөттүн тузуна кара санаган эменин «башы баш, багалчагы кара таш», бара берсин. Ал эми кайта келбейт. Андан

көрө анын ордуна киши дайындап койгула. Өкмөттүн иши токтоп калбай жүрүп турсун, – деди бий.

– Туура айтасыз. Ал эми жарыкчылыктын бетин кайта көрбөй калды, – деп таңыракай сары бийдин сөзүн жөлөмөлөдү.

– Бийим айткандай кылыш керек. Ийгиликтин ордуна ким ылайык, ошону айткыла! – деп Көсөөдөй да үнгө үн кошту.

– Бийим өзү эле айта койсун! – деди Чаки. «Оозуна кире калгым бардыр» деген үмүт менен.

– Мен билсем – Бакир пристетил, Мантек кандийтат болгону жакшы болор дейм, өзүңөр байкап көргүлө, – деди бий.

– Бийим айткандай болгону эле дурус, – деп таңыракай сары жаяктады. Булардын өздөрүнчө «бийлик» бөлүштүрө баштаганын көргөндөр туш-тушка басып кете берди.

– Өзүңөр жаман болбосоңор, мына, бийлик колуңарга өттү. Билгениңердей иштей бергиле. Калк жаман үйрөнө калды. Камчы менен сүйлөшпөсөңөр болбойт. Камчы кармаган колуңар кайраттуу болсун, – деди бий.

– Ошентпесеңер эле болбойт. Кедей тобунда жүргөн эмелер ого эле кудайсынып кетишти. Алды менен ошолорду камчы менен «учуктап» эстерине келтире көргүлө, – деп семиз сары далысын күйшөдү.

– Ошолорду чакырталыбы? – деп Мантек бий акесине кайрылды.

– Ошентсеңер да болот.

– Бийдин тобу айылдык ревкомдун конторасы болуп турган боз үйгө киришти.

– Тобу менен айдатып келгенде болбойт. Бирден чакыртып жанчыш керек, – деди Көсөөдөй.

– Жөнү бар сөз. Бириндетип бирден чакырткыла, – деди бий. Мантек айылдык аткаруучуга барып:– Дароо жетип Кошчу ячейкесинин башчысы Борбукту чакырып келе кал! – деди.

Мурда айткандын буйругун орундоого көнүп алгак сторож атына тердик салып мине коюп Борбукка барды. – «Сизди чакырып жатат» – деп кабар айтып кайта тартты. Бийдин тобу кимден кийин кимди токмоктош жөнүндө сүйлөшүп алышты.

– Бети-баштарын чебердегиле. Көчүк жагын гана ийлеп таштагыла. Бардыгы бир ай суу ичип жатып тургандай болушсун. Аларды көргөндөн кийин башкалары өздөрү келип колуңарга түшүп берет, – деди бий.

Эчтемеден капары жок, Борбук саламын айтып кирип барды эле, эч кимиси алик алган жок. Сторождон ким чакырткандыгын сурабаптыр. Ийгиликтин кетишине байланыштуу жумуш чыга калганбы деген ой менен келе калыптыр. Тигилерди көргөндө дароо кайта тартты.

– Кармагыла! – деди бий. Мантек, Кашкарбай, Чаки кармап алып түз эле камчынын алдына ала баштады. Көсөөдөй менен таңыракай тура чуркап кол жалгап жибершти. Председателдикти ыраа көрбөдү деп Бекиш бийге ичинен таарынып калган, тескери карай бастырып кетти. Ар жакта атын токунуп турган сторож окуяны көрө коюп токтоло калды. Анан түшүнө койду көрүнөт, үйүнө чуркап кирди да мылтыгын ала жүгүрдү.

– Бириңди калтырбай кырып жиберемин, зулумдар! Жан керек болсо качкыла! – деп мылтыгын асманды карай бир атты. Мылтык тарс эткенде бийдин башы жерге кире түштү. Борбукка жабылып жүргөндөр туш-тарапка качты. Колу бошой түшкөн Борбук бийди курсакка тээп-тээп жиберди. Анын тебиши бийге анчалык таасир этпеди, анткени, шайын кетирип коюшкан экен. Сторож мылтыгын оозунан кармап кундагы менен ай далыга тартып жибергенде, бийдин этек-жеңи далдая түшүп көмөрөсүнөн түштү.

Мылтыктын үнүн угуп туш тараптан алдастап келгендер окуянын чын-бышыгын аныктагыча беркилер бийди желөп таяп атка мингизип ала качкан бойдон жоголушту...

– Кедей тобунун кишилери «ур токмок» уюштуруп мени сабашты деп бий арыз жаздырыптыр – комиссия келди. Чатакты бийдин өзү баштагандыгын аныктады. Аны уккандан кийин комиссиянын жетекчисин бий мейманга чакыртты. Бирок, ал киши барбай койду.

– Ал андай кылса, мен мындай кылайын, – деди бий.

Комиссиянын жетекчиси «казак орус» ээр минип жүрүптүр. Анын канжыгасында булгаары куржуну бар экен, билдирбестен ага үч таңгак акча салдырып койду. «Жиберген комиссияңар паракор эмелер экен. Башкалары канча алганын көргөнүбүз жок, жетекчисинин куржунунда үч таңгак акча баратат. Үйүнө жеткирбестен аңтара койсоңор эле чыга келет. Акчага сатылып» уртокмокчуларды «актап кетишти» деген кагаз жаздырып дагы киши чаптырды.

Биринчи барган комиссияны текшерип үчүн экинчи комиссия түзүлдү. Алар жолду тосо чыгып аңтарып көрүшсө, чын эле куржунунан үч таңгак акча чыга келди. Бир таңгагы Алматыдан чыккан «Аргымак» акча, биң таңгагы «ташкан» акча, бир таңгагы «керенский» акчаларынан экен.

– Пара алганда жалаң гана жарабай калган эски акчадан алганы кандай? – деген суроо экинчи комиссиянын башын маң кылды.

– Эски акчаны жыйнап алып балким чет элге качканы жүргөн немеби? – деген шектүү пикирлер да туулду...

– Ийгиликти ким чакыртыптыр, эмне үчүн чакыртыптыр жана ал кайда барды – аны айтпастан башка сөзгө түшүп кеттик. Ошондуктан ал сөздү эмне башынан кайта айтууга тийишпиз.

Чакырыкчы болуп келген жигит жанаша бастырып жай келе жатты. Кебете-кешпири өтө эле комсоо көрүндү: «Коросон ата» өз учурунда бүт денесин куп келиштирген түрү бар. Жүзү чөйчөк карын түспөлдөнүп оголе тармалданып турат. Жаагы да, ээги да узун. Кулак дегенди кудайы өлчөөсү жок кенен бериптир. Туура бөлүштүрсө төрт кишиге жеткидей. Шишел сөрөйү жышыла берип жаргакка

айланыптыр. Калпагы гана эскинин жаңысы экен. Башына тар келишине караганда бирөөдөн убактылуу сурап кийген болсо керек. Өтүк сөрөйүнүн кончу бүтүн болсо да таманы тешилип, жулугу ыдырап, мыктары ырсайып турат.

– Ушул эле кейип менен, ушу жигит жакшылыктын үстүнөн чыгара койбос, – деп Ийгилик катуу жазганды.

– Ушул эле жигиттин оозунан кайдан эле жакшылуктуу сөз чыга койсун – деген ой менен сүйлөшө бастыруудан да тартынды. Ыркын кошпой жүрүп келатты. Акыры түтпөдү. – Оңол, жигит! Кайсы айылдансың? – деди.

– Өйүзгү айылдан. Сөөгүбүз «Белек».

– Ата, энең бар чыгар?

– Он алтынчы жылы жеп койгонбуз...

– Бир туугандарың бардыр!

– Бар. Улуусу да, сулуусу да менмин.

– Ошондой де! Оңол, жигит, оңол! Мени сен чакырып баратасыңбы, же айдап баратасыңбы? Ошону айтчы!

– Өзүңүз айтыңызчы! Айдап баратамбы, же чакырып баратамбы?

– Айдакчы киши акылдатып артына түшүп алуучу эле. Сен жанаша басып, жай баратасың.

– Кам санабаңыз. Жайчылык. Артыңызга түшүп акылдатып айдай турган эчтемеңиз жок.

– Макул. Жайчылык болсун. Мени эми кайда алып барасың.

– Укомпартияга!

– Укомпартияга дечи!

– Ооба. Уезддик партия комитетине.

– Оңол, балам, оңол! Бу кандай чакырык. Билерсиң. Жакшылыгынабы, же жамандыгынабы?

– Компартияныны чакырыгы жаман болбойт.

– Оозунда бардыр. Кандай мекеменин чакырыгы жакшы болбойт?

– Сот. Прокурор. ГПУ. Милийсе. Адардын жумушу айыптуу, кылмыштуу кишилер менен болот турбайбы.

– Оңол, балам, оңол! Жакшы мекемеге, жакшылыкка чакырылып баратасың дечи!

– Ооба, бай аке!

– Сен эмне оёздук партия кемитетинде жасоол болуп иштейсиңби?!

– Жок, бай аке! Партиялык комитет жасоол жумшабайт.

– Баса дейм да. Тиги асынып жүргөн кылычыңа карата айтканым го!

– Кылыч өзүңдүкүбү?

Жигит күлүп жиберди.

– Күлгөндүн билгени бар. Күлүшүңдүн жөнүн айтып жүр. Бекер күлгөнүң жок.

Жигит дагы күлдү. Жөн-жайын бир баштап айтып жүрүп олтурду. Шаарга окуу издеп келиптир. Окууга баруучулар күз күндөрүндө кетерин уккандан кийин, уездик аткаруу комитетине ат багар болуп кала туруптур.

– Оёздун ат багарымын дечи!

– Ооба, бай аке!

– Оёздун ат багары да кылыч асынып жүрөт экен го?

– Ат багуу үчүн кылычтын кереги эмне, бай аке! Сизди чакырып келиш үчүн кылыч асыныш керек болду.

– Кандайча? Кылычсыз барсаң мен келбей коёт белем?

– Өңү-түсүм ал болсо, кийим-кечем бул болсо кылычсыз барсам сиз менин сөзүмө ишенбейт элеңиз го, бай аке!

– Оңол балам, оңол! Туура айгасын. Анан бу кылычты кайдан алып байлана койдуң?

– Малабаш уездин Жыртак деген жигити бар. Балким көргөндүрсүз. Бу кылыч ошонуку. Мунусун асынбаса ал үйдөн сүйрөсөңүз да тышка чыкпайт. Кабы менен сабы гана бар. Мынакей, – деп сууруп алса, анысынын алкымынан төмөнкүсү жок. Сынып жоголуптур. Мултуюп туткасы менен алкым жагында бир карыштай темири жүрөт.

– Чынынызды айтынызчы, бай аке! Сиз мени ээрчип келатасызбы, же мынабу мултуйган бир карыш темирди ээрчип келатасызбы?

– Жигит болбосоң коё кал! Туура айтасың. Ошол кылыч сөрөйүндү ээрчип келатам. Ошонун ээрчитип келатат, – деп Ийгилик камчысы менен өз санын өзү чаап алды. Каткырып күлдү. – Окуу издей турган жөнүң бар экен. Ак жолун ачылгысы бардыр, – деди. Жигит «зарыгам», «талыгам», «жалыгам», «кол кыска» деген сөздөргө сөз жалгап обон салды. Ыр ырдап келе берди. Шаарга кире берерде гана тыйылды.

– Жигиттин чырагы кырк. Бири өчсө, бири жанып турат. Жаны барда жабыгыш жаман иш. Дээринде бар сергек жигит көрүнөсүң. Талшына бер. Маскөөсүнө да, Ташкенине да. Тилегиң кабыл болгусу бардыр...

Кайрат боло турган ошондой сөздөрдүн бир тобун Ийгилик аке айта жүрдү. Акырында «саргара жортсоң, кызара бөртөсүң» деген элдик сөздү кошумчалап тим болду, –. Адамдын адамкерчилиги сырткы көрүнүшүндө болбостон ичинде, ички мүнөзүндө, пейлинде болот турбайбы дегенди ойлоп жигитти тиктеп койду. Биринчи көргөндөгүдөй түрү суук болбостон жылуу көрүнүп калышын байкады. «Айбан ишекшиче, адам сүйлөшкөнчө» деген ушу турбайбы – деди купуя. Бирок, жигит Малабаш уездин атбагары болсо, кылыч сөрөйү анын Жыртак жигитиники экен. Көйүтүп отуруп бир жерге жамандыкка түртүп таштай турган эмеби деген убайым көкүрөгүнөн кетпей койду.

– Мына, келип калдык, бай аке! – деди жигит.

– Келип калсак кантет элек. Болуптур, – деди Ийгилик.

Төркү бөлмөнүн кире беришинде бир жигит отуруптур. – Чакырткан кишиңер мына, келди, – деди берки жигит, – Келсе болуптур, – деди анысы. Тигиниси жылт коюп чыгып кетти. Мунусу төркү бөлмөгө кирип тез эле кайта чыкты. – Чечиниңиз! – деп чепкенин сыйрып алды. Тебетейине кошуп илгичке илип койду. Төркү үйдүн эшигин ачып-кириңиз! – дегенде Ийгилик аке тула бою ымыр-чымыр боло калгандыгын сизди. – Жанагы түрү

бузук шайтан кайда, кандай эмесине түртө салып жылт койду экен, – деп санаасы сай таппай чочулады.

– Неге кыңырыласыз. Кире бериңиз.

– Кире бергенди коё тур жигит. Кайсы эшиктен кандай тешикке киргизмекчисиң. Кимге, кайдагы эмеге жолуктурмакчысың? Алды менен ошону айтып койчу!

– Партиябыздын уездик комитетинин секретарына.

– Ошондой де. Бул жерде Малабаш оёс жокпу?

– Жок.

Төрдө жалгыз отургап киши тура келип учурашып, отурууга орундук көрсөткөндө гана Ийгилик аке эс учун жыя баштады. Бошой түшкөн боюн токтотуп өзүн-өзү колго алууга өттү. Кире бериште отурган жигит тилмеч экен. Бери карап аркынын сөзүн айтып, ары карап беркинин сөзүн айтып орто жерде болду. Кыйла сөздөрдөн кийин секретарь саат тамасын карады. Калган сөздү орой көзү чарай чогуу отуруп кечинде сүйлөшөлү дегенди айтты. Кайта чыкканда тилмеч жигит Ийгилик акенин чепкенин кийгизип, тебетейин колуна берди.

Кечинде келсе тилмеч жигит ордунда экен. Дароо чепкенин чечтирип иле сала алып кирди. Он ашуун киши отуруптур. Секретардын бир жагында Малабаш, бир жагында Кадыр отуруптур. Аларды көргөндө жүрөгү шуу дей түшкөнсүдү. Орун алып, көчүк басар замат секретарь тилмеч аркылуу суроо жүгүртүүгө өттү.

– Сиз, жолдош Ийгилик, «Үч-урук» селосунда үч гана коммунист барбыз деген элениз. Көп турбайсыздарбы?

– Мен үчөөнөн башкасын билбейт элем. Көрбөсөм да керек. Аттары айтылса, балким билермин, – деп ордунан турду.

– Олжобай уулу Качыны билерсиз!

– Вилем, «Үч-урук» калкын айдап жүргүзүп, ийрип жаткызып келген. Ары бий. Ары болуш. Теги манап. Күнү бүгүн да кулу кул бойдон. Күнү күн бойдон. Күйөө баласы оёз, – дегенде Малабаштын кежигеси кержеңдеп кетти. – Чынбы? – деп секретарь Малабашты карады. Анысынын

оозуна – то есть, значиттен башка сөз кирбеди. Туталанып тим болду. Бети башы дулдуюп көк боордой көгөрдү. Секретарды коомай карап алды да, кетенчиктей түштү. Анан башын шылкыйтып жер тиктеди.

– Шабданбай баласы Бекиш кандай киши? – деп секретарь дагы Ийгилик акени карай көзүн сүздү.

– Бекишпи! Кишичилиги жаман эмес. Эс десе – эси, акыл десе – акылы бар. Көп жылдар бою «Үч– урук» элине старчын болуп келди. Малай күткөн жок. Теги манап...

– Малы көшпү?

– Малы көп эле. Өзү төрт бир тууган. Бардыгы бала-чакалуу, малдуу кишилер. Бекиштин малын өз малдарына кошуп чогуу багышат.

– Аялы канча?

– Бирөө.

– Качы бийдикичи?

– Үчөө.

– Койлубай баласы Мантек кандай киши?

– Мантек кодондогон кортук киши. Биздин уруудан. Сөөгү Жамгырчы. Сүткор. Кызыл кулак. Малай жалдайт.

– Тууганбай баласы Чакини да билерсиз?

– Теги букара. Алыке уулу. Малай жалдайт.

– Сооданбек баласы Кашкарбайчы?

– Чарбасы орто. Эки катыны бар. Теги букара. Өзү Олжобайсынып калат.

– Качы баласы Бакирди да таанырсыз!

– Тааныйм. Бийдин кичүү катынынан төрөлгөн. Жашы быйыл он сегизге не чыкты, не чыга элек.

– Аты айтылган кишилер жакында өткөн шайлоого катышты беле?

– Жок. Бардыгы шайлоо укугунан ажыратылган.

– Алардын бардыгында партиялык белет бар экен го?

– Анысын мен билбейт экенмин. Баса, бир жолу Качы бий союз кошчуга алгыла, – деп арыз бергени эсимде.

– Кабыл алдыңыздар беле?

– Жок.

– Бу, Сизди чыр-чатагы көп бузуку киши дешет го?
– Андай сөздөрдү айтып жүргөндөр болсо, бетиме чыгарыңыз. Мойнума коюшсун.

– Уезддин аткаруу комитетинин председатели Малабашты көпчүлүктүн көз алдында ыза кылыпсыз. Партиялык уюштуруучу Кадырга каршы акаарат сөздөрдү сүйлөпсүз.

– Туура. Экөөнө тең каршы сөз айтканым бар. Малабаш баатыр биздин «Үч -урукка» күйөө бала. Ошондуктан жезде деп коёбуз. Жездем калк алдына чыгып байларды мактап, кедейлерди кордоп сүйлөгөн. Мен сөзүнө жараша сөз айткамын. Керек болсо азыр да бир баштан айтып берем. Тиги отурган Кадыр мырза шайлоо жобосун бузуп укуксуздарды катыштырмакчы болгондо, каршы чыгууга аргасыз болгонум чын.

Секретарь берки отургандарга карап:– Кимде кандай сууроо бар! – дегенди айтты. Алар – түшүнүктүү, – деп түйшөлүп коюшту. Андай болсо, – деди да секретарь, Эрназар уулу Ийгиликти Болуштук аткаруу комитетинин председателдигине дайындоо жөнүндө сунуш киргизди. Малабашы да, Кадыры да башкалардан мурда колдорун көтөрүп жиберди. Ийгилик таңыркай карап делдее түштү. Биз аздан соң кийинки сөздөргө түшүнбөй калгандыгын айтты.

– Эмне, кайсы сөздү?

– Болуштук аткаруу комитетине пристетил деген сөзүңүздөрдү. Аныңар оюнуңарбы же чыныңарбы?

– Оюн сөз добушка коюлмак беле, Ийгилик аке! Токтом болбодубу?

Ийгилик аке же чыгып кетерин же отура берерин билбей деңдароо болду. Эмки сөз Малабаш менен Кадырдын жекече-элкин иштерине өттү.

* * *

Качы бий эреже катары ар дайым улуу шашкеде турар эле. Бүгүн таң ата ойгонуп башын көтөрдү. – Ой катын, козгол! – деп Камкасын капталга нукуду. Анысы башын

көтөрбөстөн, – эмне болуп кетти, түшүнөн чочугансып, – деп силкинди. Уйкуга карамыкты.

– Тур. Кийин. Балдарга айт, мал союп түлөө өткөрүшсүн...

– Бийим, сизге мынчалык эмне болгон? Демейде оозунузга кирбеген кудай, бүгүн таң ата электе оозунуздан түшпөй калыптыр. Сыр бердиби?

– Сыр берди. Зоболобуз дагы көтөрүлөт окшойт. Тур. Эртэрээк, күн чыга электе мал мууздат.

Камкасы төшөктөн оонап турду. Кепичин бутуна коңултак илип, сүлөөсүн ичигин желбегей жамынды. Чайпала басып тышка чыгып Каракулду тапты. Бийдин буйругун айтты. Анысы будаланып тура келди. Аксаңдай басып аркы айылдагы кой короого кетти. Камка аны ээрчий карады. Бийге тенештиргенде мунун кейпи көп эле адам сыяктуу көрүнөт, – деди тымызын. Дагы бир аз карап турду да үйгө кирди. Жууркандан көкүрөгүн жыланач чыгарып бий лөкүйүп төшөктө отуруптур. Башында чач, эгинде же сакал, же мурут жок. Эч болбогондо кирпич, кашы жөндүүрөк эмес. Моло десе моло, айтор өзүнчө бир-деме. Тырмап тешкенсип көзүнүн үлүйүп турушун кантесин! Камкасы кирер менен бийи төшөгүнө жата кетти. Туюк союлган өгүздүн терисинен жасалган көк чылгый меш сыяктанып көлбүдү да калды. Камкасы жыйрыла карады. – Көөнүм калса да, күнүм калды. Кантет элем, – деген сөздү купуя айтып жууркандын астына бутун сунуп отура кетти.

Түлөөгө союлган койдун эти бир кайнаган кезде Малабаштын Жыртак жигити келди. Демейде ийнинен түшүрбөгөн кылыч сөрөйү бүгүн көрүнгөн жок. Ошондон улам кытмыр бий анын жакшы кабар менен келбегендигин дароо туюнду.

– Кел, кел, Жыртак баатыр. Бөйдө кайгыдан тышкары жалпы-жайык аман жатасынарбы? Келип калышына жол болсун!

– Жайчылык. Жаман жок, бий аке! Жакшы кабар айтууга келдим.

– Жакшы кабар менен келгенин жакшы, Жыртак баатыр. Кана айтчы, угалы!

– Күйөө балаңыздын зоболосу дагы көтөрүлмөкчү болду. Алматыга барып чоң кызматка турат экен. Ошентип, кыргыз, казактын башын өзү жалгыз кармай турган болуптур. Ичкерден ошентсин деген буйрук келиптир. Эртең болбосо да бүрсүгүнү жөнөп кете турган.

– Оозуңа май, Жыртагым, оозуңа май.

Ошентип алкамыш болду. Мунун кылыч сөрөйү жок келишинен эми чындап шек урду. Ээрчитип чыгып айылдан алыс алып барды да:–Сүйүнгөндөн маңдай жарылбайт, күйүнгөндөн жүрөк айрылбайт. Кептин чынын, болгонду болгондой айта бер, Жыртагым, – деди.

Чындык сөздү Жыртагы төкпөй чачпай бир баштан) эми айтып чыкты. – Партиянын уездик комитетинин бюросу түндө Ийгиликти болуштук Аткаруу комитетинин председателдигине дайындагандан кийин Малабашты да, Кадырды да партиянын катарынан чыгарып, кызматтан алып таштаптыр. Эгерде, Кадыр ар кимдерге өз бетинче берген, тактап айтканда саткан партиялык белеттерди эки күн ичинде жыйнап келип тапшырбаса оор жазага тартыла турган болуптур.

– Аяш балаңыз Кадыр аяш атам бийиме дубайдан дубан салам айт, берилген партиялык белеттерди чогултуп өзүңдөн берип жиберсин деп зар какшап калды,– деген сөздү Жыртак кере-чоё тактап айтты.

– Анысынын, ооба белеттеринин жөнү бирдеме болор. Кейпи, аларың Алматыга ары качыш, ары арызданыш үчүн бара турган болушкан го?

– Сягы ошондой го. Күйөө балаңыз өзүңүздөн жол каражат үмүт кылган окшоду...

– Аны өзүм да билип жатам. Бүгүн шаарга барабыз. Алыш-бериш кылып, жүргөн бай соодагерлерден малга

акча которуп берербпз. Сурамжылаган киши болсо сен мурдагы сөзүңдү айта бер. Кийинки-сөздөрүңдү оозундан чыгарба, – деп бийи Жыртагын катуу зекиди. – Анте турган болсом кара оозума кан толбойбу! – деп анысы катуу жалтайлады.

Үйгө кайта келер менен бий: – Түлөө тамагынан ооз тийишсин, – деп Бекиш, Кашкарбай, Мантек, Чакилерге киши жибертти. Эски оорум кармап калыптыр деп Бекиш келген жок. Башкалары кабар жетер замат чапкылап жете келишти. – Малабаш Алматыга барып кыргыз, казакка чоң болот экен, – деген сөздү чакырыкчылар дароо жеткириптир. Тигилер бийге куттук айтып учурашты. Эт желгенден кийин бий тигилерди ээрчитип айылдан алыс барды. Олчоё отуруп өнөкөтү боюнча: – Коош, – деп ээгин сылады. – Ошентип Малабаш Алматыга барып кыргыз, казактын башын кармай турган болуптур. Эртен болбосо, бүрсүгүнү шашылыш жолго чыгат экен. Аке деген көңүлгө жакшы. Бүгүн барып кош айтышып, анан жол каражатын камдап берсекпи дейм. Кандай дейсиңер жакшыларым? – деди.

– Атпегенде кантет элек. Ошентели. Ошептпегенде, – дешип жакшылары катуу дуулдашты. – Малабаштын аркасы көп эле тийип жүрөт. Анын жакшылыгын унутсак кудайды унутпайбызбы – дегендери да болду.

Иштин бул жагынан санаасы тынгандан кийин бий: – Кадыр таратып берген партиялык белеттердин жаргысын жарууга өттү: Малабаш, Кадыр досун ала барып бир жерге чоң кыла турган болсо керек. Андан алган белеттеринердин мөөнөтү бүтүп эскирип калыптыр. Кайсы күнү Бакирге окутуп көрсөм ошондой деди. Азыр чогултуп бергиле. Жыртак баатырдан берип жиберели. Кадыр кете элегинде же мөөнөтүн узартып берсин. Же болбосо, жаңысынан жазып алмаштырып берер. Ошондой кылалы. Кана бере салгыла, – деп колун тосту. Чогултуп алгандан кийин, өзүнүкүн кымтып катып алды да, башкаларыныкын Жыртакка берди. – Сен эртерээк бар. Кадырга айтып кой.

Жанагы мен айткандай кылып койсун. Биз кечке коноого барабыз. Сен, Жыртагым, жөнө, – деп аны жолго салды. Иштин бул жагын мизмилдирик кыла коюп тынды.

Бийдин улуу аялы да, ортончу аялы да түлөө тамагына келишкен. Бий шаарга жөнөгөндө экөө өздөрүнчө сүйлөшүп отурган. Бий бир топ жерге узаган кезде – сен бетпак, сен шерменде дешип жаакташа кетти. Анан бирине бири оозуна эмне кирсе тартынбастан агыта берип, бирине бири ызырынды. Андай учурда айтыла турган ыплас сөздөрдү тез эле айтып бүтүрүштү. Анан ызырынуудан ыкыс берүүгө өтүштү. Кызый-кызый чашташып калды. Элечектер баштан учуп түшүп чубалды. Белдемчилердин боосу үзүлүп, шыпырылды. Көйнөктөр тытылып дал-далы чыкты. Жулунган чачтар бойлоруна илээшти. Биринин бетин бири аткышты. Тырмак салып тытышты. Берки үйдөгү артып калган тамакка тоорулуп жүргөндөр алардын тытышып жатышын эми гана көрүштү. Жабыла жетип кой-айлашты. Айыгышып калган эмелер арача бербей кажаша берди. Эми биринин ычкырын бири үзүп жыналачтап жиберүүгө камынышты. Ошол учурда бер жактан барган Камка ажыратып экөөн эки жакка алып кеткиле деди. Каракул улуу байбичени сыга кучактап ары карай тыбыратып ала жөнөдү. Ортончу байбичени дагы бирөө ошентти. Экөө эки жакта жаактарын жамып какшанды, жедеп чарчаганда гана экөө эки жерде үстү-башын жөнгө келтирүүгө киришти. Баары бир, алба-далба болуп айрылгандар эпке келбей койду. Муздак суу жуткуруп, экөөн эки топ ортого алып сооротушту. Биртике ыкшыйып отургандан кийин ызалары эстерине кайта түштү көрүнөт, бышактап өздөрүнчө ыйлап алышты. Берки жүргөндөр эми катыра жулмалашуудан каржалып калган эмелерди чай-пай берип тоюндуруу аракетине өтүштү.

Кечке жуук эки байбичени узатып Камка айылдын четине чыкты. – Экөөн эки бөлүп эки жак менен кетирбейби. Күнүлүк кылып экөөн кайта жулмалаштырайын

дегениби, – дешип көрүп тургандар Камканын анысын жактырган жок. Бир кыйла жерге барып Камка экөөн токтотуп сүйлөшө баштады. Жулмалашуу эмнеден келип чыккандыгын териштирди. – Бир балаң куду эле Каракулга окшойт. Тим эле союп каптап койгондой. Ошондон төрөп жүрбө? – дептир улуу байбиче. Ортончу байбиче андай сөзгө теригип, оозунан суук сөз чыгарыптыр. Тытыша кетүүнүн башы ошол сөздөн ырбап чыгыптыр.

– Жолуңар болсун, байбичелерим! Мынча болду отургула. Мен силерге сыр айтып берейин, – деп Камка көчүк басты. Тигилер да ошентшти.

– Бийге башым байлангандан кийин бир жыл күттүм боюма бүтпөдү. Эки жыл күттүм – баланын кабары болбоду. Анан бийден бала болбосуна көзүм жетти. Бийибиздин эркектиги бир кишидей бар. Бирок, боюнда уругу жок «акта» киши турбайбы. Анысын билгенден кийин санаам бузулду. Жөн эле жүрө берсем согончогу канай турган эмес. Жаш чакта жаштыктын деми менен көп нерсе байкалбайт. Карыганда как баш болуп калам го дегеп ой санаамды санга, оюмду отузга бөлдү. Анан кайрат кылып көз жумдум. Аты-жөнүн айтып кереги эмне. Колдоп келет, бирөөнө жөн эле зордоп бой коштум. Боюма бүттү, – деп эки байбичени карады. Алардын оозу аңырайып ачылып калган экен.

– Ошентип, ошондой ишке аргасыздан бара бердим. Акы бети кайтып бала-чакалуу болдум, – деп сөзүн кайта улады, – Бийибиз ошондой киши экендигин өзү билбейт. Сиз деле, тиги киши деле ошентип бала-бакыралуу болдуңар. Аны биз кимге айтат элек. Айтсак өзүбүз эле жама-натты болбойбузбу? Антпегенде үчөөбүз тең «туубас» атка комбойт белек. Ооба такыр төрөмөк эмеспиз.

Биздин ишибиз бийди бала-чакалуу кылыш болуучу. Үчөөбүз бийди акар-чакар үч айылдуу кылдык. Бизден төрөлгөн балдардын бардыгы бийдики. Өзү деле ошентип ойлойт. Менден бүткөн бала болчу деп балдарыбызга

эч ким ээ чыкпайт. Кимдики кимге кетпеген? Бийге окшогон «акта» адамдар эл ичинде аз эмес. Алардын зайыптары деле бизчилеп күйөөлөрүн бала-чакалуу кылып коюшат.

Ошентип биз өз ишибизди бүтүрдүк. Сый болуп сыйлаша жүрө турган жерибиз гана калды. Сен ортончу байбиче бүгүн улуу байбиченин астына түш. Уруш эки кишиден бирдей болот. Улуулугунду доомат кылбастан эртең чайга сиз чакырыңыз. Бирок, бала-чакага шек бербегиле. Эки ортодо эчтеме болбогондой курулай болсо да жаркырап-жайнап калгыла. Силерди узатып чыккандагы айтайын дегеним ушу болчу. Алдын ала эсиңерге салып коё турган дагы бир сөзүм бар: замандын түрү өзгөрүп баратат. Ушунчасында бийинерди экөөңөрдүн бириңерге өткөрүп берсемби деп жүрөм. Кимиңер өткөрүп аласыңар, аны кеңешербиз, – деди. Эки байбиче Камканын мурдагы сөздөрүн тымызын моюндарына алышты. Бийди өткөрүп берем дегенине ишенишкен жок.

Ошо күнү бий Малабаштыкына барып конду. Жолдо баратканда ар бири он койдун акчасын эртең бийдин колуна берүүгө убадалашкан. Убада боюнча берки үчөө акчаларын бийге берди. Бий өзүнүкүн кымтып калды да, тигил үчөөнүн акчасын Малабашка берип көңүл айтты. Кайта келатканда, – ушул Малабашыңардын Алматыга барып чоң боло коюучу түрү жокко? Ошондой бир сөздү бери аттана берерде биздин кыздын оозунан кулагым чалып калды. Чын-бышыгын түкшүмөлдөп сурай албадым. Кырк койдун акчасын Малабашка алдатып койдукпу деп, чынын айтсам дүпөйүл болуп келатам, – деди бий.

Малабаштын эмне болгонун булар бүгүн болбосо да, эртең укпай койбойт. Алдын ала ошентип койсом буларды мен алдабастан, мени Малабаш алдаган болуп калат – деген ой менен, тиги сөздү атайы каңкуулаган. Кийин тигил үчөө Малабаш бизге кошуп кайнатасын да алдап кеткен деп, аны жаманатты кылышты. Бары бир зыян тартышкан

жок. Мурда андай чыгымдарды түтүнгө бөлүп чогултушар эле. Азыр шарттын өзгөрүшүн, замандын башкача болуп баратышын эске алып антишкен жок. Угуп калса оңдурбайт дешип көбүнчө Ийгиликтен жазганышты. Малабашты Алматыга узаткандагы чыгым дешип байлардан гана жыйнап алышты.

Адам гана эмес, айбан да өзүнүн сергектиги, жүрүштурушу, кылган кызматы, кылык-жоругу аркылуу сыймык күтүп, кадыр-баркка жетишет тура! Тетиги чабдар аттын жүрүшүнө үстүндө келаткан ээси гана эмес, сыртынан көргөн адамдар да ыраазы боло турган. Оозунан түшүрбөй айта жүргүдөй. Ээси эркине коюп үстүндө өзүнчө келатат. Чабдар ат аны солк эттирбестен балыктай сызып, жал куйругун төгүлтүп, кызыктуу кыйла кылык-жорук менен, эсте кала турган эчен сонун элес берип бара жатат. Анын келатышын көрүп калган жигит бир сапарында сүйүп калган сулуу кызын да, кызыгып калган келбеттүү келинин да унутуп коё турган...

Чабдар ат алып учуп төш таянды. Үстүндө келаткан ээси сакадай болгон ары салабаттуу, ары ыйман жүздүү адам экен. Тизгинин бура тартты да, жолдон чыкты. Алыстап барып чабдардын ооздугун чыгарып отко койду. Камчы сабын жерге сайып башына калпагын кийгизди да, мандаш уруп маңдайына отурду. Биртике ойлоно отургандан кийин:– Кана эмесе жалпы биристетел (председатель), жаңы чагында бардыгы эле жакшы болот. Сүйлөй отур,– деди калпагын карап.

– Бу сен, ары жаңы, ары жакшы биристетил жалгыз жүргөнүң кандай? Жигит-жалаң менен шаңдуу жүргөндү билбейсинби? Бири атыңды токуп, бири колтуктап аткарып, бири отура турган ордунду белеңдеп эгилип-жагылып турса беделеңе бедел, наркыңа нарк кошула бербейби?

– Тегим букара эмеспи! Анын үстүнө жан жөөкөр көп болсо ойлонуп ой жүгүртө албай каласың, азгырып алагды кылып коёт.

– Өзүндөн мурдагы биристетил кандай иштептир? Кызматтан алып ташталышына караганда мурдагы болуштардын жолун жолдоп кеткен го?

– Мурдагы биристетилдин кандай иштегендиги жөнүндө Ийгилигиңиз ооз ачпайт. Сын такпайт. Сын тага турган болсо «Мурдагысын жамандабаса, кийнкисинин аты чыкпайт» деп кыргыздар жактырбайт. Ооз көптүрмө, көйрөң сөздүү кишини көргүсү келбеген эл эмеспи.

– Оңол Ийгилигим, оңол! Туура айтасың. Кыргыз ары адептүү, ары мунайым, кең пейил, ары терең, улуу эл. Анын тереңдигинде жаткан сырын бардык киши байкай албайт. Чала чарпы үстүртөн түшүнөт.

– Түзөл Ийгилик, түзөл! Тереңде жаткандарды коё тур. Ишти эмнеден баштамакчысың, ошону айтып көрчү!

– Ийгилигиңиз ишти – айыл арасына кеңеш өкмөтүнүн таасирин күчтөндүрүп, акылман Лениндин улуу жолун ишке ашыра берүүдөн баштайт.

– Оо, байкуш Ийгилик! Саясаттан да аздыр-көптүр кабардар болуп калган окшобойсуңбу! Эргий бер. Айыл арасына кеңеш өкмөтүнүн таасирин кантип күчтөндүрөсүң? Камчы саптын башына да оңчулуктуу турууга жарай албай жатпайсыңбы? – деп, калпагын оңдоп койду.

– Ооп баратсам оңдоп коё турганым бар. Коммунист партиясы бар эмеспи! Жыгылып баратсам жөлөй коёт. Айтып, үйрөтүп турганды иштей албай Ийгилигиңизге ок тийиптирби? Айыл ксңештерине /Советтерге/ эзилип келгендердин эстүү, баштууларынан коёбуз. Андай кишилер жок эмес. Көп. Жалгыз гана билим жетишпейт. Сабатсыз. Аттын күчүн бербесе да азырынча тайдын күчүн бере турушат. Ооба. Таяк тайга жеткирсе, тай атка жеткирет эмеспи. Ат табылгыча биз аяк ылоо боло турабыз.

Оо, бечара Ийгилик! 26 тамгадан кыргыздын Алиппеси түзүлүптүр. Өзүң анын он сегизин гана араң тааныдың. Кат билген катчыларды кайдан табар экенсиң? Ошону ойлочу!

– Ишиң оңолгончо итине кош арт деген турбайбы, мурдагылардын бири. Эски болуш, старчындарга «үк-өз» /катчы/ болуп жүргөндөр бар эмеспи. Ишибиз илгерилеп алгыча ошолорду ишке кошо турабыз. Ар кайсы айылга ачылган мектептерде сабатсыздыгы жоюлуп калган өспүрүмдөр бар. Ошолордун тетик, тири карактарынан терип алып секретарларды даярдайбыз. Азырынча ошенте турабыз.

– Айыл кеңештеринин отуруп иштей турган дайындуу иш орду жок. Кагаздарын куржунга катышат. Кайда барса артынып ала жүрүшөт. Мунун айласы эмне болот. Отурукташа баштагандардын кыштактарына, турукташа элек айылдардын болочокто кыштагы орношо турган жерлерге, урмалаппы же сокмолоппу, айыл кенештери үчүн эптеп бир-эки бөлмө там курдуруп коюу колдон келбейби? Келет. Келтиребиз.

– Оңол Ийгилигим, оңол! Жер кестирип алгандар деле отурукташууга баш сала кирише элек. Кышкысын бириндеп эски кыштоолоруна житип жоголушат. Жайында айран, сүт андып тоо таянат. Кокту-колот, жылга-жыбыт, булуң-буйткаларга чилче тарап, бөдөнөчө бөгүп калышат. Булар качанга чейин ошенте беришет?

– Дурус айтасың Калпакбайым! Тилге келгендерин тилге көндүрүп, тилге келбегендери болсо артынан сүрө түшүп алабыз. Жарым жыл, бир жыл ичинде кедей жапа орто чарбаларды отурукташтырабыз. Кыштакташтырабыз. Карыз шериктиги аркылуу үрөн, соко-шайман, кала берсе ылоо берип, жалпы кедейди талаа-түзгө дыйканчылыкка байыр алдырабыз. Эмгек келишими аркылуу батырактардын акысы байларга кетпегендей кылып, аларды эзүүдөн куткарабыз. Отурукташкандарга чыгымдан, башкаларынан жеңилдик беребиз. Байларга байдай, орто чарбаларга ортодой чыгым чыгарабыз. Иш илгерилеген сайын батрак-кедейлердин тап сезими чыңала берет. Жыла-жыла чоң чабуулга – манап-байларды тап катары жоюу жортуулуна

даярдана беребиз. Ошентебиз, Калпакбайым!– деп калпагын карап койду.

– Ооба, Калпакбайым! – деп кайта сүйлөдү. – Ооба, элге билим берүү жөнүндө ооз ачканы жок дегени турасың! Билим бериш маселеси сабатсыздыкты жоюудан башталат. Сабатсыз киши билим деле алалбайт. Кеп маалимдердин (мугалимдердин) аздыгында, жетишпегендигинде болуп жатпайбы! Ооба, маалим табылса, мектепти кайдан табасың дейсиз го? Тутуусу бүтүн чоң-чоң боз үйлөрдөн катарлата тиктире койсок убактылуу мектеп болот да калат. Мектептердин курулуп бүтүшүн, ичкер тараптан маалимдердин даяр болуп келишин күтсөк, ошентип жайбаракат жата берсек жаңылашабыз. Кечигип калабыз. Сабаты чыгып калган балдарга өзүнүн ата-энесинин жана сабаттуу балдары жокторго жакын коңшуларын бекитип, алиппе таанытууга киришебиз. Балдарга сабак берип бүткөндөн кийин маалимдерге чондорду да окутуш милдетин жүктөйбүз. Сабатсыздыкты жоюу жумушуна дин бузар чала молдолорду да тартабыз.

Ошенте беребиз, Калпакбайым! Кече күнү башталып бүгүн түштө бүткөн кеңешмеден Ийгилигиңиздин уккандары, үйрөнүп алып келаткандары ушулар. Качан болсо башымда бирге жүрөсүң, калган сөз болсо дагы сүйлөшө жүрөбүз. Чабдардын чөп чайнашы бошондоп калды, тойсо керек. Жүр, аттаналы,– деп калпагын кийди. Үйүнө келсе Качы бийдин Камка байбичеси келип отуруптур. Айта турган арызы, даттанарга даты бар экен. Анысы тилинин учунда белен туруптур, ысмыска келбестен төгүп жиберди: Бийден чыгыштык кылам, ажырашам деп келиптир, анысын айтты.

Албан менен Бермет бүгүн болбосо эртең анык келерин угуп бий өткөн түнү такыр уктабаптыр, муну айтты. Бүгүн таңзаарынан туруп Кашкарбай, Мантек, Чакини чакыртып алып, «Туугандын азары болсо да, безери болбойт». Катынынын төркүнүнө келбестен Албан өзүнүн

төркүнүнө келсин. Күндүк жерден тосо баргыла. Мени сыйлабаса да Олжобайдын арбагын сыйласын. Атасынан аманат калган көп энчи-кою бар. Анысын алсын. Түз эле менин үйүмө алып келгиле, – дептир. Олжобай уулунун жоон топ абышкасын кошуп барын жол тостуруп жибериптир. Камка байбиче төкпөй-чачпай анын бардыгын бүт баяндап таштады. Ай-тууларына караганда Албан жанагы партиянын Кантком дейби, ошонусунун бир жерине иштей турган болуп келаткан окшойт го? – дегенди айтып каңкуулап койду.

Ошентип, Албандын келишине Качы бий өзүнчө күтүндү. Коломолу кол ээрчиткен каардуу колбашчы сыяктанып Албандын элеси бийдин көз алдынан кетпей бейпай кылды. –Түз эле мында келсе жакшы. А келбесечи! – дейт. Ыктытып коёт. Өрөпкүйт. Ушундай күндө жанагы Камкасынын качып жоголушун кара. Анын да менден бирди көргүсү келип жүрсө керек. Чачын кырктырып, бетине көө сүрттүрүп, көк байталга миңгизип, кементай кийгизип төркүнүнө жеткиртип таштай албасам, менин Качы бий атым өчүп калсын, деп оолугат.

Албандын келатышын Ийгилик өзүнчө элестейт. Ташкент тараптагы билимден алы жетишинче артынып, партиянын Кантондук комитетинин секретарындай болбосо да, анда иштеп жүргөн жигиттердин бириндей болуп келатат го, – деген кыял менен шаттанат.

Кечке күтүштү, келбеди. Эл жаткыча күтүштү келбеди. – Карабаскыр кайнатасыныкына кетип калган бейм, – деп Качы бий капаланат. Өз төркүнүнө кетип калбасын дегеп шек-шыбаа Ийгиликти да жөн койбой тынчсыздандырат. Ит үрсө, кичине эле дүбүрт угулса болду, жүгүрүп чыгышат. Кечикти, келишпеди.

– Эже, жездебизди тосуп алабыз, – дешип Борбук менен Кубаткул да кетишкен.

Эл жатаар мезгилде Кубаткул жок, Борбук жалгыз келди.

– Келишбептирби? Кубаткулун кайда? – деди Ийгилик. Кабагы бүркөлө түштү.

- Шаарда калышты. Эртең келишет.
- Ат-ылоосу аман, жакшы келишиппи?
- Жакшы. Жаман жок.

Борбук жаадырап-жайнап сүйлөй баштаганда гана Ийгилигинин да, Сыпайысынын да көңүлү чайыттай ачылды.

- Тиги куржундагы эмне?
- Кезит экен. «Эркин Тоо» дешти.
- Бирди алып көрчү. Ошондой да кезит бар бекен?

Борбук бирди алып «Октябрдын келген кези» деген ырды окуду. Ал жерде отургандар дым тартпай ыклас койду.

– Оңол, Борбугум, оңол! Кыргызга тил бүткөн белем? Нукура кыргызча турбайбы! Өз тили менен сүйлөөгө жараган өзүнчө эл боло турган болуп калганбыз го! Окуй бер, Борбук, окуй бер! Бир сөз калтырбай оку!

Болуштук аткаруу комитетинде иштегендердин көпчүлүгү кечтен бери мында отурушкан. Уйкулары чайыттай ачылды. Кубаныч коюндарына сыйбай ахалашты. Албан «Эркин Тоонун» биринчи санынан 15 нуска ала келиптир. Эрте менен эрте кат билген кишиден он төрт айыл кенешине бирден киши чаптыралы. Бирден нуска ала барып калк чогултуп угуза-угуза окуп беришсин. Эне тили менен сүйлөөгө жараган өзүнчө эл болгондугун бардыгы угушсун. Бири калбастан билишсин, – дешип дуулдашты. Алар тарап тышка чыкканда таң агарып атып, асманда алакандай кир жок, шаңкайып ачык турган экен.

ПОВЕСТТЕР

АРНАМЫЗДЫН УУЛУ

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

1

Айыл чарба адистерине арналган бөлмөнүн эшиги күндөгүдөй эле саат тогузда ачылды. Эртең мененки эсендешүүлөрдөн кийин, андагылардын ар бири өз ордун ээледі. Бирөөлөр счөтүн шакылдатып сводка түзүүгө киришсе, кагаздарын барактап кайсы бири кат жазууга бет алды. Машинкалар чакылдап, мында эмгек күнү башталгандыгын белгиледи.

– Ошентип, арадан бир аз убакыт өттү. Отургандардын бири начальниктин бүгүн кызматка келбей тургандыгын айта салды. Анын ошол кабары, жаңы гана башталган эмгек аракеттери дымый калууга аралжы болду.

– Начальник бүгүн кызматка келбейт бекен?! – дешип, ар кимиси анын оозун тиктеди.

– Келбейт экен!

– Эмне үчүн?!

– Бир аз тер карышып, тумоолоп калган болсо керек!

– Ошентип, начальник бүгүн келбейт экен го! – дешти да, жай гана, маектеше отура берүүгө, кызматка кылайган байланышы болбогон ар кандай сөздөрдү сүйлөшө отурууга өтүштү.

Арадан аз убакыт өткөндөн кийин, ар кандай жумуштардын чекесин чыгарып, ар кимдер арадан кете баштады. Саат он эки болгон учурда чап жаак, кашка баш картан

адам жалгыз калды. Ал эртеден бери чакылдата берип счёттун жанын бир да тындырган жок.

– Аксакал, саламатсызбы! – деп, салабаттуу басмырт жигит тыштан келгенде гана, картаң киши башын көтөрдү. – О, Акбар иним, кандай жакшыбы? – деп жайпаңдап, жетине албай күлүмсүрөдү.

– Ушул сводка деген эмеге ишиңиз түшкөндөн бери айтыңызчы аксакал, канча жыл өттү? – деп Акбар анын колун кыса кармады.

– Көп эле жыл болуп калды го! – деди карыя улутуна карап.

– Сводка түзүү жана счёт кагып процент чыгаруунун өзүндө, – так ошонун өзүндө чыгармачылык деги бирдеме болобу?

Карыя киши ыңгырана сүйлөдү.

– Сводка түзүүдө эмненин чыгармачылыгы болор эле! Онунчу классты окуган ар бир адамдын колунан келе бере турган эле жумуш эмеспи!

– Андай болгондо, ушунчалык билимиңиз менен, мунун эмнесине кор болуп мында отурасыз? – деп Акбар анын колун коё бербеди. Карыя бир аз ойлоно калды да, – «жылуу орунду суутпас үчүн» счётту койгулап отурган иш да, Акбар иним! – деп куушурулуп койду.

– Чындыгын айтканда, шаардык турмуштун, айлыктап алган акчанын көңүлү үчүн дейсизби, аксакал!

– О, хо, хо! Иштин чындыгы ошондой Акбар иним. Ошондой. Ал айтканың туура!

Карыя каргылдана күлдү. Күлкүсүн тыйып, – эмне, Акбар иним! Өзүң конуш котороюн деп жүрөсүңбү, кандай?

– Ооба, ошентейин деп жүрөм!

– Кайда? – деп томсоро түштү.

– Колхоздордун бирине!

– Колхозгобу?!

– Колхозго болгондо да, эң алыскы жана артта калган колхоздор болсо, ошолордун бирине!

– Колхозго дегин?!

– Ооба, аксакал, колхозго!

Жайдын ысыгын көлөкөдө, кыштын суугун жылуу үйдө өткөрүүгө көнүп калган адамга бул жолу «колхоз» деген сөз кандайдыр катуу суук, өтө кеткен ысык сыяктуу таасир этти. Счөттүн ташын максатсыз кагыштырып ойлоно калды.

– Бул кызматың жаныңа жай, тынч кызмат эмес беле? Эмнеликтен андан аша кечип жүрөсүң, Акбар иним!

Карыя ошентип ары суроолуу, ары ойлуу кайрылды.

– Сводка түзүү, справка жазуу, начальниктин докладына материал даярдоодон башка иштин болбогондугунан, аксакал! – деп Акбар сөздү тамашага шоото сүйлөдү.

– Дагы кандай себептер менен?

– Дагынкысы дагы бар. Толуп жатат!

– Маселен? – деп карыя ордуна отурду.

– Маселен, биз бул жерде отуруп жаза берген кагаздардан этке да, сүт, майга да, кала берсе – тери, жүнгө да кылайып эчтеме кошулбайт экен!

Ошентип Акбар сөзүн дагы тамашалай айтты.

– Кандайча? – деп Акбардын айткан сөздөрүнө алымсынбаган кишиче, карыя мостоё түштү.

– Айыл чарба адистерин шаарга жыйнап, аларды кагаз жаздыруу менен гана убара кылбастан, райондордун ар жагына, – колхоздордун как өзүнө өткөрүп, өндүрүштүн өзүнө жибереш керек! – деп Акбар ар бир сөзүн түшүндүрө сүйлөдү.

– Себеби? – деди карыя.

– Себеби: айыл чарба адистери үчүн иштин бардыгы райондордун ары жагында жатат. Район, областтардын аралыгында жансыз кагаз – сводкалар гана жашайт!

– О, хо, хо! – деп карыя күлүп жиберди. – Демек, Акбар иним, сиз сводкалардын, маалыматтардын ролун танат экенсиз да? – деп суроо менен кайрылды.

– Неге танайын. Сөз, алар жөнүндө болуп жатканы жок, аксакал! Айыл чарба адистерин шаарларга жыйнап,

аларды карала кагаз менен алпуруштуруп койбостон, өндүрүштүн өзүнө, райондордун ар жагына, колхоздордогу чыгармачылык иштерге жиберүү жөнүндө болуп жатат! Колхоздордо иш жакшы болсо, дан да, эт да, сүт-май да, жүн, тери да, пахта, кызылча, жашылча – бардыгы көп болот. Алар көп болсо, айыл чарбасына байланыштуу мекемелердин иштери – сводка, справка, доклад жазуулары да азаят. Бул айтылгандарды кандай дейсиз, макулсузбу, аксакал?!

– Макулмун! – деди карыя, счёттун таштарын кагыштыра отуруп.

Бул бөлмөдөн ар түрдүү шылтоо менен ар кайда кеткендер саат экиде бүт бойдон кайта чогулушту. Бир аздан кийин бириндеп кайта тарады. Саат алтыга жакын бириндеп кайта келип көз көрсөтүштү. Саат алтыдан эртеңки тогузга чейин биротоло тарашты.

– Мезгил-мезгили менен келип көз көрсөтүп коюушун кызматка тогогон адистер да жок эмес, Акбар иним! Колхозго бара турган болупсуң. Баргың келгенден кийин бара бер! Жолуң шыдыр, иштеген ишиң илгери болсун! – деп карыя ойлоно калды да, – бул кетишиң начальник менен батыша албагандыктын кетиши болуп жүрбөсүн? Чынын айтып койбойсуңбу, Акбар иним!

– Начальник менен батыша албагандыктан эмес, улуу партиябыздын чакырыгы боюнча, карыя! – деди Акбар.

– Андай болсо, сапарың кайырдуу болсун! – деп карыя колун сунуп, кош айтышты.

2

Жолоочулар келип түшкөндө, мында бороон боройлоп, айланага алай-дүлөй түшүрүп, утур тетир согуп турган эле. Акбар автобустан түшө калганда бороон ырылдап бетине асылды. Борошосу көзгө ургулап, этегин делпилдетти. Ал, матала басып райондук комитетти көздөй бет алды.

Бир аз илгерилегенде, алдынан салт атчан бир нече адам чыга келди. Бардыгы кулакчындарын алкымына бүйрө байлап, тон, ичиктерин сыртынан куушура курчанышкан. Буттарына кийгендери өңчөй кийиз өтүк. Чыйрыгып калган аттары алып учуп желигип, ооздуктарын катырата чайнап бара жатат.

– Сельпо жакка кайрыла өтпөйлүбү? – деди дуулдап келе жаткан атчандардын бирөө.

– Кечигип калабыз, эртерээк жетели, жүргүлө! – деп бирөө ээрдин кашына өбөктөй калып, тизгинди жыя кармады эле, атынын жал-куйругу жайыла түштү. Жабыла жарышып кеткенде бороонго-бороон кошулду.

Акбар бороонго апкаарыды, деми кысылды. Ырмая-чырмая басып партиянын райондук комитетине араң жетти. «Каары катуу бороонунун кабыл алышын кара!» деп үстүн күбүдү. Аягын тазалап секретардын кабинетин карай бет алды.

Биринчи көргөн адамын утурлай басып кабыл алуу, орун көрсөтүп отургузуп коюп, анан өзү отуруу, чыгарында босогого чейин узатып коюу, – секретарь Назаровдун өзүнчө эрежеси эле. Ошол эрежеси боюнча кабыл алды. Эсендешүүнү эки сөз менен бүтүрдү. Колуна берген кагазды кадала карап окуду. Акбар секретардын тышкы сөлөкөтүнө көз чаптырды. Анын байкашынча «жаак эти качып, жадоо тартып кеткен экен, кыязы Назаров тынчы жок киши болууга тийиш...»

Ал ошентип, сыртынан сын бере отурганда, секретарь ордуна туруп терезеге барды. Көчөнү уйгу-туйгу чаңгытып турган бороонго бир аз көз чаптырып турду да, – «кылычын алып кыш келди» жолдош Акбар! – деди. Райондук активдердин бардыгын чогултуп азыр эле колхоздорго бөлүштүрүп жөнөткөндүгүн, алар малчыларга барып бороон басылганча жардамдаша тургандыгын айтты. «Сельпого кайрылсак кечигип калабыз» деп жанагы жарышып кеткендер райондук активдердин бир тарапка бараткан тобу

экендигин Акбар эми, тиги Назаровдун сөзүнөн улам түшүндү.

– Мал жарыктыктын эти да, сүтү да, майы да, териси, жүнү да, – бардыгы жакшы. Жалгыз гана кыш күндөрүндө багылышы, өз жандарын өзү бага билүүгө жарабагандыгы жаман – деп Назаров оюнда турган пикирин оюнга шоотуп айта салды.

– Өз жандарын бага билгенде, алар бизге мал болуп беришпейт эле го! – деп Акбар күлүмсүрөдү.

– Ырас, андай болбогондо сойсок – союуга өлүп бербей, иштетсек жумушка көнүп бербей убара кылат эле. Адам баласы үчүн алардын айбан болуп калгандыгы жакшы болгон, – деп Назаров күлдү да, ордуна барып отурду. – Сиз, районубузга зоотехник болуп келген көрүнөсүз! Шарт ушундай... Бороонду күндөрдү моюнга алсак гана иштей алабыз, – деп сөз жүгүртүүгө бет алды.

– Иштин кыйынчылыгы канча болсо, кызыктуулугу да ошончолук болот эмеспи!

Назаров жылмая карады, – бороон-чапкын басылганча тыныгып жата туруңуз! Кызматыңыз жөнүндө ойлонушталы жана жетекчи жолдоштор менен кеңешкенибиз да дурус болор! – деди.

Акбар столдун четин таянып ордунан турду да, бир гана колхозго барып иштөөнү каалагандыгын айтты. Эмне үчүн, кандай максат менен ошенткени жүргөндүгүн айтканы жок.

Анын айткандарын Назаров ага жакындай басып укту. Бирок, жогорку билими бар кишинин мындай жупуну кызматка бара коёмун деп турушуна ишене коё албады. Жөн эле, анчейин айта калган сөзү болбосун деген пикирди ойлоду.

– Бир эле колхоздо иштесем дейсизби! – деп Назаров дагы чукулураак жакындай басты.

– Ооба, ошентсемби дейм! – деп Акбар өзүнүн мурда айткан пикирин кайталады.

«Зоотехниктик эле керек болсо, буга кайсы өрөөндө болсо да табылат эле... Алыстан атайы Тянь-Шанга келиши бекер болбоого тийиш. Ойлонуп келген ою, иштейин деген иши, а балким ачайын деген жаңылыгы бардыр... Ачыгын айтпай, абайлап сүйлөшү тегин эмес».

Саатын карады да, – эртең саат ондо келбейсизби? Жай отуруп жакшылап бир сүйлөшүп алалы! Бороон-чапкын, мал багуу менин оюмду бөлүндү кылып турганын өзүңүз да байкап отурасыз го! – деп терезеден тышты карады. – Мен азыр колхоздорду кыдырам, малда, малчылар арасында болом – деди.

– Андай болсо, эртең саат ондо! – деп Акбар ордуна салмактуу козголуп, кетүүгө бет бурду. Назаров ээрчий басып эрежеси боюнча узатып койду. «Салабаттуу да, салмактуу да жигит көрүнөт» – деп столдогу кагаздарды жыйыштырды.

«Институт бүтүрүштүр. Министерство да иштеп калган экен. Эми мында келиптир. Шаардык турмуштан алыскы колхозго иштеш үчүн келиш бекер болбоого тийиш. Ким билсин ишке начарлыгынан батымы болбой, чет район, алыскы айылды аңдып келген бирөө болду бекен» – деп өзүнчө кобурады. «Жаңылышпасам жай баракат, кенебеген, бек отуруучу жигиттерден өңдөнүп калдыбы, кандай! Райондун шартында апыл-тапыл, илгеринки элпек адамдар эле жакшы болчу эле» – деп, кабинетин тышынан бекитти.

3

Аппак карга бөлөнгөн алыскы кыштакка ой тараптан жеңил машина безеленип чыгып келди. Колхоздун конторасына жеткенде тык токтоду. Түшө калган кишини калтырды да, буйдалбастан кайра тартты. Машинадан кала берген киши конторага кирсе эч ким жок экен. Ал кайта басып көчө ортосу көрүнөөгө чыкты. Кыштак көрү-

нүшүнө көз жүгүрттү: үйлөрдүн кечки түтүнү буруксуйт. Ал адегенде кернейден уюлгуп кара кочкул тартып чыга келет. Көтөрүлө бергенде, көгүлтүр көрүнүп, бир аздан кийин коңурсуган гана жытка айланып жоголуп жатат.

Жаңы келген адам бул кыштактын сырткы жупуну көрүнүштөрүнө, маселен, дубалдары жапыс, төбөлөрү пас, аркалары ачык ак тамдарына, бак-дарактары сейрек көчөлөрүнө өзгөчө көңүл бөлө карады. Ал тараптан куушура курчап турган аскалуу тоолорду да теше тиктеп соңуркады. Күн батууга жакындап калган учур эле, айлананы аңтара карап келе жатып, суу алып турган келинге жолукту. Келин музду оюп, андан көз жашындай сызылып чыккан сууну андый карап жай отурган экен, аркы адамдын келип калышын байкабады.

– Эсенсизби! – деди жолоочу.

Жалт карай салып, – эсенчилик! – деди да, келин иймене карап, ордуна тура калды.

– Кыштагыңарда суу алып ичүү кыйла кызмат болуп калган белем? – деди жолоочу.

Келин ага жалтайылай карады да, – Үйгө суу алуу айыл шартында аялдардын кызматы экен. Күз башында арыктарды тазалап, суу жүргүзүп коюуну эркектерибиз эстеринен чыгарып коюшуптур!

– Ошондой болуп калган көрүнөт! Амантур акенин үйү кайсы, билерсиз? – деп жолоочу сөздү башка жакка бет алдырды.

– Билебиз, аксакалыбыздын үйүн кантип билбейли! Береги турган үй ошол кишиники! – деп келин колун жаңсады.

– Ыракмат, карындаш! – деп жолоочу баса береринде, келиндин жанына өтө керектүү бирдемеси калган эмедей кылчаңдап, аягын зорго шилтеди.

– Чоочун жигит экен!

Ошентип келин да аны ээрчий карады.

– Эсенчилик, жогору өтүңүз! – деп Амантур тыштан кирген жолоочуга карай көкүрөгүн көтөрдү. Бирок, анын көкүрөгү кыймылдаганы менен, көлдөлөң, көрпө-төшөктөн көчүгү козголгон жок.

– Тыштан келгендер үчүн бул жерде дайындуу жай жок болгондуктан, көздү жумуп, үйүңөргө сүзө качырып келип калдык, жеңе, кечиресиз! – деп жолоочу Амантурдун аялынан кечирим сурады. – Арнамызов Акбар – деп аты-жөнүн айтты.

– Колхозубузда азырынча мейманкана боло элек, мейман жигит! Тыштан келгендердин кимиси болбосун, баары ушунда келип, ушул үйдөн узайт. Тартынбай эле коюңуз! – деди үй ээси аял.

Жаңы таанышуунун алгачкы учурунда сүйлөнө турган сөздөр айтылып бүткөндөн кийин, Акбар Амантурдун үй жасалгасына соңуркады. Үйдүн бир капшытына тиреле жыйган жүктөгү жууркандардын санаты жыйырмадан ашуун көрүндү. Берки үч капталы килем-килче, туш кийиздер менен чулганыптыр. Керегеде керилүү, илгичтерге илинүү турган кызыл-тасылдары да арбын экен.

Булар жалпылай таанышып, жай сураша отурганда, тыштан суроо-сопкуту жок эле, ээрчише эки киши кирди. Алдыңкы киргени кара сакал, мурду кырдач, чап жаак, узун бойлуу тартагай киши экен. Арткы киргени жээрде сакал, жапалдаш бойлуу, сары киши көрүндү.

– Келгиле, жогору өткүлө! – деди Амантур, ордуна козголбостон.

Келген экөө ооз учунан Акбар менен эсендешти да, бел чечпестен калдая тарта орун алышты.

– Мейманыңызды тааныбадык? – деди да, жапалдаш сары ээрдин жаланып койду.

– Мейманымдын аты Акбар. Кесиби зоотехник. Биздин колхозго зоотехник болуп келген экен! – деди Амантур.

Тигил экөө Акбарды астыртан аңдый карашты.

– Жакшы, жакшы! Биздин эле колхозгобу? – деп кара сакал оңдоно отурду.

– Ооба! Биздин эле колхозго, Малабек жолдош! – деп Амантур карасакалга карады. Анан Акбарга бурулуп, – Малабек эгинде төрөлүп, эгин арасына өскөн адам. Ал төрөлгөндөн бери эгин элүү бир жолу орулган болсо керек. Азыр колхозубуздун полеводу. Тиги отурган кишинин өзү да сары, аты да Сары. Сакалы сарыга кошулбайт го, – жээрде! Ал жылкы ичинде төрөлүп, жылкы менен бирге жашаган киши. Сары төрөлгөндөн бери бээлер кырк жети жолу кулундаган болуш керек! Азыр ал киши жылкы фермасынын башчысы.

А дегенде тыштан кара тончон кара тоголок жигит кирди. Ал Акбар менен кол алыша көрүштү. Тыш кийимин чечип жеңилденди да, катарга отурду.

Кийин кирген жигиттин аты Курман, өзү кой фермаларынын бирине башчы болуп иштейт экен.

Кол жуулуп, эт келерде гана Малабек менен Сары белдерин чечип, ичиктерин желбегей жамынышты. Маки, бычактарын чыгарып дасторкон үстүнө таштап, эттин келишин күтүштү.

Чокчо табак чүйгүн эттин дасторконго коюулушу, эмки аракеттин бардыгын тамактын айланасына топтоду.

Эртең мененки чайдан кийин, – Акбар иним! – деди Амантур. – Таанышып ишиңе кирише бер! Биз ары кетсе эки күндө кайта келебиз, – деп жай айтты.

Ар жакта, башка бир колхоздун председателинин чоң энеси өлгөн экен. Ошого «топурак салабыз» деп Амантур жүрүп кетти. Акбар таанышууну ат сарайдан, атчылардын жумушунан баштайын деген пикир менен ошол тарапка бет алды.

Бүгүн аба ачык болгону менен караандай суук катуу болуп турду. Кыштын кубатсыз күнү жакшы эле балбылдамыш болсо да, жер бетине жылуулук илебин жеткире

албады. Сууктан ичиркенген Акбар эки ийнин куушурду. Тоо абасы тездете басууга мүмкүндүк бербей демиктирди.

Ат баккандар аттарын короодогу ачык жерге чыгарыптыр. Сол-сол кылып чөп чачып, сүрмө топ кылып коё беришкен. Кызгаанчактары чөп талаша кажашып, кай бирлери жөн эле тепкилеше кетип да жүрүшөт. Ирдүүлөрүнөн жазганып чабырлары чөпкө жетпей, четтеп чыга берген. Биринен бири кызганып, чөптүн көбүн тепсенди кылып ташташкан.

Аркы жакта жалгыз жүргөн жоор торуну бир топ сагызган тегеректеп алган. Ал чөптөн эчак эле аша кечиптир. Сагызгандардан корголоого жер таппай кагынып-силкинет. Кулагын чунаңдатып айбат көрсөткөн болуп коёт. Сагызгандардын бир тобу учуп, конуп жоор торуну алаксытса, бир тобу барып жооруна жармаша калат. Тору мөңкүчүктөп тиги жактан бул жакка качат.

Акбар арылап жоор торунун көздөй басты. Корголоого киши көзүнөн учуп турган болсо керек, түз эле Акбарды көздөй качканда, сагызгандар жазганып тескери учушту. Дубалдын кырына барып тизиле конуп, канат-куйруктары каранышты.

Жоор торуну жетелеп, Акбар бер жакка алып келди. Эки жагын караса, чананын үстүндө бир тердик жатат. Аны жоорго жаап, чанадагы арканды белине тартты. Ооп түшүп калбагандай кылып куюшкандады да, жоор торуну коё берди.

Торунун ошондо гана тоют эсине келди көрүнөт, чөптү көздөй жутунду.

Аттардын абалы, алардын багылышы менен таанышкандан кийин чаңкылдаган балканын үнүн улап устаканага кирди. Кара темир менен кармашып жаткан усталар Акбардын келишин байкаган болсо да, көнүл бөлүүгө колдору бошободу. Кызара бышкан темирди картаң уста кычкач менен аткый кармап дөшүгө койду да, көрүкчүгө, – Ал барсканды! – деди.

Көрүкчүнүн барсканы менен карыянын балкасы дөшүдө жаткан кызыл темирди алмак-салмак койгулап, ийлей баштады.

Күжүнүн оозунда жаткан темирлер, көмүрдүн табына кызарып-татарат. Дөшү үстүндө балка, барскан алмак-салмак койгулаганда ширендилерин бүркөт. Өзгөрбөй өз калыбында кала берүүгө тырышат. Балка, барсканга улам бир капталын тосуп «ооналактайт». Ошентсе да, акыры усталардын оюндагыдай болуп формасын өзгөртүүгө, такыр башка түргө өтүүгө аргасыз болушат.

Биринен сала бирин балка, барскан менен усталар жөнгө келтирип ыргыта беришти. Бир кезде, кыпчууру кызарып кетти эле, карыя уста тепшидеги сууга «чар» эттире малды. Эки кесек темирди тутанып жаткан көмүргө бөлөп, анан Акбарга, – Болсун уулум, тааный албадым! – деди.

– Анчейин кире калууга туура келди, – карыя!

А дегиче аркы турган көрүкчү, – Аксакал, темирлер бышып кетти! – деп көрүгүн токтото койду. Усталар карсылдата кайта киришкенде, Акбар кош айтышып чыга жөнөдү.

* * *

Акбар сарайга келгенде ичи жароо, эти жадоо, сырты жүдөө торпокторду Ашыр аке короо ортосуна айдап чыгарып, четинде турган экен.

– Сиз, торпок баккан карыясыз го? – деди Акбар саламдаша кол берип.

– Ооба, торпок багам!

– Торпокторуңар бүрүшүп, үргүлөп калган көрүнөт го!

– Суук бул болсо, курсактары жакшы тойбосо, антпегенде кантет эле? Курсактары жакшы тоюп турса, сүзгүлөшүп, оюн салып турушпас беле?! – деди, Ашыр аке.

– Андай болгондо, жакшы тоюттардан көп-көп бере бербейсиздерби!

– Көп-көп бере бериш үчүн, аны көп-көп кылып даярдап коюш керек, уулум! – деди Ашыр аке тоют жөнүндө бирдемелерди айта баштаганда, шайдоот баскан келин сарайдан чыга келди. – Аке! Торпоктор чыйрыгып кетти го, сарайга киргизели! – деп бир четин жапырып айдады. Акбар да айдашып кошо басты эле, жалт карап, – Апей, сиз ким элеңиз?! – деп келин жалтайлай түштү.

– Уйларыңардын бардыгы ушул жерде, кыштакта багылып жатабы? – деди Акбар эсендик сурашкандан кийин.

– Музоо, торпоктор, анан чабыр уйлар мында, кыштак ичинде.

– Калган уйлар тоо арасындагы кышкы жайыттарда. Анда кар жаабайт. Жазга жуук, март айынын экинчи жарымынан тартып кысымчылык боло баштайт. Ошол учурда көчүрүп алабыз. Өш! – деди да, келин тескери баскан торпокту утурлады.

Келиндин аты Сулай экен. Акбар аны ээрчий жүрүп сарайды кыдырды. Ашыр аке акырларга саман салып, өзүнчө кобурады.

– Эртели-кеч эки маал саман салып бер дейт, ферма башчы Сулай келиним. Анысын болсо, өзүңөргө берип жатам торпокторум! Түштө бир маал чөп чачып кой дешет. Беришинче анысын да өзүңөргө жегизип жатам, торпокторум! Кеңири даярдап, белен кылып беришсе, ар күнү бир маал «беш бармак» берип турбас белем, торпокторум!»

– Ашыр аке ойноп айтса да, оюндагысын айтып жатат ко? – деп Акбар Сулайга карады эле, ал күлүмсүрөп гана жөн болду.

Акбар менен Сулай колхоз башкармасынын конторасын көздөй кетишти.

Узунча курулган имараттын бир учу клуб, экинчи учу окуу үйү, орто жери колхоз башкармасынын конторасы экен. Анын кире бериши өңгүл-дөңгүл, анын үстүнө тайгак болуп калыптыр. Чебердей басып Акбар аркы бөлмөгө өттү. Бухгалтер Жолбунов менен табелчи жигит сыртынан

куушура курчанышкан болушса да, көк муштум болуп колдору камтууга келбей калыптыр. Анткени, от жагылбайт экен.

Конторасы күндө эртең менен бир сыйра шыпырылып турат. Бирок, шыпырындылар шыпыргыч менен кетсе да, көтөрүлгөн чаңдар тигил турган жасалгаларга барып жармаша берет. Жасалгалары болсо тигине: көчүк коё турган үч скамейка, столдору жабуулаган бир нече метр кызыл сатин. Алардын абалы болсо, ал: сыя төгүлгөн, кирдеген, махорканын чогу түшүп бир канча жерлери калбыр болуп тешилип калган.

Аркы бурчта турган шкафтын чаңы сүртүлбөгөнүнө кенен бир жыл болгон сыяктуу. Дубалдарына илинген ураан, плакаттарды сыйрып алып чаңын күбүбөсө, андагы тамгалар тааныла турган эмес.

– Отурган жайыбыз суук болгондуктан, көбүнчө үйгө барып иштөөгө туура келет, – деп Жолбунов Акбарга ил-бериңки мамиледе болду.

Ал, сулууча келген субагай кара киши экен. Кандай гана болбосун, талыкпай иштеп, бул колхоздун эсеп ишин так уюштурууга бел байлап жүргөндүгүн айтты. – Эсеби жок колхоз, эшиги жок кампадай болот эмеспи!– деп нускалуу сөздөрдөн сүйлөп отурганда, тыштан баягы уста карыя кирди да, түз эле Акбардын жанына барып отурду.

– Баракелде! Жана барганыңда жумушка каралап, жөн-жайыңды сурай албай калдым! – деди.

Акбар жөн-жайын айтып берди.

– Баракелде! Ошондой дебейсиңби? Эмесе, бирге барып тамактангын! – деди карыя уста.

– Ыракмат, карыя!

– Ыракматыңа баракелде, Акбар уулум! Куру ыракмат сыпайкерчиликке гана жарабаса, курсак тойгузууга жарабайт! – деп колунан жетелегенде, тарткынчактай албады, ээрчий басты.

Карыянын үйү кенен да, жаркырап жасалгалуу жана жарык да, мемиреп жылуу да экен. Кирип барганда Акбардын көзү чайттай ачылып, көңүлү сергий түштү. «Үй деген ушундай болбойбу!» – ак эки жагын каранды.

Аркы капшытта турган диванды, анын катарында турган киши бою күзгүнү, столду айландыра курчаган стулдарды, терезелерде турган гүлдөрдү эсепке албаганда, үй ичинде артык баш «кызыл-тасыл» көрүнбөдү. Амантурдуку килемдерин керегесине керип койсо, булар үйүнө төшөп таштаптыр.

Карыя уста кийим селбип кийип, жуунуп, таранып бир азга тышка жүрүп калды. Ашканадан табак көтөрүп чыккан келин Акбарды көрө коюп тамылжый түштү да, эсендик сурашты. Ал, кечээ күнү, Акбар бул кыштактан биринчи кезиккен келиндин өзү, – аты Настен экен.

Анын аркасынан удаа керектүү идиштерин көтөрө келген аял да абдан сыпа киши көрүндү. Эсендик сурашып, кол берип, – Айжамал! – деп атын айтты.

Стол даяр болгон учурда эки небересин эки колуна жетелеп эне чыга келип учурашты. Эки бала үчүн өзүнчө даярдаган столго балдарын жайгаштырып, эне алардын жанында болду. Ата келип өз ордуна сыймыктана отурду. Адегиче, тыштан кирген жигит Акбар менен кол алыша көрүштү да, энесин тамакка чакырды. Ата ордунан козголуп – баракелде, балдардын энеси! Мында, өзүмдүн жаныма, ордуңа кел! – деп орун көргөздү.

Тамак үстүндө аркы-берки сөздөр аз болду. Эки келин жана берки жигит тамактарын арыдан бери ичип-жеп чыгып кетишти.

Чайдан коюураак куюп алды да – Акбар уулум! – деди Акжүрөк ата, – Бүгүн ушул бойдон мында конуп кал! Мен кашыңда болом, баракелде! – деп чайынан ууртады.

– Колхозубуздун жаштары онунчу классты бүткөндөн кийин шаардан окууга кетишет. Окуп билим алгандан кийин алар кайта келишпейт. Келгендери болсо аз күн мейман болуп кайта кетет. Ошентип, кийинки жылдарда колхозчуларыбыздын катары жаштардын эсебинен толуктоо алалбай жүрөт. Эгерде, трактор, комбайн сыяктуу машиналар болбогондо, чарбага шаабыз жетпей калмак экен – деп карыя оюнда жүргөндөрүн сүйлөй отурду.

Ошол учурда, кимисидир, бирөө согум сойгон экен, атаны мейманчылыкка чакырып келди.

– Үйүмдө мейманым бар – деп болбой койду эле, – Асылбек үйдө эмеспи – деп келген киши атаны жана неберелери менен энени кошо алып кетти.

Асылбек Акжүрөк атанын улуу баласы. Аялы да, өзү да мугалим. Сүйлөшүп кыйла отурушту.

Кечки тамактан кийин Асылбек аялын ээрчитип өз бөлмөсүнө чыга берди. Акбар менен Настен сүйлөшө отурууну эркин улантты.

– Келин атагын алганыма мына быйыл үч жыл болду. Жашым жыйырма төрттө, үч жылдын кийинки экөөн жесир өткөрдүм, – деп Настен улутунуп жер карады.

– Ушул үйдө, деди башын кайта көтөрүп – ооба, ушул үйдө жалгыз отурдум эле, бир жигит кирип келди. Мени көрө коюп селдее түштү. Кайта боюн токтотуп, – карындаш, эсенсизби! – деп, же отураарын же кайта чыгып кетерин билбей шашылып калды.

– Ошентип, жигит сүрдөп калды деңиз! – деди Акбар.

Тиги сөзгө Настен саал териге түштү. Ошондо да, сыр алдырбай, – жигит менден сүрдөдүбү, же мен андан сүрдөдүмбү, – аны азыр айталбайм, эсимде калбаптыр, – деди да сөзүн уланта берди.

– Мен мындагы ветеринардык пунктка практикага келген элем. Мени да сиздин өзүңүзгө окшотуп атам өзү ээрчитип келип ушул үйгө үйүр кылган. Жанагы жигит атамдын кичүү уулу экен, ошол кезде райондо иштеп жү-

рүптүр. Кийин ар түрдүү шылтоолорду таап келе берүүчү болду. Тагдырыбыз ошондой экен, акыры баш кошуп калдык. Бир жылдан кийин каза тапты – деди да көзүнө жаш алып мукактанды.

– Тагдыр ушундай экен, баш кошкон жигитим ошентип бир жылдан кийин каза болду... Менин башыма эки түрдүү оордук түштү:

Биринчиси, – сүйүп баш кошкон жолдошумдан айрылдым; экинчиси, – ал аз келгенсип, салт боюнча: кара жамынып, бетти тытып ташташым керек. Чачты жазып коюп, эң кеми алты ай адам бетин карабай тескери карап отурушум жана күнүгө үч маал кошок айтып үн салып ыйлашым керек.

– Ошентип, курдашымдын өлүмү мен үчүн катуу күйүт болсо, кийинкиси – «өлүм салттарын» орундаш мен үчүн катуу коркунуч болду...

– Анан, сиз, ошентип, эски салтка багыдыңызбы?

– Ошол учурда кандай абалда калганым эсимде жок!

– Жок, мен сизден, – бетиңизди тытып, тескери карап отуруп кошок коштунузбу, – ошону сурап жатам!

– Жок, анткеним жок.

– Кандайча атпей калдыңыз?

– Антпей калышыма кайнатам себеп болду.

– Канттип, кандайча?

– Тегеректеп тургандар өкүрүп жибергенде айламды таппай, мен да чаңырыпмын. Бир кезде үч-төрт кемпир «күйбөгөндөй жигит беле! Бышпагандай жигит беле! Бетинди тыт!» дешип колума жармашып калган экен. Айлам түгөнүп, – ат-а-ке ай! – деген ачуу үнүм чыкса керек...

– Өлөр уулум өлдү, аны келиним өлтүргөн жок. Ажалынан өлдү. Куураган эски салтыңарды иштетип келинимди азаптабагыла! – деп атам өзү кемпирлерди тыя баштады.

– Кемпирлер тыюу бере койдубу?

– Сакалдуу башың менен, ата-бабадан калган өлүм салтын сен бузганы турасыңбы? – дешип тыюу бербей ажилдашты.

– Өлүм салтын бузбай, толугу менен орундап жүрүп, өлгөндөрдөн нечени тирилтип алдыңар? – деп атам, акыры кемпирлерди зорго тыйды.

Атам жарыктык, туурасын туура айткан – түз, абдан сонун адам. Ошондуктан, ал кишинин кадырын сактап мына эки жылдан бери же келини экеним, же кызы экеним билинбей, айланышып ушунда жүрөмүн – дегенде тыштан келаткандардын дүбүртү угулду.

Настен келгендерге эшик ачыш үчүн тышка кеткенде Акбар өзүнө дайындалган бөлмөгө кирип кетти.

5

Түндө кымкаарлап жааган кар опоюп калың түшүп калган экен. Кенемтеликтер эртең менен көкүрөктөрүн көтөрө чыгышты. Эрте туруп алган Акбар атанын эшик алдын күрөдү. Андан кийин кепеде акыйып турган уйга бир айры саман таштап коюп, сарайлардагы малдардан кабардар болуш үчүн басып кетти.

Эшик алды күрөлүп, уюнун саман жеп турганын көрүп, «баракелде, мейманым дурус мейман экен го!» – деп ата өзүнчө кубанып койду.

Акбар ат сарайга келгенде, атчылардын бирөө алдынан утурлай басты да, озуна сүйлөп кепке кармады.

– Ушунда, бир оңбогур, бозо ичип келе коёлу деп, азгырып, анын азгырыгына кирип, кече күнү иттей уят болуп калбадыкпы! .

Атчылар бүгүн эрте камынышыптыр: ар бир атка нокто катылган. Ар бир акырга өзүнчө байланып, чөптү да ар бирине өзүнчө салып коюшкан. Жоор торунун жонун жууп, жылуулап чом токуп коюшуптур.

– Аттарга бериле турган чөптөр тууралып берилсе, жегиликтүү да, жагымдуу да, анан үнөмдүү да болбос беле? – деди Акбар, акырдан чыгарып, ар жакка додо кылып таштаган шакекдерге карап.

– Туурап берсе ошондой эле болор эле. Бирок, ушунчалык малга кол менен чөп туурап чак келе албайбыз го! – деди аркы турган ат багар.

Чөп туурай турган машинанын иштетилбей жата берип иштен чыгып калгандыгын уккандан кийин, бул жөнүндө Акбар сөз которуп айткан жок. Аттарга туз берүү, кырып-жышып тарап туруу, убагында сугаруу, карга оонатуу жөнүндө сүйлөшкөндөн кийин уй сарайга кетти.

– Уй бечара, бул колхоздо самандан башка эчтеме жебейт экен го! – деди Акбар, уйга саман чачып тургандарга барып.

– Чөптөн да бир маал беребиз! – деди Сулай. Ал уй багуучулардын арасына барып калган экен.

– Колхоздошконго чейин, бул жерде уйлар саманга да жете алчу эмес, – деп Ашыр аке айрысын таянды.

– Саманга да жетишпесе, кыштан кантип чыгып жүргөн?

– Колхоздошкондон бери гана бир маал болсо да чөп тамшалап жүрбөйбү. Ага чейин бул жердегилер уйларына чөп дегенди бериш мындай турсун, жыттатып да коюучу эмес. Кыш күндөрүндө акыйып эле басып жүрүүчү! – деди Ашыр аке, мурда айткан сөзүн далилдеш үчүн.

– Колхоздошууга чейин мындагылар чөбүн атына гана берип, атынан арткан кашегин гана уйларына жедирүүчү экен го! – деди Сулай.

– Чын эле ошентүүчү, балам! Колхоздошкондон кийин гана уйларга аз-аздан болсо да чөп бериле баштады. Ошону кандайдыр, мурдагы адамдар, маселен мен өзүм да адегенде ооп көрүп жүрдүм. Анткени, мындагылар, мурда, чөптү жалаң гана мингич атына өлчөп чабуучу. Башка малдары жер тырмалап жүрүп кыштан чыгуучу. Өз жанын багууга жарабаганы көбүнчө жаз күндөрүндө өлүп кала берүүчү.

– Андай болгондо, бул жердегилер илгери малын багуучу эмес экен го, Ашыр аке? – деп Акбар карыяга жапындай барып турду.

– Неге багышпасын! Бакпаса мал күтө алышат беле!

Тигил үчөөнүн аңгемесин кызыксынып берки тургандар да ал жерге чогула калды.

– Илгеркилер малды бакпастан, аны жөн эле кайтарып кана жүрө берүүчү турбайбы! – деди Акбар.

– Багуу, кайтаруу – ушул экөө бир эле сөз эмеспи, балам!

– Мал багуу менен мал кайтаруу бул экөө – эки сөз. Экөөнүн эки башка мааниси бар! – деди Акбар Ашыр акеге карап.

– Экөө тең бир эле сөз го, уулум?

– Токюттарды көп даярдап, аны колдон берип бакса, ошентип эмгек кылса, эмгектин ар түрү малды багуу дегенге жатат, ошол маанини түшүндүрөт. Жайытка жайып барып, кечинде чогултуп кайра айдап келүү, – ал малды кайтаруу деген маанини түшүндүрөт!

– Илгери, бул жерде малдын шүмшүгү уй болгон турбайбы. «Эптеп кыштан чыгып берсе болбодубу» деген сөздү айта коюучулар азыр да бар! – деп Сулай Акбардын сөзүн жөлөмөлөдү. Мал багуу жөнүндө бир катар сөздөр айтылгандан кийин, Акбар башкарманын конторасын көздөй кетти.

Конторада эч ким жок экен. Активдер Амантур менен кошо кетиптир. Кайда барарын билбей Акбар контора жанындай өйдө-төмөн басып ойлонууга кирди: келген жерим «Кенемте». Иштер ишим колхоздун зоотехниги. Ага да атайын дайындала элекмин. Малынын арык-тору-гу мында болгону менен, көпчүлүгү кышкы жайыттарда, алыста экен. Баса, мындан ары мен кайда жатып – кайда турамын. Тамакты кайдан ичем. Эки түндү болсо эки үйдө өткөрдүм.

Ошентип, утур-тетир басып, кайда барарын, эмне иш бүтүрөрүн билбей ойго батып турганында, Жолбунов келе калды. Аны менен учурашып, анан бекер тура албай кыштак кыймылы жөнүндө сөз козгоду.

– Кыштагыңар абдан жай-баракаттыкта го?

– Эгин-тегин жыйналып, малдар кышкы жайыттарга кеткенден кийин кыштак кыймылы тынчып калат, – деп Жолбунов кабагын чытып, кашын серпе сүйлөдү.

Ал бүгүн Акбарды теңине алыңкырабай калган экен. Анткени, анын бул колхозго зоотехник болуп келгендигин уккандан кийин, «Жайлуурак кызмат таба албай, жан багыш үчүн карайлап келген эме турбайбы» деген.

Кечээ күнү жогортодон келген өкүл катарында кабыл алган экен. Жолбуновдун пейлин түшүнгөндөн кийин, аңгемени созо берүүнү артык көрдү да, Акбар окуу үйүн көздөй басып кетти.

Окуу үйү кыйла жасалгалуу экен: китеп, журнал, газеталар арбын, тазалык жагы да дурус көрүндү. Бирок, мында да от жагылбайт экен, суук.

Бир катар келер-кетер сөздөрдү сүйлөшкөндөн кийин, окуу үйүнүн башчысы Зубайда, иштеги кемчиликтерин өзү эле айта баштады.

– Кезек-кезеги менен картина көрсөтүүгө жай болуп бергени болбосо, клубдук иштерди азырынча жолго коё албай жатабыз. Айыл чарбалыгы боюнча уюштурулган ар түрдүү кружоктор уюшулган бойдон гана кала берди! – деди ал.

Көрсө, анысы да Акбарым «уполномочен экен, ишимди текшерет го» деп, алдын ала тозооттой сүйлөшкө камынып калыптыр.

– Ишиңизден орун алган кемчиликтерди өзүңүз жакшы билет экенсиз! Иш үстүндө ошолорду өзүңүз жоё бербейсизби? – деди Акбар.

– Кемчиликтерди жоёлу деп какылдап-какшап айтып эле келе жатам. Айта берип тилдүү да болуп кеттим: «Айткандын сөзү жаман, ыйлагандын көзү жаман» дегендей, айта берип ар кимисине жаман көрүнүп кеттим. Ушул көрөкчө, өндүрүштүн өзүнө барып иштеген жакшы. Өндүрүштө иштеген адамдын кулагы тынч! – деп, дагы бир катар сөздөрдү сүйлөдү.

Окуу үйүн көрүп, Зубайданын сөздөрүн уккандан кийин, үй куштарынын фермасын издеп, Акбар ошол жакка кетти.

Үй куштары Култай деген абышканын уй кепесине жайланышкан экен. Бар болгону элүү – алтымыштай гана тоок. Анын бир тобу чачып койгон чарды чокуламыш болуп жүрөт. Чар арасынан дан табылбай үмүтү үзүлгөн болсо керек, көпчүлүгү эки бутун бооруна кысып, бүрүшүп отуруп калыптыр. Түндөгү сууктан үчөө катып калган экен, ошол эле орундарында отурат.

– Жол болсун! – деди там үйдөн чыга келген эчки сакал Култай абышка.

– Алай болсун, айыл арасынан!

– Үй жакка кирели! – деп Култай абышка Акбарды үйүнө ээрчитип кирди.

Кемпири айылчылап кеткен экен. Дасторконго нан салып, «куттуу үйдөн куру чыкпа» деп Акбардын астына койду.

– Биздин колхоздун жетекчилери – деди, Култай абышка, – жай сүйлөшүп үйүр алгандан кийин, – какылдап жүргөн карга, кукулдап жүргөн кузгун, тоодо жүргөн тоодак, кырда жүргөн кыргоол, кырманда жүргөн көгүчкөндөргө кандай мамиле кылса, үй куштарына да, так эле ошондой мамиле кылышат – деп кеп сала отурду.

– Быйыл колхозго канча жумуртка өткөрдүңүз? – деди Акбар, мындагы ал абал менен таанышып, баса береринде.

– Анысын айта албайм, уулум! Менин уй кепеме тооктор жакында, биринчи кар менен кошо келди.

– Мурда тоокко ишиңиз түшкөн учурлар болду беле?

– Жок, уулум! Өмүрүмдө тоок деген жаныбарга биринчи жолу гана ишим түшүп отурат! Этинин, жанагы жумуртка деген эмесинин да ушул жашка келгиче даамын татып көрө элекмин! – деп сакалын сылады.

Акбар кош айтышып баса бергенде, – буларды жылуураак жайга көчүрбөсөңөр, бечаралар кыштан чыга алышпайт го? – деди Култай карыя.

Оозгу үйүңүз бош эле туруптур. Аз күнгө, башка жерден жайлуураак жай тапкыча, ошол оозгу үйгө корголото турбайсыздарбы?

– Дурус акыл экен, уулум! Карыган баш ошону да ойлой албаптыр... деп Култай карыя кала берди.

Ошол бойдон жүрүп отуруп Акбар чарба короого келди. Чөп чаба турган, чабылган чөптөрдү тырмай турган жана чөп, самандарды туурай турган машиналар алынган болсо да, пайдаланылбаптыр, таштаган жеринде кар басып калган.

– Мунусу бул экен! – деп Акбар кайта басканда, – баятадан бери таппай жүрсөм, мында жүргөн турбайсыңбы! – деп алдынан Ачейке карыя тосо чыкты.

Жашы алтымыштын айланасында жүрсө да, эң көңүлдүү киши көрүнөт, – жүр иним, ушунда бир белен тамак бар экен, ошондо баралы! – деп Акбарды жетеледи.

Же жетекке ээрчип басып кете албай, же кыйыктанып колуп тартып алалбай Акбар шашып калды.

– Биздин айылдагылардын эрөөн-төрөөнү жок. Сыпайыгерчилигиң болсо, аны шаарыңа барганда иштеп аларсың, жигит! Тарткынчактабай эле баса бер!

– Карыя, өзүңүз эле бара бербейсизби! Тааныбаган жерге тамак андып барышым дурус болбос! – деп Акбар кылчаңдады.

– Баса берсеңчи, иним! Ал жерде сени сынай коё турган эч ким деле жок. Бардыгы өз кишилер, – деп Ачейке кары кулжундап, токулуу аттар байланып турган үйгө алып барды.

Булар босогодон баш бакканда эле, бозонун кымыздык жыты буруксуп мурундарын өрдөп кетти. Аял, эркеги аралаш «Үйдүн ичин үч көтөргөндөр» келген экөөнө орун бошотуп, урмат көрсөтүштү. Жагаалдана отурган Жолбунов гана тигил экөөнүн келишине назар салбаган кишисинип кыңай карады.

Тизе кагыша сыйлыгышкандан кийин боорсок, чай келди. Чайдан кийин бозо куюлган кеселер кыдыра баштады.

Кеселер эки сыйра кыдырганча: бир күндө жүз кесе кымыз, бозо ичкендер, бир койдун этин жалгыз өзү жеп кеткендер жөнүндөгү сөздөр, айтыла берди. Ал эми кеселер үчтөн кайталангандан кийин, бозого болуп калган Жолбунов, отуруштун ыркын бүтүндөй бүлдүрүүгө бет алды.

– Кызмат табылбай кыйналган киши болсо, мында – Кенемтеге келе берсин! – деп сөздүн саркынын ар жакта отурган Акбарга да жеткирди.

Баятан бери сабыр кылып отурса да, Жолбуновдун ар кимге асыла беришине чыдабай кетти көрүнөт, бер жакта отурган бир киши аны акырая карады.

– Сен эмне, жутуп жиберүүчү эмедей акырая карайсың? – деп Жолбунов ызырынды.

– Жолбунов жолдош, былжырабай, эми жөн отурсаңчы! – деди берки киши.

– Былжыраба! Ал ким экен былжыраган?! – деп Жолбунов ордунан обдулду.

– Эмесе былжырай бер! – деп берки киши кебелбеди.

– Былжырай бер деп, муну көрсөң!

Жолбунов баягыдан бетер кызууланды.

– Былжыраба десе, – ачууң келсе! Былжырай бер десе, – андан бетер олураңдасаң! Көрүнгөн киши менен жөөлөшпөй, жаагыңды басып, жөн отур дештен башка сага эмне калды?! – деп берки киши да кыр дана сүйлөдү.

Ачейке карыя ага карап башын чайкап, «Тышка чыгып кете турчу» дегендей белги берди. Тиги киши ордунан туруп тышка чыгып кетти эле, Жолбунов анын артынан кошо барам деп жулунду. Берки тургандар коё бербей, аны отургузуп коюшту.

Кажы-кужу менен токтоло калган кеселер кайта баштан кыдырууга өттү.

Ким көргөн мындай жыргалды.

Жыргалдын ыры ырдалды – деп, отургандардын бири чаңырып сала берди.

Жолбунов жолдош бухгалтер.

Жоболоң салып кырданды – деп, тигини сүрөп, аркы отурган бирөөнө андан да катуурак чаңырды.

– Отуруштун көркү, мына ушул эмеспи! – деп, кайсы бирөөлөр болуп жаткан абалга маашыр боло отурду.

– Байкагыла! Тартибиңерди бузбай жакшы отурсаңар! – деп Ачейке карыялык сөзүн айтмакчы болду эле, сөзү эч кимисине таасир этпей, шагы сына түштү. Ээленип Акбарды ээрчитип келгендигине өкүнүп жер карады.

Келерин келип, кетүүнүн айласын таба албай Акбар да катуу кысылды. Жата турган дайындуу жайы жок «кайда барам, кимдикине барып жатам» деген сары санаа жүрөгүн өйкөдү. Ошол учурда тыштан кирген бала, аны тышта бирөө чакырып тургандыгын айтты.

Акбар кым дей түштү. – Уруксат этиңиздер, мен барып жооптошоюн, – деди кичи пейилдене.

– Ошол чакырып турган кишинин өзүн мында чакыргыла! – деди Жолбунов чамына сүйлөп.

– Чакырдык, келбей койду! – деди тамак башкарып жүргөн адам.

– Андай болсо, уруксат. Барсын! – деди Ачейке.

Чакыра келип турган Асылбек экен, ээрчитип үйүнө барды.

– Баракелде! Ачейке агаңды ээрчип, чогулушуп тамак ичкендерге бардыңбы, уулум? – деп ата күлүңдөдү.

– Чогулуп тамак ичкендерге барып, андагы агайындар менен таанышканың жаман эмес. Бирок, андай жерге көп отурууга болбойт. Асылбекти жиберип атайы чакыртып алганым ошол! – деп ата сакалын тутамы менен сыга кармап, сөзүн узарта берди.

– Ачейке, сени андагылар менен таанышсың, аралашсын деп жакшы ой менен ээрчитип барды. Ал өзү партиябызга көптөн бери мүчө. Бир кездерде партиялык ячейкага секретарь болуп жүргөн. Ошондон бери аны «Ачейке» деп коёбуз. Анын жашы да алтымыштан ашып кетти. Экөөбүз жылдашпыз. Ушул айылда Совет бийли-

гин чыңдоо, кулактарды чектөө, кийин колхоздоштуруу аркылуу кулактарды тап катарында жоюу жылдарында, анын сиңирген көп эмгектери бар. Кийинки күндөрдө карылыкка бел алдырып койдубу дейм, өз оюмда! Ошондой го деп жүрөм, эрөөн-төрөөнү жок, ооба, аркы-беркини ылгабай бараткансып көрүнөт. Баракелде! – деп ата жай отуруп Ачейке жөнүндө билгендерин айтты.

– Ичте, тышта болуп жаткан ал-абалды билген адамдар менен сүйлөшкүм, уккум келет да турат. Түндө өзүң түнөгөн бөлмө, ошондогу төшөнчү, мындан ары сеники! Ошондо жатып, ошондон туруп жүр! Тамак-аш жагы болсо, биз ичкенден ичип, биз жегенден жээрсиң, баракелди! – деди да, кичүү небересин алдына көтөрүп, өзүнүн бөлмөсүнө чыга берди.

6

Күз күндөрүндө мал коё берүү болгондуктан, үймөктөрдүн түбүн таарып жеп, үрөйүн учуруп үрпөйтүп таштаган. Самандары аңыздан алынбай, кар алдына кала берген.

– Үймөктөрүңөрдүн түбү таарылып, козу карындай кокоюп бүткөн окшобойбу? – деди, баятадан бери Ачейке карыны ээрчип, ташыла элек чөп, самандарды кыдырып келаткан Акбар.

– Көзү карындай кокоюп калыпшы?! – деп карыя карс-карс күлүп койдү.

– Кыштан чыгара албай, малды кырып алар бекенбиз! – деп, ойлуу келаткан Акбар убайымдуу улутунду.

– Эптеп-септеп чыгып кетет!

– Эптештире албай эсибиз кетпесе?

– Жылда эле эптеп-септеп кыштан чыгып кетип жүрүшөт го!

– «Жүрүшөт го» дегениңиз кандай? Колхоз чарбасына кайдыгер карайт окшойсуз?

– Картайып, эми өндүрүштөн чыгып калбадыкпы, Акбар иним!..

– Өндүрүштөн чыгып калганыңыз менен, партиябыздын катарынан чыга элексиз го!

Сууроолуу бул сөздү Акбар ачуулу айтты. Кайдыгер сүйлөп, капарында эчтеме жок, жай келаткан Ачейке карыя Акбардын жемелүү сөзүнө чыйрала түштү. Колхоз өндүрүшүнө «карыдым» деп кайдыгер карап калышын, мында, партиялык иштердин бошоңдоп кетишинин натыйжасы деп түшүндүрүп, акчылануунун ар кандай жолун издөөгө өтгү.

Карыя коммунисттин айтуусуна караганда, райондон келгендердин көпчүлүгү партиялык уюмду издешпейт. Башкармага барат. Председателди ээрчип жүрө берип, кетерде да анын үйүнөн жөнөшөт экен.

– Баштапкы партиялык уюмга жогортодон келгендердин мындай мамиле кылышы, мага – эски коммунистке эч бир жакпайт. Муну мен, райкомдун эмки пленумунда айтамын. Айтканда да, абдан катуу айтамын. Мындай мамиле баштапкы уюмду жоопсуздуктан башка эчтемеге алып барбайт, – деп карыя коммунист кызуулана сүйлөдү. Мурутуна тоңгон музду алып ыргытам деп, анын бир топ талын кошо жулуп алды.

– Колуңузду бериңиз! – деди, Акбар чукултураак бастырып.

– Эмне үчүн колумду берем? – деп карыя ормоё карады.

– Азыркы айткандарыңызга толук кошулгандыгым үчүн!

Карыя колун берди. Акбар анын колун кыса кармады.

Кезектеги кээ бир жумуштарды кеңешип алыш үчүн башка жакка бурулбастан, Акбар ошол бойдон түз гана Амантурдун үйүнө барып түштү. Анткени, Амантур конторага аз барат, бара калганда да, көчүк басып көпкө отура албайт. Колхозчуларды ат үстүнөн көчөдө, көбүнчө эртели-кеч өз үйүндө кабыл алат.

– Эми мында жата бергениң болбос! Кышкы жайытты кыштап жаткан малга, мал багып жүргөн малчыларга бар.

Ферма башчыларын да ала кет. Мындагы малдарга өзүм көзөмөл болуп турам! – деди Амантур.

– Макул, эртең кетели. Мага минип жүргөндөй бир аттын башын байлап бересиз го! – деди Акбар.

Бир азга чейин ойлонуп ормоё отурду да, – Ушунда бир күрөң ат боло турган эле, ошону минип жүр!

Ал жерде аркы-берки сөздөр сүйлөшүлгөндөн кийин, «мен эртең кышкы жайыттагы малга бара турган болдум» деп Акбар үйгө келди.

– Бааракелде, бааракелде! Жол алыс. Кар терең, ашуусу бийик – деп бир аз ойлоно калып, баламдын азык-түлүгүн даярдагыла. Кийимин жылуулагыла! Менин ичигимди, Асылбектин кийиз өтүгүн кийсин. Эски болгону менен менин ээрим атка да, минип жүрүүгө да тынч. Ак куржун кайда, балдардын энеси? Ошону бошотуп, ич кийимдерин салып бергиле! – деп үйдөгүлөрдүн ар бирине тапшыра берди.

– Бааракелде! Мен барып дурусураак ат алып келип берейин. Ашуунун белинде балам кор болуп калат, – деп үйдөн чыгып кетти.

– Абийирдүү жигит көрүнөт эле. Эгерде, ошол жигит минип жүрө турган болсо «Жылдыз» менен «Айкашка» экөөнүн бири ылайык! – деди атчылардын бири.

– Жоор торуну эле жаба токуп барып, мингизе койбойлубу? – деп тамашалагандары да болду.

Аттан ат тандады. Акыры «Жылдызды» сыймыктана жетелеп ата үйгө келди. Мамыга байлап коюп кырып-жышып тарады. Ал, чыйкандай жээрде, мандайында бармак басым агы бар экен. Абдан сергек жылкы болууга тийиш, элөөрүп байлеп турду.

Ошентип, ата бүгүн Акбарды кыштын кыйынчылыктуу күндөрүндө ашуу ашып, муз баса турган сапарга даярдады. Таңга бир уйку калганда коштоо аттарын жетелеп Курман менен Сары келди.

Акбар аттанууга даяр болгондо, үйдөгүлөр бүт узата чыгышты. Токулуу турган «Жылдыздын» чылбырын че-

чип, Настен аткарып коюуга камынды эле, – бааракелде, балам, мен аткарайын, колум жеңил эле! – деп ата кол-туктап Акбарды өзү аткарды.

– Жеңил барып, оор келгиле! – дешти узата чыккандар.

Настен дарбазаны кеңите ачымыш болуп, атага үнүн угузбай, – Саламат барып сак келгиле! – деп, Акбарды утурлай карады.

– Өзүңөр да сак-саламат тургула! – деп Акбар Настенди имере карады эле, түн караңгысы анын жүзүн даана көрсөтпөдү.

Коштоо атын жетелеп Курман илгери жөнөдү. Жетектеги атты айдап Сары анын аркасынан түштү. Акбар тигилерди ээрчий бастырып жөнөп кетти. Алар ошол күнү «үңкүр өтөккө» жете конушту.

«Үңкүр өтөк» дегендери зоонун түбү, үстү жагы калкак, короо ордундай ыктоо жер экен. Кийимдери жылуу жолоочулар жантайып жата кетишти. Курман менен Сары, баштары жерге тийгенде эле коңуругун баштады. Акбар жатыркап уктай албай ооналактады.

Таңга жакын адатынча Курман кош атын жетелеп алдыга жөнөдү. Улам жогорулаган сайын аттарынын бышылдап-күшүлдөшү көбөйдү. Табына келген «Жылдыз» илбирстей ичин тартып, кулактарын бирде жапыра койсо, бирде тикчийте айланага көз артып, туягын мышыктай элпек сермеп, Акбарды солк эттирбей жүрүп отурду.

Чоң ашуунун кырына чыга берерде, Акбар күйүгүп баратканын сизди. «Түтөгүп баратамбы» деп чочулады. Ошентип, кыйналып бара жатып, «Жылдыз» аны ашуунун кырына кандайча алып чыкканын байкабай калды. Жал, куйругун жайылтып, эңкейишти көздөй жөнөгөндө гана Акбар чоң ашууну өткөндүгүн туюнду.

Тоо аркасы карсыз кара жаткан экен. Акбар өзүн кайдагы бир башка дүйнөгө келгендей сизди.

Бир аз төмөндөп алгандан кийин жолоочулар олоң-боочуларын оңдоп, куюшкандарын кыскартып кайта аттанышты.

Адыр-адыр жер болот,
Адырмак артуу бел болот.
Керүү-керүү жер болот,
Керилген сонун бел болот—

деди Сары:

Акбарды жандай бастырып, жер-суу менен тааныштыра
жүрдү.

Майда чыбыр адырын,
Малчылар билет кадырын.
Жылга чыбыр адырын,
Жылкычы билет кадырын.
Кокту чыбыр адырын,
Койчулар билет кадырын —

деген ырын ырдап, кош атын жетелеп Курман адатынча
алдыда бара жатты.

Адырдын чөбү суюлган,
Аркары чубап куюлган,
Аркардын жүнү сабалган,
Адырга барып камалган.
Тескейдин чөбү суюлган,
Текеси чубап куюлган.
Текенин жүнү сабалган,
Тектирге барып камалган...

Курман үнүн көтөрүңкү чыгарды. Оңдоно отуруп, атын
ылдамдата бастырды. Ал күнү жолго түнөп, эртеси койчу
Садырдын кыштоосуна жете келишти.

7

Суукка чыйрыгып калган койлор чубуруп короого
келе баштады. Курман камчысын кекендетип кой санады.
Садыр, Нуруш санакчыга койлорду чубатып берип жана
жайыттан кайсы кой кандай келгендигин байкоодо болду.
Акбар койлордун жалпы түрүнө көз салды. Сары болсо,

«Менин жылкыдан башка жумушум жок» дегенсип, кайдыгер гана карап турду.

Койлор короого кирип бүткөндөн кийин, Курман Садырга карап – койлорундун аягы канча? – деди.

– Сегиз!

– Он эки болуш керек го?

– Бул жакка көчөрдө төртөөн чабыр койлорго калтырбадыкпы, эсиңден чыгып кеткен го?

Курман чөнтөгүнөн дептерчесин алып барактап карады да, унчукпастан короону көздөй басты.

– Туура бекен? – деди Садыр.

Курман башын ийкеди.

– Тергеп сүйлөшкөн сөзүңөргө мен такыр түшүнбөдүм, – деп Акбар койчу Садырга кайрылды.

– Эмнени түшүнгөн жоксуз?

– Бирөөң короодогу койлордун аягы «сегиз» дедиң. Экинчиң «он эки» болууга тийиш дейсиң. Бул кандай тергеп сүйлөшүү?

– Сурооңузга түшүндүм, айтып берейин, – деп Садыр жакындай келип, – бул короодо 608 кой бар. Санаганда акыркы сан сегиз болуп чыкса, анда койлордун түгөл болгону. Бул мындай: айталык, бул короодон бүгүн эки кой талаада калса, санаганда акыркы сан алты болуп калат, эки кой кемийби! Эгерде, сегиз кой талаада калса, акыркы саны жүз болуп чыгат! Биз койчулар, кой санаганда акыркы санды билсек болгону, түгөлбү, түгөл эмеспи, ошентип билип алабыз!

Садыр менен Нуруш короодогу койлорду дагы бир сыйра аралады. «Тоё албай ач келгендери барбы» дегенсип курсактарын, «жүдөгөнү жокпу» дегенсип жүндөрүн, кайсы бирөөнүн көздөрүн да байкап карашты. Акыры, Нуруш эки койду кармап жетеледи.

– Бизге бир эле койдун эти жетет, экөөн тең соёсуңарбы?! – деди да Сары күлүп калды.

Нуруш күлө карады, эки койду жемге коё берди.

– Адегенде койлорунду меймандабастан, бизди, ашуу ашып-таш басып, арып-ачып келген жолоочуларды меймандабайсыңарбы? – деп Нурушка Сары жакын басып барды.

– Сиздерди жай-баракат меймандайбыз! – деп Нуруш короодогу койлордон дагы бирди жетелеп келип, жем жеп жаткан эки койго кошту.

– Азырынча эти жадоо тартып кеткени ушул үчөө, – деп Нуруш Курманга карады эле, ал башын ийкеп жөн болду.

Башка койлордон алакчылап өзүнчө жем берилген койлор арпа, күн жара, урпак аралашкан жемди бурдуга сугунушту. Бир аздан кийин жем талашып сүзгүлөшө кетти. Кара башыл ак кой берки экөөнөн кексерээк экен, жем азая баштаганда чайнабастан эле аймап-күймөп бүкүлү жута берүүгө өттү.

– Койлорду оңчулуктуу тойгуза албай жатасың, бизди деле жарыта албайсың го? – деп Сары дагы тамашалады.

– Кана, меймандар, үшүдүңөр го, кепеге кирбейлиби?! – деп Нуруш тигилерге эшик ачты.

Тышы кепе болгону менен, ичи жасалгалуу экен. Акбар өзүн тоо арасы, малчынын кепесинде эмес, кыштак ичинде отургандай сизди.

Кыштактагы жана ички, тышкы кабарлар жөнүндө бир катар сөздөр сүйлөшүлгөндөн кийин, Нуруш тышка чыгып, – асман челденип калган көрүнөт. Бороон-чапкыны болор бекен – деп, санааркай сүйлөп үйгө кирди.

– Эми чилде чыкканча күн жаабайт? – деп Садыр Акбарга имерилди. – Чилде түшкөндө карандай суук катуу болот. Карандай суук катуу болгондо, күн жааса да арбыта албайт.

– Карышкырдан кандайсыңар?

– Карышкырларды быйыл мен калжыраттым, – деди, Садыр каткыра күлүп.

– Кандайча?

– Мында жаңыдан келгенде радиоприёмниктен карышкырларга радио угуздук. Сүйлөнгөн сөз, ырдалган

ыр, тартылган музыкалардан жадап кетиштиби, же бул жерде адам көп экен деп коркуштубу, – айтор неси болсо да, бул айланага жологонун коюшту.

– Азыр радиоприёмнигиңиз иштебейби?

– Бирдемеси суукка тоңуп калдыбы дейм, иштей албай калды.

Атка урунду болуп чарчаган Акбар, андан аркы аңгемеге катыша албады, үргүлөп уктап кетти.

Эртең менен туруп тышка чыкса, Нуруш койлорун аралап жүргөн экен, эртең мененки эсендикти сурашты.

– Корооңордун үстү ачык экен, койлоруңар үшүбөйбү?

Ал тишин эки ээрдине жашыра, көмөкөйү менен сүйлөдү. Анткени, карандай сууктун күчү ошончолук, ооз кичине эле ачыла түшсө, тиш какшап кетет.

– Кой жарыктык сонун мал эмеспи! – деди Нуруш, – күндүз курсагы жакшы тойсо, жатар жери кургак, айланасы туюк болсо, үстүнөн келген суукка моюн бербейт. Байкап көрүңүзчү! Эти семиз, жүнү калыңдары ысылап чет жагына, – эти жадоо, жүнү жукалары ортолоп жатат.

Акбар сөздү адыр арасындагы малчылык турмушка бурду.

– Жериңер ээн, адыр арасы, эригесиздер го?

– Биз, малчы адамдарбыз, кайним! Баккан адамын малы эриктирбейт. Малыбыз жайлуу жайытка жайылып, курсагы тоюп, этинен азбай аман турса, – жарпыбыз жазылып, эригүү эсибизден чыгып кетет. Кыш күндөрүндө жайытта мал багуу абдан эле кыйынчылыктуу кызмат. Ошонусуна жараша үзүрү да жок эмес! – деди Нуруш.

Анын сөздөрүнүн тактыгынан да, адептүүлүгү Акбарга абдан жакты.

Аңгыча чоң ичигин желбегей жамынып кепеден Сары чыга келип, – эрте туруп, силер «ала туяк» өткөрүүгө киришип калган экенсиңер го! – деп, тамашалады да, кабакты карай калдая тартып басып кетти.

8

Сырт жайыты өлчөөсүз кенен экен, Акбар алардын ар биринде болууга, ар биринин өзүнө жараша өзгөчөлүктөрүн эсепке алууга катуу аракет кылды. Ошентип жүрүп, жылкычылардын бирөө менен түнкүсүн жылкыга аттанды.

Ай жарык, айлана тынч. Түн ортосу ченде маңдайдагы белестен топостордун өңгүрөп өкүргөн үнү тынчтыкты кетирди. Жылкылар кошкуруп-бышкырып жер чапчый баштады. Айгырлар азынап, кулактарын жапырып үйүрдү ичти карай имерди.

– Ошол белеске бир короо топос барып түнөп калгандай болду эле. Ошолорду карышкыр камап жатса керек, – деп берки жылкычы кементайынын этегин кымтып, тынчтанып жатты.

– Бир короо топосту карышкырлар кармап өкүртүп жатса, сиз башыңызды кементайыңызга катасыз да? – деп, Акбардын ачуусу келе калды.

– Өкүртсө өкүртө берсин. Андан эчтеме болбойт, – деп жылкычы дагы кебелбеди.

– Кандайча эчтеме болбойт? – деп Акбар ордунап турду.

– Топостор карышкырларга алдырбайт. Андан көрө жылкыга сак бололу! Сиз кайтарышып чыккан түнү карышкырга алдырсак, мына ошондо абдан күлкү болобуз! – деп жылкычы дагы кебелбеди.

Жылкычынын сөзү жөндүү угулганы менен, топостордун үнү Акбардын тынчын ала берди. Ташка жөлөп койгон «отуз экинчини» ала койду да, топостор өкүрүп жаткан тарапты бет алдыра эки мертебе ок чыгарды. Кара дары менен дүрмөттөлгөн болсо керек, октун добушу тоону катуу жаңыртты.

Жылкылар кулактарын серендетип, жер чапчып кошура берди. Оттобостон делөөрүп, өйүз тарапты карашты. «Неси болсо да...» деп Акбар атына минди.

– Топостор карышкырга алдыра койбойт эле, окту бекер эле коротпонузбу? – деп берки жылкычы ордуна козголбоду.

Мылтыктын үнүнөн жалтайлап, карышкырлар чыга берди көрүнөт, айлана тынчтанып, жылкылар оттой баштады. Оттоп жаткан жылкыларды сырттан багып, айгырлар көпкө чейин тоорулуп басып жүрдү. Айланага тикирөө карап сактыгын жоготушпады. Кабар алыш үчүн Акбар топосторго кетти.

Ачык аяз. Кышкы түн. Ай жарыгы алакөлөкө. «Жылдызды» сойлоктото бастырып, Акбар топостор өкүргөн жонго чыгып барды. Музоо, торпокторун орто жерге ийрип жаткызып, чоңдору сыртынан чеп болуп, тумшуктарын аязга тосуп, күшүлдөп сактыкта турушкан экен. Алар Акбарды аңыраа карашты. Айлана бастырып, арылап барды да, ар жакты карата дагы бир ок чыгарды.

Адам караанын көргөндөн кийин топостордун да санаасы тына түштү көрүнөт, күрт-күрт кепшөөгө киришти.

Жандын баары кышкы сууктан жылуу, ыктоо жер издеп корголоп жүрсө, топостордун атайы туу жонго чыгып, аязга тумшуктарын бөлөп, төштөрүн ызгаарга тосуп жатышы Акбарга көп эмелерди ойлотту. Туу жондун сууктугуна чыдап туралбай, ал кайта бастырып, жылкы четине келди. Жылкычы кебелбей уктап жаткан экен.

– Сиз куру бекер эле убара болуп жүрөсүз! Топостор эч качан карышкырга алдырбайт! – деп ал башын көтөрдү.

Тепсетип кетеби деп чочубаган болбосо, баары бир ал башын көтөрмөк эмес эле.

– Таң атууга жакындап калды, келгенден бери жатып алып уктай бердиңиз. Эртең менен үйүңүзгө «таң аткыча жылкы кайтардым» деп барасыз го? – деди да, атынан түштү.

– Жылкылардын кашына барып карап тура берүүдөн кандай пайда чыгар эле! – деп жылкычы кементайына башын катып, кайта жантайды.

– Түн ичинде, артыкча бул өңдүү ээн жайыттарда, кашында караалды болуп карап жүргөн киши болбосо, жылкы делөөрүп жакшы оттой албайт. Башкалардыкына караганда сиздин жылкылар жүдөө тартып бараткандыгынын бир себеби, ошол болууга тийиш! – деди Акбар.

Жылкычы экинчи унчуккан жок. Акбар кайта атына минип жылкыларда дагы бир жолу көрүнүп коюп, төмөн бастырып кетти. Жүрүп отуруп, топос багуучу Медерди кине жеткенде таң сүрүп чыга келди. Ээр токумун алып, нокто, жүгөнүн шыпырып «Жылдызды» – агыта берди эле, ал жата калып оонады да, желген бойдон өрүштөгү жылкыны карай салып уруп чыгып кетти.

* * *

– Топостун эти кандай болот, Медер ата! – деди, Акбар чай үстүндө.

– Эти жөнөкөй уйларга караганда көптүк кылат. Бир аз чарымдуулугу болбосо, уйлардыкына караганда жегиликтүү келет.

– Сүттүүлүк жагычы?

– Жөнөкөй уйларга караганда сүттүүрөөк. Анын сүтүн чарага каймактатып койгондо, үстүнөн улак чуркап кетсе көтөрө алат дешет эмеспи!

– Медер ата, биздин колхоздо кичине, чоңу болуп жүздөн ашуун топос бар экен. Топостордун жайытка ийкемдүүлүгүн жана суукка, тоютка чыдамдуулугун, сүтүнүн майлуулугун, дагы ошо сыяктуу жакшы сапаттарын асыл тукум уйларга оодарып, эки ортодон уй тукумун жасап чыгарбайлыбы? Ошенткенде – сүтү майлуу, эти көп, жайы-кышы жайытка ийкемдүү уй өстүрүп чыгарууга болот го дейм?

– Аны, силерге окшогон билими бар кишилер билбесе, биз кайдан билебиз, балам?

Медер карыя менен сүйлөшүп бүткөндөн кийин, Акбар ээр-токумун башына жазданып жата кетти. Ал «таргыл» деген уй тукумун түзүү жөнүндө ойлоду.

Ак жүрөк атанын бүгүн да түшкү тамакка отурушу күндөгүдөй эле көңүлдүү болгону жок. Тамак ичилип бүткөндөн кийин энеге карады да, – баягы бала, тиги, Акбарды айтам, ошол бала бүгүн келип калар дейм, ошондой кабар уктум! Такмак-аш, берки бирдеме-ардемелерин камдап койгула. Келгенде комсунуп калбагандай, өз үйүнө, өзүнүн ата-энесине келгендей, келер замат кенеле түшкөдөй болсун, баракелде! – деди да тышка чыкты.

Жердигинде тынч отура албаган адам эмеспи, барып бирдемелерин араалап, бирдемесин балталоого киришти.

Тамактан кийин эки абысын, – Айжамал менен Настен идиштерди жууп отурушту. Чочугандай, – Ээ жеңеке! – деди Настен, – атам болсо го, ал ошондой киши, а мага эмне жок?..

Айжамал жумушун токтото коюп:– Эмне сүйлөп турганыңа түшүнө албадым? – деди.

– Түшүндүрө сүйлөйүн! Акбар келет экен деп, атам өзүнчө эле жетине албай сүйүнүп жүрөт. Ал киши го ошондой киши! Ал эми мага эмне жок?! – деп абысынына эркеледи. Анан аны кучактап алды. Анысы маңдайынан сылап эркелетип, – Түшүндүм! Атама шек алдырба, ал кары киши. Агайың экөөбүз сен тууралуу, сенин болочогуң жөнүндө көп ойлонобуз. Таалайың ачылгысы бардыр! Барып, бир аз эс ал! – деп кетирип жиберди.

Настен кроватина жантайып, «Бул кандай? Өтүп кеткен эч кандай кадыр-көңүлү деле болгону жок. Эмне үчүн эле, биринчи көргөндөн тартып жүрөгүмдү ээлеп алды? Жакшы көрүп калдымбы? Жакшы көрүп сүйүп калган болсом, – качан? Кандайча, эмне үчүн? Түшүнө албайм... Өзү да кызык киши экен. Тезирээк эле келе бербейби...» деп өзү менен өзү сүйлөштү.

Кайта ашканага барып абысынына кол кабыш кыла баштады. Эки бетинин оту тамылжып албырууда болду.

Ата өзүнчө бир кызык адам. Атасын күткөн балага окшоп, түштөн бери Акбар келе турган жолду кылчак-кылчак карай берди. Экиленип, же анткорлонуп ошентип жүрөт го дешке болбойт. Анткени, андай тескери кыялды эч качан күткөн да, урунган да эмес. Бала кыял, тунук, ак көңүлдүүлүк ал кишиде абдан арбын. Акбар аз күн үйүнө тура калганда, кепке-сөзгө кенелип, жыргап калган эле. Көбүнчө, ал анын эрмегин сагынып, ошентип жүрөт.

Атанын Акбар жөнүндө айта берген сөздөрү энеге да таасир эткен болуу керек. Ал киши да кичүү небересин аркалап, улуу небересин жетелеп кирип-чыгып, жол күзөтүүдө болду.

Кеч кирип күн батууга жакындап калган кезде, – Бааракелде, Акбарым келип калдыңбы! – деп ата балтасын ыргытып жибергенде, Асылбек менен Айжамал үйдөн жарыша чыкты. Балдарына буйдалып жүрүп эне кечигип калды. Настен үйдөн чыкканы жок. Ал эмне үчүн чыкпады, чыккысы келген жокпу? Же манчыркатып атайын ошенттиби? – Жок, ал жөн эле, шашкандыгынан ошентип, тушала калды.

– Баракелде, балам! Ат – ылоо аман, арыбай-ачпай, эсен-соо келдиңби? – деп Акбардын атын чылбырдан алды, анысы атынан ооп түшүп кучактады. Асылбек «Жылдызды» ары жакка жетелеп басканда, эне да жетип эсендешти. Акбар эки баланы эки колтугуна кысып үйгө кирди эле, Настен көрүнбөдү. «Бир жакка кетип келе элек го» деген ой менен кайта басканда, ашканадан көрүндү.

Тышкы сарамжалдары бүткөндөн кийин үйгө кирип, белен тамакка отурушту. Жарпы жазыла ичкен кечки тамак жалгыз гана атага эмес, бардыгына тең көңүлдүү болду.

– Бааракелде! Үйүмө береке кире түшпөдүбү! – деди да, ата малдын жайын сурап көпкө отурду.

Кышкы жайыттагы малдын жайын айтып бериш үчүн Акбар эртең менен Амантурга барды. Ал сузураак кабыл алып, кышкы жайыттагы мал жөнүндө эчтеме сурабады.

Анын кызыксынбагандыгын байкап, Акбар өзү да ачылып эчтеме айткан жок.

– Барыш-келиш жөнүндө башкармага доклад даярда-
йын! – деди да, Акбар кайта кетти.

Ошол бойдон эки күн удаа отурду. Жайыттын жайы, малдын абалы, жазга салым малды көчүрүп келтирүү даярдыгы боюнча доклад даярдап, Амантурга келе жатса, Ачейке карыя учурады. Кечээ күнү райондо болгондугун, партиялык уюмдун отчёттук шайлоо чогулушу өтө тургандыгын, анда Назаровдун өзү келип катышарын, уюштуруу маселеси боюнча, өзүнүн жана райондун кандай ойдо экендигин айтып берди.

Докладын тапшыруу үчүн Акбар конторага кирди эле, Амантур жок экен. Жолбуновго учурашты.

Адегиче Амантур келип кирди. Ал Акбар менен суз гана эсендешти да, ордуна басып отурду.

– Мунуң эмне эле? – деп Амантур доклад жазылган кагазды коомай кармады.

– Менин башкармага жазган докладым менен сунуштарым! Окуп таанышканыңыздан кийин, башкарманын заседаниесинде талкууласак жакшы болор эле, деп ойлойм!

Амантур доклад катты коомай кармап, сыртынан кагаздын өлчөөсүн байкап көрдү да, – көп окуган кишилер, кагазды көп эле жаза берсе керек. Ме, ары жакка алып кой! – деп Жолбуновго ыргыта таштады. Анын мындай мамилеси, Акбардын шагын катуу сындырды. Айтыша кетүүдөн азыр эчтеме чыкпай тургандыгына көзү жетип, укчукпай, ичинен сызып гана тим болду...

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

1

Кой көң жагылган темир мештин бир капталы чоктой кызарды. Төргө төшөлгөн көлдөлөң үстүндө үч адам «Бети

калды» ойноп отурду. Аркы отурган кетирекей жапалдаш кара, – Зубайданын күйөөсү Итике. Берки отурган кара мурут кабелтең чаар – кампачы Акмат. Тигиниси болсо, бухгалтер Жолбунов.

– Бардык жагынан эле мени калтыра турган болдуңар!
– деди картадан калышына ыза боло түшкөн Итике.

– Картадан башка, дагы эмнеден сени куру калтырдык?
– деп, Жолбунов мурутун жанып койду.

– Колхоздогу пайдалуу кызматтын бардыгынан каңтардыңар, – бул бирби? Эч болбогондо, кампаңардагыдан да кайрылышыңар болбой койду, – бул экиби? – деп Итике колундагы картаны бөлүштүрбөстөн, ыргытып таштады.

– Таарынчыңдын жөнү бар, – деди Жолбунов. Бир азга ойлоно карады да, – Эт бышып калгандыр. Куру ооз отура бербей, дагы бирден тарта туралы! – деди. Бир бөтөлкөнү үчөө бөлө куюп, – Итике мырза! Айткан таарынчыңдын жөнү бар. Акмат экөөбүздө сенден аяналы деген эч бир ой жок. Бирок, шарты ошондой болуп жатпайбы? Кана, алып жибергиле! – деп колундагы стаканды караганда, бети бырышып-тырышып ичинкенди.

– Мага калганда эле, шарты келбей калганы кандай? – деп Итике кетире карап, стаканды көтөрбөй туруп алды.

– Курман кой фермасына башчы боло электе эгизинен эптеп, арыгынан семизинен септеп, жоонун жонуп, – кашык деле, чөмүч деле майга малынып жатчу эле. Азыр каңтарылып калдыкпы? Ал эми, Үрпөккан болсо бир кашык майды да документсиз өткөрбөйт. Сарыны муунтсаң да жылкыга кол сундурбайт. Акмат экөөбүз азы кампанын түбүн гана карап калбадыкпы! – деди Жолбунов жойпулана жооп айтты.

– Эч болбогондо, ошол кампа жактан да кайрылышпай койбодуңарбы? – деди Итике, нааразылана.

– Макул, мен сага азыр эле бир центнер буудай салып берейин! Ошону сиңирип алууга жарайсыңбы? – деди баятан бери дулдуюп, туюк отурган Акмат.

– Сиңирип кетмекке эмне! – деп Итике баатырсынды эле, – «Зубайдаң муну кайдан алып келдиң» десе, эмне жооп айтасың? – деген Жолбуновдун сөзүнө, анын эңсеси кесиле түштү.

– Биз берерин беребиз! Бирок, ыгын таап өзүң сиңирип кете албайсың! Башкалардан мурда өзүңдүн аялың Зубайда айтып чыга келет. Андан көрө, аксакал менен сүйлөшүп, кой фермасын сура! – деп Акмат ары карап оонаганда, саламын айтып тыштан Амантур келди.

Амантурдун ичигин иле коюп, Жолбунов төр тараптан орун көрсөттү.

– Тамак даяр болгондо аксакалдын өзү келип калганын кара! – деп, кошомат сөздөрдүн бир канчасын агыта берди.

– Ар ким эле, аксакалдай ырыс-кешиктүү болсо, арманы болбос эле! – деп кой фермасын эңсеп калган Итике да, аны көтөрүңкү көргөзө сөз кыстарды. Акмат дулуйду.

Жылуу үй, кошоматка арналган жылма сөздөр, тууралып желген эт, анын арасын аралап кеткен «тентек чай» аксакалдын көңүлүн көтөрүп таштады. Компоё тартып коломочтоно отурду. Атайы келген жумушун акырындап айта берүүгө өттү.

Кийинки күндөрдө Акбарга карата Амантурдун мамилеси бузула түшкөн болучу. Анын ойлогон ою, санаган санаасы, кандай жол менен болсо да, ыгып таап Акбарды ыгыра жүрүүгө шылтоо табуу болуп калган эле.

Анын себеби мындай: партиялык баштапкы уюмдун чогулушунда Акбар секретарлыкка шайланды. Ошол чогулуштун өзүндө ал, колхоз башкармасына баштапкы уюмдун контролдук ролун күчөтүү жөнүндө айткан эле. Ал сөздү Амантур «менин жеке авторитетиме чабуул койгондук» деп түшүнгөн. Назаровдун телефонго Акбарды көбүрөөк чакырышы да ага жакшы белги эместей сезиле баштаган. Курман, Сары, Сулай, Ачейке кары жана башкаларынын Акбар председателдикке да жармаша кетеби» деп чочуй турган.

Азыр, мында келерде, Амантур партиялык уюмдун чогулушунда болду. Анда, колхоздун отчёттук чогулушун өткөрүү боюнча маселе талкууланды. Мал чарбачылыгын өнүктүрүү милдеттери боюнча, колхозчулардын эмки чогулушунда доклад жасоо Акбарга тапшырылды.

Мына, ушулардын бардыгы Амантурду ар кандай ойлорду ойлой берүүгө аргасыз кылды.

Жолбуновдун үйүнө атайы келишинин бүгүнкү себеби да ошого байланыштуу эле: Акбар азыр жалпы колхозчуларга анчалык тааныла элек. Ушул жолку доклады аркылуу ал колхозчулардын көзүнө көрүнүп калышы да мүмкүн. Ошондуктан Амантур анын докладын кемите сүйлөп, ошол аркылуу колхозчулар алдында өзүнүн салмагын сактап калууга тийиш. Мындай ишке Жолбуновдун «илме-чалмасынан» пайдалануу артыктык кылбайт деп, ошол максат менен азыр анын үйүнө келген эле.

– Жанагы жаңы келген зоотехник – Акбар деген эмеңер, малды асылдандырабыз, азыктуулугун арттырабыз, оор жумуштарды механизациялаштыруу менен жеңилдетибиз деп желпинип алыптыр. Аныңардын анысы кандай?! – деди да, кеңешүү үчүн атайын келгендигин айтты.

– Ошол зоотехнигиңиз малды асылдандыруудан мурда, өзүңүздү соёр бекен. Аныңыздан чочуп калдым! – деди Жолбунов.

– Оңой эле союлуп бере койбоспуз! – деди Амантур.

Ичинен Жолбуновдун сөзүнө майыша түшсө да, сыртынан сыр бербей кайрат көрсөтө компоюп койду.

– Жанагы Курман деген эмеңерге ошол зоотехниктин келиши жага бербей калыптыр го! Качан көрсөм, имерчиктеп, ошонусунун жанында жүрөт, – деди Итике.

Итикенин айткандары да Амантурга бекер эместей туюлду. Ошондо да, беркилерге бел алдырбас үчүн, – ээрчип алганда Курмандардын колунан эмне келе коёр эле? – деп, аларды теңине албай турган кишисинип тамылжып койду.

– Малды асылдандыруу, албетте, жакшы иш. Ага эч ким каршы болууга тийиш эмес. Бирок, асыл малдын азабы да оңой болбойт, аксакал! – деп Жолбунов сөздү мал тарапка бет алдырды.

– Асыл малдын кандай азабы болот? Асылдын иши эле асыл эмеспи! – Амантур бул сөздү кеңите сүйлөшкүсү келди.

– Асыл малга асылсаңыз, ошондо анык союласыз!

– Кандайча?

– Малды асылдандыра турган болсок, аны менен Акбар мырза абийир алат. Ал эми, азабын болсо сиз тартасыз!

– Азабы болсо, аны кандайча эле мен жалгыз тартам! Башкаларыңар эмне үчүн кошо тартышпайсыңар?!

– Отчёт бериш үчүн районго сиз эле барасыз! Башкабыз барбайбыз. Ошону ойлоңуз! Акбар болсо, өлгөн малга бир ооруну шылтоо кылып акт жаздыруу менен кутулат. Мен болсом, актылар боюнча сводка жасап колуңузга кармата коюп отуруп берем. Ал эми, жалпы жоопкерчилиги болсо сиздин мойнуңузга кала берет. Ой жүгүртүп, өзүңүз ойлоп көрүңүзчү! Асыл тукум койлордун төлүн көрүп жүрбөй-бүзбү. Кыпкызыл эле эт. Тянь-Шандын жазгы суугунда козуларың койнубузга катып отура алабызбы? Атагын өзү алып, азабын бизге, артыкча сиздин өзүңүзгө тарттырганы жүргөн бирөөнүн тилине кирүүнүн эмне кереги бар?! Сиз башында эле бекер кылдыңыз. Келери менен эле, ошол зоотехникти кабыл албай кайта айдап жиберип керек эле, – деп Жолбунов сөзүнүн акырын кейиш менен бүтүрдү.

– Анын бардыгы Акбар зоотехниктин колунда эмес, өзү-бүздүн колдогу иш эмеспи! Неге анчалык кейигидей! – деп сыртынан сыр алдырбай сүйлөгөнү менен, «кызыл эт козулар» Амантурга коркунучтун элесин бербей койгону жок.

– Аксакал, ушул сиз бир тил алсаңыз болор эле! – деп Жолбунов безелене кетти.

– Тил ала турган иш болсо, неге тил албайын, ыраспы?!

– Тилимди ала турган болсоңуз, ушу баштан, көп кечикпей, Курмандын ордуна, мына бу Итикени дайындап алы-

ңыз! Анан, муну Акбарыңызга каршы коё бериңиз. Итике анын эсебин бат эле табат, – деп Жолбунов безелене берди.

– Мен сенин тилиңди алганым менен, район менин тилимди албайт го! – деди Амантур. Анткени, бул кызматка Итикенин жарай албай тургандыгын анын көзүнчө айттуудан айбыгып, районду шылтоо кылып кутулгусу келди.

– Кадырыңыз бар эмеспи! Райондогулардын кимиси болбосун, бардыгы сизди сыйлайт. Мен бул сунушту Итикенин мүдөөсү үчүн эмес, сиздин өзүңүздүн мүдөөңүз үчүн айтып жатам. Жеген тамагыңыз ылдыйласа, «ак чайдан» дагы бир эп этип албайсызбы? – деп ар жакта турган бөтөлкөнү азырлады да, – аксакал иче да билет, көтөрө да билет. Азыркы адамдардан аксакалдай киши оңойлук менен чыкпайт, – деп бөлүштүрө куюп жатканда, тыштан Жолбуновдун аялы кирип, жогортодон келген бирөө аксакалды күтүп отургандыгын кабар кылды.

– Кандай машина менен келиптир, сурагылачы, кабарга келген кишиден! – деп Амантур тынчсызданды.

– «ГАЗИК» менен келиптир, аксакал!

– Андай болсо чарбачылардын бирөө чыгар. Жетекчилерден болсо «Победа» же «ЗИМ» менен келет эле, ыраспы? Шашпастан алдыгы эмеңердин акырына чыккыла! – деди аксакал.

Бир аздан кийин аксакал менен Жолбунов конторага, Акмат кампасына, Итике үйүнө кетти.

Жолбунов эртең менен конторага келип Итикени чакыртып алды. Анын келип туругун байкабай, көрбөй калган кишиче, нары жакта отурган Акматка, – жанагы зоотехник сөрөйүңөр бой-бойдок, анын үстүнө шогураак да эме көрүнөт го? Эми Зубайданы тооруп калган окшойбу? – деп, анан Итикеге карап – сиз келип калдыңыз беле? Тамаша сөз... Сизди район жакта бир жумушка барып келсин деп чакырттык эле. Бүгүн аксакал өзү барат экен. Ал жумушту өзү бүткөрө келем деди! Сиз эми кете берсеңиз да болот, – деди.

Итике чыга берүүгө бет алганда, аны кайта чакырып алды да, – кечинде биздин үй жакка басып келбейсизби! Бир аз отуруп көңүл ачалы! – деп кампачыга бурулду, – Итике алтындай киши эмеспи... Мунун баркын менден башка эч кимиң билбейсиң. Райондогу жетекчи кызматтын кыйсынысын болсо да солк эттирбей башкаруу колуна келер эле. Ал тууралу мен кайсы күнү райондогу жолдош-торго түшүндүрдүм, – деди.

Итике кечинде Жолбуновдун үйүндө болууга макулдугун айтып чыгып кетти. «Зубайданы тооруп калыптыр» деген сөз жол бою анын жүрөгүн өйкөй берди. «Бул сөздү бирдеменин шегин билип атайы айтты го, болбосо неге айтсын... Неге эле окуу үйүнүн жумушу деп акылдап калды десем, көрсө, анын кеби бар экен го» деген ойго келди. Түз эле окуу үйүн көздөй жөнөдү. Жакындаган сайын ачуусу арбып, ызырынып, кекене берди.

Итике өз учурунда «төмөндөн төргө» өткөрүлгөндөрдүн бирөө болчу. Кийин төрдөн төмөндөп жүрүп отуруп, өткөн күздө туулган кыштагына кайта келген. Эки күндүн биринде район жакка барып келип туруудан башка, азыр анын дайындуу кызматы жок. Совет бийлигине, колхоздук турмушка чын дили менен берилгендигин оолугуп ооз эки айтып калганы болбосо, ага иш менен кылган кол кабышын азыр мындагылар көрүшө элек.

Ал ачууланган бойдон түз эле окуу үйүнө келди. Зубайда дубал газетасына түшкөн материалдар менен таанышып отуруптур. Сөздү эмнеден баштарын, кыйкымды кайдан табаарын билбей башын жерге салып бир аз отурду да, – Кызматка жетинип калгансып, окуу үйүнөн чыкканды коюп баратасың го? – деп, кекээр менен башын көтөрдү. Зубайда бир азга таңыркай карап, – Сизди ээрчип, тең жарыша бекер басып жүргөндө, табарыбыз кайсы, – деди.

Анын ал сөзү Итикени таш тиштегендей жаагын жап кылды. Ызаланып, айтууга сөздүн иретин келтире албай,

– Бул жерден деле чекем жылыгандай эмес, шаарга кетели! – деп улутунду.

– Сизди ээрчип жүрө берип туягымдын турасы түгөнгөндө мында зорго жеткемин. Эми колхоздон кетпейм. Жазында өндүрүшкө кирип иштейм, – деп Зубайда чамына сүйлөдү.

– Албетте, сиз эми, эки жакка барбайсыз... Буту, колуңуз тушалдыбы? Кантип кетесиз? – деп Итике кер какшыкты коё берди.

Зубайда эчтемеге түшүнбөдү, – Өгөй-татай сөзүң болсо, үйгө барганда сүйлөшөлү, парторг газетаны бүгүн чыгаргыла деген эле! – деп кагаздарын карады.

– Эми, сиз албетте, парторгдун сөзүнөн башканы укпай турган болбодуңбу! – деп Итике булкунуп койду.

Анын дүүлүгүп калган мүнөзү менен, бүркөлүп калган кабагын байкап, – «жылкы теппей, жылан чакпай», эчтемеден эчтеме жок, эмнеге оолугуп калгансың? – деп Зубайда чыйрыга сүйлөдү эле, – Болуптур, үйгө барганда сүйлөшөлү! – деп Итике бултундаган бойдон чыгып кетти.

2

Акбар контораны көздөй келе жатса, жолдон Шекер кыз жолукту. Ал иймене учурашты да, бирге басты. Бирдеме айтуучудай эрденип эптештирсе да, оозунан сөз чыгара албай жүрүп отурду. Анын айбыгып келатканын байкады да, Акбар аз-аздап сөз ээрчитип сүйлөтө баштады.

– Күн абдан суук болуп кетти го, Шекер карындаш.

– Суук болуп кетти!

– Кар калың түшүп калды го?

– Ошентип калды.

Оозунан эки, үч сөз чыккандан кийин Шекер жеңилдей түштү.

– Быйыл онунчуну бүтөсүң го? – деп Акбар тике сүйлөп, дагы сөз ээрчитти.

- Бүтөмүн!
- Мыкты бүтөсүң го?
- Тырышып жатабыз!

Акбардын олуттуу мамиле кылып, тигирээк сүйлөшү Шекерге жылуу таасир этти.

– Агай, пионерлер музоо-тортокторду шефке алышмак болду! – деди. Атайы айтайын деп келаткан сөзү ушул экен.

– Абдан жакшы демилге, жакшы иш! Ушул пикирди өзүң козгоп уюштурдуң го дейм? Секретарь болгондон кийин ошентип керек, – деп Акбар кубана сүйлөдү. Анын кубана сүйлөшү Шекерди да кубандырды.

Мындан аз күн илгери комсомолецтер Шекерди секретарлыкка шайлаган. Ал коомдук жетекчи иште жаңы, тажрыйбасы жок, жаш. Анын үстүнө өзүн кысыңкы кармап өскөн айыл кызы болгондуктан, Акбар менен сүйлөшүүдөн жазганып, бой качырып жүргөн. Жогорку сөздү айтып коюп эле кайта кетейин деп келген Шекер, азыр Акбарды ээрчип, окуу үйүнө кошо кирди. Зубайда китептерди жайып коюп, жоолук токуп отурган экен. Жыйрыла түштү да, токуп отурган жоолугун шкаф ичине ыргытып жиберди.

– Мен иш уюштурууну, комсомолецтерге жетекчилик кылууну билбейт экемин, агай? – деп окуу үйүнө кирер менен, Шекер өзүнүн тажрыйбасыздыгын айтып даттанууга өттү.

– Сендей чагыбызда баарыбыз эле жетекчилик ишин билүүчү эмеспиз. «Көрө-көрө көз болот, улай-улай уз болот» эмеспи? Бүгүн билбегениңди эртең билесиң! Жетекчилер энеден даяр төрөлбөйт. Иштеп, үйрөнүп, иш үстүндө өсүп чыгат, – деп, Шекердин көңүлүн Акбар көтөрө сүйлөдү.

Ошентип кеңешин айтып отурганда Амантур аке келди да, – Парторг районго жакшы барып келдиңби? Кандай жаңылыктар бар экен? Өзүңдү эмне жумуш менен чакырышыптыр? – деп тигилердин аңгемесин үзүп жиберди.

Амантур окуу үйүнө баш катычу эмес. Анткени, китеп, газета, журнал менен жакындыгы жок адам. Бул жолу жөн эле «жыт андып» кирип калды. Ал окуу үйү гана эмес, өзүнүн конторасына да отура албаган адам. Анын негизги конторасы аттын жону, ээрдин актасы боло турган. Конторанын кароосуз калышы да ошонун натыйжасы болучу. Конторасы кароосуз, жасалгасыз, отуруп иштөөгө шарт жок болгону менен, өзүнүн ат турманы: ээр токум, жүгөн, куюшкан, көрпөчө, тердик, олоң-боочусу абдан көркөм.

Жалгыз гана Амантур эмес, жалпы «Кенемте» колхозундагы активдердин өздөрүнө таандык өзгөчө бир адаты бар: алар төшөктөн турар менен эле ат токунушат. Ат турмандарынын жасалгалуу болушуна абдан маани беришет. Кийим-кечеден мурда ошолорду камдашат. Эки көчө жерге да жөө басып барууга моюндары жар бербейт, атчан жүрүшөт. Бош убакыттарында ары-бери бастырышып, көбүнчө ат үстүндө өткөрүшөт.

Азыр, аттарын аса байлап коюп активдер жана бухгалтер Жолбунов да окуу үйүнө келишти.

– Аксакалыбыздын иш ордун, тиги контораңарды оңдоп, отуруп иштөөгө шарт түзүп, маданий түргө келтирип алсаңарчы! Уят иш го? – деп Акбар Жолбуновго карады. Клубду да оңдоп, маданий-агартуу иштерин колго алганыбыз жакшы го? – деп Зубайда менен Шекерге бет бурду. Адегиче Жолбунов ордуна тура калып – Ошентип керек, жолдош парторг! Маданий-агартуу жумушун жандандырыш үчүн бир гана иш бар! – дей салды.

– Ал кандай иш?

– Чогулуп тамак ичүүнү – «жорону» тыйыш керек!

– Тьюу берер бекен? – деди Акбар.

– Эмне үчүн тьюу бербейт? Тыйса тыйылып эле калат.

Анын кандай кыйынчылыгы бар? – деп Жолбунов кабагын чытыды.

Жолбуновдун «жорого» тьюу салуу жөнүндөгү сунушунун башка мааниси бар эле. «Жаңы парторг колхозчуларга

бозону да ыраа көрбөй турган эме көрүнөт» деп, Акбарды колхозчуларга суук көрсөткүсү бар болучу. «Ушуга макул боло калса, айта жүрүүгө бир сөз табылды» – деп, ал ичинен тымызын сызып, тим боло калды.

Акбар Жолбуновдун маселе коюшун туура сыяктуу сезді. Кандай максат менен бул маселени чукул көтөрө калышын туюнган жок. Ал иштин экинчи жагын, кезеги менен чогулуп тамак ичүү бул жердегилерге өнөкөт болуп кеткенин, алар аны аңгемелеше отуруп көңүл ачуу деп түшүнөрүн, ошентип адатка кирип алгандыгын ойлоду. Ошондой адатты жалаң гана «буйрук» менен калтырууга болбой тургандыгын эске алды да, – «жорону» жоготуш үчүн ага акимдик жолу менен каршы болбостон, өзүнөн өзү сүрүлүп жоголушуна шарт түзүшүбүз керек! – деди.

– Ага кандай шарт керек эле? – дешти отургандар.

– Окуу үйүбүз, клубубуз көңүл сергитүүнүн анын маданий жайы боло алса, кары дебей, жаш дебей колдору бошой калганда өздөрү келип тургандай абалга жетишсе, – ошондой «жорого» эч ким жолобой калат! – деди Акбар. Окуу үйү менен клубдун алдына түрдүү кружоктор: агротехникалык, зооветеринардык, огород-бакчачылык кружокторду жана ордо, тогуз коргоол, селкинчек оюндарын уюштуруунун зарылдыгын, ырчы, комузчу жана сөзмөр адамдарды окуу үйүнө, клубду пайдалана билүүнүн керектигин белгилей айтты.

Бул айтылгандардын бардыгы туура жана керектүү жумуш экендигин билип турса да, – «Башка жумуштардын бардыгы бүтүп, жалгыз гана оюн-тамашаңар калса, аны бирдеме кыларсыңар!» – деп жактырмаксан болду да, Амантур ордуна туруп чыгып кетти. Активдердин бир тобу анын артынан жөнөдү. Ачейке кары менен Зубайданы ала отуруп Акбар менен Шекер үзүлүп калган аңгемелерин кайта улантты. Аңгеме окуу үйү менен клуб иштерин жандандыруу жөнүндө болду. Акырында кайсы жумуш ким аркылуу уюштурулат, качан, кантип уюштурулат, ошону такташты.

«Партиялык уюмда, коомдук мааниси бар маселелерди кеңешип талкулоого, тапшырма бөлүшүүгө жана тапшырма алууга катышуудан урматтуу кандай даража бар?» деп Ачейке карыянын көңүлү абдан көтөрүлдү. Шекер да, Зубайда да өздөрүнө кандайдыр жаңы кайрат пайда болгондой сезишти.

Окуу үйүндө болгон кеңештин эртеси Ачейке карыя Таштанбек чалга барды.

– Бир жумуш менен келип калдым! – деди Ачейке, компоё сүйлөп, учурашты.

– Ал кандай жумуш экен? – деди Таштанбек чал жагалдана карап.

– Майда-бачек. Бирок, маанилүү иш!

– Майда-бачек, анан маанилүү болгондо?

– Кийинки жеткинчектерге сенин бир-эки белгинди калтырсакпы, деген ой менен келип калдым.

– Менден жеткинчектерге белги болуп кала турган кандай неме бар экен, айткандарыңа түшүнө албай жатам!

– Кооздоп туруп бир тогуз коргоол, анан бир комуз жаса. Сенин колуң менен бүткөндүгүн жаздырып туруп окуу үйүнө берип коёбуз! «Таштанбек деген ушундай чебер киши болгон экен» деп кийинкилер айта жүрөт, – деди да, Ачейке кары сакалын сылады. Чал жер карап ойлонуп калган экен.

– Карылык көздүн курчун, колдун эбин кетирди. Көңүлдөгүдөй жасай алар бекемин? – деп башын көтөрдү да, – анан, анын акысын ким берет? – деди.

– Э-эй, Таштанбегим! «Сакалыңдын агы бар, балалыгың дагы бар» дегендей, карылыкка кайнап отурганың менен, дагы эле бала бойдон турбайсыңбы? Акысын ким берет?! Керки көтөрүүгө жарагандан бери кабыргаңды кажып чебер болдуң! Ошондон тартып өнөрүңдү саттың. Бирок, этегиң эки, жеңиң жети болгонун көргөнүбүз жок! Колхоздошкондон бери гана казаның коюу кайнай баштады, аны баарыбыз билебиз! Эми коом ишинин пайдасына бир комуз, бир тогуз коргоол жасап берип, ошондон алганың

менен үчүң узарып кетерине көзүң жетеби? Ошого көзүң жетсе, – акыны мына, мен эле төлөп коёюн! Ачейке кары белекке калтырган экен деген атак мага калсын!

Таштанбек чал жүйөлүү сөзгө такалып, шагы сына түштү. – Кокустан ооздон чыгып кеткен сөзгө ошончо наалый бересиңби? Жүр! Үйгө кирип даам татып кет! – деп үйүнө чакырды. Анын жөнгө келе калганын түшүнүп, Ачейке кары жаңыртып башка сөз айтууну керексинбеди. Чай үстүндө комузду ким жакшы чертет, кыякты дурус тарткан ким, сөз баккан сөзмөр кишилер кимдер, – ошолор жөнүндө сүйлөшө отурушту.

Ачейке чайдан кийин чыгып кетти. Аны узатып коюп, Таштанбек чал сарайчасынын алдына барып көпкө чейин жыгачтан жыгач тандады. Ачейке кары эки колду аркага алып, каалгый басып керектүү адамдарын издеп, анын ар бири менен жекече сүйлөшүп көчөмө-көчө кыдырып жүрүп отурду.

3

– Акбар мырза! – деди активдер окуудан тарагандан кийин, анын жанында жалгыз калган Амантур. – Сени мен эстүү жигит деп жүрсөм, эси жок эме турбайсыңбы! – деп үрпөйө карады.

– Эмне болуп кетти, аксакал? – деп Акбар астыртан абайлады эле, анын бети түктүйүп, көзүнүн заары чыгып тургандыгы көрүндү.

– Эмне болуп кетти деп, көрсөң муну?! Аксакал деген болуп коёт дагы! Аксакал дегенди билген киши, анын абийирин сактай билиш керек! .

– Мен сиздин эмне айтып турганыңызга такыр түшүнө албадым?!

– Түшүнө албадым деп! Эмнесин түшүнбөйсүң? Түшүнүп эле турасың. Аңкоосунбай эле кой, жигит! Анча-мынчаны биз деле түшүнөбүз...

– Эч кандай аңкоосуну жок!
– Кой жигит. Сырың билинип калды...
– Билген сырыңыз болсо, сыртыңызга чыгарып, ачык эле айтып таштаңыз. «Ичте ала болгуча, тышта талаа болсун!».

– Ачыгын айтып бер дейсиң го?!
– Билгениңиздер болсо, билгендей эле ачык айтып коюңуз!

– Билгенди билгендей айтсам, эмне үчүн сен менин «пристетилдигим» и «аптарыятым» менен эсептешпейсиң?

– Кайсы жерде, качан, кандай жол менен мен сиздин авторитетиңизге кыянат иштедим! Көрсөтө айтыңыз!

– Акчыланбай эле кой, жигит! Анчалыкты байкай албай турган киши мен эмес. Андай деп ойлобо! Жаңылышып каласың! Ошончолук дөдөй болсом, ушунча жыл «пристетил» болуп жүрөр белем? Ойлоп көрчү өзүң! – деп, Амантур бирде түктөйүп, бирде кабагын түйүп сурданып, туталана берди.

«Ырас эле, жанына катуу тиерлик бирдеме иштеп койгонмун го... Болбосо неге мынчалык жаны күйүп, туталанып отурат» деген ойго келди да, – Байкабастан жаңылыштык кетирип коюшум мүмкүн. Эгерде андай жаңылыштык кетирген болсом ачыгын айтыңыз! Түзөтүүгө аракет кылалы! – деп Акбар жалтайлай сүйлөдү.

– «Көтөрүп атка салганың курусун, көчүктөн чымчып алганың курусун!». Кеткен «автарыят» кайта келе коймок беле? – деп Амантур наалып жер карады.

– «Көйнөк кири жууса кетет, көңүл кири айтса кетет». Көңүлүңүзгө кеткен бирдеме болсо, ашкере эле айтып таштаңыз, – деди да Акбар «качан, эмне тууралу бул кишинин авторитетине кыянат кылып койдум экен...» деп, келгенден берки учурларды көз алдынан өткөрө баштады.

– Ачыгын айтсам, – деп аксакал катуу чымырканып үрпүйдү да, – эмне максат менен активдердин көзүнчө менден суроо сурадың? Менин «пристетил» экендигимди

билбейсиңби? Менин «аптарыятымды» кетиргени жүргөн турбайсыңбы? Ойлончу өзүң, ыраспы?!

– Окууда суроо берди деп эле ушунчалык күүлөнүп турасызбы?

– «Пристетил» эмне, сага оюнчукпу? Анын «аптарыятын» сакташ керек эмеспи, ыраспы?

– Председателдик, албетте, оюнчук эмес, аксакал! Бирок окуу деген да оюнчук эмес. Аны да ойлоңуз! Сиз окууга келгенде председателдигиңизди жана ага байланыштуу болгон авторитетиңизди башкарманын конторасына же өзүңүздүн үйүңүзгө калтырып коюп келип жүрүңүз! Окууга келгенде, билим алууга келген активдердин бирөө катарында гана келип жүрүңүз! Ошондой сезим менен келип окуп үйрөнүңүз! Биз окууну катардагы адамдарыбыздан гана талап кылбастан, жетекчилерибизден да талап кылабыз! – деп Акбар жалпы тартипти айтты.

Анын сөзүн укпастан, – берген сурооңо жооп айта албай, мен активдердин алдында уят болуп отурушум жакшыбы? Ошондой болгондон кийин менде «аптарыят» калабы? «Аптарыятым» кеткенден кийин, мен кантип «башкарма» болдум? Ошону ойлочу өзүң, ыраспы? – деп Амантур дагы туталанды.

– Билимиңиздин төмөндүгүн сезип, оолугуп калышыңыз жаман эмес. Мындан ары билүүгө тырышыңыз! Бул сөздү ушуну менен токтотолу, аксакал! – деп, Акбар жайгарууга аракет кылды эле, – китеп сөздөрүн аз билгени менен, колхозду башкаруу ишин силерден көп билемин! – деп кагынып-силкинген бойдон Амантур чыгып кетти.

Ошол бойдон Акбарга жакын жолобой жүрүп, эки күндү өткөрдү. Азыр ал, колхозчулардын жалпы чогулушунда, Акбардын докладын сынга алып, кемите сүйлөө аркылуу өзүнүн салмагын сактап калуу даярдыгы менен отурат.

Акбар докладын бүтүрөр менен, Амантур аке суроолуу керкакшыктардын далайын агыта баштады:

– Каары катуу Тянь-Шандын кышы асыл тукум мал өстүрүүгө жол бере коёр бекен?!

– Асыл тукум малыңыз өтө эле назик боло турган неме көрүнөт го? Көрбөгөндү ошонундан көрүп жүрбөйлү?

– Асыл уйларың колду эле карап, оңчулуктуу басып оттогонду да жакшы билбеген неме окшобойбу? Анын үстүнө чөп, саманга ыраазы болбостон, ар кандай чыктуу, ширелүү тоюттарды талап кыла бере турган сыяктанат го?! Аныңдын ошондой тоютуна түтө алар бекенбиз?

– Бардыгын эле өзүңчө машина-тракторго арта коюп, жүктөй коюп жатасың? Аларыңа да акы, акча төлөш керек эмеспи?

– Мында жалгыз эле өз башың келгендей болдуң эле! Айткандарыңа караганда, артынып келгендериң абдан көп окшойт го? Баса, – деп Амантур аке курулай күлүмүш болуп, – жанагы жүгөрү деген эменди оозуң менен толо кылып жибердиң! Аныңды биздин малыбыз эмес, кишилерибиз да көрө элек! Жайыңа коё берсе, малга «беш бармак» бергени жүргөн эме окшойсунбу?!

Капталга түртүшүп, колхозчулар күбүр-шыбыр сөздөрдү сүйлөп, дүүлүгүштү.

– Биздин аксакал оңой киши эмес... – деди Жолбунов, ар кимдерге жагалдана карап.

– Ал бирдемени билбесе, ушунча жыл председатель болуп жүрөр беле! – деген үнгө аралаша Итикенин кыткылыктаган күлкүсү чыкты. Ар кимдер өз ара сүйлөшө баштады.

– Жаңы зоотехник мындагы шартты эске албай өтө кетип койду.

– «Мында өз башың эле келгендей болдуң эле. Айтууңа караганда артынып ала келгендериң абдан көп көрүнөт го?» деген сөз, оңой эле сөз болгон жок!

– Абдан катуу сөз. Катуу айтып койду!

– Жигитти сойду. Жөн эле союп таштады.

– «Асыл койлоруңдун кызыл эт туулган козуларын бешикке бөлөйбүзбү» дегенин кара!

– Бир сапарында зоотехникти камандай чалып таштады. Башкасын билбейм! .

– Тынчтангыла! Кандай жооп айтар экен, угалы!

Колхозчулардын бир канчасы жогоркудай сөздөрдү айтып, дуулдашты. Ушуну менен Акбардын жаагы жап болду го деген ишенич Амантурда күчтүү.

– Тянь-Шанда да азыктуулугу жогору, асыл тукум мал чарба өнүктүрүүнүн бардык өбөлгөлөрү бар – деди, Акбар салмактуу туруп. – Мал чарбанын азыктуулугун жогоруталуу Акбардын гана жеке пикири боюнча эмес, партиябыздын, өкмөтүбүздүн чечими боюнча көтөрүлүп жатат. Айрым жолдоштор ойлогондой Акбар бул колхозго артыкбаш сөздөрдүн «артынчагы» менен келгени жок. Партиябыздын чечимдерин ишке ашыруучулардын бири болуш үчүн келди. Жолдоштор, ошону түшүнүүлөрү тийиш! – дегенде, Амантур жана аны ээрчий калгандар шалдая түштү.

– Бир кездерде, «Тянь-шандыктар там үйгө жашай албайт, алар боз туурдук кийиз үйдө гана жашашы керек» деп өкүргөндөр да болгон. Ал өңдүү артта калган катмарлардын сөзүн, ээрчибейбиз, – деди да Акбар ордуна кайта отурду.

Колхозчулар кайта дуулдашты:

– Баса, зоотехник партиябыздын чечимин айтпадыбы?

– Колхоздун, колхозчулардын мүдөөсүн, ооба, как ошону айтпадыбы? Ал үчүн асыла кете турган Амантурдун кандай жөнү бар эле?

– Амантур партиябыздын токтомуна каршы келе турган сөздөрдү айтты. Ошонусун бетине басып, мизин кайтарып коюш керек эле!

– Билген кишиге зоотехниктин айткандары жетишерлик эле болду. Аз айтты. Бирок, өлчөөсүн түшүрө айтып койду...

Курмандын жарыш сөзгө чыга келиши, өз ара дуу-дуу сөздөрдүн тыйыла калышына аралжы болду.

– Биздин колхоздун кой чарбасы өлкөбүзгө ар жылы 128 тонна жүн берип, 6, 5 миллион сом киреше алып турушу керек!

Курман сөздү ошондон баштады.

– Ой, жигит! Деги, эс-акылың ордундабы? Эмне айтып отурасың? – деген үн чыкты. Ал Итикенин үнү эле.

Курман кебелбестен жанагы сөзүн кайталады.

– Өтө эле март кетти го, жигит! 6, 5 миллион сом акчаны кой чарбасы кайдан, кантип алып келе коёт. Оозуңду обу жок көптүрбөй, эң оболу ошону айтчы?! – деп үнүн көтөрүңкү чыгарды да, Итике итирендеп ордуна тура калды.

– Коюбуз 32 миңге жетти! – деди Курман. – Анын ар биринен 4 килограммдан уяң жүн кыркып алсак – 128 тонна. Анын ар бир kilosу 51 сомдон акчаны ала беребиз. Ошондо, колхозубуз кой чарбасынан 6,5 миллион сом акча киреше алат!

– Мунусу да «Оозу менен орок оруп, тили менен машак терүүгө» машыгып келаткан турбайбы! – деп Амантур күңкүлдөдү.

– Бир коюңуз бир жылда 4 килодон жүн бере коё алар бекен?! – деп Итике сөзгө дагы кыпчыла калды.

– Асылдандырсаң, анан бардыгын семиз баксаң, 4 килодон бере алат. Семиз койлордун жүнү да семиз болот! – деди Курман кебелбестен.

– Семиз койлордун жүнү да семиз болот дегени, сөз деле болбой калды, – деп Жолбунов курулай күлгөн болду.

– Аа, кокуй! Мунусу да эчак эле ээлигип алган турбайбы! – деп Итике санын чаап, кейиген кишисинди.

Курман тиги экөөнө көңүл бөлбөстөн сүйлөй берди.

– Маселен, семиз жерге чыккан эгин кубаттуу, дандуу, түшүмдүү болгон сыяктуу, асыл тукум семиз койлордун жүнү да калың, узун жана тартымдуу да болот. Арыктап калган жерге өсүмдүк жакшы чыкпаган сыяктуу, арык койлорго да жүн жакшылыктуу чыкпайт. Тартымы да, салмагы да жок болот.

– Жүйөлү сөз экен. Айта бер! – дешти колхозчулар.

– Койлорубуздун тукуму көп эле жакшы болуп калмак экен. Кай бир койчулар «Кысыр калбаса болду» дешип, кылчык жүндүү жана кортук кочкорлорду кошо коюп, койлорубуздун төлүн да, жүнүн да, түрүн да бузуп жүрүптүр. Жакшы койлорду тандап, аларга уяң жүндүү кочкорлорду кошуп, төлдү эми эки, үч айландырсаң эле болду. Ар жагында аны жакшылап багып, жүнүн кыркып ала берүү жумушу калат! Ошондо биз мамлекетибизге ар жылы 60 миң сонун костюмдук жүн берип турган болобуз! – деп Курман токтоло калды.

– 60 миң сонун костюмду кантип, кандайча бере коёт экенсиз! – деп Итике сөзгө дагы кыпчылды.

Курман колундагы кагазына тиктеп алды да – Минтип, мындай кылып беребиз! – деп Итике тарапты жай гана карап койду. – 128 тонна уяң жүндөн 182 миң метр бастон токулат. Анын ар бир үч метринен бирден костюм тигилгенде – 60 миң костюм болот, жолдош Итике! Биздин колхоздун кой чарбачылары ар жылы советтик 60 миң адамга сонун костюм кийгизип турса, мындан ардактуу, мындан асыл кандай иш болот?!

– Уяң жүндүн канчасынан бир метр бастон токулат? – деген суроолу үн чыкты.

– 7 жүз граммынан! – деди Курман.

– Андай болгондо, асыл коюндун асылдыгы сөзсүз, чын экен! Ал эми коюбуз 32 миң болуптур, тоют менен камсыз кыла алабызбы?

– Тянь-Шандын азыркы шартында жалаң колдон тоют берип кой өстүрүш оңой иш эмес! – деп Курман мукактана түштү да: – Өстүрөбүз, өнүгөт! – деп жаагын алаканы менен жай гана сылап койду, «өнүгөт!» деген сөзүн экинчи кайталады.

– Кандайча, кантип өнүгөт, ошону айтып бербейсиңерби! – дешти ар кимиси.

– Тянь-Шандын шартында жылдын алты айы кыш! – деди Курман. – Алты айыбыз 30 дан 180 күн болсун.

Азыркы күндө 32 миң коюбуз бар. Аларга колдон бергенде, анын ар бири 2 килограммдан чөп жесе, бир күндө 64 тонна чөптү ташып, аны тартып, тартиби менен жедириш үчүн канча күч керек? Өзүңөр ойлоп көргүлөчү!

– Ошондуктан эмне иштешибиз керек? – дешти.

– Эмне иштөөнү жолдош Акбар айтып бербедиби, ошолорду иштетиш керек! Тоюткоруна биринчи кезекте саан уйларды багып, – сүтүн, андан кийин күч унааларын багып, – күчүн алыш керек. Жайытка жарабай калгандарын иргеп алып, кыш күндөрүндө ошолорду колго багыш керек. Ошентип, топтолгон тоютка жараша колго багыла турган малды бөлүп алып, калгандарын жайы-кышы жайытка бага беребиз!

– Унчукпай жүрө берип, бул жигит барлыгын эсепке алып койгон турбайбы? – дешти колхозчулар.

– Анын унчукпай жүрүшүндө кеп бар экен...

– Зоотехник Акбар аны алыска чуркай турган кылып табына келтирип келаткан окшобойбу?

Курмандан кийин Ачейке карыя сүйлөдү.

– Тоют бригадасына жайыттарды тартипке келтирүү жана кеңитүү милдети да жүктөлсүн. Жайыттарда ат кулак, бурма кара жана ошол өңдөнгөн пайдасыз бодо куурайлар эң көп. Анын ар бир түбү канчалык жерди ээлеп алып, пайдалуу чөптөрдү чыгарбай коёт. Жайыттарыбыз ошондой куурайлардан тазаланышы керек. «Ортоктун адырын өзүңөр билесиңер, көп жер! Жазгы төлдөтүү, күзүндө кой кыркуу ошол жерде өтөт. Анын төө куйругун актап, пайдалуу чөптөрдүн уругун себиш керек. Андай болгондо «Орток» жайыты эки эсе кеңийт. Төө куйрук койлордун жүнүн тарап, коромжу кылып жүрөт, андан да кутулабыз. «Чоң беттин» бадалдарын кыркып тазаласа андан чөп чаап алууга да болот. Кышкы жайыттарды жазга жакын көчө качып келип жүрөбүз. Жаздоого болобу, – ошого байкоо жүргүзүш керек! – деди да, Ачейке карыя Амантурга карады.

– Асыл мал жөнүндө сөз болсо эле, ар качан төбө чачың тик тура калат! Асыл мал, эмне, сенин чачыңа, кирпичиге асылып жатабы? Акбар баятадан бери эмнелерди айтты! Укканың жокпу? Угуп отурган болсоң жанагы сөздөрдү уялбай кантип айттың? Кекээри жок, кер какшыгы жок сүйлөөгө болбойбу? Кежең-кежең эткен болосуң! Жалаң кертартмалуу кептерди айтасың! «Жыгылган оогонго күлөт!» Жыгылып жатканын билбестен, жөндүү сөз айткан кишини какшыктаган болуп коёт! Кичине уялсаң болбойбу? – деп карыя чамына, катуулап кетти да, кайта колхозчуларга бурулду.

– Агайындар! Баса, ырас эмеспи! Малды айдап жүрүш үчүн гана өстүрбөйт. Пайдасын, үзүрүн көрүш үчүн өстүрөт. Быйыл ар бир уюбуз орто эсеп менен 3 жүз килограммдан сүт берген экен. Ошондой дедиң го, жолдош Акбар!

– Туура, ошондой дедим!

– Андай болгондо, 100 уюбуз асыл тукум 6 уйдун гана сүтүн берет экен! Көрдүңүзбү? Санын сапатына айкалыштыра өнүктүрүү жөнүндө Акбардын айткандары абдан туура!

– Күлө турган иш, агайындар! – деп Ачейке карыя колхозчуларга карады. – Уяң жүндүү бир кой жыл сайын колхозго 204 сом киреше бергенде, кылчык жүндүү бир кой 22 сом киреше берет экен. «32 миң коюбуз бар» деп ооз көптүрө айтканыбыз менен, анын кирешеси асыл тукум – 4500 койго туура келет экен. Майдалап айтканда, – кылчак жүндүү 100 койдун жүндөн бере турган кирешесин, уяң жүндүү 20 гана кой бере алат экен! Сөз эмне жөнүндө болуп жатканын түшүнүп жатасыңбы, Амантурум? Киреше жөнүндө болуп жатат! Киреше жөнүндө!

– Түшүнбөгөндөй эмнеси бар экен? – деп Амантур үрпөйүп койду.

– Түшүнсөң эле болду, Амантурум! Ылайым аман эле бол! Бирок, сенин бүгүнкү туураланышың, кежеңдеп кер какшыкты жаадырышың оңчулуктуу окуя эмес! Менин

оюмча, колхозчулар сенин кертартма кесирдүү сөздөрүңдөн кортунду чыгарууга тийиш! Сен оңбой турган сөздөрдү айттың! – деп Ачейке карыя ордуна отурду.

– Сакалдуу башы менен башкарма акеме эмне болду! Оозу, мурду кыйшайбастан, бала айтпай турган сөздөрдү айтып туураланды! – деп сөз кезеги келгенде ферма башчысы Сулай чыга келди. – Акем жаңылыштыгын мойнуна алууга тийиш, эгерде мойнуна албай турган болсо, айтар сөзүм башка! – деди да, уй маселесине өттү.

– Колхозубуздун кары-жашы төрт көзүңөр түгөл ушул жерде турасыңар! Чындыгын айтайын: уй байкушту өтө эле шумшүк кылдыңар. Уйга кошуп мени да шумүрөйтүп келе жатасыңар! – деди эле, колхозчулар күлүп жибершти.

– Уйларыбыз кандайча шумшүк болду? Уйга кошулуп, өзүң кандайча шумүрөйдүң, ошону айтып берчи Сулай балам, колхозчулар угушсун! – деди президиумда отурган Ачейке карыя.

– Уйларыбызга кыш күндөрүндө самандан башка эч-теме бербейбиз. Көтөрүм болуп кыштан зорго чыгат. Бул уйлардын шумшүк болгону эмеспи?! – деп Сулай сөзүн уланта баштаганда, Амантур аке туурадан чыгып, – Келин балам, анчалык калп айтпа! Кийинки жылдарда, уйларга бир маал болсо да чөп бере коюп жүрөбүз го! – деди.

– Чириген, башка малдар карабай койгон чөптөрдөн, аттардан калган шакелдерден түшкүсүн бир маал уйларга жыттата коюп жүрөбүз. Ал айтканыңыз ырас, аке! Чөптүн чириги менен аттардан арткан шакелге күнү калган уй шумшүк болбогондо, ким шумшүк болду? Ойлоп көрүңүзчү!

Колхозчулар дагы дуу күлүштү. Амантур унчуга албады. Сулай сөзүн жөнөтө берди.

– Чөптүн чириги менен, аттардан артып калган шакелдер да, уйларыбыздын бардыгына бирдей жетип турбайт. Жайылып оттоого жарабай, өлүмтүгүн артып жатып калгандарына гана жетет. Жайылып оттого жарагандарынын

бардыгы кышкы жайыттын кыска чыккан чөптөрүн термелеп, ошол жакта жүрөт. Жазга чейин көтөрүм арык болот. Кайсы күн канчасы өлүп калар экен деп, анан ичкен чайы да Сулайдын тамагынан өтпөй калат. Бкшыыйп турган арык уйлар Сулайдын түшүнө да кирип, жөн уктатпайт. Кыштан кыйналып чыккан уйлар жай капортосуна чейин жарытып сүт да бере албайт. Ошончолук уйдун сүтүнүн баарын мен ичип алгансып, чогулуп алып жемелегениңер мен болуп каламын. Мени жемелегенде эмне, уюңар ийип кетеби? Жыл бою тынбай жемелесеңер да менден сүт чыкпайт. Сүт боло турган тоюттарды кенен даярдап берсеңер гана сүт аласыңар. Уктуңарбы, жолдоштор? – деп Сулай чымыркана сүйлөй берди.

– Угуп жатабыз. Жакшылап айтып, арманыңдан арылып ал! – деди кимисидир бирөө.

– Мен өз арманымды эмес, уйлардын арманын айтып жатамын. Арманы арылсын десеңер чыктуу, ширелүү тоюттарды арбын камдап бергиле! – дегенде, колхозчулар дуулдата кол чабышты. Жарыш сөзгө жазылгандар көп болгондуктан жыйналыштын акыры башка күнгө калды.

4

Кеч күүгүм. Кар кымкарлап жаап турат. Жалгыз караан өзүнчө кыңылдап ырдап орто көчөдө келе жатты. Бер жакта турган жалгыз караан – оо, сен кимсиң? – деди.

– Мен, Шекер!

– Кайда барасың?

– Окуу үйүнө! Өзүңүз кимсиз?

– Мен Мыскал апаңмын, – деп таягын бир колу менен таянып, мекчее басып жакындады.

– Мен эле, Мыскал апаң, ырас болбодубу! Тиги Азимдин келинчеги толготуп жаткан көрүнөт. Аны төрөт үйү дейби, ошого алып барганы жүрүшсө керек. Анда алып барганда эмне болот эле! Айылдагылардын көбүн эле өзүм ушул ко-

лум менен төрөтүп жүрчүмүн. Менин колум жеңил, эмсек эмеспи! Өзүм эле төрөтүп берейин дедим эле. Жол таап баса албай турдум эле, ырас болбодубу, – деп дагы бирдемелерди кобурады. Бөкчөндөп, Шекерди ээрчип алды.

Бир аз жерге басып жолдун таманын таанып алгандан кийин, – бойго жеткен кыз түн ичинде эрбеңдеп жалгыз жүрөбү? – деп Шекердин жалгыз келе жатканына наалып, өңгөчүн тартып, улутунду.

– Түн ичинде жалгыз жүрсө эмне экен, апа!

– Билбейсиңби? Бейбаш бирөөнө учурап калсаң кантесиң?

– Бейбаштар силердин заманда болгон. Азыр алар жок. Кокусунан учурай калганы болсо, биз өзүбүздү андайлардан коргоп алууну билебиз! – деп кемпирди колтуктады.

– Ооба, ошентсеңер, койбойсуңар, кыйын эмессинерби! – деп чокчондоп, бир аз баскандан кийин, – кыздарды көрсө жигиттин баары имерчиктеп калат. Арбап алдашат. Аны силер билбейсиңер, – деди, таягын такылдата таянып.

– Карыя адамдын андай сөздөргө аралашканы дурус болбойт. Мына Азимиңиздин үйүнө келдиңиз! – деди, кемпирди узатып коюп, Шекер окуу үйүнө барды.

Активдердин баш-аягы чогулуп калган экен, Акбар бир нече барак кагазды бетине кармап, олтургандарга угуза окуп чыкты.

– Райкомдо ушундай арыз түшүптүр. Бул жерде райкомдун өкүлү да олтурат. Бул арыз жөңүндө ар ким өз пикирин айтышы керек! – деп Акбар ордуна отурду.

– Кара кагазга карандаш менен катмарлап жазылышына караганда, бир канча мекемелерге таралган, алды Москвага чейин кеткен арыз болушу керек, кыязы ошондой го! – деди, ар жакта отурган Сары.

Кыйлага чейин активдердин бир да бирөө үн чыгарбады. Баштарын жерге салып олтура беришти.

Көптөн кийин, – мага сөз бериңиз! – деди да, сөз кезегин алып Жолбунов сүйлөдү. Ал ичип алып кызуу келген экен.

– Ким тарабынан жазылган болсо да, тоголок арыз экендигине карабастан, чындыгы бар арыз экен. Чынды-чын деп, анын чындыгын качан болсо да айтууга тийишпиз. Полевод Малабек, ферма башчысы Курман, Сулай кыскасы башкаруучулардын көпчүлүгү Амантур аксакалдын тууган-уруктары. Эч болбогондо ферма башчыларына башкалардан коюш керек. Мен түзүн түз, туурасын туура айтамын. Мен калыс адаммын, калыстыгымдан жаңылууга тийиш эмесмин. Эмне, Итике ферма башчылыгына жарай албайт бекен? – деп Жолбунов ойго, тоого урунду.

Активдер айтарын айтып бүткөндөн кийин, – ошондой дегиле, жолдоштор! – деп Акбар ордуна турганда, «Ал сөздү менден баштайт эмеспи» деген пикир Амантурду кыйшалактата баштады. Мурутун сылаймын деп уйпалап, башын жерге салды.

– Түшүнүштүк го дейм, жолдоштор! – деди Акбар, сүйлөп бүтүп.

– Жок, мен түшүнбөдүм! – деп Жолбунов ордуна тура калды.

– Эмнени түшүнбөй калдыңыз?

– Уруучулуктун бар экендиги чын. Башкаруу ишиндегилердин көпчүлүгү «Байток» – тиги аксакалдын уруусунан.

– Сиздин оюңузча, ошондой болгондон кийин эмне иштеш керек?

– Башкалардан да башкаруу ишинде иштеши керек эмеспи? – деди Жолбунов.

– Башкаруу ишин ар бир урууга бөлүштүрөлү дейсизби?

Жолбунов мукактанып, эчтеме дей албай алдастап калды.

– Жолбунов келжиреп отурат, – деди койчу Садыр.

– Сиз байкап сүйлөңүз, маданиятсыздыктын кордоо сөзүн мага сүйлөбөңүз! – деп Жолбунов Садырга жулунду.

– Жолдош Жолбунов! Саясий наадандык маданияттуулукка жатабы? – деди Садыр.

– Кандайча саясий наадандык? Мен как эле саясаттын өзүн айтып жатпаймбы? – деп Жолбунов Садырга карай олунду.

– Ырас, сиз эле уруучул саясатты, аны козутуп, колдогон саясатты айтып жатасыз, – деди Садыр.

– Сиз мени көп алдында кордобоңуз! Мен сизди сотко беремин. – Жолбунов дагы атырылды.

– Чындыкты айткан адамды сотко берсеңиз, аны өзүңүз билиңиз! Күн тартибинде турган коомдук иш тууралуу сүйлөшөлү, – деп Акбар Жолбуновду тыйып койду.

– Кимде-ким колхоздук мүдөөнү көзүнө илбей, уруу таламын козутуп-козгойт экен, ал колхоздук турмуштун көрүнөө душманы болот, – деп Акбар сөздү жыйынтыктоого бет алды эле, Жолбунов башын чайкап, – жолдош парторг, сиз жаңылышып жатасыз! – деди.

– Уруу таламын талашуу, аздап болсо да аны колдоого аракет кылуу, кичине болсо да ага жеңилдик берүү – уруучулукту күчөтөт. Аны адатка киргизип жиберет. Өнүгүп кетишине жол ачат. «Уруу» деген сөздүн өзүн да оозго алуунун кереги жок!

– Сиз, жаңылышып жатасыз, жолдош парторг. Эмне! Бир колхозду Амантурдун айланасында жүргөндөр эле башкаарсын дейсизби? Бул саясий жаңылыштык – деп, Акбардын сөзүн жула качты.

– Жолбунов жолдош, «жолбун саясатыңызды» чындык катарында бизге таңуулай бербейсиз! Сиз жолбун саясаттын өкүлү болсоңуз, биз чындыктын, коммунисттик саясаттын адамдарыбыз. Колхозду уруулардын өкүлдөрү башкарбайт, колхозчулардын жалпы чогулушу башкарат. Башкаруу ишине жалпы чогулуш кимди шайлап койсо, ошол адам иштөөгө тийиш. Ал адамдын кайсы уруудан экендигин териштирип отурбайбыз. Иштей билген адамдардан ишти талашпайбыз. Иштей албайт экен, кайсы уруудан экендигине карабастан, колунуздан келген ишке бара кой дейбиз. Биздин эрежебиз ушундай. Муну түшүнүүгө тийишсиз!»

«Тоголок» арыз жөнүндө кандай чечимге келебиз! – деп Акбар олтургандарга кайрылды.

– Менин сунушум бар! – деп Садыр койчу сөз кезегин алды.

– «Тоголок» арыз уруучул ушакчыныкы болгондуктан, тытылып ташталсын!

– Туура айтат, ошентиш керек, – дешти чогулгандар.

– Мен макул эмесмин. Жаңылышасыздар, жолдоштор! – деп Жолбунов ордунан дагы ыргып турду.

– Макул болбосоң уруучул болуп кала бер! – деди койчу Садыр.

Жөнү жок акыйлаша берүүнүн зарылдыгы болбой тургандыгын айтып, Акбар тигилерди тартипке чакырды да, жыйналышты жапты.

– Итике келгенден бери, «Тоголок» арыз көбөйүп баратат го? – деди тарап кетип бараткандардын бири.

– Аны жээликтирип жүргөн Жолбунов эмеспи! Баары бир. Ал фермалыкка жете да албайт. Жеткен күндө жарай да албайт – деди анын жанында бирге бараткан бирөө.

5

Ачейке карыя, Шекер, Зубайда үчөөнүн аз күндүк аракеттеринин натыйжасы көрүнө баштады. Бүгүн бул айланадагы бош кишилердин көпчүлүгү клубга, анын ко-роосуна чогулду. Тигине, бир канчасы жарданып «ордо» атышкан уландарга маашыр. Ар жакта бир топ абышка «тогуз коргоолго» киришкен. Газета, китеп окуп, дойбу, шахмат ойноп, өздөрүнчө олтургандар да бар. Полевод, бригадир, звеновойлор окуу үйүндө окууларын өткөрүп жатат. Амантур баятан бери кампанын эшигинде Акмат, Жолбуновдор менен аңгемелешүүдө. Итике тигилерге кошулбай бер жакта обочолоп өзүнчө жалгыз турат.

Оюн-тамаша кызыгандан кызый берди. Кеч жакындаган сайын ордочулардын кыйкырыктары катуулап чыкты.

Адегиче аба козголуп асман түнөрдү. Ошол учурда Амантур, Акмат, Жолбуновдордун өз ара аңгемелеринин акыры чатакка айланды.

– Ушул экөөңө ишенип жүргөн мен өзүм акмак экенимин! – деп Амантур оолуккан бойдон ордуна турду да чылбырынан кармап олтурган атына минди. Жолбунов анын чылбырына жармашып, – чочулабай эле коюңуз! Андан чоңунун эсебин табууга да болот – деп Амантурду чылбырдан алды.

– Сабыр кылыңыз, үй жакка барып чай ичели! Ал иш үчүн убайым тартпаңыз! Мен сизди кылайтып сөзгө калтырбайм! Үйгө «баягыдан» бирди алдырып койдум эле. Эч болбогондо ошондон бир кылт этип, анан кетиңиз! – деп жойпуланды. Бирок, Амантурдун жаны катуу кейип калса керек, такыр болбоду. Акырында чылбырын жулуп алып, – ушул силерге ишенип жүргөн мага убал жок, – деп атын моюнга бир салып, конторду көздөй жөнөдү. Амантур кетер замат, Итике берки экөөнө барып, Жолбуновдун үйүнө кошо кетти.

Амантур түздөн түз эле окуу үйүнө, анда отурган Акбардын үстүнө келди. – Бөйдө күйүп кетпейин, – деди саруулап. – Ушунчамда бошоттуруп кой! Мен союлган окшойм... Мени союшуптур! Райондогулар сенин сөзүңдү угат. Колхоздун көчөсүн шыпырсам да эл ичинде жүрөйүн! – деп Акбарга зарыла карады. Өңү түктөйүп, жогорку сөздөрүн кайталай берди. Анан ал, жакында эле өзү теңинбей жүргөн кишиге арыз айтып мүнкүрөп отургандыгын сизди. «Бел алдырып, колуна түшүп берген турбаймынбы» деп кайта намыздана келип, ого бетер ызаланды.

Быйыл кыш эрте түшүп, кар калың жаады. Суугу да абдан күчтүү болуп, адегенде эле катуу кармады. Кышкы жайыттардагы малдарды марттын жыйырмасынан ары калтырганда, төлдөн тутам тутпай калуу коркунучу көрүнөөдө турат. «Чилде» чыккандан бери анда бороон-шамал болуп, мал кысылып калды деген кабар аркы беттен

күндө келип жатат. Апыл-тапыл көчүрүп келе калууга да болор эле. Бирок, мындагы кардын чети алиге оюла элек. Бардык мал колду карап калса, колдо турган тоют бир жумага да жетер эмес. Күндүн тейи бузулуп, жут коркунучу жакындай берди.

– Мал чарбасы боюнча абалыбыз кыйындап баратат го? – деди Акбар.

– Сенин малың эмес, өз жанымдын айласын таба албай олтурам! – деп Амантур чынын айтты.

– Иш жалгыз эле сиздин жаныңыздын айласында калса, аны эптеп табарбыз – деди да, Акбар өз пикирин өзүнчө эле айта берди.

– Ашуунун түбүнө келип конгондо, малчылар тамак бышырып ичүүгө жарай албай калат. Отун, ысык тамак уюштуруу керек. Эртеси, алардын асты ашууну ашып берки бетке түшөт. Ошондо берки бетте эмнелер болушу керек? Чаалыгып келген адамдарга ысык тамак, көңүлдөрүн көтөрүүгө ырчы, комузчу, кыякчылар жана малды чубатып капчыгайдын оозуна чыгарып туруучу кишилердин болушу керек. Жакага келгенде ким кайсы конушка конот, аны да ушул баштан дайындап, конуштарды күрөп, кургатып жана отун, сууларын да белендеп коюшубуз керек. Көчкү көчүрүү жана күрөктөп күрөө жолдору менен малдарды тоюндурууну уюштурушубуз керек. Ушул жумуштарга жалпы колхозчуларды, алды менен коммунист, комсомолецтерди тегиз көтөрүүгө жетишүүбүз керек, кандай дейсиз?

– Малды да, анын малчыларын да комуз, кыяктын күүсү, ырчылардын обону алдында айдап жүрүп отуруп, ашууну ашырып алдың! Жака-түзгө жайгаштырып да койдуң. Эми, ким эмнени иштейт, ошолорун тактап алсаң, башкалары бүттү го, – деди Амантур, какшыгын аралаштыра сүйлөп.

Мал көчүрүү маселеси партиялык жана комсомолдук чогулуштарда иштелип чыкты. Андан кийин колхозчу-

лардын жалпы чогулушуна коюлду. Ал абалды баяндап, сөзүнүн акырында – кыйынчылыктуу кыштан, жутумчулуктуу жуттан мал чарбасын ажыратып алып калууга бардык күчтү, бардык мүмкүнчүлүктү жумшайлы, туугандар! Кышы кыйын жылдын жазы да жаман болот! – деп, Акбар ордуна отурду.

Жарыш сөзгө чыккан колхозчулар баштапкы партиялык уюмдун белгиленген чараларын жактап сүйлөштү:

– Орулбай калган камыш, шоошактарды да оруп пайдаланууну уюштуруу керек!

– Эски самандарды сууга жууп, анан туздап берсе да мал жей берет!

– Майда бадалдарды оруп, малга жедирүүнүн зыяны болбойт.

– Көчкү көчүргөн жерди ошол эле күнү пайдаланып калбаса болбойт. Кечке калса, муз болуп катып, чөп бербейт...

– «Бакылдаган текени,
Суу кечкенде көрөрбүз.
Шакылдаган келинди,
Эл көчкөндө көрөрбүз!» –

дегендей, кимдин-ким экендиги жана кайсы малчынын кандай адам экендиги ушул кышта көрүнгөнү турат – деди Акжүрөк ата. Кары дебей, жаш дебей, аял дебей, эркек дебей бардыгыбыз түп көтөрө мал чарбасын кыргыздан аман алып калыш үчүн тикебизден тик турушубуз керек. Арык-торук койлордон мага 15-20 койду бөлүп бергиле. Ошол койлорду «жутка» алдырып жиберсем, деле менин өлгөнүм экен, тобокел! Өзүмдүн малыма деген чөп чарлар бар. Алар жетпей баратса, арпадан шак тарттырып, ботко кайнатып жедирермин! – деп Акжүрөк ата, колхозчуларга кайрылды да, сакалын сылап, ордуна барып отурду.

– Он беш-жыйырма арык койду Акжүрөкчө багып бере албасак, кудай ала койсун! – деген кайраттуу үндөр көтөрүлө берди. Чогулуштун акыры, ошондой демилгелүү сөздөр менен бүттү.

Кечки кызыл күүгүм, эшикти чертип Жолбунов абдан адептүү кирди. Бирок, атанын үйүндө отургандардын бардыгы – Амантур, Сары, Курман, Сулай аны көздөрүнүн кыйыгы менен карады. Ал тыш кийимин чечип босогого илди да, – Жолдош Акбарда аз гана ишим бар эле. Сыртка мал көчүрүшүп келүүгө кеткени жатат деген кабар угуп, шашып калдым – деп, кымынып-кысынып ийменгенсиди. Асылбек: – Отуруңуз! – деп орун көргөзгөндө гана отурду. Анын келишин сүйбөй, ата кабагын салып аркы үйгө чыгып кетти. Амантур сыртын салып Жолбуновго караган да жок.

– Малды ашуудан ашырып алып келүү жооптуу да, кыйынчылыктуу да, анын үстүнө опурталдуу да иш. Ашууда этият боло көргүлө! Өзүңөргө да жакшы карай көргүлө! Кийимди жылуулап, азыкты арбын алгыла! Аттардын жакшысын мингиле! – деп Жолбунов акыл айтууга киришти. Бирок, анын сөзүнө эч ким ыклас койбогондугун байкап, – Кечиресиз, жолдош парторг! Жалгыздап айта турган бир ооз сөзүм бар эле! – деп Акбарга карады. Акбар аны өзү жатып жүрүүчү бөлмөгө алып кирди.

– Кечиресиз, жолдош парторг, – деди жайланышып орундукка отуруп, – келгениңизде «өрүлүктөй» албадым. Колумда деле бар эле. Оюмда да болду, көңүл улап коюш! Бирок, өзүңүз менден бой качырдыңыз. Ошондуктан батына албай жүрдүм. Сый жүргөнүбүз, сыйлаша жүргөнүбүз жаман болбос! – деп жайгаруу сөздөрдү айта берди.

– Бирөөнүн үйүнө жатып-туруп жүрөсүз. «Колунда талканы бар бала сүйгүнчүктүү» деген эмеспи! Эртең бир центнер ун, анан май-сай да, жана бир кой да жеткиртип койсомбу дейм, эгер каршылык этпей турган болсоңуз! – деп Акбарды асты үстүнө түшө баштады.

– Кийинки күндөрдө Амантур аксакал өзү да катуу капа болуп Акмат экөөбүздү да абдан капа кылып жү-

рөт – деп жалтаңдады. Ачыгын айта албай тайсалдай сүйлөдү.

– Аксакал эмнеге капа болуп жүрөт?

– Майда-барат эле бирдеме! Күзүндө кырман убагында Акмат экөөбүз кампага эгинди көбүрөөк киргизип, азайтып көрсөтүп койдук эле. Аны биз өзүбүз үчүн эмес, өзүң өңдүүлөргө жана умунган-умсунгандар да бар эмеспи! Ошолор үчүн деп ошенткенбиз. Өзүңүз билесиз, каркылдап учкан карга да колхоздон үмүт кылып жүрбөйбү? – деп, курулай каткырып күлүп калды.

– Андан башка айта турган дагы кандай сөзүңүз бар? – деди Акбар.

– Айтайын дегеним ошол эле! Амантур аксакалды тыйып койсоңуз! Ал буудайды барылап, сиз, Амантур болуп ылайыгына карата бирдеме кылбайбызбы?!

– Аны текшерүүнүн жыйынтыгына карата сүйлөшөүбүз! Жанагы, берки айткандарыңызды жөн эле коюңуз, андай кылууга болбойт – деди Акбар. Ал ачууланганы да, жаман-жакшы эчтеме да айтканы жок.

Тышкы үйгө чыгып, – атайы айтайын деп келген эки ооз сөзүм бар эле, аны айттым. Эми мага уруксат этесиздер! – деп Жолбунов кете берди.

Жолбунов үйүнө барса, кампачы Акмат аялы менен жана Итике отуруптур. Тыш кийимин чечип катарга отурду. Казанда эт бышып, ичкилик-жегилик тегерек столдо белен болуп турган экен. Уй мүйүз тартып «алың-алың» башталган кезде, Зубайда кирип келди. Ал кепке-сөзгө келбестен эле, – мында эмне иш бүткөрүүгө жүрөсүң, жүр үйгө! – деп Итикени кекете сүйлөдү.

– Тамак ичип кетсин, – өзүңүз да отуруп тамак ичиниз! – деп Жолбунов алпейим тартып чебеленди. Тура калып пальтосун чечиндирмекчи болду эле – ракмат, убара болбоңуз! Эгерде, азыр кетпейт экенсиң, экинчи үйүң жакка басып баруучу болбо! – деди да, Зубайда чыгып кетти. Итике кебелбей отура берди.

– Ушундай катынга кор болгон кайран киши – деп, Жолбунов Итикени аяган киши болду. Отуруп иче беришти, жей беришти. Экини удаа көтөргөндөн кийин Жолбунов «бул дүнүйө шекерсиң» деп ырдоого кирди эле, «Шекер кыздан үмүтү үзүлө элек турбайбы?» – деп аялы аны жаакка чуу дедирте тартып калды.

– Катындан таяк жегенден көрө өлгөнүм жакшы – деп Жолбунов аялына жулунду. Итике менен Акматтын аялы арага түшүп, арачалап калышты.

Үлпөттүн ыркы бузулбасын деген максат менен, тигил экөө Жолбуновдун аялын ортого алып, – кечирим сурап, аяк сунуп кой! – дешти. «Эстүү киши эстүүдөй болуу керек» дегенден кийин, аялы эстүүсүндү. Жолбуновго бир рюмканы сунуп кечирим сурады.

– Жакшы киши ушундай кечиримдүү, батырымдуу болот, – дешип, беркилер Жолбуновду да макташты.

Ошентип иче беришти, жей беришти. Ырдашты. Азыр эле ажырашып өмүрлөрүнүн акырына чейин көрүшпөй каларына көздөрү жетип тургансып, кучакташып ыйлашты. Кайта рюмкаларды толтуруп «сен ич, мен ич!» – болуп бирин-бири сыйлашты.

Акмат кабелтең да, көтөрүмдүү да киши көрүндү. Ал тигилердин ырына да, чырына да кошулбады. Бергенди кайтарбай шимирип коюп гана, тамактан батыра жеп отура берди. Бир аз эс алып, кайта туруп, кайсалап арак издей баштаганда гана, Жолбуновго карап, «аянбай ич! Балким акыркы ичишибиз болуп калар!» – деди. Ал, анын сөзүнө маани бербеди. Берүүгө шайы да жок эле. Бөтөлкөнү колуна алып:

«Мен өзүмдү сага бермек болгомун,

Түбөлүккө белек кылып эскерме» – деп оолжуп дагы ырдай баштады.

– Сен ошентесиң! Өзүңдү Шекерге белек кылып түбөлүккө бергенсиң... – деп, аялы чатакты кайтадан ыбатты. Тьюу бербей турган болгонун билгенден кийин, Акмат өз

аялын жетелеп чыгып кетти. Итике ичимдикке жеңилип калган экен, арага түшүүгө жарабады.

– Кеткиле, жоголгула! – деп Жолбуновдун аялы тигил экөөн тышка сүйрөп чыгарып таштады. Ичинен илинген эшикти сыртынан тарсылдата койгулай берип, тигил экөө калчылдап үшүгөндө эстерине келе баштады. Акыры жадаганда ээрчишип алып Зубайданы көздөй жөнөштү. Жолдо алар, мал көчүрүп келүүгө түн катып бараткан Акбар, Амантур, Сары, Курманды көрүштү.

– «Дүйнөнү сел алса, өрдөктө кайгы жок». Бул экөөнө суусун болсо гана болгону – деди Амантур, тигил экөөн жандай салып өтүп баратып.

Тигилер ээрчишкен бойдон барып, Зубайданын эшигин тарсылдатып көпкө турушту. Андан кийин Шекердин эшигин барып ургулашты. Андан жадагандан кийин Акмат кампачыныкын карай кетишти. Жол бою, – мен сени председатель кылам. Аган ишенип кой! Өзүбүз билебиз. Өзүбүз бийлейбиз, – деп, Жолбунов Итикени бирде сыга кучактап, бирде оозунан өөп, жыгылып-туруп жүрүп отурду.

Эртеси масы тарагандан кийин «Кенемте» колхозунан иче турган суусу түгөнгөндүгүнө Жолбуновдун көзү жетти. Итикени ээрчитип алып «Сельпого» бир нече жолу кирип чыкты. – Мени кечинде как ушул жерден күтүп ал. Бардыгы өз ордунда болот – деп, Итикенин колун кыса кармап, район жакка кетип бараткан бир машинага жармашты да, Жолбунов, көздөн кайым болду.

Итике отура берип өзүнчө оолукту. Барып Зубайдага айтпаганды айтты. Оозуна «ак ит кирип, кара ит чыкты». Акырында, – Мен сенден кечтим – деди да, басып кете берди.

Кечинде, өзүнчө бир машина менен кайта келип алдастап турган Жолбуновго барып, күн баткан кезде экөө Шекердин үйүн көздөй кетишти.

Комсомол уюмунун секретары Шекер, быйыл онунчу классты бүтүп, жогорку окуу жайларынын бирине кирүүнү эңсеп жүрсө да, энесин жалгыз таштап кете албай турган

болуп калды. Ал ошол күндөрдө ойлоно берип өзүнүн болочогун төмөнкүдөй болжолдогон: өнөр жайлары менен айыл чарбасында иштеген бир катар жөнөкөй эле советтик адамдардын күч эмгегинин табылгасы, өлкөбүзгө берери, – илимий адамдыкынан калышпай бара жатат. Күч эмгегиндеги алдыңкылардын бири болоюн – деген. Өзүнө теңтуш кыздарды да өндүрүшкө үгүттөй жүргөн. Ошол максатын, жана көчүп келе турган малдарды тосуп алууга комсомолецтердин барышын ойлоп, башын көтөрбөй отурду эле, энеси, – эч жериң оорубайбы, тегеренейин! Жүрөгү үшүп калган курган жан, карап отуруп санаам алда кайда кетти. Илгери кыз он бешке чыкканда эле «кара далы» атыгуучу, – деп үйрүлүп үстүнө түшө калды.

Шекер башын көтөрүп – Ырас, энеке! Он сегиз оңой эмес – деп тамашага шоотуп күлүмсүрөдү.

– Көзүмдүн тирүүсүндө, башыңа ак жоолук чалынганын көрсөм, ыраазы элем! Берекем, медедим, каралдым! – деп жалынып жалбара берди.

– Жесир аялдын жетим кызын ким алмак эле! – деп Шекер күлүмсүрөп, тамашага шоотуп энесинин эки колун кармап эркеленди.

– Байкең тирүү турганда! – деп, Ата Мекендик согушта өлгөн уулу жөнүндө айта бере турган сөздөрүн козгой баштады. Энесинин сөзүн чаргытыш үчүн Шекер – Энеке, ушул ийгиң такыр колундан түшпөйт! Ушул жип-шуу менен кайсынын жыртык-тешигин бүтөп жиберер экенсиз? – деди.

– О тегеренейин! Эки тиземди кучактап бекер отурсам, жарылып кетпейимби! Ыраматылык атаң «бекердин атасы өлүптүр» деп тим отура алчу эмес. Атаңды билбей калдың го, жаш калбадыңбы? Эч болбогондо байкең аман турса акар-чакар бир үйлүү киши болбойт беле? – деп көзүн сүрттү.

Энеси менен кызы ошентип отурганда Итикени ээрчитип Жолбунов кирди. – Келиңиздер! – дешип тура калышты.

Шекер колуна кармай жүргөн китепке ээрчий карап, – Карындаш, жакшысызбы? Колуңуздан китеп түшкөнүн көрбөйм, окуунун түбүнө жетмекчи болсоңуз керек! – деди Жолбунов.

Шекер китебин ар жакка коюп, унчукпай кайта басты.

– Асылганыңыз эле китеп окшобойбу? – деп Жолбунов дагы тийишти.

Сыртын салып, тырчыган мүнөз менен, – Ар ким сүйгөнүнө асыла берет турбайбы. Китеп окууну сүйүп калыпмын! – деди Шекер.

– Аял киши этегинен жалгаса болду да – деп Жолбунов төр жакка басып, Итикеге катар отурду.

– Иши кылып аял киши «төлдөп» төл берүүгө жараса болгону деңизчи? – деп жооп кайтарды да, Шекер оозгу үйгө чыгып, самовар коюуга киришти.

Чакырылыпбы же чакырылбастан өзүнчөбү, иши кылып үйүнө кирген адамга даам таттыруу кыргыздардын ата салты, адаты. Салт боюнча тигилерге даам таттыруу максаты менен Шекер чайга камынды.

Самоварга от тутандырып тышта турса, таягын ыгыра таянып, Мыскал кемпир короого кирди.

– Апа, жакшысызбы? Келиңиз! – деп Шекер каршы алайы десе, ал чекчеңдеп, кагынып-силкинди. Оңчулуктуу эчтеме айтпай, үйдөгүлөрдүн үстүнө кирип кетти. Шекер самоварга от тутандырып коюп, үйдө отургандардын үстүнө кирсе, Мыскал кемпир отурбастан таягына сөйөнүп, Апалга карап олунуп турган экен:

– Кызыңды тыйып ал! Кыздарды ээликтиргенин койсун! Айтайын деп атайы келдим, кызыңа айт! Кыздарды ээликтирип жумушка алып барганы жүрөт дейт! .

– Отуруңуз, отуруп алып жемелесеңиз да болот – деп Шекер колтуктап барып Мыскалды төргө отургузуп койду. Итике Мыскалдын сөзүн коштоп: – Туура айтат. Кыздын кыздай, жылаң-жылтаң, кылаң-кылтаң болгону жакшы! Өндүрүшкө барабыз, таалай табабыз – дешет дейт. Тиги,

эгин арасына катып койгон таалай бар бекен? Андай болсо таалайдан качат белек? Жүргүлө, баарыбыз эле баралы! – деп отургандарга көз кыдырта карады.

– Талаадан таалай табылса, ага Итикенин аялы Зубайда окшогондордун баары жабылса, кимисине жетет? Талап кетпейби? Таратып кетпейби? – деп Жолбунов да өз кезегин айтты.

Отургандардан өз пикирине таяныч тапкан соң, Мыскал кемпир мурдагысынан да катуулады. – Кызыңды тыйып кой! Кыздарды ээликтиргенин койсун! Кызына кетмен көтөртүп коюптур деген сөз өзүңө оңой тийбейт. Ичиңен чыккан балаңа тилиң өтпөсө өлүп ал! Өлүп ал! – деп Апалга карап ызырынды.

Самоварды карамыш болуп Шекер тышка чыгып кетти. Итике Апалга карап «күйөөгө жетпей кыз тынбайт», күйөө камданып келип отурат, жөнөтүп тындыр! – деп Жолбуновду кандай максат менен ээрчитип келгендигин айтты.

– Ошент, ошентпесең эле жаның тынбайт – деп бөжөңдөп бир жагынан Мыскал кемпир да жарбык болду.

– Эптеп машинага жетсек андан аркысы камырдан кыл суурулгандай эле болот – деп Жолбунов демикти.

– Түшүнбөйм, кандай шумдук баштаганы жүргөнүңөрдү? – деп айласын табалбай эне чебеленди.

Колхоздун жетекчилери сырттагы малдан келгиче качып жоголууга жол тазалаш үчүн, Жолбунов күндүз районго барган экен. Качканда өзү эле качпастан Шекерди кошо ала качып жоголмокчу болгон. Бул ишти ал эки максат менен иштемекчи: мүмкүндүк болуп иш ордуна чыкса, Шекерди күчтөп болсо да ала кетүү. Эгерде, ыгы келбей калса кылмыштан качкан кишиге окшобой, кыз ала качам деп качкан кишиге окшоп жок болуу. Бирок, Ачейке карыя Жолбуновдун аягы жерге тийбей калышынан шек алып, сыртынан көзөмөлдөп калган экен. Тигилердин үстүнө барып чайга кошо отурду.

Чайдан кийин Жолбунов менен Итике «Ак койдон аңкоо, боз койдон момун» болуп кош айтышып чыгып кетишти.

7

Короо-короо койлор, от-оту менен жылкы түмөнү түрүлүп кеч күүгүмдө чоң ашуунун аркы түбүн шыкап чыгып келди. Жери кара болгону менен мындагы сууктун бети курусун, ызгаары ызылдап өпкөгө өтүп, адамдын сай сөөгүн какшатат. Ооз кичине эле ачыла түшсө тишти сыздатып жиберет. Ошондуктан, мында жүргөндөр мурундары менен сүйлөшүп киңкилдеп калышты. Улам жогорулаган сайын демдери кысылып, ийиндери менен демигишти. Буттары салмактанып кыймылдары илең-салаң боло баштады. Жылдыз чыга койлорду ыктоо өтөктөргө ийрип токтотуп, жылкыларды бет бетке жайып жиберешти. Кишенеген жылкы, маараган кой, кыйкырышкан үндөр бирине-бири уланды. Добушка добуш кошуп, тоо бетин кулак тундурган жаңырык басып жатты...

План боюнча, аркы беттен малды көчүрүп келип ашудан ашырып түшүрүү Акбарга тапшырылган. Берки бетке ашып түшкөн малдарды айдатып капчыгайдан чыгартуу, чаалыккан малдарга жем-чөп, чарчаган адамдарга ысык тамак уюштуруу Амантурга жүктөлгөн. Тайгак кыя, тар ашууда айлардын жөн баспай тургандыгын эске алышып, адегенде жылкыларды, андан кийин койлорду ашырып, уйларды көч арты болсун деп белгилешкен. Ошол план боюнча, Акбар ашуунун аркы бетинде, Амантур берки бетинде жүрдү.

Малдарын шай башкалап койгондон кийин малчылар ачык аяз, ээн тоолорго жылдыздатып от жагууга киришти. Ырдап берүүгө баргандардын үндөрү чыкпады. Комузчулардын колу үшүп күү черте албады. Көктөмдө кеткен бойдон кыштак бетин көрө элек малчылар, кыштактагы

жаңылыктарды, агайын туугандарынын эсендигин сурашып, жай аңгеме менен кыштын узун түнүн күзөтүштү.

Тандын эре-сересинде калың малга кайтадан козголоң түштү. Малчылар көк муштум болуп кошторун артты. Ооган жүк, түз баспаган малга сөгүнүү; жандын тынчын карап жай кыймылдагандарга кейинүү; «ары тос, бери айдалаган» кыйкырыктар кайтадан кулак тундура баштады. Койлор козголуп өр талашкыча, көч алды болуп жылкылар ашуунун кырына чыкты. Түрү суук ашуунун тескей багытын карап жылкынын алды ийрилип токтой калды. Кошкуруп-бышкырып кишенешти. Кырдын мизин кырып-жышып турган ызгаардан жал, куйруктары желпилдеп, өздөрү чыйрыгып кетти.

Чоң ашуунун тескей бетинин көрүнүшү абдан сүрдүү. Ашуусу бийик, кыясы тайгак, жолу татаал. Зоолору тирелишин асман мелжийт. Аска, борчуктары урап түшүүчүдөй салаңдап, салбырайт. Ар кайсы жеринде муздун түпсүз жараңкалары аңырайып, оозун ачат. Оп тартып турган ажыдаардан да ырайы суук сезилет. Ойруп-чайрып кеткен жалгыз аяк кадуу кыя, – зоокадан-зооканы, аскадан-асканы тепчип өтөт. Анын таманын жаздым баскан жандар сүрдүккөн бойдон, же аскадан алыс учуп зоокага илинип калат, же муздун жараңкасына кирип дайынсыз жок болот...

Ашуунун түбүндөгү капчыгайга жеткиче мал болсун, адам болсун калтырап, титиреп үрөйү учуп жүрүп отурат. Ашуудан ашып, капчыгайдын түбүнө жеткенде, адам өзүн зындандын түбүнө түшүп кеткендей сезет.

Ашуунун кырынан капчыгайдын төмөнкү босогосуна чейин бирден чубама жалгыз аяк чыйыр айдалган малдарга бир жарым күндүк жол. Ошого чейин жер бетинен бир тал чөп табылбайт. Бардыгы карга көмүлүп калган, анда катмарланган кар гана өкүм сүрөт.

Жылкынын алды кырга ийрилип, чуркурап турганда, Акбар ашуунун белине түшө калып ээрин оңдоду. Куюш-

канын кыскартып, басмайылын тарткыча колу камтууга келбей, бети көгөрүп түтөгө түштү. – Тезирээк аттаныңыз, түтөгүп баратасыз! – дешти жылкычылар шаштырып.

Жылкынын артына жылкычылардын бирөөн калтырып, өздөрү берки бетке түшүп кетишти. Анткени, артта калса, кийин алдыңкы жылкыга жетип айдоого болбой калат. Ошондуктан, алар илгери барып күтүп турушат. Ашып түшкөн жылкыны бөлүшө айдап кете беришет. Бирок, капчыгайдын оозуна чыккыча, кимдин кайда жүргөнүн, эмне болгонун көрүүгө мүмкүндүк болбой калат.

Капчыгайдын түзөңчөсүнө жеткиче Акбардын эки көзү чакчайды. Кылчайып караса, жээрде айгыр арткы жылкыларды карап мойнун бийик көтөрө эргип, катуу азынап алды да, кулагын тикчийтип кудуган бойдон жылкыларды баштап жөнөдү. Бирде кошкуруп, бирде бышкырып, төрт аягын илбирстей ирмеп, аскадан аскага өтүп кадуулап келе берди. Ашуунун алыска созулган кыясына жылкылар мончоктой тизилди.

Ашып келген жылкынын алдын өткөрүп жиберип үчүн Акбар капчыгайдагы чыйырдан бура тартты эле, калың карга аты сойлоп барып көлбөп калды. Чочуп кетип түшө калса, кар өзүнүн колтугуна чыга түштү. Ыкшалып, карды кошшутуп улам бир буту менен тепсеп, өзүн жогорулатууга киришти. Жээрде айгыр анын тушуна келгенде кулагын тикчийтип эле карап, өтүп кетти. Жылкылар артынан чубай берди. Ашып түшкөн жылкыларды бөлүп айдап келаткан жылкычы жардамдашканда гана, Акбар атын кырдан сууруп чыгарды.

Аты тыгылып тапталган кардын үстүнөн Акбар ашуунун бетин дагы карады: Күрөң бээ, тайгак тар кыядан коркуп, мыжындай басып келатып, сүрдүгүп кетти. Ошол бойдон оңоло албады, шыпырылган бойдон барып аскадан алыс кетти. Алды жагындагы муздун жарыгы, учуп жеткенде аны бир гана ирмеп жутуп жибергендей болду. Аны көргөн жылкылар чуркурап кишенеди.

Улам чубап түшкөн тобун улам бир жылкычы капчыгай ылдый кудутуп айдап кете берди.

Жылкы артынан койчулар коюн ашыра баштады, эр-кечтери баштап эңкейиште койлорду чубуртуп алып келе берди. Отуз миңге жакын кой ашуунун бетинде кумдай куюлуп чубуруп турду.

Койчулардын артын өткөрүп Акбар ашууну кайта ашты. Чубаган малдын туягынан ашуу тайгак болуп калган экен, атынын такасы жаңы болгондуктан гана ал аман чыгып кетти.

Уйлардын алды ашууга жакындап чыгып калыптыр, кайта айдатып аркы беттеги кара жерге кондуруп таштады. Жылкы, койду берки беттегилер кандай тосуп алгандыгын айтып Амантур анын артынан келди.

– Тайгак болуп калган жерине кум, топурак чачып жол жасабасак уйларыңыз ашалбай калды! Көздү жумуп айдасак, кырып алабыз! – деди Акбар.

– Кум, топурак ташып ашууну оңдойбуз деп жүрүп, өзүбүз кырылар бекенбиз? – деп Амантур кейиди. Ал ашуу азабынан абдан жүдөп калган эле.

8

Сырт жайытын кыштаган уйлар жана Амантур менен Акбар али да келе элек. Болжолдуу мезгилден үч күн кечигип калышты. Алар кечиккен сайын, – баягы бала кечикти го? – деп ата абыгер чегип тынчсыздана берди.

А дегенде, кыштак ичин «Акбардын аты карга сойлоп жатканда, жылкычылардын бирөө сууруп чыгарып алган экен» деген сөздөр аралады.

– Ашууну кайта жалгыз ашып баратканын арткы койчу көрүп калган экен, ашуудан бирдеме болуп жүрбөсүн! – деген сөздөр да кыштакты кыдыра баштады.

Кийинки күнү ат алып келип токунуп, жылууланып кийинди да, ата аттанып кетти. Анын артынан Асылбек

да аттанды. Булардын кабактарын көрүп Настендин да санаасы бөлүндү. Ичи бук болуп, эчтемеге пейли чаппай керебетине барып жатты. Анда бир аз ооналактап, кайта турду да, Акбар жатып жүргөн бөлмөгө кирсе, анын ичи ага кандайдыр чоочун, суук көрүндү. Андан чыгып, эненин бөлмөсүнө барса, анын да кабагы бүркөлүп калган.

– Баладан кабар барбы? Уйлар келиптирби? – деп эне улутунуп койду.

– Уга алганым жок эне! – дегенде Настендин үнү каргылдана түштү. Ыйлап жиберемби деген ойго келип, кайта өзүнүн бөлмөсүнө кетти. Барып керебетине бети менен кулаганын өзү сезбеди...

Бир кезде ага ашуунун ырайы суук сөлөкөтүнүн элеси көрүндү: ал өзүн, аска-зоолордун, аңырайып ачылып жаткан муз жарыктарынын арасынан Акбарды издеп жүргөндөй сизди. Бир кезде ага муздун жарыгынан, адам жеткис алыстан Акбардын кыңылдаган үнү угулгансыды, коркуп кетти. Тура калса, чыйрыгып калган экен.

– Мен эмне үчүн, ким үчүн мынчалык кыйналам? Өзүнчө жүргөн жакшы саналуу адам үчүнбү? Неге? – деп өзүнө-өзү суроо берди.

– Ал керектүү адам, көпчүлүккө кереги тие турган адам, ошондой адам үчүн! – деп өзүнө жооп кайтарды.

Үйгө олтура албай көчөгө чыкты. Ашуудан келе турган жолду тиктеди, эч ким көрүнбөдү. Дагы ызаланды. Аңгыча көчөнүн төмөн жагынан ит үрдү, караса Асылбек менен атанын ортосунда Акбар келаткан экен. Үйгө кирди да, – энеке, Акбар уулуңуз келип калды! – деди.

– О, бабедин! – деп эне ордунан ыргып турду. «Туубасам да, тутунган баладай» боло түшкөн экен. Баятадан бери санаам бузулуп, жаным чыгып отурдум эле – деп бир чөйчөккө суу суза чыкты. Тигилер келип түшүп жаткан экен, барып Акбардын башынан сууну тегеретип ыргытты.

Акбар кулагы менен бетин суукка алдырып жибериптир. Ыйлаактанып, анын үстүнө карт байлап карара түш-

көн экен, аны көргөндө, – балам, деги буту-колун тазабы? – деп эне чочуп кетти.

Ана мына дегиче, үйдүн ичи келгендерге толуп чыкты. Анткени, «Акбар ашууда майып болду» деген жоромол кабар тарап кеткен.

Амантур үйүнө барып жетер менен эле кайра тартты. Атаныкына келип, бешмантчан болуп жайдаңдап, уй ашырууда болгон коркунучтарды жарпы жазылып айтып отурду.

– Акбар болбогондо уйдан уй калтырбай кырып алат элек. Ошончолук уйду айдап келатып ашууда кырып алса, бул жерди кайсы бети менен көрмөк, – аксакалыңар да уйлардын артынан, бир зоонун башынан секирип жок болот эле, ыраспы? – деп бажандап сүйлөй берди.

Акбар ашууну кайта ашып барып токтотуп калбаганда, тайгалак болуп калган тар кыяга байкабастан уйларды шыкап айдап, күрөң бээ кирген муздун жарыгына далайын жөнөтүшмөк экен.

Уй абдан ыкшоо мал эмеспи, оңчулуктуу чубабай, аскарлардын бирине барганда шыкалып туруп алыптыр. Жетип айдоого жол жок, айлалары кетиптир. Акырында Акбар жеңилденип алып, камалып турган уйлардын арасынан өтүп, кыяны тороп турган уйларга жетиптир. Аларды айдап жолго салгыча кулагым, мурдун, бетин суукка алдырып жиберген экен.

– Эгерде Акбар ошондой кылбаса, ушул бүгүн деле ашуунун кыясында камалып тура берет элек, алда кантет элек! – деп Амантур ашуу кыйынчылыгын эсине түшүргөндө, өңү түктөйүп, көзү алая түштү.

Учурашууга келгендер узак отуруп, кеч кайтышты. Мал ашырууда каржалып калган Акбар кеч жатса да, уктай албады. Анын уйкусун келтирбей ооналактаткан нерсе «жут» эле: мал ашуу ашып берки бетке келди. Жылдын буз мезгилинде кетип кала турган кардын азыр чети да оюла элек. Колдо турган тоютту бардык малга берсе ары кетсе бир жумага зорго жетет. Эмне кылыш керек?! – де-

ген суроого жооп издеп Акбар уктай албады. Улам уктап баратып, чочуп ойгоно берди. Акыры кайта туруп үйдү жарык кылды.

– Эмне кылуу керек? «Жут» коркунуч болуп гана кала бербестен, басмарлап келип жатып алды. Ага каршылыкты кандайча көрсөтүш керек? Жем менен, чөп менен! Эгерде жем, чөп кенен болсо, «жут» өзү да келбес эле. Келсе да мынчалык коркунучтуу болбос эле...

Акбардын өзүнчө убараланып, уктай албай кайта туруп жарык кылганын ата туюп жатты. Бирок, анын тынчсызданышын башкача, тиги Настен жөнүндө болуп жаткан тынчсыздануу болууга тийиш деп, ошого жоруду.

Таңга жакын Акбар эшигин ачып, ата?! – деди.

– Эмне балам! Мынчалык эмне тынчың кетти?

– Туруңуз, иш бар! – деди да Акбар кайта басты. – Таң ата электе, бул кандай иш болуп кетти – деп ата тонун желбегей жамынып, пашкан бойдон Акбардын үстүнө кирди.

– Жут басмырлай турган болду го? – деди Акбар, ата кирип отуары менен.

– Ошенте турган болду, балам, ошенте турган... – деп ата башын ийкеди.

– Негизги чарбабыз мал болсо, аны «жуттун» карамагына таштап коюп жата беребизби, кандай кылабыз?

Ата козголуп эки жакты карап, эчтеме айталбай тим болду.

Бир аз ойлонуп отурду да, – Ата! Сиз кийиниңиз! – деди Акбар.

– Алды менен бүткөрөр ишинди айтчы балам! – деп ата ордунан козголду.

– Бүтүрөр ишиниз, – терезени карап – таң атып калды го! Колхоздун карыя адамдарын кыдырып сүйлөшүңүз! Өтө арыктап кеткен койлор көбөйүп калды. Ошол койлорду карыя адамдар үйлөрүнө бөлүп алып, он беш-жыйырма күн асырап беришсин! Ушул жумушту уюштуруңуз. Бул сизге партиялык тапшырма! Сиз партияга мүчө болбогон

менен, ага тилектеш адамсыз. Бул тапшырманы сизге мен партиябыздын атынан айтып жатам, – деп Акбар тике жана тапшыра сүйлөдү.

«Сиз партиябызга тилектеш кишисиз. Сизге партиялык тапшырма» деген эки сөз атанын көңүлүн жибитип жиберди. – Болуптур балам! – деди да, арыдан бери кийине салып, таягын алды да, көчөгө чыкты.

Акбар жүзүн жууш үчүн жуунгучка барып, анда турган күзгүнү караса, бети, кулак-мурду карттанып калыптыр, суу тийгизгени жок. Эки колун жууп кийинип кайта чыкса, Асылбек, Айжамал, Настен орто бөлмөдө турган экен. Эртең мененки эсендик ордуна – мал чарбасынын сиздерге кереги не? – деди.

– Асылбек! – деп ага телмире карап, – мектеп балдары, өздөрү шефтикке алган музоо-торпокторун өз колдоруна 15-20 күн ала турушар бекен? – деген суроо менен кайрылды, – эгерде, ошентүүгө жарашса, жайыттагы уйлардын арыктап кеткендерин алардын ордуна алып келип бага турсак, аман сактап калар элек!

– Мүмкүн, колдоруна ала турушар. Мен сүйлөшөйүн!

– Сүйлөшүңүз, ушул ишти уюштура коюңуз! – деди да Акбар тышка чыкты. Таң сөгүлүп, жер бетине шооласын чачып калган. Айлананы карап, ал Амантурдун үйүн көздөй бет алды.

Акбар келгенде Амантур тура элек болучу, жай жата беришине уялып калды. Акбар аны ойготуш үчүн эмес, атанын карыяларды уюштуруш үчүн кеткендигин айтып коюу үчүн келген адамдай болуп, кайта чыкты. Арыдан бери кийине салып, Амантур конторага удаа келип үстүнө кирсе, ал телефондо, Назаров менен сүйлөшүп жаткан экен.

– Ким менен сүйлөштүң?

– Жолдош Назаров менен! Эртең кечинде сиз экөөбүз райкомдун борборуна барат экенбиз!

– Кайсыл маселелер боюнча барат экенбиз?

– «Жутка» каршы чаралар боюнча!

– «Жутту» өзүбүз чакырып алгансып, урберге алат экен дейсиңби? – деп, Амантур жер карады. Акбар кагазга бирдемелерди тизмектей баштады.

– Кана, айтпайсыңбы? Бүгүнкү иштей турган иштерибиз эмнелер болот? – деп Амантур башын көтөргөндө, Акбар да башын көтөрдү.

– Бүгүнкү иштей турган иштерибиз: азыр колхозчуларды бүт чакырып сүйлөшүүдөн башталат. Кыштактагы адамдардын бардыгын малчыларга жардам берүүгө бөлүштүрүп жиберибиз. Алар барып малдарды бөлүштүрүп алышат. Ар ким өзүнө алган малга күрөктөп, көчкү көчүрүп чөп ачып берет. Күн ачылып, жер караргыча бага турушат. Өтө арыктап кеткендерин иргеп алып колдон тоюттандыра турабыз. Колдо багылып келген малдарга тоют берүү нормасын эки эсе кыскартабыз. Бир нече адамды жалаң чөп-саманды аралаштырып туурап берүүгө дайындайбыз. Тууралган чөп саманга анча-мынча жем, улпак, күнжара аралаштырып, арыктап кеткендерине бере турабыз. Кыскасы эмгекке жараган ар бир адамды «жутка» каршы тикесинен тик тургузабыз!..

Анын чечкиндүү жана толук ишенимдүүлүк менен кесе-кесе айтылган орундуу сөздөрү Амантурду кыйла чыйралтып таштады.

– Андай болсо, мен колхозчуларга кабар айттырайын, – деп жайдаңдап ордунан обдулганда, мурутуна тура калган муздарды алып ыргытып, ата кирип келди.

– Барган ишиңиз кандай болду? – деп Акбар атаны утурлай карады.

– 15-20 дан койду ар кимибиз алып бага туралы, жеткирип беришсин дешти, – деп ата кубана сүйлөдү. Анын ал сөздөрү Акбар менен Амантурга «жуттун» мизи бир канчалык кайтарыла түшкөндөй сезилди.

– Жүргүлө! Колхозчулар чогулгуча үйдөн барып бирдеме тамшалап алгыла, – деп тигил экөөн ата үйүн көздөй ээрчитип чыкты.

– Ушул «жутка» жутулуп кетпей, жаздан эсен чыксам, «пирсетилдигин» жаштардын бирине өткөрүп кутулат элем... – деп Амантур кобурап жүрүп отурду. Акбар унчуккан жок. Калың кардан чөп алып жей албай мурундарын көтөрүп, калчылдап турган малдын элесин көз алдынан өткөрүп келе берди...

9

Чогулуштан кийин кыштакта «эңкейген кары, эмгектеген жаштан» башка эч ким калганы жок, мал чарбанын тагдыры күрөктө, күрөк күрөгөн билекте гана калды, – дешип колхозчулар «жутка» каршы бүт көтөрүлүштү.

Ар ким өз бетинче топтопко бөлүп айдап, бийик жерлердин карын көчүрүп, күрөктөп түзөндөрдүн чөбүн ачып мал багууга киришти. Качантан бери бекер жатуучу чөп туурагыч машина аракетке келди. Ачейке, Малабек баш болгон бир нече киши чөп самандарды туурап, ага топон, аз-аздап шак, күнжара, улпак, туз аралашмаларын белендеп жүрдү. «Мындай тоюттун кочучу койдун, табагы тайдын жанын сактап калат» дешип, өлчөө менен таратып берип турушту.

Пионерлер шефке алган музоо, торпокторун таратып үйлөрүнө алды. Алардын ордуна жайыттан иргелип келген чабыр уйлар жайгаштырылды. Чаналап, машиналап ташылып келип жаткан арык койлорду абышкалар таратып алып, багуу аракеттеринде жүрүштү. Ошентип, кыштакты кызуу кыймылга келтирип коюп, Амантур менен Акбар жайытта жаткан малдарга барышты.

Кой, жылкылар калың карды тырмалай берип туяктары жооруп кеткен. Уйлар болсо, эч кандай аракетсиз, кар күрөп чөп ачып жүргөндөргө гана карап, мурундарын көтөрүп тегеренип калган.

Мал багуу жумуштарын уюштуруп коюп, экөө райкомдун бюросуна барышты. Акбар «жутка» каршы уюштурул-

ган чараларды айтып бергенден кийин, Назаров, – чыгашанын саны канчага барды? – деп Амантурга карады. Ал Акбарга бет бурду.

– Койдон отуз алты, жылкыдан бирөө, уйдан үчөө. Булар жут болбогондо да өзүлөрү өлө турган начар малдар болучу. «Жутка» азыр эчтеме бере элекпиз. Алары болсо, эми мындан ары алууга тийиш... – деди Акбар ордуна тура калып.

Бюродо, Амантур күткөндөй «урберге» алган эч кандай сөз болгону жок. Кайта алардын «жутка» каршы уюштурган чараларын кубатташты. Акырында, – колхоздошкон жерде жана анын колхозчуларын уюштура билген кишиси бар жерде, эч кандай «жут» болууга тийиш эмес – деди да, Назаров бюро мүчөлөрүнүн көңүлүн күн тартибине турган башка маселеге бурду.

Акбар үйгө келсе, ата менен эне өздөрү бага туруш үчүн алган койлоруна тоют берип жаткан экен.

– Үйүндө кыртыш май жүргөнү бар беле, балдардын энеси? – деп ата энеге кайрылды.

– Эмне кылганга? Келиндер билбесе, мен кайдан билем! – деди эне.

– Эки койдун туягы түгөнүп, турасы көрүнүп калыптыр. Кыртыш май болсо, отко ысытып, ысык май менен кайрып туруп таңуулап таштайын дедим эле!

– Келиндерден сурайын! – деп эне үйдү көздөй басканда, – жакшылап багалы. Калк алдында уяттуу болуп калбайлы, – деп ата өзүнчө кобурады.

Үй жагына бастырып кеткен Амантур кайта келип, чабыр койлордун арасында турган атаны көрдү.

– Акжүрөк чал, атаңдан да мынчалык энчи алганың жок эле, байып калган турбайсыңбы? – деп тамашалады.

– Ооба, карыяларга арык-торук бактырып жыргаттың! – деп ата башын көтөрдү. Акбар менен Амантур ээрчише бастырып мал арасына, малчыларга карай жөнөштү. – Мурдагы секретарь өтө эле эзип, көп сүйлөй бере турган,

– деди Амантур. – Анын сөзүн уга берип уктап кеткен күндөрүбүз да болгон. Ошол секретарь болгондо, бүгүн бизди эң кеми эки саат эзет болучу, – деп жол бою кобурап жүрүп отурду.

Малчыларга жардамга келгендер кар күрөп, бир канча жердин чөбүн ачышыптыр. Кечээки күнгө караганда мал бүгүн бир аз өзөк жалгап калган экен.

– Колхоз бар жерде «жут» болушу мүмкүн эмес? – дещип колхозчулардын кайраты күч ала берди.

Акбар кечке жуук үйгө келди. Анын чаалыккан тейин көрүп, эне катуу чебеленди.

– Бир жериң ооруйбу, кичине жантайып эс алчы! Дегеле жаныңа карабайсың, ботом! Тиги келинге айтайын, ысык бирдеме берсин! – деди да, шашып чыгып кетти.

– Тиги баланын бир жери ооруйбу дейм, барып ысык бирдеме берчи! – деп Настенди жумшады. Ал адатынча адептүү кирип, – бир жериңиз ооруп турабы?– деп жароокерленди.

– Ооба! – деди Акбар.

– Эмнеңиз?

– Жүрөгүм...

– Качантан бери?

– Сизди биринчи көргөндөн бери!

– Мени биринчи көргөндө башталган жүрөк оору болсо, анда узакка созулуп бараткан экен! Кабылдап кетпесе жакшы! – дегенде, аркы бөлмөнүн эшиги ачылды. Настен бурулуп басып кетти.

– Э балам, бир жериң ооруйбу? Эмнең ооруйт? – деп аркы үйдөн ата чыга келди.

– Суукка урунуп калсаң керек, же тер карышып калды бекен... бир деменер барбы? – деп ата шашкалактады.

Тамак-аш ичкенден кийин, – эми жатып биртике тыныгып ал! – деди ата.

Үй ичи ээндей калганда Акбар ордунан турду эле, кайда барганы турасыз? – деди Настен.

– Сизге! – деп Акбар Настенге карай жакындай басты. Ал куушурулуп жалтайлады.

– Мен азыр конторага барам. Жарым сааттан кийин атаны ээрчитип окуу үйүнө келиңиз, чогулуш болот, – деди да чыгып кетти. Ал чыгып кетер менен эне келип, – дагы кетип калдыбы? Деле бир тынч албайт. Суук тийсе керек! – деп кайта басып карыянын үстүнө кирип, – э, балдардын атасы! – деди.

– Я, эмне дейсиң балдардын энеси?

– Сакалыңдын агы болгону менен, балалыгың дагы эле жок эмес!

– Кандайча, балдардын энеси? – деп ата, эненин сөзүнө маани бербеди. Анчейин айтыла бере турган сөздөрдүн бирөө болууга тийиш деп ойлоду.

– Өзүң билбейсиң, мен андай сөзгө кийлигишким келбейт! – деп эне кагына-силкине сүйлөдү эле, – мен сенин эмнени айтып жатканыңа түшүнбөйм! – деди ата чынын айтып.

– Мен өзү деле билетко деп жүрөм...

– Кимди?

– Сени, өзүңдү!

– Эмнени?

– Келининди!

– Учун узаргыр, түзүктөп, бир түшүндүрүп айтчы!

Бир катар сөздөрдү чаргытып, акырында – бизди кыйып таштап кетүүгө ыраа көрбөй, кадырыбызды сыйлап, келиниң кызындай болуп үйүңдө жүрөт! – деди Каныш эне.

– Анын эмнесин айткандай? Кетип калсын, кетиргин дейсиңби? – деп ата таңыркады.

– Жоок, кокуй күндүн абышкасы! Тууп албасак да, Акбар тутунган уулубуз болуп келатат. Жаш эмеспи, экөөнүн оюнда эмнелер жок дейсиң? Ойлосоң боло! – дегенде, ата шылкыя түштү. Бир азга ой жүгүртүп отурду да, башын көтөрүп – деги ошол эки баланын шек-шыбасын байкай алдыңбы? – деп энеге карады.

Эне эки тизесин кучактай отуруп, – алар адептүү балдар. Анын үстүнө бизден айбыгышат го, эчтемесин байкай албадым. Ырас, Акбар бир жакка кетип калса, берки келин сабыркаган өңдөнүп, көңүлү чөгөттөп калат!

Ата дагы бир азга ойлоно калып, – Ушул ишти мага жакшы эскерттиң! – деп аркы бөлмөгө чыкты эле, Настен ага карап – атаке, чогулушка баралы, чакырып кетти! – деп эркеледи.

– Баралы, балам, баралы! – деп башын ийкеп астыртан карап – баралы, балам! – деди да камына баштады.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮК

1

Үй-бүлөсү эртең менен жай жатып калса, эшиктин алдына же терезенин тушуна ата тарсылдатып отун жарып жиберер эле. Эгерде, жара турган отуну болбосо, кетменин саптап же болбосо күрөгүн таптап, айтор эбин келтирип така-тука добуш чыгаруучу.

Балтанын «тарс» эткен биринчи үнү менен Акбар ыргып турду. Кийинип орто бөлмөгө чыкса, Настен чай азырлап жүргөн экен.

– Атанын «кыз ойготорунан» мурда камынган экенсиз го? – деди да, Акбар жарпы жазыла карады. Жандап баратып тийишип өттү.

– Шоктугунузду коюп жүрүңүз! Болбосо, бул үй бизге тардык кылат, батыша албайбыз! – деди Настен жарк эте карап.

Ошол учурдагы анын көрүнүшү, маселен, кыналышкан мүчө курулушу, ага шай келген көшүлүңкү элпек кыймылы, белестен чыга калган айдай жарк эткен көз карашы, кимди болсо да шоктукка чакыра турган жөнү бар эле.

– Эртең мененки эсендешүү деген ошол, эч канчалык шоктукка жатпайт! – деп Акбар акчыланды да, ары басып кетти.

Булардын азыркы мамилесин байкап калган эне, уялып калышар деген ой менен, орто бөлмөгө чыга албай, аркы бөлмөдө туруп калды. Акбардын төшөктөн турганын көрүп, ата «така-тукасын» токтотуп үйгө кирди.

Чайдан кийин бириндеп ар кимиси ишине кетти. Энеге жакыныраак барып, – Тиги балдардын шекшыбасын байкай алдыңбы? – деди ата.

– Байкай алганым жок – деп эне жоопту кыска кайтарды.

– Ушул менин Акбар уулум жигит эмеспи дейм, балдардын энеси! – деп ата куудулданды.

– Жигит болгондо иштээри эмне? – деп эне тырчий түштү.

– Жигит киши деген, эшиги бек болсо түндүгүнөн түшө калуучу эмес беле, – деп ата күлүп калды.

– Силердин замандагы жигиттер ошондой бейбаш болучу, – деп, салт боюнча карылардын оозунан чыкпай турган сөздү сүйлөгөнгө, атаны жактырбай эне аркы бөлмөгө басып кетти.

Акбар чоң короого барып, серенин үстүнө чыгып кыштактагы эртең мененки кыймылдарга көз жүгүрттү; бригадирлер ат сарайга келишип, ар кимиси өз атын кырып-жышып, ичмектерин ушалап ат токунуп жүрөт. Атчылар аттарын сууга айдоого камынып калыптыр. Багыла турган аарыларды челеги менен ташып жеткириш үчүн Ачейке карыя араба коштурууга барды. Эки колхозчу машинага отуруп бак-дарак көчөттөрүн ташып келиш үчүн район жакка кетти. Кыйкыра чакырышып, ышкырык салып ырдап жаштар «Комсомол багына» орун жасоого жөнөдү. Жер бетин калдыр-шалдыр күүгө бөлөп трактор бригадасы ойду көздөй көчүп кирди. Өстөн – арыктарды тазалоого дайындалгандар кеткен, күрөктөрүн көтөрүп чубап чыкты. Бир топ адам «Киндик дөбөнүн» ташын лом менен омуруп бошото баштады. Үйдө калгандар эшик алдындагы арыктарды тазалап, анын жээктерине бак-дарак

көчөттөрүнө орун казууга киришти. Ошентип кыштак кыймылга кирди.

Акбар чыгышка бурулду эле, көтөрүлүп келаткан күндүн нуруна көзү урунду. Ал аны бүгүн биринчи гана көрүп турган эмедей карай берди. Адегиче, – Күндү сагынып калгансызбы, дейм? – деген үн чыкты. Караса. Ал Малабек экен.

– Күндү сагынып калыпмын. Күн жарыктык өзүнчө бир керемет экен го! Асман алыстыгында жүрсө да жер бетиндеги адамзат, айбанат, өсүмдүктөр ага көз каранды окшобойбу? – деп аңгеме айтууга өттү. – Мына күн узарып жылуулук берди. Адамдар жазгы тиричиликтерин баштады. Курт-кумурска да чээнден чыгып кыймылга келди. Өсүмдүктөрдүн жерге түшкөн уруктары эми көгөрүп өнө баштайт, күн узарган сайын алар да узарат, кубаттанат. Күн узарып чегине жеткенде өсүмдүктөр урук байлайт. Күн кыскарып кубаты качарда, кийинки жылга уругун калтырып, сөңгөккө айланат! Бак-дарактар жалбырагын күбүп шымаланып кышка бой керет. Жазда – жаз күнүнө, кышта – кыш күнүнө карата бардык айбанат, өсүмдүк кубулуп өзгөрө берет. Асман астыгында жүрүп, жер бетиндегилерди өзүнө ээрчиткени кызык! Жазда өнүп чыгып, жайлата өмүр сүрүп, кышында урукка айланып жерге жатып алган өсүмдүктөрдүн законунун кызыктыгын айтпайсызбы? – деп Акбар середен жерге түштү.

Бер жактан каалгый басып Амантур келди.

Кыштактагы кыймылды байкап карап турду да, – кошту кайсы күнү баштагыдайбыз? – деп Акбарга бурулду.

– Эртеңки күндү бак-дарак тигип, кыштакты көрктөндүрүү күнү деп жарыяласак! Кыштактын болочок кооздугу, көркү үчүн бир күн иштеп койсок! Кошту эртең жок, аркы күнү баштасак. Аркы күнү кош чыкса да, чыкпаса да курулуштардын ордун түптөсөк! Эгиндердин баарын трактор эгип, сеялка себет. Жайкы жумуштар башталгыча курулуш иштерин негиздеп алууга тийишпиз – деди Акбар.

Үчөө ээрчише басып балдар яслиси белгиленген жайга барышты. Эки аял балдардын ороо-чулгоо, төшөнчүлөрүн иреттеп жаткан экен.

– Эртеңден баштап эмгектеги балдарды, энеси жумушка чыкса да, чыкпаса да кабыл ала баштагыла. Энелери да, балдары да бул жерге үйүр ала берсин!

– Бул жайыбыз жарады. Нары күнөс, нары жарык. Бирок, балдар бакчасына белгиленген жай көңүлдөгүдөй болбой турат! – деди бул жерде жүргөн аялдардын бирөө.

– Күн ысыгыча ушундайлап турса, күн ысый баштаганда суу бойлотуп салкын, токойлуу тоолорго чыгарып кетebиз го, – деди Акбар. Анын берген жообуна алымсынды көрүнөт, берки келин башын ийкеди.

Андан ашканага дайындалган жайга барышты. Ашмачылыкка дайындалган аялдар ачкыл жарма керекпи, жокпу? Деген маселени талкуулап, бир пикирге келе албай отурушкан экен.

– Ачкыл жарма, биринчиден, – суусун кандырат. Экинчи жагынан, анын токчулугу да бар, муунду бошотпойт, ыраспы? – деп Амантур «жармачы» жагын колдоду.

– Андай болгондо дагы бир чоң казан, эки чоң челек керек, – деди жарманы жакырчылыктын тамагы деп, жерип отурган аялдардын бирөө.

– Иш казан менен челекке калса, алардын жарасы жеңил – деди Амантур.

– Ашканада кандай тамактар азырланат, кандайча таратылып берилет, ошол жөнүндө көпкө чейин ашмачылар менен аңгемелешип отурушту.

– Сиздерди издеген адам ашмачы аялдардын арасына келиш керек экен го? – деп тамашалап, курулуш техниги Мельников келди. Бир аз отургандан кийин чертөж – оймо-чиймелерин көрсөтө баштады.

– Ийме-чиймелериң жайында көрүнөт. Муну куруучу адамдарды кайдан табар экенбиз? – деди Амантур.

– Биздин колхозчулар мал багууну билишет. Дыйканчылыктын жайын да билип калышкан. Бирок, курулуш

ишин билген адамдарыбыз жок. Ушул курулуштарды куруу менен биз, курулуш кадрларын да даярдап алууга, алардын бир бригада түзүүгө жетишүүбүз керек! – деди Акбар.

Бүгүнкү күндү курулуш жөнүндөгү сөздөр менен уза- тышты.

– Эртеси атанын үйүндөгүлөр эрте туруп, көчөгө чыгышты. Өз энчилерине тийген бак-дарак көчөттөрүн кет- мен, күрөктөп отургуза баштады. Эки баланы жетелеп эне да алардын жумушуна жарбык болуп жүрдү.

Алар өз иштерин аяктаган кезде жадырап-жайнап күн чыга келди. Күн менен кошо кары-жашы калбастан айылдагылар көчөгө чыгып көчөт отургузууга киришти.

Бүгүн кенемтеликтерден түшкө чейин эч бир адам кыш- тактып четине басып чыкпады. Бардыгы эшик алдын, там аркасын жашылдандыруунун аракетинде жүрдү. Түштөн кийин кары дебей, жаш дебей «Комсомол багы» орношо турган жерди көздөй чубашты. Чубап келаткандардын арт жагында, Шекер карыя адамды колтуктап келе жат- ты. Карыя адам айчыктуу ак калпагын чакчайта кийип, таягын ыгыра таянып каалгый басат. Жол арбыта албайт. Тышына курчанган көргөчөлүү кайыш куру, ага байланган эски кисе, оттук, кестик, кын, куу жана мылтыктын май- лыгын сала турган мүйүз түтүк, – карыя аягын аттанган сайын чачмончоктой шарактайт.

Ал экөө жол арбыталбай алыс калышты. Ар жактан атчан келген бирөө атынан түшүп берди.

Чогулушуп турган калк келгенде карыяны аттан көтө- рүп алышты. Шекер көпчүлүккө карады. – Комсомолец- терибиздин «маданият багын» отургузууга байланыштуу болгон ишибизди баштайбыз! Биринчи көчөттү Жамгырчы ата отургузат – деп колуна кетмен карматты. Ыргала ба- сып, комсомол багына эки босого боло турган жерге эки түп кайың көчөтүн отургузду да, Жамгырчы карыя кетменди таянып тура калды эле, башы калчылдап кетти.

Бир аздан кийин боюн токтотуп, өмүр баянын кыскача айта баштады.

Совет бийлигине чейин Жамгырчы карыянын күткөн байлыгы жалгыз гана түтөтмө мылтык болгон. Ошону менен тоо арасында аңчылык кылып күн өткөргөн. Кыргыздар падышага каршы көтөрүлгөндө анын мылтыгын болуш тартып алып койгон. Көтөрүлүшчүлөр жеңилип кытай жерине качканда «тоомду таштап кетпеймин» деп тоосуна бекинип кала берген. Совет бийлиги орноп, эл-эл, журт-журт болгонгондо гана тоодон түшүп, айылдагыларга кошулган. Колхоздошуу башталганда биринчи болуп Акжүрөк, Ачейке, Амантурлар менен кошо колхозго кирген. Жашына карап ал кишини тизменин башына жазышкан.

– Бир кездерде өлсө сөөгү көмүлбөй кала турган жакыр адам элем – деди карыя, башын калтылдатып – совет бийлиги, колхоз курулушу мени урматтуу адам кылды. Бүгүн жаштарыбыз жана ушул жыйналган калк мага түбөлүктүү белги орнотуп жатат. Бүгүн өлүп кетсем да арманым жок. Көчөттөрүңөрдү көзүм өткүчө кайтарып берейин! Улуусу урматтуу, жаштары абийирдүү, телегейи тең, келечеги кең; колхозу кайрымдуу, калкы кайгысыз, өнөрү өнүккөн; бардык иши шар аккан, бардыгын кайта жараткан совет бийлиги жашасын! – деп карыя, батасын айтып калпагын оңдоп кийди. Калк жабыла кетмен, күрөктөрүн көтөрдү...

Кийинки күнү эртең мененки үрүн-бараңда, бир аял трактор бригадасын көздөй төмөнкү ойдо кетип бара жатты. Ал шыдыр жүрүп отуруп, жерге жарык түшкөндө трактористтердин кошуна жетти. Кырка тигилген боз үйлөрдүн түндүк жабууларын серпе тартып таштады.

Кызыл туу элдердин туусу, жеңиштин туусу. Жеңиштен жеңишке жеткирет! – деп ичинен күңгүрөнө ырдап, кече күнү алып барып койгон кызыл желекти көтөрүп чыкты да, босогого бийик орнотту. Ой жакты караган кыштактагы колхозчуларга желбиреген желек даана көрүндү.

– Аңызга туу көтөрүлдү, бүгүн кош айдоо башталат экен, – дешти көргөн колхозчулар.

Желек көтөрүп жүргөн келин Настен эле. Ал трактористтерди маданий жактан тейлеш үчүн кечээ күнү боз үйдөн бирди көчүрүп барган. Аны жасалгалоодо чала калган жумуштарды бүткөрүш үчүн бүгүн эрте туруп жөнөгөн. Анын качан туруп кеткенин үйдөгүлөр туйбай калышты. Алар туруп карашса Настен да жок, күндөгүдөй белен турган эртең мененки тамак да жок. Жаңыдан коюула турган чайга күтүп отурбастан Акбар да чыгып кетти.

– Белеңдеп койгон тамакка отура калып жаман үйрөнгөн эмелер! Ошентип, аңырып, берекеңер кетип отургула – деп, ата да ойду көздөй жөнөдү.

– Э, тегеренейин балам, эрте кетип калыпсың. Ачка келдим, бааракелде! – деп ата түз эле Настенге барды. Трактористтердин чайы аяктаган кезде Акбар, Амантур, Ачейке, Малабек жана башка бир топ адам келип калды.

– Аксакал, бирдеме дебейсизби? – деп Акбар Амантурга карады эле, ал киши – өзүң эле сүйлө! – деп Акбардын өзүнө саласал кылды.

– Айдоо, себүү жумушу негизинен тракторго, оруужьюу жумушу комбайнга өтүп, адамдарыбыз гана эмес, ат, өгүздөрүбүз да оор түйшүктөн кутулду – деп Акбар бир кездерде эгин айдоо эки айга созулуп, адамдар, ат-өгүздөр чак келбей, саан уйларга чейин сокого кошулган күндөрдү эске түшүрө сүйлөдү. Акырында – «жаз жарыш, күз күрөш», жазгы жарыш башталды. Ишиңер илгери болсун! – деди.

Бригадир колундагы кызыл желекчесин жазган белги көргөздү. Моторлорго от берилип дөнгөлөктөр кыймылга келди. Аркы ойдогу, трактор жүрүүгө болбогон келки жерлерден – с-о-о-п! с-а-б-е! Н-оо, – деген үндөр угулду.

Акбар тракторлордун бирине отуруп, айдап жөнөгөндө, – трактористтигиң да бар экен го? – деп Амантур атчан ээрчип алды.

Бир айланып биринчи бороз салынгандан кийин экөө ээрчишип талаа конушуна, окуу үйүнө келишти. Ал байчечекейдей кооз жасалгаланган экен, экинчи сменанын трактористтери ошондо отурушуптур.

– Жолдош Усуп! – деди Настен, күлүмсүрөй карап, – жумуш кийимиңиз менен, маданий жайга – кызыл үйгө келип отурушуңуз бир аз байкабастык болуп калды го? Сакалыңыз да өсүп кетиптир! – деди.

– Усупка бары бир! – деди таза кийинип отурган трактористтердин бирөө.

Башкалары күлүп калды.

– Кечиресиздер! Байкабастык кылып коюпмун, – деп Усуп жалтайлай баштады.

– Баягы жылдарда, кош айдалып бүткөндө гана бир жолу жуунуп, сакалын ошондо гана алдырган трактористтер да болгон эле. Усуп ошолорду туураганы жүрсө керек, – деп дагы бирөө күлдү.

– Мына мен кеттим, – деп Усуп үйдөн чыга берүүгө камынды.

– Ал Усуп кара боюна кандай караса, ишке да ошондой ылгоосуз карайт – деп ага дагы бирөө жармашты.

– Сүйлөргө сөз табылды! – деп Усуп ызасын күлгөн күлкүсү менен жашырып, качкан бойдон чыгып кетти.

Талаа кошунан аттанып чыккандан кийин, Ачейке кары аңгеме айта жүрүүгө өтгү.

– «Буурусун деп коюшар эле. Анысынын чоңдугу да, окшоштугу да кепичтин башы сыяктуу, алты – жети кадак чоюн болор эле. Биз аны менен иштеп калдык, – деп атын теминип, Акбарды жандай басты.

– Анысы жерди айдачу эмес. Жөн эле тыталап коюучу. Буурсун менен эккен дыйканчылыкта эмненин берекеси! Аз айдаганы кийиздин бетине союл менен токмоктоп күбүп алуучу. Бир аз арбыныраак айдаганы, оозун карыштыра бууп коюп, уйларга тебелетүүчү. Анысын «темин» деп коюша турган. Алардын дыйканчылыгынын түшүмү

кышка гана жетүүчү. Жаз алды менен, көпчүлүгү сүткө жеткиче көк шилти болуп жүрбөй кала турган. Жай күндөрүндө, жегенди айтпаңыз, – көрүп кайра катыш коюуга бир сындырым нан табылчу эмес.

Ошондогу кыргыздар кызык эле эл болгон экен. Ойлоп көрүңүзчү! Ушунчалык жерди, ушунчалык кенди буту менен тепсеп жүрүп, убайын көрө алышпаган – деп Ачейке атын дагы теминди.

– Тигил эмне деген арыгыңар? – деди Акбар.

– Тигини «Ак өстөң», аркынысын «Кайырма», тыякысын «Орто Алыш», быякысын «Жал арык» дейбиз. Ар жактагыларынын да өзүнчө аттары бар! – деп Ачейке күлүп койдү.

– Жериңерге караганда, анын арык-чөнөгү арбын көрүнөт го?

– Жеке чарбалар ар кандай арык-чөнөктөрдү өздөрү каалагандай каза берген да!

– Ошолордун баарын тартипке келтирсе айдоо аянты канчалык кеңеер эле?

– Беш-алты процент кеңеер эле го дейм!

– Ошол, арыктарды жээктеп чыккан куурайларды байкайсызбы? – деди Акбар.

– Байкайм!

– Ошолордун уруктары күбүлүп түшкөндө кайда барат?

– Кайда барат эле? Суу менен агып барып эгин талааларын булгап турат да!

– Айдаганда – тракторго, оруп-жыйганда комбайнга ошол арыктар канчалык жолтоо болорун байкайсыз го?

– Байкабаганда! Байкайм. Байкаганда кыларыбыз эмне? Арыгы-арык бойдон, аңгеги-аңгек бойдон жата берет да! – деп Ачейке ага анчалык маани берген жок.

– Эмесе, ыкчамдата жүрөлү!

Өз ара иш бөлүшкөндө Акбар – төлдө, Амантур – эгин айдоодо болмок. Ачейкени ээрчитип Акбар малга, малчыларга келди.

2

– Жаздын алгачкы күндөрүнүн бири эле. Колдон берүүгө короодо чөп калбагандыктан, сүт фермасынын уйлары жайытка көчүрүлгөн. Эрте тууган эки уйду саап коюш үчүн, Калбүбү ал жапкычын байланып, колун жууду. Ар жакта отурган Акбар менен Сулай уйдун саалышына көз салышты. Адегиче, бер жактан Ашыр аке менен Ачейке карыя ээрчише келди.

Калбүбү музоолордун бирин агыта берди. «Ийисин» деп музоонун оозун карап бир кыйла турду, «ийиди го» деген ой менен музоону моюнчадан алып муунта тартты эле, ал жулуна баштады. Жулкунтуп алып барды да, казыкка акыйта байлап, уйду саай баштады.

– «Ийибей» калган экен! – деди да, музоону кайта агытты.

Байлоодо жулунуп турган музоо томураңдаган бойдон барды да энесинин желинин сүзүп алды. Уй мөңкүп кетти.

Ошентип, эки музоонун ар бирин жулунтуп үч мертебе агытып, жулунтуп үч мертебе кайта байлоо менен, бир канчалык убак өткөрүп, акыры саап бүттү.

– Энелерин кичине эме турушсун – деп музоолорду агыта берди эле, анысынын бирөө чакада турган сүттү тоголото коюп, төгүп таштады.

– О, кашайып кал! – деди, катуу чочуган Калбүбү.

– Музоолорду эркине койсо эме берип ичи көбөт. Талаша чуркап чакадагы сүттү да төгөт – деди Акбар.

Бер жакта отургандар Акбардын сөзүнө күлүп калышты. Алардын күлкүсү да ызаланып калган Калбүбүгө катуу тийди.

Акбар, саанчылыкка дайындалгандар менен аңгеме өткөрүш үчүн келип отурган эле. Ак аңгемесин сүт жана сүттөн жасала турган ар түрлүү азыктардан баштады. Сүт саап алуу боюнча алда турган милдеттерди белгиледи.

Жыла-жыла, аңгемесин акырын уйларды «оорсок» сааш маселесине алып келип такады.

– Саанчыларыбыз, кийинки жылдарга чейин уйларды «оорсок» сааш маселесине баа беришпей келе жатышат. Бул пайдалуу ишти колго алуунун ордуна, кайта аны өгөйлөшөт. Сиздер да ошентип келе жатасыздар! – деди Акбар.

– «Саан сааш аялдарга гана таандык жумуш» дешип, эркектерибиз бул маанилүү өндүрүштөн жаа бою качышат. Сүттү арбын алыш үчүн, аны саай турган колдордун кубаттуу болушу керек эмеспи?! Кандай дейсиздер? – деди Акбар.

Анын «кандай дейсиздер?!» деген суроолуу кайрылуусуна отургандардан эч кимиси жооп айтпады.

«Обу жок аял, уюн оорсок сааган имиш» деген ылакапты эсине келтиргени да болду.

– Музоолорун эмизип «ийитпей» сааса, уйлар сүтүн бере койчу беле – деген пикир оюна келе калгандар да болбой койгону жок.

Саанчылыкка эркектерди катыштыруу жөнүндөгү анын сөзү, анда отургандардын бардыгынын кулагына өөн угулду. Мында отурган эркектер кандай жаратпаса, аны аялдар да ошончолук эле жаратканы жок.

«Бул зоотехник оюна эмне келе калса, аны ылгып турбастан эле, лап эттирип айта сала турган киши болсо керек» деп, алдыга коюп отурган маселелеринен да, көбүнчө анын акыл – паразатынан шек санай баштагандар да болду.

– Сакалын сапсайтып, кандай эркек чака көтөрүп, уй саап отурушка макул боло коёр экен? – деди, колуна кармай келген чырпыгын максатсыз жонуп отурган Ашыр аке.

Отургандар дуу күлүштү. Күлкүлөр карыянын көңүлүн көтөрүп койду. Көтөрүлө түшкөн карыя «уйду оорсок сааш обу жок аялдын иши эмеспи?» деп экинчи мертебе Акбарга суроолуу карады.

Анын экинчи суроосу да отургандар үчүн орундуу угулду. Ал суроону да каткыра күлүү менен кубаттагандай болушту.

– Сакалдуу кишилердин оозуна сары май жарашпайбы, карыя?! – деди Акбар. – Сары майды жештен намыс кылбаган эркектер, уй саашуудан кандайча намыс кылышат? – деп Ашыр акеге кайчы суроо койду.

Ашыр аке, – Хэ, хэ, хэ! – деп каргылдана күлүү менен тим болду. Анын жооп кайтара албагандыгы беркилердин да жаагып жап кылды. Күлкүлөр тыйылып, томсоротоурушту.

– Эркектер үчүн сары май жакшы! Айран, сүт жакшы! Бирок саан саашка катышуу, – намыс! Ал кайда жүргөн намыс! Аякка куюлган ашты аялы алып бербесе, өзү колу менен алып ичүүнү өөн көргөн илгерки, кербез эркектер жөнүндө айтып отурасыз го дейм, карыя?

Ашыр аке эчтеме айта албай, курулай күлгөн болду. Чырпыгын жонуп гана отура берүүгө өттү.

– Пайдалуу эмгектин бардыгы ардактуу. Эмгек бөлүшүүгө эскиче көз менен кароого болбойт, карыя? – деди да, Калбүбүгө бурулду.

– Сиз азыр нече уй саадыңыз?

– Эки уй! – деп Калбүбү адептүү гана козголуп койду.

– Эки уйдун ар бирине нече мертебе «ийдирип» саадыңыз?

– Үчтөн...

– Демек, ар бир уйдун музоосун үч кайтара агытып, үч кайтара жулкунтуп кайта байладыңыз. Ошондойбу?

– Ооба!

– Колуңузду нече мертебе жуудуңуз? – деп Акбар күлүмсүрөдү.

Калбүбү унчуга албады. Уялып кетти көрүнөт, бети тамылжып кызара түштү.

– Уй саашка камыганда гана колуңузду бир жолу жуугансыз! Андан кийин, ар бир музоонун кирдүү моюнчасын үч жолу чечип, үч жолу кайта байладыңыз. Ошентип, сүттү кирдүү кол менен саап алдыңыз эле, эчтеме эмес, төгүлүп да калды, – деп Акбар дагы күлүмсүрөдү.

Берки тургандар түйшөлүп, оңдоно отурушту. Калбүбүнү колтукка түртүп күлүп калгандары да болду.

– Моюнчаны чечип жана аны кайта байлаган сайын эле колун жууй берсе, ага суу чак келеби? Күндүн көбү өтүп кетпейби? – деп Ашыр аке ормоё карап башын көтөрдү.

– Сөз, ошол убакыт жөнүндө, тазалык жөнүндө, сүттү көп саап алыш жөнүндө болуп жатпайбы, карыя?! – деди Акбар.

– Андай болгондо, саанчылар уй саабай эле, колдорун кайта-кайта жууй берип, убакыт өткөрөт экен го? – деп Ашыр аке күнкүлдөй сүйлөп тим болду.

Акбар сүтү төгүлгөн Калбүбүгө кайта бурулду.

– Бир уйду үч мертебе «ийитип» сааш үчүн канча убакыт кеткидей?

– Билбедим! Бизде сааттама жок эмеспи! – деди сүтүнүн төгүлүп калышына ыза болуп отурган Калбүбү.

– Менде сааттама бар! Баятан байкап карап отурдум. Ушул тартип менен бир уйдун бир саалышына кенен бир саат убакыт кетет экен! . .

– Анысын биле албадым! – деди Калбүбү куушурула карап тим болду.

– Ар бир саанчыга канчадан уй бекитилет? – деп Акбар сүт фермасынын башчысы Сулайга бурулду.

– Ар кандай эле! Жетиден, сегизден! . .

– Бир уйду бир сааттан сааганда, жети, сегиз уйду бир сыйра сааш үчүн канча убакыт кетет?

– Орто эсеп менен жети, сегиз саат! . .

– Демек, ушул тартип менен сааганда, сиз, жолдош Калбүбү – өзүңүзгө бекитилген уйларды бир күндө бир сыйра гана саап алышка зорго жетишет экенсиз го? Ал эми, уйлар бир күндө үч мертебе саалышы керек эмеспи?

– Албетте, уйлар үч мертебе саалып турушу керек!– деп Сулай кымырыла карап жөн болду.

– Ушул тартип менен, жети уйду бир күндө үч мертебе толук саап жетишүүгө болобу?

– Албетте, толук саап алышка жетише албайт! Көпчүлүгү чала саалат. Сүттүн көбү желинде кала берет. Же болбосо, музоолору өлчөөсүз эме берип ичи көбөт.

– Көпчүлүгүн саамыш болуп коё беришет эмеспи! – деген үн чыкты.

– Демек, уйларыбыз сүтсүз эмес?!

– Аныңыз ырас!

– Демек, саап алышка гана күчсүз болуп турабыз, деңиз!

– Ооба! Толук саап алалбай жүрөбүз!

– Өзүбүздөн кеткен кемчиликти жашырыш үчүн, «сүтсүз» деп уйлардын өзүн кайта жаманатты кылып, басып жүрөбүз! Кандай дейсиздер? Чынбы?

– Ошондой! Чындыгында ошондой! – деген үндөр чыкты.

– Андай болгондо, бир саанчыга, жети, сегизди коюп, экиден үчтөн эле уйду бекитип коё бербейсиңерби? – деп Ашыр аке аңгемеге кайта аралаша кетти.

– Колхозубузда бир жүз он тубар уй бар. Сиздин сунушуңузга ылайык алтымыш кишини жалаң га уй саашка койгондо, бишка чарбачылыгыбыздын жайы эмне болот? Дыйканчылык деген да бир канча адамдын колун байлайт. Нан жешибиз да керек! Тоют даярдоо дегендин өзү да, бир канча адамдын кучагынан чыгарбай турган барча! Алардан башкаларына да адам күчү керек эмеспи?

– Андай болсо, – деди Ашыр аке чырпыкты максатсыз жоно беришин токтотуп, – жанагы уй саай турган машина бар дешет го! Аты жакшы, ошондон коюп алып тынбайсыңарбы?

– Учурунда аны да колдонобуз!

– Аныңардын учуру качан боло турган эме? Учуру келгиче сүтүңөрдүн көбү бекерге кетип жатпайбы? – деп Ашыр аке чурчуюп койдү.

– Жакын жылдардын биринде, уйларды сааш жумушу туташ электрлештирилет. Бирок, ошого чейин, биз уйлар-

ды оорсок сааш тартибин колдонууга өтө турушубуз керек. Ошондо, саан сааш жумушу эки эсе жеңилдейт – деп Акбар сөзгө кайта киришти эле, Ашыр аке сөзгө кептеле калды.

– «Ийитип» саашка өнөкөт алган уйлар, оорсок саашка жөн эле көнүп бере коёр бекен?

– Көнөт! Иштин пайдасы үчүн көндүрүүгө тийишпиз!

– Оңойлук менен эле, көнүп бере койбос...

– Алды менен, уйларды оорсок сааш тартибин кабыл алууга өзүбүз көнөлүчү! Уйлардан мурда, өзүбүз көнбөгөнү отурбайбызбы – дегенде, саанчылар күлүп жиберешке аргасыз болушту. Аларды ээрчип Акбар өзү да күлүмсүрөп, сөзүн уланта берди.

– Музоолорду энесинен ажыратпай, «ийитип» сааш тартиби, жалгыз гана машакаттуу болбостон, тазалыгы да болбойт экен. Иштин ал жагы баарыга түшүнүктүү болду. Аны, эч кимибиз тана албайбыз, чынбы, жолдоштор?!

– Байкабай жүрүшпүз... Ал айтканыңыз чындык экен! – деген үндөр чыкты.

– Өнөкөт болуп калган иштин кемчилиги ошентип, көпкө чейин байкалбай, сандалып жүрө берет. Ал, ал болсун! Ал эми, бир уйду үч маал сааш үчүн, бир музоону тогуз жолу агытып, тогуз жолу жулунтуп кайта байлап, жана «ийисин» деп тогуз жолу үч, төрт минутадан акыйып карап тура берип, сүтгүн көбүн музоолорго эмизип жиберип жүрөбүз! Ага кандай дейсиздер?

– Эмизбегенде эмне кылат эле! Сүттө музоолордун да акысы бар эмеспи? – деп Ашыр аке сөзгө кайтадан каптала калды.

– Сүттө музоолордун акысы болсо, аны өлчөлү тартип боюнча беришке болот! Тигине, «ийитебиз» деп кайта-кайта агыта берип, музоолор өлчөөсүз эмип койду. Ичтери көөп ынтала болуп турат. Эмчекке кыныгып алган музоолор, сүттөн башкага карабай, кийин начарлап да кетет. Кактап эме берип энелерин да эт алдырбайт. Уйлардын сүт бериши да бир калыпта болбой калат. Көбүрөөк ээмп

койсо сүт аз алынат, ынтала болуп музоолор кыйналат. Аз ээмп койсо сүт арбыныраак алышат, музоолор ачка калат. Ошентип, ырааттуулук болбойт.

Ал, ал болсун! Оорсок саалган уйлар кайта тууганга чейин байыбайт, саадыра берет. Эмизип саалган уйлар эрте байып, сүттү да аз берет. Иштин бул жагын да билип коюшубуз керек! Байкашымча, уйларды оорсок сааш тартибин кабыл алалы дегениңиздер менен, оозуңар бош. Ага көп анчалык батына албай турасыздар! Андай болгондон кийин бул ишти мындайча баштайлы! – деп Акбар өзүнүн сунуштарын айтты.

– Тобокел. Мен бел байладым! – деди Калбүбү.

– Төгүлгөн сүтүң менен, сүт төккөн музоонун күйүтүнө чыдабай, ээлигип турбасаң эле болду! – деди Ашыр аке.

– Ырас эле, төгүлгөн сүт менен, сүт төккөн музоонун күйүтү үчүн бул ишке бел байлап отурам! – деп Калбүбү чынын айтты.

Ошол күнү Калбүбү тууй турган уйлардан сегизди бөл-дүрүп алды. Эрте тууган эки ую сүттү арбын берүүчү эле, аларды башка саанчыга өткөрүп бергенде, ичи ачынып кейип да алды. «Атып коюп жазган жаман, атып коюп качкан жаман», тобокел – деп өзүнчө кайрат кылды. Туулар менен музоолорду энесинен кандай ажыратуу жана аларды тоюндурдуу эрежелерин үйрөнүүгө киришти.

3

Кыштан арык чыккан малдар күнгө капталын кактап магдырады. Торгойлор көкөлөй учуп көтөрүңкү сайрады. Асылбектин жетекчилиги менен жапырт чыккан мектеп балдары жазгы жайыттарды жабыла тинтүүгө киришти. Тарп, сөөк-саак жана ошондойлорго окшогон ыплас нерселерди кетмендеп көмүштү. Андай жерлердин айланасын от коюп өрттөй жүрүштү. Чалчык сууларды агызып, суу бойлоп сугаттардын тазалыгын карашты. Алар тинтүүнү

тилкелер боюнча жүргүзүп, бир тилкени тазалагандан кийин экинчи тилкеге өтүп илгерилей беришти.

Бүгүн окуучуларга тыныгуу күнү. Ошондуктан, алар кечинде малчыга келишкен. Түндө алардын ар бир тобу ар кайсы малчынын үйүндө болду. Ыр ырдап, комуз чертип, кыяк тартып тамаша көрсөтүштү. Ошентип, алар мал арасын майрамга айландырып, жайыттарын тазалап жардам көрсөтүп жүрүшөт.

Алар ошентип жүргөндө жайыттын ою-кырынан бириндеп бастырган малчылар Садыр койчунун өрүшүнө келип чогулушту.

Сары адатынча жөн отура албай, – демейдегидей ыйлактабаганына караганда, иши жайында болсо керек! – деп Сулайга тийише кетти.

– Ошондой, аксакал, – деди Сулай. – Уй фермасынын иши жайында. Азырынча ыйлактай турган эчтеме жок! Жазга салым ээрдиңиздин желкеси ырбап кетүүчү эле, быйыл дурус көрүнөт го?!

Чогулуп отургандар күлүп калышты.

– «Кулун оозантыш» үчүн, Сары аксакал колхоздон сары майды арбын албадыбы! – деп Сулайдын сөзүн Курман жөлөмөлдөү.

Өйдө-төмөн чаргытып Сары ага моюн бербеди. Тамаша сөздөр биринин артынан бири сүйлөндү. Аңгемелешүүнүн акыры мамлекетке эт өткөрүү маселесине келип такалды.

– Өткөн жылы эт үчүн өткөрүлгөн койлорубуздун орточо салмагы кырк тогуз гана килограммдан болгон экен! – деп бул маселени Курман козгой калды.

– Уйларыбыз канчадан өткөрүлгөн экен? – дешти, чогулуп отургандар.

– Уйларыбыз 287 килограммдан.

– Жылкыларыбызчы?

– Жылкыбыз 237 ден!

– Семиздик жагы кандай болуптур? – деди Садыр.

– Алты проценти жогору семиздикте, 20, 7 проценти ортодон жогору, 62, 1 проценти орто, 11, 2 проценти ор-

тодон төмөн, – арык өтүптүр! Эсептеп көргөнүбүздө начар семирген малдарды өткөрүүдөн колхозубуз бир жарым миңге жакын кой, 35-40 миң сом акча зыян тарткан! – деди Курман.

– Арык-семизин ылгабастан, ишке жарагансып бир четинен айдап барып өткөрө бергенсиңер да! – деди койчулардын бири.

– Өткөн өттү, кеткен кетти – деди Садыр. Мындан ары андай болбосун! Эт үчүн мал өткөрүү жумушун быйыл башкача уюштуралы. Зоотехниктин оюнда эмнелер бар экен, укпайлыбы! – деп сыңар тизелей отурду.

– Укпаганда, угалы! – деген үндөр угулду.

– Эт үчүн өткөрүлө турган койлорду жайлата жакшылап баксак, орто салмагын 65 килограммга жеткире алабызбы? – деп Акбар Садырдын өзүнө кайрылды.

– Жайлата жакшылап баксак, ооба, багуу жумушун уюштура билсек, kilosун 75ке жа жеткирүүгө болот, – деди Садыр. – Кой деген мал тулуп эмеспи! Аз жуушатып, күн-түн дебестен откоро берсе, күзгө чейин тоголонуп басалбай калат – деп, мурдагы сөзүн бышыктады.

– Айтууңарга караганда, эт үчүн чоң-чоң ириктерди, чоң-чоң өгүздөрдү, уйларды өткөрүш пайдалуу боло турган көрүнөт го, – деди малчылардын бири.

– Сиз өтө эле катуу кеткени турасыз го дейм?– Чоң уйлардын сүтүн, өгүздөрдүн күчүн, ириктердин жүнүн унутуп коюуга болбойт эмеспи! – деди кимисидир бирөө.

– Ырас айтат! – деп сөзгө Сары кыпчыла калды. – Биз малды жалаң гана эт үчүн өнүктүрүп жүргөнүбүз жок. Жүн деген эме ириктерден гана арбын алынат. Сүттүн мааниси этиңизден көп калыша бербейт. Макул, жалаң ирдүүлөрүн терип алып быйыл өткөрүп жиберели! Эмдиги жылы кандай кылабыз?!

Сарынын пикирин Ачейке карыя улады. Ал өзүнүн сөзүн, «кыргыздын карыларынын «кой жашындай гана жашым калды» деген макалы менен баштап, кой анчалык узак жашай албаган мал экендигин айтты.

– Койдун эркегинин бир жашы «борук», эки жашын «эки тиштүү», үч жашын «үч тиштүү», төрт жашын «төгөрөк» деп коёбуз! Анан «бир төгөрөк», «эки төгөрөк», «үч төгөрөк» деп санайбыз. «Төрт төгөрөгү» сегиз жаш болот. Сегиз жашка жеткенден кийин ириктердин деле эти качып, сөөгү ичкерип, жүнү да суюлуп кыскара баштайт.

– Тубар койлор канчага чейин төл бере алат, аксакал? – деп, кимисидир бирөө, сөзгө аралжы боло калды.

– Тубар койлор жетини туугандан кийин эле чөп чайнай албай калып жүрөт го!

– Айта бериңиз, аксакал. Айтайын деген кеңешиңизди акырына жеткире айтыңыз! – деген үндөр чыкты.

– Айтайын деген кеңешим, эт үчүн өткөрүшкө мал бөлгөндө, алды менен жашы өтөйүн деп калгандарынан тандап алгыла. Жашы өтө эле өтүп кеткендерин өзүңөрдүн ички керегиңерге жараткыла. Анткени, өтө карып кеткен мал жакшы семире албайт, салмагы жеңил, этинин сапаты анчалык болбой калат. Мамлекетибизге тунук семирген, салмагы оор, сапаттуу эт берели десек, – өтө кары эмес, өтө жаш эмес, карылыкка алдыра элек, бирок, иши карылыкты карай ооп бараткан малдарды иргеп алгыла. Анан аларды жайлата жайыттарда жакшылап баккыла. Ошондой кылсаңар, ак эмгегиңер колхоз үчүн да, мамлекет үчүн да абдан пайдалуу болот!

Ачейке карыя көп жылдарды мал арасында өткөргөн, пайдалуу ишти байкай жүргөн кыраакы киши. Аны активдер ар дайым кеп-кеңешке ала жүрүшөт. Азыркы айткандарын да, акылга сыярлык кеңеш катарында кабыл алышты. Андан кийин эт үчүн кайсы малдан канчаны бөлүп алуу, анан аларды кандай тартипте багуу маселесин кеңешүүгө өтүштү.

Ар ким кеңешин айткандан кийин, Курман өзүнүн сунуштарын айта баштады.

– Эт үчүн өткөрүлө турган койлордун ар бир короосунда 403 төн кой болсун! Анын ар бирине үчтөн койчу коюлсун!

– Туура, ошондой болгону жакшы! – дешти, кеңеше отургандар.

– Күзүндө, жогору семиздикте өткөргөн ар бир кой үчүн, – бир жарым килодон, ортодон жогору семиздикте өткөргөн ар бир кой үчүн бир килодон, – койчулардын эмгектерине кошумча эр берилсин! – деп, Курман экинчи сунушун айтты.

– Ошондой болгондо, бир короо койду жалаң жогору семиздикте өткөргөн койчулар канчалык эт алышты? – деди кеңешүүгө катышып отургандардын бири.

– Алты жүз кило эт жана үчөө үч койду тандап туруп кармап алат!? – деп Курман кыскарта жооп айтты.

– Мына ушунусунда, жанагы үч коюнда да кеп бар экен! – дешти ар кимиси.

– Этке өткөрүлө турган уй, жылкыларды баккандардын эмгегине кошумча акыны центнерине карай төлөөнү ылайык көрдүк, – деди Курман.

– Маселен! – деди, малчылардын бири.

– Маселен, жогору семиздикте өткөргөн ар бир центнери үчүн бир жарым кило, ортодон жогору семиздикте өткөргөн ар бир центнер үчүн бир килодон эт алышат. Уйларынын орто салмагы 400 килодон кемибесе, бир кунажын сыйлык берет!

– Мунусу да жакшы ойлонуп табылган акыл экен, – дешти, малчылар.

– Аныбыз ал, мунубуз бул болду. Кана, эми, бул малдарды багууга кимдер чыгат?! – деген суроо көтөрүлдү.

– Ошол койлордун бир короосун мага тапшыргыла! – деди Садыр.

Ачейке карыя колун көтөрө коюп, бул маселе боюнча да өз оюн айтты.

– Кекирейген кербез, куу чирен-жөө манаптардан колхозубуз азырынча куру эмес. Эт тапшырыла турган малыңар кокустан ошондойлордун колуна түшүп калса, кешигин кедейтип коёт. Иштин ошол жагына да сак

болгула! Мындай ишке мына, Садырга окшогондор гана жарайт!

– Карыянын сөзүндө калет жок – дешти ар кимиси.

– Бир короо койду, макул, сизге эле берип коёлу, жолдош Садыр! – Кандайча өткөрүп аласың, кантип багасың, колхозго канча пайда келтиресиң, өзүңө арттырып аларың эмне болот, ошону айтчы, ар кимибиз түшүнүп коёлу! – деди Сары.

– Ооба, биринчи сентябрга чейин 110 күн бар. Анан, андан кийин! – деди Курман.

– Койлоруңдун салмагын мага канча килодон өткөрүп бересиң? – деп, ал Курманга карады.

– 52 килограммдан! – деди Курман.

– Андай болсо токтой туруңуз! – деди Садыр, – 52 килону 65 ке жеткириш үчүн ар бир койго 13 килограмм эт кошуу керек. Демек, күн сайын ар бир кой 130 грамм эт алууга тийиш! Койдун эң жаманы жайыттан үч кило чөп оттойт. Канткен менен до ошонун 130 грамм этине эт болуп кошула берет эмеспи! Ошондой болгондо Нуруш экөөбүз 110 күндө 600 кило эт, жана үч кой табат экенбиз!

– 110 күндө аялың экөөң, эмгек күндөн тышкары алты жүз кило эт, үч кой тапсаңар, аны кайда батырасыңар? – деп отургандардын бири сөзгө тамаша катыштырды.

– 110 күндүн ичинде ар бир коюңарга 13-14 килодон эт кошуп, анын ар биринен бир жарым килодон эт алсам, колхозубуздун эч канча акысы кете койбойт го дейм, кандай дейсиздер! – деп Садыр күлүмсүрөдү.

– Акыбыз кетпейт экен. Багышын кандай багасың? – дешти.

– Аз жуушатып, күн-түн дебестен откоро беремин!

– Бул жумуш эми абдан түшүнүктүү болду, – дешип, кеңешке келгендер тарап кетишти. Сулай менен Айчейке карыяны ээрчип Акбар топоздор жаткан өрүшкө барды. Эки күн коно жатып «таргыл уй» тукумун түзүүгө тубар топоздорду тандоо жумушун бүткөрдү.

* * *

– Капырай, кандай заман, кандай күн болуп кетер экен!
– деп үрөйлөндү, бороондо койлорун короого корголотуп коюп арасында турган Садыр.

– Эмне деп эле өзүңчө кобурап жүрөсүң? – деди, үшүгөн колун үйлөп, «туутканадан» чыгып келе жаткан Нуруш.

– Баса, дейм да! Ушундай касталаң күндөрдө кычап сала беришет, жаныбарлар! – деп Садыр колун койлорун көздөй жаңсады.

– Бороон-чапкын болгондо коркуп кетишет турбайбы!
– Түндөтөн бери туулганы отузга барып калды. Көпчүлүгүнүн эки, үч күндүк эртелиги бар! – деп Нуруш үшүп калган колун укалады.

Ал өткөн кечтен бери кылайган тыным ала элек. Саат сайын койлорду аралап кароо жүргүзөт. Толготуп калгандарын издеп таап «туутканага» жайгаштырат, туулган козулардын тумшугун аарчып, туягын сыдырат. Телчитип эмизет. Тууган койлордун желин жүнүн кыркып, эмчектерин тазалайт.

– Сен, козулардын көпчүлүгүнүн эки-үч күндүк эртелиги бар дейсиң! Менин билишимче алты-жети күндөн эртелиги болуп жататко? – деп Садыр Нурушка жакындай басты.

– Жутумчулуктуу жылдарда, койлор беш-он күн эрте тууп жүрөт го! – деди Нуруш ойлонуңкурай карап. – Бүгүн туулган козуларды кайсы сакмалчыга өткөрөбүз?

– Акылай апа кандай?

– Пейли жакшы болгону менен, картаңыраак адам эмеспи! Комсомолец сакмалчылардын бирөөнө өткөргөнүбүз дурус болор!

– Дурус айтасың – деди Садыр, – үйгө кирип жылынып, бир аз чырма этип алсаңчы!

– Чыдай турайын! – деди да, Нуруш толгото баштаган бир койду «туутканага» жетелеп киргизди.

Кыштан кысынуу менен арттырып калган аз гана жемден аяп-ачып аштоого салды да, жүдөө тартып бараткан койлорун Садыр бирден терип жедире баштады.

4

Малчыларга жиберип үчүн Настен китеп тандап отуруп Акбар жөнүндө ойлонду.

Партиялык уюмга секретарь болгондон бери ал үйдө азыраак болот. Бирде жайытта малда болсо, бирде жакада дыйканчылыкка, курулуштарга барат. Конгон жерине конуп, түнөгөн жерине түнөп калып да жүрөт. Ошондон улам, ал эки түрдүү пикирде болду: мүмкүн, жумушка алагды болуп жүргөн чыгар. А балким, мен анын көңүлүнө толбой калгандырмын...

Бул эки пикирдин бирде биринчиси, бирде экинчиси үстөмдүк кылат. Акырында неси болсо да, «өзүн таңуулаган адамча сөйкөнүшпөй жөн жүрөйүнчү» деген чечимге келди. Ал ошол ойлорду ойлоп тышка чыкты да, көчөдө өз ара айтышып калган эки баланы карап, ат үстүндө турган Акбарды көрдү.

– Сен эмне, кийимиңе мактанасыңбы? – деди кийими начарыраак бала.

– Сен эмне, атаңдын, тиги Жүдөмүш атаңдын жалкоолугуна мактанасыңбы? – дем кийими түзүк бала, берки баланын атасынын жалкоолугун козгой сүйлөдү.

Атасынын жалкоолугу айтылганда, берки бала айтууга жооп таба албай туталанды. Ызасына чыдабай үнү кардыгып, тигил баланы карап муштумун түйүп жулунду. Ызырынды, бирок, кол сала алганы жок. Акыры жер карап басып кетти, чыдабай кетти көрүнөт, эчкирип ыйлап жиберди.

Атасынын жалкоолугу үчүн ыза болгон баланы көргөндө Акбардын жаны кейиди. «Жүдөмүш атаң» деген сөз көңүлүндө калды. Үйгө барып чай ичип отурганда, эсине

түшүп – ата, бул Жүдөмүш деген ким болот, ал кайдагы неме? – деп сурады.

– Ушунда, айлада жок бир жалкоо! – деди ата.

– Баласы да сабакты начар окуйт көрүнөт – деп Настен да сөзгө катыша кетти.

– «Алма сабагынан оолак түшөт беле», атасынын жалкоолугу таасир кылгандыр! – деп ата Жүдөмүштүн кылык-жоругун айта баштады.

Атанын айтуусуна караганда: «Жүдөмүш ичип-жегенге калганда абдан опкок жана сүйлөсө тили жөн эле «буудай куурат» экен. Бул колхозчулардын карааны көрүнбөсө, же добушу угулбаса куландан соо, таптаза жүрө берет имиш. Өз бүлөсүнөн башка, ошол айылдагылардын бирөөнүн карааны көрүнө калса, же добушу угулса, дароо эле оорусу кармап, бардык мүчөсү тегиз «тырышып» кала турган көрүнөт.

«Жүдөмүш ушундай бир жаман ооруга чалдыкты» деген сөздү угуп, алын сурап чыгайынчы деген ой менен, ата бир күнү анын үйүнө атайы барыптыр. Барса, өтүгүн жамаачылап жай баракат, жапжакшы эле отурган экен. Капысынан барып калган Акжүрөк атаны көргөндө кырынан жыгылып калат. Бир колу менен чекесин, бир колу менен ичин мыжыга баштайт. «Жаным чыгып баратат...» деп оналактап онтолойт...

– Жүдөмүш, куруп кал! Обу жок оорунун сага эмне кереги бар эле? Эл катарынан калбай тиричилигинди кылсаңчы! – деп ата наалып кайта чыгып кеткен экен.

Обу жок ооруга жолугардан бир жыл илгери Жүдөмүштүн пейли бузула баштаптыр. – «Жакшылап караса там аркасы да бир үйлүү кишини бир жыл багат» деп, ишенгени жалгыз гана там аркасы болуп калат. Анын көзүнө өзүнүн там аркасынан башка эчтеме көрүнбөйт. Ошону гана «меники» дейт. Жайылып жаткан мал, жайкалган талаа, курулуп жаткан курулуш, чарбачылыкта күндө болуп жаткан ар түрдүү бурулуштардын бирден-бирөөн эч

болбогондо «биздики» деп айтууга оозу барбайт. Тамынын аркасынан тышка чыкпай коёт.

– Жумушка барбайсыңбы? – деп бригадир келе калса – сыркоолоп жүрбөймбү? – деген жообу оозунда дайым белен болот.

Жүдөмүштү врачка жиберешет. Бирок, – эмнең ооруйт деп, «дөгдүрүңөр» кайта менин өзүмдөн сурайт. Ошондой «дөгдүрдүн» колунан эмне келет? Кыйын болсо менин оорумду өзүмдөн сурабай эле билбейби? – деп кайта келген экен.

Ошондон кийин врачка да барбай коюптур. Бирок, кишиге көрүнбөй колхоздун булуң-буйтка жерлеринин чөбүн чаап, күрөктөп бирдеме айдап ала коюп, пайдалана жүрөт.

Жүдөмүш ошентип, ошондой «ооруга» чалдыгат. Ошол күндөрдүн биринде – сенин ооруң, тиги там аркасынан гана, жалкоолуктун гана оорусу, ыраспы? Чын эле ооруган болсоң врачка барып көрүн, дарылан! Эч болбогондо справка алып кел! – деген экен Амантур.

– Барбайм, менин ооруган жеримди «дөгдүр» билеби, же мен өзүм билемби – айтып отурбайымбы, оорумун деп! Кулагың укпайбы! Дөгдүргө барбады десең, колхозундан чыгарып жибер! – деп сөздүн түгөнөр жерин айтат. Бир аз күн өткөндөн кийин колхозчулардын жалпы чогулушу Жүдөмүштү колхоздон чыгарат. Ошол бойдон аны менен эч кимдин иши болбой калат.

Жүдөмүштүн кылык-жоругу ушундай экен. Анын жалкоолугунун залакасы аялы Маркатайды да жүдөтөт. Ал да эмгекке бардым-келдим карайт. Иши кылып «күн өтсө болду» деген ой менен, илең-салаң болот. Ата-эненин пейли эс тартып калган баласына да таасирин тийгизет. Окууга, бирдеме билүүгө анчалык сугалактанбайт. «Атаң жалкоо» деген сөз анын да көңүлүн түшүрүп, ындынын өчүрүп, ыкшыйтып коёт. Ошентип Жүдөмүштүн аялы да, баласы да башкаларга корсунушат.

– Мен ошол Жүдөмүшкө барып чыкпайынбы? – деп Акбар атага акыл салды.

– Ай, ошол ырыс кесер уят кылып коёр бекен? – деп, ата көңүлсүнбөдү. – «Өтө жалкоо болбосоң, өлө жарды болбойсуң» деген эмеспи. Эң эле айланада жок жалкоо. Ага сөз өтүүчү неме эмес. Шагың сынып калар бекен, кара тумшук Жүдөмүштөн!

Ошентип, «Барган убаран, андан эчтеме чыкпайт» деген пикирди айтты.

Акыры бармак болуп Акбар чыгып кеткенде, Настенге карап, – чыкчы балам! Чыгып тиги Акбарга айтып койчу! Ити кабаган көрүнөт эле, байкасын, каптырып албасын! – деди.

Настен Акбардын аркасынан ээрчий чыгып – сак болуңуз, ити кабаган боло турган көрүнөт эле! – деп үн салды.

– Өтө эле саксыз! Бирге барып келбейлиби – деди Акбар.

– «Сактыкта кордук жок» дейт турбайбы! Барса, кошо басып барып келейин – деп Настен кошо басты.

Бир аз илгерилеп баскандан кийин, – мени менен бирге басуудан сактанбайсызбы? – «колтукташып калыптыр» деген сөздөр болсо, айта турган кандай жообуңуз бар?

– «Иши ак болсо, күнөөсү сап» эмеспи? – деди Настен.

– Ак, карасы ылганганча айта турган сөздөрүн айтып бүтүрүп коюшат го?

– Ушунчаңда кайта кет, өгөй-татай сөзгө каласың дегени турсыз го? Андай болсо мен кайта кетейин!

– Сабыр кылыңыз! «Бирге баратып, экөө эки жакка баса берди» дечүлөрдүн да болушу мүмкүн!

Жүдөмүштүн үйүнө жетип калышты.

Экөө ээрчишип кирип барганда Жүдөмүш абдан шашты. Коркуп кетип эмес, корунгандыктан ошентти. Кайната коюуга чай болгону менен, башкасынын мааниси жок. «Сый адамдарды кантип куру чыгарар экенмин» деген кайгыдан башка, Жүдөмүштүн ошол ушурда эсине эчтеме келбей калды.

Маркатай жеңе кара боюна караганды такыр коюптур, айрылып кеткен жерин бүрүп алууга да мойну жар бербей

калган. Мелтейип, кежигеси кер тартып отура берүү жагына ооп, илендиликке белинен бек бастырып койгон экен.

Карп-күрп, капысынан Акбар менен Настен кирип барганда, Маркатай үрпөйүп турган чачын кымырып, жоолугун башына оңдоп байлаган болуп, селдейип тура берди. Атасынын жалкоолугу үчүн эчкирип ыйлаган бала жана ар жакта отурган кичине кыз жер карап баштарын көтөрбөдү.

Күтүлбөгөн жерден кирип келгендер жайдандап кол алышып, учурашты. Балдарды чекелеринен сылап эрке-летишти.

– Бол, байбиче, чай кой! – деди Жүдөмүш.

Ал, эмне айтарын билбей, үйүнө келгендерди сүйбөгөн адамча унчукпай отуруп калуудан айбыгып гана, ошол сөздү айтты.

– Чайды жөн эле коюңуз жеңе! Бул агай кирип чыгалы дегенинен кире калдык – деди Настен.

– Чайга убара болбоңуз! – Биз азыр эле кетебиз. Ушул колхозго келгениме бир топ убакыт болуп калса да, сиздерге бир кирип учураша албаган экенмин! – деп Акбар сөздү ошол жактан баштады. Бул үйгө жумуш менен эмес, өзүн жек-жаат, агайын-туугандык жагы менен келген адам сыяктуу көрсөттү. Жүдөмүштүн «оорусуна», жалкоолугуна же болбосо анын жүдөөлүгүнө такыр сөз жолотподо.

Маркатай жеңенин төркүнүн, эче бала төрөгөнүн жана ошол өңдөнгөн болор-болбос эмелерди сурап, бир канча убакытты өткөрүштү. Настен менен тамаша сөздөрдү сүйлөшө калып, тигилерди ал тамаша сөздөргө катыштырып да, бир канчага отурушту. Ошентип отуруп, Акбар менен Настен тигилерге жөнөкөй гана, анчейин кирип отуруп калган жакын агайынга окшоп калды.

Көптөн бери эч ким менен эрмек сөздөрдү сүйлөшпөй калган Жүдөмүш сөзгө уламдан-улам бериле берди. «Оорусун», жалкоолугун эсинен чыгарып жиберди. Өзүнө белгисиз кандайдыр бир жылуулук анын денесин жибиткендей болуп, жарпы жазыла баштады.

– Эмесе, биз кетели! Мындан ары, кирип чыгып жүрөр-бүз – деп Акбар ордуна козголгондо, Жүдөмүш «отургула» дейм деп оозун камдады да, мукактанып эчтеме айтталбады. «Отургула!» деген сөз, чай ичкиле деген маанини түшүндүрөт, «отур» деп айтууга чай-пайдын жайы жок.

Ошентип, тигил экөө келгенде, «кайдан келе калды» деп, жалкоолук менен начарлатып алган турмушуна ызыланса да, азыр кетирип жиберүүгө ыраа көрбөй комсуна баштады.

Акбар ордуна туруп, – аксакал, быйыл эки ат, бир арабага ээлик болуп бересиз го! – деди.

Эмне айтаарын билбей Жүдөмүш – ооба! – деп алдастады. Атайы келген эмелерге же жакшылыктуу чай кайнатып бере албасам, же айткан сөздөрүнө макул болбосом, адамгерчилик болбойтко деген ойго келип – макул, ошентейин! – деп жиберди. «Оорукчан эмесминби» деген сөзү бул жолу оозуна кирбей калды.

– Эки ат, бир араба алдыңызда болсо, бат эле ирденип, эл катарына кошулуп кетпейсизби? – деди Акбар. «Макул, ошентейин» деген сөздү дагы бир, эки айттырып, бышыкташ үчүн, ал тиги сөздү атайы кайталап айтты.

«Абийирим кетип калды эле. Эл катарына ат, арабанын жардамы менен кошула албай калдым го» деген сөздү айтайын деп ойлоду да, Жүдөмүш өз жамандыгын өзү айтуудан намыс кылды. – «Макул, бир арабаңарга ээлик болуп берейин!» – деди.

– Ошентип, эки ат кошулган бир арабага ээлик болуп бериңиз! Кош болуңузда! Мындан ары кириш-чыгышыбызды өксүтпөспүз! – деп Настен менен Акбар тигилердин колдорун кыса кармап чыга берерде, Жүдөмүш да, Маркатай да, балдары да ээрчише кошо чыгышты...

Тигилердин келип кетиши Жүдөмүштүн үй-бүлөсү үчүн күтүлбөгөн окуя болду. Тааныбаган Акбар, келбеттүү келин Настен эмес, өзүнүн ирегелеш туугандары аны «кишисиңби?» деп карабай калган эле. Ошондой абалда

калган адамга тигил өңдүү, колхоздун абийирдүү адамдарынын атайы келиши, жакшы мамиле менен аңгемелешип, жаркырап жайнап чыгып кетиши оңой таалайбы?

Ошол күнү Жүдөмүштүн үй-бүлөсү көпкө чейин уктай алышпады. «Атам арабакеч болсо, аттарын кошуп берсе, мен эки атты айдап жүрүүгө жарабаймбы... Башка балдар арабаңа отургузуп ойнотуп койсоң – деп турушса... Атаң жалкоо деген сөздү айта алышпай калбайбы» деп баласы да өзүнчө жакшы санаанын үстүндө болду.

Сый адамдар үйүнө кирсе сый көрсөтө албагандыгына ызаланып Марка жеңе да көп ойлорду ойлоду. Жүдөмүш арабакеч болуп калса, эл катарына кошулуп, ирденип кетер элек. Бирок, ага ишенип эки ат менен бир арабаны башкарма бере коёр бекен – деп, Марка ошого кайгырып уктай албады.

Эки атка арабаны кошуп алып ал түнү Жүдөмүш санаасы менен болду. «Барбаган жери, баспаган тоосу» калбады. Бирок, – ошол шүмшүккө ишенип эки ат, бир арабаны анын колуна кантип титинип беребиз! – деп Амантурдун оолугушу, ал күнү Жүдөмүштүн бүлөсүндө угулганы жок.

5

«Кең төр» кенен жайлоо: өндүр ичи жайык түз, мелтирген бетеге, аны мал канчалык тепсеп жатса да уйпаланып койбойт. Ойдуң-өтөк жерлери ыргалган кара кыяк. Өрдөш-төрү ар түрлүү чөптөн куру эмес, – «Каз таңдай», «түлкү мурут», «доңуз сырты» атала турган катыш чөптөр «Кең төр» жайлоосунда кенен болот. Туш-тушунан сапырылып түшкөн өкүм суулары оолугуп шар агат. Өзөн-түзгө келип кошулганда, оозгу босогого чейин мелмилдеп, соолугуп калат.

«Кенемте» колхозунун көпчүлүк малы азыр ушул жерде. Түмөнү түрүлүп жер кайкыган калың мал жайлоону көрккө бөлөгөн: короо-короо котологон кой; от-оту менен

менен үйүр-үйүр жылкы; өтөк-өтөктө кымкуут жаткан уй; – несин айтасыз, жайыттын көркү мал эмеспи!

Кууту кыркы, тууту кырк – ушул эки кырк күн малчылар үчүн жоопту учур. Андан башка «үч ай – токсон» кырчылдаган кышы бар. Жайдын үч ыраңын туура пайдаланып, малын нык семирткен малчыга кыш деле анчалык коркунуч эмес.

Жайлоодогу жай күндөрү малга гана жайлуу болбостон, анын малчылары үчүн да өзүнчө жаткан үзүр; кыш кыйынчылыгынын эсесин жай күндөрү жайлоодо чыгарышат.

Жайлоонун жайы, саандын айы болуп калган. Асман ачык, аба тынч, алыстагы караан айгине көрүнөт. Ырп этер чаңы, буруу жыты жок. Көк орой чалгынды көлдөй кечип калың топ «Кең төр» жайлоосунун орто жери, көйкөлгөн көк майдандагы окуу үйү менен, магазинде жүргөн малчыларга жете келишти. Аттарын байланыштырып коюп, ар жакта отурган топко барып кошулушту.

– Эскинин калдыгы, жаки саркындысы деген эмне? Ал кайдан, кандай жайдан орун алат? Ошол жөнүндө бирдеме айта отурбайсызбы? – деп ар жакта отурган койчу Садыр Акбарга карады.

– Эскинин саркындысынын бирөө менин жанымда отурат, көргүң келсе мына! – деп картаң малчы жанында отурган сакалдуу кишини көргөздү.

Бура сүйлөнгөн сөзгө күлкүлөр жарбык болду.

– «Озунган таз бөрк алат», озунуп жатканын кара! Бул менден эки эле жаш кичүү! – деп сакалдуу киши өз кезегин айтты.

– Бул кишилердин сөөгү эски болгону менен, пикирлери жаңы, – деп Акбар сөзгө кийлигишти. – Ал эми, эскинин саркындыларын биз, адамдардын салт-санаа, кулк-мүнөз, кыял-жорук, акыл-эсинен издесек табабыз. Маселен: ич тарлык, аксымдык, мансапкордук, эки жүздүүлүк бирөөн алыс, бирөөн жакын көрүү сыяктуу ала көңүлдүк, өз мүдөөсүн коом мүдөөсүнөн жогору коюу, ач

көздүк, илээндилик, ушакчылык, жалкоолук, шалаакылык – мына ошол өңдүүлөрдүн бардыгы биздин шартта эскинин саркындысы болот.

– Айрым адамдардын өз ара «достошуу», «тамырлашуу» – алыш-бериш жолу менен болгон байланыштарын кандайча түшүнөбүз, биздин заманда ошол өңдүүлөрдүн кереги барбы? – деди Курман.

– Так ошол айкаңдарыңыздын өзү да эскинин саркындысы. «Дос», «тамыр» аркылуу жакындашуунун заманында өзүнчө мааниси боло турган. Ал убакта чарбачылыктын жекеме-жеке болушу, адамдарды жекеме-жекеликке үйрөткөн. Аларда, өзүнүн жеке мүдөөсүн коргоодон башка эч кандай максат болуучу эмес. Ырас, өзүн-өзү коргобосо анын укугун коргой турган ал заманда эч ким жок эле. Өзүн коргош үчүн «дос», «тамырды» куда-сөөктү арбын күтүүгө аракет кылуучу. Ошондойлору көп болсо, өзүн кубаттуу сезүүчү. Биздин өлкөдө андайлардын азыр эч кимге зарылдыгы жок. Бардык адамдарыбыздын мүдөөсү бир, укугун социалисттик закон коргойт! – деди Акбар.

– Бирөөнө бекер бирдеме берүүгө болбойт деңизчи! – деди Амантур аке.

– Дүйнөдө бекер эчтеме жок. Бекер табылганы ууру гана табат. Баса, аксакал, малды жалаң гана жайытта багабыз деп, тоют маселесине баа бербөөчүлүктүн өзү да эскинин саркындысы! – деди Акбар.

Амантур курулай күлүп жөн болду.

Малчылардын баш аягы тегиз чогулуп, бетегелүү майданга уй мүйүз тарта отургандан кийин, сөз кезеги Сарыга берилди.

– «Жай күндөрүндө жердин баары эле көгөргөн чөп болот. Басса турса малдын буту чөптү тепсей жүрөт. Оозу болгондон кийин жей берүүнү өзү билбейби – дешет, кай бир малчылар – деп Сары сөзгө киришти. Ал, жай күндөрүндө жайлоолорду туура пайдалануу жөнүндө сүйлөмөк эле.

– Жай күндөрүндө мал багууну ушундай түшүнүү абдан зыяндуу. «Кышында кыйналганың келбесе, малыңды жай күндөрүндө жакшы бак» деген эл сөзү бекер эмес. Турмуштан көрүп, тажрыйбадан таап айтылган сөз. Жай күндөрүндө канчалык жакшы багылса, тунук семирсе, кышкы суукка ошончолук чыдамдуу болот, дартка да чалдыкпайт – деп Сары сөзүн жөнөтө берди.

– Чөптүн чөбү бар. Убактылуу тоюна турууга анын кайсынысы болсо да жарайт. Анан анын малга жагымдуусу, тез көтөрүлтүп, нык семирте тургандары бар. Ошолордон кенеле оттогондо гана мал тунук семирет.

Кайсы жайытта кандай чөп бар экендигин мал өзү билбейт. Билүүгө жарай турган болсо, адамдарга айдатып жүрбөс эле. Өз тиричилигин өзү иштеп кетип калар эле. Айбан болуп калгандыктары үчүн, алар малчылардын колун карашат тура!

Адамдар ар түрдүү тамакты эңсеген сыяктуу мал да чөптүн ар түрдүүсүн оттогусу келет.

Кыш күндөрүндө начарлап калган малды жайдын жайлоосу, анын жагымдуу чөбү түзөтөт. Жайлоо чөбүнүн өмүрү кыска, аны учурунда толук пайдаданып калууга жетишүү үчүн ашыккыла, жолдоштор! Кышкы жайыттарыбыз да, боройлогон бороондуу күндөрдө малыбызды корголоту коюуга ыктоо жайлар, колдон бере коё турган жем-чөптөрдү жетиштүү белендейли! Ошондой болгондо, кандай кыйынчылыктуу кыш болсо да моюн бербейбиз, – деди Сары. Малчылар анын сөзүн сынга ала жөнөдү.

– Мал багуу жөнүндө гана айтты. Анын малчысы жөнүндө эчтеме айтылган жок го?

– Мал үчүн короо-сарайлар салынганда, ошонун жанына, ошол малды бага тургандар үчүн да жайлуураак бирдеме салыш керек десе, Сарынын бирдемеси короп калат беле? Же, оозунун желин да аядыбы?!

– Мал бакканды билген киши, өз жанын өзү багууну билбейби дегени го!..

– Отун жөнүндө ооз ачканы жок!
– Малчыларды маданий жактан тейлөө боюнча эчтеме дебеди?

– Зооветеринардык чаралар боюнча жүргүзүлө турган иштерден четтеп өттү!

– Анын бардыгын терип-тепчип Сары айтып койгондо, силер эмнени айтат элеңер? – деп туурадан бирөө сөзгө тамаша катыштырды.

Курман тоют маселесине көңүл бура сүйлөдү.

– Эгерде тоюту менен жайыты жетиштүү болбосо, жакшы малчынын колуна деле эчтеме келбей калат. Азыркы коркунуч, малыбыздын өнүгүшүнө караганда, тоюткорунун өсүшү алда канча артка калгандыгында турат. Даярдап жүргөн тоюттарыбыз, күч унаалары менен чабыр малдарыбызды багууга гана зорго жетишип жүрөт. Жайытыбыз да тарлык кыла баштады, – деп туруктуу тоюткорун түзүү, жайыттарды туура пайдалануу жөнүндө сөз козгоду.

– Азыркы күндө колхозубуздун «жуту» ушул биздин Сулай боло турган болду! – деди малчылардын бирөө.

– Качантан бери Сулай «жут» болуп жутатып жүрөт! – деп, ал, адатынча маңдай чачын жолугунун астын көздөй имерди.

– Уй фермасына башчы болгондон бери! Тушардан кар түшүп калса, жерден бир үзүп чөп алып жей албай уйларың да, өзүң да тегеренип туруп каласың! – деди аркы малчы.

– Ошондой мааниде айтсаңыз, айткандарыбыз туура! – деп күлүп койду да, ойлоно калып, – үч жыл чыдай туруңуздар, жолдоштор! – деди Сулай.

– Макул, дагы эки жылга чыдай берели! Ошого чейин бүткөрө тургандарыңызды айтып көрүңүзчү?!

– Эки-үч жылга чейин сиздерди жутатып жүргөн уйлардын бардыгын тоодон түшпөй, жалаң гана эңилчек жеп, эт, сүт майды көп бере турган «таргыл» уйга айландырып,

тоого айдап жиберебиз! Ошондо Сулайдан да, анын айдап жүргөн уйларынан да кутуласыздар! – дегенде, колхозчулар күлүп калышты.

– Амантур өзүнүн сөзүн, – жолдоштордун бул жерде айткандары туура, мен бардыгына толук кошуламын, – деп, ошондон баштады да, баштапкы партиялык уюмдун чечимдерине таяна сүйлөдү.

– Баштапкы партиялык уюмдун демилгеси боюнча «тоюткана» уюштурууга киришип жатабыз. Башта, биз малга чөптү бүкүлү берүүчү элек. Көпчүлүгү желбей эле шакек болуп кала берүүчү. Саман, топондорду өзүнчө бергенде мал карап туралбай кайсалап жеген болучу. Өткөн кышкы жана жазгы «жут» бизди үйрөттү. Чөбүн, саманын туурап аралаштырып, ага топон, шак, күнжара, улпак сыяктууларды кошуп аралашма жасап берип көрдүк. Андай аралашма тоюттардын бир чымчымы да желбей калбады жана малга ошончолук жагымдуу да болду, – деп жайдарылана сүйлөдү.

– Мурдагы жылдарда чөптөрдү чаап, аны тестелей жаан-чачынга калтырып, андан кийин түрүп чөмөлөлөгөн болуп, сүйрөтүп барып үймөктөп, кыскасы өйдө-төмөн сүйрөй берип, бүрүн күбүп, акырында сөңгөгүн гана үймөктөй коючубуз. Быйыл андай кылбайбыз. Эгерде, чөптөрүбүз чабылып бир аз кургаары менен эле таңгактап, туурап алсак малга жедирүүгө да белен, ыңгайлуу болот жана артып калгандары болсо кийинки жылдарга сактап койсок мейиздей болуп сүрсүйт да тура берет!

Саман-топондорду да так ошондой кылышыбыз керек. Биздин «тоютканабыз» бара-бара «тоют фабрикасына» айлангандай болушун партиялык баштапкы уюм, мал чарбасындагы негизги маселе катарында алдыга коюп отурат. Биз аны аткарууга милдеттүүбүз жана аткара алабыз, ыраспы!

Чөппү, чарбы, куурайбы, анын эмне экендигине карабастан, мал жегенге жараган өсүмдүктөрдүн бардыгын

ыпырып-шыпырып жыйнап ала беришибиз, аларды – «тоютканага» жеткирип аралашма тоюттарды арбыта беришибиз керек!

Албетте, бул айтылгандардын бардыгы тоют бригадасынын жумуштарына кирет, ыраспы? – деди Амантур.

– Алыскы төрлөрдүн чөбү жетилип калды го дейм?! – деп Акбар малчыларга суроо таштады.

– Жетилбей, жетилип эле калды!

– Жөргөмүштөрү мандырдай болуп бышып калыптыр, – деген үндөр да угулду.

– Андай болсо, эт үчүн өткөрүлө турган малдарды төр-төрлөргө оторлотпойлубу?

– Ошентип керек. Эртэрээк пайдаланбасаңар, аз күндөн кийин чөп учуп кетет! – деди малчылардын бири.

– Койлордон канчаны оторлотуш керек? – дешти.

– Үч миңди! – деди Акбар.

– Неге анчалык көп?! – деген үндөр чыкты.

– Бир миң койду өзүбүздүн колхозубуз үчүн. Эки миңди совхоз үчүн! – деди Акбар.

– Совхоз үчүн эки миң койду кандайча биз этке төгөбүз? – деди кимдир бирөө.

– Совхоз үчүн эт өткөрүп, алардын этке өткөрө турган асыл койлорун биз алабыз.

– Ошондой кылууга совхозуңар көнө коёбу?

– Аксакал экөөбүз барып сүйлөшүп, макулдашып келгенбиз!

– Мунуңар жакшы иш болгон экен. Этке тапшырыла турган уйларда да, ошол койлорго кошуп жибербейсиңерби?

– Албетте, ошентебиз! Силер да, жайлоо салкындай баштаганда эле, жакага көчө качып кирип барабыз деп ойлобогула! – деди ар кимдерге карап.

– Күн салкындаганда көчүп барбаганда эмне, мында жата беребизби? – дешти.

– Күзгү жайытка ным түшмөйүнчө быйыл мал жибербейбиз!

- Неге андай?
– Күзгү жайытка эрте барып, кургап турган чөптөрдү мал жебестен эле, аягы менен талкалап таштайт экен!
– Мунуңар да дурус акыл экен! – дешти малчылар.
Сезимди сергиткен «Кең төрдүн» кеки желине аралаша ар ким өз өрүшүнө тарады.

6

Акбар, Амантур жайлоо жайыттары менен таанышууга аттанды. Курман, Сулай, Сары ээрчий жүрүштү. Жайылып жаткан бир от жылкыга келгенде, – малдын түгөтү эле жылкы экен! – деди Сулай, Сарыга жанаша бастырып.

– Малдын жуту эле уй! – деди Сары. – Кары калың кышта да жылкы оордугун тийгизбейт. Өз жанын өзү багып, жайы-кышы жайыттарда жүрө берет. Жайыттагы жылкылар үчүн, колхоздон бир боо чөп, бир табак жем сурап барганым барбы? Колхоздогу чөп, самандын бардыгы эле, сенин уйларыңа кетип жатпайбы?

Жылкыңызды мактабай эле коюңуз! Жет этке өтпөйт, же сүт бербейт. Жайы кышы жайытты талкалап жаткан эле сиздин жылкылар эмеспи? Деги, өзүңүз айтыңызчы! – деп Сулай камчы кармаган колу менен маңдай чачын сылады.

– Бир жылда бир байпактык жүн берүүгө жарабай туруп, күн-түн дебестен аймап-күймөп оттой бергенин кантесиң! – деп Курман да Сулайга жарбык боло кетти.

– Чөп тандап оттогонун кантесиң! – деп Сулай Курмандын сөзүн коштой жөнөдү.

– Жылкы, малдын асылы эмеспи! Ошентип чөп тандап жейт! – деп Сары сыймыктана компоюп койду.

– Уй бечара тамак тандабайт. Эмне берсе бурдап-сурдап жута берет.

– Уй малдын караборчосу эмеспи, эмне берсе ылгабай жей берген! – деп Сулайга Сары сөз бербеди.

– Бирок, жегендерин сүткө, майга айландырып кайта төлөп берип турат! – деп Сулай сыймыктанып койду.

– Жылкыңыздын жайыт чөптөрүн кыйратып оттогондон башка, кылайтып бере турган деги бирдемеси барбы? – деп Курман менен Сулай Сарыны ортого алышты.

– Бээси төлүн берет. Аты күчүн берет. Эмне үчүн кылайтып эчтеме бербейт! Андай болсо, аттарымды бергиле. Уюңарга минип жүрө бергиле! – деп Сары, жылкысынын таламын катуу талашты.

Булар ошентип келатканда, аркы үйдөн чыга калган жылкычы, – кымыз иче кеткиле! – деп кыйкырды.

– Жылкынын кымызы да жаман болуп жүрбөсүн? – деп Сары жайкандады.

Булар келип үй жанына түшкөндө, жылкычы аял кымызын көнөккө көтөрө чыкты. Жылкыны жектешкени менен, тиги экөө кымыздан тартынышпады.

– Кымыз деген тамак, жылкы болсо гана болот! – деп Сары дагы жайкандады.

– Ошону жакшы түшүндүрбөдүңүзбү! Андай болорун биз билүүчү эмес элек! – деп Сулай колундагы чыныга ээрдин эптеди.

– «Азилкечтин ойну зая» деген эмеспи! Булар менен бирге бастырсаң, айтышууларынан жүдөп кетесиң! – деп Амантур кымыз ичүүгө өттү.

– Бир күндө бир бээ канча литр сүт берет? – деди Акбар, жылкычыга бурулуп.

– Жайдын толугунда, жакшылап сааса, он литрге чейин берип турат го!

– Кымыз, ачыгандан кийин нече күнгө чыдайт?

– Идиш жакшы болсо, анан салкын жерде турса, эки, үч күнгө чейин бузулбайт.

– Узакка чейин сактоого болобу?

– Кыштын күнү ачытып, аны тоңдуруп коюп, бир айдан кийин жылытып ичсе, кадимкисиндей эле болот экен!

– Ачытып, анан чоң бочкаларга куюп, оозун бекитип, салкын жерге койсо, бузулбастан тура берет деңизчи!

– Аны ким ошентип көрүптүр! Ошентсе болот го дейм!

– Андай болсо, мен сизге он литр кымыз баткандай бир бочка жасатып берейин. Ошого, ачыган кымызды куюп, салкын жерге сактаңыз. Беш күндөн кийин ичип көрүңүз. Экинчи жолу жаңыртып куюп, он күндөн кийин, үчүнчү жолкусун жыйырма күндөн кийин ичип байкаңыз! Ошондой шартта жыйырма күнгө чейин бузулбаса, анда Сарынын жылкысынын иши оңолгону, – деди Акбар.

– Түшүнбөдүм! – деп Амантур ормоё карады.

– Эгерде, кымыз узакка бузулбай тургандыгын билсек, анда, жылкыларга бул күнгө чейин жедирип жүргөн акыңарды кайта төлөтүп беремин! – деп Акбар күлүмсүрөдү.

– Дагы эле эмне айтып отурганыңа түшүнгөнүм жок! – деп Амантур төртүнчү чынын шимирди.

– Ошондой тажрыйба керек болсо, аны мен өзүм эле иштеп беремин! – деп Сары, бул пикирге этпети менен кетти.

Бул жерден аттанып, сүт фермасына келишти.

– Түш болуп калган экен го! – деп саанчы Калбүбү күндү карады. Суу жоолугун ийinine илип, чакасын колуна алды да, – сүт керек болсо, идишин алып, учётчигиңиз менин артымдан келе берсин! – деди Сулайга карап.

– Эмне сүйлөп турганыңа түшүнө албадым! – деди Сулай.

– Чоң тойгон уйларды күндүн ысыгында өйдөм-төмөн айдап жүрүүнүн пайдасы жок. Мындан ары түшкүсүн жайыттын өзүнө барып саап берип турам. Ээрчий барып саалган сүтү кабыл алып тургула! – деди да, Калбүбү басып кетти.

– Көп-көп эле саап берип турсаң болду. Кайдан болсо да ташып ала беребиз, – деп Сулай кала берди. Идишин берип, сүт ташый турган кишисин Калбүбүнүн артынан жөнөттү.

Ашыр аке уйларды саадырыш үчүн үйдү көздөй айдап жөнөгөнү турган экен, Калбүбү өз уйларын алып калды.

Берки уйлар үйгө жеткиче, үчөөн саап ала койду. Түш кыйшая бардыгын саап, сүтүн үчөтчикке өткөрүп, өзү басып келе берди.

– Жарайсың Калбүбү! – деди, анын ишине ыраазы болгон үчөтчик.

Булар келгенде, берки саанчылар музоолордон сүт талашып, алек-челек болуп, уйларынын жарымын да саап бүтүшө элек экен.

– Тарт, аркы музоону, жанашып эмип жатат!

– Берки музоосу да, жулуна берип муунуп өлө турган болду, батыраак оңдоп коё көр!

– Ийибей калыптыр, музоосун кайта агыт!

– Кара башыңды жуткур, бутумду сыйра басып койбодубу?

– Эми ийиди окшойт, тартып байла!

– Жулунуп моюн бербей жатпайбы!

– Батыраак тартып байла, сүттүн баарын эмип албадыбы!

– Ээ бербей жатпайбы!

– Тигил музоосу да, казыгын сууруп албадыбы, казыгын бекемдеп как!

Ушундай кыйкырык, уу-чуу менен булар уйларын саан короодон кайта чыгаргыча, Калбүбү эс алып, бир уктап турду.

– Иш кандай! – деди Акбар, уйларды жайытты көздөй Ашыр аке кайта айдап жөнөгөндө.

– Э, балам! – деди Ашыр аке. – Жазында эле уйлардын бардыгын музоодон ажыратып, оорсок саашка өткөрсөк болмок экен. Бекер кылыппыз! – деп кайта бастырды.

– «Оорсок сааш, обу жок аялдын иши эмес беле?»

– Билбеппиз, билбеппиз! О, өш! – деп тескери баскан уйду көздөй Ашыр бастырып кетти.

Ал жерден аттанып, Акбар менен Амантур эт үчүн өткөрүлө турган малды көздөй кетишти. Амантур ачык айта албай, ичине сактап жүргөн пикирин ат үстүндө айта жүрдү.

– Тоют, тоют дейсиңер да жүрөсүңөр! Жалаң тоютка карап калганда иш кыйындап кетет эмеспи? Анын үстүнө колго карама мал бир кышта эле өзүнүн кунунан көптү жеп коёт. Анан, ушунчалык малга тоют даярдап, аны бериш үчүн канча күч керек, ыраспы? Тоют даярдоо менен мал өстүрүүдөн башка да чарбачылыгыбыз бар го? – деп Акбарга ормоё карады.

– Жайы-кышы жайытта түмөнүн түрүлтүп, асыл-тукум жүз койдун ордуна жөнөкөй эки жүз кой өстүрсөк, жүздүн бергенин эки жүз кой бербейби, ыраспы? – Андай болгондо ага кеткен эмгек да аз болбойбу?

– Жалаң жайытка багуу менен жарыбайбыз го? Жут боло калса баарын шыпырып кетет, анда айлабыз эмне болот? – деди Акбар.

– Түйшүгү көбөйүп кетип жатпайбы? Бул жумуш деген эмеден качан кутулабыз? Эми социализм болбодубу?

– Жумуштун көбөйүшү коркунучтуубу, аксакал?

– Ананчы? Жумуш көп болсо эле анын кыйынчылыгы да көп болот эмеспи?

Социализм да, коммунизм да эмгекти танбай тургандыгын, эмгектенбесе адам өзүнүн адамдык бардык сапатынан, ал гана турсун, саламаттыгынан ажырап кала тургандыгын Акбар кыдыртып айта жүрдү.

Амантур арбаңдап күлүп, – кой эми, сөздү азайт! – деди.

– Кийинки күндөрдө газета, китеп окуй коюп жүрөсүз, байкашымча ошондой болуп келатат го дейм? – деп Акбар сөздү ошол жакка бет алдырды.

– Колхозубуздун бардык жумушу бир тең, сенин окууң бир тең болду го! Жаш жогорулап кеткенден кийин болбойт экен. Китепти бетиме алганда эле, бүткүл боюң талыкшып, көзүм жумула баштайт. Катуу кыйналып кетем, – деп Амантур чынын айтты.

– Атка мине жүрө берүүдөн чарчабайсыз го?

– Атка минип жүрүүдөнбү? Такыр чарчабайм!

– Китеп окуганга да көнүш керек. Көнүп алсаңыз, анан китеп окуудан такыр чарчабайсыз! – деди эле, – сөз

куткарбаган, өзүңчө бир шум жигит көрүнөсүң? – деп, Амантур Акбарды камчысы менен жазгап койду.

Анын кымызга чактырып, эчтемени кыртышы сүйбөй баратканын байкап, Акбар андан ары, аны сөз менен жүдөткөн жок.

7

Ошол күндөрдүн биринде иштерин иреттеп Настен окуу үйүндө жүрдү эле, абысыны Айжамал кирип, сүйлөшүп отуруп калды. Сөздөн улам сөз чыгып, – Акбардын кийими кирдеп кетиптир, ошону байкабаптырбыз! – деп Айжамал кыйып койду.

– Кийими кирдеп кетсе, жууп бере турган киши таап алсын! – деп Настен сузураак күлүмсүрөдү.

– Ал эмне дегениң? Көөнүң калдыбы, сөзүңө түшүнбөдүм! – деп Айжамал серпиле карап оңдонуп отурду.

– Минтип жүрө берсе кимдин болсо деле көңүлүн калтырбайбы! – деп Настен да иштеп жаткан ишин токтотту.

– Айтчы, кана, эмне себептүү көңүлүң калат! Начар жигит бекен?

– Коомдук иштерге жакшы болгону менен, үй-бүлөлүккө анчалык жигит эмеспи дейм!..

– Коомдук ишке жакшы киши, үй-бүлөлүктө да жакшы болот. Үй-бүлөдө начар адамдын колунан коомдук иштер деле оңчулуктуу келе бербейт! Билгендериң болсо айтчы, сүйлөшүп көрөлү!

Настен бир азга ойлоно калып, – Ырас эле, ушул сөздү бир аз сүйлөшүп коёлучу! – деди.

– Кана, эмесе сүйлөй бер, кулак сенде!

– Сиз Акбардын кийими кирдеп кетиптир дейсиз! Аныңыз эл тура электе, эрте туруп кетип калат. Кээде биз уктап калгандан кийин келет. Көп учурларда кайда жүрүп, кайта турганынан да кабарсыз калабыз. Бассатурса ойлонот да жүрөт. Тамашалуу сөздөрү да азайып

кетти, – деп, Настен өзүнүн оюна сактап жүргөндөрүн тизмектеп айтып чыкты.

– Акбардагы ошол көрүнүштөрдү кандайча түшүнүп жүрөсүң? – деди Айжамал. – Ал эмне үчүн ошентип, кара жанын карч уруп, тыным албай жүрөт, билесиңби?

– Бирөөнүн ичиндеги сырын кайдан билет элем! – деп Настен күлүмсүрөп жер карады.

– Билесиң! Ал коомдук иштер үчүн ошентип жүрөт! Аны белинен бек басып турган көп жумуштар бар. Ошолорду ойлонот. Уюштурганын уюштуруп, пландаганын пландаштырып жүрөт. Ошол жумуштарын иштеп алгыча, биз ага колубуздан келишинче жардамдашып, жөлөмөлөп, колуна кол, бутуна бут болуп беришибиз керек. Мүмкүн болушунча ал азыр эч нерсеге алагды болбосун. Сенин чыйрыттап калышың да ага, анын иштеп жүргөн ишине тескери таасир кылбай койбойт. Сен ошолорду байка, чыргоолоно коём деп аны жооптуу жумуштардан алагды кылба, жаным!

Настен угуп отура берди.

– Акбар сыяктуу болочогу бар жигиттердин иштеги ийгилиги бир катар учурларда анын жолдошу – аялына байланыштуу болорун турмуштан көрүп жүрөбүз. Иштен чарчап келген күйөөсүнө шарт түзүп, эс алдырып, ишине кайта жөнөтүүнүн ордуна, жөнү жок «доо» айтып чыр чыгарып, куурдактай кууруган аялдарды да, үйүнө келип эс алуунун ордуна эси оогон кишилерди да көргөнбүз!

Акбарга абдан жакшы, анын болочогуна кесири тийбей турган жар керек. Ага сен ылайыктуусуң. Коомдук иштен четтеп, эки жыл үйдө отуруп калдың. Ошого байланыштуу пайда боло калган анча-мынча чыргоолулугуң бар. Ал анчалык коркунучтуу эмес. Коомдук иштерге тереңирээк киришип кетсең, ал өзүнөн-өзү жок болуп кетет!

Настен уга берди.

– Элге-журтка экөөңөрдүн жүзүңөрдү ачып койсок болор эле. Бирок, атамдан баарыбыз айбыгабыз, батынып

айта албай жүрөбүз. Бул тилек атамдын оюна кире калса, тоюн өзү даярдап тополоң түшүп калар эле!

Настен жылмая күлдү.

– Акбар азыр оор учурларды өткөрүп жатат. Ал үйгө келгенде жаркылдап турушубуз ал үчүн абдан чоң кубат. Кырс этме кыялды ташта, жаным! – деп Айжамал ордуна козголду.

Настен ордунан туруп абысынын кыса кучактады.

– Кандай китеп керек эле? – деп Настен китеп издөөгө киришкенде, көчөгө жеңил машина менен Назаров келип токтоду. Конторада кээ бир жумуштарды кеңешип отурган Акбар менен Амантур тосо чыгышты.

– Иш кандай, аксакал? – деп Назаров Амантурга бурулду.

Амантур жайдаңдап, – Көптөн бери келбей калдыңыз! Эки күндүн биринде, кээде бир күндө эки келип туруучу элеңиз! – деп кайчы суроо койду.

– Өз ишиңерди өзүңөр уюштурууга жарап калдыңарбы? Ошондой болгондон кийин келе берүүнү азайтпадыкпы? – деп Назаров туура көчө менен жогорулай басты. Берки экөө ээрчип жүрүп отурду.

– Көчөттөр көгөрүп, тамырлап калыптыр. Мындан ары багышыңар кандай болот экен! – деди Назаров.

– Көгөртүп көктөткөндү билгендер, багып алууну да билип калышар! – деп Акбар кайдыгер гана жооп айтып жөн болду.

– «Тууруна сүйүнбө, турарына сүйүн» деген эмеспи! Кеп эми буларды асырап өстүрүүдө, – деп Назаров дагы жогорулады. Кыйшайып калган көчөттү түзөтө албай убара тартып турган атаны көздөй басты.

Кыйшайып калган чырпыкты ал улам чебердеп тартып түзөтөт. Бир аз кармап туруп коё берет. Колун тартып алары менен чырпык кайта өбөктөйт.

– Бул бечаранын эркелигин кантейин! – деп ата өзүнчө кобурап кайта киришет. Ал ошентип убаралана берип, беркилердин барганын байкабай калды.

– Карыя, эсенсизби? – деген үн угулганда гана башын көтөрдү.

– Тил албай жатабы, карыя! – деди Назаров.

– Мунуңар жаштын карысы көрүнөт, өбөктөп баш көтөрбөйт, – деп ата борс-борс күлүп эсендешти.

– Андай болсо таянып турууга таяк берип коё турган экен! – деди Назаров.

– Ошондой болбосо боорун жерден ала турган эмес, кара тумшук! – деп ата Назаровдун сөзүн жөнөттү. – Жаздан бери эртели-кеч бир сыйра кыдырып карап чыгам! Ирденип, тирилип, тамырлап калышты. Ар кайсы көчөдө соолуп калгандары да бар. Алардын ордун, мына эми күздө толуктап алышат го! Мунун жоосу эле эчки менен уй экен. Бейбаш балдардын да асыла койгону бар, – деп, ата чырпыктар жөнүндө маалымат айтты.

– Сиз, карыя көчөт чырпыктарды багып жүрбөйсүзбү?

– Мага ал ишти тапшырган деле эч ким болгону жок. Өзүм эле эртели-кеч көз коргооч болуп жүрөм, – деп ата таягын белине туура кармап, колунун эки каруусу менен эки учунан басып мекчейип койду, кыязы бели талып кеткен болсо керек.

– Булар өсүп шактанса, көлөкөсү да, кыштактын көркү да болот. Өзүнчө жаткан байлык эмеспи! Амантур малдан башка байлыкты тааныбайт. Жем, чөп сурабаган байлыктын жакшысы бак-дарак эмеспи! – деди ата.

Тигилер коштошуп дагы жогорулаганда, ата чырпыкка кайтадан асылды. Өбөктөп турган чырпыкты таягы менен желөп тургузуп койду да, – мунун керек дегени таяк көрүнөт, таап келип таягымды ажыратып алайын, – деп ары жакка мекчейип басып кетти.

– Керегесин бүтүп жиберешкен го! – деди Назаров курулуп жаткан уй сарайга жакындаганда. Төрт киши тактай калыпка топурак ыргытып, эки киши тепсеп, таш токмок менен ургулап, тигил үчөөн көргөндө ого бетер күжүлдөй баштады.

Назаров «Иш илгери болсун!» айтып учурашты да, күрөк алып калыпка топурак ыргытты. Анан курулуштун тыяк-быягын карап, – дубалыңар бекем болгудайбы? – деди.

Калыптын үстүндө токмок уруп турган жигит ишин токтото коюп, – чийки кирпичтен бул көп эле чыдамдуу болот. Топурагын нымдуу кылып туруп, саман, топон аралаштыра согуп жатабыз, – деди.

– Ылай чылап, аны бириндетип кыш кылып куюп, оодарып кургатып, чөмөлөп, анан ташып дубал көтөрүүгө караганда, – бул тез болот го? – деди Назаров курулуштун ар жак, бер жагына көз чаптырды.

Топурак ыргытып турган киши күрөгүн таяна тура калып, – тез да, чийки кирпичке караганда бек да болот! – деп терин сүртүндү.

Курулушчулардын сөзүн угуп Назаров ары карай басты. Амантур ээрчип алды. Агитаторлор менен аңгеме өткөрө тургандыгын айтып Акбар кайта кетти. Ыйлаган баланы көтөрүп, яслинин эшигинде бир аял тышта турган экен. Назаров бала сооротушууга киришти. Бирок, бала сооронбой ыйлай берди.

– Кичине чырныктап калган балабы дейм? – деди Амантур.

– Ичи өтүп калыптыр! – деди бала сооротуп турган аял.

Назаров шоферин чакырып, дароо барып участкалык врачты алып келүүгө жөнөттү да, өздөрү бешиктерде уктап жаткан балдардын үстүнө киришти.

Шейшебин тээп таштап, борбоюп уктап жаткан балага Амантур суктана карады. – Аксакал, уктап жаткан балага анчалык суктануучу эмес! – деди, балдардын уйкусун багып отурган ак халатчан аял.

Бешиктери отуздай бар көрүнөт, балдары да ошончолук болууга тийиш. Бардыгы мемиреп уйкуда. Кээ бирөөлөр бутуп серпип, шейшебин тебет. Кайсы бирөө тээп таштаймын деп бутуна чалып алат. Кээ бирөө ээрдин кыймылдаткан болот, эмчек эмип жатканы болууга тийиш.

Үй ичин күңүрттөтүп коюшкан. Кың эткен чымын, кылайган жыт жок. Тигилер жыла басып тышка чыгышты.

– Колхоздо бардык ишти иштөөгө мүмкүндүк бар. Жалгыз гана аны уюштура билишибиз керек. Өз энелери деле, балдарын мындан артык бага алышпас, дейм? – деп Назаров Амантурга карады.

– Кайдан эле мындан артык бага коюшсун! – деп Амантур анын сөзүн коштоп койду.

Ээрчишип ГЭС курулушун көздөй бет алышты. Эркек, аял аралаш бир канча киши каптал арыктын ичин көөлөп кеңитип, таманына, эки капталына таштарды шыкырата тизип, имерилишти көздөй кысып кирип келатышыптыр. Имерилиштин астында жабалактап бир канча киши топурактарды челип четке ыргытып жатат. Беркилерди көргөндө кетменди батыра чаап, топуракты алыс ыргытып күжүлдөштү.

Тыштан киши келатканда тездете иштөөнү, кенемтеликтер келаткан адамга урмат көргөзүү деп түшүнүшөт.

– Ишиңер илгери болсун, жолдоштор! – деп Назаров үн салды.

– Жер казуу жумушунун үч-төрт күндө бүтөбүз. Жаратылыштын өзү да бул жерди оңтойлуу жасап, жумушту жеңилдетип койгон экен! – деп техник Мельников келгендерди утурлай басты.

– Биз колдуу боло турганы минтип бүтө турган өңдөнүп келатат, – деди Амантур.

– Район колдуу боло тургандары да болуп калды. Жабдууларды тездетип ташып жеткирип алууга киришкиле! – деди да, кош айтышып Назаров жүрө бере турган болгондо, Ачейке карыя жетип келди.

– Балчылыгыңыз кандай болуп жатат? – деп Назаров машинадан кайта түшүп учурашты.

– Бал челекчи кылам деп, мына башымды карачы! Мен бал жегиче, аары мени талап бүтүрө турган болду! – кара күчкө олураңдап, кейиген киши болуп, башын көргөздү.

Бир жерин аары чагыптыр, ал жери томпоюп шишип калган экен.

– Ачейке агага убал болуп калган көрүнөт! Аары багуудан бошотуп, кетмен чаптырып койбойлубу?

– Ошентсеңер болор эмес. Балы таттуу болгону менен, аары деген жаныбардын тумшугу ачуу көрүнөт? – деп Ачейке күлдү да, – аары багыш кандай болот экен, көрүп кеткин! – деди. Өзү Назаровдун машинасына барып отуруп алды.

– Аары бакканды көрбөй жүрүппүзбү! Андан көрө, жеткирип кой деп чыныңызды айтпайсызбы? – деп Назаров машинасына отуруп, Амантурду ала жүрдү.

8

Ачейкенин балчылыгын көрүп Назаров кайта келгенде, Акбар агитаторлор менен аңгемесин бүтүп калган эле. Аны машинасына отургузуп, кыштактын кежигесиндеги секичеге барды. Айланага көз жүгүртө карап туруп, – колхозуңар бир аз жакшы колхоз болуп калды го? – деп Амантурга бурулду.

– Жакшы эле болуп калды го дейм? Сен кандай дейсиң? – деп ал, Акбарга карады.

– Жакшы колхоз болуш үчүн дагы көп иш бар! – деди Акбар жер тиктеп. – Кечеги күндүн өлчөөсү менен өлчөгөндө анчалык жаман эмес. Бүгүнкү күндүн өлчөөсү менен өлчөгөндө жакшы деп айтууга болбойт...

Амантур ага таңыркай карады. «Райкомдун секретары жакшы пикирин айтып жактырып отурса, жакшы эмес деши кандай...» деп шектене түштү.

– Бүгүнкү күндүн жакшы колхозу болуш үчүн эмнелер болушу, кандай болушу керек?! – деп Амантур үнүн нааразылана чыгарды.

– Толук механизациялашкан, электрлешкен, андан ары автоматташкан колхоз болушу керек эле, – деди Акбар.

– Анын үчүн? – деди Амантур, сурдана карап.

- Анын үчүн МТС жакшы иштеши керек эле!
- Ошондой дебейсиңби! Рас эле МТС жакшы иштей албай жатат. Ал айтканың туура! Айта бер! – деди Амантурдун кабыгы ачыла түштү.
- Кыш жеңил болсо, малыбыз жер тырмалап өз жанын өзү багып чыгат. Кыш катуу болсо, бир канчасын алдырып жиберип, аңырып отуруп калабыз, чынбы?!
- Ал айтканың чын, эч төгүнү жок!
- Канчага чейин кышка көз каранды болуп жүрө бербиз?
- Кыштын кандай болушу биз колдуу эмес экен... Табият колдуу экен, – деп Амантур комдонуп койду.
- Жалаң гана табиятка карап отура берсек талаада калабыз. Каршы турушубуз керек!
- Табиятка каршы туруштук бере албайбыз го?
- Тоют кенен болсо, табиятыңыздын кышы кырсык кыла албас эле!
- Аның чын. Бирок, тоютту кенен белендешке күч жетпей жатпайбы? – деди Амантур.
- Тоютту кол менен даярдап, сүттү кол менен саап, жүндү жуушаң менен кыркып, кыйкактай берүүдөн качышыбыз керек!
- Атаганат, кана! Бардыгы эле машиналашып кетсе! Ошентсе деп эки көз төрт болуп турбайбы? – деди Амантур.
- МТСтин иши оңолмоюнча, биздин ишибиз оңойлук менен оңоло койбойт. Тагдырыбыз МТСке барып такалды. Сүйрөп алып чыкса, алып чыкты. Алып чыга албаса, алпурушуп жүргөнүбүз жүргөн, – деди Акбар.
- Төгүнү жок, кеп эле МТсте калды! – деди Амантур. Бирок, арылатып айтууга сөз таба албады.
- Директорубуз айдалган аянттын гектарын саноодон ары өтө албай турган болду. Тракторист, комбайнерлер – билбейм, айтор, же талаада колхозчу эмес, же МТсте жумушчу эмес, ушундай бир аракурмөй адамдар болуп бараткан сыяктанат, – деп Акбар адептүү гана күңгүрөнө сүйлөдү.

– Гектардын санын көбүрөөк кылып өткөрүүнү гана ойлошот. Андан башканы ойлошпойт, – деп сөз МТСке бет алганда Амантур арага кыпчылды да, трактористтер жөнүндөгү өз пикирин айта калды.

Адегиче, кызыл жагоочон мотурандаган бала чабуулданган бойдон келип, – чогулдук. Даярбыз! – деди.

– Бүт чогулдубу?

– Бүт. Бардыгы чогулду!

– Чогулган болсо мында келишсинби? – деп Акбар Амантурга бурулду да, кайта балага карап, – бүт чогулган болсоңор, бардыгы мында келип, ушул жерден жөнөсүн! – деди.

Бала, желдиреген бойдон кайта кетти.

– Балдарды кайда жибермекчисинер?

– Эки, үч күндөн кийин чөп чабылат. Чабынды жерле-рибиздин көпчүлүгүнө машина жүрө албайт. Анын үстүнө тоют планын аткарыш үчүн, тоют бригадасында иштегендердин ар бири элүү алты тонна чөп жыйнашы керек, – деп Акбар абалды түшүндүрдү. Ошондуктан, пионерлерди жана айры, чалгы көтөрүүгө жарабаган абышкаларды малга жибере туруп, малчыларды чөп чабууга келтире тургандыктарын айтты.

Бала чаап жетер менен чогулуп белен тургандар дуулдата бастырып келип калышты. Акбардын «Жылдызын» Акжүрөк ата өзү минип алган экен, чулгутуп алды жагында жүрөт.

– Узатуу сөзүңүздү өзүңүз айтасыз го! – деди Акбар Амантурга.

– Жол сиздики, сиз бирдеме деп, жолго салыңыз! – деп ал Акбарга кайрылды.

– Мен, айтар сөздүн барын айтканмын. Узатуу сөзүн өзүңүз айтыңыз! – деп Акбар, анын сөзүн сөзгө кармады.

– Атчандар жете келип, жарданып тура калды.

– Ак сакалдуу чалдар, кызыл жагоо балдар! – деди Амантур. Шашкандыктан бул сөздөр оозунан кандайча чыгып кеткенин өзү байкаган жок.

Андан кийин, – Кайратыңарга ракмат! – деп чалдарга карады.

– Колхозубуздун болочогу, кагылайын балдар! – деп пионерлерге бурулду. – Чөп чабууну бир жаңсыл кылып алгыча, малга барып көз карооч болуп тургула! Кышында кыйналбас үчүн, малыбызга тоютту кенен, көп камдап алышыбыз керек, ыраспы?! Жайлоонун жашыл ыраңын аралап, тамаша кылгыла! Бара койгула! – деди.

Абышкаларды ээрчитип Ата алдыга жөнөдү. Ыр ырдап пионерлер жайлоо жолуна бет алды.

Булар баргандан кийин, чөп чабууга малчылардан канча киши келет? – деди Назаров.

– Бараткандар канча болсо, ошончо киши келет! – деди сөз сүйлөп, өпкөсү көбө түшкөн Амантур.

– Бул акылды өз убагында ойлоп тапкан экенсиңер! – деп, Назаров Амантурга карады эле, ал абдан көтөрүлө түштү. «Ушул бүгүн чалдарды, балдарды малга узатып жатканда Назаровдун өзү келип, көрүп калышын кара. Мунубуз да жаман болгон жок» – деп ал ичинен кымылдады.

Назаров машинасын көздөй басты да, МТСтин директору Жалпетеков келатканын көрүп токтой калды. Ал эсендик сурашуунун ордуна оолугуп сүйлөнө келди.

– Акбар, сен бул колхозго келгенде, эми оңдоп жиберер деп көп үмүт кылдым эле. Сен деле жарытымдуу эч тема иштей албадың! Бу колхозду өз колума албасам болор эмес. Өзүмдөн башка, эч ким бул колхоздун ишин илгерилете алуучу тейи жок. Башка жумуштардын бардыгын таштап, атайы өзүм келдим, – деп боройлото сүйлөй берди.

Директордун бул колхозду жана анын жетекчилерин кемите сүйлөгөн сөздөрү Амантурга суук учурады. Айтыша кетүүгө камынды. Акбар кандай кабыл алып жатат экен деп, аны да улам-улам карады.

Директор сүйлөй берүүдөн токтолбоду. Назаров анын сөздөрүнө кайдигер караган сайын, ал улам жакындап, сүйлөй беришин күчөттү.

– Тракторист жана комбайнерлорду жиберешпей жатат, – деп колхоз председателинин үстүнөн даттанды. Бир туруп областтык айыл чарба бөлүмүндөгүлөргө асылды. МТСтин башкы инженерин жамандап, канча сөздөрдү сүйлөдү. МТСтеги кемчиликтер, анын жетекчилигинин натыйжасы эмес, башкалар аркылуу болуп жаткан сыяктантып да көп кептерди айтты.

– Силер, эмне, колхозуңардагы тракторист, комбайнёрлорду МТСке жибере элексиңерби? – деп Назаров Амантурга бурулду.

– Жок, биз эчак эле жибергенбиз, аксакал!

– Булардыкы барган. Мен башка колхоздордукун айттам! – деп директор куушурула түштү.

– Башка кайсы колхоздор? – деп Назаров директорго кайта кайрылды. Директор алдастап, чөнтөк дептерин сыйпалады. Бирок, андан эчтеме таба албай, оозуна кире келген эки, үч колхоздун атын айтып жиберди.

– Алардыкы да эчак эле барбады беле? – деди Амантур, секретардын алдында анын калпын чыгарып коёюн деген максат менен.

– Сен жакшы билесиңби, же директор болуп жүргөн мен жакшы билемби? – деп ал Амантурду кага сүйлөдү.

– Жанагы атын атаган колхоздорундун тракторист, комбайнёрлору эчактан бери МТСте, аны мен да жакшы билем, – деп Амантур тууралана карады.

– Билбейсиң, мени секретарга калп көрсөтүү үчүн айттып жатасың. Акбар экөөңөр киши жамандагыңар келсе эле, мени жамандайсыңар. Аны мен жакшы билем, – деп директор оолугуп кетти. Анын оолугушу Амантурду соолуктуруунун ордуна, кайта күчөтүп жиберди.

– Биз сизди жөнү жок жерден жамандаганыбыз жок! – деп Амантур күчөнө сүйлөдү. – Райондо өткөн кеңешмелердин биринде, сиздин иштеги кемчиликтерди айтып коёбуз деп, Акбар экөөбүз балааңа калбадыкпы? Ошондон бери, биздин колхозго ак санаганды такыр койдун. Көзүңө айта-

йын! Артынан айткан ушак болот. Биздин колхозду артка тартуу менен, Акбар экөөбүздөн өч акмакчысың. Тракторлордун начарын тандап туруп биздин колхозго жибересиң. Комбайндардын начарын да биздин колхозго жибересиң. Жүрүп турган тракторду айдаганды билген, бирок токтоп калса жүргүзүүнү билбеген трактористтерди тандап туруп биздин колхозго жибересиң! – деп Амантур андан бетер оолукту.

– Мына, айтпадым беле! – деди директор Назаровго даттана карап. – Көрбөйсүзбү! Өзүңүздүн көз алдыңызда, көзмө-көз туруп ушак айтып жатпайбы? Текшертиңиз! Текшертиңиз! – деп калтырады.

– Амантурдун айткандары текшерилген. Кайта текшерүүнүн азыр эч кандай зарылдыгы жок, – деди Назаров, директорго кайдигер карап.

Директор шылкыя түштү.

– Жедеп, айлам кеткенде, алдыңа түшөйүн деп Акбарга кеңешсем, ал жактырбай койду. Тигине, өзү да турбайбы, сурагылачы! – деп Акбарды күбө кармап, Амантур аны сөөмөйү менен көрсөттү.

– Ушак! Жалаа! – деп директор чабалактады.

– Амантур экөөңөрдүн араңардагы «кулалы кайкы» мамиле жакында бюродо каралат. Мында чөп чабууга келген трактористтериңиз бирдеме билген эмелерби, ошону айтыңызчы? – деди Назаров.

Директор, мукактана түштү да, – жакшы иштей турган кишилер! Буларды башкалардан артта калсын деген жаман ой кимде жок! – Амантур качан болсо эле ошентип сүйлөй берет! – деди директор.

– Сиздин тилегиңиз ошол. Биздин колхозду башкалардан артта калтыруу. Ошентип, кемчилигиңизди айткандыгыбыз үчүн Акбар экөөбүздү жазалоо, өч алуу! – деп Амантур дагы күүлөндү.

– Амантур аке сөз бере турган эмес. Жүр, жолдош директор кетели! – деди да Назаров машинасына барды. Директорду өзү менен кошо отургузду.

Бир аз узагандан кийин, директорду сөзгө алды.

– Амантур олдоксон сүйлөсө да, орду бар сөздөрдү айтты. Анын күүлөнө турган жөнү бар, – деди Назаров. Амантурдун көзүнчө ага болуша сүйлөгүсү келбей, айтайын деген сөздөрүн ээндетип алып чыгып мына, эми жол бою айтып жүрүп отурду.

«Амантур менен Акбардын көзүнчө жемелеп коёбу» деп директор жаман коркту эле. Ээндетип алып чыгып айткан жеме-жукасын ал, азыр солк этпей укту.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮК

1

Жүгүн алып Жүдөмүш райондон кеч кайтты. Эки жээрдени сылай камчылап, этияттык менен аяндата айдап, жөө жолоочуга жете барды. Өтө берип кылчая карап, – о, сен Итикесиңби? – деп арабасын токтотту.

– О, Жүкө, менмин! – деп ал арабага секирип түштү.

– Кайда жүрүп, кайдан келдиң? Кыштан бери көрүнбөй калдың эле? – деп Жүдөмүш жай сурады. Анын үстү-башына бир сыйра көз кыдырта карады. Жүдөп калган экен.

– Кызмат издеп эле? – деп Итике жайын сүйлөп берди: Зубайдадан ажырашып чыгып, Жолбуновду ээрчип кеткенден кийин эки күн тергөөдө болуптур. Андан кутулуп алып мал даярдоо конторасына кызматка өтүп, кой айдаптыр. Бирок, андан да жолу болбоптур. Жоготкон койлору үчүн айлыгын кармап калып, өзүн бошотуп жибериптир.

Ал ошончолук жүдөп жүрсө да, көтөрүлө сүйлөмөсү дагы эле калган эмес.

– Э, Итике, иним! – деди Жүдөмүш анын сөзүн уккусу келбей, – өзүң кишидей болсоң, ушул өзүбүздүн колхозубуздан сендик кызмат табылбай калат беле?

Жүдөмүштүн пейлин байкагандан кийин, – Зубайда кандай, жакшыбы? Тил алса, кайта жарашайын деп ошондо бара жатам! – деп Итике сөздү Зубайданы көздөй бурду.

– Зубайда быйыл жарап койду. Шекердин звеносунда иштеди. Эгиндин астында калышты. Райондон, областтан келгендер аларды азыр төбөлөрүнө көтөрүп жатат, – деп Жүдөмүш Зубайданын ийгиликтерин айтып жүрүп отурду. Кыштакка эл орунга отура келишти.

– Бара кой эмесе, Зубайдаңа, жолуң болсун! Жарашып алгыңар бардыр! – деп арабасынан түшүрдү.

Жүдөмүш аттарын чечип, ат турмандарын жайлап, арабасынын тыяк-быягын колу менен ыкшап, булкуп-силкип, буту менен тээп текшерип көрдү. Эч жеринен шек болгону жок, дөңгөлөктүн чабактарына чейин бардыгы жайында өңдөндү.

Аттарын жайлаштырып, караңгыда урунуп-керинип үйүнө барса, үлпүлдөп өлмөксөн күйгөн лампа жарыгына Марка жеңе шейшеп көктөп отурган экен. Капысынан үйдүн ичи жарк дей түштү. Чочуган бойдон балдары секирип тура качты.

– Көз ачылып, көңүл сергий түштү го! – деп Жүдөмүш боюн токтотту. Лампочканы карап күлүңдөштү. Ээрчишип оозгу үйгө чыкса, анысы күндүзгүдөй жапжарык. Терезе айнеги кичине болгондуктан ал үйү күндүз деле күүгүмдөп туруучу.

Тышка чыгышты. Жаркырап көчөнүн баш, аягында баскан-тургандардын бардыгы көрүндү. Карап туруп кайта киришти. Бир топко күлүңдөшүп лампочкадан көз алышпады.

– Касиетиңден айланайын Ленин! Ошол киши ушул тууралуу көп айткан турбайбы! – деп Жүдөмүш Марка жеңеге электр жөнүндө билгендерин сүйлөй отурду.

Марка жеңе колхозчулардын бардыгы октябрь майрамына даярданып жатканын, балдардын кийим-кечесин жаңыртуу, өздөрү да кийим селбиш кийүү жөнүндө сөз козгоду.

– «Эгин көп болуп эки жыл ичет белек?» Эртең арпа, буудайдан бир араба сельпого өткөрөмүн. Керегибизди алабыз. Араба болсо эртең эки жакка барбайт, – деп Жүдөмүш март сүйлөдү.

– Мен да кошо барып жардамдашайынбы? – деп Марка өзүнүн баргысы, өз каалаганын алгысы келип турганын билдирди, алпейим кетти.

– Кишинин үйүнө киши келет, үч, төрт жууркан каптап алгын! – деген кеңешин да кошо сүйлөдү. – Базарга алып барып балдарымды бир туюндурайын! – дегенде эки баласы сүйүнүп эки жагына асыла кетти.

Чайга отурганда, – Балың кана, алып кел! Балдар жесин, чай менен ичели! – деп барбалактады. – Кайран Ачейке бал жегизип быйыл жарап койду, – деп чайга киришти.

– Ачейке эле кайдан жарасын! Ал киши кыйын болсо, баштагы жылдарда бал жедирбей кайда жүргөн экен? Партияларды, тиги парторгду айтпайсыңбы? – деп Марка ага каршы сүйлөдү.

– Дурус айтасың, кемпир! Дурус айтасың! – деп башын ийкеп, чайын ууртады. Зубайдага жарашам деген дамаа менен Итикени бирге келгендигин айта отурду.

Зубайданын жайын Итике Жүдөмүштөн жол бою угуп сүрдөп калган. Корунуп үйгө кире албай көпкө чейин тышта турду. «Ушул кейпим менен кор болуп киргенден көрө, тентип өлсөм да кайта кетейин», – деп айныды. Бир көчө жерге барганда баласы эске түшө калып, «кетсем да ошол баламды бир көрүп, анан кетейин», – деп кайра тартты. Баланын күүсү менен шыдыр басып келип эшикти чертти. «Кире бериңиз!» – деген үн менен үйгө кирип, эмне айтарын билбей селдейип туруп калды.

– Сен Итикесиңби? – деп Зубайда да шалдая түштү.

– Ооба, Зукеш! – деди да, Итике төрдө отурган баласын барып колуна алды. Бала чоочуркап ыйлап жиберди.

– Жөн жүргөн жанды жөн койбой, кайдан келип калдың эле! – деп кейип кетти да, Зубайда «ата, ата!» – деп баласын сооротуп! – Барагой, атаңа! – деп баланы колуна берди да, өзү тышка чыгып кетти.

Итикенин кейпин көз алдына келтирип бир жагынан аяп, экинчи жагынан жек көрдү. Чай коюп тышкы үйгө

тамак даярдады. Тамак даярдап жүрүп санаасы бузулду да, көчөгө чыкты. Ар жакта келаткан Акбар менен Настенди көрө коюп үйүнө кирди.

– Киши келатат, түрүң да бузулуп калыптыр. Ар жакка далдалана турчу! – деп Итикеге айтып кайта чыкты.

Далданууга ылайыктуу орун табалбай Итике керебеттин астына кирип жатты. Баласы үйүр боло түшкөн экен, ээрчип артынан жөргөлөдү.

Настен менен Акбарды тосуп алып, Зубайда үйгө киргизди. Акбар жөргөлөп жүргөн баланы алып эркелетти.

– Сизди, Ленин лампочкасынын нуру менен куттуктоого келдик! – деп Настен келишинин жайын айтты.

– Ыракмат. Отуруп чай ичкиле! – деди Зубайда. Анан тамашага айландырып – биздин да атабыз келет, биз да силерчилеп колтукташып жүрөбүз! – деди.

– Кайсы атаңарды айтасыңар? Эскисинби, же жаңы аталуу болгону жүрөсүңөрбү? – деди Настен.

– Канчага чейин жетим-жесир жүрөт элек? Иши кылып бир аталуу болобуз! – деп Зубайда чаргыта сүйлөдү.

– Чайга ыракмат, биз ар кимисинин үйүнө кирип чыгалы! – деп Акбар баланы Зубайдага берди. Бала «ата-ата» деп талпынууда болду.

Тигилер чыгып кеткенден кийин, – эми жайбаракат отура бериңиз, мейман! – деп Зубайда ашканага кетти.

Итикени бир жагынан аяды. Экинчи жагынан кейпин көрүп кейиди, ызаланды. Дасторкон жайып тамак берип сыйлады. Бирок, унчукпады. Итике баласын алдына ала отуруп тамак жеди. Чай ичти. Тамактангандан кийин, – тышта жылытып койгон суу бар, жуунуп алыңыз! – деп Зубайда сандыгынан кийим алып берди.

Зубайда ачылып сөз айтпай, кабагы бүркөө жүргөнү менен, мамилесине карай Итике бир аз чыйралып калды. Жуунуш үчүн тышкы үйгө чыгып кетти. Ал чыгып кеткенден кийин Зубайда ары-бери ойлонуп, ичериңди ичтиң, киериңди кийдиң, балаң менен учураштың эми кете кой дейин. Бул үйдөн биротоло кеткен киши

болгондон кийин, кетирип кутулайын, – деген чечимге келди.

Кайта аяды, – бир күн болсо да баласы менен бирге болуп, анан кетсин деди. Керебетке төшөк салып, «бир түн болсо да атаң менен түнөп кал» деп баласын жаткырды. Өзүнө бир кишилик башка төшөк жайлап алды.

Төшөгүнүн үстүнө отуруп, ал көп ойлорду ойлоду. Баласынын Итикени шынаардап, аны ээрчий карап ыйламсырап калганын көз алдына келтирди. Мындан жети ай илгери эрсинип чокчоңдоп калуучу Итике, бүгүн кайдигер, жат адамдай четтеп турушу, анын үстүнө корунуп, кордонуп отурушу көз алдына келип, боору да ооруду. Ажырашарда айткан анын суук сөздөрү эсине түшүп, кайта аны жек көрө баштады.

– «Жөнү жок айткан суук сөз, жүрөккө баскан тамгадай» деп ордуна турду. Өзүнө арнаган төшөгүнүн этегин серпе салып, бүктөп таштады. Адегиче Итике кирди.

– Колумдан келишинче ызат-урматымды иштедим. Балаңыз менен учураштыңыз! Эми башка үйгө барып түнөнүз! – деди Зубайда.

Итике селейип катып калды. Көпкө чейин тил-ооздон ажырап, эмне айтарын билбеди.

– Ата! – деди керебетте жаткан бала талпынып. Аны көрө коюп, – баланын урматы үчүн!! – деди Итике. Барып баласын колуна алды.

– «Ата!» деп баланын талпынганын көргөндө Зубайданын заманасы куурулуп кетти.

– Баланын урматы үчүн бир түн ошол керебетке түнөп кетиңиз! – деди да Зубайда ашканага чыгып кетти.

Баланы да аяды, анын атасын да аяды. Идиш-аягын жыйыштыргандан болуп көпкө жүрдү.

– Мен айыптуу эмес. Бала неге айыптуу, атасынын акмактыгы үчүнбү? Баламы мен тирүүлөй жетим кылышым керекпи? – деген ойлорду ойлоп, акырында жарыкты өчүрдү. Өзүнө арнаган төшөккө чечинбестен, бүкүлү бойдон жата кетти.

2

Бир нече короо кой селонун төшүндө жайылып жатты. Акбар, Амантур, Курман аралай бастырып койлорду көрүп жүрүштү.

– Койлоруңуз кандай семирген көрүнөт, аксакал? – деп коёт анда-санда Арнамызов.

– Опсуз, опсуз семирптир! – деп Амантур ормоё күлөт.

Курман бул койлорду кандай оторлоткондугун ат үстүндө айтып жүрдү.

Эт үчүн өткөрүлө турган койлорду айдатып алып, Курман койчулары менен жайлоонун төрлөрүнө чыгып кеткен. Алар койлорду күн-түн дебестен жайып откоро берди. Эки саат жуушатып, төрт-беш саат тындырбай жайып жүрүштү. Июнда кеткен бойдон, кечээ күнү гана бөксөгө көчүп келишти.

– Биз дагы эле көп нерсени көрбөй, билбей жүргөн экенбиз! – деди Курман, койлорду аралап көрүп, кыраңча кырга чыга келгенде.

– Биз, көрбөй, билбей жүргөн эмнелер бар экен?! – деп, Амантур ага элее карап койду.

– Жай күндөрүндө, малды жайытка айдап барып таштап коёт экенбиз! Жайына таштап койсо, оттобой эле жата берет турбайбы!

– Анан, эмне, айдап эле жүрө бериш керек бекен?

– Бир аз эле жуушатып алып эле, айдап откоро бериш керек экен!

– Жөнү бар сөз! – деди Амантур.

– Бардык койлорубуздун семиздиги ушул койлордой болсо, майын жесе да кыштан кыйналбай чыгып кетпейби? – деп, Курман койлорду карай камчысын жаңдады.

– Ырас айтасың! – деп Амантур да ойлоно жер карады, бул сөз башына кире калды көрүнөт.

– Эмдиги жылы бардык койлорду оторлотуу жолу менен как ушундай семиртебиз! – деп Курман атынын мойнун чаап койду.

– Издене берсе ар түрдүү мүмкүндүк ачыла берет, экөө-нүздөр болочогу бар, жакшы сөздөрдү сүйлөштүңөр! – деди Арнамызов тизгинин жыя кармап.

Ал, ат үстүндө туруп, баятадан бери өзү ойлогон оюн айтты.

– Оторлоткон койлордун мыкты семиргендиги, мындан ары жай күндөрүндө малды кандай багуу жөнүндө сүйлөшкөн сөзүңөр мага, башка, дагы бир ой туудурду!

– Сен ойсуз жүрө албайсыңбы? – деп Амантур, сөзгө тамаша катыштырды.

– Курман жайлоодо кой оторлотуп жүрүп жакшы пикирлери, келечеги кең ойлорду ойлогон экен. Ал абдан жакшы. Бирок, мал даярдоо, конторасында отурган жолдоштор, ушундай нык семирген малдарды арыктатпастан эт комбинатына жеткирүүнү ойлонушат болду бекен?

– Ойлонушар, неге ойлонушпасын! – деп, Амантур адилеттене карады.

– Ойлонушар. Бирок, жеткире ойлонушпайт го! Эгерде, жеткире ойлонушса, эмне үчүн ушул койлорду алар эт комбинатына чейин айдатышат? Барып жеткиче, булардын чылгый териси, көк чарымы, шалдыраган сөөгү гана калат!

– Ушул айтканың бир эсептен туура! – деп, Амантур кулжундап койду. – Андай болбос үчүн, сенин оюңча эмне иштеш керек эле? – деп, камчысын бүктөдү, ээрдин кашына туура кармап, анын эки башын эки колу менен эңкее таянды.

– Менин оюмча! – деди Акбар ойлоно сүйлөп, – эт комбинатындагы мал союучу цехтерди жоюу керек. Аларды кыдырып жүрүп мал союучу, өзүнчө бир көчмө фабрикага айландырыш керек. Мына, ушул койлорду ушул жерлерге келип союп, анан эттерди комбинаттарга жөнөтүп турса, андай эт абдан баалуу, жалаң гана май болбос беле?

– Ойлогон оюңдун жөнү бар экен. Ошондой кылыш үчүн мүмкүндүк барбы, алды менен ошону айтып көрчү!

– Неге мүмкүндүк болбосун, толуп жатат.

– Толуп жатса, ага кандай тоскоолдуктар бар деп ойлойсуң?

– Эт комбинаттарынын негизи баягы жылдарда, техника жана транспорт маселелери жетиштүү чечиле элек учурда курулуп калбады беле! Бул маселе боюнча иштеген жолдоштор, – эскини эсепке алса, эмкини жаңы шартка жайгаштырса иш өз жайына келер эле!

– Ырас, – деди Амантур эсине келе түшкөн кишиче элее карап. – Курман койлорун семиз өткөрсө, айдоодо жүрүп эт комбинатына арыктап барса, анын кандай пайдасы бар?

– Ушул маселе жетиштүү чечилмейинче эт комбинаттары толук баалуу эт азыгын чыгара албайт экен! Менин бүгүнкү ойлоп тапкан оюм ушул болду!

– Койчулардын атынан СССР Министрлер Советине бул пикир боюнча кат жаз! – деп Курманга бурулду.

– Эмне деп жазам? – деди Курман, таңыркай козголуп.

– Семиз малдарды айдап жүрүп арыктатып, анын жаштыгынан чыгарылган эт азыктары калкты канааттандыра албайт, деп жаз! Эт үчүн малды семиз өткөрүү малчылар, – биздин мойнубузда. Бирок, семиз өткөргөн малдарыбыз, арык этке айланышы бизди капа кылат, дегин. Ошондуктан, семиз малды семиз бойдон этке айландыруунун айланышы табылсын, этке өткөрүлгөн малды алыска айдатып, арыктатпастан, өткөрүп алар замат эле, этке айландыра коё турган көчмө фабрика ойлоп чыгарылсын дегин. Ошентип жазгың! – деди Акбар кызуулана сүйлөп.

Курман ойлонуп унчукпай калды.

– Тамаша сөздү кой! Андан көрө бул койлорду качан өткөрөбүз, ошону айтчы! – деди Амантур.

– Оюн, тамашасы жок эле, чыным менен айтып отурамын! – деди Акбар, ат үстүнө оңдоно отуруп.

– Оюндагыны айтып отурасың, ал туура! Бирок, «Маскөөдө» бизден да көп билген кишилер толуп жаткандыр! – деди Амантур.

– Москвада бизден көп билгендердин толуп жаткандыгы чын, ала талаш жок. Бирок, билгендерибизди жазып жиберсек, анын пайдадан башка зыяны болбойт! Тартынбастан жазып кой, экөөбүз кол коёбуз! – деди, Курманга карап.

Этке өткөрүлө турган койлорду эртең айдоого макулдашып, кырда турган үчөө кыя жол менен кыштакты көздөй бастырышты. Алар коктуунун таманына түшкөндө, кечки желаргы коптоно жүрүп, этек-жеңдерин делпилдетти. Акбар ачыла түшкөн этегин кымтып алды да, – жада калса табияттын өзү даярдап берген байлыгын да пайдалана билбейбиз, – деп кейиди.

– Эмки сөзүң эмне жөнүндө болуп жатат!

– Желаргы! Табияттын дайыма жүрө бере турган жели, анын эмнесине желиккендей? – деп, Амантур атын ыкчамдата жанаша бастырды.

– Кокту, колотторубуздан желаргы үзүлбөй дайым жүрүп турат. Бирок, ошондон пайдалана билбегендигибизди айтам!

Эми, желаргыны да жумушка кошкону турасыңбы? – деп күлдү.

– Желаргыны да жумушка кошсо көп күч берет!

– Кээде, ушундай эмелерди деле сөз деп, лап эттирип айтып таштайсың! Желаргыны кармап өгүз ордуна отун жүктөгүсү келсе керек, – деп, Амантур каткыра катуу күлдү. Ал, Акбардын сөзүн кемсинткени эмес, сүйлөтөйүн деп тийишкени эле.

– Желаргыны пайдалана билсек, өгүз эмес, алптын күчүн берет! – деп Акбар кабагын чытыды.

– Андай болсо, алп кубаттуу желаргыны байлап алып пайдаланбайсыңбы?

– Пайдаланабыз.

– Качан?

– Учुरु келгенде.

– Учुरु качан келет?

– Жакындап калды!

– Мунуңду да угуп коёлу. Дурустап айтып берчи! – деп, Амантур олуттуу кайрылды.

– Электр кубатын алыш үчүн каналдарды казабыз. Ал эми, кокту-колот, жылга-жыбыттарыбыз да ар дайым ырдап турган желаргыдан электр кубатын алууну ойлонбойбуз. Аны үчүн канал казуунун зарылдыгы жок, жабдуулар гана керек – деп, Акбар да аңгемесине олуттуу мамиле кылды.

– Ырас эле, желден да электр кубатын алууга болот дечи?

– Ала бериш керек. Ала билсек, неге болбосун! Росийдин дыйкандары, бир кездерде жел тегирмендерди пайдаланып жүрүшпөдүбү.

– Баса дейм да! Тегирмендин ташын тегереткен желдин күчүнөн пайдаланса болот экен! – деп, Амантур улутуна карап жөн болду.

– Бул маселе боюнча да, жакшылап туруп СССР Министрлер Советине кат жаз. Тянь-Шандын кокту-колотторунун бардыгына жел деген эме желпинип, күчүн кайда коёрун билбей кутуруп тургандыгын көрсөт. Желден электр кубатын ала турган жабдууларды көп чыгарып берүүнү талап кыл. Жай күндөрү жайлуу, кыш күндөрү кырчылдаган кырсыктуу Тянь-Шандын тоолору Ильич шамы менен түбөлүккө жаркыраталы, дегин. Ошентип жаз! Ошентип жазсаң мен да колумду коюп беремин! – деп, Акбар Курманга чымыркана карады.

– Муну менен биртике жерге бастырсаң, кайдагы укмуштарды айтып берет! – деп, Амантур жанында келаткан Курманды камчы менен капталга түртүп, желдире бастырды.

3

Күрөшү көп күздүн акыркы күндөрүнүн бири эле. Эртең менен эрте, Кенемте кыштагынан аттанып чыккан үч адам боз адырды этектей, желе-жорто келе жатты. Алдыңкы

адам минип бараткан тору жорго бирде башын жерге сала коюп чулгуй жөнөсө, бирде кулагын тикчийте ыкыс берип, бирде шайбырлап жай-куругун жайылтып, элирет. Арткы эки кишини жанаштырбай окчун бара жатты.

– Ал киши «журт атасы, тон жакасын» эмеспи, ошондой сөлөттүү жүргөнү жөн! – деп арткы экөөнүн бирөө жолдошун карады. Беркиниси унчукпады, күлүмсүрөп тим болду.

Тору жоргонун үстүндө бараткан Амантур эле. Ал киши ошондой «сөлөкөттүү» жүрүүнү бир жагынан өзүнө ардак, экинчи жагынан сыймык көрө турган. Жоргонун жоругуна маашыр болуп, берки экөөн чендетпей жүрүп отурду.

Арткы экөө Сары менен Курман эле. Алар өз ара бирдемелерди сүйлөшүп келе жатканда, туура жолдон бир жолоочу кошулду. Ал райондо иштеген кызматчы экен.

– Силердин зоотехник Акбар деген жигит, абдан ишмер дешет го? – деп тигилердин сөзүнө сөз улап, бирге бастырды.

– Биз, мурда, Акбар баштапкы уюмга секретарь болуп келе электе – деди Курман, – эртең менен туруп аттарыбызды токунуп минер элек. Туш-туштан бириндеп келип конторанын эшигине чогулар элек. Ал жерден ат үстүндө сүйлөшүп, бир кыйла убакыт өткөргөндөн кийин, ар ким башы ооган жакка кете берүүчү. Алдын-ала дайындалган белгилүү жумушубуз болуучу эмес, беталды бастырып жүрүп кеч киргизүүчүбүз. Азыр иш такыр башкача болуп калды, – деп Амантурдан алыс калбас үчүн атын теминди.

– Бүгүн бүтө турган жумушчу эртеге калтырган адам менен, ал эч бир келише албайт. Ар күнү кечинде активдерди, маселен, председателди, бригадир, полевод, ферма башчыларын, чарба башчыларын чакырып аңгемелешет. Бүгүн ким эмне бүткөргөндүгүн жыйынтыктайт. Эртең ким эмне иштейт, – ошону сүйлөшөт. Эртең иштеле турган бүгүн белгилеп алабыз. Эртең менен турганда, ойлонуп, ыңгыранып отурбастан түз эле иштей турган жумушту

колго алабыз – деп Курман жолдон кошулган райондукка сүйлөп жүрүп отурду.

– Иштөөгө гана эмес, китеп, газета, журнал окушка да көндүрдү. Ар күнү окушка атайы убакыт бөлүп койчу болдук. Биринчи күндөрдө – бүгүн эмне окудуң, эмне түшүндүң? – деп аңгемелешип, кандай китептерди окуу, кантип окуу жөнүндө да көп кеңеш берип жүрдү. Баарыдан да анын докладга даярданганы кызык. Бир маселе жөнүндө биздин бирөөбүз менен бир нече күн илгери сүйлөшө, аңгемелеше жүрөт. Сенин айткандарыңды угат. Ал маселе жөнүндөгү өзүнүн оюн айтат. Акыры, ал маселе түшүнүктүү болгондо, – эми сен ушул маселе боюнча доклад жаса – деп, докладчы кыла коёт.

– Ошентип, баарыбызга бир нече жолу докладдарды да жасатты – деп андагы жакшы сапаттарды айтып, кубанып күлүп калганда – ырас эле, ошентпедиби? – деп сөз кезегин Сары илип алды.

– Мен аны жадатайын деп, адегенде көп кууландым. Бирок, жадата алганым жок. Бат эле ал мени жадатты. Уруша кетсем, ошондо коёр бекен деп, аны менен урушууга да даярданып көрдүм. Ырас, ошол күндөрдө саал эле олдоксонураак бирдеме айтса, аны ырбатып жиберип, чыр чыгарарым чын эле! Ал, чыр чыгарууга шылтоо кыла турган сөздү сүйлөбөдү – деп эрдин жалаганда, жердүлөйү ыргып кетти. Ал буйдала түшкөндө сөздү Курман кайта илип алды.

– Биз мурда, баштапкы партиялык уюмдун жумушун район тарабынан айтылган маселени талкуулоо, анан мүчөлүк акы жыйноо менен гана чектечү элек. Азыр андай эмес, – деп Курман үнүн көтөрүңкү чыгарды.

– Азыр, колхозубузда боло турган, коё турган бардык иш партиялык баштапкы уюмдан багыт алат. Мурда Амантур өз оюна эмне келсе, ошону иштей берүүчү. Каражатталган акча жана өлгөн малдын актысын бекиттирүү үчүн гана башкарманын заседаниесин чакырчу.

Партиялык баштапкы уюм ишти адеп колго алганда, аны Амантур катуу өгөйлөдү. Авторитетин коргоп, бир канча жолу жаңжалдашып жа көрдү. Партиялык баштапкы уюмдун жетекчилиги анын авторитетин көтөрө тургандыгын, эми өзү далилдеди. Анткени, Амантур жалгыз өзү бардык ишти ойлоп да, уюштуруп да жетише албайт. Анын үстүнө билими да анчалык эмес. Азыр, көтөрүлө турган маселе партиялык баштапкы уюмда иштелип, талкууланып, багытталганда – Амантур өзү да кошо болот.

– Ырас эле, – деди Сары. Азыр эмне, Амантурдун иши абдан жеңил болуп калды. Партиялык уюмда даярдалып, талкууланып багыт алган жумуштарды эч кандай каталашуудан тышкары, ишенимдүүлүк менен уюштура берет. Кийинки күндөрдө Амантур муну өзү да түшүндү, – деп жолдон кошулган жолоочуга сыймыктануу менен караганда, сөз кезегин Курман кайта алды.

– Андан үйрөнө турган бир катар айрыкча сапаттар бар. Маселен, чогулуштарда, заседаниелерде, кеңешмелерде, ал гана турсун жай айгемелешүүдө айтылган пикирлерди эсепке алып, корутунду чыгара жүрөт. Жетекчи органдардын, жана өзүбүздүн партиялык баштапкы уюмдун токтомдорун абдан ыйык сактайт. Чогулуштардын, заседаниелердин алдында же артында, кайсы токтом кандай аткарылып жаткандыгы жөнүндө айтып, контролдукту катуу коёт.

– Ошентип турат! – деп Сары сөздү өзүнө алды. Быйылкы каары катуу, кары калың кыштан мал чарбасын партиялык уюмдун уюштуруучулук иши гана аман алып чыкты го деп ойлойм! Быйылкы жутумчулуктуу кышта жылдагыдай Амантурдун гана оозун карап отура бергенде, мал гана эмес, Курман, Сулайдан да ажырап калат элек го дейм! – деп санын чаап күлүп калды.

– А Сарыданчы?! – деди Курман.

– Сөзсүз Сарыдан да ажырайт элек! – деди сөзүн жөнөтүп күлүп. – Өткөн жылы катуу кышта шашып калдык,

айлабыз такыр кетти. Башкасын билбейм, мең өзүм союлат экенбиз деп, жаныман түңүлүп калгамын. Ошондо партиялык уюм, мал чарбасын «жуттан» сактап калууга жалпы колхозчуларды көтөрүп жиберди.

Ошентип, быйылкы «жуттан» малыбызды аман алып калдык. Э кандай дейсиң? – деп Курманга карады.

Ал, Сарынын сөзүн баш ийкөө менен кубаттап, – Даярдыгыбыз жок экен, өткөн кыш катуу жүдөттү. Жутаган малга бериш үчүн өкмөтүбүз аралашма тоюттарды абдан көп берди, аябай эле берип жатты. Бирок, ошолорду да малыбызга түзүктөп жедире албай, бир канчасын коромжу кылып койдук. Жадагалса, малга жем жедире турган аштоолорду да арбыныраак жасатып коюуну ойлобоппуз. Чындыгында кийинки жылдарга чейин мал багуу деген эмне экендигин билбей жүрүппүз. Малыбыз өз жанын өзү багып келиптир. Өз жанын өзү багууга жарай албагандары өлүп кала берүүчү экен. Биз болсок, жөн эле мал багып жүрөбүз деп аны сыртынан гана кайтарып жүргөн экенбиз. Малды багуу деген такыр башка иш турбайбы? – деп Сарынын сөзүн жөнөтө бергенде, белесченин белине чыга келишти.

– Бул совхоздун быйыл мамлекетке өткөрө турган этин биз төлөп койгонбуз. Эт үчүн өткөрө турган койлорун тукум кылыш үчүн биз алабыз. Ошого бара жатабыз – деп, Сары келаткан жумуштарынын жайын баяндады. Жолдон кошулган райондук менен кош айтышты.

Совхоздун койлору белесченин баткалышында жайылып жайнап жаткан экен.

4

Талаачылык жумуштары аяктап, эмки кыймыл кыштак ичине сыйлыгышты. Аялдар үй агартуу, көрпө-төшөктөрүн күнгө какшытуу, үй ичин иреттөө аракетине өтүштү. Эркектер эртели-кеч эки убак бастырмаларын оңдоо, эмгек

күнгө тийген чөп-самандарын анын үстүнө үйүү, тооккана, мал кепелерин жылуулоо, эшик алды, көчө бойлорун тазалоо сыяктуу жумуштардын үстүндө болду.

Клубду, андагы окуу үйү менен башкарманын контроасын жасалгалоо жумуштары да бир топ комсомолецтин колун бир жумага байлады. Ошентип, мындагылар кийинки бир жуманы майрам даярдыктары менен өткөрүштү.

Майрамга кимдин кандай даярдыгы бар, мейманды ким кандай кабыл алгыдай, кайсы аял тамак-ашты кандайча түрлөндүрүп бышыргыдай, ким кандай жаңы кийим кийген, кимдин кийиминин тигилиши кандай болгон, – көчөдөгү эмки сөздүн көпчүлүгү, көрктөнүү, – ушундайлар жөнүндө болуп калды.

Майрамга ар бир үй ошентип, өзүнчө даярданды. Турмушка кимдин канчалык экендиги, маданияты, мейман күтүүгө жарамдуулугу майрам күндөрү – жетинчи ноябрда белгилүү боло турган окшоду. Артыкча келин-кыздар биринен бири өтүш үчүн тынымсыз кыймылда жүрүштү.

Ошол күндөрдүн биринде Акжүрөк ата киши жиберип Ачейке карыяны чакыртып алды. Эне жана Асылбек менен Айжамалды ала отуруп, – Силерге эп болсо, той өткөрүп Настен менен Акбарды баш коштуруп койсокпу дейм! – деген кеңешин айтты.

Бардыгы атанын сөзүн эп көрүштү. Эч кимисинин каршылыгы болбогондон кийин, тойду кандай өткөрүү маселеси сүйлөшүлдү.

– Тойго көп эле анчалык катуу кетпей, арыдан-берирээк эле өткөргөнүбүз жакшы болор! – деп Асылбек өз оюн айтты.

Асылбектин ою атага жакпады. «Көп эле чыгым боло бербейли деп аянып отурса керек» деген пикир менен, – колдон келишинче, тойдун тойдой өткөнү жакшы болот, – деп, аянбай тургандыгын билдирди. – Тойду Ачейке сен өзүң, Асылбек менен Айжамал үчөөңөр башкаргыла! Колхозубузду жетекчиси эмеспи, Амантурду араңарга алып кеңешип койгула! Кайсы күнү, кандай тартипте өткөрөсү-

нөр, – аны өзүңөр дайындагыла. Менин пикиримче, алтынчы ноябрдын кечинде башталганы ылайык болор! Күндүзү тоюңарды берип узатасыңар! Той болгондон кийин, анын ар кандай оюн-тамашасы да болушу керек. Анысын өзүңөр ойлонушуп көргүлө! – деп Ата өзүнүн билгендерин айтты.

Ошондон тартып Ачейке карыя, Асылбек, Айжамал той даярдыгында болушту.

Күн артынан күн өтүп, акыры алтынчы ноябрь болду. Колхозчулардын салтанаттуу чогулушу тарай берерде, Ачейке карыя ордуна тура калып, – Агайындар! Бүгүн Акжүрөк карыянын тою бар экен. Тойго барышыңарды сураймын! – деп жар салды.

Ошол кечте башталган той, эртеси кечке, – башталган маалына чейин созулду.

Арадан аз күн өткөндөн кийин областтан бир киши келип окуу үйүнө түштү. Ачейке карыяны чакыртып алып анын биографиясы менен таанышты. Акырында ага төмөнкү суроолор менен кайрылды.

- Акбар Арнамызов үйлөндүбү?
- Ооба, үйдөндү!
- Кимге?
- Акжүрөктүн жесир келини, Настенге!
- Той өткөрдүбү?
- Өткөрдүк!
- Той жакшы өттүбү?
- Жакшы өттү!
- Киши көп катыштыбы?
- Өзүбүздүн колхоздогулар бүт келди!
- Тойду ким башкарды?
- Мен!
- Кошумча кошкондор да болгондур?
- Болду.
- Маселен, сиз өзүңүз канча кошумча коштуңуз?
- Бир кой кошумча коштум!
- Сизден башка дагы кимдер кошумча кошушту?

– Амантур, Садыр, Сары, Курман – дагы башка көп адамдар.

– Сиз өзүңүз эски коммунист экенсиз! Акбардын үйлөнүү тоюнда феодалдык калдыктын белгилери, көрүнүштөрү бар деп ойлойсузбу?

– Ойлобойм, көрө да албайм! Анткени тойду биз уюштуруп, биз өткөрдүк!

– Үйлөнгөн Акбар болсо, тоюн кандайча сиздер уюштуруп, сиздер өткөрөсүздөр? Үйлөнгөн киши өзү уюштуруп, өзү өткөрбөйбү? Түшүнүксүз!

– Эмнеси түшүнүксүз? Мен кыргызча эле сүйлөп жатам го, жигит?

– Кыргызча эле айтып жатасыз! Бирок, мен сиз айткандарга, ал айткандарыңыздын маанисине жете түшүнө албай жатам! Ошондуктан болгон ишти болгондой кылып түшүнүк жазып беришиңизди сураймын!

– Болуптур, жаза бериңиз! Мен айтып берейин.

«Областтык партия комитетине

Акбардын үйлөнүү тою жөнүндө, ошол тойду уюштурган жана башкарган Эдиков Ачейкеден түшүнүк.

Акбар Арнамызов өткөн жылы январь айында колхозубузга келип, анын зоотехниги болуп иштеп жүрдү. Баштапкы партиялык уюмдун шайлоо чогулушунда секретарлыкка шайланды. Анан үйлөндү. Акжүрөк экөөбүз Акбарды тыштан келген кишидей кылып томсортпойлу. Ал өзүнүн иши жана жүрүм-туруму менен колхозчуларыбыздын улуусуна, ини, кичүүсүнө – ага болуп калды. Ошондуктан, анын турмушунда болгон жакшы учурду той өткөрүү менен белгилеп коюуну милдетибиз деп түшүндүк. Колхозчуларыбыз да андай тойго каршы болгону жок, кайта эп көрүштү. Жакшылап той өткөрүп берели деп кеңештик. Той жакшы өттү. Ага колхозубуздун бир тыйыны да чыгым болгон жок. Ырас, кошумча кошкондор

болбой койгон жок. Маселен, мен өзүм – Эдилов Ачейке, Боронбаев Амантур, Орозов Кутман, Жылкычиев Сары, Эшболотов Садыр жана башкалары.

А. Эдилов».

– Бул иштегендериңиздер Акбарга кылган кошоматтыкка жатпас бекен? – деди, түшүнүк жаздырып отурган киши.

– Кошомат кылгыдай, Акжүрөк экөөбүздүн көрө турган күнүбүз Акбардын колунда калыптырбы? – деп, Ачейке карыя териге түштү.

– Эки карыя, – экөөңөрдүкүн акпейилдүүлүк деп гана түшүнөлү! – Ал эми, беркилердикин, маселен – Сары, Садыр, Амантур, Курман – ошолордукун кошомат деп ойлоого болобу?

– Аны алардын өздөрүнөн сураңыз! Ошолордун кошкон кошумчасы ишти бузуп турган болсо, ооба, ошентип турса, – кошумчалары корой элек, өздөрүнө кайта бере коёлу!

– Эгерде башка бирөө үйлөнсө той өткөрүп берер белеңиздер? – деди берки киши.

– Үйлөнгөн кишинин баардыгына той өткөрүп берүүнү албетте, Акжүрөк экөөбүз мойнубузга ала бере албайбыз! Эгерде, агайын-туугандардан той өткөргөндөр болсо, кошумча дейсиңерби, эмне дейсиңер, аны өзүңөр билгиле – биз жардамдашпай койбойбуз!

Бул маселе боюнча келген адам ар кимдерден тиешелүү түшүнүктөрүн жаздырып алып кете берди.

5

Күн кыскара берди. Булуттар сурун буза баштады. Анын эртели-кеч күч алып бараткан ызгаары чымын, чиркей, курт, кумурскаларды эчак эле чээнге кирип жоголо турууга аргасыз кылган. Аңыз арасында, бирин-серин чыйпылдаган чымчыктан башка азыр эчтеме калганы жок.

Ошентип, бүрүнөн ажырап куурайлардын берекеси качып; уңкул-чуңкул издеп бак-дарак жалбырактары безелене утур-тетир учуп, кыш кырсыктарынын чети көрүнө баштаган күндөрдүн бири эле.

Кечээ күнү мында кеч келип конгон малчылар бүгүн, таңдын үрүң-бараңында козголду. Короо-короо койлорду ашууну бет алдыра айдай жөнөштү. Тик өркөч кара атанга жүгүн жүктөп Нуруш бүгүн да көч алдына түштү. Садыр койчулар менен кой айдашып артта калды.

Айдалган мал мына, азыр, күн бата ашууну шыкап чыга келди. Ошондо кара атан букулдап буйласын чоюп, чаалыгып калгандыгын билдирди.

– О, жаныбар! Бүгүн-эртең чыдасаң, кышкы жайытка жете барабыз. Жазга чейин жаның тынып калат! – деп Нуруш кайрылып төөсүн карады.

Бучкагынан аккан тер көбүктөнүп, атандын тостогой көзү жашылданып калган экен.

Буйласын чоё тартып, Нуруш атын теминди да, айлананы карады.

Кадимден берки чалбаш ашуу анын алдын бөгөп обо мелжийт. Тирелишкен зоолору түнөрүңкү күңүрттөнөт. Арсайган аскалары арбайып оозун ачкансыйт.

Алардын андай болушунун Нурушка эч канча сонундугу жок. Жазында бери карай, күзүндө ары карай, – бир жылда эки жолу аша берип аларга көзү да, өзү да жедеп үйүр болуп бүткөн.

Ашуунун түбүнө такай келип Нуруш төөсүн чөгөрдү. Жүгүн түшүрүп коюп борчуктардан «таш жаргы» жулуп отун белендеди. Таштан кемеге от жакканда гана, кой айдагандардын алды бул жерге араң жетти.

Койлорду жуушатып коюп, кемегедеги оттун жанына отура беришти. Капчыгайды жаңырта ырдалган ыр, айтылган жомоктордон кийин, от жакалай жантайып уйкуну карай бет алышты.

Түн ортосунда тоо арасын булут басып, бир аздан кийин кар жаады. Таңга жакын кардын калыңдыгы

тизеге жетти. Эртең менен айлана алай-дүлөй, түнөрдү да калды.

Бүгүн бул колхоздун малы аркы бетке өтүп, ашуу башка колхоздордун малына бошоп калышы керек эле. Атайы аңдып тургансып калың түшкөн кардын, так ашуунун түбүнө камап таштаганын кара!

– Пай, пай! . дешти малчылар.

– Эмне иштеш керек?

– Малды кар жиретип кайта жакага айдайбызбы?

– Кайта айдап барганда мынчалык мал, жаканын кай жерине батып, кыштан чыгат?

– Мында камалып жата бергенде табарыбыз кайсы? Нече күнгө чыдайбыз?

Кары калыңдап, бороону борошолой берди. Качан ачылары белгисиз. Баш буруп басалбай, карга камалган малдар катуу карайлады. Малчылар абалды талкуулоого өтүштү.

* * *

Мал ашууда камалып жатат деген кабары келер менен, күрөктөрүн өңөрүп атчандар кетти. Грейдин сүйрөп трактор жол ача жөнөдү. Чөп жүктөлгөн автомашинадан бир канчасы анын артынан түштү. Ашууда үшүгөндөрдү жылытыш үчүн дүкөнчү да бир машина менен жолго чыкты. Бирок, машиналар капчыгайга жетип, андан ары бара албады. Тоюттарды атка, төөгө жүктөтүп, Акбар менен Амантур кечке жакын жетти. Назаров да мында, карга камалып тургандардын арасына келип калган экен. Күндүн качан ачылары белгисиз. Будуң-чаң түшүп бороону боройлой берди.

– Ашып өтүү аракетин кандайча баштайлы, жолдоштор?! – деп Назаров карга аралашып тургандарга кайрылды.

Ар ким өз оюн айтты.

Булар ашып өтүүнүн жөнүн талкуулап отурганда төөгө, атка жүктөлгөн чөптөр келе баштады.

– Кана эмесе, жолдош Акбар! – деп Назаров ага карады. – Жолдоштордун пайдалуу пикирлерин эсепке алуу менен, ашып өтүүнүн аракетин өзүң колго ал!

Акбар бир азга ойлоно калды да, – биринчи аракет койлорго, минилип келген аттарга чөп чалдыруудан башталат. Дүкөнчү тамак азыктарын артынып азыр келип жетүүгө тийиш, – деп Акбар оозун жыйгыча: – «Ак чайдан» арбын келтирбесеңер, ашууга чабуул коюу кыйындап калат! – деп аркы тургандардын бирөө күрүлдөй сүйлөдү, үнү абдан жоон киши экен.

– Албетте, «ак чайсыз» ашууга чабуул жасоо анчалык болбойт! – деп Акбар анын сөзүн коштоп койду. Күрөктөрүн таяна, жарданып тургандар күлүп калышты.

– Отун эки төөгө жүктөлгөн эле! – деп Акбар сөзүн улай баштаганда, – «Акчайыңардын» мүнөзү жеңил эме көрүнөт эле. Ашууга камалганда ооздон кайта чыга качып жүрбөсүн? – деди күрөкчөндөрдүн дагы бирөө.

– Дүкөнчү ысылыгын кошо ала келет, иштин ал жагы жайында! – деп Акбар да башкалар менен кошо күлдү.

– Ошентип, жолдоштор, алды менен малды, андан кийин мал ашырууда жүргөндөрдү тоюндурабыз! – дегенде жарданып тургандардан – ашууга чабуул качан башталат? – деген үн чыкты.

– Таңга жакын!

Назаров, Акбар, Амантур ашуудан жол ачууну кандайча баштоонун кеңешине кайта өтүштү.

– Сиздин жүрөгүңүз начар болсо керек? – деп кеңеш аяктаган кезде Акбар Назаровго карады.

– Ооба, жүрөк анчалык мыкты эмес! – деди ал, тонун кыса кумтуланып.

– Ошондой, кыйналып тургандыгыңыз байкалат! Төмөндөп бара турбайсызбы!

– Малдын арты ашуунун аркы бетине эңкеймейинче, мен бул жерде, силер менен бирге болушум керек! Сен өзүң

катуу каржалып калган окшойсуң! Тетиги ыктоо жерге жатып бир аз эс ал. Амантур экөөбүз мал кантип жатат экен, аралап көрүп чыгалы! – деп малды көздөй басты.

– Сиз менин тилимди алганыңыз жок. Мен да сиздин тилиңизди албаймын! – деп тамашалай сүйлөп Акбар тигил экөөн ээрчиди. Назаров күлө карап тим болду.

Адегиче жапкак таштын алдына Нуруш от жакты. Дүкөнчү ошол оттун жанына жайланышты.

Малды жайгаштырып коюп, бардыгы от жагылган ыктоону жамаалады. Сыртынан куушура курчанып дүкөнчү соода жүргүзүүгө киришти.

– Аксакалдар, бул жерге камалып жата бербестен, төмөнкү малчылардан да кабар алганы жакшы го! – деди тургандардын бирөө.

– Эмне, бул жер сиздерге тарлык кылып жатабы? – деп күлдү Назаров.

Бийик жердин абасы күйүктүрүп, аны катуу кыйнап турган экен, ал чындап күлө алган жок, анчейин гана сыр алдырбас үчүн күлүмүш болду.

– Бул квартирабыз тарлык кылып, сизди кыйнап жиберди, ошентиңиз! Эртең менен эрте кайта келерсиз! – дешти ар кимиси.

– Булар экөөбүздү кодулай баштады. Ушунча сыйыбыз менен төмөндөп кетпесек, түз эле кубалаганы турушат! – деп Назаров ордунап козголду. Жүрөгүнүн кагышы уламдан улам күчөй бергендиктен, өзү да төмөндөп кете турууга макул болуп калган экен.

– Акбар да төмөндөп кете турабы? – деди Назаров аттана бергенде.

– Акбар, мында бизге керек!? – дешти.

– Амантур экөөбүздүн керегибиз жокпу? – деп күлдү.

– Бул жерде, бүгүнчө керегиңер жок, – деди ар жакта кар үстүндө жаткандардын бири.

Аттарын алып келип, тигил экөөн аткарып жолго салышты. Анан бир нече кишини түн күзөтчүлүгүнө да-

йындашты. Калгандары жантайып эс алууга орун издешти. Кай бирөөлөр зоонун кар түшпөгөн кычыгына барып кысылды. Кой арасына барып кошо жатып алгандары да болду.

Таңга жакын кайта чогулушту. Жол ачуу жөнүндө айтылбай калган сөздөр эми сүйлөндү.

Садыр баштаган бир топ киши арканга чиркешип алдыга жөнөйт. Алар басып өткөн изди калгандары тепсеп мал чубап өткөндөй кылып чыйыр салышат. Ошол чыйырды карга кайта бүтпөстөн койлорду чубатып ээрчите жүрүшөт. Ишти ошондой уюштурбаганда, чыйырды кар кайта бүтөп калышы мүмкүн.

Ушундай тартип менен Садырдын тобу арканга чиркеше, кар жиреп алдыга жөнөдү. Калгандары алардын изин тепсеп, чыйыр салышты. Мурундардан чыккан буулар, муруттарга, тондун жакаларына муз болуп ката берди. Сакалдарга күмүш күбөктөр пайда болуп шылдырады.

Алар алга карай беш, он кадам шилтегенде эле деми кысылып, күйүгө беришти. Бир боо чөптү далысына таңып алып, Нуруш ак эркекти тигилердин артынан ээрчитти. Койлор кыбырап чубай баштады.

Ошондой машакат менен ошол күнү кечинде койлордун алды ашууну эңкейди. Ошол бойдон, ашуудагы чыйырды мал үч күн карга бастырбай чубап өтүп турду. Ашуунун аркы тарабы адатынча кары жок, кара жаткан экен.

6

Күндүзгү саат үч жарым. Акбар, Амантур конторада эле. Обкомдон келген шофёр, – экөөңөр, Ачейке деген кишини алып, азыр жүргүлө! Саат беште анда болушубуз керек! – деп эртеңдеди.

– Эмнеге, кандай жумуш менен барат экенбиз?

– Анысын билбеймин, бара көрөрсүңөр! Менин милдетим саат беште силерди обкомго жеткирүү!

Ачейке карыяны үйүнөн табышты да, эки жакка бурулбастан жүрүп кетишти.

Алар кетери менен, айтылуу Итикенин ар кандай сөздөрү кыштакты аралай жөнөдү.

– Обкомго жөн эле чакырылбаган чыгар?

– Жөн да чакырылуучу беле? Бирдемелери бар го! .

– Той жөнүндө болбосун?

– Ким билет! Болсо болор!

– Ар кимдер тойго кошумча кошподо беле. Балким, ошол жөнүндө болуп жүрбөсүн!

– Кошумча берген кишиге, кезеги келгенде кошумчасын кайта берет эмеспи!

– Ошондой болучу эле. Балким, кошумча кошуу саясатка туура болбой турган эмедир?..

– Ал эми, обкомдун өзүнөн атайы машина келип алып кетишин кандайча түшүнүүгө болот?

– Аны жакшы жагына да, жаман жагына да жорууга болотко!

Амантур, Ачейке карыя да ошол сыяктуу ойго бастырып, унчукпай жүрүп отурушту.

– Акбар иним, бул биз деги кайда кетип бара жатабыз? – деди көптөн кийин Амантур.

– Обкомго! – деди Акбар.

– Эмнеге баратабыз? – деп артта отурган Амантур Акбарга карай эңкейди.

– Машина жиберип чакырыптыр. Андан башкасын билбейм!

Амантур ошол бойдон башын көтөрбөй ойлоно берди.

– Эмне үчүн чакырылып баратканыбызды мен сезип баратам – деп Ачейке карыя бир кезде оңдоно отурду.

– Сезип баратсаң, кана, айтып берчи! – деп Амантур башын көтөрүп, Ачейке карыяга жанашты.

– Алжыган эки абышканын иштеп койгон иштерине жооп бериш үчүн баратасыңар! Түшүндүңбү?

– Кандайча, кайсы эки абышканын? – деп Амантур олурая карады.

– Мен жана Акжүрөктүн!

– «Эки абышканын бири мен болушум керек» – деп чочуп кеткен Амантур, Акжүрөктүн атын укканда жеңиле түштү да, – ал экөөңүн иштеп койгон анчалык эмнеңер бар эле? – деди.

– Акбар үйлөнгөндө Акжүрөк экөөбүз той өткөрбөдүкпү? Кошумча кошкондор да болбодубу! Болжолумда, бул чакырык ошол жөнүндө болушу керек!

– Баса, – деди Амантур, – баса, сөз ошол жөнүндө боло калса эмне деп айтабыз? Ошону кеңешип албайлыбы? – деп Акбарга карай эңкейди.

Акбар, арка жагында отурган экөөнө кылчая карап:– Сөз той жөнүндө болсо, анда кеңешип, жасап-түзөп айта турган эчтеме жок. Кандай болсо ошондой айта бериш керек!

– Болгонун болгондой айтсак жоопкерчилиги болбос бекен? – деп Амантур куушурулду.

– Жоопкерчиликтен коркуп партияга калп айтуу, кылмыш иштегендикке жатат. Аны эстен чыгарууга болбойт, – деди Акбар.

– Мындай учурларда, сөздү кичине «ойт бердирип, мүлтүлдөтө» сүйлөө артыктык кылуучу эмес беле... – деп Амантур жер карады.

– Коммунисттер жүргөн жерде калп жүрүүгө тийиш эмес – деп Акбар алды жакты карай бурулуп отурду.

– Сөз чынынан бузулбайт – деп Ачейке карыя сакалын кыса тутамдады.

Машина бөжүгөндөн бөжүй берди. Областын борборуна жакындаган сайын Амантурдун эсине алда эмнелер келип ою-онго, санаасы-санга бөлүндү.

«Мен эмнеге мынчалык абигер чегем? Үйлөнгөн Акбар. Той өткөрсө, аны уюштурган Акжүрөк менен Ачейке. Мага эмне жок?» – деп өзүнө-өзү суроо берет. Өзүн жүдөтүп келаткан белгисиз, туюк сезимди алыстаткысы, кайраттангысы келет.

Жүдөй баштаган көңүлүн алаксытыш үчүн, колхоздун чарбалык жумуштарын эсине келтирип, ал жөнүндө ой-

лонууга аракет кылат. Бирок, көңүлү ал тарапка такыр эле ообайт.

«Жөрөлгөм начар. Көрбөгөндү көрүүгө тийишмин» деди, ичинен улутунуп. «Ооруп калдым» деген шылтоо менен барбай калсам да болмок экен» – деп, келе жатышына да өкүндү.

Бир кыйладан кийин Амантур сары санаадан үргүлөй берүүгө өттү.

Кыштак арасын аралап алган Итикенин ар түрдүү жоромол сөздөрү Акжүрөк атанын да оюн онго, санаасын санга бөлдү. Ээленип той өткөрүшүн оюна алып, бул иш боюнча өзүн айыптуу санады.

«Бул иш жеке эле тойдун чатагы эмес го. Башка бирдемелери бар го. Балким, Акбардын мурда иштеп койгон кылмышы бар эме болуп жүрбөсүн. Ошондой бирдемеси болуп, мында качып келиши да мүмкүн. Жок, ал жамандыкка баспай турган жигит. Балким башка бирдемеси бардыр».

Ары ойлонду, бери ойлонду. Тынч албай ою жетишинче ойлоно берди.

– Мен жанагы үчөөнүн артынан барайын! – деди тынчы кеткен ата, улутуна сүйлөп.

– Эмне үчүн алардын артынан барасыз? – деди Асылбек.

– Эмне үчүн чакырылып баргандыктарын билип келиш үчүн!

– Эмне үчүн чакырылгандыгын келгенде өздөрүнөн деле укпайсызбы?

– Мен ошолордун кайта келишинен шек алып отурамын! – деп үнүн жашыра чыгарды.

Алар сүйлөшүп отурганда Настен менен Айжамал келди. Өзү ойлогон ойлордон тигил келини да куру эместигин, ата анын жабыркап калган иреңинен байкады.

– Балам, эмне, бир жериң ооруйбу? Өңүң түктүйүп калыптыр? – деп сыр билдирбеске салып, ата Настенге бурулду.

– Эч жерим деле оорубайт! – деди Настен. Каргылдана чыккан үнүнөн анын ою да жайында эместигин ата жакшы түшүндү.

– Акбарлар эмне жумуш менен анчалык шашып, дайынын айтпастан кете бериптир, биле алдыңбы балам?

– Келген шофёр шаштырып, эч ким менен сүйлөшүүгө чолоосун тийгизген жок дешет, анда болгондор!

– Ал кайдан келген, ким жиберген машина экен?

– Обкомдон келдим дептир! .

– Э, балам! – деди Ата кайраттана. – Акбар обкомдон жиберилген машина менен кетсе, сен анын эмнесине муңаясың? Ал жакшы иш го, балам!

– Билбейм, атаке! .

– Мен билип турам, балам! Ал жакшы иш. Эгерде санааң бөлүндү болуп турса, анда мен алардын аркасынан барсам кантет?

– Сиз карыган киши убара болуп каларсыз! – деп Настен дагы муңайды.

– Анда, эмесе, Асылбек барсынбы?

– Агай барганда, эртең ишинен калат го?

– Асылбек барса ишинен калса, кандай кылабыз, мен эле барайын! Убара болсом, эмне, анда эчтеме боло койбосмун!

– Аксакалдын аялы, экөөбүз барсакпы дейт. Биз барсак эмне болор эле? – деди Настен жашылдана карап.

Ата ойлоно калды. Анын оюнча, «Настендин барганы ыңгайлуу. Бирок, өздөрү бирге окшогону менен, өзөгү башкалык кылып, артымдан бирөө келүүгө жараганы жок деп, Акбардын көңүлүнө тап кетип калабы» деген ой менен, – балам, менин барышым эле жөн го? – деди.

– Жолдо да, анан баргандан кийин, кайда барарыңызды билбей катуу кыйналасыз!

«Үйдө отурганда тың болгонум менен, областтык шаарга барганда дайнымды таппай каларым чын» деди Ата өз ичинде.

– Настендин өзү эле барганы оң! – деди баятан бери эки небересин эрмектеп отурган эне.

Акыры Настендин барышына макул болуп, Асылбек менен Настен Амантурдун үйүнө барышты.

Амантурдун аялы Шаарба жеңе, тойго баруучу немедей улам бир кийимин которуп кие берип, беркилердин кыжырын кайнатты. Жеңенин пейилине чыдабай, Асылбек ары-бери басып ичинен ызырынды. – Бара турган болсоңуз машинага отуруңуз, кеч кирип кете турган болду! – деп шаштырганда гана араңдан зорго үйүнөн чыкты.

7

Партиянын областтык комитетинин секретары адегенде Ачейке карыяга, андан кийин Амантурга, анан Акбарга – улуулаша учурашты. Анын кичи пейилдиги, Амантурга абдан жакты. Кабинетке илинген портреттерди көргөндө, аны обкомдун секретары гана кабыл албастан, партиябыз менен өкмөтүбүздүн жетекчилери бүт кабыл алып тургандай сезим пайда болду.

«Чын эле, мындай жерде кантип калп айтууга болот?!» – деди, Амантур ичинен ойлоно отуруп.

– Ачейке аксакал карылыкка бел алдырып койду деп угабыз – деди секретарь жай гана.

Ачейке карыя күлүндөдү. Бир аз ойлоно калды да, – алтымыштын аркы тарабы арзан көрүндө! – деп борс-борс күлүп койду. Анын күлкүсүнө секретарь менен Акбар да күлкү кошушту. Катардан калбас үчүн Амантур да күлкүгө кошулайын деди. Бирок, күлө албады, ырсайып гана жөн болду.

– Эгерде, быйыл балчылыкка киришип, колхозчуларга бал жедирбегенде, сиздин партиялык маселеңизди талкууламакчы элек! – деп Ачейке карыяны секретарь дагы тамашалады.

– Аз гана жерден абийирим менен калган экемин го? – деп карынын жарпы жазыла түштү. «Быйылкы эмге-

гимдин кабары мындагыларга да жеткен экен» деп ичинен кубанып койду.

Аңгеменин жолдошторчо, жөнөкөй башталышы Амантурду муунуна киргизип, бир кыйла тыңытып таштады.

– Кышкы жайыттан качан келдиңиз? – деп секретарь эми Акбарга бурулду.

– Эки күн болду! – ал адептене ордунан турду.

– Отуруңуз! Отуруп сүйлөшөлү! Кышкы жайытыңар от бекен, чөбү кандай көрүнөт?

– Айрым жерлерин аркар, кулжа такылтып жибергени болбосо, жайыттардын чөбү жакшы экен!

– Аркар, кулжа ошончолук көбөйүп кетиптирби?

– Көбөйүп кетиптир!

– Малчылар баргандан кийин башка жактарга ооп кеткендир?

– Которулуп кетти, – деди Акбар.

Кезеги келген кептен пайдаланып, бирдеме айтып калайын деген максат менен, – Акбар ар бир малчыга кем-карчын толуктап берип, анан келди! – деди Амантур.

– Малчылар кыштата кыйналбай турган болду деңизчи!

– Быйыл малчылар камсыз болушту – деп Ачейке карыя да Амантурдун сөзүн жөлөмөлөдү.

– Ал ишиңер дурус болгон экен. Малчылардын кийим-кече, башка жактары кандай болду?

– Толук камсыз болду! – деп Амантур озуна жооп айтты.

– Тамак-ашка картошка катышса жакшы болот го! Анысын да жеткирип бергендириңер!

Амантур айтсын деп Акбар унчукканы жок. Бирок, ал жоопко такалып, үнүн жасады.

– Бул иш боюнча жаңылыштык кетирип койдук – деди Акбар.

– Кандайча?

– Кышкы жайытка, картошканы кыш башында, суук түшө электе жеткириш керек экен. Ал иш, убагында ою-бузга келбептир!

– Чындыгында да, кыш күндөрүндө, анда картошка сактап жеш кыйын, атайылап жасалган жайы болбосо! – деди Амантур.

– Совхоздун асыл койлорунан быйыл канчаны алдыңыздар? – деп секретарь эми сөздү малды карай бурду.

– Совхоздун эки миң үч жүз асыл кой! – деп Амантур дагы озуна жооп айтты.

– Оторлоткон койлоруңардын тирүү салмагы канчадан өттү?

– Жалпы алганда жетимиш эки килодон!

– «Таргыл» уйлуу болуунун тажрыйбасы кандай, деги бирдеме чыккандайбы? – деди Амантурга карап.

– Чыгат го! – деп Амантур көөдөнүн көтөрдү.

– Аныңар да жакшы, болочогу бар, зор иш. Акырына чыгара аракет кылышыңар керек. Колхозуңарда электр нуру бар, ага жетиштиңер?

– Ооба, жетишип калдык! Азыр чөп, саман электр кубаты менен тууралып калды.

– Тоют жагыңар кандай? Планы аткарылдыбы?

– Жерге чыккан чөптү аяктай калтырганыбыз жок! – деди да, Амантур аптыга түшүп Акбарды карады. Толук жооп айтууну күтүп, секретарь башка маселеге өтпөдү.

– Колхозубуздагы эң оор, бир-эки жылсыз толук чечиле албай турган маселе ушул тоют маселеси болуп турат! – деп Акбар ордунан туруп, сөзүн улады.

– Колхозубуздун жайыты да тарлык кылып калды. Бир гектар жайытка азыркы күндө алты кой туура келет.

– Алты койду бир жыл асыраш үчүн ар бирине жети жүз килодон, төрт тонна чөп керек болсо – деп секретарь Акбарга карады. – Жайыт жерлердин ар бир гектарынан төрт тонна чөп табылабы?

– Азыркы турушунан табыла койбос! Жыл бою кайта-кайта мүлжүй берип, чөптүн өзү гана эмес, тамырын да сууруп жеп коюп жүрөт! Ошондуктан, жайыттарга табигый чөптөрдүн чыгышы да суюлуп бараткандыгы көрүнөт.

Амантур ордуна тура калган бойдон кайта отурганы жок. Бирде секретарды, бирде Акбарды астыртан карап тикесинен тура берди.

«Айтып тургандарымды балким секретарь өзү да билер, мүмкүн ал үчүн жаңылыгы жоктур. Кызыккан маселеси болсо өзү козгоп багыт көргөзөр» деген ой менен Акбар секретарга карап унчукпай калды. Ал, анын оюн биле койдубу, аңгемени талаачылык жумуштарына бет алдырды.

– Талаачылыкта иштеген ар бир кишибиз, жыйырма төрт гектар жердин эгин-чөбүн багышы, түшүмүн жыйыштырып алышы керек! – деп Акбар жоопту кыска кайтарды.

– Бардык малыңарды эч болбогондо төрт ай колдон тоют берип багыш үчүн, колхозуңарга канча тоют керек болот?

– Эгерде, талаачылыкта иштеген кишилерибиздин ар бири элүү алты тоннадан тоют даярдап бере алса, ошондо бардык малдарыбызга төрт ай колдон тоют берүүгө жетишер элек!

– Быйыл канчадан камдай алышты?

– Жыйырма жети тоннадан!

– Секретарь ойлоно карап, – эки айга жетерлик деңиз!

– Эптесек эки айга жетет!

– Демек, колхозуңарда киши күчү жетишпейт, ошону айтмакчысыз го?

– Ооба, ошону! Малдын өсүшү, адам күчүнүн, механизациянын, – демек, тоюткорунун өсүшүн да талап кылат экен!

– Түшүнүктүү – деди секретарь башын бир аз жогору көтөрүп.

– Малы азыраак, киши күчү көбүрөөк башка колхоздордун бирине кошула кетпейсиңерби?

– Берки жагыбызда Жданов атындагы колхоз бар. Бирок, анда да киши күчү биздикине чамаалаш. Аркы жагыбызда Куйбышев атындагы колхоз бар, анын абалы да биздикидей эле!

Секретарь ойлоно туруп, – баса, кымыздан пайдалануу боюнча тажрыйба жасап жаткан болсоңор керек эле, анын натыйжасы кандай болду? – деп Акбарга кайрылды.

– Кымыз узакка сактала турган азыкпы, жокпу, – ошону билүүгө аракет кылдык эле!

– Узакка сакталгыдайбы?

– Салкын сактаса, канчага болсо да тура берет экен, анысын билдик!

– Аны билипсиңер. Билгенден кийин иштериңер эмне?

– Жылкы жаныбар, – деп Акбар бир аз жылмайып койду да, – жеген чөбүн актай албай жек көрүндү болуп жүрөт. Же этке өтпөйт, же жүн бербейт. Жайытты талкалайт да жүрөт. Эч болбогондо кымызынан пайдалансакпы деген оюбуз бар!

– Пайдалана алгандайсыңарбы? – деди секретарь, сөз ээрчитип коюш үчүн.

– Пайдалана алабыз го!

– Кандай жол менен?

– Бир бээ, – деди Акбар, – орто эсеп менен бир жайда бир миң литр сүт, жаки кымыз бере алат. Эки сомдон болгондо да эки миң сом. Колхозубузда эки жүз ашуун бээ бар. Уюштура билсек, ар жылы жалаң гана кымыздан жарым миллион сом киреше алар элек. Калкыбыздын кымызга болгон талабына өз салымызды кошкон болор элек!

– Ишке ашыруу жагыңар кандай болор экен!

– Албетте, ар бир жаңы иштин адегенде өзүнө жараша кыйынчылыктары боло берет. Бул ишти биринчи жылы анчалык кеңири кулач жайдырбастан тажрыйба катарында баштайбыз. Тажрыйбанын жүрүшү, андан ары эмне иштөөнү өзү көргөзө берер дейбиз!

Секретарь өзүнүн макулдугун баш ийкөө жана күлүм-сүрөп кароо менен туюндурду да, – Уйларды «оорсок» сааш жөнүндөгү тажрыйбаңардын жыйынтыгы эмне менен бүттү? – дем эмки сөздү сүттү көздөй бурду.

– Уйларды «оорсок» саашка өткөрүү тажрыйбасы жакшы натыйжа берди. «Оорсок» уйлардын музоолорунун салмагы жүз жети килограммга жеткенде, «ийдирип» саалган уйлардыкы жетимиш болду. «Оорсок» саалган уйлар сүттү бир жарым эсе көп берди жана өздөрү жакшы семирди. «Ийдируу» тартиби менен саалган уйлар анчалык жакшы семире албады! Ошону менен бирге саан сааш жумушу үч эсе жеңил болоруна саанчылардын көзү толук жетти.

Секретарь Акбарга ыраазы болгон түспөл менен ордунан турду да, бир аз ойлоно калып, – Акбар жолдошту жетекчи органдардын бирине, жоопту кызматка көтөрүү жөнүндө сунуштар бар! – деп сөзүнүн акырына чыга электе, – анда болбойт! – деп Амантур безге сайгандай ордунан ыргып турду.

– Эмне үчүн болбойт?!

– Акбарсыз мен эми ал колхозго бара албайм. Барган күндө да иштей албайм...

– Кандайча иштей албай каласыз? Акбар жокто деле бир нече жыл иштеп келген экенсиз го!

– Иштемиш болуп жүргөнбүз да! Кожуп койсо жүрө берет эмеспи, ыраспы?

Амантур өзүнүн билим деңгээли төмөндүгүн мойнуна ашкере алып тургандыгына көзү жеткенден кийин, секретарь ал маселени узакка созбоду. Аңгемелешүүдөн башка, буларды дагы кандай жумуштар менен чакыргандыгын айтты.

8

Амантурлар секретардан чыкканда, Настен менен Шаарба тышта күтүп турушкан экен. – Бери, мындай келчи! – деп Шаарба ары басты да, Амантурду өзүнө бөлүп чакырды. Беркилер мейманканадан орун алыш үчүн кете беришти.

– Эмнеге чакырыптыр? – деди Шаарба жеңе.

– Колхоздун эле ар кандай жумуштары менен!

– Мен силерди мейманга чакырган экен деп, атайы аркаңардан келбедим беле! Каңкайып кайта куру эле кетебизби?

– Кетпегенде эмне кылабыз?

– Өзүң киши деле эмессиң! – деди Шаарба жеңе ачуусун келтирип. – Жүр обкомдукуна (секретардын үйүнө) конокко барабыз!

– Чакырбагандан кийин, өзүбүз кантип барабыз? Уят эмеспи!

– Мунун уяттуусун кантейин! Уяла турган эмнеси бар? Алар деле киши. Бизден артыкчылыгы бар бекен. Эмнеси артык. Жүр, барабыз! Обкомдукуна коно жатып мейман болгонбуз деп айта жүрүүгө жакшы эмеспи? Ошону да билбейсиң!

– «Коно жатып мейман болуп кетсек, айта жүрүүгө да жана «автариятка да» пайдасы болор эле» деген пикир менен, Амантур секретардын үйүнө конокко барууга макул болду. Ээрчише барды да, кирип отуруп алышты. Үй ээси аялга өздөрүнүн меймандостугун алыша, чалыша билүүгө арзырлык адамдар экендигин билдирип коюуга көп аракеттеништи. Бирок, ыңтайын келтире албай эңселери кесилип отурду.

Жетекчи кишинин аялы боло туруп, мейманды өзү күткөнү, табак көтөрүп, чай сунуп жүрүшү Шаарба жеңеге абдан өөн учурады.

«Өзүнүн мааниси жок аял болууга тийиш. Болбосо, чоңдун аялы болгондон кийин чоңдой эле болбойбу... Эки, үч аялды жумшап коюп, өзү меймандар менен бирге чоюлуп гана отура бербейби».

Ал секретардын өз үйүндөгү кичи пейилдигин да жактырбады. «Ушунчалык чоң кызматта туруп, аялы менен тең жарыша мейман күтүшкөнү кандай... Кызматы чоң болгону менен өзү жеңил киши болсо керек. Болбосо, чоң киши болгондон кийин, залкардай болуп эле отура бер-

бейби. Чондугунан пайдаланууну билбеген киши болууга тийиш. Айтып койсо, анын казан-аягын ким болсо да тызылдап жүрүп тейлебейби».

Акырында: «киши жумшап көрбөгөн, букара өскөн эмелер го. Же болбосо, жумшаган кишиге акы төлөгүлөрү келбей сараң эмелер болууга тийиш» деген ойду ойлоду. Чайдан кийин Шаарба жеңе, секретардын аялына жакын барып, – келин бала, өзүңүз да бир кызматта иштейсизби? – деди.

– Иштейм!

– Чоң кызматпы?

– Жок, майда кызмат!

– Майда болгондо, кандай?

– Тигүүчүлүк!

– Эмне, кийим тигесиңби? – деди. Майда кызматта иштейм дегенден кийин «сизди» калтырып Шаарба жеңе «сенге» өтө кетти.

– Ооба, кийим тиге турган артелде!

– Э, кокуй келин! – деди санын чаап. – Эмнеңе жетпегендиктен тигүүчү болуп жүрөсүң? Күйөөңдүн тапкандары өзүңөргө жетишпейби?

– Жетишет. Артып да калат. Ошондой болсо да, менин да эмгек иштешим керек да!

– Иштегенге жараша күйөөңдүн аркасы менен чоңураак кызматта иштебейсиңби? Же болбосо, оокатыңар жетиштүү болгондон кийин, тикмечи болуп тикирейип отурбастан жөн эле койбойсуңбу?!

– Алты саны аман кишиге бекер жүрүү уят. Уят гана эмес, абдан айыптуу иш болот эмеспи, жеңеси!

– Жетишип тургандан кийин, иштебей коюунун эмнеси уят? Жетишпей турса, арийне!

Шаарба аңгемелешүүгө арзыбай турган аял экендигине түшүндү да, бирдемеге шылтоолоп кечирим сурады да, берки аял башка бөлмөгө чыгып кетти.

Амантур менен Шаарба жеңе мейман болуп отурганда, секретардын чакыруусу боюнча, анын кабинетине Акбар

кайта барды. – Райкомдордун секретарларынын биринин ордуна, жолдоштор сени ылайык көрүп жүрүшөт! – деди кирер менен.

Акбардын өңү өзгөрүп шылкыя түштү. Ойлонсун дегени болсо керек, секретарь аны жайына тим койду.

– Жолдоштордун мага ошончолук ишенич көрсөткөнү, албетте, абдан чоң сыймык! Бирок, менин жетекчи кызматка барышка азыр эч канчалык оюм жок!

Дагы эмне айтар экен деп, секретарь унчукпай күтүп отурду.

– Колхозго келип иштегенден бери турмуштун анык өзүнө аралаштым. Практикалык иштерге кеңири ой жүргүртүүгө жетишип, чыгармачылык эмгекке мүмкүндүк алдым. Ушул колхоздо иштей берип, же ары, же бери болоюн! Жайыма коё турбайсыздарбы!

– Иштей турган адамга, кайсы кызматтан болсо да чыгармачылык эмгек табылат эмеспи! – деди секретарь.

– Ал айтканыңыз туура!

– Бир гана колхоздо иштей бериш, албетте, өзүң үчүн жеңил! Бирок, жүктү ар кимдин алына жараша жүктөшүбүз керек го? Оордун үстүн, жеңилдин астын издегендерге мамилебиз башка, аны өзүңүз да жакшы билесиз! Жакшылап ойлонуп, жакын күндөрдүн биринде ачык жообуңузду айтыңыз! Биздин оюбуз ошондой! – деп колтуктай туруп, узата чыгарды. Ошол учурда Амантур аксакал бардык оюн, обкомдун секретарынын үйүнө мейман болуудан таба турган авторитетинин айланасына толук топтоп отурган эле.

9

Директор Жалпетеков жалпылай жүрө бере турган жалпы киши эле. Сүйлөгөн сөздөрүнөн да анын жалпылыгы жаркырап көрүнүп туруучу. Ошондой болсо да, «директор» деген наамы бар эмеспи, – директорсунуп калар эле. Өзүнө жараша, өзгөчөлөр да аны «директор сөрөй» деште турган.

Директор сөрөй кызык киши эле: бардык иштерге кыпчыла берме адаты анда абдан күчтүү болучу. Башка бирөөлөр бүткөргөн жумуштун кабарын уга калса болгону, «мен антип, мен минтип» деп, дароо эле, ошол бүткөн жумуштун арасына өзүн кыпчый коюучу. Ошондуктан, мындагылар аны «кыпчынды» деп да коюша турган.

Жазгы эгин айдоо, күзгү эгин оруу мезгилдеринде, өзүнүн милдети катарында «сыркоолоп», өзү айткандай, эски оорусун кармата турма адаты бар эле. Жумуштун жоопту учурлары өткөн кезде, «оору жолтоо кылбаса, бул жумуш мындай болбойт эле», – деп төшөктөн тура келүүчү.

Анан ал, бир гана учурга конкреттүү мамиле кылучу: ар дайым жогорулай чоң-чоң сүйлөө, ошол аркылуу ар кимдерге өзүн көрсөтө жүрүү. Демек, авторитеттүү, сыйлуу болууга умтулуу.

Бирок, жаралышы тубаса жалпы болуп калгандыктан, ошол максатын да ишке оңчулуктуу ашыра алуучу эмес. Анысы да ишке ашпаган жалпы максаттарынын бири болуп кала берүүчү.

Кызмат даражасы жогору адамдардын алдында бөжүлдөп «жоргосун» чыгарат. Катардагы адамдарга карамаксан болуп, кайкалактап калат. Өзүнө таандык ошол мүнөздөрү боюнча директор, МТСте болуп жаткан кемчиликтерди жалпы айтып, жалпысынан канааттана берди. Сөз жалпы болуп жаткандыктан, башкы инженер да, анын канааттанышына жалпы мамиле кылды, угумуш болуп кайдигер олтурду. Ошол учурда, Акбар анын үстүнө кирип калды. Салт боюнча саламын айтты. Өзүнө таандык өнөкөтү боюнча, айтылган саламды да директор көңүл кош, жалпы гана кабыл алды. Бирок, боюн түзөп, үнүн мурдагыдан көтөрүңкү чыгарууга бет алды.

Анткени, тыштан Акбар кирип отуруп калды. Инженерге карай чоң-чоң сүйлөп, ошол аркылуу Акбарга өзүн көрсөтүп коюшу керек.

– Мен чындыкты чындай, өңгө-түскө карабай бетке айта турган курч киши эмесминби? Аны өзүң да жакшы биле-

сиң! – деп инженерди катуулап жемелөөгө өттү. Анын керт башындагы кээ бир кемчиликтерин укуп-чукуп айта берди.

«Сааттай болуп Акбардын келе калышын кара. Ал келе калбаганда директор мынчалык оолукпайт эле» деди өз ичинде, катуу жемеге кабыла калган инженер.

Акырында, директор үнүн жапыс чыгара сүйлөп, мораль окуду: – Эми мындан ары ошенткин. Баргын! Бара гой! – деп жалпылай «акыл» айтты да, инженерди кабинетинен айдап кетирди. «Булар менен ушундай сүйлөшпөсө болбойт» – деп, Акбарга карай көөдөнүн көтөрдү.

Анын ал сөзүндө, бул МТСте өзүмдөн башка «бычакка саптык бир да киши жок» деген маани бар эле. Аны Акбар айттырбай эле түшүнө калды.

– Ошол колхозго сен барганда, эми оңдоп жиберет деп чоң үмүт кылдым эле. Сен деле эчтемеге жарай албадың! – деп, директору эми Акбарды жемелей берүүгө багыт алды.

– Мындан ары ошол колхозду өз колума албасам болгудай эмес. Өзүмдөн башка эч кимиң ал колхозду оңдой албайсыңар! – деп, обдула, оңдоно отурду, оолугуп сүйлөй берди.

– Тилиңден башка эчтемең жок, кызыл кекиртектин анык өзү турбайсыңбы? Райондук кеңешмелерде МТСтин ишин сындап такылдагандан көрө, өзүң иштеген колхоздун жумушун чыңдасаң боло!? Курулай сүйлөй берген кооз сөздө эмне береке? – деп сумсаңдады.

– Түрлөнтүп сүйлөгөн сөздөрдү коюп, мындан ары жакшылап иштегиле. МТСтен алган айлыгыңар үчүн, мен силерден кооз сөз сурабастан иш сураймын! Иш! Түшүндүңбү! Сентябрь Пленумунун чечиминин аткарылышын талап кыламын! – деп акыра карады.

– Түшүнүктүү! – деди Акбар.

– Түшүнсөң, ошол. Ошондой кылгыла. Бар эми, бара бер! – деди директор.

– Келген жумушумду айтууга уруксат этпейсизби? – деди Акбар.

– Эмне жумушуң бар эле? Көп болсо, конференцияда айткандарыңды кайта айтарсың. Бар ары, бара бер! Ал сөздөрүңдү укканмын.

– Сөзүмдү укпасаңыз да, мынабу кагазды окуп көрүңүзчү! – деп, Акбар колунда белен турган кагазды суна кармады. Директор көңүлүңө алды да, столго таштап койдү. Башка кагаздардан бирди алып окуду. Андагы сөздөр көңүлүнө жакпай калды окшойт, башын чайкап улутунду.

– Анча болгондон кийин, берки мен берген кагазды да окуп коюңуз! – деди Акбар.

– Окуганда аны менен эмне бүтө коёт эле? Көп болсо бирдеме сурап отургандырсың – депа Акбарды теңсинбей, тескери карады.

– Анча болгондон кийин, берки мен берген кагазды да окуп коюңуз! – деди Акбар.

– Ооба, аксакал, бирдеме сурап келип олтурам – деп Акбар жылмайып койдү.

– Сурап келгениң болсо айта бербейсиңби? – деп сумсаңдады. «Кызмат абалы теңтуш кишиден бетер, мунун теңеле сүйлөп отурушун кара. Эбин таап, сурап келген ишин кайрандата турайын» деп директор ичинен чыйрыгып калды.

– Сиздин ордуңузду, директорлугуңузду сурап келип олтурамын! – деди Акбар кайдыгер гана жоош сүйлөп.

– Сурап келген кишиге эле кармата бере турган, директорлук жерде жаткан, ошондой эле оңой-олтоң кызмат бекен? Ага да жараган киши жарайт – деп, Акбар берген кагазды колуна алды. Аны окуудан мурда Акбарга олуря бир карап алды. Ал анын «эсебиңди табармын» деген карашы эле.

Кагазды окуй баштаганда дагы бир жолу жалт карады. Анан өңү түктөйө түштү. Бир аздан кийин суру биротоло бузулду. Кагаздагы сөздөргө түшүнө албай, түшүнсө да окуп бүтө албаган кишисинип, бир аз ойлоно калды. Анан ордунан ыргып турду да, – Куттуктаймын жолдош

Арнамызов Акбар! – деп колун сунду. Колун коё бербей кыса кармап, – директор болуп менин ордума келишинди куттуктаймын! Жакшы иш болбодубу... ушул директор деген эмесинен кантип кутуларымды билбей акыйып жүрдүм эле. Сүйүнүп кеткенимди кара! «Ээси келсе, бээсин бер» деген эмеспи! Мына, ордуңузду алыңыз! – деп эски директор ордунан оолактап энтендеди.

– Отура бериңиз! – деди Акбар.

Директор оңдоно отурду да, – менин ордума жараса жалгыз гана Акбар жарайт. Башка эч ким жарабайт деп, мен өзүм сени көрсөткөнүмүн, – деп эпилдеп элпек сүйлөп, «мүлтүлдөөгө» бет алды.

«Мына, бул ишке да өзүн дароо эле кыпчый койду» деди Акбар өз ичинде. Өз ордуна Акбарды көрсөтүү мындай турсун, директорлуктан түшүп каларын да сезген эмес болучу.

– Бир МТСтин кызматы мен үчүн кызмат эмес. Оорукчан болуп кетпедимби! Бардыгына акидей асылып айта берип, акыры зорго бошободумбу! Эптеп тилегиме жеттим. Деги таалайым бар экен. Жерге-жээктен айланса болот. Мен жерге-жээги өскөн киши эмесминби! – деп айбат көрсөтүү адатынын дагы бир кубулушуна өттү. Акбар анын «кысыр» аңгемесин уккусу келбеди. Ошондо да, «акыркы сөзүн айтып алсын» деген ой менен, аны жайына койду.

– Кече күнү, обкомдун биринчиси атайы келиптир. Жөн эле өзүнө, аксакал, учурашууга келбедимби деди! Ырас болот. Жакшы келипсиң, сакалдуу кишини ошентип сыйлай жүргөнүңөр жакшы дедим! Ал маган жек-жаат киши! Чоң болсоң башкаларга чоңсуң. Мага чоң эмессиң дедим. Анын эмнесин жашырайын! Түз эле ошентип айттым! Коносун дедим! Коноп, мейман болуп кетти! – деди.

Обкомдон кече күнү бул чөйрөдө эч ким болбогондугун, Жалпетеков, чылгый, эле калп айтып отургандыгын Акбар жакшы билет. Биле туруп эле жайына коё берди.

– Тиги, ким, берки чоңуңарчы!. . Ошол мага жакын тууган эмеспи! Кайсы күнү катын-баласы менен атайы

келип, эки-үч күн жатып кетпедиби! Ал, тиги, кимчи?.. Ал менин бир тууган жээнимдин жээни эмеспи! Беркиси болсо... өзүбүздүн колдо өскөн бала! Кимисине барсам деле, аксакал! Дешип, көтөрүп алат... Ал эми, аркы чоңуңардын аялы болсо, биздин айылдын кызы эмеспи! .

Эски директордун бул айткандарынын көпчүлүгү калп. Арасында аздыр-көптүр чындыгы да бар. Башында жек-жааттардын жардамы менен директорлукка көтөрүлүп калгандыгы, кийин ошол эле жек-жааттардын колдоосу менен келаткандыгы, сөзүнүн бул тарабы таза чындык болучу. Кызмат даражасы жогору – адамдардын бирине чай берип узатса, эки, үч күнгө эч ким менен сүйлөшкүсү келбей, этине эт кошулуп семире түшкөнү да таза чындык эле.

Анын эң бир жаман адаты, ар дайым, жогору кызматтагы жолдошторду бетине кармап, алардын атын сатып сүйлөй бергендигинде эле.

Бул жолу да, атын атабаган, үйүнөн келип чай ичпеген, аны «аксакал!» деп ардактабаган эч кимиси калбады. Анын азыркы айтып отургандарына караганда, жөн эле, республиканын бирден бир эркесимин, ардактуу адамымын дегенге чейин барды. Андай сөздү ал тике айтпаганы менен, түшүндүрүүсүн ошондойчо түшүндүрдү. Бирок, ал айткандары Акбарды эч канчалык жибите алганы жок, аны өзү да байкады.

– Андай болсо, жүр эми, МТСтин иштери менен ээрчите жүрүп тааныштырып коёюн! – деп ордунан козголду. Акбар кагаз, калем алып, директорлук милдетин аткарууга киришкендигин көрсөтүп приказ чийди. Ага Министрдин приказын кошо кармады да, эски директорду ээрчиди. Эки приказды тышкы бөлмөдө отурган секретарга кармата берип басып кетти.

Тышка чыкканда, эски директор түз эле үйүн көздөй бура тартты.

– Кайда барабыз, аксакал?

– Үйгө!

– Үйдө эмне бар. Өндүрүш жакка барбайлыбы?!
– Өндүрүш бир жакка качар дейсиңби! Чай-пай ичип алалы!

– Чай-пайду коё турбайлыбы?

– «Курсак ток болсо, тил да шок болот», баса бер!

Тескери басып кетүүнүн жөнү жок болгондуктан, Акбар кынжыла басып аргасыздан ээрчиди.

– Бол, кемпир, мейман келди! – деп үйдөгүлөрдү дүрбөттү. – Баягыда менин ордума жарай турган жигит деп, айтып жүргөнүм эсиндеби! Ошол жигит, мына ушул! МТС деп жүрүп карып кеттик эле. Ырас болбодубу... Акбар да биздин алысыбыз эмес, жакын жек-жаатыбыз. Атасы бизге же жээн, же болбосо таяке боло турган эле – деди.

Ашкана тарап аракетке келди.

– Жеңендин сырын билбейсиң го! – деп, аялын мактоого бет алды. – Өзүм дегенде өпкөсүн да сууруп берет. Мактап эле коёюн, дасторкону кенен. Мейман күткөнү өзгөлөрдөн өзгөчө. Ошондуктан, эшигибиз тынбайт... Кудай үйүнө киши кирбей калгандан сактасын. МТСтин чарбасы эч жакка качпайт. Тамактанып алалы! – деп Акбардан тартынбады.

10

– Ремонт жумуштары бригаддар боюнча жүргүзүлүп жатат! – деп чарба короого келгенде эски директор коюп койду.

Ар бир бригад чарба короонун бир тарабын өзүнчө ээлегени менен, бригад ичинде ар бир тракторист өз бетинче тырмалап жаткан экен: тракторлорунун быт-чытын чыгарып, ремонттоло турган бөлүктөрүн тазалап жатышат. Дат баскан бөлүктөрдү тазалаш өтө кымбатка түшүп жаткан. Жууш үчүн керосин, сүртүш үчүн сүрткүчтөр түтө турган эмес. Ремонттоло турган бөлүктөрдү сууга кайнатып датын кетире турган жуугуч машина пайдаланылбаган. Алып келген бойдон ачык жерде жата берип, анысы өзү да датка

алдырып коюптур. Ар түрдүү айыл чарба машиналары, чакчелекей түшүп аралашып жатат. Жада калса чарба короого дарбаза орнотуп коюуну да ойлошпоптур. Дубалдарынын «бир жагынан ат өтсө, бир жагынан ит өтүп», туш тарабынын көп жерлери урап калган.

МТСтин чарбасын көрсөтүп ээрчише басып жүргөндө, эски директор эпилдеп эң жакшы жүрдү. Контораны бет ала кайта басканда тейлеп жүргөн колхоздору эсине келип калды.

– Мындан ары өзүң тейлей турган колхоздорунду кыдыртып, тааныштырып коёюнбу? – деп Акбарга элпек бурулду.

Эски директордун эмки сунушу, жаңы директорго жакшы угулду. Бирок, «эмнеге барабыз? Мен директор болуп келдим деп өзүмдү көрсөтүп коюш үчүн ганабы?» деген ойго келе калды.

– Колхоздорго башка күндөрдүн биринде барбайлыбы, аксакал!

– Мейли, ал сенин өз эркиңдеги иш! – деди да, эски директор тим болду.

Конторага кайта келгенден кийин эртеңкисин ойлоп, эски директордун ындыны өчө баштады. Анткени кайта келгенден кийин, Акбар анын ордуна барып отуруп алган эле.

«Директорлуктун ырын ырдап бүткөн экенмин. Мындан ары кайда барамын. Кандай кызматта иштеймин. Эртеңден тартып жөө каламын. Бүгүн машина алдымда турганда Министерствотого барып, кызматтын жайын сүйлөшүп алганым жөн го. Кечигип отура бербей, ошентиш керек».

Ошондой ойлорду ойлоп эски директор ордунан козголду. Үй жагына барып чай ичкиси келгенин шылтоо кылып эшикти карай бет алды.

– МТСтин печаты өзүңүздө болсо берип койбойсузбу? Балким, мында керек болуп калып жүрбөсүн! – деди Акбар.

– Менде, өзүмдө. Берейин!

Чөнтөгүнөн печатты алып карматты да, чыгып кетти. Ар жакка барып шоферин чакырды.

– Машинаңды алып кел!

– Кайда барабыз? – деп шофер кошкөңүл сүйлөдү.

– Үйгө! Тамактанып алып, андан ары Министерствого!

– Жаңы директорго айткандырсыз! Ал киши эмне дээр экен? – деп шофер кайдыгер карады.

Ошондо гана эски директор бул МТСте «ырдай турган ыры» биротоло бүткөндүгүн толук түшүндү. Үйүн бет ала ыкшыйып жөө басты.

Мына ошентип, бул МТСке жаңы директор келди. Бирок, анын келиши эски директордун келишине такыр окшобой калды.

Эски директорду областтын, райондун өкүлдөрү узатып алып келген эле. Анан, мындагыларды жыйнай коюп тааныштырышкан болучу. Өзүнө сөз берип көп сөздөрдү да сүйлөтүшкөн. Узун сабак сөздөрдүн бир канчасын айткандан кийин, бир тобун ээрчите жүрүп МТСтин чарба короосун кыдырып көргөн. Алдынан чыккан ар бирине ийиле кол берип, жылуу жүз менен күлүмсүрөй караган.

Андан кийин ошол эле бир топ кишини ээрчитип колхоздорго кеткен. Анын ар бирине мейман болуп, жүрөк жылыта турган сөздөрдүн далайын айткан.

Ошентип, ал киши адегенде абдан шаңдуу, анын үстүнө кичи пейил, жылуу жүз, татынакай таттуу сөздөр менен келген эле.

Келиши, ошондой болгон эле. Кетиши жанагыдай болуп калды. Ооба, эки аягын зорго шилтеп, үйүн бет ала ыкшыйып араң кетти.

Ал эми Арнамызов Акбардын директор болуп келишинде эч кандай шаңдуу, дарбаң-дүрбөң да болгону жок. Эски директор ыкшыйып үйүнө кеткенден кийин баш бухгалтерди кабыл алды. Ал киши иш убагында да «тентек суудан» жута коюп жүрө берүүчү эле. Анысын байкагандан кийин узак сүйлөшпөдү. МТСтин финансылык абалын бир

аз сурады да, – Ишинизди иштей бериңиз! – деп кайта узатты. Аны уккандан кийин башкы инженер мастерская жакка качып кетти. Анткени ал киши да «тентек суудан» иш убагында жута жүрмөсү бар эле. Көз далдаа көрүнбөй кете турайын деген экен.

Жаңы директор райкомдун зоналык секретарын эки, үч кайталап издеди. Бирок, таппады, районго кеткен экен.

Ошентип, жаңы директор абдан суз келди. МТСтиктердин ар кимиси андай суз келүүнү ар кандай жоруду.

– Каардуу киши болууга тийиш! .

– Жок, бой көтөргөн бюрократ болушу мүмкүн!

– А, балким, мындай иште биринчи болуп, эмне иштерин билбей эси кетип калган кишидир!

– МТСТИ көпкө чейин кыдырып жүрүштү. «Аныңар андай экен, мунуңар мындай экен» деген бир ооз сөзү болгону жок!

– Неси болсо да тыңдуусунбаган, «ичимен тап» киши көрүнөт!

МТСТИн айланасы бүгүнкү күндүн кечинде жалаң гана ушундай сүйлөшүлгөн сөздөргө чулганып калды.

Башкалар жумуштан тарагандан кийин Акбар мастерскаяга кайта барды. Аны өз эркинче ээн жайкын карап жүрүп кайта келди да, кабинетин ичинен илип, диванга барып жантая кетти. МТСТИн бүгүн көргөндөрүн көз алдынан өткөрдү. Анан ишти эмнеден баштоо, кандай баштоо жөнүндө ойлонду.

МТСТИн тагдыры механизмдерде. Механизмдердин тагдыры ремонттоп турууда. Ремонттордун сапаты жакшы жабдылган мастерская жана анын так уюшулган, маданияттуу эмгегине байланышат.

Ошондуктан, жаңы директор ишти МТСТИн мастерскоюнан, ремонт жумуштарын узлолук методго өткөрүүдөн баштоону максатка ылайык көрдү. Узлолук методго өтүш үчүн албетте, баарыдан мурда, мастерскойдун ошол милдетке багындыра жайгаштырыш, кайта куруш, кошумча

жабдуулар менен жабдыш керек. Ошол жумуштарды ойлоно берип, акыры талыкшып уктап кетти.

11

Каалганын кагылышынан директор Арназымов чочуп ойгонду. Көзүн ачса түн. Тура келип кабинетин жарык кылды. Саатын караса түнкү он бир болгон. Барып каалганын илгичин чыгарды. Келип отурган райкомдун зоналык секретары Абдылда экен.

– Кабинетке түнөп калышыңыз болбос, үй жакка баралы!

Барууга макул болуп Акбар костюмун кийди. Бирок, бат эле айный түштү. Анткени, төмөндөгү жагдайлар анын оюна келе калды.

«Макул. Секретардын үйүнө барайын. Чай болот. Чай алдында «баягысынан да» боло калышы мүмкүн. Анысынан баш тартпасаң болбойт. Баш тартсаң да болбой калат. Баш тарпай кирип кетсең аралаш жүрүүгө жол ачылат. Ашналык башталат. Эрөөн-төрөөнү жок, ылгоосуздуктун жолуна кирип кетишибиз мүмкүн...»

– Рахмат, жолдош секретарь! Үй-бүлөнүз жатып калды го, тынчын кетирбейли! – деп, бүгүн ушул кабинетке гана түнөп кала бере тургандыгын билгизди. Чакырыгын кандай себептер менен кабыл албай тургандыгын Абдылда ой жүгүртүү аркылуу, ачык болбосо да күңүрт түшүнө койду. Ошондуктан, үйгө баруу жөнүндө, сөз кайталабады. Жаңы таанышуунун адаттагы аркы-берки сөздөрүн, маселен «кечиресиз» деген сыяктуу сыпайкерчиликтерин четтеп өттү да, жаңы директор менен сырдаша отурууга бет алды.

Жалпыга таандык жупунулук менен секретардын жөнөкөй гана сырдашууга бет алышы, жаңы директорго жага түштү. Анткени, кээ бир адамдар, биринчи таанышканда, адептүү көрүнүүгө аракет кылып, «кечиресиз» деген сөздү көбүрөөк айтат. Өзүн өтө эле маданияттуу, билерман киши кылып көрсөтүүгө далбаса кылат. Жалпысынан жайгаруу

сөздөргө көбүрөөк урунат. Секретарь Абдылдада андай мүнөз жок экен. Ошонусу Акбарга абдан жакты. Ич-коюнга кире калып, эпилдеген элпек сөздөрдү, жылтылдата сүйлөгөн адамга, ал бой салбаган киши.

«Аралаштырма сөздөрү аз жигит экен» деди, Акбар өз ичинде.

– Бүгүн МТСтин чарбасын кыдырып көргөндүрсүз? – деди, секретарь сөздү чарба жакка буруп.

– Бир сыйра кыдырып көрдүм!

– Иштер кандай көрүнөт?

– Анчалык эмес го! – деп жаңы директор улутунуп койду, – бүгүн, мындагылардан ичкилик ичпей соо жүргөн жалгыз гана сизди көрдүм! – деп секретарды карады.

– Мындагылардын ошол жоругун байкаган экенсиз! – деп секретарь да томсоро түштү. Анан өзү байкаган кемчиликтерди айта отурууга өтгү. Абдылданын да бул кызматка келишине аз гана күн болгон.

Эртеси, Акбар менен Абдылда сүйлөшүп бир ооздуу болуп алгандан кийин, МТСтин башкы инженерин чакыртышты. Ал бүгүн сактанып, эртең менен «ачуу чайын» ичпей келген эле. Бирок, түштөн кийин жута коюптур. Директордун үстүнө кире албай тарткынчыктап тышта көпкө турду. Андай учурларда, уяты бар адамдын чеке тери белен боло калат, чылпылдап чыга келди. Айла канча, акыры кирүүгө, жер карап отуруп калууга аргасыз болду.

Мындай учурлар жетекчи жолдошторго мораль окуш үчүн чоң шылтоо болот. Жаңы директор менен секретардан инженер ошону гана күтгү. Бирок, алар көрсө да көрмөксөн, билсе да билмексен болушту. Анткени, инженердин өтө уялып отурушун туура түшүнүштү. «Өлгөндүн үстүнө көмгөндөй» кылууну артык көрүштү да, түз гана иштеле турган жумушка өтүштү.

«Мораль үйрөтүүнү сөздүн акырына, чыга берерге жакындаганда, ошого өлчөп калтырышты» деген пикирди ойлонду, уялып отурган инженер.

Сөз, ремонт жумуштарын узлолук методго өткөрүү жана ага байланыштуу башка жумуштар жөнүндө болду. Бирок, инженердин күткөн моралы окулган жок. Тышка чыкканда катуу үшкүрүп, жеңиле түштү да, мастерскойду карай кетти.

Жумуш аралыгындагы тыныгуу мезгилин пайдаланып, ремонтчуларды инженер бир жерге чогулта койду. – Эр-теңден тартып жумушка ичкилип ичип келүүнү такыр таштагыла! Жаңы директордун приказы ушундай болду, жолдоштор! Ичкилик ичип келгендер жумушка жиберилбейт! – деди.

– Мас болуп келбесе болду да! – деген үн угулду.

Ошондой үн чыккан тарапты карап, – Ичкиликтин жыты да болбосун, жыты да! – деди инженер.

– Биз го, биз! Өзүңүздүн айлаңыз кандай болор экен?! – деп күлдү аркы тургандардын бири.

Инженер берилген суроого такалып калды. Бир аздан кийин, – жумуш убагында оозуңарга анын жыты да болбосун! Бул сөз ошону менен бүттү. Ремонт жумуштарын узлолук методго өткөрүүгө кирише турган болдук! – деди.

– Узлолук методуңузду айтып көрүңүзчү! Ал кандай метод экен? – деди ремонтчулардын бирөө.

Инженер айтып берди. – Эгерде, ошондой болору чын болсо, аныңар жакшы иш экен! – дешти, ремонтчулардын ар кимиси.

Ал жердеги сөздөр бүткөндөн кийин, инженер чарба башчысын издеп тапты. Чарба короого дарбаза орнотуу, айыл чарба машиналарынын ар бир түрүн өзүнчө жыйноо, кыскасы тартип жөнүндө директордун тапшырмаларын айтып, – срок үч күн! – деди да, мастерскойго барды.

– Сүйлөшүп көрдүңбү, жаңы директоруң кандай киши көрүнөт? – деди анын башчысы.

– Иш билги киши го. Сыягы ошондой көрүнөт! Баягы план кайда?

– Кайсы?

Өткөн жайда, ремонт жумуштарын узлолук методго өткөрүү боюнча булар план түзүшкөн. Бирок, эски директор ага маани бербей койгон. «Өзү билбесе, билгендин тилин албаса» деп булар аны таштап коюшкан. Ошол планды азыр издеп табышты да, экөө ээрчише басып директорго кетишти.

Ошол учурда, Акбар менен Абдылда, – агроном, зоотехник, ветврачтардын иштери жөнүндө сүйлөшүп отурган эле.

– Куйбышев атындагы колхоздун агроному өткөн жаздан бери эки гана жумуш бүтүргөн экен! Жазында он гектар жердин жүгөрүсү үшүп кетиптир, биринчи бүтүргөн жумушу ошого акт жазыштыр. Экинчи бүтүргөн жумушу, – бөксөгө эгилген он эки гектар арпаны мөндүр урганда, ошого акт чийип бериптир! Мына, ушул эки жумушу үчүн ал киши жылы бою айлык ала берет! Буга эмне дейсиз? – деди Акбар.

– Диплому үчүн гана айлык алып жүргөндөр жок эмес! Өткөн жайда бир зоотехник, бир ветврач менен бир топ жайлоону, малчыларды кыдырдык. «Малда ылаң жокпу?» дейт ветврач. «Малга туз берилип жатабы?» деп сурайт, зоотехник. Ошол эки суроого жооп алуу менен гана алардын жумушу бүтүп жүрүп отурду, – деп, Акбардын пикирин Абдылда улай сүйлөдү. Ошол учурда, Акбардын үйүн көчүрүп келгендигин айтып Амантур кирди. Акбар чыгып кетти. Абдылда менен учурашты да, анан ал, түз эле арыз айтууга өттү.

– Мени «пристетилдиктен» бошотуп койгула! Картайып да кеттим. Анын үстүнө Акбар бир катар жакшы иштерди баштады эле. Мен алардын акырына чыгара албайм. Окуган жаштардан койгула. Акбардын үй-бүлөсүн көчүрүп жеткиргиче, ошону өзүңөргө айтып, эскертип коёюн деп атайы келдим! – деди.

Бир күн болсо да председателдиктен калайын деген, анда эч кандай ой жок. Отчёттук чогулушта колхозчулар шайлабай коёруна көзү жетип, «өзү арызданып бошоптур» деген абийир менен калыш үчүн ошентип жүрөт. Абдылда анын анчалыгын билген жок. «Эстүү киши көрүнөт, өзүн

эле председателдикке кармай туруш керек» деген пикирде болду.

– Бул маселени отчёттук шайлоо чогулушу болгондо кеңешпейлиби? – деди.

– О, кокуй! – деди Амантур санын чаап. – Бошотсоңор, өз арызым боюнча ага жеткирбегиле. Отчёттук чогулушка чейин калтырсаңар, кечигип калабыз. Анда колхозчулар моюн бербей эле мени шайлап коюшат! Мына, колхозубуздун кадырдуу карыясы Акжүрөк мында отурбайбы, сурап көрүңүзчү! Болбой эле кайта шайлап коюшат. Кандай дейсиң, Акжүрөк, ыраспы?

«Ырас!» десе, калп болуп калат. Ырастабай койсо Амантур ыза болот. Ошондуктан, Акжүрөк ата, «аракүрмөй» гана ырас, ырас! – деп башын ийкеди.

«Андай кадырлуу киши болгондон кийин өз ордуна калтыра туруш керек» деген оюн дагы тереңдетти да, – арызыңыз эсте болсун. Бирок, анын чечилишин башка күнгө калтыра туралы! – деди.

* * *

Ремонт жумуштарын узлолук методго өткөрүү планын карап чыккандан кийин, жаңы директор жалгыз калды. Баягыда, Назаров менен Амантурдун алдында «бардык иш МТСте калды» деген сөздөрүн жана толук механизацияланган колхоздор жөнүндө айткандарын эсине келтирди.

– Кана эмесе, жаңы директор, жакшы деп тандап койгон директор деди, ал өзүнө өзү кайрылып, – сени да, сенин иштериңди да көрөбүз го мындан ары, жолдош Арнамыздын уулу! – деп ордунан турду.

12

Директорлукту Арнамызов андан тартып албагандыгын Жалпетеков өзү да жакшы билет. Ошондой болсо да, ал аны күнөөлөп жакшы көрбөй калды. Жазга жакын бул МТС

ремонт боюнча артта калгандыгын сводкадан көрүп катуу сүйүндү. Областтык айыл чарба башкармасына барып, – мына көрдүңөрбү? Жаңы директор, жакшы директор имиш! – деп, мындагыларда кыдырып, сводканы көрсөттү. Ошону менен эле анын жаны жай алганы жок. Атайы барып көрүп келүүнү ойлонду. Бирөөнө акидей асыла берип машинасын сурап алды. «Жүдөп калыптыр» дедирбес үчүн дурустап кийинди. Көрктүүрөөк көрүнүш үчүн көз айнек салынды. Эски газеталардан шыкап туруп портфелин да көтөрүп ала жүрдү.

Ошентип, ал жолго чыкты. Чарба короого түз эле кирип барып, машинаны ремонтчуларга көрүнө жерге токтотууну, алардын ар бирине күлүмсүрөй карап, ийиле кол берүүнү, өзүн абдан токтоо кармап салабаттуу болууну, ремонт боюнча артта калгандыктарын айтып, аларды кордой жүрүүнү ойлоду. Ошентип күүлөнгөн бойдон жүрүп отуруп МТСке жете келди. Чарба короого түз эле кирип бармакчы болду эле дарбазага барып такалды.

– Ачып кой! – деди, эшик алдында турган кишиге айтканы карап. Анын эсендешүүгө жарабастан буйрук кыла айткан сөзү карыя кишинин кыжырына тийди.

– Пропускаңызды көрсөтүңүз! – деп манчыркады.

– Мени тааныбай калгансыңбы? – деп Жалпетеков кабинадан башын чыгарды.

– Таанып эле турамын. Сиз Жалпетеков эмессизби!

– Таанып турсаң дарбазаны ача бербейсиңби?

– Тааныган кишинин баардыгына эшик ача бериш, биздин милдетибизге кирбейт экен! – деди да, карыя киши тескери карай басып кетти.

Түз эле чарба короого кирип барып, машинаны көрүнө жерге токтотуп, ремонтчуларга өзүн көрсөтө албагандыгына Жалпетековго өкүнүчтүү болду. – Айда! – деп шоферге контораны көрсөттү.

Жалпетеков киргенде жаңы директор менен инженер механизациялашкан кырман уюштуруунун чертёжун талкуулап отурган экен.

– Тракторуңардын ремонтун бүтө албай жатып, кырман жөнүндө сүйлөшө баштаган экенсиңер го? Ха, ха, ха! – деп Жалпетеков курулай каткырды. Обкомдун тапшырмасы боюнча, ремонтуңардын жүрүшүн текшерүүгө келдим! – деди.

– Көрсөтүп келиңиз! – деп жаңы директор, инженерди Жалпетековго кошуп берди. Ремонтто жүргөндөр, аны көргөндө, – О, аксакал! – дешип чуулдашат го, – деген чоң үмүт менен чарба короого барды.

Чарба короодо, мурдагыдай чачылып жаткан эчтеме жок, айыл чарба машиналарынын ар түрү өзүнчө, иреттүү жыйыштырылган экен, аны көрдү. Ремонтто жүргөндөр, анын келишин анчалык этибар кылышкан жок. Мастерской жаңы жабдуулар менен жабдылган. Андагы жумуштар узлолук методго өткөн.

Кийинки эки ай ичинде болгон өзгөрүүлөрдү көрүп, Жалпетековдун деми сууй түштү. «Иши жолго коюлуп калыптыр. Азыр артта болгону менен, аз күндө алга чыгат экен» деди, өз ичинде. Тез эле кайта кете берүүгө камынды.

– Механизациялашкан кырман жасаганы жатасыңарбы? – деди, мастерскойду көрүп кайта басканда.

– Ооба! – деди инженер.

– Аныңардан таба турган пайдаңар эмне экен?

– Кырман убагында күн сайын ар бир колхозго 60-70 киши күчүн үнөмдөөгө мүмкүндүк берет! – деди инженер.

«Булар жазгысы гана эмес, күзгү жумуштарына да камынып калган экен» деди да, конторага кайрылып барбастан, машинасына отуруп, жөнөп кетти.

Машинаны бирөөдөн сурап алган. Майына акчасын өзү төлөгөн. Бөйдө зыян тарткандыгына өкүнүп жүрүп отурду.

АК БУЛА

(Социалисттик Эмгектин Баатыры
Саадат Ногоеванын өмүр жолунан)

1. Сакиш менен Акиш

Сакиш күндөгүсүндөй эле эрте турду, таң супа салыптыр, тышка чыгып аны көрдү. Жаз, жай, күз күндөрүндө дүрбөн-дарбаны көп жайык түздөр мемиреп кар алдында калган, айланага көз жүгүртүп аны байкады. Кыштак кыймылсыз, аяк серпкен адам жок, жапырт жымжырт, аны туюнду. Эми чыкыроонго чыйрыгып ичиркенди, ийнин куушуруп үйүнө кайта кирди. Жуунуп-чайынды. Камылга көрүп камыр жуурду, анысын жылуулап ороп чулгады. Анан чай койду, казан асып тамак-аш бышырууга киришти. Кыймылдары кыналышып, көшүүн, илинип-чалынуу жок, ыпылдап элпек, ийкемдүү, так. Бирок, эмнегедир коңултактап комсунат, бирдемеге бушайман болгонсуйт. Жалгыз кызы үйүндө жок, Фрунзеде, студентка, окуп жүрөт. Же анысын сагынганбы, же бардыгы жетиштүү болсо да, башка чукагыраак, ошону ойлойбу, же башын катырган башка бирдемеси барбы, айтор күндөгү пейли бүгүн ордунда эмес.

Тамактан кийин үй ичин иреттеди. Күбүй турганын тышка чыгарып карга күбүдү. Кага турганын кагып силкти. Үйгө кайта киргизип иле турганын илди, төшөлө турганын төшөдү. Буюмдары иреттелгенден кийин бөлмөлөрдүн таман тактайларын кырып-жышып бир сыйра жууп

чыкты. Анан дандырга от жакты, кайта келип камырын ийледи, кескилеп нан формасына келтирди да, дандырга барып жапты. Алоолонгон ысыкка бети албырды, тердеди. Кыш күнүнүн арымы чилдин арымындай кыска эмеспи, кеч кыса баштады. Эчтемеден эчтеме жок эркин отурганда, эшик алдына «Волга» токтоду. Шофердун катарында отурган эрди түйрүгүнөн келген карагер аял кабинанын эшигинен катуу кысым көрүп, зорго суурулуп чыга келди. Акыркы мода боюнча абзел кийиниптир, жашы Сакенге курбалдаш көрүндү. Өлчөөсү көлөмдүү болсо да, кыймылдары кыйла тетик, көзү тирүү, көңүлү көтөрүңкү, кыялы сергек, чечкиндүү, шайдоот аял сыяктанды. Боюн түзөп, башы кашын оңдоду да, – О Сакиш! – деп үн салды.

– О Акиш! – деп ичкери жактан анысы үн берди.

Экөө эки тараптан –келиң, келиң айтышты. Айкалыша көрүштү. Сакен шадылуу аялдардын бири. Ошондой болсо да Акишке кучагы жетпеди, кыскалык кылып койду. Учурашуу салтын бүтүрүп, эми үйдү карай жанаша басышты. «Волга» кайта кетти. Акиштин бүгүн жата мейман экендиги белгилүү болду.

«Келгенче мейман уялат, келгенден кийин үй ээси уялат» дедиби, же атайы келген соң шагы сынбасын, умсунуп улутунбасын дедиби, же Акиштин келишине анык эле кубанып кеттиби, эмнеси болсо да, Сакендин кабыл алышы дурус болду. Шайы жууркандан бирди төрт бүктөп алдына төшөдү, башына кош кабат жаздык койду. Асекти арылатып барып меймандостуктун жайын кеңешти. Асек алдастай басып магазинди карай жөнөдү. Өзү чай коюп, башкаларын иреттөөгө киришти. Адегиче эшик алдына дагы бир «Волга» келип токтоду. Анын кабинасынан улгайып калган боз тоголок киши чыкты. Бер жактан Сакиш барып эсендешти, ээрчитип Акиштин үстүнө кирди. Акиш эки бутту сунуп коюп жайланып жакшы отуруптур, козголуп да койгон жок. Сакиш тиги кишини жазуучу деп тааныштырды. «Жазуучу болсо, жатып алып жаза

бербейби, мында эмнеге келгидей» деди бейм, Акиш көңүл кош гана – жакшы, – демиш болду. Асек арыдан-бери ар биринин алдына бирден бакал койду. Сакен дасторконго жол ачууга багыт алды. Сөздү эмнеден баштоону ойлонуп меймандарын карап күлүмсүрөдү. Ал ар кандай жерде сөздү тамашалуу, табышмактуу, татыктуу, мүмкүн болушунча куйкумдуу, анан култуңдап куудулдана сүйлөштү жакшы көрөт. «Төмөнтөн келген кара шүкүр, жогортон келген сары шүкүр. Сиздерди ушул үйдөн кездештирген кудайга шүкүр» деп, сөздү ошондой баштасамбы дегенди ойлоду. Андай дешим олдоксондук болор деди да:

– Насип айдап келип калыпсыздар. Өз кишидей болуп келе калышыңарга көптөн көп рахмат. Уруштуруп ичсе урушпастан таттуу жүрөт дешет тура. Уруштуруп коёлу! Ар дайым таттуу болуш үчүн адеп алып жиберериңиздерди өтүнөмүн, - деп култундап койду.

Аа дешти, алып жибершти. Берки мейман бокалга эрдин тийгизди, ичкен жок. Анысын байкап калган Акиш, - жазуучулар жакшы ичет дешүүчү эле го? –деп туйтундай карап серпе салды.

Акиш тоотмоксон болуп пейилдүү, сыртын салып отурушуна жооп кылып берки мейман кырын салып кыңайынан отурган. Кылчайбастан сөз кайтарды:

– Жазуучулардын жакшы ичиши этимал. Жаман ичкендери да жок эместир. Такыр ичпегендери да бар чыгар.

– Ичкилик ичпесе жаза албай калат дешет го?

– Андайын көрбөптүрбүз, билбейт экенбиз.

– Бири бириңерди көрүшпөйсүңөрбү?

– Неге көрүшпөйлү, көрүшөбүз.

– Көрүшсөңөр анан билишпейсиңерби?

– Билишебиз. Бирок, ичеби, ичпейби деп андышпайбыз,

– Жазуучулар акчаны көп алышабы?

– Көп жазса көп, аз жазса, аз алышат.

Андай болсо бир колдоп жазбастан, эки колдоп жазбайсыңарбы?

– Бахх, сөз эмес бекен! Асек рюмкаларыңа эки колдоп баса-баса куюп жибер. Акиштин «акылман» сөзү үчүн эки колдоп алып жиберели – деди да, тигил мейман оң карап отурду. Сакен да, Асек да күлдү. Акиш мурдагысынан да катуулап суранды. Бирок, алып жиберүүгө келгенде катардан калбады, шар кетип турду. Асекти жеңинен тартып Сакен ордунан козголду. – Тышта биртике жумуш бар эле, – деп руксат алып тышка чыгышты. Эки мейман жекеме-жеке, ээн-эркин кала турушту. Акиш мурдагысындай эле сыртын сала отуруп – канча жашка чыктың? – деди.

– Карып калдык, – деди мунусу.

– Сени карысынтып жаткан киши барбы?

– Өзүм эле айтып атам,

– Атың ким?

– Атым Чокмор.

– Ошондой да ат болобу?

– Болгону ошо да.

– Аялын барбы?

– Бар. Бала-чакадан да куру эмеспиз.

– Кандай киши жазуучу болот?

– Адамдын же ашкере акылдуусу, же абдан аңкоосу,

– Орто заар киши жазуучу боло албайбы?

– Боло албайт.

– Кезитке ар кимди ушактап жазып жүргөндөр да жазуучулардын эсебине киреби?

– Кагаз жазууга жарагандардын бардыгы эле эсепке кире берет.

– Мында эмнеге келдиң?

– Тамак андып.

– Дегеле оң сүйлөбөгөн ойрон белемсиң? – деп Акиш желпинип оң карады. Колтугунун колоңсосу бар экен, бур дей түштү.

Тиги мейман өзүнчө күлүп койду.

– Эмнеге күлөсүң? – деди Акиш.

– Күлкүм келсе күлбөйүмбү?

– Эмнеге күлкүң келди?
– Айтып берейинби?
– Кана, айта койчу.
– Айта койсом, – эл ичи да, жер бети да кенен эмеспи, эмнелер жок, бардыгын батыра берет экен да!

– Ал эмне деген сөзүң?

– Эмне деген сөзүм болот эле. Маселен, уй менен аттын ажытын ажырата тааный албаган айрым адамдар деле көкүрөгүн өргө айдап, өзгөлөрдөн өйдөсүнүп, жер бетинде, эл ичинде өрөпкүп жүрө берет тура! Жашы улуу адамдын кашына отуруп алып, бешигин терметкен кишиден бетер – сен, сен – дей берсе, сиз деп койсо бийлигинен түшүп кала тургансып керсейип, кесирдүү суроолорду үстөкө-босток берип тергөөгө алса, андай кишиге ким болсо да күлбөйбү? Же андай эмеспи?

– Бул сөздөрдү мага карата айтып жатасыз го?

– Жалпы эле адамкерчиликке карата айтып жатам.

– Кечириңиз, сөзүңүздү да, өзүңүздү да эми түшүндүм, – деп Акиш колун сунду.

– Тобо кылса кечпей турган күнөө жок, – деп экинчи мейман колун берди. Так ошол учурда тыштан карп-курп кирип келген Сакен менен Асек көрмөксөн болду. Бирок, «буларды шайтан сайганы калганбы» деген пикир ичтеринде калды. Анын үстүнө, атайы аңдып киргендей абалда калгандыктарына купуя бушайман болушту. – Сиздерди акыйтып койдук, кечиресиздер, – деп Асек милдетине бет алды. – Азыркы сөз агайдыкы – деп Сакен сөз кезегине багыт көрсөттү. Агайы мындай деди:

– Менин сөзүм жалгыз гана Сакендин өзүнө, өзүнүн төрт өзгөчөлүгүнө арналат.

Сакен эрин колунан чыгарган жок. Биринчи эле баш кошкон эри менен ошо күндөн ушу күн бирге туруп, бирге жашап келатат. Мунусун бир деп коюңуздар.

Сакен эри менен бирге, элин колунан чыгарган жок. Коомдук, мамлекеттик иштерге кайсы күнү аралашса, ошондон бери катардан кала элек, мунусу эки.

Сакен эри, эли менен бирге жерин колунан чыгарган жок. Кайсы жылы пахтачылыкка киришсе, ошо жылдан бери, ошол эле түшүмдүү бригаддын бригадири болуп келатат, мунусу үч.

Сакен эри, эли, жери менен бирге, үйүн – үй тиричилигин колунан чыгарган жок. Күнү бүгүн да казанын өзү кармайт. Нанын өзү бышырат. Эч кимге салмагын салбайт. Төртүнчү өзгөчөлүгү мына ушунусу.

Сакендин иштеги башка ийгиликтери өзүнчө. Өзүм айткан төрт өзгөчөлүгүнө жүрөгүм бөтөнчө жибийт. Ичим да ошончолук жылыйт. Ушул тостту Сакендин ошол өзгөчөлүктөрү үчүн узатып жиберешинерди өтүнөм!

Экинчи меймандын – Сакен биринчи эле баш кошкон күйөөсү менен бирге туруп, бирге жашап келатат, – деген сөзү Акишти абдан чыйрыктырды. Көрсө, нике токтобой жылыштап, биринен экинчисине өтө берип, кийинки жылдарда субай-салтаң, бой-бойдок экен. «Биринчи эле жолугушкан киши анымды кайдан билди? Атайы кордоо максатында айтты» деген ой менен Акиш чикерттей беришин кайтадан күчөттү. Жанагы жарашуудан кийин жаяктап жакшы болуп калган эле. Эми кайтадан катуулап чикерттесе да, ичип, жей берүү жагына калганда, баары бир камчы салдырган жок. Анысы аш болсун дештен башка эмне айтмакпыз! «Тамакты бир тууш ичет, бир кууш ичет» имиш. Акишибиз тууш болушу мүмкүн, кууш болушу этимал. Бирөөнүн тамак ичишине кийлигишүүнүн кереги не? Жакшы ичип, жеп бергендиги үчүн үй ээси сыйлык деле бербейт. Жоопко деле тартпайт. Артыкча жеп, ичип койгонуна ич күйдү болуп калган кишиче, аны кеп кылышыбыз албетте жакшы эмес. Ушак деген ушундай эле болор-болбос бирдемелерден уланып кете берет тура!

Тамак желгенден кийин экинчи мейман, Асек башка бөлмөгө чыгып, Сакиш, Акиш өздөрүнчө калды.

Жерге жанаша төшөлгөн эки төшөктүн үстүнө эки аял ич кийимчен отурду. Сөздүн ургаалына Акиш ээн-эркин эми чындап киришти. Адегенде эле экинчи мейманга жармашты: Жазгыч болсо үйүнө отуруп жаза бербейби, быякта эмнеси бар? Же бирөө бышырып суутуп коюптурбу? Үйүнө үйүр кылба. Андай кишиден пайда жок. Жашы да өтө берип кетиптир. Сөзүнүн мурчу менен, көзүнүн курчу кете элек окшойт. Жаш кезинде жылдыздуу киши болсо керек. Тааныбасты сыйлабас кылам деп кырсыгына тийип алыпмын. Акырында кечирим сурамыш болуп араң жоошутпадымбы. Ошондо да, кекери кетпептир. Акыркы сөзүнө сени бетине кармап менин жесирдигиме жете сүйлөбөдүбү? Көп ичкендин көөнү билет, аз ичкендин пейли билет. Жесирминби, кесирминби, кандай жумушу бар? Эркектердин өлүгүн көрөйүн. Көзүңдү сүзүп имере карап койсоң болду, эр болгусу келип артыңдан ээрчип алат. Эрден көп эмне бар? – Баса, Сакиш, жанагы кишинин аты ким? Чокморбу?

- Эмне, атым Чокмор дедиби?
- Ооба, атың ким десем, – Чокмор деди.
- Келече кылып ошенткен го!

Чокмор болбосо чоюн баш болсун, Өзүнүн кереги тийбей турган кишинин атын билдим не, билбедим не, анысынан пайда жок. Унута элегимде айтып коёюн, Кара-Суудагы базага жакшы буюмдар келди. Керегиң болсо жүр, эртең баралы!

Сакен эч нерсеге муктаж эместигин, анын үстүнө базаларга барып жүрүү жарабай турган иш экендигин айтты. Акиш бир аз ойлоно калып, анан областта, райондордо өзү тааныган аялдардын жаргысын жарууга өттү. Анча-мынча аткып өткөнү болбосо, эркектерине анчалык тийишкен жок. Бирок, аялдарынын эч бирине жылуу сөздөн бирди ыраа көрбөдү. Өңчөй быккый сөздөр менен бир сыйра шы-

бап чыкты. Анан Сакендин өзүн «сынга» тартты: Тирүү эле жүргөнүң болбосо, өмүрүңдүн үзүрүн көрө элексиң. «Оролуң барда ойноп-күл» деген сөздү адамдар жөн эле айтты дейсиңби? Ал сөздү өзүңө окшоп, өмүрүн кызыктуу өткөрбөй, кийин өкүнүп-өксөп, бармагын тиштеп отуруп калгандар айткан. Сенде эмне, кызыктуу дооран сүрүүгө, шапар тээп жыргай берүүгө шарт жокпу? Бардыгы бар. Ушу дүйнөдө көрбөгөн өмүрдүн үзүрүн качан көрөсүң? Өлгөндөн кийинби? Жаздан тартып кышка дейре кара жаныңды карч урасың да жүрөсүң. Эмнеңе жетпей атат? Айта койчу?

Герой десе геройсуң. Айылдан тартып Москвага дейре депутатсың. Укугуң бар, кадыр-баркың бар. Пайдаланганды билбейсиң. Кыш түштү, эми жумуштан колуң бошогондур, өзүңө айтайын деп атайы келдим.

Жанагы Чокмормун деген эмеси каргаша болуп баятадан бери отуруп албадыбы. Жүр, эртең кетебиз, – деди.

– Кайда кетебиз? – деп Сакен күлө бакты,

– Кайда кетмек элек, биздикине барабыз.

– Сиздикинде эмне бар?

– Барганда көрөсүң. Ойнойбуз, жыргайбыз, ырдайбыз, шапар тебемиз. Сайрандайбыз.

– Бардыгын даярдап коюп келгенсиз го? – деп Сакен тиртее калды. Бирок, анысын Акишке сездирбеди.

– Ооба, садагасы Сакишбай, Сакенбай, эмне кааласаң бардыгы табылат. Кыш түшүп калбадыбы, бөдөнөнүн сүтү гана жок, – деп Акиш көтөрүлө сүйлөдү. Кыт-кыт күлдү. Сакендин чикерттей калганын байкабады.

– Жана келгенде кайдагы машина менен келдиң? – деди Сакиш.

– Анын эмнесин сурагыдай. Бирөөнүкү да, – деп Акиш арсалактап күлдү. Тике жооп айтпай чаргытты, анан ырдап жиберди.

«Ойносо оюн бар экен,

Оюндун түбү зар экен,

Оюндан калса оңшоюп,
Ооругандан ары экен.
Күлсө күлкү бар экен,
Күлкүнүн түбү зар экен.
Күлкүдөн калса күл тиштеп,
Күйүттүүдөн ары экен».

Сакен күлүмүш болду.

– Акишбай, бу эмне деген, кандай ырың?

– Кандай болот эле? Күйгөндөрдүн, сүйгөндөрдүн ыры да.

– Ырдап жиберген ырыңдын маанисине караганда, обу жок оюн-караактыктын акыры – оору, күнүмдүк күл-күчүлүктүн түбү – күйүт экен го, Акишбай! Андай болгондо күйүткө, ооруга чакырышың кандай?

Акиш сөзгө такалды, шашкан бойдон, – Сакишбай! Эртең барып бербесең, мени уятка калтырасың. Өзүңө ишенип бардыгын даярдатып анан келгемин, – деп жиберди. Өз бетинче меймандыкка келбестен, башка максат менен келгендигин Сакиш эми жетиштүү туюнду. Анын тырчып өңү өзгөрүлө түшкөндүгүн байкап, Акиш сөздүн агымын өзгөртүүгө багыт алды.

– Сакишбай! Бу өмүрдүн максаты эмнеде? Билесиң го, айтып койчу. Же билбестен эле агым менен агып аңыра чапкандардын бири болуп келатасыңбы? – деди. Ошентип өмүр маселесин дурус билген тажрыйбалуу кишисинди. Бул сөздөрүн Сакиш оор алды. Сумсая карады. – Оюн-күлкү маселесин таштап, эми коом таануу маселесине өтө турган болдуңуз го, Акиш, – деди.

– Антели дегеним жок, Сакишбай. Жөн эле өмүрдү үзүрлүү өткөрүү маселесине кандай карай тургандыгыңды билгим келип атпайбы!

Акиш ошондой деп жаяптады, Сакиш тамашага шоотуп какшык аралаштыра жооп кайтарды.

– Сиз, Акиш, областта иштейсиз, кызматчысыз. Кызмат даражаңыз да областтык. Анын үстүнө шаардыксыз,

билимиңиз да аз болбоого тийиш. Биз, албетте кыштак адамы, колхозчу калктанбыз. Кара түйшүккө жакшы эле камбылбыз. Илим-билимден да аздыр-көптүр кабарыбыз жок эмес. Аңыра чапкандардын артынан кете турган өңкүдүктүгүбүз жок. Ар кандай ишти абайлап, баамдап, туюн-гандан кийин гана же бар, же жок кылууга киришебиз.

Дыйкандар бирөөнүн сөзүнө да, а түгүл өзүнүн көзүнө да дароо эле ишене койбойт. Колу менен кармап ары-бери бир нече ирээт калчап, аласалдырып туруп анан гана чечимге келерин билерсиз? Билбеген болсоңуз билгендерден уккан чыгарсыз? Ал эми өмүрдү үзүрлүү өткөрүү маселеси боюнча мен эмнелерди билем, ошону айтайын: Аракечтер арактан, кумарпоздор кумардан, чайкоочулар базардан үзүрлөнгөн сыяктуу, кай бирөөлөр үзүрлүү өмүрдү обу жок оюн, күлкүлүү күнүмдүк үлпөттөн, ооба үлпөтчүлүктөн издеп калат окшобойбу? Ал эми жалпы элибиз, эл ичинде биз сыяктуу адамдар үзүрлүү өмүрдү – коомдук өндүрүштөн, таалайлуу үй-бүлөдөн, маданий жайлардан, китеп, музыка, искусство, спорт сыяктуулардан издеп, ошолордон үзүрлөнөт, лазат алып рахат табышат. Мен ошондой өмүрдү, адамкерчиликтин кирсиз тунук сапатына арзый турган өмүрдү гана үзүрлүү өмүр деп билем, Акиш!

– Сакишбай, сен башка жакка кеттиң. Мен сенин махабатка кандай карай тургандыгыңды билгени жатпайымбы? – деп Акиши какалактап күлдү.

– Ошондойбу? Андай болсо «ак чөп башта», – деп Сакен ойлонуп калды. Төшөгүнө жантайып бир аз ооналактап кайта турду. Акишти астыртан карап күлүндөдү, кайта чалкасынан жата кетти. «Махабат» деп көзүн жумду да, биртикеден кийин: – Ойлонуп карасам «махабат» деген эмеңизге эч качан ишим түшпөптүр. Ошондуктан анын жөнүн жакшы билбейт окшодум. Эгерде, ак буласын булайтып турган пахта жөнүндө сөз болсо, мынчалык чабалактабастан түз эле айта салмакмын. Кыязы «махабат» деле турган сөздүн өзүнө да, ал жөнүндө жазылган

китептердин сөзүнө да мен жөн эле жомок катары карайт окшобоймунбу! Махабат жөнүндө жазылган бир поэманын мазмунун баятадан бери ооналактап издей берип, эми гана эсиме келтирдим, жыйынтыгы мындай: Эч качан өзүн көрбөгөн бир кызды бир жигит уктап жатып түшүндө көрөт, өлөөрчө «ашык» болуп калат. Бардык дүйнөдөн аша кечип ошо кызды издеп жөнөйт. Эл кезип, жер кыдырып тентиреп жүрө берип, акыры тирүүнүн өлүгү болуп, адам катарынан чыгат. Угуп жатасыңбы, Акишбай? Муну кандай деп ойлойсуз? Жомок дейсизби? Же чындык дейсизби?

Угуп атсаңыз бир акындын «Махабат» жөнүндөгү ыры да азыр эсиме түшө калды. Унута элегимде аны да айтып жиберейин, мына:

«Махабат тозок оту балбылдаган,
Ким кызып илебине албырбаган.
Махабат кырдан качкан кызыл түлкү,
Кыраанды ташка согуп алдырбаган».

«Махабат» дегенибиз мына ушундай – кармайын десе колго билинбеген, карайын десе көзгө илинбеген закым, жаки ойчулдардын кызыктуу, кылыктуу кыялы окшобойбу.

Баягы жылы алдан-күчтөн айрылган бир жигитти көрдүк. Өзүнүн көкүрөгүн өзү койгулап боздоп ыйлайт. – Өз жаныңды өзүң неге мынчалык кыйнай бересиң? – дегендерге. – Махабат! – деп кыйкырып коёт. – Анын кайда жүргөн, кандай махабат, – деген суроого: «Алтын кашык» деген кызга ашык болуп жүргөн элем. Анымды бир жигат ала качып кетти. Мен аларды издеп жүрөм, табышым керек. Жигит мен колдуу болуп өлүшү керек. «Алтын кашыкты» өзүм алып махабатыма жетишим керек – дей турган. Турмуштагы мындай көрүнүштөргө караганда «Махабат» деп жүргөндөрү жин ооруга окшогон өзүнчө бир дарт, илдетпи, кандай? Аныгын билбейм. Өзүмдүн баамыма караганда жанагы арак, үлпөт, нашаа сыяктуулардын «махабаты» да күчтүү боло турган түрү

бар. Андай болбосо, айрым адамдар эмне үчүн аларга ошончолук куйкаланат? Таш тиштеп талаада калгыча артынан түшүп акмагы чыгат?

Махабатыңыз жөнүндө билген дөдөмөлдөрүм ошо. Чаласы калса, махабатчылардын бирин таап сураштырып ‘билерсиз. Далай сөздүн жаагын айрыдык окшойт, эми уктабайлыбы, жолдош Акиш?

– Уйку табылат, Сакиш! Мен сенде сүйүү, сүйүүчүлүк сизимиң барбы, болсо кандай, ошону билгим келип жатпайбы?

– Апей, андайыңыз да бар беле, жолдош Акиш? – деп Сакиш чочуламыш болду. Биртике ойлонуп анан: – сүйүү сезими тирүү адамдын бардыгында эле болот го деп ойлойм. Тирүү киши турбайымбы, неге болбосун, менде болууга тийиш. Андай сезим жок болсо, бой-бойдок субайсалтаң жүрө бербес белем? Сүйүү сезиминин бүткөрө турган жумушу, өзүмдүн баамымда, эки кишини бүлөлүккө баш коштуруу, мүдөөсүн бириктирүү болууга тийиш. Менин ал сезимим андай жумушун өз учурунда бүткөргөн. Эрим бар, үй-бүлөм бар. Аны өзүң көрүп отурбайсыңбы? Ал эми – сүйүү сезимиң, болсо, ал кандай? – дедиң. Ал сезимимдин өңү-түсү, салмагы, көлөмү барбы, болсо кандай – анысын билбейм. Бирок, эркин сүйүү деген шылтоо менен ээн баш, чаржайыт кеткендер болсо, андайларды мен адамдык сапатты булгаган адепсиздик деп гана түшүнөм.

Эми уктабайлыбы, жолдош Акиш!

– Деле сага сөз жок экен! Мейли, уктайлы. Баса, Сакиш, эртең менен эрте кетебизби?

Сакиш жооп кайтарбады. Оңдонуп төшөгүнө жатып Акиш жөнүндө ойлонууга өттү: Мурда коңшу райондо иштеп жүрдү. Анда жаш, сурайылдай суналган келин болучу. Кийин областтык соодадан оңой орун тапты. «Жеңилдин астында, оордун үстүндө» тез эле териси кеңиди. Туура-сы чыгып, богогу салаңдап сала берди. Азыркы кебетеси тиги. Мурда мындай келди-кеттиси болгон эмес. Кезиккен

жерде шынардаша коюучу. Келгендегиси бу! Сыртыңан сатып, эми ээрчитип кетүүгө келген. Уят-сыйыттан тыш-кары калган кара беттин жумушун кара! Эмне деш керек? Үйүңө келген уятсызга теңелсең уят эле болосуң, андан башка табарың жок. Жандатып жетишерлик эле айттым, же түшүнбөйбү, же түшүнмөксөн болобу? Карабеттин бу жоругуна кечирим кылууга болбойт. Бүгүңчө тынч кутулуудан тазасы жок, – деп аркы-беркини ойлоп жатканда: – Сакиш уктай элексиңби? – деди тигиниси.

– Уйкум келбей атат.

– Эртең биздикине барабызбы?

– Сиз барасыз го, мен барбайм.

– Апей, Сакиш! Ал эмне дегениң?

– Барбайм дегеним.

– Анда мени уят кылбайсыңбы?

– Сиз уялганды билесизби?

– Билбей турган эмнем бар, билем.

– Уятты билген киши башка бирөөнү сыртынан сатып, арачы болуп чапкылап жүрөр беле?

Акиш таш тиштегендей жаагы жап болду. Кыйлага дейре ооналактап уктабады. Анан кандай уктаганын туйбай катуу кетти. Короодо кой болсо коңуругунан үркүп быт-чыты чыкмак. Кор-шар, быш-күш, кый-чыйы үйдүн ичин оң таптырбады. Сакен терезенин форточкасын ачып коюп кайта жатты. Баары бир жеңилдик болбоду. Эми эшиктин каалгасын жарымына дейре ачып коюп, өзү башка бөлмөгө чыгып кетти.

2. Арык кыз жана Уруят апа

Туура жолдун үстүндө, «Беш мойноктун» астында үрпөйгөн эки үй сөрөй серейип турду. Күндүн көзү аркан бою жогорулап калган. «Ойноо бала секелек, өрүмгө чачы жетелек» арык кыз бакырып ыйлаган бойдон эки үйдүн биринен качып чыкты: жылаңаяк, жылаң-баш, чачы уй-

паланган, чатышкан. Жамачылуу мата көйнөктөн башка, үстүндө үйрүп алар эчтеме жок.

Арык кыз үйдөн обочолоп барды да, көз жашын эки колдоп сүртмөлөрдү, солуктады. Артынан кубалай чыккан албуут аял арык кызды бет ала алкынып-жулкунду. Төшү жакжайып ачык, башына салган жоолугу артын карай шыпырылып шилисинде жүрөт. Оозунан ак ит кирип, кара ит чыгып жатты.

– Серейген сетер! Ме! Ал мына муну, – деп колуна кармай чыккан түйүнчөктү көрсөтүп кекенди.

– Өлүп кетпейсиң. Сендей сетерди кудай да албайт. Ме, алып тез жөнө. Балам утур карап акыйып калат. Жолдо баратып түйүнчөктү чечпе. Жеп коротуп коюп жүрбө. Анте турган болсоң жаныңдан үмүт кылба, чачыңды бирден жулуп туруп, мойнуңду үзүп алам, мойнуң үзүлгүр.

– Ме, муну, ылдам жеткирип бер. Бала утур карап умсунуп калбадыбы? Өлүп кеткир.

Арык кыз түйүнчөгүн албай бой качырды, кетенчиктеди.

– Ме, ал муну. Серейген сетер, угасыңбы? Же көрө элегинди дагы көргүң келип турабы?

Ошентип албуут аял демите басты. Арык кыз кетенчиктеп оолактап берди. Көрсө, уруп-согуп, булкуп-жулкуп жулмалай баштаганда; арык кыз атайы качып чыгыптыр. Моокуму канбай өксүп калган ажаандын колуна түшсө кандай «сый» көрөрүн арык кыз билет тура.

– Качпа, бейбак. Кайда барып кутулмакчысың? Асманга чыксаң аягыңдан тартып алам. Жерге кирсең, төбө чачыңдан кармап сууруп чыгарам. Бери бас, ал муну. Бачым жеткир, бала акыйып калат.

Арык кыз түйүнчөгүн дагы албады. Албуут аял колундагы түйүнчөгүн жерге коё салды да, – атаны кан өлүктиригиңе... деп атырыла качырды. Арык кыз төмөн карай безе жөнөдү. Бир аз аралыкка барып, буйт коюп кайта

качты. Албуут аял төмөн карай сүрдүгүп, кайта бурулгуча арык кыз түйүнчөктү илип алды да, жогору карай жөнөдү.

– Жолдо түйүнчөктү чечпе, өлүк-тиригине... сени элеби. Серейген сетер. Кайта келерсиң. Баса, мен тагамдыкына барам. Кеч келем. Сенделип жүрө бербей тез кел. Суу ташып кой. Куурай чогултуп, тезек терип ал, уктуңбу, бейбак?

Үйдөн алыстагандан кийин арык кыз алынын бардыгынча чыңырып-чыңырып алды. – Апаке, ала жат! Көргөн күнүм курусун, – деди. Ботодой боздоп эрбелеңдеп кетип баратты.

Албуут аял арык кыздын өгөй энеси. Төркүнүнө калтырган баласы бар. Бир жарым – эки чакырымдай алыстыкта турат. Күн сайын баласына тигинтип тамак жиберет. Арык кыз күн сайын боздогон бойдон тигинтип кетет. Боздогон бойдон кайта келет. Бүгүн да ошентти. Кайта келсе өгөй эне жок экен, тагасыныкына кетиптир. Идиш алып ноокен арыкка барды. Көйнөк сөрөйүн сууга чампалап кирип жууду. Сыгып күнгө жайды. Анан сууга өзү шапшынып кирипди. Көйнөк сөрөй тоборсуган учурда суудан чыгып чачы-башын тарады, көйнөк сөрөйүн ийнине илди, суусун көтөрүп үйгө барды. Өгөй эне үйдөгү тамак аттуунун бардыгын бекитип катып кетиптир, карайлап эчтеме таппады. Куурай таңууга бир кулачтай жип, тезек терүүгө этек алып үйдөн кайта чыкты. Карды ач, кыңырылып ары басканда: – Сакен, кел мында. Бирдеме жалмалап ал, – деди берки үйдөгү Жанымжан байбиче. Берген тамагын тамшалап, арык кыз эми куурай, тезек терүүгө кетти. Жанымжан байбиче абышкасы Кочкор аке менен көлөкөгө отуруп арык кыздын ал-абалын, өгөй эненин өч болгондугун сөзгө салды. – Көрбөсөк, билбесек болот эле. Көрүп да, билип да отурабыз. Атасына айтып коёлу – деди. Сөздү абышкасы баштап, байбичеси эчтемесин калтырбас-тан атасынын алдына чубуртуп төгүп бермек болду.

Биртикеден кийин ар жактан келаткан караанды карап – ошол экен, токолу келгенче толук туюндуруп коёлу –

дешти. Кемпир, чалдын «ошол экен» дегендери арык кыздын атасы Керим аке. Тышта отурган тигил экөөн көрүп чакыртпастан өзү эле келип берди. Кайда барып, кайдан келгендигин, эмне көрүп, эмне уккандыгын сурамжылап отура беришти.

– Сөздү качан баштайсың? – дегени го, эки-үч мертебе Жанымжан байбиче абышкасын астыртан акырая карады. Абышкасы анысын түшүнө калды көрүнөт, – Керим акеси, сен кудай момун кишисиң, – деп сөзгө кирди. – Беш убак намазды, отуз ооз ороzonу ката кетирбейсиң. Аккан суу менен жерге чыккан чөптөн башкага тыйынчалык залалың жок. Акырет камын ойлогон мусулман мукминсиң. Аныңды айланадагы калк түгөл билет. Аның жаман эмес, жакшы. Бирок, кара чечекей жалгыз кызыңа өгөй эне өчүгүп алды, анысын көрүп деле, билип деле жүрөбүз. Айталы дейбиз. – Кыз меники, катын меники, силердин аларда кандай ишиңер бар? – дейби, кагуу жеп супсак болуп калабызбы, – деп ийменебиз. Кандай түшүнсө ошондой түшүнсүн, баланы мерт кылып коё элегинде айтып коёлу дедик. Айталыбы? же «жабылуу казан жабуусу менен» ачылбай эле тура берсинби?..

Керим аке сакал, мурутун сылады. Таңыркады, купуя терикти. Суру бузулуп сумсайды. – Айта турган сөз болсо айткан жакшы, айткыла, угайын, – деди.

– Андай болсо, байбиче, сен айтып бер, – деди да, Кочкор аке сөздөн чыга турду. Байбичеси даяр туруптур, дароо эле жүрүп берди.

– Керим акеси, мындай сөздү биз айтпасак, сиз укпасаңыз болмок. Бир канча жылдан бери ирегелеш коңшу, биргелеш тууганбыз. Бечара кызыңдын көргөн күнү күн болбой эле каран түн болуп келатат. Энеден айрылган баланын көргөн күнү курусун. Өгөй эне бир өчөшүп алса, ар кандай жаманчылыктан кайта тартар эмес.

– Кыз бала кыл тамак, назик, эшик ачып чыгууга жараса эле болот. Семиз кызга күйөө да чыкпайт – дейт,

Тойгуза тамак бербейт. Өзөрүп кетпегендей кылып өзөк жалгатат да коёт. Аны атаңа айтпа. Айтып койсоң бир көзүңдөн жаш, бир көзүңдөн кан кетирбейм деп уруп-согот, жулмалап коркутуп коёт.

Бала утур карап акыйып калат – дейт да, күн сайын төркүнүнө калтырган баласына тамак жеткиртет. Күн сайын ошончолук жерге кызың ботодой боздоп барып, боздогон бойдон кайта келет. Анын баласы – бала, башка кишинин баласы бала эмес бекен?

– Коңшулардын үйүнө кирүүчү болбо. Тамак берсе кардым ток де. Бирөөнүн үйүнө кирип, берген тамагын ичкениңди билип калсам, жаныңдан үмүт кылба, – деп күн сайын зекип турат.

Эртеден кечке тергени тезек, куурай. Үйгө келсе бир колу куургуч, бир колу туткуч. Же кулагы жылуу сөз укпайт, же карды тойбойт. Жашырып-жаап тамак тамшалатабыз, өгөй эне билип коёбу, туюп калабы, – деп аныбыз да бечара кызга аш болбойт.

Кызыңыз Сакендин өлгөн апасы кандай ургаачы эле? Ургаачынын узу эмес беле? Сакишти күкүктүн баласындай кастарлап, кирпигине кир тийгизбестен асырабады беле? Жан таслим кыларында, – атасы, кызыңа жетимдин ашын жедирбе, ийнин тоздурба. Бирөөнүн суук сөзүн угузба. Жер каратпа – деп шамырдай какшабады беле? Ошону кантип унутасыз? Эркектердин иштери ошо. Бери караса маңдайы ысык, ары караса соорусу суук. Өлүүнүн жүзү ары, тирүүнүн жүзү бери деген ушул экен го, Керим акеси! Башкасы болбосо да, акыры аталык мээрим деген кайда? Баардыгы өзүңүздүн көз алдыңызда болуп жатпайбы? Алыста, башка жерде болсо бир жөндүү.

Ошентип Жанымжан байбиче ал-жаны калбай абдан сүйлөндү. Керим аке кыйлага дейре шылкыйып отура берди. Айтарын айтып абышка, кемпир да соолукту. «Бир катындын мекери кырк эшекке жүк экен го?» – деп Керим аке эми гана башын көтөрдү. – Мен ата болбой жерге

кирейин. Өлөйүн, куруп калайын. Бетпак токол: – өлгөн апасы кызыңды абдан эрке, ээн баш өстүрүп коюптур. Кызыңыз тил азар, далагай. Он жаштан өткөндөн кийин кыз баланын жаштыгы калабы? Ичимен чыкпаса да тышыман чыккан кызыма кара санап жамандык ойломок белем, менин ыктыярыма коюңуз. Катуу кармайм, киришпеңиз, катыксын, көнүксүн, үйрөнсүн. Кыз баланын кылтамак болуп назик өсүшү абзел. Ар кайсы үйгө кире берсе кыз бала айылчы болуп кетет. Эс тартып калган кыз атадан алыс болгону оң. Боюңду оолак сал, өзүңө үйүр кылба, – деп бетпак токолдун күндө кулагыма куя беришинде кеп бар экен го. Андай мекери бар экендигин мен мусапыр кайдан билдим. Ишене бергемин да...

Ошондой сөздөрдү айтып Керим аке обдулуп ордунан турду. Үйүнө барды. Токол да жок, кызы да жок кайта тышка чыкты. Айлананы аңтара карады. Абышка, кемпирден башка эч ким көзүнө чалдыкпады, үйүнүн артына барып ар жакты караса, бир колтук куурайды аркасына, бир этек тезекти алдына көтөрүп ыргалып зорго келаткан кызын көрдү. Күтүп тура берди. Жакын келгенде, – апаң өлбөй мен өлсөм, мындай каран күнгө калбайт элең го, кызым! Атаң өлсүн. Жерге кирсин. Өгөй катын өч болгонун көрүп туруп көрбөпмүн. Көр болупмун. Көзүмдү көр кылып, өзүмдү алдап койгон тура. Алданыпмын, алдаптыр. Ал бетпакка талак коём, коё берем, – деп атасы мүңкүрөдү.

Ошентип кызынын кейпин көрүп атасы жашыды, атасынын түрүн көрүп кызы жашыды. Тезекти, куурайды тышка таштап өздөрү үйгө киришти.

Эми айылчылап кеткен токол келди. Үйгө кирбестен тышта жаткан куурайды көрүп, – серейген сетер десе. Узунду күнү кечке жүрүп алып келген куурайын кара. Мунусуна аш бышабы? – деп куурайды тээп ыргытты. – Терип келген тезегин көр! – деп анысын да буту менен тээп чачты. Серейген сетер, бүгүн да менден бирди көргүсү келип калган го – деп атырылып үйгө кирди. Эрин көрө

коюп, – сиз үйдө белеңиз! – деп чочуп кетти, – мен жөн эле, кызды коркутуп коёюн деп – жөн эле ошенттим...

Керим акенин ачуусу жеттигип чегинен чыга берип калган экен, тура калды. Сөз айтпастан туш келди муш жөнөттү. Бирок эч кимге муш жумшап көрбөгөн, көнбөгөн бечара, калтыс муштап колу бүгүлө түштү бейм, билегинин ашыгы зыр деди. Экинчи муштоого жарабай калды. – Кызыңыз ушактаган го! Мына. Ургуңуз келип калса ура бериңиз. Дагы уруңуз. Эринин колу тийген катындын эти тозок отуна күйбөйт. Ура бериңиз. Катындын кудайы экөө. Бири жараткан кудайы. Экинчи эри. Кудайымсыз, эрк өзүңүздө – деп анткорлонду, өзүн тозо берди. Өгөй эне кирип келгенде эле арык кыз үйдөн акырын чыгып кеткен. Катынынын анткор, куйту сөзүнө жумшак, баёо Керим тез эле жибиди, жоошуп калды.

Ошол учурда ар жактан келаткан аттын дүбүртү угулду. Күрөндүдө жаткан көк ала ит добуш алды, кулагын серейтти. Көңүл кош кыңк-күңк этип башын көтөрдү. Атчан адам жакындап келатышын көрүп эми үн чыгарды. Тура калып тозо басты да кайрат көрсөтүүгө камынды. Же карды ачпы, же дартмандуубу, же карылыгы жетип каржалып калганбы, – ийрелендей басып итчилик айбатын көргөздү.

– Бирөө келатат белем? – деп Жанымкан байбиче үйдөн чыкты. – Тиги, Уруят байбиче келатат. Быякта кандай жумушу болду экен, – деп үйдөгүлөрдү кабарландырды. Кочкор аке тышка чыкты. Керимдин үйүнөн эч кимиси чыкпады.

«Уруят» – келаткан байбиченин өз аты эмсс. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында мындагы аялдардан коомдук иштерге биринчи катышкан, акыл-эси ордунда, нарктуу киши. Элдин салтын, адамдардын мүнөзүн жакшы билет. Жаңы түзүлүштөн толук кабардар, кадырлуу байбиче. Аялдар арасында боло турган жумуштардын бардыгына катышат. Бул айланадагы аялдардан районго делегатка,

кай бирөөлөр «женатдел» деп да коёт. Аял азаттыгы, аял теңдиги, Уруят деген сөздөрдү көп айткандыктан «Уруят апа» деген атка конгон. Ошол Уруят апа тигине, Жанымжан байбиче менен Кочкор акеге ат үстүнөн саламдашты. Эсендик, ден соолуктарын сурады. Анан: Керим аке үйүндө чыгар? – деди.

– Жанараак эле үйүндө эле, – деди да, Кочкор аке үн узатты.

– Лаббай, – деди да Керим аке чыга келди. Бирок, эсендик сурашпады.

– Сакенди мында чакырып коюңуз, – деди Уруят апа. Керим акеси жер карап унчукпай койду.

– Сакен, кел мында! Кетебиз – деп эми Уруят апа өзү үн берди. Кочкор аке менен Жанымжан байбичеге карап – Сакенди мен өзүм төрөгөмүн. Өлгөн апасы сурап багып алган. Эми өзүм алайын деп атайы келдим, – деди. Адегиче жер тиктеп Сакен басып келди. Токол да артынан келип жетти.

– Өлгөн апасын эстеп Сакен куса болуп жүргөн белем? Өтө эле өңүнөн азып арыктап кетиптир. Жанымжан байбиче, аяктап кызымды учкаштырып бериңизчи, – деди Уруят апа.

Жанымжан байбиче аяктады. Сакен учкашканча шашты. Бербей талаша кетеби деп атасынан чочулады. Бирок атасы/ ишим ырбап кетеби деп жазганды бейм, жер караган бойдон үн жок, сөз жок тура берди.

– Кошкула! Сакенди сагынсаңар келип учурашып турарсыңар, – деди да, Уруят апа атын теинди. Көрсө, эртең менен Сакен токолдун баласына тамак жеткирип кайта ыйлап келатканда Уруят апа алдынан чыгыптыр. Ал-абалын көрүп, өзүнө айттырып бардыгын угуп катуу кейиптир. Кайта өтөрүндө үйүнө алып кетерин айтыптыр. Сакендин бая сууга барганда жуунуп-таранышында да кеп бар тура. Башка күндөрдө жуунуп-таранууну ага ким коюптур.

Керим аке үйүн көздөй басты. Беркилер Сакенди ээрчий карап тура беришти. Керим аке үйүнө кирсе кызынын жамачылуу көйнөгү керегеге илинүү туруптур, алып бетине басып көпкө дейре тура берди.

* * *

Арык кызды учкаштырып Уруят апа үйүнө келди, – өзүм төрөгөмүн. Өлгөн апасы асырап алган деген сөздү өз үйүндөгүлөргө да айтты. Кимиси тууса анысы туусун, ал өзүнчө башка кеп. Ошол күндөрдө арык кызга анысы керек эмес эле. Адам сыяктуу айтылган жылуу сөз, жумшак мамиле гана керек болучу. Бул жагы жайында болду. Уруят апанын көзү түз болгондуктан өгөй-татай сөз эч биринин оозунан чыкпады. Ошентип арык кыздын кулагы өгөй эненин заардуу сөздөрүнөн кутулду. Ажыдаардан качып чыгып адамдардын арасына киргенсиди, жаны жай алды. Карды тоё тамак ичкенге муунданды, баскан-турганы чыйралды. Чөгүп кеткен көңүлү сергип көтөрүлө баштады. Мындагы беш-он түтүн калктын кыштоолору жанаша, жакын, жамаалаш экен, арык кыз өзүн чоң шаарлардын бирине келгендей сизди. Эки түтүндүн адамдарынан башка эч кимди көрбөгөн арык кызга мында калк өтө эле көп, кымкуут сыяктуу көрүндү. Үстү-башы начардыгына арман кылып, эми ар кимдерден корголоп, корунуп, далдаланып калуучу болду. Бир эле кызыл чыттан көйнөк, бутка иле турган гөлөш же кепич экөөнүн бири болсо деп эми жаңы каалоо, жаны эңсөө пайда болду.

Ошентип, бир нече күн мурда кулагын жаман сөздөрдөн куткарууну, курсагын нанга тойгузууну гана кудайдан тилеген арык кыз, эми үстүнө кызыл көйнөк, бутуна кепич болууну тилек кылып калды. Кимден? Атасынанбы? Атасынын кейпи тиги! Көйнөк, кепич алып берүүгө жараган ата болсо, арык кыз Уруятка келип баш калкалап калар беле? Кудайдан тилейби? Кыйналып жүргөн күндөрүндө

көп эле тилек тиледи. Бир жолу да – ме! – деген колун көрбөдү. – Алагой! – деген үнүн укпады. Ошондой болсо да, балким Уруят апа кудайдын буйругу менен мени өзүнө алгандыр, ушу жакшылыкка жеткирген кудай дагы эле куру койбос, кызыл көйнөктүү да, кепичтүү да болгум бардыр, – деп жакшылыктан үмүт үзбөдү.

Арык кыздын үстү-башын түзүктөп коюуну Уруят апа биринчи күнү эле ойлогон. Бирок ал күндөрдө аялдар арасында жумуш азбы, башы бошобой, анын үстүнө базар да алыс, арадан төрт күн өтүп кеткен. Бүгүн Уруят апа үйүнө эрте келди. Арык кыз эркелене тосуп атын алып байлады. Апасы үйгө кирбестен тышта, сереге барып отурду. Уул, келиндерди мында чакыргыла – деди, чакырып келтиришти. Тамашага шоотуп келер-кетер сөздөрдү айтып, таарынымыш болду!

– Мен кыздуу болдум. Жентек берүүгө жарабадыңар. Жада калса, кызымдын үстү-башын жаңыртып коюу оюңарга келбеди. Кейпи, менин кыздуу болушум жерге-жээгиме жакпаган болсо керек. Бардыгың жер карап унчукпайсыңар. Андайыңар болсо ачыгын айткыла кызым экөөбүз башка айылдан кадыр билер тууган издейбиз. Көчүп кетебиз. Силерден качып кетебиз, – деди.

– Апам туура айтат, биз ошону чын эле ойлобопсуз. Билбестик бизден кетиптир, кечириниз? Эртең бирибизди базарга жөнөтөлү. Айтыңыз, кызыңызга кандай кийимдер керек, – деди уландарынын бири.

– Кызым, булар айыбын моюндарына алды. Кечирим сурашты, эми башка айылга кетпестен кала туралы, кандай дейсиң? – деп арык кызды тамашалады. Анан уландарына карап: – кыздын көөнү кызылда, кызыл көйнөктөн бирөө болсун. Табалсаңар кепич, маасы. Азыр маасынын анчалык зарылдыгы деле жок, күн жылуу. Ошондой болсо да бутуна иле тургандай кепич сөзсүз керек. Калгандарын күзгө, мектепке баргыча таап аларбыз, – деди. Эртең менен бирөө базарга эрте кете турган болду. Ошо түнү

арык кыз таңды уктабай атырды: Кызыл көйнөк табалбай карала-сараласынан алып келбегей эле. Кепич, маасыны кеңинен алып келсе эчтеме эмес. Бирдемелерди шыкап коюп кийсе бутта жүрө берет. Тарынан алып келсе, анда иш такыр бузулат. Багы жокко баары жок болбогой эле, – деп таңды-таң аткыча сары санаа болуп чыкты. Базарга кимиси барар экен, көрүп калайын деп эрте турду, кечке дейре базарчынын келишин күтүп акыйды. Кечке жуук базарчысы бир көйнөктүк кызыл чыт, кепич алып келди. Сүйүнгөндөн жүрөгү туйлады. Кепич бутуна туура келди. Эмки кеп көйнөктүн тигилишинде калды. Бычмачы, тикмечи керек.

Бирөө базарга барып келсе, айланадагылар чоң-кичине дебестен келет. Эмне арзан, эмне кымбаттыгын, кандай сөз-кеп бар экендигин сурамжылап угушат. Бүгүн да ошентипти. Арык кыздын көйнөгүн ким тигип берерин да ошо жерде сөз кылышты. Бул жердеги ар бир аял өзү бычмачы, өз кийимин өзү эле туюктап тигип кийет. Арык кыздын көйнөгүн түн катып тигип, эртең менен кийгизип Уруят апага көрсөтүүнү үч келин моюндарына алышты. Тигилип бүткүчө тикирейип арык кыз тигилерден тап жылбады. Эртең менен кызыл көйнөктү кийип, кепичин бутуна илип тышка чыкканда жарпы абдан жазылды. Ошондон кийин корунуп, корголоп калуу кордугунан кутулду. Анан башына башка ойлор келе баштады: эртеби-кечпи, жакшысынабы, начарынабы, иши кылып турмушка чыкпай деле койбойм. Карысынабы, жашынабы, кандайына тушуксам да ургачымын го. Ургачыларга таандык жумуштарды ушу баштан билип, үйрөнүп коюшум керек. Маселен ун элеш, камыр жууруш, тамакка туз татытыш, нан бышырыш, аш демдеш, кийим тигип, кир жууш, топчу кадаш, айрылып кеткен кийимдерди бүрүп, жөрмөй коюш, айрылган жерин жамаачылаш. Ошентип, көңүлү көтөрүлүү менен бирге болочогун болжоп демилгелене берди. – Эч кимиң эч кандай жумушка жумшабагыла, өз ыктыяры менен

иштегиси келсе жайына койгула, – деп жерге-жээгин Уруят апа эскертип коюптур. Сен анте кой, минте кой деген киши болбоду. Кийинки күндөрдө өзү эле аралашып кетти. Кандай иш болсо да эч кимди айттырбастан өзү эле катыша берүүчү болду.

Мындагы аялдардын кимиси кандай иш кылып жатса, жанына барат, бир азга дейре карап турат да, анан колунан ала коюп дароо иштеп жиберет. Бир жагынан иштелип жаткан ишке колжалгап жардам көрсөтсө, экинчи жагынан өзү иштөөнү үйрөнөт. Ошондой жүрүш-туруштары менен батымдуу болуп калды.

Керим акенин токолу жетим кыздан кутулганына алгачкы күндөрдө катуу кудуңдады. Төркүндө калган баламды колума алам, өзүм менен өзүм болом, каргаша боло турган эч ким жок. Керим акесин алдап-соолап айтканыма көндүрөм деп көкүрөгүн өргө айдады. Арадан аз күн өткөндө Сакендин жогу жоктолду: мурдагыдай терилип келген тезек да, белен турган куурай да, ташылып келген суу да жок, бардыгына токол өзү чуркап калды. Бүгүн бир чайлык отун, бир чайнек суу табалбай токол катуу карайлады. Уят-сыйытты коюп аркы үйдөн бир чайнек суу, бир чайлык отунду карызга сурап келди. Кайнаткан чайын сыр билгизбей Керим акеге берип көңүлүн жайлап жакшы отурду. Жоолугун аркасына кайтара байлап, ээгин ачып коюп, анан өзүнчө эле сүйлөнүп сала берди: – Корком атасы, корком! Айтпайын дейм, алладан корком. Айтайын дейм арам ойлоп калабы деп өзүндөн корком. Уруят катын кызыңды окуута өткөргөнү даярдап жатыптыр. Үстү-башын оңдоп түзүктөп койду дешет. Окуй турган окуусу жаңыча дейт. Жаңыча! Угуп атасызбы атасы? Анан жаналы «комомол» дешет го, ошонусуна кирет экен. Анысына өңчөй динсиздер, кайры диндер чогулат экен го, атасы? Анысына киргендердин жети атасына зобун болот тура! Анысына жеткирбей кармап калбасаңыз ишибиз кыйындап калат го, атасы? Ушу күнгө дейре кудайыма кылып

келген таат-ибадатыңыздын бардыгы талаага кетеби деп корком, атасы!

Мен сизге тийгенде байлыгыңызга же баатырдыгыңызга кызыгып тийдим беле? Кудай деген мусулман, такыба адам, шарапатыңыздын аркасында тозок отунан калас болормун деген жакшы үмүт менен тийгемин. Кызыңыздын тигиндей болорун уккандан бери кантер айламды таппай калдым. Акыретке барганда кызыңыздын кесепети ата-бабаңардын бардыгына, өзүнүн өлгөн апасына да кошо тие турган окшоду го, атасы? Өз энеси болбосоң да, өгөй энеси экенсиң, деп кудайым мени кошо кууратабы деп ичимен сызып коркум жүрөм атасы! Намазшам болуп калды го, намазыңызды окуп ала коюңуз атасы! – деди.

Атасы эшикке чыгып даарат алайын десе суу жок, токолу чуркап барып аркы үйдөн бир даараттык суу алып келе калды. Атасы беш рекет намазды үйдөн оолактап, талаада таза жерге барып окуду. Колуна теспесин кармап келди да, корголдорун бирден чубатып керегинче келмесин айтты. Такыбалыктын бардык эрежесин бүтүргүчө токол үй ичин жыйнамыш болуп ары-бери басты, сүйлөй турган эмки сөзүн белендеди. Атасы алакан жайып батадубасын айтууга өткөндө токолу да алакан жайып отура калды. Ошо бойдон козголбоду, баятан бери белендеген сөздөрүн чубуртуп төгө жөнөдү: – Кыз өзүңдүкү, өзүңдөн чыккан бала атасы! Аны сизден талашууга эч кимдин укугу жок, аны өзүңүз да билесиз. Кара чечекей жалгыз кызыңды Уруят катынга бере турган кандай жөнүңүз бар, айтыңызчы! Эгерде кызыңызды күң кылып күчүн көрсө, же бирөөгө берип, калыңын алса, такыр эле ооз ачпайт болчумун. Жанагы жаңы окуусуна берип «комомолуна» (комсомолуна) өткөргөнү, динден азгырып кайырдин кылганы жаман. Анысын угуп, көрүп туруп кандайча унчукпай жүрө беребиз, атасы? Озунуп эмитеден колго албасак, кечигип калсак болду, оңшоюп эле отуруп калабыз. Эртең Сайкал аминге өзүңүз барыңыз. Жүр десеңиз мен

деле кошо барып берейин. Кызыбызды колубузга Уруяттан алып бер деңиз. Ыктыяр болуп алып берсе түз эле ала келели. Мындан ары серейген сетериңе мен ооз ачпайм, өйдө карасам өлүп кетейин. Динден чыгарбастан ушунчасында кармап калалы. Антпесек болбойт атасы! Тиги дүйнөгө барганда бериштелер тозок отун карай күргүчтөп айдаса, анда айлабыз не болот, атасы?

Окуусу жакында башталат окшоду. Ошонусуна жеткирбей озунуш керек. Сайкал амин кызыбызды бердирбесе кандай кылабыз? Алланын ак дини үчүн жанды курбандыкка байлап коюш керек. Өзү берген жанын кудай өзү эле алат, башка бирөө албайт. Кара бет кызды шилисинен муздап баса бериш керек. Андай болгондо эки иш бүткөрөбүз. Өзүбүз колдуу болуп өлгөндөн кийин аныбыз шейит болот. Тиги дүйнөгө мусулман бойдон кетет, бейишке чыгат. Укум-тукумубузга карабет кыздын салакасы тийбейт, имандары саламат болот. Өзүбүздү ары кетсе өкүмөт атып коёр. Дин үчүн курман болобуз. Же болбосо түрмөсүнө отургузар. Тиги дүйнөнүн тозогуна караганда бу дүйнөнүн түрмөсү алда канча жакшы эмеспи, отуруп беребиз, тиги дүйнөгө кыпындай күнөөсүз болуп таза барабыз атасы! Катындын сөзү дебеңиз, тилимди алып коюңуз. Албай турган болсоңуз ачыгыңызды айтыңыз, сизди аяп бирге жүрө берсем кызыңыздын кесепети тийгени турат. Тиги дүйнөгө барганда тозок отунан башым чыкпай калгыдай, антерине көзүм жетип калды, төркүнгө кетем, өз оокатымды өзүм кылам, атасы!

Токол айтарын айтты, эмне дээр экен деп эринин оозун аңдып туруп калды. «Бир катындын мекери кырк эшекке жүк экен» деген кайсы күнкү сөзүн эсине түшүрүп ары ойлонду, бери ойлонду. Бирок, кайсы жагынан караса да, токолдун айткандары бүт бойдон диний сөздөр болгондугуна муюшту. – Катындын кеңешин да кем-кем алса болот – деди. Токолго ошондой дедиртиш гана керек болчу. «Такыба киши айтканынан кайтпайт, же Сакенди

колума алып берет, же бычактап соёт кайсынысын иштесе да мага жаман эмес» деп санаасын басып, токол жатууга орун даярдоого бет алды.

* * *

Керим аке таң заарынан туруп даарат алды, аңгырап азан айтып «баамдат» намазын окуду. Намаз окуп жатканда арка жагынан бирөө келип көчүккө тепсе да кылчайып койбогон, өтө такыба, акырет камынан башканы аз ойлогон, динге байланыштыра сүйлөгөн сөзгө бат ээрчиген баёо, омбу-домбу орой, өтө кеткен момун киши. Дин аралашпаган сөзгө кулак-тоспостон жаа бою качат. Эл оозуна кирген жаңы сөздөрдүн бирин да жактырбайт, айткысы да келбейт, такыр айтпайт. Намаз окубаган адамдан оолактап турат, ыкмагына жолобойт. Калк чогулган жерге жетелесе да барбайт, элден четтеп жайы-кышы адырда. Калк арасында кандай кеп, кандай сөз бар, кулак тоспойт. Басса-турса айтканы келме. Адыр арасында жазында анча-мынча жер чийип буудай себет күзүндө орок менен орот, кырманга калтектеп күбүйт, түшүмүн үйүнө жеткирип, андан аркысын аялынын карамагына калтырат, өзүнүн колу, жолу бош.

Керим аке намазын окуганча, оттоп жүргөн эшегин токол жетелеп келди да, үйдүн жанына байлады. Токулгасын токуду. Чай белендеп ичиргенче күн чыкты. Керим аке тышка чыгып эшегине минип төмөн карай жөнөп калды, токолу артынан ээрчип келатты. Алар азыр Сайкал апага барып арызданат. Алып берсе кызды кайта алып келет. Антпей турган болсо, башкача үзүл-кесил болууга тийиш. Экөөнүн кайсынысы болсо да токол олжосуз калбайт: кыз үйгө кайта келсе колу узарат, кең түйшүктөн кутулат. Атаны шайтан азгырып кызын өлтүрсө, экөө өзү менен өзү кетет, көк эшек менен үй-жайы жеке өзүндө калат. Токолдон аларды эч ким талашпайт. Ошондуктан азыр да иштин эртерээк, тез бүтүшүнө шашып баратат.

– Атасы, түз эле Сайкал аминдин үйүнө барабызбы, же иштеп турган жайынабы?

– Оболу үйүнө барабыз. Үйүндө жок болсо, иштеп турган жайына барабыз.

– Атасы! Айта турган сөздөрүңүз оозуңуздабы, унуткан жоксузбу?

Тигиниси жооп кайтарбады. «Арбак ургурдун атасы айнып баратабы» деп токол убайым тарта баштады. Бир аздан кийин – мени сөзгө кошпоңуз. Катыны бузуп жүргөн экен, бузукунун тили менен келиптир дешет. Өзүңүзгө сөз тиет, ошону байкаңыз – деди. Атасы үн бербеди.

– Айнып калган жоксузбу? Андайыңыз болсо, ушу жерден кайта кете берели.

Дагы эчтеме айтпады.

– Атасы, мен үйгө кете берейин, ээрчип барганда катын киши, мага сөз тиймек беле?

– Э, жүрө берсеңизчи, – деп атасы эми ачууланып жиберди.

– Болуптур атасы, болуптур! Жүрө берейин, – деп токол анткор жойпуланып жөн болду.

Сайкал апа иш жайына кетиптир, артынан барышты. Киши көп экен, элден четтеп ары барып экөө өздөрүнчө отура беришти. Бири кетсе бир нечеси келип тигилерге жол тийбеди.

– Атасы! Бул жерден жол тиер эмес. Сайкал аминдин үй жагына барып турбайлыбы? Карды ачканда чайга барар!

Атасы эчтеме дебеди, туруп эшегине минди. Аржактан келген бирөө – буларды Сайкал апа чакырып кой дептир, анысын айтканда атасы селт этип чочуп кетти: – Сайкал аминби? – деп токолу да элеңдеди. Эшегинен түшүп тушады, чакырыкчы болуп келген киши экөөн бирдей ээрчитип барды. Сайкал апанын үстүнө кирүүдөн токол кылчактады, ээрчитип барган киши – кир, кир, – деп шыкап кирүүгө аргасыз кылды.

– Келип калыпсыздар, ишиңер болсо айткыла, – деп Сайкал апа олуттуу отурду.

– Кызыбызды сурап келдик, колубузга бердириңиз, – деди Керим аке.

– Бергенде жакшылап багасыздарбы?

– Ооба, ошентебиз. Апасы мындан ары ооз ачпайм, өйдө карабайын деп каргыш кылды.

– Мектепке да жиберип турасыздар го?

Ата да, токол да ооз ачалбай калды, астыртан бирин-бири карады.

– Мектепке жибербейсиңер го?

– Кыштын суук күндөрүндө Медресеге келип кете албайт го, – деди атасы.

– Эл арасына көчүп келсеңиз эле мектеп жакын болуп калбайбы?

– Көчүп келүүгө үй-жайыбыз жок эмеспи!

– Кызыңызды окуудан, аялыңызды жумуштан качырып качанка дейре адыр арасына жүрө бересиз? Эл арасына келип жайланышыңыз.

Керим акеси жер карап унчукпай койду.

– Кайсы күнү эл арасына келип эмгекке аралашсаңыз, эл катарына кошулсаңыз ошо күнү кызыңыз үйүңүзгө барат, түшүндүңүзбү?

Тигиниси дагы эле ооз ачпады.

– Башка сөзүңөр жок болсо бара бериңиздер. Эмгек качкындарына көрүлө турган өзүнчө чара бар, аны да эсиңерге алгыла, – деди Сайкал апа.

Керим аке чыга жөнөдү, эшегине минип адырды карай айдады. Токолу жете барбастан, бир аз окчун куйрук улаш кетип баратты.

* * *

Сакен чай куюп, Уруят апа середе чай ичип отурган. Аржактан ала топу, сарала чапан, салабаттуу адам басып келди. Сакен жалтайлап середен түштү, тиги киши ээрчий карады, Сакен ары басып ашканага кирди, чай куюу жумушу эми жаңы келген кишинин карамагына өттү.

– Мунуңуз кайсы кызыңыз, Уруят апасы?
– Керим акенин кызы.
– Бою тарас, шадылуу, эти тирүү кыз го?
– Аман жүрсө өзүмдүн ордумду баса турган адам болот.
Бүгүн көрүңбөдүң, кайда барып кайдан келдиң?

Тиги киши Сакалдыга барып МТСте болуптур, көргөн-уккандарын баяндай отурду. Сакен жаңыртып чай алып келди. Асек жөнүндө айтылып жаткан сөздөрдү кулагы чалды.

– Баягы Асек жетим тракторист окуусун бүтө турган болуптур.

– Учуралдыңбы?

– Учуралдым.

– Сүйлөшүүгө жарадыбы?

– Жарабагандачы! Быйылкы күздүк эгиндерди өзүм эгип берем деп күүлөндү.

– Болсун, болсун. Өз айлыбыздан да тракторчу чыксын. Андай болсо, зөөкүр жетим ишке жарайт экен, – деп Уруят апа кубанып калды.

– Жүрүм-туруму омбу-домбу болгон менен, өзү акпейил, дүнүйө капар. Токтоно албай жүрбөйбү.

– Анын үстүнө бой-бойдок. Өзүнө туштук бирөө менен баш кошсо, мойнуна сорпо төгүлүп тез токтолот эле. Антүүгө аракет кылган киши болбой жатпайбы, – деди Уруят апа.

Тиги сөздөрдү угуп Сакен кайта кетти. Мында келгенден бери көрбөгөн кишилерди көрүп, укпаган сөздөрдү угуп, Сакен көптү билгенсип калган. «Тракторчулардын» деген сөздү бүгүн биринчи укту. Жаңы уккан сөзүн каңырыш угуптур, «трактагандардын» дегени кандай, ошондой да окуу болобу? – деп аң-таң болду. Башкалар билген сөздөрдүн бардыгын билип калдым го деп жүрсөм, уга элек сөздөрүм дагы эле бар окшобойбу дегенди ойлоду. Барып төркү үйгө кирсе, жеңеси камыр ийлеп, нан жасап атыптыр. Аны көрүп кайта чыкты, дандырга барып от жагып ысытты. – Данды-

рыңыз даяр, ысыды, барып наныңызды жаба бериңиз, – деп кайта барды. Айттырбастан өзү ошенте коюшуна ыраазы болуп, жеңеси жалынып жиберди. Камырды да дандырга көтөрүшүп барды. Илең-салаң жай кыймылдашына ичи бышып кетти белем, келиндин башындагы жоолугун жулуп алды, өзүнүн башына чала коюп, – келе туткучунду, – деп анысын колуна кыйгизди. Биринен сала бирин ыпылдатып жаап жиберди. Келин алып берип турууга араң жетишти.

– Кыймылдарына көз илешпей эле калат, ылайым тирүү бол. Баралына келгенде бир сойку болуп чыга келер бекенсиң, – деп келин тамаша кылды. Дандырдын оозун думбалап бекитти, иштээр иш жок, экөө бош отуруп калды. Жанагы каңырыш уккан сөзү эсине түшүп «трактагандардын» да окуусу болобу, билерсиз? – деп Сакен күлүндөдү.

– Эмне дейт, трактаганы кандай? – деп келин элейе карады.

– Асек деген жигит кайда окуп жүргөнүн уктунуз беле?

– Укканмын.

– Уксаңыз ал кайда окуйт?

– Трактыр айдоочулардын окуусунан.

– Анысын окуп бүткөндөн кийин эмне иштейт?

– Трактр айдайт.

– Анысы кандай эме?

– Анысы трактр болот да?

– Ошо трактаган эмендин кандай эме экендигин билейин деп атпайымбы!

– Апей десе, алигиче көрө элексиңби?

– Аныңар адырга барбаса, кайдан көрөм?

Келин трактор кандай эме экендигин айтымыш болду да, – анан ошону айтат, – деди.

– Айдагандай аныңар эмне? Атпы, өгүзбү, эшекпи? Же жөн эле аяктуу башка малбы? – деди Сакен.

– Темир, жөн эле темирден жасалган эме!

– Темирде жан жок эмеспи, аны кантип айдайт? Же жандуу темир да болобу?

– Башымды катырбачы, бийкеч! Мен эмне, трактор айдап жүрүпмүнбү? Алыстан гана караанын көрүп жүрөм, ичинде кандай тетиктери бар экендигин кайдан билет элем?

– Көргөн эмени кандай эме экенин билип коюш керек эмеспи?

– Көп эле укмуштуу эмелер чыгып жатат, анын бардыгын билип алууга кантип жетишебиз? Аз күндө тракторчулар келет, күздүк айдайт, ошондо көзүң менен көрүп билерсин. Наныбыз күйүп кетпесин, – деп келин эңкейип дандырдын оозун ачты. Сакен, жансыз темирдин айдаган жакка кантип басып кетерин ары ойлоду, бери ойлоду. Бирок, акылы жетпей аң-тан болуп отура турду.

Аз күндөн кийин трактор айдап трактористтер келди, тытыратып жерлерди айдоого киришти. Түндө Сакен тышка чыгып карады, ар биринин маңдайында «көздөрү» бар экендигин байкады. «Көздөрүнүн» чоңдугу табактын оозунчалык болууга тийиш деп болжол кылды. Караңгы түндү алар кандайча жарык кылышына да акылы жетпеди.

Эртеси чай үстүндө, – апа! – деп Сакен жароокерленди.

– Эмне дейсин кызым?

– Тытырап жүргөн эмелерди барып көргүм келет. – Көргүн келсе барып көрүп кел, кызым!

– Жалгыз баруудан корком.

– Келиндердин бирине айтайын, көргөзүп келсин. Эмне, тракторчу болгуң келеби, кызым?

– Көргөндөн кийин айтпасам, – деп култундап жер карады.

Келиндердин бирин ээрчитип Сакен тракторду көрүүгө барды. Бирок, ал кезде бул жердеги эркектер өзүнүн аялынан башка аял менен сүйлөшүүнү адепсиздик катары караган. Өз эринен башка эркек менен сүйлөшкөн аялды бойбаш катары көрүшкөн. Ошо түшүнүк боюнча, тигил экөө трактористтердин эркек экендиктерин эске алып, жакын баруудан айбыгышты, оолак туруп карашты, Асек

буларды тааныды, булар Асекти көрдү, бирок баштарын да ийкешкен жок, көрмөксөнгө салышты. Кара жол менен кетип бараткан автомашинаны көрүп – апей десе, мунусунан тигиниси укмуш го? – деп, карааны үзүлгөнчө Сакен карап турду.

– Автомобилди да көрө элек белең? – деди келин.

– Көрмөк турсун андай эме бар экеңин уккан да эмесмин. Андай эме бар экендигин бизге ким айтат эле?

– Атаңарчы?

– Атабыз андайлардын бардыгын шайтандын иши деп билет. Көрбөсүн, укпасын, билбесин деп бизди адыр арасына бекитип жүрбөдүбү. Баса, тиги Асек дегениңер кыйын жигит го?

– Анын эмнесин кыйын көрүп атасың?

– Жансыз темирдин жанын көзүнө көрсөтүп жер айдап жүргөнүн кыйын көрүп атам?

– Окуусун окуган да, – деди келин.

– Биз окусак деле айдай беребизби, күчүбүз жетеби?

– Андай өнөр ургаачыларга жарашпайт эмеспи? Карап тура берип Сакен – тракторду Асек сүйрөп жүрөбү, же Асекти трактор сүйрөп жүрөбү? – деген ойго келди, бирок аныгына акылы жетпеди. Эми үйгө кайта келишти. Сакен ойлонуп ойго калкыды: Бул жердеги аялдар өзүнүн күйөөсүнөн башка эркек менен сүйлөшпөйт, оолактап качат, жүзүн да көрсөткүсү келбейт, жүзүн да карабайт. Эркектери да ошондой, өз аялы менен гана сүйлөшөт, башка аялдарга сыртын салат, коомайлап бой качырып жакын барбастын аракетинде болот. Бой тартып калган кыздар эркек аттуудан алыс жүрбөсө, бүтпөй турган күпүрчү сөздөрдөн кутулушу кыйын болуп калат. Ал эми Сайкал апа менен Уруят апага эркеги да, аялы да бирдей, бардыгы менен аралаш жүрө берет. Анысы кандай? Же Сайкал апа менен Уруят апа аял да эмес, эркек да эмес эки тарапка бирдей өзүнчө башка кишиби? Дүйнөдө ошондой да киши болобу? Андай кишилер да бар го? Булар ошон-

дой кишилерден го. Чоңойгондо мен бул экөөндөй кишиликке жетсем, кандай сонун болор эле. Энеси жок жетим кыздарга көп жакшылык этер элем. Бардыгын кийинтип, ичинтип, эч кимдин жаман сөзүн угузбай, чоңойгондо бардыгын жакшы күйөөгө берер элем. Кийин анын бардыгы мени – Сакен апа дешер эле. Дүйнөдө «Уруят, Сайкал ападай башка аял бар болду бекен? Бул айланадагылардын бардыгы сыйлайт, тилин алат. Бирок, алардын бардыгы тирүү адам кулагы бар – угат, тили бар – сүйлөйт, колу бар – кармайт, буту бар – басат, көзү бар – көрөт. Ал эми трактордун көзүнүн гана чоңдугу болбосо, бардыгы темир, ошо жансыз темирдин текиредин чыгарып айдап жүргөн Асек кыйынбы? Же адамдарга айтканын иштеткен Уруят, Сайкал апа кыйынбы? Кимиси кыйын?..

Турмушу бир кыйла оңолуп, айлана-чөйрөсү кеңейе баштагандан бери Сакендин ойлогон ою да көбөйө берди. Эркек болуп калсам эч болбоду дегенде, окуусун окуп трактор айдашка жарайт элем, – деп кыз болуп калышына өкүнөт. Ошентип күндөр өтүп жатты. Сакендин бою да, ойлогон ою да күн өткөн сайын өсө берди.

8. Стахановчу кыз

Эл орунга отурган учурда бой тартып келаткан кыз менен келин жууркан-төшөк көтөрүп үйдөн чыкты. Калдайган кара жыгачтын саясындагы секичеге эки киши жанаша жаткыдай эпейтип эки төшөк жасашты. Ар жактан Уруят апа келип төшөктүн бирин ээледи. Келин кайта кетти, кыз экинчи төшөккө жатты. Жаздан тартып кышка дейре бул экөө түнкүсүн ушундай укташат. Көздөрү уйкуга илингенче сүйлөшөт. Мына, өнөкөттөрү боюнча маектешүүгө киришти.

- Кызым бүгүн эмне иштедиң?
- Эчтеме иштегеним жок, апасы!
- Бекер эле жүрдүңбү?

– Бекер жүргөнүм жок, комсомолдун уставын окудум, апасы!

– Окугандарыңды түшүнөт бекенсиң?

– Айрым сөздөрүн элдир-селдир боолголодум. Кеп сөздөрүнө түшүнгөнүм жок, апасы!

– Окуй бер, кызым окуй бер! Көрө-көрө көз болот, уга-уга уз болот. Комсомолго кирип алсаң бара-бара бардыгын билип кетесиң.

– Комсомолдун эмне экендигин, жакшы билип алганча кирбей коё турсамбы дейм, апасы!

– Азыр деле кызым, комсомолдун эмне экендигин билип эле калдың, жөн эле өзүңө-өзүң ишенбей керегар тартып келатасың. Комсомол уюмуна эртелеп кирип Ленин атага кыз болуп алганың жакшы, тарткынчыктаба.

– Чогулушта берилген суроолорго жооп айталбай уят болом го, апасы?

– Уят болбойсуң кызым, сүйлөй албайм деп коркпо. Сенден сөз талап кылышпайт, иш талап кылышат. Ишти болсо иштеп койгонсуң. Өткөн күздө терим жагынан эч ким алдыңа чыга алган жок, эл оозуна кирип калдың. Жазында жегете жумушунда мыкты иштеп эл көзүнө көрүнүп койдун. Сендей жаштарды комсомол уюму дайым колдойт. Уяткарбастан урматтап кабыл алат. Ошону бил. Коркпо, такыр коркпо, кызым, Комсомолго өтүш жакшы иш, жакшылыктын иши. Жакшы иштин эмнесинен коркуп, эмнесинен уялгыдай? Корко турган, уяла турган эчтемеси жок.

– Кудай барбы?- деп сурашат тура, апасы! Андай суроо берсе эмне дейм?

– Баса, ошондой суроо берсе, эмне дээр элең, өзүн айтып көрчү, кызым!

– Барбы, жокпу – көрбөсөм, билбесем, кантип айтам, апасы!

– Туура, ошентип эле айт. Бар болсо – бар чыгар, жок болсо жок чыгар. Көрбөгөндөн кийин же бар, же жок деп кантип айтам, калп болуп калбайынбы дегин.

– Ошентип айтсам күнөкөр болбоймунбу, апасы.

– Ал кандай сөзүң, кызым? Кудайдын бар экендигине көзүң жетеби? – жетпейт. Жок экендигине акылың толук жетип турабы? – жок, жетпейт. Анан же бар, же жок деп айтсаң калп болуп калбайсыңбы?

– Комсомолго кирип алсам эл эмне дээр экен, апасы!

– Эл эмне дээр эле? Сакен комсомолго кириптир дейт. Андан башка эмне айтат? Сен, кызым, билип кой, өзүң бир ата, бир энеден жалгызсың. Арка кылар – ага, медеp кылар – ини сенде жок. Комсомол уюмуна кирип алсаң, улуусу ага, кичүүсү ини болот. Канаттууга кактырбайт, тумшуктууга чокутпайт. Комсомолдордун бири баардыгы үчүн, бардыгы бири үчүн аракет кылат. Уктап калсаң ойготот, ыйлап калсаң сооротот. Сендей жалгызга как эле ошондой комсомол уюмундай калканчы керек, кызым...

– Кайсы күнү комсомолго кирсе, ошол эле күнү – койдой башын кесемин, коондой ичин жарамын деп атабыз күүлөнүп жүрөт имиш, апасы, – деп муңайды.

– Атасы кайсы? Тиги Керимби?

– Ооба, апасы.

– Жанагы тозоку токолунун азгырыгына кирип оолукса оолугумуш болгондур. Анысынан чочулабай эле кой. Өз баласын өзү өлтүрүү оңой эмес. Комсомолго өтүп алсаң, андай эмелер өлтүрмөк турсун, жаныңа жакын келалбай калат,

– Комсомолго өтөсүң деп кызын өлтүргөндөр болгон дешет го, апасы!

– Андай окуя кыргыз арасында болгон эмес. Башка жерлерде болсо болгондур. Биз көргөн эмеспиз. Андай ушак сөздөрдү кыздарды коркутуш үчүн аял теңдигине, уруятка каршы кишилер тараткан, анысын билебиз.

– Комсомолдордун чогулушуна ошо күнү өзүңүз да барасызбы, апасы!

– Сөзсүз барам, кызым. Сайкал апаңды, Жоробек акеңди да ала барам.

– Болуптур апасы, ошондо да, жүзүм бар уялып, жүрөгүм бар корком го?

– Уяла турган иш болсо уяла билиш, корко турган иш болсо – корко билиш жаман эмес, кайта жакшы. Ал эми жаштардын комсомолго киришинде корко турган да, уяла турган да эчтеме жок. Болочогуна туура жол ача турган ары маанилүү, ары урматтуу иш, кызым!

– Апасы дейм, эгерде өзүңүз менин жашымда болсоңуз комсомолго кирер белеңиз?

– Баса кызым, ошону айтпайсыңбы! Ушу күндө сендей кыз болуудан да, комсомолго кирүүдөн да качпас элем, – деп Уруят апасы кытылдап күлдү, – эми уктайлы кызым, – деди да оңдонуп жатты.

Сакен кыйлага дейре уктай албай ооналактады. Атасынын – «койдой башын кесип, коондой ичин жарам» – дептир деген сөзүн эсине түшүрдү. Токолунун азгырыгына кирип чын эле ошентеби? Жаштайымда жайратабы? – деген кыялга жеңдирип коркунучка бастырды. Уруят апасы учкаштырып алып кеткенде, атасы Керим Сакендин эски көйнөгүн бетине басып көпкө дейре мөгдөп ыйлап турганын коңшу байбичеден уккан эле. Анткени чын болсо, өлтүрүп жиберүүгө кыя койбос дегенди ойлоп биртике чыйралды. Бирок, толук ишене албады. – Өтө кеткен энөө киши. Токолу кайрап курчутса, артын ойлобостон ар кандай жамандыкка кирип кетиши да этимал – деп, санаасын биротоло тындырган жок. Чабалактап жата берди, көптөн кийин уйкуга алдырды.

* * *

Пахта терими башталып Сакен теримчилердин арасында жүрүптүр. Тыяктан атасы Керим келатканын көрдү. Жүрөгү шуу деди. Арылап аркы теримчилерди карай ыкты. Атасынын өңү түктөйүп, каары бетине чыгып, суру бузулуп келатышын байкады. Токолу жагжандап

артында келатыптыр, аны көрдү. Заманасы куурулуп бүт денеси дүркүрөп кетти. Теримде жүргөн аялдар Керимдин келатышын, кебете-кешпирин көрүшпөдүбү, же атайы эле көрмөксөн болуштубу, же кыз өзүнүкү, эмне болсо ошо болсун дештиби, айтор эч бири кыңайбады, кылайтып көңүл бөлбөдү. Арачалап арага кыпчыла турган киши көрүнбөгөн соң тигине, Сакен кырманды карай тызылдап качып калды.

Кырманчылар али келбептир, этегиндеги пахтаны кырманга төгүп жиберди да, эми чоң жолго түштү. Андасанда кылчайып артын каранат. Тигил экөө далпылдап катуу келаткан окшоду. Алыстап узап кетишке, көздөрүнө көрүнбөй житип жоголууга далбасалап жанын үрөп чуркай берди. Тез эле күйүккөндүгүн, арымына бутунда жүргөн эки көлөш будоо боло баштаганын байкады. Эки бутун эки тарапка силкти. Эскилиги жеткен эки галош эки жакка учуп барып түштү. Аяк серпиши жеңилип, жүгүрүшү тездеп кетти.

– Качканда кайда барасың? Асманга чыксаң шыйрагыңдан тартып алам. Ичинди коондой жарамын. Жерге кирип кетсең төбө чачыңдан кармап сууруп –чыгып койдой башыңды кесемин,– деген каардуу үн уламдан-улам кулагын жанып өтүп атты. Жан чиркин оңойбу, ансайын тызылдаган бойдон жанын алакачууда.

Эми арт жагынан арабанын калдыр-шалдыры угулду. – Куткарбай турган болгон го – деп дагы чочуду. Кылчайып караса, пахта тартып келаткан арабакеч экен, жолун тороп тура калды.

– Байке бай, жанымды калкалап кала көр, – деп жалбарды.

– Кимден? Эмнеден? – деп арабакеч жигит атын токтотуп шашылды.

– Кубалап келаткандардан, байкебай!

– Кубалап келаткандар кимдер?

– Атам, өгөй энем.

– Алар эмне үчүн өлтүргөнү кубалап жүрүшөт? Чык, арабага отур.

Кыз арыдан бери арабага секирип чыкты. Арабакеч аттарын айдап жүрүп калды. Эмне үчүн өлтүргөнү кубалап келаткандыктарын кайталап сурады: – эмне, ууру кылып, же ушак сүйлөп койдун беле?

– Комсомолго киресиң деп, ошентип жүрүшөт, байке!

– Жинди болуп, кутуруп кеткен эмелер го! – деп жигит аттарынын оозун тартып, арабасын токтото койду.

– Байке, келип кала турган болушту, аттарыңды айдай көр!

– Мен тиги колхоздо комсомолмун. Комсомолго кирем деген кызды өлтүргүч эмелер менен сүйлөшүп көрөйүн.

– Алар макоо, өжөр, кежир эмелер. Сөзгө келишпейт, өзүңүз убара болуп каласыз. Андан көрө, аттарыңызды тездете айдап мени куткарыңыз.

Кыздын коркуп безилдешин көрүп арабакеч комсомол жигиттин боору ачып аяп кетти. Аттарын кош көңүл жай айдады. – Азыр арабадагы пахтаны пунктка жеткирип өткөрөм. Анан өзүңдү райкомго алып барам. Комсомолканы өлтүрөм деп кубалап жүргөн эмелерди тартипке чакырат, эсине келтирет. Акесин таанытат – деп, арабакеч эми аттарын катуулата айдады.

– Келатышабы, же туруп калыштыбы? Карап көрчү, карындаш!

– Кала турган эмес, жандарын үрөп катуу келатышат, байке!

– Коркуп келатасыңбы?

– Ооба, байке. Чыкпаган жаным зорго, араң эле келатат.

– Коркпо, карындаш. Комсомолдор бирин-бири жоого калтырбайт, талаага таштабайт. Сен эми алардан кутулдуң. Баардыгы жайында болот. Эч ким сага кыянат кылбайт. Кимде ким бир эле комсомолецке кыянаттык кылса, аны биз бардыгыбызга кылган кыянаттык катары карайбыз. Биз комсомолдор ошондойбуз! Баардыгыбыз

бирибиз үчүн, бирибиз баардыгыбыз үчүн болобуз, билдиңби? Коркпо, – деди арабакеч комсомол.

Пахта пунктуна жете келип, араба короосуна кирди. Сакен сары кыр болуп үйүлгөн пахталарды көрдү. Арабакеч алардын арасына барып атын токтотту. Сары кыр үймөккө шаты жөлөдү да, – үймөктүн үстүнө чыгып отура тур. Мен арабамдагы пахтаны өткөрүп келе калайын. Анан райкомго барабыз. Тезирээк чык, – деди.

Сакен шатынын тепкичтерин терип басып сары кыр пахтанын чокусуна чыкты. Айлананы карады. Төгөрөктүн төрт бурчу түгөл көрүнгөнсүдү. Кубалап келаткан экөө да даана көрүндү, алар да аны көрүп калды. Тез эле жетип келишти. Өгөй эненин башындагы жоолугу артын карай шыпырылып кежигесинде жүрөт. Төшү жакжайып ачык, мурдунан суусу куюлуп, оозунун эки ууртунан көбүк чыгып өңөрлөнүп кетиптир.

– Тигине «комсомол» кызың. Тирүүлөй куйкалана турган жерине өзү барган тура! Ме, ширенкени колуңа ал. Дароо от коюп жибер. «Чымындай жаны чыркырап өлсүн». Бачым кыймылда, адам көрө элегинде. Жалын жалбырттаганда өзүбүз качып чыга беребиз, – деп эрин шаштырды. Эри ширенкенин бир талын кутусунан чыгарып оттугуна тартты, жалын чыкты. Сары кыр үйүлгөн пахтанын чокусунда турган Сакен: – Атасы! – деп үн салды. Ширенкенин учундагы жалынды үйлөп өчүрдү да, атасы башын жогору көтөрдү. Акыя карап туруп калды.

– Карачечекей өз балаңызды отко куйкалап өлтүргөндө табарыңыз эмне? Аталык мээримден ажырап бүткөн белемсиз?

Кызынын оозунан кыйналып чыккан үн кулагына алда эмедей тийди, ширенкенин кутусу колунан түшүп кетти. Адегенде акырая караган атасы, эми жалооруп аянычтуу карап туруп калды.

– Кара муну, кызын жамандыкка кыйбайт тура. Колума тийсе эле союп жиберем, жарып жиберем деп

мени алдап жүргөн тура. Экөөндү бирдей тозоктун отуна тирүүлөй өрттөп салайын – деп долу токол албууттанды. Жерде жаткан ширенкени ала койду да, бир талын оттугуна сүрүп от алдырды. Мына эми, сары кыр пахтага ыргыта турган болгондо, ар жактан арабакеч комсомол атырылып жетти. Кармай келген кабын тажаал токолдун башына кийгизе салып, ары карай түртүп жиберди. Өжөр токол жыгылып кетти. Кайта чыккыс кылып кежир токолду арабакеч комсомол капка бууп таштап койду. Анысын көргөндө сары кыр пахтанын чокусунда чырмыры чыгып турган Сакендин санаасы тынып ары карады. Уруят апасы бир жакка кетип баратыптыр, көрө койду, – апасы! Мен мында! – деп үнүн чыгарды. Апасы укпады, кылчайбастан кете берди. Сакен ансайын катуулап кыйкырды.

– Кызым, сага мынчалык эмне болду? Албарсты бастыбы? – деп апасы тарткылады, Сакен ойгонуп кетти. Башын көтөрүп көзүн ачты эле, таң кулан өөк болуп сөглө баштаптыр.

– Билбейм, апасы! Албарсты бастыбы, же түш көрдүмбү, катуу кыйналдым, – деп үшкүрдү, улутунду.

– Коркуп калган окшойсуң, кызым! Бери бол, «апаптап» коёюн – деп апасы төшөктөн башын көтөрдү. «Апаптады». – Түштүн башы казандай, мойну кылдай болот. Жакшы жагына жоруса жакшылыкка оойт. Жамандыкка жоруса жамандыкка кетет. Көргөн түшүң болсо айтып жиберчи, жакшылыкка жоруп берейин. Санааң басылсын. Коркуп калган окшойсуң, – деп апасы камкорлонду. Өзүнө жөлөнө, эркелене отуруп Сакен көргөн түшүн бир баштан айтып чыкты. Апасы жоруй баштады: – Душман не дебейт, түшкө не кирбейт. Түш көбүнчө адамдардын күндүз санааркаган санаасын ээрчийт. Бая уктарыңда атаң менен өгөй энең жөнүндө санааркагансың го? Комсомолго өтсөм өлтүрүп коёбу деп күнөм кылсан керек. Түшүңдүн баш жагы ошол ойлогон оюңду ээрчиптир.

Качып бараткан бутуна будоо болгон көлөш, эскини эңсеп жолуңа жолтоо болуп келаткан атаң менен, өгөй энең. Алар эски көлөштөй болуп бутундан түшүп калыптыр. Алардын тушоосу бутундан чечилиптир, мындан ары жолуңа жолтоо боло алышпайт экен. Комсомолдун арабасына отурганың – комсомолго киргениң. Арабакеч комсомол түшүндө кандай колдосо, өңүндө да ошондой колдоп, желөп, таяныч болот экен. Шаты менен сары кыр пахтанын сересине чыкканын акыры пахтадан баар табат экенсиң. Зоболоң бийик, жогору көтөрүлөт экен.

Түшү оңолбосо адамдын иши оңолбойт. Түшүң оңолуптур кызым. Мындан ары ишиң оңоло берет экен, – деп Уруят апасы Сакенди маңдайынан сылады, колун мойнуна салып өзүнө тартты да, кыса-кыса кучактады.

* * *

Мурда андайы жок эле. Бүгүн эле ошентип калды. Бирдеменин болорун дегдеп, декилдеп, күтүп калган адамдын ошенте бермеси көп болот тура. Бир туруп убакыт өтпөгөнсүп, күнү да, түнү да узарып кеткенсип туруп алса, бир туруп эң эле тез өтүп бараткансыйт. Андайлар ар кимдин башында бар. Сакен бүгүн так эле ошондой абалды башынан өткөрдү. Бир туруп бүгүнкү кеч кирип келбестен тура бериши оң көрүнсө, бир туруп кечтин бат эле кирип келиши оң тарызданат.

– Жакшылыгынабы же жамандыгынабы, – кайсынысы болсо да эртерээк же ары, же бери болгону дурус го, – дейт. Ойлонот. Ою бир тарапты багыт албастан чар жайыт, чар учкандай чачылат. Аркы, беркини ойлоно берди, бирок, туруктуу акыл табуунун ордуна, жаттап алган сөздөрүнөн да ажырап калган окшоду...

Мурда андайы жок болсо, мүнөзү туруктуу болсо, бүгүн эле кандайча ошентип калды?

Бүгүн иш башка. Комсомолецтердин жалпы чогулушу болот. Сакендин арызы каралат. Сайкал апа, Жоробек

аке, Уруят апа да комсомолдордун чогулушуна катышат. Алардын көз алдында берилген суроолорго жооп айталбастан тердеп, кургап, жер карап темселеп туруп калуу жакшыбы? Ошону ойлоп эртеден бери элирип, бирде эле калса, бирде селейе калып, бирде максатсыз эле аркы-беркиге урунат. Жүрөгү да ыкыл кагып тыкылдап жатпайбы! Ошентип жүрүп кечке жетти. Комсомол-жаштардын чогулушу да ачылды, ячейкенин секретары Сакендин арызын, өмүр баянын окуду. Өткөн жылдагы теримде колхоз боюнча эч бир теримчини алдыга өткөрбөгөндүгүн, быйылкы жазда жегене жумушуна абдан активдүү катышып, мыкты иштегендигин ширелүү кылып маңызын чыгара айтты. Андай мактоо сөздөрдү укканда Сакендин көңүлү көтөрүлүп, санаасы тына калды. Бирок, сааттай болуп ушунда бирөө кудай жөнүндө суроо бергенде тула бою дүр дей түштү, – чогулушту башкарып отурган жигит – Кана, жолдош Керим кызы Сакен! Берилген суроого жооп кайтарыңыз, – дегенде Сакен жыйрыла калды, Уруят апасын карады. Абийир болуп, апасы кайсы күнү кудай жөнүндө айтып бергени эсине «тык» дей түшсө болобу! Отурган ордуна козголбостон – барбы, жокпу анысын мен кайдан билем, – деп жиберди.

– Тартип боюнча ордуңуздан туруп айтыңыз жолдош Сакен – деди кимдир бирөө.

Тура калды. Өзүн салмактуу кармап, – бар болсо бар чыгар. Жок болсо жок чыгар. Өзүн көрбөгөндөн кийин бар, же жок деп кантип айтам, калп болуп калбайымбы – деди. Отургандардын арасынан кыз болбосоң коё кал. Бали! «Түбүн түшүрө айтты» деген үн угулду, Аны укканда Сакен чыйрала түштү.

– Дагы кимде суроо бар?

– Менде, – деп бирөө колун көтөрдү.

– Айта бериңиз!

– Айта берсем жолдош Сакен, комсомолго кандай максат менен кирмекчисиз?

– Ленин атага кыз болоюн, ата кылып алайын деген максат менен, – деп токтолбостон шар кетти.

– Туура, туура. Жакшы айтты, – дешти ар кимиси. Бирок, ата-тегиниз кедей дыйканбы, же молдо кишиби? – деген суроого катуу такалды. Атамдын кедейлигин, момундугун сурап билүүнүн буларга кандай кереги бар? Же шылдыңдап атышабы? – деген ойго кетти. Эмне айтарын билбей темселеди, туруп калды.

– Айт, ата-тегинди айтып бер, – дешти.

– Түшүнбөй атам, – деген сөздү оозунан Сакен зорго чыгарды.

– Эмнени түшүнбөй атасың?

– «Ата-тегинди» деген сөздү.

– Атаңыз кандай киши? Билбейсизби?

Атасынын кедейлигин, момундугун ойлогондо Сакен арданып, кордонуп кете турган. Тиги суроону ким берсе да, атайы шылдыңдаш үчүн берди деди. «Өксүк өзүнө алат» болду, өзүнө алды, дагы ызаланды. Ызасына чыдабай кетти белем – өз атасын билбеген киши болобу? Жакшы болсо да ата, жаман болсо да ата. Атам кедей киши. Момун киши. Күн сайын беш мертебе намаз окуйт. Жыл сайын отуз күн орозо кармайт. Намаз окуган сайын теспе тартат. Күнгүрөнүп келме айтат. Андан башка дагы кандай өнөрү бар, анысын билбейм, – деп жиберди. Чогулуштагылар күлүп калды. Алардын күлкүсүн Сакен дагы тескери туюнду. Комсомолго өтөм деп арыз беришине, бүгүн келбей койбогонуна өкүндү. Майышып жашып кетти. Ошол учурда Жоробек аке сөзгө катыша кетпегенде, үн тартып ыйлап жиберүүгө аз эле калган.

– Сакен өзүнүн ата-тегин жакшы айтты. Туура көрсөттү. Атасы Керим такыбаасынган момун, баёо киши. Башына селде чалынган киши эмне айтса ишене берет. Ишенчээк киши. Шапке кийген кишинин сөзүнө такыр ишенбейт. Өзү да башына селде чалып алмасы бар. Ошонусуна карап молдо киши го дечүлөр да болушу этимал. Чындыгында

актан караны тааныбайт, нукура сабатсыз киши. Сакендин ата-теги кедей дыйкан. Сакендин өзү комсомол уюмунун ишенчилигин актарына толук ишенүүгө болот. Артык баш сөздөрдү азайтып добушка коюуну, кабыл алууну сунуш кылам, – деди.

Сакен комсомолдун мүчөлүгүнө бир добуштан кабыл алынды. Курбу-курдаштар куттук айтты. Сайкал апа чекесинен сүйүп, маңдайынан сылады. Уруят апа мойнунан кучактап жүзүн көкүрөгүнө басты. Атасы жөнүндө өтө ызаланып калган экен, үйгө баргыча оозунан сөз чыгарбады. Апасы менен күндөгүдөй сереге жатууга камынып атканда гана катуу улутунуп алды.

– Кызым? Анчалык эмне болуп кетти? – деди апасы.

– Абдан катуу ыза болдум.

– Эмнеге ыза болдуң?

– Атаңды айт. Жотоңду айт, тегинди айт, – деп шылдың кылышпадыбы?

– Кой, кызым. Анын эмнеси шылдың?

– Менин атамдын кандай киши экендигин билишпейби? Бардыгы эле көрүп-билип жүрүшөт. Кандай киши деп менден эмнесин сурагыдай? Атасы Керим болсо, анын кызы комсомолго кирди не, кирбеди не дегендиктери эмеспи, апасы? Атасы жакшысынгандарды да көрөрбүз, – деп катуу туталанды.

Ата-тегии сүрүштүрүү жалпы тартип экендигин, анын саясий маанисин апасы айтып берди. Бирок, Сакен анысын сооротуш үчүн гана айтып жатат деп ойлоду. Кандай ойлосо да, бары бир комсомолдор бүгүндөн тартып – Сакен деп түз айтпастан «жолдош Сакен» дей турган болуп калышты.

Аз күндөн кийин пахта терими башталды. Ошо күндөрдүн биринин кечинде Сакен теримден үйгө келсе Уруят апа тышта, серүүндөп середе экен. Жанында шапке кийген жигит отуруптур. Сакен баш ийкеди, үйгө кирип кийим селбип кийинди. Адегече – кызым, мында кел, – деген чакырык угулду.

– Апасы, азыр! – деп Сакен чачы-башын ондоп чыга келди. Апасын шынаарлай барып отурду.

– Бу агайың кезитчи экен. Пахта терүүдөгү сенин ыкмаларыңды кезитке жазууга келиптир. Айтып бер, кызым!

Сакен апасын бир карап алды. Анан ойлонуп отура берди. Газетачы «айгак дептерин» чөнтөгүнөн чыгарды, белендеди, бирок Сакенден сөз чыкпады.

– Кана кызым, отура бересиңби?

– Эмнени айтып береримди билбей атам апасы! Андан көрө агай эртең пахта терген жерге барып пахтаны кандай тереримди өз көзү менен көрүп туруп жазып алса...

– Ырас эле, кезитчи балам, кулак менен уккандан көрө өз көзүң менен көрүп туруп жазганың бышык болуп жүрбөсүн, кандай дейсиң?

Газетачы жигит да ошондой кылууну жөндүү көрдү. Сакен сөздөн бошонуп үйгө кетти. Уруят апасы Сакендин теримчилдиги жөнүндө өзү байкагандарын журналистке айта отурду.

– Ыгын таап иштеген кишиге жумуштан кызыктуу эмне бар, уулум! Ыгын таап иштеген киши жумуштан чарчабайт. Жеңил да, натыйжалуу да иштейт. Көңүлү ачык, санаасы куунак болот. Ыгын билбестен кара күчкө салган адамдын эмгеги оңунан чыкпайт. Урунуп-беринип капа болот, кайгырат. Жумуштан чарчабастан, кайгы-кападан чарчайт. Дайым сары санаа, убайымда болот. Көңүлү да ачылбайт. Маселен, Сакең жумушка тойго бараткансып жыргап барат. Оюн-тамашадан кайткансып жумуштан көңүлдүү кайтат. Анткени, иши жайында. Убайымсыз, көңүлү ачык.

Адамдын көңүлү ачык, санаасы куунак болсо гана көшүүн иштейт. Кыймылы элпек, аракетин шайдоот кетет. Ошондой эмеспи, кезитчи уулум! Эртең барып көзүң менен көрөсүң го. Сакен бир калыпта көшүүн аракеттенет. Эки колунун учуна көз илешпей эле калат. Колун жаздым серпүү, мүчүп калуу деген болбойт. Кыймылдары ары эл-

пек, ары так. Ачылган чанактын пахтасын илип кеткенде, козолордун учу да солк этпестен кала берет. Аны сен эртең өзүң да байкарың. Тиги сөздөрдү эсиңде болсун деп гана айта калдым. Бүгүн мында эле конуп аласың го?

Журналист районго барып эртең келерин айтты.

* * *

Жанымжан байбиче тыштан кирди. Үйүндө жаткан Кочкор аке үрпөйө карап башын көтөрдү да – жоголуп, кайда жүрдүң? – деди. Добушу ачуулу чыкты. Кейпи баятан бери жалгызсырап калган окшобойбу. Байбичеси Уруят апаныкына баргандыгын айтты.

– Аныкында эмне бар экен? – деп Кочкор аке дабышын дагы көтөрүңкү чыгарды.

– Тиги Маскөөгө көргөзмөгө барган «Стахановчу» кызы келиптир, ошого бардык.

– Жакшы барып, жакшы келиптирби?

– Эки чабадан менен келиптир.

– Чабадандарында бирдеме бар бекен, же куру эле өзүн көтөрүп келиптирби?

– Өзүм көргөнүм жок. Экөөнүн тең-ичи жык-жыйма экен дешти көргөндөр.

– Өзү эле келиптирби?

– Жок, колхоздун башкармасы Жалал-Абаддан тозуп алыптыр. Райондон да тозуп алууга кишилер барган шекилдүү.

– Кетишинин дүрбөөн-дарбааны да көп болгон окшоду эле, келиши да ошондой болгон го?

– Ошондой болуптур.

– «Стаканчы кыз» Маскөөден кийим жаңыртып кийген окшойбу?

– Бир сыйра кийинген окшойт.

– Өзүбүзчө кийиниппи, же шаарчалаппы?

– Өзүбүзчө тигилген кийимдер менен эле жүрөт.

- Чачын шаарчалагандыр?
- Чачы мурдагысындай эле көрүндү.
- Керимдин ал кызы быйыл канча жашка чыкты?
- Эшпай аке кайсы жылы бейиш болду, эсиңизде барбы?
- Эсимде эмей, 1922-жылы эмеспи.
- Сакен так эле ошо жылы төрөлгөн.
- Андай болсо Сакен «Стаканчы» быйыл он төрт эле жашта экен да?

– Ооба, ошондой эле болууга тийиш. Баса, Сакен экөөбүздү унутпаптыр. Чоң, кичинесин айткан жок. Эл аягы басылганда өзүм жеткирип берем деди.

Кочкор аке ондонуп отурду да, – Бечара, бечара – деп өзүнчө күнгүрөндү. Сакен өгөй эненин колунда жүргөндөгү кебете-кешпири көз алдына келе калды. Анан: – ургаачынын бардыгы Уруяттай болсо, – деп улутунду.

– Ургаачынын бардыгы Уруят менен Сайкалдай болсо мага окшогон кемпирди сиз кайдан табат элеңиз? – деди Жанымжан байбиче.

– «Кызыл от кысыр калат беле?» Сага окшобосо да, башкага окшогон бирөө табылат эле го? Кызганбай эле кой. Андан көрө, Сакен Керимди атасынат бекен? Ошону айтчы, – деп Кочкор аке борс-борс күлүп алды.

Жанымжан байбиче абышкасынын келеке сөзүнө маани бербеген кишисинди. Сакен жөнүндө уккан сөздөрүн айтты: жаштардын чогулушунда – атаң кандай киши? – деген суроо болуптур. – Жакшы болсо да ата, жаман болсо да ата – дептир, Сакен. Туура айткан. Атам жаман десе, бирөө жакшы атасын бере коёт беле? Ошо сөзүн Уруят байбиче өз кулагы менен угуптур. Атасын кыйбайт экен деген ойго келиптир. Сакен алган акчаларынан бир тыйын коротпостон Уруят байбичеге берет экен. Бир күнү Керимге берейин деп Уруят акча санаптыр. Сакен, – акчалай бербезиз. Момун бечараны алдап токолу жок кылып коёт. Үстү-баш кылып, кийим кылып бериңиз дептир. Ошондон кийин Керимдин үстү-

башы абдан оңолуп кетти дешет. Атаны да бала кыймак беле? – деди Жанымжан байбиче.

– Атанын да, баланын да ар кандайы болот, байбиче! – Сакен адам экен. Эс-акылы, идиреги бар экен. Атасына теңелгиси келбептир десек анда сөз башка. «Жакшыдан мөөн, жамандан жаан», – деп Кочкор аке сакалын сылады. Ноокендиктерден Маскөөнү биринчи Жоробек көрүп келди эле. Эми он төрт жашар кызыбыз барып келди. Сен экөөбүз тиги турган Ош, быякта турган Наманганды да көрө элекпиз. Ноокенге келиппиз. Ноокенден кетер бекенбиз. Баса, байбиче, Сакен Ленин атанын айкелине зыярат кылышпы? Анысын айттыбы?

– Ооба, барыптыр, айтты. Мемиреп эле уктап жаткансып көрүнөт экен деди. Анысын өз кулагым менен уктум.

– Арбагы ыраазы болсун. Бекер жаткандан көрө экөөбүз деле барып зыярат кылып келбейлиби?

– Уул, келиндериңе айт. Жол каражатын камдап беришсин. Он төрт жашар кыз барып келген жерге, биз эмне, кичинелик кылабызбы? Барып эле келели.

Кочкор аке: – Жөлөп кой, байбиче. Тышка чыгып келейин, – деп козголду. Байбичесинин жардамы менен зорго кас турду.

4. «Эки бакыр, бир тукур»

Көзү коюлуп, мурдунун учу нымдалышып, анын үстүнө чыйрыгып турушуна караганда, кейпи тер карышса керек, Уруят апа бүгүн үйдөн чыккан жок. Жылуу кийинип баятадан бери тышта секичеде отурат. Караалды болуп Сакен айланасында жүрдү. Уул, келиндер жумушка кеткен. Бир оокумда эшиктин көчө жагынан жөтөл угулду. Анысы анык жөтөл эмес, анчейин кабар салган анткор жөтөл экендигин апа дароо туюнду, – келе бер ким болсоң да, деди. Бутунда керзи өтүк, үстүндө трайке бешмант, шым. Башында алача айчыктуу топу. Жакасын топчулабаган,

жакжайып ачык, бою ортодон жогору, басмырт жигит башын кылтыйтты.

– Асексиңби? Келе бер.

– Асекмин, – деди. Келе берди. Баш ийип эсендик сурады. Секичеге чыкты. Керзи өтүктүн эби келбесе да, күчкө салып чөк түштү. Уруят апа ал-жайын сүрүштүрүүгө киришти.

– Асек үкөм, иштериң кандай?

– Иштерим алынча.

– Алынча болгондо, жакшы тракторчу болгудайсыңбы?

– Болушунча болуп атабыз!

– Үйлөндүңбү?

– Жок.

– Эмне жок, элде кыз жокпу? Же үйлөнүүгө өзүңдүн көңүлүң жокпу? – деп апа күлдү.

Асек мышмыйып жер карады.

– Кызым-о, Асек акеңиз келиптир, чайың барбы? – деп апа ичкер жакка үн узатты. Ар жактан – апасы-о, азыр! – деген үн угулду. Биртикеден кийии Сакен патноско салынган нанды дасторконго ороп секичеге жакын келди Асектен ийменип кыңая тура калды.

– Келе бер кызым, Асек өзүбүздүн бала, келе бер, – деди.

Сакен секичеге чыгып дасторкон жайганда, апасы бурулуп ары карады. Бирдеме көрүп аткансып тура берди. Ошол учурдан пайдаланып Асек Сакенге көз атты. Ичи жылып кетти бейм, кыйшалактап оңдонуп отурду. Сакен кайта барып чайнекке чай, пиала келтирди да, Асекке жакыныраак коюп кетип калды. Асек чай куюуга камынды. Алды менен чайдан эки-үч ууртам куюп өзү ичти да, эмки куйган чайын апага сунду. Пиаланы алып апа сүйлөй отурду.

– Бойлукта байлык жок. Тапканы талаага кетет. Боюна жукпайт, – деди да, чайдан эки-үч имерди. Ушинтип жүрө берсең, «карт бойдок» атка коносуң. Жоро-жолдошторуңдун шылдыңына каласың. Ушунчаңда үйлөнүп ал,

үкөм! Кайрылышар жакын тууган сенде жок, аныңды билем. Көрүп-билип көөнүң түшкөн кыз болсо айт. Өзүм үйлөндүрүп коёюн. Уялбастан айта бер, үкөм, – деди да, чай ууртады. Мындай жылуу сөздү Асек эч кимден уккан эмес. Болочогуна Уруят апанын өзү камкорлонушуна жибип кетти. Айтар сөзүн таба албай кыйшалактады. Апа жайына тим койду. Шаштырган жок, чай ичип жөн эле отура турду. Кыйладан кийин Асектин оозунан, – үйлөнүүнүн да үйдөй түйшүгү болот окшобойбу! – деген сөз чыкты.

– Айтып көрчү үкөм. Үйлөнүүнүн кандай түйшүктөрү болгудай – деп Уруят апа эр сынар суроо берди. Үйлөнүү түйшүгүнүн тизмегин Асек мындайча санады: – баш паана кыла турган үй, орун-очок, казан-туулга, идиш-аяк, отунсуу, тамак-аш, үстү-баш, кийим-кече, белек-бечкек...

– Бали, бали үкөм! Билет экенсиң. Үйлөнүш үчүн ошондойлордун бардыгы керек. Андайларды моюнга алып, бел байлабаган жигит үй-бүлөсүз талаада калат. Илгери өзүңө окшогон бир жигит болуптур. Өзүңө окшоп «өткөн күнгө салават» деп жүрө бериптир. Акыры бир жай тоодон бычан оруп үймөктөп жыйнай бериптир. Кийинки жылы да ошентип, кыйла көп бычан жыйнаптыр. Анысын көргөн малдуу адамдар, – адалдан түктүү бир малың жок, тигинчелик бычанды өзүң жейсиңби? – деп шылдың кылчу экен.

– Өзүм жебейм. Мунусу – атым. Тигиниси – катыным. Аркы турганы үйүм, – деп жигит жүрө берет. Бечара жигит анык жинди болгон тура дешет малдуулар. Ошо жылы жазга салым кар калың жаап, малдуулардын малы жутап шаштылары кетет. Баягы жиндинин бычанын алалы, малыбызга берели деп малдуулар жабыла барат. «Атым» деген үймөгүнө ат беришет, «катыным» деген үймөгүнө кыздын калыңына жетерлик мал, «үйүм» дегенине үйгө жетерлик акча берип бычанын талап кетишет. Ошентип тиги бечара жигит ирденип, аялга да, атка да, тонго да, үй-жайга да колу жетиптир. Туюнуп атасыңбы үкөм? Жак-

шылыкка жигит киши ошентип, алдын ала бирдемелерди даярдап коёт тура!

Уруят апа эми аржактан келаткан үч абышканы көрдү, алар келгиче айтып койгусу келди окшойт, – үкөм, кыз изде. Түйшүктөрүн көрүшө жатарбыз. Өзүң издеп таап аракет кылбасаң, менин кызымды ала кой деп эч ким айтпайт. Айткандарымды баамдадыңбы? Ошент! Көзүң, түшкөн кыз болсо ошону өзүмө айтып кой. Өзүң келип айтууга жүзүң чыдабаса, башка бирөөлөрдөн айттыр. Андан аркысын өзүм билем, макулбу, үкөм? – деди.

* * *

Таякка сөөнүп майыша баскан үч абышка ар жактан келди. Уруят апанын жанына чөк түшө отурушту, ала-кандарын асмандата жайып бата-дуба айтышты да, жайланышып жалпая отурушту. Апанын тумоолоп бүгүн үйдө жатып калышын угушуптур. Ал сурап коюуга келишиптир, анысын айтышты. Асек ар бирине чай сунду. Ар бири дасторкондон бир чайнамдан нан, бирден мөмөнүн кагын алып ооздоруна салды. Анан бир пиаладан чай ичүү менен топук кылышты. Апанын эмнеси, кандай ооругандыгын сурамжылап ар кимиси ар кандай «дарынын» башын айтты. Эми сөздөрү түгөнгөндөн кийин кетели дешти, бирин-бири карап, түйшөлдү. Карыяларга апанын айта турган аманат сөздөрү бар экен, кетирбеди, отургузуп койду. – Келип апаңын алын сурашыңа көп рахмат, Асек үкөм! Өзүбүздүн баласың, чакыртпастан келип аралай чаап жүрө бер, – деп Асекке бурулду.

– Руксат болсо мен кетейин апа, тапшыра турган ишиңиз бар беле?

– Тапшыра турган ишимди айтпадымбы, ошону унутпа! Тездет, – деди апасы. Асек баш ийип кош айтты да, чыгып кетти. Апанын тигилерге айта турган сөзүнүн мааниси төмөндөгүдөй болуп чыкты.

– Тиги кеткен жетимди өзүңөр тааныйсыңар, жаны ачышар жакыны жок. Жетимдиктин айынан көрүнгөнгө түрткүнчүк болуп эс тартты. Дүнүйө капар, бей тартип, далагай өсүп калды. Угушума караганда ичкилик ичүүгө аралашып бараткан окшойт. Мындайларды жайына таштап койсо зөөкүр, селсаяк болуп кетиши, анан анын бейбаштыгы башка жаштарга да жугушу этимал. Бузулса бирөөнүн баласы бузулат, анда биздин кандай ишибиз бар деп этибар албай коюу албетте жакшы эмес. МТСка баргандан бери жүрүм-туруму оңолуп калган көрүнөт. Анысын бирге иштегендер билет экен, айтып жүрүшөт. Ушунчасында бирөөнө башын байлап үйлөндүрүп койсок, айланчыктап жүрө берип түзөлүп кетпес беле! Элибизде ылайыктуу кыз-кыркын бар чыгар, кулак сала, оюңарга ала жүрсөңүздөр жаман болбос? – деди.

Апанын сөзүн чалдар кунт коюп угуп, ар кимиси эки, үч ооз сөз менен колдоого алды.

– Асекти анте коюу барыбыздын оюбузда бар эле. Бирок, ушундай кыла коёлу деп башына тура калган киши болбой жүрбөдүбү.

– Көп түкүрсө көл, бирөө аягын берсе, бирөө табагын бере салат. Эки балалык бир кепени жасалгалай коюштун эч канча кыйынчылыгы жок.

– Уруят апа бул сөздү саласал кылып бизге айтты. Биз башка чалдар менен да кеңешели, ар кимдин тилегени жакшылык. Жакшылык иштин аягына чыгып коёлу, аянбайлы.

– Кимде кандай кыз бар, чалдар билет. Эскертели.

Ошентип чалдар Асектин аракетине бел байлады, – аягыбыз жеңил болсун, сак-саламат тез эле сакайып кет, – деп бата-дуба айтып чалдар чыга жөнөдү.

– Апа, сереге эле отура бересизби! Үйгө кирип жантая турбайсызбы? – деп үй тараптан Сакен чыга келди.

– Жарыкчылыкты көрө турайынчы, кызым! – деп апасы үйгө кирбей койду. «Мунусу кандай сөзү» – деп

Сакен чочуп өңү өзгөрө түштү. Апасы байкай койду. – Оозума кире калган сөздү ойлонбостон айтып койдум окшойт, кызым чочулаба! Эртең эле атка минип кызматка барам, – деп апасы кызын жубатты. Бары бир, Сакендин бузула калган санаасы кайта калыбына келбеди. – Түшүнөн чочуганбы? Жанынан түңүлгөн кишинин сөзүн айтканы кандай? Эрдим ашка тийгенде, тумшугум ташка тийгени калганбы? – деген сыяктуу убайымга калкып кетти. Апа үч күн жатып төртүнчү күнү кызматка чыкты. Ошондо гана Сакендин санаасы тынып кубанды. Бирок, кубанычы узакка созулбады. Бир жумача илең-салаң болуп жүрдү да, кайта жыгылды. Какырыгына кара кочкул кан аралаш чыгып алты күн көз ачады. Сакен карыш жылбастан жанында болду. Алтынчы түнү таңга маал, – мен дурус болуп калган окшодум. Жөлөп койгула, башымды көтөрөйүн – деди. Түн күзөтүп от менен отургандар кудайлашып кубанды. Апа оозун чайкап суу ууртады. Эртеси бешим ченде уул, келиндерин бүт чакыртып алды да, «...уландарым, ак сүтүмдү кечтим! Келиндерим силерге ыраазымыш, эч биринде акым жок. Силерге кайта кошулбай турган болуп калдым, ыраазылык бергиле! Бир арманым, көзүмдүн тирүүсүндө Сакенди бирөөнө кол кармаштырып коюуга жетише албай калдым. «Эки бакыр бир тукур болсун» деп жүргөн элем. Баягы Асек жетим бул жерде жокпу? – деди. Үч күндөн бери мында экен, азыр эле бир жакка кеткендигин айтышты. Кийинки сөздү уктубу, жокпу шилисин тартып кор дей түштү.

– Апаңар ойгонбос уйкуга кетти, – деди аркы турган карыя. Баятадан бери бышактап, отургандар эми чуркурап, чыркырап сала берди.

* * *

Апанын уул, келин, небере-чөбөрөлөрү жети күн аза күттү. Үч күнгө дейре эч кимиси эч кайда барбады. Ай-

ланчыктап апанын үйүнүн айланасында жүрүштү. Жетилигине дейре тыш кийимдерин чечпестен бүкүлү бойдон жантайып, эркектери таң заарынан бейит башына барып турду. Жетилиги өткүчө тамак ичкенде гана колдорун жуубаса, беттерине суу тийген жок. Күлө турган күлкү тыйылды, үндөрүн катуу чыгарбастан аярдап акырын сүйлөп калышты. Чачын тароо, күзгү бетин кароо, чач алуу, тырмак - тазалоо, кир жууш, кириниш сыяктуу түйшүктөрдүн бардыгын жети күнгө дейре калтыра турушту. Сакен ошентип аза күткөндөрдүн чок ортосунда болду. Башкаларына эчтеке эмес. Уул, келиндеринин үйү үстүндө, казаны астында, алар үчүн апанын отурган ордунда гана жоктугу, башкасы жайында. Сакен гана өкүнүчтүү оор абалда калды, өзгөчө эңшерилип эси кетти. Атадай арка, энедей мейримдүү медеринен айрылып, тас талаада калбадыбы? Өгөй эне, өз атанын колуна кайта барабы? Апанын уул, келиндеринин мындан аркы мамилелери кандай болот? Өзгөрүп кетеби. Же мурдагысындай эле кала береби? Ары тур, бери туру болбойбу? Же аты жакшы бирөөнө турмушка чыгып «ташка сал, таалайыңан көр» деши жөндүүбү? Жаштык кылып жаман атка конуп, чүнчүп кордукка малынамбы? Мына ушул сыяктуу сары санаа Сакендин санаасын санга бөлүп, оюн орошон кыла берди.

– Бир арманым Сакенди бирөөнө кол кармаштырып коюуга жетише албай калдым, «эки бакыр, бир тукур» кылайын деген оюм бар эле. Асек жетим бул жерде барбы? – деди да, үзүл-кесил кете берди. Апасынын эң акыркы ушул сөздөрүн Сакен кайта-кайта ойлонот. Өзүнчө тыянак чыгарат. Биринчи сүйлөмү түшүнүктүү, турмушка чыгарууга жетишпеди. «Эки бакыр, бир тукур» кылайын деген ойдо жүргөн элем. Асек жетим бул жерде барбы? Мунусу эмне дегени? Асек да жетим, мен да жетим. Эки жетимди баш коштурсам деген ою бар экен го? Апам акрет кеткенден бери Асек да көп келүүчү болду. Тышкы көрүнүшү дурус эле, кыял-жоругу кандай болду? – деп Асек

жөнүндө да көп ойлонот. Ошентип, Сакенге ыйлоого ый, ойлоого ой да кенен болду.

Апанын жерге-жээги бейшемби сайын биринин үйүнө чогулуп тамактанып, апага багыштап бата-дуба айтып жүрүштү. Анан кыркын өткөрүштү. «Кара ашы, бар ашы» ошо болгон окшоду. Андан кийин апанын аты айрым учурда гана сейрек айтыла баштады. Ошентип «өлүүнүн жүзү ары» боло берди. Бир күнү айылдын алты, жети абышкасы апанын секичесине келип отурду. Алардын үстүнө апанын уландары чогулду. Мындай чогулушууда кимдин жашы улуу болсо, сөздү ошо киши баштайт. Жаш улуулап сүйлөшөт, жашы кичүүсү өзүнөн улуу кишиден мурда сөзгө аралашпайт. Чалдар аркы аксакалды астыртан карады. Демек жаш жагынан улуусу ошол абышка.

– Уруят апаңардан бир керээз сөз калган эле. Эскирип эстен чыга элегинде жаңыртып айтып коёлу деген дамаа менен келдик эле, – деп тиги чал сөзгө эшик ачты.

– Кеткендин керээзин этибар албасак болбойт, – деди экинчи чал.

Ошентип жаш улуулап ар бири билген сөзүн айтты. Максат Сакен менен Асекти баш коштуруу экен. Сөз кезеги кыдыра берип эми апанын улуу баласына келди:

– Жакшы ниет менен, жакшы сөздөрдү айттыңар, аны-ңарга көптөн көп ыракмат. Бирок, биз кыйналып калабыз го? – деп апанын уулу жер карады. Карыялардын бири – кыйналып каларбыз дегениң кандай? Эмнеге кыйналасыңар, – деп суроо таштады. Апанын улуу баласы башын көтөрбөстөн сөз кайтарды: – Биринчиден – кызыбыз кичине. Жашка толо элек. Анысы өзүнчө башка сөз. Экинчиден – апамдын бизге эң акыркы калтырган мурасы Сакен. Өзүнүн ордунда, бизге караан болуп отурат. Биз ошону-суна ыраазы, канаат кылабыз. Бир эле жылдын ичинде апабыз жерге кетсе, кызыбыз эрге кетсе биз эңшерилип калабыз го? Анын үстүнө кутула жадап жүрүшсө керек, апасы өлөр менен эле бирөөнө кармата беришти деген сөз-

гө биз каларбыз. Бир жылча апасынын арбагын сыйлап отурууга жарабады, эрге чыгып кете берди деген сөзгө Сакендин калышы да этимал, эл оозунда элек жок тура...

Жүйөлүү сөзгө баарынын башы шылк дей түштү. Ар бири өзүнчө ойлонуп ыңгыранды. Ыңгырануу көпкө созулган жок, калк агасы карыялардын бири этегин жеңи менен камчыланып алды да, каркылдай сүйлөдү: – Орундуу сөздөрдү айттың, ар бири орду-орду менен айтылды. Олуттуу сөздөрүнө кулдугубуз бар. «Кызыбыз жаш» деген кебиндин наздуу жагы жок эмес. Кызыңар үйдө, кылыңар түздө, кезеги келе калганда андай сөздү айтып коюу артыктык кылбайт. Көргөн, билгендердин айтымына караганда кызыңардын жаштыгы калган эмес окшойт. Анын үстүнө эти тирүү, сөөгү тетик, сергек зээндүү кыз дешет. Бир, эки жаштын аралыгы анчалык деле алыс эмес, аз эле күн. Кандай десек да «куш жемине какабайт» эмеспи? Өзүң айткандай эл оозунда элек жок. Айрыкча өлүк чыгарган, кыз узаткан үй жөнүндө бирдемелерди айтпай дегеле койбойт. Билсе, билбесе да билгичсинип сүйлөй берүүчүлөр жок эмес. Андай сөздөрдөн эч кимдин эчтемеси коробойт. Ошондуктан эл арытып, журт карыткан карыялар «өлүк чыгаруу менен, кыз узатууга, эч кандай намыстын кереги жок», – деп коюшат. Апаңардын арбагын сыйлап, эң акыркы керээз сөзү эскире электе «эки бакыр, бир тукурун» эртелеп баш коштуруп койгонуңар абзел болор. Раматылык апасы жөн эле жүргөн эместир. Заманыбыздын пейлин, аялдардын азаттыгын жакшы эле туюндургандыр. Кызыңар эмне дээр экен. Бир-эки байбиче жиберип кызыңардын чоожайын тартып көргүлө. Эмне айтар экен, карыялар угуп коюшсун – деди. Ошентүүнү бардыгы туура көрүштү. Сөз жасап, кеп үйрөтүп эки байбичени Сакенге жиберешти.

Эки байбиче Сакен отурган үйгө кирди. Анын отурушун көргөндө тыштан үйрөнүп келген сөздөрү ооздорунан түшүп калды. Үрөйлөрү учуп сүрдөп кетишти: Көгала шайы текиямат төрт бүктөлүп ушул үйдүн төрүндө да-

йым төшөлүү турар эле. Анысына Уруят ападан башка эч кимиси отуруучу эмес. Үстүнө ак даки жаап койгону болбосо, анысы ордунда экен. Кийгени кара көйнөк, ийининде кара жоолук, тизесине ээгин желөп Сакен ошонун жанында отуруптур. Апа тирүү болгондо Сакен тура чуркап байбичелерге ызаат көрсөтмөк. Азыр кебелип да койгон жок. Мелтиреген бойдон отура берди. Байбичелер барып башынан сылады, жанына жакын отура кетишти.

– Апаңдын ордун кайтарып отура эле бересиңби? – деди байбичелердин бири. Сакен үн бербеди.

– Агайын-туугандардын кары, жашы чогулуп келиптир, тышта отурушат. Сакенден сөз болбоду.

– Апаңдан керээз калган сөз бар экен, ошо жөнүндө сүйлөшөбүз деп келишиптир.

– Апаң өзүңдү бирөө менен кол кармаштыра албай калганына өкүнүп кетпедиби?

– Ооба, эки бакырды баш коштуруп коёлу дешет.

– Апаңдын керээз сөзүн өз кулагың менен укпадын беле? Эскирип кетелегинде эптештирип коёлу деп келишиптир.

– Ооба, бизди өзүңдөн жооп алып чыгууга жибершти.

Ошондой сөздөрдөн кийин Сакен ордунан козголду.

– Апаа арбагыңдан! Отурган ордундан, апа! Булар эмне дейт? Мен эмне дейм? – деп үнүн ачуу чыгарды, апасынын ордуна эт-бетинен барып бүк түштү. Жеңелери тышта белен экен, үнү угулганда чуркап киришти. Улуу жеңеси туурасынан алдына алып отура калды. Бирөө бетине суу септи, тырыша түшкөн экен, бирөө колун ушалады. Эки байбиче элейип тышка чыкты. Көздөрү менен көргөндөрүн айтып беришти. Уккандар кейип-кепчиди, баштарын чайкап шыпшынды. Чай ичилип турган пиалалар жерге коюлду, дасторконго кол сунган, нан чайнаган адам болбой калды. Жер карап шылкыйышты.

Кыйладан кийин карыялардын бири түйшөлду. Ындыны өчүп ыкшыя калгандар анын оозун астыртан аңдышты.

– Кыздар жыргай турган жерине ыйлап барат, – деди да, тиги карыя көңүлгө токтой турган үч сөз айтты: кызыбыз ушу баштан жер которгону оң. Антпей турган болсок, апасынын ордун тиктеп отура берет. Акыры дартка чалдыгат. Адам катарынан чыгып калышы да этимал. Үстүндөгү карасын азыр эле алып таштагыла. Кийим селбип кийгизгиле. Эс-учун жыйышпы, бирөөң барып билип чык – деди тиги карыя. Адегиче аржактан бирөө келди, Сакен эс-акылын жыйыптыр. Ага, жеңелерим, апамдын тууган-уруктары эмне десе, мен ошо, тышта отурган акелерге айтып койгула дептир.

– Жакшы кабар, жакшы сөз экен. Эмки кеп тиги улуу агасында калган тура. Кана, сен эмне дейсиң? – дешти,

– Кызыбыздын саламаттыгын сактап калыш үчүн жер которуш зарыл болуп калган экен, эми түшүндүм, – деди улуу агасы.

– Болду, болду. Омийин! – деп жиберди карыялардын бири.

– Кызыбыздын уучу узарсын. Көшөгөсү көгөрсүн. Ак жоолугу башынан түшпөй, алганы менен тең карысын. О дүйнө кеткен апасынын жолун жолдоп, изин издеп, эл кишиси болсун, – деп карыялардын бири алкап жиберди. Бардыгы аллоакбар айтты.

Асек жетим МТСтин эки жумушчусу менен келип аркы үйлөрдүн биринде жооп күтүп жатыптыр, кабар берилди. Камылгаланып эртең кечинде келишерин айтып кайта кетишти. Апанын уул-келиндери Сакенди турмушка чыгаруу тоюна жакшы даярданды, алына жараша ар бири аянган жок.

Эртеси кыз узатуу тою түн ортосуна дейре созулду. Түн ортосу оой бергенде МТСтен полуторка келди. Жеңелеринин бирин кызга кошуп кабинага отургузушту. Сакен апасынын алдына төшөп жүрүүчү текияматын ак дакиге түйүп ала чыгыптыр, тизесине коюп алды. Калгандары автомашинага сыйышынча сыйлыгышты, Сайкалды МТСине

абу дегиче кирип барышты, Машина токтогон үйдөн үч аял жүгүрүп чыкты. Жаңы келинге чачыла чачты. Ээрчитип барып үйгө киргизишти. Эшиктен кире бергенде Сакендин жеңеси, – бийкечтин жаңы журту жайлуу, конгон конушу олжолуу болсун, кут болсун – деп тилек тиледи. Үйдүн ички жасалгалары арыдан-бери кубатөбөл дурус көрүндү. Жеңелери Асектин үйүндө эмнеси болот эле деген ой менен келишкен, купуя алымсынып калышты. Үч аялдын чай-чую даяр экен, отуруп даам татышты.

Эртеден бери эки жеңесинин ортосунда, келин болууга бел байлап отурган Сакиштин оюна жогоркудай жаңы табышмак табылды. Бирок, түйүнүн чече албады, жандырмагын жандырууга чамаа чаркы жетпеди. Ошол учурда тиги өздөрүнчө дуулдап отурган эркектер «өкүл ата» маселесин талкуулап атышты. Жумушчулардын бири өкүл аталыкка МТСтин директорунун кандидатурасын сунуш кылды. – Туура, туура! – деген үндөр көтөрүлдү. Алакандар шакылдады. – Жолдоштор, шашпагыла! Менин пикиримди уккула. Сүйлөшөлү. Чечимди ошондон кийин чыгаралы, – деди директор.

– Кана, айтыңыз. Сиз иш үстүндө гана директорсуз. Тойдо тойчулардын гана бири болуп каласыз, – деди, курбалдаштарынын бири.

– Туура. Мен бул жерде тойчулардын гана биримин. Өзүмдүн сезимим да ошондой. Сөзүм да тойчулардын бириникиндей эле чыгат, – деди да, өз пикирин айтты: – Асек менен Сакишке өкүл эне, өкүл ата сөзсүз керек. Белен уул, белен келинден ким качсын? Өкүл ата болуудан кенедей да качпайм. Өкүл эне болуп берүүдөн аялым деле качпайт. Антерине ишенип коё бергиле. Эки ортодо айта турган башка сөз бар. Жаңы үйлөнгөн уул, келинге өкүл ата, өкүл эне дайындап коюу, учурунда кыргыз турмушуна зарылдыктан чыгып, анан салтынан орун алган. Азыркы күндө да артыкчылыгы жок. Мен өкүл ата болдум. Бирок, айлана чөйрөбүз диний таасирден таза арыла элек. Эл

арасына, – Асек менен Сакенди директор чокунтуп уул, келиндикке алыптыр деген сөз тарап кетпесин? Муну да ойлогула. Аялым кыргызча тил билбейт, өзүм да билбейм. Өкүл ата, өкүл энелик милдетти аткара алар бекенбиз? Аны да ойлоп көргүлө жолдоштор!

– Жөнү бар сөз. Баса, туура пикир! Андай болсо, кимди дайындайбыз? – дешип сүр-сүр болду. – Таалим-тарбия берүүгө өзү да, аялы да жөндөмдүү, экөө тең турмуш көргөн киши – дешти да, Шыгай акени дайындашты. Ошентип өкүл ата, өкүл эне да болду. Нике да байланды. Өзүнүн эки жеңеси жана той башкарып жүргөн үч аял бүгүн башка үйгө жатты. Таң заарынан туруп күйөө, кыздын биринчи түнкү төшөгүн көрүштү, – кызыбыздын иши ак экен. Чайкала элек жумуртка бойдон тура – дешти жеңелери. Сакенди кучактап эркелетишти. Той башкарып төшөк көргөн үч аял кезиккендерге, жаңы келиндин «топчулугу» бүтүн, намызы жайында экендигин айта жүрдү.

Ошентип, той да болду. Тойдун эртеси да болду. Тыяктан Сакиштин төркүндөрү, быяктан МТСтин жумушчу коллективи, эки тарап бирдей аракет кылды да, экөөнү бириктирди. Сакиштин чар учкандай мурдагы чар жайыт ойлору эми бир тарапты багыт алды. «Үңкүр да болсо үйүм бар, аюу да болсо эрим бар» дегендей, эрин эрдей, үйүн үйдөй күтүү милдетине моюн сунду. Жумуш күнү бүткөнчө – качан келет деп утурлап карана берет. Асек мурда башы ооган жакка басып кетчү. Туш келди жерге түнөп калуучу. Эртең менен көзүн ушалап жүзүн жуубастан жумушка барган күндөрү да болчу. Азыр жумуш күнү бүтөр замат бара турган жери дайындуу. Түз эле Сакенге жеткиче шашат. Барганда тамагы даяр, үйү жылуу, төшөнчүсү таза, кийимдери кирсиз, көңүлү куунак. Бардык аракети айлыкты арбытуу, үй-жайын оңдоо. Ошентип «эки бакыр, бир тукур» болду да калды.

Анан жаз болду. Трактор бригадасы талаага чыкты. Сакен трактористтерге тамак бышыруучу болуп Асек ме-

нен кошо барды. Демек, коомдук өндүрүшкө кол жалгай баштады.

Ошол күндөрдүн биринде, – тракторуңа отургуз. Трактор сизди сүйрөйт бекен, же сиз тракторду сүйрөйт бекен-сиз, көрөйүн, – деди Сакен.

– Макул. Бирок, түнкү сменада деди, – Асек. Күндүз көргөндөр – катынын тракторго отургузуп ойнотуп жүрөт, – деп ойлобосун деген сактык менен ошентти. Түн кирди, Сакен жанына отурду. Асек айдай берди. Сакен кантип айдап баратышын байкады, тракторду башкарууга анчалык деле чоң күчтүн керексиз экендигине көзү жетти. Мунун кандай кыйынчылыгы бар? Бел байласа аялдардын колунан деле келе турган иш экен го деген ойго келди. Бирок, сырын сыртына чыгарган жок. Тамашага шоотуп, – айдаганды үйрөтүп коюңуз. Сиз чарчаганда мен айдап жардамдашып жүрөйүн – деди. Асек айт-айтпаса төгүңбү – деген ойго келди. Караңгыда үйрөнө албайсың, күндүз үйрөн – деди. Сакен, макул болду. Асылып жүрүп акыры трактор айдоого жарады. Кышында кыска мөөнөттүк окуусуна кирди, анысын бүтүп трактористтиктин укугун алды.

5. Сакен менен Асек

Кечки күүгүм, тышта жүргөн Асек туталанды, күңгүрөнүп күүлөндү.

– Эмнеге анчалык ошентти?

– Атчан келип кеткен азыркы кишинин сөзүнөн улам.

– Атчан киши эмне дептир, айтыңызчы!

– Катыныңды башкармага жибере кой, чакырып жатат дептир.

– Андан башка эчтеме айтпаптырбы?

– Ооба, башка сөз айтпастан бастырып кетиптир.

– Башка сөз айтпаса, анан, ошо аялыңды башкармага жибере кой – деген сөзгө эле ачуусу ошончолук келиппи?

– Ачуу келбей турган сөзбү? Ойлоп көрчү, сөзүн кара! Асек башкармага жиберип туруш үчүн аялына үйлөнүпкү?

– Андай сөздүн жакшы эместигин айтыңызчы, билип коёлу.

– Асектин катыны жаш, сымбаты таалайына туш, көркөм. Асек аны эркек аттуунун эч бирине көрсөткүсү келбейт. Карыш ажыраса ою отузга, санаасы санга бөлүнөт. Иштеп турган жумушу колунан түшүп калат. Мына, азыр үтүрөңдөп үйүнө кирди. Аялын сүзө карады да, – бар, бара кой, – деди. Кечки тамактын аракетинде жүргөн аялы этер-эмиш – кайда? – деди да, ишин иштей берди.

– Бара кой дегенди укпайсыңбы? Бар. Сагынып калган го, батыраак бар...

Асектин суру да, сөзү да бузулуп турганын аялы эми байкады. – Эмне эле кере матап кең тушап калгансыз? Кайда бар деп жатасыз?

– Кең тушап дейт тура. Тушоонду өкмөт чечип койбодубу? Бар, канторго бар. Башкармага бар.

– Башкармада, кантордо эмне бар экен? Эмнеге барам?

– Эмне бар экенин мен кайдан билем? Өзүңөр билесиңер да? Өз билгениңердей болосуңар да...

Ары олдоксон, ары кекерлүү айтылган кептерге аялы Сакен терикти. Айтыша кетсе сөздөн көп эмне бар? Айта берсе жөндүүсү да, жөнү жогу да сөз болот да калат. Бирок, бирге жашап, бирге тургандан кийин айтыша берүүнүн кереги эмне? Айтышып акыйлаша берүүдөн айгышуу гана күч алат. Тирелишип тиктеше берүү көбөйөт. Акыры арбашып араздашууга, а түгүл аткыша кетүүгө алып барбай деле койбойт. Сакен өндүрүшкө, коомдук жумуштарга аралаша баштагандан бери Асек тигиндей кыйгыл, кычкыл сөздөрдү бүркүп турган учурлары боло коюп жүрөт. – Эр эмеспи, эркек эмеспи, күйсө күйөр, бышса бышар, кантсин. Кызганар – дейт да, Сакен кечиримдүүлүк кылат, көтөрөт. Бу жолу да ошентти: – Башкармада кандай жумуш бар экен, бирге барып угалы, жүрүңүз – деген сөздү жай гана, жайгаштыра айтты.

– Чакыртса, сени чакыртыптыр. Бар өзүң. Маа эмне жок? – деп Асек тил албады, сумсаңдады, сурданды.

Баса, председатель да кызык киши экен. Мындагылардын ошо кездеги пейлин билбейби? Жалгыз эле Асек эмес, башка айрымдары да аялдарга өздөрүнчө мамиле кылат. Эгерде, ишиңиз түшүп бирөөнүн үйүнө кире калсаңыз аялы барбы, жокпу – аны капарыңызга албаңыз. Кокустан кабылып калса, сыртыңызды салып сыйлыга бериңиз, ылайым жүзүнө карабаңыз. Эсендешүү эсиңизге келсе, кырыңызды салып кыйгач караңыз да, башыңызды ийкениз, ишаарат кылып өтүп кетиңиз. Эң жакшысы көрмөксөн болуп коё калыш. Антүүдөн бузула турган эчтеме жок. Аялына урмат көрсөтөм деп шаарлыктарча убара болбоңуз, ишиңизди бузуп аласыз. Билбестик кылып көбүрөөк көңүл бөлсөңүз, үй ээси исиркектене баштайт, абалыңыз оордоп калат. Ушул айтылгандарды эске албастан, кеч курун Сакенди кеңсеге чакыртышы кандай?

Колхоздошо баштаган жылдарда абал такыр башкача болучу. Азыр абдан оңолуп калбадыбы. Ал убакта аялдардын өндүрүшкө чыгышына ар бири каршы болуучу. Азыр эч кимиси каршы эмес. Бирок, аялдар иштеп жүргөн жерге эркектердин барышына бардыгы каршы. Мурда аялдардын жыйналышка барышына да, сөз сүйлөп пикир айтышына да каршылык көрсөтүшкөн. Азыр андагыдай эмес. Барса бара беришсин. Сүйлөгүсү келгени болсо сүйлөй да берсин. Бирок, эркектерге аралаша отурбастан өздөрүнчө бир тарап болуп башка отурушсун дешет. Председатель ушундай шарттарды кандайча билбейт? Бирөөнүн ак никелүү аялын кеч курун кеңсеге чакыртат?

Баятадан бери Асекти дүүлүктүрүп, ачуусун сыртына чыгарып алдастатып турган «кордук» мына ушулар болуучу. Сакен анын бардыгын билет, ичмекей ичинде. – Туруңуз, караңгыда карайлап жалгыз кайда барат элем? Бирге барып келүүдөн эчтеме болбойсуз – деди, буйра сүйлөдү. Асек манчыркады. – Тура калыңыз. Жүрүңүз

– деп колтуктады. Асек мурчуюп тура келди. Биртикеден кийин колун бошотту да, алга чыкты. Унчукпастан жүрүп отурду. «Председателдин оюнда арамдык болсо, пенде эмеспи болгондур. Бирок, Сакендин оюнда эчтеме жок экен. Оюнда бирдеме болсо бирге ала жүрүүнү каалабайт эле» дегенди ойлоду. Ошондой болсо да, председателдин кабак-кашын аңдып отурууга даярдана келатты.

Сакен да жөн келатпады? Ою он которулуп, санаасы санга бөлүнүп, чатышып, чачылып келатты. Маселен: Асекти ала жүрбөгөндө эмне болот эле? Сөзсүз чыр чыгып кетмек. Кандайча? Сакен өзү гана басып кетсе, Асек акмалап артынан жөнөйт эле, Анчалыкка баргандан кийин кылдан кыйкым тапмак. Башкарма менен жөөлөшө кетмек. Асек үйүнө кала берсе, каалганы ичинен илип жата кетмек. Жөн эле жатат беле? Болор-болбосту ойлоп оолуга бермек. Бирдин ичинен чыкпастан, тынчтык менен соолугат беле? Сакен кайта келгенде каалганы ачмак эмес. Ача турган болсо жөн ачпастан – бери болсо келтек, муш менен, арылап кетсе – бычак менен ачмак. Оозунан «үч талак» деген сөз чыгып кетиши да этимал болучу.

«Үч талак» деген сөз ошончолук коркунучтуу эмеби? Оозундан айлансын, ал абдан ары кеткен жаман сөз. Баягыда Ташмат деген бирөө ачуусу менен аялына «үч талак» деген сөздү айтып жиберип, акырында өлөрчө шүмшүк болгон. Чөл тараптагылардын аял жөнүндөгү салттарын тоолуктар оңчулуктуу билишпейт. Аялдарды аралай чаап, бара-шарасы жок, бакылдаша сүйлөшүп жүрө беришет. Андай мамилени чөлдүктөр өтө кеткен адепсиздик катары карашат, серт көрүшөт.

Баягы жылдардын биринде тоолуктардын бири Ташматтын үйүнүн жанына токтой калып, аялынан мындагы бирөөнүн үйү кайда экендигин сурамжылаган. Анан тоолуктугун кылып ар кандай сөздөрдү айтып тамашалаган. Аял каткырып күлүп калган. Там аркасында жүргөн Ташмат күлкүнү укканда кетменин көтөрө жүгүргөн, – жолдон

өткөн жолоочуну көргөндө каткырыгың чыгат экен го? – деп оолуккан, омууроологон. Кетменин кезеп кекенген. Кызый-кызый кетменин ыргытып муш менен «учуктап», «үч талак» койдум деп басып кеткен.

«Бир талак», «эки талак» десе эбин таап эптештирүүгө болмок. «Үч талак» чогуу коюлгандан кийин, шарият боюнча жүз карашууга да, ырайлашууга да таптакыр болбой калат. Эс-учун жыйнагандан кийин аялы эки баласын жетелеп төркүнүнө кете берген. Ташматтын коколой башы жалгыз калган. Акыры айласы куруп калпага барып шарият сураган. Анысы мындай деген:

«Үч талак» коюлгандан кийин нике биротоло бузулат. Бирге туруш «арам». Эгерде, кайтадан турмуш кургуң келсе, эң оболу аялыңды башка бирөөнө никелеш керек. Бир түн болсо да бирге жаткырып, анан ошол күйөөсүнө да үч талак койдурмуш керек. Эгерде анысы үч талак койбосо, аялың аныкы болот да кала берет.

Башка бирөө менен төшөккө чогуу түнөтүш мындай турсун, жолдон өткөн жолоочунун сөзүнө күлүп койгонуна чыдабаган Ташматка шарият жолу өтө катуу тийген, – шариятыңызда андан бөлөк жол жокпу? – деп чабалактаган.

– Эгерде макул болсоң, башка бир оңой жол бар, – деп калпасы көзүн сүзгөн.

– Ошо оңой жолун айтыңыз!

– Мен калпа имам кишимин, туурабы? Туура! «Ала жип» аттабайымбы? Аттабайм! Аялыңызды мага никелейли. Бир төшөккө бир түнү бирге түнөйүн. Эртеси «үч талак» коюп берейин. «Талак» үч айдан кийин түшөт. Анан өзүм эле өзүңө кайтадан никелеп коё саламын, – дептир калпа акеси.

Ташмат ары чабалактайт, бери чабалактайт. Бир эсептен молдо акесиники оңтойлуу көрүнөт. Бирок бир төшөккө бир түн бирге түнөшү жанына катуу батат. – Балагатка жете элек бир балага никелесек, эртеси балага «үч талак» айттырсак болбос беле? – деп жалдырайт.

Молдо акеси аны жактырбай мындай дептир: Балагатка жете элек балага нике түшпөйт. Анысы ал. Анын үстүнө баланын иши чала болот, – мунусу бул. Эгерде мага ишенбесең болуптур, ишене турган кишиң болсо, ошого эле нике байлап берейин. Бирок, нике кошуу акысын өзүң төлөп каласың. Эгерде, өзүмө нике кошо турууга ыктыяр болсоң бөйдө чыгым болбойсуң, бардыгын өз мойнума алам.

Кайсы жагынан караса да, Ташматка молдосунун кийинки жолу оңтойлуу окшоду. Кеңешип келиш үчүн кайнына барды. Эки баласын ээрчитип тирүүлөй жесир болууну да, же башка бирөөнө берип эки баласын өгөй атага түрткүнчүк кылууну да аялы каалабайт экен. – Шарият жолуна туура болгонун иштей бер дептир.

Ташматтын аялын молдосу өзүнө никеледи. Эртеси – молдо аке, үч талагыңызды коё салыңыз! – деп Ташмат алдастады.

– Шашпа, Ташматым, – деп молдосу ишти үч айга созуптур. Акырында үч эмес, бир да талак койбой тургандыгын айтып Ташматтын супсунун суутуптур.

Ташматтын «үч талагынын» тарыхын ар кимдерден Сакен да көп уккан. Ак, караны ылгабастан аң күдүк Асектин оозунан ошондой сөз чыгып кетсе, акыры кайда алып барарын ойлоп келатты. Ошентип эми башкарманын конторуна келишти.

* * *

Председатель сөздү алыстан баштап Сакенди көтөрө сүйлөдү: Согуш жылдарынан бери тракторист болуп келатышын, эр азаматтын жумушун бүтүрүп жүрүшүн сөзгө кошту. Рахмат айтты. Азыр колхозубузда трактористтер жетиштүү болуп калды. Эми аялдарга ылайык жумуштардын бирине, маселен сүт фермасынын башчылыгына барбайсызбы? – деди. Ошентип, бул сунушума Сакен дилгир болот деген кыялда болду. – Сиз кандай дейсиз? –

деп Асекти тооруй карады. Ачуусу чукул болгону менен, Асек ак көңүл шар киши. Аркы-беркини ойлоп турбады, – ферма башчылыгына барыш, же барбай коюш Сакендин ыктыярында эмеспи! – деди да тим болду. Эми председатель да, Асек да Сакенге бет бурду.

– Трактористтикке караганда, фермага башчылык этиш жеңил болобу, аксакал? – деди Сакен.

– Ананчы! – деп председатель өз пикирин кубаттады.

Үчөө тең эми унчукпай туруп калды. Үстүртөн караган адамга албетте, трактористтиктен көрө фермага башчы болуу жеңил-желпи көрүнөрү бышык. Антара карап, жеткире ойлогон кишиге ал такыр андай эмес. Трактористтин жумушу бир гана трактор менен болот. Тракторунун өзү да бир гана тракторго иштеле турган мамилени талап кылат, Талабын орундап койсо, айдаган жакка жүрө берет. Иштеткен ишке көнө берет. Фермада иш таптакыр башка. Көптөгөн саанчылардын ар биринде өзүнчө мүнөз, кыял-жоругу бар. Ар бири өзүнө жараша мамиледе болууну каалайт. Бардыгынын көңүлүн табуу оңойбу? Ошолорду ойлонуп отуруп, – мен көнүп калган кесибимде эле кала берейин, аксакал! – деп Сакен башын көтөрдү. – Ферма башчысы болууну эңсеп жүргөндөр жок эместир. Ошолордун бирине бере салыңыздар, – деген сөздү астыртан жылдырды да, кайтадан жер карады.

Ферма башчы болууга Сакен дароо эле эт-бетинен кетет деген ишеникте отурган председатель чочуган кишиче – аний? – деп жиберди, таныркай карады. Биртике ойлоно калды, ферма башчылыгы Сакенге колко да, кадыр да болбой тургандыгына көзү жетти көрүнөт, эми чындыкты ачык айтууга киришти. Сүт фермага эркектердин кимисин койсо да, саанчы аялдар менен иштеше албаган. Ошондуктан бул ишке аялдардан дайындоону башкарма жөндүү көргөн. Председатель гана эмес, башкарманын башка мүчөлөрү да, – Сакен кудай деп эле бара калат, – деген пикирде болгон. Ошондо да, алдын ала пикирлешип

көрүүнү председателге тапшырышкан. Сакен тигинтип ыктыяр болбоду.

– Кабыргаңарга жакшылап кеңешкиле. Макул болсоңор да, болбосоңор да бул маселе боюнча партиялык баштапкы уюмга барабыз дегенди айтып Асек менен Сакенди председатель кайта жөнөттү. Үйгө барганча, баргандан кийин да ойлоно беришти. Сакендин оюнда фермага башчылык кылыш жаман эмес. Бирок, дайыма фермада болуу керек. Ат минип тоодо да, ойдо да болууга туура келет. Ферманын керектери үчүн эркектер менен сүйлөшүүгө да, а түгүл аралаша жүргөн учурлар да болбой койбойт. Аны көргөндө Асектин куйкасы курушабы? Албетте, курушкан куйка оолуктурбай тим эле коёбу? Ороңдотуп ар кандай сөздөрдү айттырбайбы? Акыры чыдамың түгөнөт. Анан эмне айтып, эмне койгонунду өзүң да байкабай каласың. Бара-бара арабыз алжайып ачылып кетет. Кулак да тынч, жан да тынч, трактордон ажырабайын, өзү менен бирге жүрүп иштегенде санаасы да тынч. Өгөй-татай сөзү да болбойт – деген тыянакка келди.

Сакендин фермага башчы болушун Асек жаман көрбөдү. Бирок, бири ойдо, бири тоодо болуп калаарын ойлоду. Анын үстүнө Асек механизаторлугун таштап Сакенди ээрчип кетеби? Ферма башчы минген аттын да, өзүнүн да, жаны тынбайт. Кайда барса ээрчип жүрө береби? Табары эмне? Ошолорду ойлоп башы катты.

Чакырыкчы эртең менен дагы келди. Ээрчишип башкармага дагы барышты. – Ойлонуп да, кеңешип да бүтүңөр го? – деди председатель. Асек унчукпады. Сакен ойлоно берип ою бир жерге байыр алгандыгын, ферма башчы болууга макулдук бербей тургандыгын айтты.

– Асек каршылык кылган го? Ошенттиңизби?

Асек куушурулду, жер карап тим болду.

Кечинде партиялык уюмдун бюросуна келишти. Сакен кандай себептен макулдук бербегендигин сурашты. – Мени тытакайга калтырбаңыздар, – деп Сакен ордуна турду.

Отургандарды үстүртөн карап төмөнкү сөздөрдү айтты: – Мен ары аял, ары жашмын. Анын үстүнө өңүм да бир аз жылмараак. Өңү жылма аялга өч кишилер да аз эмес. Тилим да биртике шогураак, силерге да, фермадагыларга да, кала берсе өз үйүмө да батымым болбой калар – деп азармандан безарман болду. Бирок, партбюродогулар анын коммунисткалыгын эскерте отуруп председателдин сунушун кубатташты.

6. «Азыркынын Каныкейи»

Карган кулжадай калжайган эки абышка күн чубактап тышта маектешип отурду. (Мунусу Аден аке, тигиниси Чодон аке). Баятадан бери ошончолук көп сүйлөштү. Бирок ооздоруна оңчулуктуу сөз чыкпады. Көкээрдүү кежир сөздөрдү биринен сала бирин жөрмөп, жөргөмдөй беришти. Айрым сөздөрүн өз ооздоруна утуп көрөлү:

- Биздин бригадага башка бригадир келет имиш!
- Ооба, ошентет имиш!
- Анысын ургачы киши дешет го?
- Ооба, ургачы киши имиш!
- Бригаданын ишин оңдой албай, эркектерибиз суй жыгылып бүткөн го?
- Ооба, ошентсе керек.
- Андай ишмер ургачы болсо, анысын мурдатан неге жиберипеген?
- Көрбөй жүрүшкөн го.
- Көздөрү эми көрө баштапты?
- Ошенткен го.
- Анысы мурда кайда жүргөн неме экен?
- Сүт фермага башчы болуп жүрсө керек.
- Андай болгондо, Сакен болуп жүрбөсүн?
- Так эле ошо Сакениңиз.
- Андай болсо кеби бар экен.
- Кандай кеби болот эле?

– Сакен азыркынын «Каныкейи» боло турган келин дешет экен го.

– Каныкейи эмес, Манасы кошо келсе да, алтынчы бригадага алы жете койбос.

– Туура. Бригадабыз чарбысын болуп калды. Астай дил иштегенди койду. Айдатма, ажыр жооп, илең-салаң, ыйкы-тыйкы, бардым-келдим, эптеп күн өткөрүүнү гана көздөп калды.

– Туура. Эч кимине сөз өтпөйт. Катуу айтсаң да башын салып кержейип туруп берет. Жумшак айтсаң да ошо.

– Баамымда ургачыдан бригадир жиберип бекер эмес го, кандай дейсиң?

– Кандай дейт элем, билбейм.

– Шылдың кылыш үчүн ошентип жүрүшпөсүн?

– Сөзүңдүн жөнү бар. Алтынчы бригадада эркек жок, бардыгы ургачы деген сөздү айланадагылар айтпай коёбу? Айтат.

– Туура, айта беришет. Уят боло беребиз. Жакшы эмес. Токтотуп койбойлубу?

– Токтото коюу колубуздан келеби?

– Эркек эмессиңер, кайсы бетиңер менен тебетей кийип жүрөсүңөр? Бардыгың башыңа жоолук салып алгыла деп намыстарына тийгенди да билбейбизби?

– Билебиз. Антип айтууга жарайбыз. Бирок, баштарын көтөрбөстөн ыкшыйып тим болушса кантебиз? Бөйдө суук тумшук болуп калбайлы, карыган чагыбызда?

– Бөйдө супсак болорбуз. Супсунубузду суутуп коюшар дегениң го?

– Ооба, ошондой дегеним.

– Биздин эмнебиз кетип атат, бир сапар чаңыталы, чаң чыгарып көрөлү. Башкармасына да баралы. Эмне болсо ошо болсун.

– Антип кайрат кылар болсоң, ишти сен кыштактын башынан башта, мен этек жагынан кирейин.

– Болуптур. Кайда калбаган машакат.

Ошентип кызууланышты, кызуулук менен бирөө кыштактын башын карай, тигиниси этегин карай бет алды. Айтканга арзан болгон менен, басканда баштагыдай эместиктерин сезишти. Ошондой болсо да, «Айтып коюп качкан жаман», баш тарта албай сөйрөлөңдөп кетимиш болуп баратышты.

Эки чалдын аңги намысы айрым адамдарды ошо эле күнү азыната баштады. Быйыл да бригадада түшүм өтө төмөн болгон. Ошондон улам бригадирдин которулушу бардыгына белгилүү болучу. «Бригадирлик колума тийип калар» деген үмүт менен жүргөндөр да көбөйө баштаган. «Ургачы» бригадир жөнүндө уудуң-шуудуң сөз тарагандан бери андайлардын шалпы бошой түшкөн эле, эки чалдын аңги намысы андайларды кайта жандандырып жиберди.

Тиги эки чалдын аңги намысы алжыгандыктан, ары чети бекер отура берүүдөн безер болгондуктан чыга калган кокус окуя. Тиги бригадирликке жутунуп жүргөндөрдү-күчү? Алар эмне, ишти оңдоп, түшүмдү жогорулатып жиберип үчүн ошентип жүрүшөбү? Албетте, алар деле аны ойлошот. Ким эле иштеген ишим жаман болсун десин. Бирок, алардын негизги максаты башка жакта. Алтынчы бригадда түшүм төмөндөй берген сайын, мындагылардын пейли да чөгүп, өздөрү чүнчүп кеткен. Алты ай жай иштеп акырында эки колду мурунга катып аңырып отуруп калса антпегенде кантет эле.

Кийинки жылдарда, мында бригадир боло калгандарга «үй жаңыртуу» деген «ылаң» жуккан. Ошолордой бригадир болууга жутунуп жүргөндөр бу жолу аңырып отуруп калды. Колхоз башкармасы бригадирликти Сакенге ыйгарып койду. Үмүтү үзүлүп комсунуп калгандар армандарын ар кандай обонго салып айтып жүрдү.

«Бакылдаган текени,
Суу кечкенде көрөбүз.
Шакылдаган келинди,
Эл көчкөндө көрөбүз».

– Бизге эмне, баары бир. Совхоз, колхоздордун кайсынысына барсак да кызмат табылат.

– Азыр андай, мындай дешке эрте. Бардыгы «кызыл кырманда» белгилүү болот.

– Бригадирдин эркектерден болгону аялдарга жакшы эле, сый болуша турган. Эми аялдар көрө элегин ургачы бригадирден көрө беришет.

Ошондой сөздөр айтылып да жатты, «ургачы» бригадирдин келишин кече күнү күтүшкөн, келбеди. Бүгүн да көрүнгөн жок.

* * *

Ушу күнү кечинде Асек атка минди. – Эртең шашке ченде биздин үйдөн чай ичкиле – деп мындагы бардык үйлөрдүн түтүнүн түрө кыдырып чыкты. Мындай чакырыкты ар ким ар кандай туюнду. Бир кур кишилер жөн эле таңыркай карады.

– Бригадир боло калгандар чайды башкадан үмүт кылуучу эле, мунусу кандай болуп кетти?

– Түлөө өткөрөйүн деген го?

– Бата менен эр көгөрөт, элдин батасын алайын дегендир.

– Бата үчүн чайга чакырса, анда чоң жаңылды.

– Калктын батасын алуу жаңылыштык болобу?

– Чын ыкласы менен батасын бере койчулар аз эле болор.

– Баса дейм да. Чайын ичип алып, купуя тескери бата берүүчүлөр да табылып калар.

– Ким кандай ниет менен барат, ал ар кимдин ички жабык иши. Анысын ар ким өзү гана билет. Бирок, чакырган жерден калууга болбойт, барып коюш керек.

«Ургачы» бригадир жалпы чогулуш чакырбастан, адегенде жалпыны үйүнө чайга чакырышын ар кимиси ар кандай жоруду, табышмактуу татаал маселе катары талкуулады.

– Жагынайын, жалынайын, жасекерленейин дегени го?
– Бир пиала чайга ким эле жибип кетет эле? Тапкан акылын кара!

– Биз эмне, андан чай сурадык беле? Чайга алдана тургандарды тапкан экен.

– Кимдин чайын ким ичпеген. Берсе ичебиз. Доолу чайы болсо төлөп беребиз.

Аз күндөн бери мындагылар жалаң эле дейди сөздөр менен убара болуп калган. Эртеси аял, эркек, кары, жаш дебестен бардыгы барды. Баягы намыскөй эки абышка же барарын, же барбасын билбей түн бою укташкан эмес. Акыры көз жумуп баса барууга аргасыз болушту. Бере турган чайын жаңы бригадир дурус азырлаптыр. Кой союптур. Дасторкон толо дандырга жабылган жаңы нан, мөмө-чөмөнүн кагы, жер-жемиш. Аялдар өзүнчө, эркектер өзүнчө эки бөлүнө отурушту. Баягында куурдак куурулуп жатса, тыягында эт бышып жатат. Самоорлор шараптап кайнап, чайнектердин бири кетсе, бири келип атты. Сакен да, Асек да жүгүрө басып меймандарга ызаат-урмат көрсөтүүдө болду.

Чайлануу, тамактануу узакка созулду. Эт бышкандан кийин ар ким өз шыбагасын алды. Жешинче жеп, калганын нанга кабаттап түйүнчөктөрүнө түйүп коюшту. Төрт, беш жылдан бери мындай мейманчылыкты мындагылар көрбөй калган. Бүгүн жарптары жазылды, киричтери чыгып бардыгы жаяктап жакшы отуруп беришти, Бата тилене турган болгондо: – Сакен бригадир, сый-сыпат, изат-урматыңа көп ракмат. Айта турган сөзүң, тилей турган тилегиң болсо угалы, – деди Тооке карыя.

– Тилей турган тилегим бар, – деп Сакен колун бооруна алып тура калды.

– Айта кой, тилегиңди айт, – дешти туш-туштан.

– Айтайын. Районубуздагы түшүмдүү бригаддардын катарына кошулууга ар бириңиздер астейдил тилектеш болуп беришиңиздерди гана тилеймин!

– Жапырт кол чаап жибершти.

– Сенин бул тилегиң чырагым, ушу жерде отурган кары, жаштын бардыгынын тилеги экен, – деп Тооке карыя чөк түшүп отурду. – Чырагым, сен береке табасың, береке! Көзүбүз жетип калды. Эгерде сен бригадирлигиңе гана чиренип эл менен эсептешпеген болсоң, анда береке тапшай калмаксың. Ооба, ошентмексиң. Сен ишиңди мындагы элге сыйынуу менен баштадың. Изаат-урмат көрсөттүң. Сыйга-сый. Ар ким сыйлагандын кулу. Ат сыйлаган жөө баспайт. Эл сыйлаган эшикте калбайт. Сен ушу отургандарды сыйладың. Булар да өзүңдү сыйсыз калтырбайт. Элге таянган адам эч качан эңкейген эмес. Кимде-ким ушул тилегиңе тилектеш болбосо, анын тилеги аяздай катып калсын, – деп карыя алакан жайды. Бардыгы алакандарын асмандата көтөрүп, анан ар бири өзүнүн жүзүн сылады.

– Айтканыңар келсин, туугандар, – деп Сакен жарк этти да, мындай сөздөрдү кошумчалай салды. – Ишибиз илгери болгуча Асек экөөбүз жаңы үй курбайбыз. «Төшөк да көтөрбөйбүз». Бу жагынан санааңыздар тынч болсун, туугандар, – дегенде кай бири каткыра, кай бири ырсая күлдү. Сөз мурдагы бригадирлердин жолун жолдобойм деген мааниде айтылгандыгын ар бири толук туюнду.

– Нанга өп-чап, тартыш болуп турасыздар, аныңыздарды билем. Эртең утурумдукка ун аласыздар. Андан кийин дагынкысы дагы болуп турат – дегенде, бардыгынан да, ушу сөзүң сонун болду. Кептин бардыгы ошо нанда жатат, – дешип жаалдап жибершти.

– Чай-чуйлук теңге, тыйын болуп турат. Ал эми кийим-кечелик акча жөнүндө сөз кылууну коё турасыздар. Алуу жагын мамлекетибизден көп эле алыпсыздар, берүү жагыңар өтө эле аз болуп калган экен, – деди. Ошондой сөздөрдөн кийи «кел демек бар, кет демек жок» айтылды.

Бая эртең менен келатканда кижигелери кер тартып, барсакпы, же барбай эле койсокпу? «Чайга деп чакырып,

эчактан бери көкөйгө көк талкандай тийген жеме-жука сөздөргө тойгузуп кайта кетирер бекен» деп көп ойлорду ойлошкон. Илең-салаң, ыргылжың ыкшыйып, кабактары бүркөө келген. Сый, изаат-урматтын чекесин көргөндө бардыгынын пейли жумшай баштады. Көңүлдөрү көтөрүлүп мындай отуруштарда айтыла турган сөздөрдү айтып, өздөрүн ээн, эркин сезишти. Тарай бере турган болгондо кеткилери келбей, Сакен дагы сүйлөй түшсө, дагы бирдеме айтса, аз сүйлөдү – деп кылчактап, кыйла кыңырылып тарашты.

Иштеп турган ишинин ырааты кетсе, адамдарынын ыркы да кошо кетет окшобойбу. Бирине бири ыркмагын кошпой, биринин сөзүн бири жактырбай, ар бири өзү менен өзү болуп пейилдери өтө эле өзгөрүп кеткен эле. Бүгүнкү дасторкон үстүндө бирин-бири урматтап, биринин сөзүн бири жөнөтө берип, бура сүйлөп күлүшүп, сиз, бизге келе калышты. Үйлөрүнө баратканда, баргандан кийин да эл жаткыча сүйлөшүлгөн сөздөрдүн көпчүлүгү түшүмдүү бригадалардын катарына кошулуу жөнүндө сүйлөшүлдү. Арттырып ала кеткен кешиктерин үйлөрүнө жеткирип коюп, алиги намыскөй эки абышка көчөгө кайта баш кошту.

– Экөөбүз алжый элекпизби, ыя? – деп мунусу сакалын сылады.

– Кейпи ошондойлоп баратканбыз го? Намыскөйлүктөн садага кетет бекенбиз! Эртеден бери башымды не көтөрө алайын. Кара жер катуулугунан гана калдым. Тешиги болсо кире качмакмын, – деп тигиниси мурутун сылады.

– Элдин көңүлүн жады бригадир таап алды, берилип калышты, иш оңоло берет. Экөөбүз да батага аралашып калдык, карап жатпайлы, пейлибизди оңдойлу.

– Кандайча оңдойлу?

– Колубуз менен болбосо да, тилибиз менен, дилибиз менен иштин оңолушуна жарбык болууга жарабайбызбы?

– Жарайбыз. Баса, экөөбүздүн кайсы күнкү намыскөйлүгүбүз бардыгынын оюнда калды. Экөөбүздүн жерге-жээгибиз-

дегилер жакшы иштебесе, аны экөөбүздөн көрүшөт, ошону унутпа. Жаңы бригадирдин тузуна калбайлы, актайлы.

Намыскөй эки чал да ошентип, эми эстерине келди. Агроном жана звеновойлорду жаңы бригадир алып калды. Уй мүйүз тартып үйдүн жанына, жерге отурушту. Бардыгы баш күндөн тааныш, мамилелери өз кишидей. Биринен-бири тартынбай кеңири, жайма-жай, кай бири кырынан кыңая жатып, кай бири сыңар тизелеп, каалаганы мандаш уруп ыгына карата жайланышты. Сөздү Сакен бригадир баштады. Өзү менен өзү сүйлөшүп отурган кишиден бетер тигилерге карабастан жер карап, үнүн жапыс чыгарып жай сүйлөдү: – Бригадабыздын калкы өз сөзүн айтты. А түгүл ант айтып тарашты. Эми өзүбүзчө ийри отуруп, түз кеңешип алалы. Эртең ишти эмнеден баштайлы, ошону айткылачы!

– Адегенде өз оюңду айт. Анан ошогон жараша ар кимибиз өз пикирибизди айталы, – деди кимисидир бири.

– Менин пикирим, эртен тоңдурма айдоого кирише берүү.

– Эртелик кылбас бекен? – деди тигилердин бири.

– Мен ошо эртелигин каалап турам.

– Себебин айтыңыз!

– Себебин айтсам мындай: жерибизди чар чөп басып кетпедиби. Тракторду коё берип, артынан чар чөптөрдүн тамырын терип таштабайлыбы? Жерибиздин кубатын, жана чачкан угуттарыбызды гозолорго жеткирбей чар чөптөрдүн тамыры соруп алып жүрөт го, кандай дейсиздер?

– Ал айтканың туура. Чар чөптөр чатышып чыккандан кийин түбүн тазалайбыз деп көчөтүн кошо жулуп коюп жүрөбүз. Колдон келсе, ушу баштан тазалап коюуга не жетсин!

– Трактор айдагандан кийин, кырчылып калган тамырларды терип таштоо анчалык татаал иш эмес, кол эле керек. Күч тандабайт.

– Андай болсо, эртең ишке кирише берели.

– Киришкендин дагы бир кеби бар. Норма белгилеп алалы. Бир эмгек күн алыш үчүн канча килограмм тамыр

териш керек? Тамырлардын майдасы да, жоондору да бар. Аны эске албастан, бир гана норма койгондо болбос? – депшип норма белгилешти.

Сакен иштеле турган иштин улам башын баштап коюп гана отура берди. Кайсы жумушту кантип уюштуруу жөнүндө өздөрү сүйлөштү. Көрүлө турган чараларды да, аны аткара турган кишилерди да өздөрү белгилеп, анан Сакендин макулдугун алып турушту. Башка сөздөр аяктаган кезде Сакен – звеновойлор менен дагы бир ишти сүйлөшүп коёлу, – дей калды.

– Кандай ишти?

– Звеновойлор мени менен иштешүүгө ыктыярбы, же ыктыяр эмеспи, ошону билип койсокпу деген элем.

Звеновойлор жер тиктеп ойлоно калды. Бир аздан кийин кызыл көйнөк келин башын көтөрдү. – Сакен бизди өзү чанбаса, биз Сакенди чанбайбыз, – деди.

– Сиз өзүңүз жөнүндө айтыңыз. Ар ким өз пикирин өзү айтсын, – деп агроном сөзгө кыпчылды.

– Быйылча Сакен менен иштешип көрөлү. Жакканыбызды алып калар. Жакпай калганыбызды коё берер, – дешти звеновойлор.

Ошентип, жаңы бригадир ишти баарынан мурда пахта талаасын чар чөптөрдөн арылтуудан баштады. Мунусун бригаданын бардык мүчөлөрү туура тапты. Звеновойлор Сакенди чанбай тургандыктарын билдиришти. Мындайлап барып өздөрүнчө сүйлөштү. «Бири улуусунбай, бири сулуусунбай», ушинтип эле кеңешип иштесе бүтпөй турган жумуштун эркиби? «Кеңешип кескен бармак оорубайт», – деген сөздөрдү айтып үйлөрүнө тарады.

* * *

Ошентип, эл аягы басылды. Сакен көрпө-төшөктөрүн күбүп, идиш-аяктарын жууп-чайып, үй ичин ирээттеп жүрдү. Асек компоюп ар жакта кичине кызын эркелетип

отурду. Бүгүн Асек компойбогондо ким компоёт: бригадирдин эри. Баланын атасы. Үйдүн ээси. Мындан ары Сакен жайкысын жайлоого, кышкысын кыштоого – сүт фермага чапкылап жүрбөйт. Күндүз талаачылык жумуштарына барса да, кечкисин үйгө түнөйт. Анын үстүнө бүгүнкү күн көңүлдүү болду. Бригадада жумушка жараганы отуз киши. Анын бардыгы бүгүн бул үйгө мейман болду. Бул оңой таалайбы? Үйүмө ушунчалык мейман күткүндөй киши болом дегенди Асек ойлогон эмес. Мындагылар да Асектин үйүндө мындай той болорун күткөн эмес.

Эл ичинде ар кандай адамдар болот. Негизинен кыргыздар меймандостукту жакшы көрөт. Жайыл дасторкон кең пейил эл. Мейман күтүү, бирөөлөргө мейман болууну адамкерчиликтин алдыңкы белгиси деп түшүнөт. Бирөөлөрдөн пайда көрүүгө караганда, бирөөлөргө өзүнүн пайдасын көбүрөөк тийгизип турууну, алууга караганда марттык кылып бере берүүнү айрыкча каалашат. Үйүнө кире калган адам гана эмес, кадимки жыланды да умсунткусу келбейт, куру чыгарбайт, үстүнө айран, сүт чачат. Өзү кетмейинче коё турат, кубалабайт. Үйүнө өз бетинче кире калган бейтааныш адамды да, ким экендигин тергеп, ылгап отурбайт. Үйүндө эмне болсо, ошонусун берип сыйлап узатат. Сакен да, Асек да ошондой салтты кармаган кыргыздардан.

Үй тиричилигин арыдан бери тейлеп бүтүрө салды да, Сакен бир чайнек чайын, пиаласын кармай келип эми Асектин жанына отурду. Сакендин бүгүн аз сүйлөшүнө алымсынбай калганбы, бекер отургуча сөз болсун дегениби, эмнеси болсо да Асек мындай деди: – Бригадандын мүчөлөрүнөн аш-тамагыңды аяганың жок. Бирок, сөзүңдү аядың. Мынча болгондон кийин көбүрөөк сүйлөп, айта тургандарды айтып калышың керек эле. Же оозуңа сөз кирбей калдыбы, же атайы эле ошенттиңби?

– Атайы эле аз сүйлөдүм, – деди да, Сакен чай куюп сунду.

– Неге? Эмне үчүн аз сүйлөдүң?

– Биз бригаданын адамдарын сөзгө чакырбастан, чайга, меймандыкка чакырбадыкпы? Мейманчылыкка деп чакырсаң, анан аныбызды сабранияга айландырсаң, жөн билбегендик болуп калбайт беле?

Асек ойлонуп унчукпады. Бир аздан кийин, – Чаалыгып калдың го. Жантайып эс ал, – деди.

7. Элине жакты, эрине жакпады

Акындын сөзү менен айтканда: «Айлана аппак, калың кар түшүп. Үргүлөп бактар тургансыйт үшүп». Кыш чилдесинин ошондой күндөрүнүн бири эле. Кеч кирип, эл орунга отура баштаган. Сакен китеп окуп, жантигынан жатып Асек угуп жаткан. Үй ичи мемиреп жылуу. Тыштан бирөөнүн жөтөлү угулду. Бир эле эмес, эки-үч ирет жөтөлүп жиберди. Сакен окуусун токтотту. Асек тура калып тышка чыкты. Ак кажырдай арбайган үч абышка туруптур, саламдашты. – Келиңиздер! – деп тышкы бөлмөнүн каалгасын ачты. Карыялар сыртынан кийген сый тондорун, баштарына баса кийген тебетейлерин, галошторун сырткы бөлмөгө калтырды. Чөнтөктөрүнө катып ала жүргөн алача топуларын алып баштарына кийишти. Асек ички бөлмөнүн каалгасын ачканда, абышкалар салам айтып таяктарын сүйрөй кирди. Сакен жалтайлап дароо тура калды. Бир байлам жоолугун аржактан алып башына сала койду да, эки учун ээк алдына байлай коюп: – Келиң, келиң! – айтып, кичи пейилденди, төрдү карай колун жазгап орун көрсөттү. Килем үстүнө төшөлгөн көрпөгө, үч абышка кырка чөк түштү. Асек да ошентти. Сакен сыңар тизеледи. Карыялар алакандарын асмандата көтөрүп, ооздорун бүлкүлдөттү. Анан алакандарын жүздөрүнө тартып, сакалдарын сылады,

муруттарын оңдоду. Эми буттарын жазып оңдоно оңтойлуу, жайланып жатык отурушту. Сакен тышка чыгып бир паста кайта кирди.

Өтөр-кетер, аркы-берки, ал-жай сурашылды, сыпайыгерчиликтин ошондой сөздөрү бүткөндөн кийин берки эки абышка орто жерде отурган жүзү пистедей, сакалы чүштөдөй болгон карыянын оозун карап калды. Демек, эмки сөздү ошо карыядан күтүштү.

– Сакен бригадир! – деди карыя. Же эрте эмес, же кеч эмес, бей маалда келип калдык. Анчалык шашылыш жумушубуз деле жок. Айлыбыздагы айрым кишилердин той өткөрсөм деп жүргөн жакшы тилектери бар экен. Кай бирөөнүн сый-сыпаа кылып өлүк карызынан кутулсам – ооба, аш берсем деген аракетин болсо керек. Андай иштер бригадирдин милдетине кирбей тургандыгын билебиз. Ошондой болсо да, кеңешип коюуну орундуу көрдүк. Анын үстүнө той, аш жөнүндө ар кимиси ар кандай сөздөрдү айтат. Бири – аш, той өткөрүш үчүн сельсоветтин уруксаты керек десе, экинчиси колхоз башкармасынын уруксаты эле жетиштүү болот деп, бири бирди айтса, экинчиси экини айта турган окшойт.

Мындай иштерге мен, өзүм көптүн бири болуп гана сыртынан катышпасам, ички иштерине аралашчу эмес элем. Андай иштерге береги эки чал – Аден менен Чодон акеңер баш-көз болучу эле. Булар той, аш жөнүндө башкармага баралы дешиптир. Андагылар – бригаданарда иш начар, түшүм төмөн, той тойлогонду коё туруп бригаданардын ишин оңдоо жаатын ойлогула. Азыр силерге той жарашпайт деп койсо, уят болуп каларбыз дегенди ойлоп барууга батынышпаптыр. Сакенибиз башкарманын бардык ишине аралашат. Калдысы райондун иштерине да катышып жүрөт. Анын үстүнө өзүбүздөн чыккан, өзүбүздүн бригадир, Сакенге эле баралы дешип мага келишиптир. Ошентип беттерине

мени кармай келишти. Тоюңарды тойлой бергиле дейсиңби? Же бригадабыздын иши илгерилеп, түшүмү жогорулагыча токтото тургула дейсиңби, аны эми өзүң айт, кызым.

– Тооке карыя туурасын айтты. Ошондой эле болор-болбос жумуш менен келе калдык, – деди кырма сакал, кырма мурут, чап жаак, карагер – Чодон аке.

– Ооба, ошондой эле, салт боюнча, ар кимдин башына келе турган иш менен келдик, – деген сөздү Сомкара Аден аке кошумчалады.

Ошентип, сөз кезеги эми Сакенге жетти. Жашы улуу карыя адамдарга бетме-бет, тик карабастан кыйгай карап, сыңар тизесине алаканын баса отуруп Сакен мындай сөздөрдү айтты: – Ар кимдин тилегени жакшылык. Тирүүсүн сыйлоо, өлгөнүн урматтап эскерүү керек.

– Кайсы бир жердеги токой чарбасынын башчысы жыл сайын жети мертебе той берүүчү экен (беш баласынын, анан аялы экөөнүн туулган күндөрүн белгилеп). Тоюна токой чарбасында иштегендердин бирин калтырбастан түгөл чакырып туруучу экен. Кимде ким тоюна келбей калса, аны менен башкача сүйлөшүп калучу экен. Эки жыл ичинде тойго канча кошумча келгендигин анык билген киши жок, бирок, өзүнүн аялы абысындарынын бирине, эки жыл ичинде өзүнүн көйнөгү бир жүз он жетиге, эринин көйнөгү токсонго жеткендигин айтып мактангандыгын өз кулагы менен уккандар бар экен. Ошентип, кызмат даражасынан пайдаланып «той» деген шылтоо менен «көйнөгүн» көбөйткөндөр да бар окшобойбу! – деп Чодон аке нан тиштеп чай ууртады. Учурдан пайдаланып Аден аке – биздин жерде андайлар жок. Тойду пайда табыш үчүн бербестен, рахат алыш үчүн беришет, – деп жиберди. – Туура, ошентешет. Албетте, той өткөргөндөрдүн жек-жааттары салт боюнча куру келбейт. Бирок бириники бирине кетет, – деген сөздү Асек кошумча кылды.

Чай ичилгенден кийин карыялар түйшөлүп кетүүгө оңтойлонушту. – Сиздер менен сүйлөшө турган сөз бар эле. Оңдой берди болуп өзүңүздөр келипсиздер. Куттуу үйдөн куру чыкмак белеңер! Аш демделип калды. Даам татып кетерсиздер. Колу, бутуңуздарды созуп жайланып жай-баракат отуруңуздар, – деди Сакен. Жана чалдар келгенде жерге таштаган китебин алып текчеге койду. Жоолугун оңдоп байлады да, сыңар тизеледи. Карыяларга мурдатан камдай жүргөн сөздөрү бар экен, бир баштан айта баштады. Бригадирсинүү, же билимдүүсүнү болбоду. Катардагы аялдардын бири сыяктуу гана, жайма-жай, ары көшүүн, ары токтоо, сабырдуу сүйлөдү. Айткан сөздөрүнүн кыскача маани-мазмуну мына мындай болду:

– Ар бир тойдун өзүнө жараша ыры болот дегендей ар бир доордун өзүнө жараша милдети болот тура! Маселен, совет бийлигинин алгачкы жылдарында, биздин жердеги негизги милдет: феодалдык түзүлүштөн социалисттик түзүлүшкө өтүү; көчмөн турмуштан орун-очок алып бир жерге отурукташуу; жекеме-жеке чарбадан колхоздук чарбага биригүү болгон экен. Ал убакта биз жаш экенбиз, аны китептерден окуп, өзүңүздөр сыяктуу карыялардан да угуп жүрөбүз. Ошол милдеттердин бардыгы тап күрөшүнүн айыгышкан өтө татаал шарттарында ишке ашыптыр. Партиябыздын жолбашчылыгы менен, ошондой эле ары оор, ары зор милдеттерди ишке ашыруучулардын арасында сиздер да болгонсуздар. Ошентип, коммунисттик курулуштун байдубалын негиздегендердин катарында жүргөнүздөр. Ыйыксыздар. Биз сиздерге кайсы жерден кезиксек, ошо жерде ийилип салам айтууга, изааттап өтүүгө милдеттүүбүз.

Сакендин оозунан тиги сөздөр чыкканда, Чодон аке мурутун кайта-кайта жанып кыйшалактап жиберди. Сакен сөзүн улады: колхозго бириккен жылдарда талаачылыктын

негизги куралы кетмен, буурусун болуптур. Анан буурусундан сокого өтүпсүздөр. Кетмен мурдагысындай эле кала туруптур. Дагы бир аз жылдардан кийин буурусун, соко, ат, өгүз жана башка бардыгынын орду тракторго өтүп, сиздердин ордуңарды биз ээлеп калыппыз. Ошентип, сиздер бизди колхоздук турмушка үйрөттүңөр. Карылык деген эмеси жыл өткөн сайын бизди да тооруп жакындап келатат. Эми бизге нускалуу, нарктуу, барктуу карыя болуунун үлгүсүн көрсөтүп, аны да үйрөтүп койгула!

Сакен ошондой дегенде Чодон аке менен Аден аке сакалдарын сылап, кыйщандады, бирин-бири карап күлүндөдү. Адегиче тыштан кичине кыз кирди. Суу жоолуктан бирди ийнине арта салып койгон. Бир колунда аптаба, экинчи колунда чылапчын. Аны көргөндө Сакен сөзүн токтотту. Кол жуулуп бүтөр замат бир табак аш карыялардын алдына коюлду. Аш желип кол сүртүлгөндөн кийин Чодон аке сөзгө урунду.

– Кызым Сакен, орундуу сөздөрдү айттың. Орду-орду менен, кулакка кирерлик кылып жакшы айттың. Деги өзүң кайсы окуу жайын бүткөнсүң, оболу ошону айтып койчу!? – деп Сакенге кадала карап күлүндөдү.

– Мен окуу жайларынын бир канчасын бүтүрдүм. Анымды азыр айтпайын. Аманчылык болсо учуру келер, ошондо айтып берейин, – деп Сакен да күлүмсүрөдү.

– Андай болсо, мейлиң! Сөз нускалуу карылык, карылар жөнүндө болсун: Сакен балам сөзүңүздүн маанисин туюндук. Сөзүң «Уугум сага айтам, уулум сен ук» деген мааниде, Аден аксакал экөөбүзгө карата айтылды. Туура, айта турган кеп. Биз сен бригадир болоруңду биринчи укканда жактырган эмеспиз. «Ургачы» деп жатыркаганбыз, өгөйлөгөнбүз. А түгүл ар кимдерди азгырып, каршы сөздөрдү да таратканбыз. Биздин тилибизди ээрчип азгырылгандар да болгон. Баары бир акыры өзүң бизди жыктың, кызмат абалың менен эмес,

адамкерчилигиң менен жыктың. Биз биринчи күнү эле жыгылыштуу болуп, Аден акең экөөбүз өзүбүзчө отуруп айыбыбызды мойнубузга алганбыз. Ошондой эмеспи, же калп айтып атамбы? – деп Аден акеге карады.

– Кылайган калпы жок. Накта чындык. Айта бер, – деди Аден аке.

– Айта берсем, нускалуу же нускасыз карыш карылардын өздөрүнөн эмес, жаштардын мамилесине жараша боло турган окшоду. Маселен, биздин бригаддын иштери кер кетер жылы Асанбай бригадир болду. Тиги Аден карыя экөөбүз ошо жылдарда карылыкка моюн сунуп өндүрүштөн четтеп калганбыз. Бир жылга жетпестен Асанбай жөнүндө мындай ыр тарады.

«Бригадир болуп Асанбай,
Акбоз ат минип жасанды ай,
Арам тамак аш болуп,
Семирип кетти баса албай.
Арактан ичип алганда,
Уктай албайт жаталбай...»

Бригадирибиз жөнүндө ошондой ыр тарады. Бригадабыздын иши кетенчиктеп илгери жылбады. Жаш чагыбызда бардык ишке аралашып көндүм болгон адатыбыз боюнча, акыл-азатыбызды айтыш үчүн Аден карыя экөөбүз Асанбайга бара калдык. Чиркин, айткан саламыбызды да кабыл албай койсо болобу? Жандатып сөз баштадык. Уккусу келбеди. Силер эски кишисиңер. Бардык ишке эскиче карайсыңар. Силердин заман өткөн, кете бергиле, – деди. Ошентип айдап кетирип жиберди. Ошондо да ичибиз түтпөй, айлыбыздагы жаштарга акыл-азатыбызды айтып көрдүк. – Жан аябай жакшы иштеп жүрүп кана тапканыңар эмне?– дешип өзүбүздүн балдарыбыз да өзүбүздү келеке кылышса болобу!

Ошентип, суук тумшук болгондон кийин «карысаң мендей бол, өлсөң кара жердей бол» деген ушу турбайбы!

– дедик да, өлгөн-житкенге барып топурак салгандан башкага катышканды такыр таштап койгонбуз. Ошентип, иштен калуу менен катар сөздөн да калганбыз.

Бригадабыздын өндүрүштүк жумуштары жылдан жылга сандырактар берди. Бригадир деген эме жыл сайын жаңырып турду. Бирок иш жакшы жагын карай такыр жаңырбай койду. Эмки сөздү Аден акеңер, айтып берсин.

Ошентип Чодон аке сөздөн чыга берди. Сөз кезеги Аден акеге өттү. Сөзүнүн мааниси төмөнкүлөр болду:

– Сакен мында бригадир болуп келерде «Ургачыдан бригадир коюшуңар уят эмеспи?» деп оолукканбыз. Аныбыз ары чети бекерчиликтен безер болгондуктан, бери чети алжый баштагандыктан келип чыккандыгын, Сакен менен эл катары биринчи жолукканда эле өзүбүзчө мойнубузга алганбыз. Анын эмнесин жашырайын, Чодон акеңер айтпадыбы.

Биз мында эски жомокту айтыш үчүн келбедик. Той менен аш жөнүндө Тооке акеңизге айттырганыбыз анчейин шылтоо табуунун сөзү болучу. Биз саган, Сакен балам, ыраазы болгондугубузду билгизип коюш үчүн гана келгенбиз, эми аны айтайын: Келериң менен ишти – улууга урмат, кичүүгө сый көрсөтүү аркылуу баштадың. Бригадабыздагы кары, жаштын камын камдап-чамдоого кириштиң. Бардыгынан да Чынар байбичеге кылган кызматың эстен кеткис өрнөктүү иш болду. Ал бечара кемпирдин карабашы-каңкы чокусунан башка эчтемеси жок эмес беле. Сыркоолоп кароосуз калганда өзүң атайын барып, райондук ооруканага жеткиртип, кийин каза тапканда башына тура калып «аруу жуудуруп, ак кепиндетип», терең каздырып, тебе көмдүрдүң. Ошонунду көргөндө кандай адам, кантип саган ыраазы, болбосун, кызым!

Бригаданын жумушун да туура баштадың. Тондурмабыз терең айдалды. Айдалар замат артынан чар чөптөрдүн

тамырлары терилди. Жерди чар чөптөрдөн тазалабай туруп жогору түшүм жөнүндө ойлоого болбойт эмеспи. Өзүбүз иштей албасак да, Чодон экөөбүз чар чөптөрдүн тамырын тергендердин четинде сөзүбүз менен жарбык болуп жүрдүк. Кары дебей, жаш дебей бригаданын калкы түгөл барды. Демилгеленип, пейилдери оңолуп, бардыгы астейдил аракет кылып калгандыктарын көзүбүз менен көрдүк.

Автомашина, араба-чананы кайдан, кантип тапканыңды билбедик. Бирок, кыш башынан бери малканалардагы, адыр арасындагы эски кыштоолордон кый (кыктарды) ташытып пахта талаасына төктүрүп жатасың. Келгенден берки аракеттериңди көрүп ичибиз жылыды, өзүңдөн үмүт кылып калдык. Кызым сен, ишти мурдагылардан башкача, жалпынын мүдөөсүн туура уюштуруудан баштадың. Азыр барыбыз сен деп, сендик болуп, сенин эле оозуңду карап, тилегиңди тилеп калдык. Калкыбыздын пейли оңоло баштады, көп эле оңолуп калды. Анысын көрүп биз сүйүнүп жүрөбүз. Кептин кыскасы, сүйүнчүбүздү айтып коюш үчүн келгенбиз, – деди Аден аке.

Аден аке ошондой сөздөрдү айтканда, Тооке аке сол колу менен сакалын тутамдап, оң колунун жеңинин учу менен санын «камчыланып» алды.

– Аденим сен өзүң да, Чодонум сен да жакшы адамдардан экенсиңер! – деп экөөн эки карады. Анан баятадан бери айтылган сөздөрдү мындайча жыйынтыктады:

«Ачылгандын айбы жок,

Өзү билип жапкан соң.

Адашкандын айбы жок,

Кайтып үйрүн тапкан соң.

Ара жерде экөөң биртике адаша коюп, аныңарды өзүңөр билипсиңер, үйрүңөрдү таап кайта кошулупсуңар. Ошонуңар жакшы. «Көйнөк кирип жууса кетет, көңүл кирип айтса кетет», көңүлүңөрдүн кири кетиптир,

аны айтып алдыңар. Ар ким өзүнөн кеткен каталыкты экөөңөргө окшоп өзү эле айтып турса, атаганат абдан жакшы болбос беле! Кана, Сакен балам, акелериңе айта турган сөзүң барбы! Болсо айт! – деди Тооке аке.

Сакен ордунан турду. Эки колун бооруна алып, мындай деди: – «Карысы бардын ырысы бар». Сиздердей карыяларга иши түшкөн мен да ырыстуу экемин. Калкыбыздын аз күндөн берки пейлин көрүп сүйүнүп, сүйүнчүгө келипсиздер. Сүйүнчүсүз калбайсыздар. Ошентип, калкыбызга ата да, ага да болуп кала бериңиздер. Сиздерден суранарым ошо, аталар!

Тооке аке – оомийин! – деди.

Асек менен Сакен карыяларды иттен чыгарып узатып коюшту. Үйгө кайта киргенде Асек узунунан түшүп жата кетти. Эки колун төбөсүнө алып үн катпады.

– Сизге эмне болду? Бир жериңиз ооруйбу? Тер карыштырып алгансыз го? – деди Сакен.

– Ошондой болгон окшойт. Башым ооруп чыкты, – деди Асек.

Сакен ордунан турду. Ар жакка барып анын ысыгына керектүү бирдемелерин алып келди да Асектип жанына койду. Анан чекесин сыйпап көрдү, кайта ордуна барып жанагы китебин алып окуй баштады.

«Башым ооруп чыкты» – деп Асек калп айтты. Баш оору менен оорубастан, ыза болуп, көңүлү ооруп калган, анысын жашырып айтпады. Асек бүгүнгө дейре – Сакендин бригадирлиги менин бригадирлигим. Сакен кайсы, мен кайсы? Калкыбыз Сакен менен кандай эсептешсе, мени менен да ошондой эле эсептешет. Сакенге караганда мен эркекмин. Анын үстүнө Сакендин эримин. Анымды кимиси болсо да эске алат, эскерет – деген дымак менен жүргөн. Баятадан бери иш такыр андай эместигин баамдады. Ыза да болду, ичи да тарыды. Анткени, тиги үч абышка Сакенди айбыга карап, өтө эле зор адамдын алдында тургансып абийир

сакташты. Өздөрүн ары нускалуу, ары адептүү кармап отурушту, Асекти такыр илүүгө алышпады, а түгүл карап да коюшкан жок. Ошондон улам Асек сабыркады, санаасы бөлүндү болду. – «Сакендин даражасы көтөрүлө бере турган окшоду. Мен болсом баягы тракторист бойдон кала берет окшодум. Тракторист аз убакта абдан барктуу элем, азыр көп трактористтин бири болдум да калдым. Эркек башым менен аялдын отуна жылынып каламбы? Даражасы көтөрүлүп кетсе акыры мени чанбай койбос. Эркек башым менен «салбар» атыгып салпайып калсам, оңбой калдым го? Ушу баштан камынып үзүл-кесил болуп алышым абзел болуп жүрбөсүн?

Асек азыр ошондой оору менен ойлонуп жатат. Жүрө-жүрө бул оорусу айыгабы, же ырбап кабылдап кетеби, анысы азырынча эки таалай, эки-үч ача болуп калды.

Ошентин, Сакендин аз күндөн берки аракетин элине жакса да, эрине жакпады. – Эркек, аял эзелтен бери бир төшөккө бирге жатып, бирге уктап келатса да, экөөнүн көргөн түшү эч качан бирдей болгон эмес экен – деген элдик ылакап, көрсө ушундай учурлардан улам айтылган окшобойбу!

8. Узун сөзгө кыска жыйынтык

Көчөнүн башынан эми «Волга» көрүндү. Жабалактап тургандар жапырт кекиртектин созушту. Алар абу дешкиче жагалмайдай сызып келаткан «Волга» клубдун босогосуна жете келип тык токтоду. Калк сонуркап курчай калды. Айдап келген шофер аялдан башка Волганын ичинде эч ким жок экенин көрүштү. Шофер аял кол чемоданын волгадан кармап чыкты. Калкка карап баш ийип таазим этти. Бирок, шофер аялдын таазимин турган эл анча байкашкан жок, Аялдын колундагы чемоданды

колхоздун председатели ала койду да клубдун ичин карай ээрчитти. Шофер аялга председателдин тигинчелик чебеленип урмат көрсөтүшүн карап тургандар түшүнбөдү, таңыркап тим болушту.

Эми клубдун ичинен чыга келген бирөө: – Жүргүлө, клубга киргиле! Баятадан бери акыйып күткөн урматтуу кишибиз келди! – деди.

Тиги киши ошондой дегенде, эбелектей элпилдеген кемпир өңгөчүн тартып алаканын шак койду. – Керой келет дебедиңер беле?! Көроюңар азыр келген шокур катынбы? – деп ар кимдердин оозун элейе, селейе, таңдана карады.

– Герой болсо, жоро-жолдош ээрчитип шарактап шаңдуу келбейт беле, ал эмеско – деди, таңыркап тургандардын бири.

– Баса, ошентет эле го! Киргиле, келди дебедиби, кирели! – дешип калк клубдун ичин карай ыгып калды. Алар орун алып жайланышканча шофер аял чемоданын ачып кийим селбиди, жасанып, түзөндү. Парторг менен председатель шофер аялды ортого алып калк алдына чыкты. Беркилер кол чабышты. Аркылар да ошентишти. Бирок аркылардын алакандары кош көңүл чабылды. Анчейин гана кол чабылды аты кылып, шыкка жөлөп, тим болушту. – Тигиниси жанагы шофер аял эмеспи?! – дешип күбүр-шыбырга киришти. Калктын кош көңүл кол чабышына председатель да, парторг да комсунду, алымсынбай абыгер чегип, жүздөрү түктөйө түштү. – Агайындар! – деп парторг добушун бир аз кычкылыраак чыгарып сүйлөй баштады.

– Партиябыздын даңазалуу кызы, Социалистик Эмгектин Баатыры, коомдук ишмер Огоева Сакенди көрө электер да көп. Бирок атак даңкын укпагандар аз. Сакен мына, бул жерде, биз менен дегенде калктын

алакандарынан жөн эле чаң чыгып кеткендей болду. Эми председатель менен парторгдун кабактары ачылып өндөрүнө келе калды. Парторгдун добушу эми жайма-жай муңайым чыкты.

– Сакенибиз ак буланын ашкере устаты. 58-жылы артта калган бригадага өз ыктыяры менен барып, бир жыл ичинде алдыңкылардын катарына жеткирди. Бригадасы ошо күндөн ушу күн түшүмдүү. Пахтасынын сорттуулугу да жогору. Жыл сайын эл алды болуп планды эрте ашыра аткарып келатат. Өзү да ошо күндөн ушу күнгө чейин ошол эле бригадага бригадир.

Сакен тажрыйбага мол билимдүү киши. «Билим оошот, ырыс жугушат». Билимиңизден бизге да ооштуруңуз деп атайы чакырып келтирдик. Сакен азыр билимди кайсы окуу жайынан алгандыгын, көп жылдан бери артта калган бригаданы бир жылдын ичинде алдыңкылардын катарына кантип жеткиргендигин айтып берет, угуп коёлу! Сөздү мына, Сакендин өзүнө беребиз! – деди парторг.

Аяңдай басып Сакен трубинага барды. Майышып биртике жер карады да, күлүмсүрөп башын кайта көтөрдү. Ошенткенде көкүрөгүндөгү Ленин ордени менен Алтын жылдыз жарк этти. Ал эми алаканын аярдаган адам калбады көрүнөт, шарактаган шаңдуу добуштар клубду төбөгө көтөрдү.

Сакен сөздү мындайча баштады: – «Айттырмак болду жомокту» дегендей, чакырып алып айттыларыңыздар жомок экен. Менин өмүр жолумдун жомогун укмакчы экенсиздер! Чындыгында ар бир адамдын өмүр жолу өзүнчө жомок болот тура! Парторг жолдош билимди мен кайсы окуу жайынан алгандыгымды билгиси келе турган көрүнөт. Айтып берүүгө аракет кылайын, – деп парторгду карап күлүндөп койду.

Өмүрдүн өзү эле мектеп, окуу окшобойбу! Тиричиликте көргөн, уккандарыңдын бардыгы билим болуп көңүлгө

токула берет тура! Ойлоп көрсөм мен бир эле эмес, бир канча «окуу жайынан» окуптурмун. Ар бирине бир баштан токтолоюн, – деди. Трибунанын кырына чыканагын койду.

«Ойноо бала секелек, өрүмгө чачым жетелек» курагымда энеден жетим калып, өгөй эненин «окуу жайына» кирдим – дегенде, эл күлүп калды. Өгөй эненин «окуусу» өтө кыйын, айрыкча катуу болду. Каардуу, заардуу сөздөргө шыкай берип мөгдөттү, ташыркатты. Жүргүзбөй таштады. Жаштайымдан жайрап, талпагын ташка жайыларына аз эле калганда Уруят апага тушуктум, ажыратып алып кетти. Антпегенде, тез эле устуканым упат, сөөгүм сөпөт болмок. Ошо жылы он жашта элем, бу дүйнөгө 22-жылы келипмин. Мына, минтип быйыл – 69-жылдан ырыскы алып лазатын татып отурам. «Өлбөгөн адам алтын аяктан аш ичет» деген эл сөзүндө калет жок, акыйкат, чындык тура! – дегенде эл кол чаап жиберди.

Ошентип, өгөй эненин «окуу жайынан» Уруят апамдын «окуу жайына» бардым. Коомдук жумуштар менен апам күндүз үйгө турбастан эл арасында жүрүүчү. Үйгө келгенде мени жанынан чыгаруучу эмес. Түнкүсүн бирге жатуучу. Уйкусу келгиче акыл-азатын айтып, турмушка керектүү кептерди үйрөтө берүүчү. Улуу Ленин, лениндик улуу партия, лениндик комсомол, Советтик бийлик эркиндиктендик, аялдардын азаттыгы жөнүндөгү сөздөрдү биринчи жолу мен Уруят апамдын оозунан уккамын, – дегенде дагы кол чабылды. Мурдагыдан кызуу чабылды.

Ошентип Уруят апам мени төшөгүнө бирге ала жатып окутту. Башталгыч мектепке киргизип актан караны таанытты, Эмгекке бышыктырды. Он бир жашымдан тартып пахтачылыктын жегене, терим жумуштарына өз ыктыярым менен катыша баштадым. Экинчи жылдан тартып терим боюнча эч бирин алга өткөрбөдүм. Он төрт жашымда район мени Москвага, андагы айыл чарба

көргөзмөсүнө жиберди. Биз тараптагы элден Москваны биринчи болуп көргөн Жоробек аке болгон экен. Мен экинчи болуп Москваны да, Ленин атаны да он төрт жашымда көрдүм.

Дагы кол чабылды.

Апамдан калган осуят сөз боюнча мен Огойдун уулу Асекке баш коштум.

Асек, кыргыз жерине кайсы жылы МТС пайда болсо, ошондон бери трактор айдаган тракторист. Мен да Асектен трактор айдашты үйрөндүм. 44-жылы 22 жашымда Лениндик партиянын катарына өттүм.

Элүү сегизинчи жылы колхозубуздун көп жылдан бери артта калган 6-бригадасына өз ыктыярым боюнча бригадирликке бардым. 30 киши, эки трактор, бир араба менен 72 гектар жерге пахтачылык кылууга киришкемин. Ошондон бери ошо бригадада иштеп келатам.

Мен алардан билимди көп алдымбы, же аз алдымбы өлчөөсүн айталбайм. «Билим» деген таразага тартылбаган метирленип ченелбеген эме тура. Эмнеси болсо да жыл сайын 120 гектар жерден жакшы түшүм алууга билген билимим аздык кыла элек, дурус эле жетишип жүрөт. Бирок, каалагандарга ооштуруп бере салууга менде артык баш билим барбы, же жокпу, аны ачык айталбайм. Ал эми менин орто мектебим, комсомолдун жана партиябыздын баштапкы уюму болду. Ал эми, кол арага жараган күндөн тартып иштеген кесибим да, ырыс-кешигим да Акбула болуп келди, – деп Сакен парторгду караганда, эл арасынан – аял болбосон, коё кал-э? Сөз ойнотушун кара!–деп тамшанган үндөр угулду.

Көп жылдап артта калган бригаданын иши бир жыл ичинде кантип оңолушун, аны оңдоп жиберген себептерди жолдош парторгубуз билип койгусу келе турган көрүнөт. Анысы абдан жакшы. Андайдарды биле жүрүштүн

пайдасы эле бар. Зыяны жок. Бирок туугандар! Советтик адамдар асмандагы Айдын бетине «араба» менен саякат кылып жаткан доордо, артта калган бригаданын иши бир эле жылдын ичинде оңолуп сала бериши, анчалык таң каларлык көрүнүш эмеско деп ойлойм!

Артта калган 6-бригаданын тез эле оңолушун айрым жолдоштор жеке эле менден көрүшөт окшойт. Чындык андай эмес. Артта калган чарбаларды алдыңкы чарбалардын деңгээлине жеткирүү боюнча партиябыз менен өкмөтүбүздүн чечими болгон, аны өзүңүздөр билесиздер. Мен ошо чечимди ишке ашыруучулардын гана бири болдум.

Партиябыз менен өкмөтүбүздүн түздөн-түз ар тараптуу жардамдары болбогондо 6-бригаданын ишин жеке эле мен эмес, мага окшогон дагы отуз Сакен жиберилсе да, илгери жылдыра алмак эмес.

Туугандар! Парторг жолдоштун суроосуна жараша мен сиздерге өз башымдан өткөндөрдү айтып берүүгө гана аракеттендим. Сөзгө калганда чечендигим да, чебердигим да начар эле, анымды өзүм да жакшы билем. Ал эми эмгекчилдик жагына калганда алдыңкылардын катарынан калыша элекмин.

Жакшы сүйлөп бердимби, же начар сүйлөп койдумбу – анысына карабастан кулак тосуп угуп койгонуңуздар үчүн сиздерге көп ракмат!

Сакен ошондой дегенде, эл жапырт кол чаап, жарданып тура калышты.

КЫЗ ЖИГИТ

I

Тенти 1958-жылдын күзүндө Советтик Армиянын катарынан кайтты. Мүчө курулушу, өң түспөлү, акыл-эси да эч кимден кем эмес, өзүнө ишенчилиги да бар жигит эле. Бирде тоодо кой багып жүргөн атасына барат, бирде ойдо механизатор агасына келет. Бой тарткан кыздарга көз агытат. Ошентип жүрүп арадан эки ай өттү. Акыры Сулай кызга сыртынан көзү түшүп көңүлү ооду. Жолугушуунун ыгын келтире албай жүргөндө селонун жалпы жаштары коммунисттик эмгектин адамы жөнүндө лекция угушту. Оңтойлуу учурдан пайдаланып Тенти Сулайды ээрчий басты. Аркы-берки сөздөрдөн кийин оюнга шоотту да оюндагысын туюндурду. Кебете-кешпирин көргөн Сулай анын шагын катуу сындырды. – Башканы коюп оболу өзүңдү күзгүдөн бир карап көрчү! – деген сөзүнөн «ит ичпес ашынан үмүт кылат» деген маанини түшүнүлдү. Көңүлү сүйгөн кыздан ошондой сөздү угуш оңойбу? Көзү тунарып, жер айлан көчөк болуп кеткенсиди. Жигиттердин биринен андай кемсинтүү сөздү укса мамиле башкача болор эле. Ушул кыздан келгенди көрө койсомбу» деген ойго да кетти. Кыз менен акыйлашып айтыша кетип, акаарат сөз айтып жигитке жарашпай тургандыгын эске алып жер карады. Үн кайтарбастан илең-салаң басты да агасынын үйүнө жөнөдү. Кыздын кычкыл сөзү боюнча күзгү алдына тура калып өзү менен таанышты: алаң көз, тегерек бет, орсок тиш, ээрди түйрүк жана мурду да кыска көрүндү.

Өз көзүнө өзү ошондой көрүндү. Кыз быякка турсун, эми өзүн-өзү жерий баштады. «Кордук үчүн гана жаралган жан экемин го» деп өзү гана эмес, жашай турган жарык дүйнөсүнө өмүрүн кошуп бардыгын тегиз жериди. Опентип, өзүн эл ичинде эрбендеп жүргөн артык баш, иреңи суук жандык катарында тааныды. Күзгүнү да экинчи имерилип карай албады. Караса жерип турган түспөлүн кайта көрөт, абалы оордобосо жеңилдебейт. Ошондой болгондон кийин кайталап кароонун кандай кереги бар? Ошо бойдон үйдөн чыкканды да, көчө аралап басканды да койду. Жогорку окуу жайларынын бирине сырттан окуучу болууну эңсеп жүргөн эле, анысы да эсинен чыгып кетти. Кыскасы бүк түшүп жатты да калды. Аз күндөн кийин тамакка да пейли чаппады.

Ошол күндөрдүн биринде: – э, тегеренейин уул, мынчалык эмнеге мүңкүрөдүң?! – деп жеңеси сыр сурады. Ал үчүн агасы экөөнүн «ичкени ирим, жегени желим» болуп жүргөндүгүн айтты. – Бирөөнүн тили тийдиби, бирөөлөр шагыңды сындырдыбы, айт, тегеренейин тентек! Ата, энесинин көкүрөк күчүгү. Ага, жеңесинин медеги, эркеси – деп, маңдайынан сылады. Бары бир Тенти сырын айтпады. Көз жашын бир аз кылгырта карады да:

– Жеңе! – деди.

– Эмне дейсиң, тегеренейин, Тентек! – деп жеңеси Турсун серпиле түштү.

– Өз жанымды өзүм кыюуга уруксат бергиле! Мен дүйнөгө артык баш жаралып калган өзүмчө бир жандыкмын. Жарык дүйнө мени өгөйлөп калды. Мен да аны ошончолук өгөйлөп калдым. Уруксат бергиле, кыйналбагыла. Кепке кемтик, сөзгө сөлтүк болор деп силерди гана аяп отурам. Болбосо...

– О, тегеренейин, Тентек, ал эмне деген шумдугуң?

Алапайын таба албай Турсун чарк көпөлөк айланды. Айтылган сөздү күйөөсүнө жетип айтыш үчүн эшикти

карай чуркады. Ээн калтырсам кайта келгиче бирдеме болуп кетеби дегенди ойлоп кайта бурулду.

– Тегеренейин, Тентек, мүшкүл күнгө калтырган жүрөсүңбү?! – деп мойнунан кучактап отура калды. Ошол учурда тыштан кирген Бектур инисин аялы кучактап отурганын көрүп чочуп кетти да, кайра тартты.

– Кайда барасың, бери кел кокуй! Үйдө эмне болуп жаткан менен ишиң жок, – деп Турсун безелене кыйкырды.

Инисин аялы кучактап турганын көргөндө Бектурдун оюна арамдык кетти. Эмне үчүн эле бардыгынан аша кечип үңкүйүп үйдөн чыкпай калды десе, башка кеби бар турбайбы, деген корутундуга келди. – Эмне эле анчалык дайыны жок чырылдаган болосуң? – деп Бектур кабагын бүркөп кайта бурулду.

Турсун абалды баяндады. Анын бардыгын акчыланыш үчүн атайын айткан анткор сөз теп түшүндү Бектур. Аялы Турсундан да, иниси Тентиден да көңүлү иренжиди. – Өз жанын өзү аша кечкен жигит болсо курулай безеленген болбойт, өз жайына жөн кой, – деди.

Ушул күнгө чейин бир катуу сөз оозунан чыкпаган Турсун, жаны күйүп кеткен бойдон – сен киши болбой жерге кир! – деп жиберди.

«Албетте мен жерге кирсем ээн жайкын болосуңар» дегенди ойлоду. Бирок, ал оюн оозунан чыгарган жок. Ичмекейин ичине калтырды да, – жерге кирбегенде көккө чыкмак белем. Тилегиң ошол болсо акыры жетерсиң! – деп күрс этти. Анын эмне үчүн чыйрыттап калышын Турсун сезбеди, Тентиге болсо түшүнүү, же түшүнбөөнүн ошол учурда эч кандай баасы да жок болучу.

Ошентип, кандай себеп менен үйдөн чыкпай бүктүшүп жатып калышын Тентинин өзү, анан Сулай гана билет. Жандай көргөн жалгыз иниси менен, ардактап жүргөн аялы Турсундан эмне себептүү көңүлү сууганын Бектурдун

өзүнөн башка эч ким билбейт. Ошентип үчөөнүн ичмекейлери ичинде кала берди, сыртка чыгара алышкан жок.

* * *

Ар бир көрүнүштү ар ким өзүнчө кабыл алат, ар бир ишке ар ким өзүнчө сынчы. Артыкча айылдын бойго жеткен кыздарына сынчыдан көп эчтеме болбойт. Этегин үзө басып жүргөн кемпирлер да кызга калганда эки ооз сынды эптештирип айтып таштоого жарайт. «Кызга кырк үйдөн тыюу» дешип, кимиси болсо да кызды көрсө ныкып, ныгырып коюуга ыкыс берип турат. Кыздар да оңой эмес. Бир эсептен аларды ошентип туруунун да (албетте орду менен) артыкчылыгы жок болсо керек.

Сулай жөнүндө да мында ар кандай пикирлер көп: бирөө – ошо кызга жолуккан жигитте кенедей кешик боло койбос. Айтышып отуруп азабын колуна кармата турган эме – десе; башка бирөө – тилинен сөз, колунан иш келет. Как эле ошондой эме күйөөсүнүн колуна кол, бутуна бут болуп уучун узартат, – дейт. – Ким билет... Күлү додо болбогон өзүнчө бир сойку болор бекен – деп ара жерде ал үчүн убайым тарткандар да аз эмес. Сынчылардын ошондой сөздөрүнөн улам андан качыңкы тарткан жигиттер да бар. Эмнеси болсо да Сулайыбыз ийнеликтей ийилген, сулууча субагай, кирпичи узун, мурду кырдаач, көзү ойноктогон, мүнөзү сергек, суйсалган жерде суйсалып, суйкайган жерде суйкайып, сөздүн ирети келе калса чыкчырылып чыга келүүгө жарай турган кыз. Кыштактагы кээ бир кыздарча курулай кыбылжыган болуу, же анткор кылыксынуу өңдүү көрүнүштөр анда такыр жок, ачык-айрым. Кийимди жөнөкөй жана жарашыктуу кийет. Эс тарткандан бери жай күндөрүн жайлоодо, кыз күндөрүн кыштакта өткөрүп жүрдү.

Аткени атасы Чата мурда колхоздун жылкысын багар эле. Ошондуктан Сулай кыштакка келсе кыз, жайлоого барса жигит болуп кете турган. Атка чыйрактыгын айтпаңыз. Комсомолдук тапшырма, коомдук иштерге дилгир кетет. Анан оюнкараактыгы да бар. Ошондон улам аны сары эсеп Чатанын «шайкелең», «кашка» кызы деп тергей сүйлөгөндөр да боло коёт.

Майда-баратка маани бербеген энеси Апал жеңе кеңпейил киши. Кызынан калың алып бир сапарында туйтуна турууну анысы да ойлобой коюучу эмес. Ыгы келе калганда: – калыңы канчалык арбын болсо төркүнгө да, барган жерине да кыз ошончолук барктуу болот, – деп коюучу. Ошондой сөзүн койдурайын деген ой менен Багдагүл атуу кызды мисалга келтире сүйлөп, бир күнү Сулай энесинин оозун аппак кылган эле.

Багдагүл өңдү-түстүү, мындагы кыздардын барктуусу болуптур. Көргөн жигитти ашыктыкка азгырып, айласын кетирүүчү экен. Калыңга өтүмдүү болсун үчүн эне, атасы үлпүлдөтө асыраптыр. Кой фермага көп жыл башчы боло берип ысыгы ташыган бирөө элүү миң сом жең ичинен берип, кырк жууркан жана толуп жаткан башка себине кошул Багдагүлдү алып кетет. Ошол Багдагүл жарым жылча барктуу болуп, бир бала төрөгөндөн кийин «Боркогу ботко, көйнөгү сорпого» малынып отуруп калган. Ысыгы ташыган ферма башчы акыры аттап-тондоп төркүнүнө жеткирип кутулгуча шашкан. Көрсө, анын бардык берекеси жылтыраган бетине чыккан эме экен. «Көк ийнени көчүгүнөн түртүүгө жарабаган» чоркок, эч кандай эмгекке жөндөмү жок өзүнчө эле бир «торпок» болуп өсүптүр.

– Барктуу болуш калыңдын көптүгүнө да, алып кеткен себинин арбындыгына да байланышпайт. Адамкерчилигине, аялга таандык болгон ар түрдүү асыл

сапаттарына байланыштуу. Өз баркын сактай билген аял жөнү жок укук талашып эч качан эрин айгыштырбайт. Бардыгын жүйөгө келтире жайгаштырат. Өзүн өткөрө пас, же болбосо ашыра жогору кармабастан өлчөө менен сый алып жүрүүнү, сый болууну билет. Ошондой аял эрге гана эмес, ошол айланадагы элге да барктуу болот.

«Жакшы аялдын белгиси,
Алмадай камыр аш кылат,
Өлө жаман болбосо
Күйөөсүн бир айылга баш кылат.
Начар аял белгиси,
Баладай камыр жуурат,
Арасынан кара кылды шоркурата суурат.
Сен алып бербейсиң, сен жулуп бербейсиң деп,
Күйөөсүнүн аманат жанын куурат».

Сулай ошентип элдик лакапты да айткан. Ошондо энеси – тилиң өтө эле шумдуктуу. Аман жүрсөң тилиңден далай күйөсүң го, тилиңден! – деген.

Энесинин – тилиңден күйөсүң го! – деген сөзү Сулайдын жүрөгүн тыз эттире чагып алгандай болду. Аتكени, Тентинин үйдөн чыкпай бүктүшүп калышын уккандан бери өзү да жанын коёрго жай таппай жүрөт. «Жаш чырпыктын ийилгени сынганы, жаш уландын арданганы өлгөнү», мен анык тирүүлөй өлтүрүпмүн, – деп өзүн-өзү жемелейт. Бир шылтоо таап барууну, кечирим сурап көңүлүн көтөрүп коюуну ойлойт. Ошондой кылганда анын абалын жеңилдетеби, же атайын табалаш үчүн баргансып, ызасына дагы ыза кошуп ырбатып жибереби? Иштин ошондой жагдайын эске алып, барууга батына албай дендароо болуп жүрөт.

«Оюнкараак ооздон ойлонбостон чыгарып жиберген осол сөздүн айыбын кечир жигит! «Бутунан мүдүрүлгөн турат, тилинен мүдүрүлгөн турбайт» – жыгылыштуумун,

менин абалымды да эске ал! – деген мааниде кагазга бир нече жолу кат даярдады. Бирөө болбосо бирөөнүн көзүнө чалдыгып калабы деген ой менен андай каттарын да жиберүүгө батына албай жүргөн.

Ошентип бир канча жолу кат даярдады. Жиберүүгө батына албай аларды кайта тытып жүрдү. Каттары кандай тытылса өзү да ошондой тытылуу абалында болду.

Ошол күндөрдүн биринде Сулайларга туушкан бирөө келди. Ал башкармага кагаз жеткирип келгендигин, келип кетсин деп Тентиге атасы ат берип жибергендигин, бара турган болсо, азыр аны менен бирге кайта кетерин айта отурду. Аны угуп Сулай аркы үйгө чыгып кагазга кат жазды, тумарча бүктөдү да энесин чакырып тиги кишиге берип коюуну суранды. Энеси анын акы-чүкүсүн сураштыбастан алып барды да берип койду.

– Бу Тентиге чийилген кат экен го! – деп тиги киши чөнтөгүнө салды. Кош айтышып аттанып Бектурдукуна барса ал тышта турган экен, – бара турган болсо Тенти аттанбайбы, эрмектешип бирге барайын, – деди.

Бектур үйүнө кирди. Бүктүшүп жаткан инисине карап – өлөгөн болсоң, атаң ат жибериптир. Барып учурашып, анан өлүп алып тынбайсыңбы? Эшикте киши күтүп турат, – деген сөздү айтты.

Агасынын кекердүү сөзү Тентини өтө ичиркентти. Анткени, анын оозунан мындай кермек даамдуу кепти экинчи жолу угат. Ошондуктан, ыргып туруп тышка чыкты. Белен турган атка минип шарт камчыланып жүрүп кетти. Жеңеси үйдө жок экен, агасы артынан ээрчий карап туруп калды. Анын карааны үзүлгөндө – карабаскан жаным, катуу айтып койдум, э! Кылчайбастан кетти. Кара көзүм кашайып калар бекен, – деп колхоздун ат сарайын көздөй бет алды. – Ат сурап минип артынан жете барайын. Ачуусу келсе, ал өлүмдөн кайта тартпай

турган акмак, – деп өзүнчө кобурады. Мурда жакшы эле кайраттуу турса да, жамандык оюна келгенде ат сарайды көздөй аттап-буттап алдастай басты. Өңү өзгөрүлүп, бети-башы түктөйдү. Сурап алган атын жайдак мине салып инисинин артынан чү койду. Депилдеп бараткан эки этегин кымтып алууга да буямасы келген жок, койгулаган бойдон жүрүп отурду.

Узап кеткен тигил экөө жай жүрсө да бир канча аралыкка чейин жеткирбеди. Тенти минген элик баш тору эти кызыган сайын ээлигип, эңкейиште бөжүлдөгөн жоргосун чыгарат, өрүү жерлерде кайсандап карандай жүрүшкө өтөт. Бирде кулагын жапырып башын жерге сала койсо, бирде кулакты тикчийтип сойлоктоп келе жатат. Аттын кылык-жоругуна берилип Тенти ыза-кордугун эсинен бир аз чыгара баштады. Көңүлү көтөрүлүп, кабагы да бир аз ачылайын деди.

Берки киши чөнтөгүндөгү катты унутуп калган экен, кыйла жерге барганда эсине кылт түшө калды. Темине кагына жете барып ме, жана бирөө бербеди беле! – деп кармата койду. Тизгинди жыя кармап Тенти ат үстүнөн окуй жүрдү.

«Бул катты, ойлонбостон олдоксон сүйлөп, өзүңдү оор абалга калтырган обу жок кыздан деп түшүн! Айыптуумун, кечир жигит! Олдоксон айтылган оор сөз өзүңдү кандай абалга калтырса, мени да так эле ошондой абалга калтырды, ошону эске ал! Дагы кат жазамын, мени күтпөсөң да катымды күт! Айыптуу кыз».

Катты эки кайта окуду. Мурдагы ызасы эсине түшө калып, эки, үч мертебе толгой кармап тыта турган болду. Анан боюн токтотуп сабыр кылды көрүнөт, ошондо да бурдай кармап чөнтөгүнө салды. Аңгыча атын кара терге чөмөп агасы жете барды. Ошого чейин депилдеп келаткан эки этегин кымырып алууга буямасы келбептир.

– Э, Бектур, сага мынчалык эмне болду? Жол болсун? – деп Тентинин жолдошу ага чочулап коомай карады.

– Э, болсун! Мен да силер менен бирге барып, абышка, кемпирге учурашып кайтайын дедим!

– Ошенткениң жакшы! – деп берки киши башын ийкеди.

Тенти тигилерге кошулбастан өзүнчө баратты. Аткарып жөнөтөрдө ачууланып коюп, акыры санаасы тынбай артынан жете келген агасына ичи жибиди. – «Чиркин бир тууган, түтүшпөйт экен го» деген ойго келди. Тору жоргонун кылыктуу жүрүшүн, «айыптуу» кыздын кечирим сураган катын, ачууланып айдап жөнөтүп, кайта санаасы чыдабай артынан чапкылап келген агасын Тенти кыйбады. – Өңүм серт болсо да, тоо арасында мени ким көрүп жатты эле, абышканын коюн кайтарып, кыздарга көрүнбөстөн тирүү эле жүрө турайын – деген кыялга жетелетип жүрүп отурду.

II

Төркү бөлмөдө Сулай газета окуп жалгыз отурган эле, кенже жеңеси үстүнө шашып кирди да – садага болоюн кыз, үстү-башыңды оңдоп алчы! – деп жароокерленди. Сулай эмне үчүн анте тургандыгын сурады. Бейтааныш үч жигит ээрчитип улуу абысыны келатыптыр, ошону айтты, сыягы кыз көрүп жүргөн эмелер болууга тийиш. Сулай кийим селбип кийди да – кыз көргөнү жүргөн жигиттер болсо келе беришсин, аларды биз да көрөбүз – деп күлүп койду.

Сулай анчейин гана газета окуп отурбастан өзүнчө ызаланып да, намыстанып да отурган: кечээ күнү жаштардын жыйылышы болуп, анда сонун сөздөр айтылган. – Жаңы доорго, коммунизм курулушунун

өөрчүтүлгөн жаңы чабуулуна өтгүк. Ар бир доордун өзүнө жараша ыры, милдети, аткара турган иши бар. Мындан аркы ырдай турган ырыбыз, бийлей турган бийибиз, тарта турган керней, сурнай, чоорубуз, сого турган доолбасыбыз ошол жөнүндө, коммунизм куруу чабуулун өөрчүтө берүүдө болуш керек! Кандай сонун сөздөр! Бирок, мындай сөздөрдү башкалар айтты, Сулай айта алган жок.

– Улуу чабуулда ар бирибиз өз ордубузду ээлешибиз, коммунисттик эмгектин адамы болушубуз, лениндик комсомолдун туусун көкөлөтө көтөрө беришибиз керек! – Бул сөздөр да туура, ошентибиз керек. Ошенткенде менин ордум кайда, эмнеде болушу керек? Жакшы сөздөрдү сүйлөө мындай турсун, ээлей турган ордумду да азырынча таап ала элекмин, – деп турмуштан ээлей турган ордун издеп отурган эле. Анын үстүнө мына эми, кыз тандаган жигиттер да келип калды.

Үйгө биринчи болуп кирген сулууча жигит Сулайдын көңүлүн жибитип жиберди. Өзү сулуу, өңү жылуу, кийиниши да жайында экен. Бир көргөндө эле адамдын жүрөгүндөгүсү мындай турсун, жумурунда эмне жатканын байкай коё турган кишилер да болот. Сулай анчалык кыраакы болбосо да, кыз тандап жүргөн жигит ошону су экенин биле койду. Анткени, башкаларынан жашы төмөн болсо да, үйгө мурда кирди. Орунду да ага жолдоштору төр тараптан беришти. Отулар менен чөнтөгүнөн «казбек» чыгарды. Анысы ар кимисине сунуп ары кичипейил, ары март көрүнгүсү келди. Ошондой белгилер кыз тандап жүргөн жигит ошону су экендигин айтып турду.

– Меймандарыңызды тааныштыра отурбайсызбы? – деп Сулай өз жеңесин карады. Анысы мукактанып эчтеме айта албады. – Сиздердин кыштакта жек-жааттарыбыз бар экен. Ошолорго учурашууга келген элек. Мында анчейин гана кире калдык, – деди да, сымбаттуу жигит папирос түтүнүн шимип койду.

Сулай суйсала басып кире бериштеги бөлмөгө чыкса, кенже жеңесинин чай-чамеги эчак эле белен туруптур. Ата, энеси көрүнбөдү. Жигиттер анчейин гана эмес, айрыкча даярдангандыктан, ата, энеси үйдү бошотуп атайын чыга бергенден кийин келген эмелер экендигин сизди. «Ичти-тышты болуп сүйлөшүп, ала качты кылып айдап жолго сала турган болуп калышканбы?» деп аны да ойлоду. Андай болсо жөө келишкен жок, автомашинасы болууга тийиш деген ой менен тышка чыгып айлананы да карады. Санаасы бузулуп, бир аздан кийин кайта кирди. «Куттуу үйдөн куру чыкпагыла!» деген макалды айтып кенже жеңеси дасторкон жайды. Чайдан кийин ар кимиси бирден чыга берип акырында сымбаттуу жигит, Сулай, кенже келин үчөө гана калды. – «Айран сурай келип аягыңды жашырба» дегендей, атайылап келген жумушуңуз болсо жашырбастан айта отуруңуз? – деп эмки сөздү кенже келин баштады.

– «Жакшы санаа жарым ырыс» деген турбайбы, карындаш! Жакшы тилек менен келген элек! – деп жигит максатынын чекесин чыгарды. Жогорку окуу жайларынын бирин быйыл бүткөрө тургандыгын да сөзүнө аралжы кылып айта отурду. Аркы-берки сөздөр айтылгандан кийин жигит кызга кол сунду. Кыз колун бербестен ордунан турду да – ар бир жаштын бет алган багыты бар, ар кимиси алган багыты боюнча максатына жетсин, – деп Сулай боюн оолактатты. – Максатыма жеткирсеңиз мени таалайлуу кыласыз? – деп анысы да отурган ордунан турду. – Жалпы максат бир болсо да, ар бирибиздин барар жолубуз ар башка көрүнбөйбү! Өз жолуңуз менен бара бериңиз! – деп Сулай жалт карады эле, жигиттин эси эңги-деңги боло түштү. Бир аз ойлоно калып, жигит – сүйүү-сүйүүчүлүк жөнүндө кеп козгоду. «Болочогу жок утурумдук сүйүүнүн кимге кереги бар» деген сөздү ичинен ойлоду да, Сулай жүйө талашкан жок.

– Өзүңүзгө бүт берилип калгандыгымды эске алыңыз, оор абалга калтырбаңыз! – деп жигит жалооруду.

Боюн оолактатып, сөз менен жигитти канчалык какмаласа да, ичи имерилип, Сулайдын көзү жалжылдап турду. – Бир көргөндө эле ашык болуп кете койдуңузбу? – деп сөздү тамашага бурду.

– Башталып калды!

– Ырбап кете элегинде токтотуп коюңуз!

– Алсыздык кылармын!

– Сөз болсун үчүн жигиттер ошенте да берет.

– Касам ичип берүүгө да даярмын!

– Зарылдыгы жок.

– Күдөрүмдү үзбөйм! – деди да жигит кетүүгө бет алды. Кенже келин ээрчий басты. Акыйлаша берсем сөз узарып кетет дедиби, же макулдугумдун шарттуу белгиси болсун деген ой менен ошенттиби, Сулай унчукпай ээрчий карады. Жигиттин кылчайбастан чыгып кетишине умсуна түштү. Бир колу менен чекесин басып терезеге барды. Бирок, жигит ошол бойдон көрүнгөн жок. Сөзгө кармай турбагандыгына өкүндү. Тышка чыгып бир карап калууну эңседи, бирок, антишке намыс кылды.

Жигиттердин келип кетиши Чата акенин улан-ушак, келин-качелерине бүгүн бул үйгө бир чогулуп отуруп коюуга шылтоо болуп берди. Бирок, казанга эт салууга келгенде Чата аке менен Апал жеңе үрпөндөшө кетти. Ал мындай болду:

Ашканага чыгып казанга салына турган эттерди Апал жеңе өзү иреттеп берди. Артынан ээрчий барган Чата аке анын бардыгын бир жеп алууга ыраа көрбөдү. Улам бир устуканды жулуп алып баканга кайта иле берип Апал жеңенин кыжырына тийди. – Пейлиндин тардыгына караганда коколой кара башың кокоюп гана жалгыз отура турган жансың! Эркек киши казан-аякка аралашпайт.

Бар, үйгө кирип отура бер! – деп ашканадан айдап чыкты. Эттин арбын салынышына ичи күйүп калган Чата аке уул, келиндерди тамагын жеп тарагыча кабагын бир ачып койгон жок. Көзүн кыбыңдатып гана отура берди.

Жашыраак чагында эле Чата сары эсеп, дымыраган тымпыгый, өтө кеткен кытмыр, эки кишинин башы кошулган жерге басып барбаган түнт киши экен. Совет бийлигинен бери кыргыз тилинде пайда болгон көп сөздөрдөн бир гана «колхоз» деген сөздү билет. Аны да туура – айталбастан «калкоч» деп коёт. Кийинки жылдарга чейин колхоздун жылкысын багып жүргөн. Үй-бүлөсүнө билгизбей жыл сайын эки, үч жылкыны акчага айландырып катып коёт. – Картайып келаткан чагында соттолуп кетпесин – дешип уландары жыл сайын төлөп коюшат. Акыры жадаганда жылкы багуудан бошоттуруп тынышкан. Бошоп калгандан бери анын иши да эрмеги да эки нерсе: үй-бүлөсүнө билгизбей катып жүргөн акчаларын ээн жерге барып санайт. Тоого алып барып таштын үңкүрүнө бекитет. Санаасы чыдабай кайта алып келип тамдын түбүнө көмөт. Ошентип убараланып жүрө берип, өгүнчөрөк үй кепенин дубалына бекитти. Анысын Сулайдан башка эч ким билген жок, ал да кокустан байкап калды.

Чата акенин бир эрмеги үй-бүлөсүнө көргөзбөй катып жүргөн акчасы болсо, экинчи эрмеги Сулайдан алына турган калың, өзүнчө отуруп Сулайдын калыңын кээде 50 миң сомго жеткирет. Калың көп келсе, анысына жараша кийит кие турган кишилер да көп болот. Көп келгенден кийин алар көп жеп, көп ичет. Бериле турган себи да көп болуу керек. Ошонун бардыгын ары эсептейт, бери эсептейт. Бирок, өзүнө артышы аз болуп комсуна берет. Уул, келиндери келип кеткен жигиттер жөнүндө сүйлөшкөндө, өзү калыңдын кайгысын тартып, жең ичинен беш бармагын ачып, жумуп эсептөөнүн ичинде

болуп отурду. Улуу келини кайын атасынын отурушуп карап, – жарыктык энемдин кадыры да, болбосо, атама эч кимибиз басып келбес элек! – деген сөздү күйөөсүнүн кулагына шыбырады. – Жаман деп келбей койгондо бирөө бизге жакшы атасын бере коёт беле? Кандай болсо да атанын иши ата деген сөздү аялына айтты да, кепти келген жигиттерге бурду.

Сулайдын эң улуу агасы мугалим. Атасын жазбай тарткандыгын айтып ортончу инисин тамашалады. Уудуң-шуудуңу көбүрөөк бир таякелери бар эле, ошого окшоштуруп Сулайды тамашалады. «Барган жерин бактыбы, кыз көөнүнө жактыбы?» деген макалды да айтты. – Келген жигит кандай эме көрүнөт? – деген сөз менен карындашына кайрылды.

– Менин күйөөм болсочу дедиргендей эле жигит экен! – деди Сулай сумсая карап. Апал жеңе аны нукуп койду. Анысы улуулардан уялбайсыңбы? дегени эле. – Мына эми, энеси да оймокбочун сала баштабадыбы! Кыз байкуштун укугунун тардыгы ай! Кысыла да берип, кысына да берип жаның чыгып да кете жаздайт, – деп улуу агасына эркелене карады. Карындаш өзүнүкү, эгерде башка бирөөнүкү болсо аны өзүнөн башка эч кимге ыраа да көрбөс эле. – Жанагы жигит жагып калса, ээрчип барып эркиндикке чыкпайсыңбы? – деп жалбарып жиберди.

– Барар элем. Бирок, бардырбасы бардырбаганы турат. Анын үстүнө, өз эненин оймокбочунан кутулайын десең, кайнененин каарына барып кабылгандайсың! – деп Сулай күлүп жиберди. Анын бул сөзү да Апал жеңеге жага койбоду, нукубастан алая карап тим болду. Экөө эки тизесине, бирөө мойнуна минип, неберелери Апал жеңени андан аркы сөздөргө катыштырган жок.

Жигит эмне деп кетти, кыз кандай пикирде калды, ошону угуш үчүн ага, жеңелери атайы келген. Сулай улуу

агасы менен улуу жеңесинин ортосуна барып отурду. «Киши жаманы кирип чыкканча билинет. Өз жаманы өлөр өлгүчө билинбейт» деген макалды, чын сырын айтты. Жигиттин жигитчилиги жагып калган. Бирок, тарых илими боюнча ишкер болуш үчүн шаарда кала берет экен. – Жылкыга кошуп кайтарып жүрүп атам мени он жашка чыкканда араң окууга берди. Он сегизге чыкканда сегизинчини зорго бүтсөм, тарыхчы илимпозго барганда көрөр күнүм эмне болот? Албетте, сонуну тарагыча сүйүмүш болот. Сонуну таркагандан кийин – шаар тартибин үйрөнө албадың! – деп кыңкылдай берүүгө өтөт. Кыңк-мыңкына чыдасаң жүрө-жүрө балалуу болосуң. Казан-аяк менен кармашып, бешикке белиңди бек бастырып, «аллей» айтуудан башкага жарабай каласың! Сөздөрүмдүн жөнү барбы? – деп улуу жеңесин карады. Айтылган сөздүн маанисин жете түшүнө албаса да анысы ырас, садага болоюн! – деп башын ийкеди.

– Башың иштейт, эркем, башың иштейт! Өзүң эле бил! – деп агасы чекесинен өөп, башын төшүнө кысып эркелете чачынан сылады.

Чата аке, кызы жигитке барууга макул болот деген ишенич менен отуруптур. Калыңга накта алып санап отурган элүү миң сомун колуна жулдуруп жиберген эмедей умсунду. Ошондо гана – жигиттин атасы оокаттуу бай киши дейт турбайбы! – деп катуу бир силкинип алды. Жигиттин жолдоштору да бекер жүрүшпөптүр. Ата менен сүйлөшүп, куда боло турган кишинин дүйнөсүнө кызыктырып коюшкан экен.

Жигиттер ачык жооп уга кетиш үчүн ошол айылдагы бирөөнө конуп калыптыр. Аны уккандан кийин, – үйгө экинчи келтирбегиле! Убада берип койгон кишиси бар экен, анысын билбептирбиз деген жоопту айткыла да, узабып жибергиле! – деп Сулай пикирин кесе айтып, ага-жеңелерин үйлөрүнө жөнөттү. – Акыры барары күйөө болгондон

кийин, оокаттуу эме дейт, бара бербейби? – деп Чата аке күңкүлдөдү. Элүү миң сом болбосо жыйырма беш миң сөзсүз колдо турган байлык эле, ата үчүн ал арзан жоготуубу?

«Жат, жаттан кабар келсе уйкусун мазеси кетет» – дешти, бары бир, жаткан менен Сулай уктай албады. Сымбаттуу жигиттин элеси көз алдына келе берди. – Сааттуу жигит көзүмө кайдан көрүндү эле. Өпкө, жүрөгүмдү сууруп ала кеткенби – деп оодарылып жатты. Унутайын, эсимден чыгарып коёюн деген ой менен, коомдук өндүрүштөн өз ордун дагы издөөгө бет алды. Эми, анын көз алдына Тянь-Шандын аркайган тоолору; эчки, теке эркин жайылган эчен бийик зоолору; аркары койдой жайылган адырмак артуу белдери; мейман дос, жайыл дасторкон пейли кенен элдери, Жаңы-Жер – Улан, Аксай, Арпа сыяктуу кенен жайыт жерлери; ыңырып жаткан койлордун, ыңкып жаткан уй, жылкынын; алардын четинде жүргөн жигит улан; селки, жубандардын элестери көз алдына келди. Анын бардыгы өзү көргөн жер, өзү билген кишилер. Бирок алардын арасынан Тенти көрүнгөн жок, – кайда жүрөт экен, кантип жүрөт экен. Эмне ойлоп жүрөт экен. Каргап, каарданып жүргөндүр. Түңүлгөндүр – деди. Оюн жүгүртүп ойлоно берди. Ошол учурда бийик тоонун бооруна койлорун жайып коюп, аска таштын чокусунда таягына өбөктөп турган койчунун карааны көрүндү. – Ошо, ошонун өзү, Тентек шайтан! Сениби, саа эле бирди көрсөтө албасам Сулай атым өчүп калсын. Тура тур, шашпа! – деп кекенди. Кекенип жатып уктап калды.

Сымбаттуу жигит эртең менен Сулайдын убада берип койгон жигити бар деген сөздү укканда, кыйлага чейин тил тартпай мелтиреп калды, – дагы бир кайрыларбыз, – деди да көптөн кийин жөнөп кетти.

III

Кары чилде «кырдан жаным, кырдан» деп кырчылдап турган кыш күндөрүнүн бири эле. Ак кыроо, буурул бубак жамынган бирөө тоо тараптан келе жатты. Атынын мурдунан чыккан буу кол ыштыктын түтүнүндөй буркурайт. Бир жагынан суукка чыйрыкса, экинчи жагынан эти кызып калган ат жерге жукпастан жүрүп отурду. Туяктын чачысы менен жал, куйрукка жабышып алган муз да аттын жүрүшүнө жараша шаркылдай берди.

Ошол жүрүштөн айныбастан атчан адам Бектурдукуна жете келип токтоду. Атын аса байлап, «жаныбарым!» деп маңдайынан сылады. Турсун жеңеси үйүндө экен – Аты да Тентек, өзү да Тентек! Аман жүрөсүңбү! – деп сырт кийимин сыйра тартып тышкы бөлмөгө иле салды. Эсендик сурашкандан кийин Тенти жуунуп чайынды. Күзгү алдында каранып да, таранып да бир кыйла туруп калды.

– Ээ, Тентек! Аттан бутуң түшө элек жатып эле жуунуп, тарана кеттиң, бир билгениң бар го! – деп жеңеси ары эркелете, ары тийише сүйлөп үстүнө кирди.

– Өзүмдү өзүм сынап жатам, жеңеси! – деп күзгүгө жыйрыла карады. Чындыгында анын өңү анчалык деле серт эмес болучу. Кыздын таасирдүү сөзү менен гана өзүнө өзү ошондой көрүнүп, өзүн өзү ошончолук жерип жүргөн. – Кандай болсоң да бир кыз өзүңдөн качып кутула албайт, – деп жеңеси оштоно сүйлөдү.

– Бая эле ошондой дебейсинби, – деп кучактай кармап жеңесин өөп койдү.

– Кантет, Тентек канкускур! Өз жеңесин өбүш уят эмеспи? – деп Турсун боюн оолактатты. Тенти эркелеп да жана эркелетип да тургандыгын айтып колун коё берди.

– Тентек канкускур, көбөйүн деп калган экенсиң го? Эртерек бирдеме алып берип тындырыш керек, – деп колу бошой түшкөн жеңеси Тентини далыга муштагылады.

– Кантет, жеңеси! Бир өптүрүп койгонго эле ошончолук муштайбы? Баса жеңе мен бир кыздан кат алып жүрөм! – деди да, уялып кеткен эмече жыйрыла жер карады.

– Уяттуусун кара, мунун! Курулай жер караган болуп коёт. Катты кайсы кыздан алып жүрөсүң?

Тенти үнүн шыбырай чыгарып:

– О, Сулайдан, Сулайдан! – деп күлүндөдү.

– Чын элеби?

– Ооба, чын эле, жеңеси!

Сөз кызга, кыздан алган катка өткөндө Турсун тамаша сөздү таштап олуттуу боло калды. Канча жолу кат алгандыгын сурады. Тенти үч ирет алгандыгын айтты. Акыры катын чөнтөгүнөн алып жеңесине бере салды. Анысында төмөнкү сөздөр бар экен!

– «Кийинки күндөрдөгү газеталарды окуп жүргөндүрсүн? Өзүң багып жүргөн оторду – коммунисттик эмгектин оторуна айландыра алгыдайсыңбы! Эгерде ошондой кылууга бел байласаң, мен сага жардамга баруудан баш тартпас элем. Ойлонуп көр! Убактың болсо келип кет!»

Салам-дубанын акырына «айыптуу кыз» деген шарттуу белги коюлуптур.

Катты окуп Турсун ийнин куушурду, ээрдин кемшийтип койду. «Айыптуу кызы» ким, кайдагы эме? Сулайдан дебедиң беле?

– Ээй, жеңеси, аны өзүбүз билебиз, сурап не кыласың? – деп Тенти күлүп койду. Эчтемеге түшүнө албай тургандыгын, «айыптуу кызы» Сулай болсо, агасы да, өзү да ыраазылык берерин айтып Турсун тышка чыкты. Сулайды меймандыкка чакыртып бир баланы жумшады. Өзү апыл-тапыл чай-чамелек даярдап жиберүүгө киришти.

Чакырыкчы барып кабар айтканда Сулайдын жүрөгү опколжуй түштү. Кенже жеңесин ээрчиге барып мейман болуп келүү жөнүндө энесине кеңешти. Анысы каршы

болгон жок. Бирок барган үйүңөрдө жигит жалаң болсо кирбестен эле кайта келе бергиле.

Сулай суйсала басып жеңеси экөө Бектурдун үйүнө барды. Кимдер бар экендигин билип чыгыш үчүн жеңесин жумшап өзү тышта калды.

– Кире гой садага болоюн, үшүп кетесиң! Үйдө өзүбүздүн Тентек уулдан башка эч ким деле жок! – деп Турсун чуркап чыкты. Сулайды моюндан кучактап эркелетти да, колтуктап үйүнө киргизди. Аны көргөндө Тенти же кубанарын, же корунарын билбей аптыга түштү. Сулай эсендик сурады. Тенти унчукпай кол берди. Анан колун жаңдап орун көрсөттү. Сулай жеңеси экөө орун алып отурганда, Тенти отурбастан эшик тарапка карап туруп калды.

– Эмне, кеткени турасыңбы? Отур! – деди Сулай.

– Ошондо гана Тентинин оозуна – качканы турам! – деген бир сөз чыкты.

– Күздөн бери качып жүрүшүң да жетишер. Отур, жигит!

– Жалгыздап жүрүүгө көнүгө калган окшойм го!

– Жалгыз жүрө берсе жапайы болуп да кетет!

Тенти орун алып отурду. Унчукпастан астыртан карады эле, Сулай күлүмсүрөп турган экен, анысын көргөндө телегейи тегиз болуп, ичинде жүргөн ыза-кордуктун кири ошо замат эле жуулуп кеткендей болду. «Адашкандын айбы жок, өзү билип тапкан соң. Ачылгандын айбы жок, өзү билип жапкан соң» деген элдик макал экөөнүн тең оюна келди көрүнөт, өткөндүгүнү өзөккө түшүрүп жибербес үчүн кыйлага чейин ооз ачпастан көз аркылуу сүйлөшүп, көкүрөктөрүндө эмне бар экендигин аңдыша отурушту.

– Каралашып кой! – деп чайдан кийин Турсун Сулайдын жеңесин ашканага алып кетти. Берки экөө ээн калышты. Эми аңдышпастан ачык сүйлөшө берүүгө өтүштү.

– Жазган катыңызга караганда жардамга барууга дилгир окшойсуз, барышыңыз качан болгудай?

– Сен өзүң баккан койлорду коммунисттик эмгектин отору, – деп качан жарыялай алгыдайсың?!

– Кайсы күнү шарты келсе, ошо күнү!

– Ага кандай шарт керек экен?

– Кайсы күнү өзүң жардамга барсаң ошол күнү шарт болот, ошол күнү жарыялайм!

Сулай жылмая карады. Бир кыйла ойлоно отурду. – Менин барышым ишти ошондой баштоого башкы шарт боло турган болсо, барууга мен да ашыгайын, кечикпейин! – деди. Ошондо Тенти ордунан тура калып канатын жайды. Арадан аз убакыт өтпөй Сулай кучагында тургандыгын сезди. Тыштан бирөө кирип келеби дешти көрүнөт, тез эле аралары ачыла түштү. Эчтеме билбеген эмече экөө эки жерге барып отура калышты. Бирок, бирин-бири карабай эми жер тиктешти.

Буларга эмне болду? Бейбаштык иштеп коюп эстерине эми келип, биринен-бири уялып калыштыбы?

Жок, булар эч кандай бейбаштык иштеген жок, өздөрүнүн болочогуна «шап кетти» гана жасашты. Биригип өмүр сүрүүгө бел байлагандыктарын белгилешти. Мурдагы кагылышуу, өрөскөл сөздөр эки тараптын эки жактуулугунан келип чыккан. Ушу минутадан тартып булар бир максат, бир ооздуулукка жетишти. Эми башкача сүйлөшүшөт, мамилелери да башкача болот. Ошентип, алар жаңы жагдай, жаңы мамилеге өтүштү. Ар кандай жаңы жагдай ар бир адамды ойлондурбай койбойт. Тигил экөө да мындан аркы мамилелер кандай болуш керек, ошол жөнүндө ой жүгүртүп отура калышты.

Мурда бирин-бири сүйөбү-жокпу – бардык сөз ошол бир гана маселенин тегерегинде боло турган. Азыр ал маселе чечилди. Эми башка маселелерди чечүүгө өтүүлөрү тийиш.

Булар өздөрүн коммунисттик эмгекке арнашты. Андай болгондон кийин булардын турмуш кошуу жактары да ошол максатка айкалыша башталганы оң. Кана, кандай тартипте баш кошушат? Жигит кыздын үйүнө барабы, кыз жигиттин үйүнө келеби? Ата, энеге арачы салып алардын уруксатын сурашабы, же экөө кол кармашып ушул жерден тоодогу оторго чыгып кетишеби? Же бирөө сүйүптүр, бирөө тийиптир, же качып кетти кылышабы? Куда, кудагыйлар тартуу-тармегин алып атанын алдына барабы? Барса кандай барат, эмне алып барат? Той кайда өтөт, кандай өтөт? Арак-шарабы болобу, жокпу? Ушулардын бардыгы коммунисттик турмушка шай келиши, бардыгын азыр ойлонуп коюулары керек.

Сулай ушу бойдон мында эле кала берсе, «ата-энендин жөрөлгөсү» деп Турсун анын башын агарта койсо кандай болот! Эртеңкисин эртең көрүшпөйбү, бүгүнкү жумушту бүгүн бүткөрө турушпайбы? Эртеңкиге калтырганда иш арасына иш түшүп, бардыгы башка жакка айланып кетеби, – анысын ким билсин!

Тигил экөө ошондой ойлордун ар бирине учуп-конуп, акылдары сай таппай отурганда белендеген «беш бармагын» көтөрүп Турсун менен берки келин кирди.

– Эмне, бириң үйдү карасаң, бириң чүйдү карап калагансың? Кол жуугула – деди Турсун. Сулай да, Тенти да айыптуу адамдардан бетер ары айбыга, ары жылмая карашты.

* * *

Эртеси түш ченде, кечээ күнү кыз көргөн жигиттин бирөө Сулайдын улуу агасыныкына келип жеңеси менен узак сүйлөштү. Акырында чөнтөгүнөн бир тутам акча чыгарып – «жеңкетайыңыз» – деп алдына таштап койду. – Ушул ишке жарасаңыз дагынкысы дагы болот, – деди.

Сымбаттуу жигиттин атасы чындыгында оокаттуу киши экен. Уулу – кыз көөнүнө жагып калгандыгын, бирок, кыздын башы байлануу экендигин айтат. – Кыз дегенди ким озунса, ошол алат. Эбин таап ала качып кете бергиле, калган иш болсо өзүм жайлаштырамын, – дептир атасы. Тигил жигит, кыз ала качуунун жолун чалып, жана ишти өзүнүн жеңеси аркылуу уюштуруш үчүн келиптир.

– Саат беште келебиз. Ошондо кыз ушул үйдө болсо болгону. Андан башканын кереги жок, – деди. Жеңеси «жеңкетайын» алып, кечки саат беште Сулай кыз үйүнө келип коёрун айтып кала берди.

Ошол эле күнү, кечки саат үчтө – чакырыкчы жиберген экенсиз, келдик! – деп Сулай комсомол уюмунун секретарына кирди. Секретарь кандай иш боюнча чакырткандыгын айтты: кейпи Тенти бага баштаган отордо иш жайында эместей көрүнөт. Жоготуп койгондору, өз керегине ушатып жибергендери да барбы, айтор эмнеси болсо да, башкарма менен комсомолдук уюм текшерип келиш үчүн комиссия түзгөн болсо керек. Анын бирине Сулайды көрсөтүшкөн окшойт. Кыскасы, – барып келиңиз! – деди.

Секретардын бул сөздөрү Сулайды ойго калтырды. Анын оторун ал – коммунисттик эмгектин оторуна айландыруу аракетинде жүрсө, быягынан кандайдыр бир былыктын жыты жыттана түшсө, ойлондурбай турган окуябы? – Оторун оңчулуктуу бага албаган эмеге башымды чатып койгонмунбу, кандай болуп кетти, адашып жүргөнүм жокпу?..

Ошондой ойлор, эми эле жаркырап-жайнап кирген Сулайды сумсайтып койду. Аны байкай койгон секретарь бара турган болгондон кийин эртерээк бара берген жөн, жолдош Сулай! Ындыңыңыз өчө түштү, аныңызга жол болсун! – деп күлүмсүрөдү. Тенти келип эртең менен

буларды жасап койгондугун, «Комиссия, кой саноо» деген анчейин, аны атасынын төрүнөн алып чыгуунун, эби менен Тентинин үйүнө жеткирүүнүн амалы экендигин Сулай эми түшүнө койду. Ыгы менен уюшулган ишти ичинен жактырды да, – бар десеңер барайын, унаа маселеси кандай болор экен! – деп манчыркады. Барып даярдана берсе, унаа артынан бара тургандыгын айтып секретарь Сулайды үйүнө жиберди.

Сулай «Комиссияга» мүчө болуп «мал санашууга» бара тургандыгын энесине билдирди. Энеси атасына айтты эле, андай кабарга атасынын азат бою тик турду. – Кыштын кырчылдаган суугунда мал санашууга менин кызымдан башка киши табылбаптырбы? – деп мөңкүчүктөдү. Кызым суукка үшүп калабы деп аягандыктан эмес, жең ичинен бирдеме жедирбей ошондон ары жоголобу деген мөңкүчүктөш болучу. Ошентип турганда токулгалуу бир атты жетелеп комсомолецтердин бирөө келди.

– Сулай, аттан! Эртерээк кетели. Күн суук, бара турган малга жете конгудай бололу, – деп алдастады.

Абышканын айласы түгөнө калды окшойт, – андай болсо, жеңеси бирге барсын, же өзүм эле бирге барсам бекен! – деп оңураңдады.

– Мен комиссиянын мүчөсүн гана алып кетүүгө келдим. Келиниңизди кошо жибересизби, кемпириңизди ээрчитип өзүңүз да барасызбы, – аксакал, ал өзүңүздүн ишиңиз! – деп келген комсомолец абышканын айласын түгөтө жооп кайтарды.

Сулай кайда баратканын, эмнеге баратканын албетте айкын-ачык түшүнөт. Ошентсе да, төрөлүп өскөн үйдөн башка бирөөнүкүнө азырланыш ал үчүн арзан түйшүк болгон жок. Ойлонуп отура берсе ою тереңдей бергидей, – кош апа, жакшы тургула! – деди да үйдөн чыгып белен турган атка минди.

– Аксакал, биз жөнөй турган болдук, батаңызды бериңиз! – деп ат алып келген комсомолец абышканы тамашалады. Кейпи, ал да оңор шум болбосо керек!

– Эсен барып соо келгиле! Баса, биртике аяр кылсаңарчы, ат таап жеңесин кошо жөнөтөйүн, – деп абышка алдастады.

– Ат таап берсеңиз келиниңиз артыбыздан келер! Азыр мен мынабу мүчө болгон кызыңызды эле алып кете турайын. Бастыр, Сулай! – деп комсомолец улан шарт камчыланды.

– Оо, баламды суукка тоңдуруп коё көрбөгүлө! – деп энеси ээрчий карады.

Кыз узатып барыш үчүн уландардан дагы бирөө ар жактан тосуп туруптур, анысы кошулду. Андан жогорулаганда Бектур, Турсун, Тенти үчөө бирдей белең экен, жандай салып алар да жөнөдү. Бир кыйла жерге барганда Сулай менен Тенти ат алмашып миништи. Абышка, кемпирге сүйүнчүлөш үчүн Бектур атын мойнуна мине чапкан бойдон алга кетти. Ошол учурда Сулайдын агасынын үйүнө жеңил автомашинадан экөө удаа келди. Ар биринде үчтөн алты жигит жүрөт. Иштин жөнүн уккандан кийин, артынан жете барып ала качып жоголууну ойлошту да, атчан кеткендердин изине түшүп жүрүп кетишти.

Тенти, Сулай жолдоштору менен жылдыз толо үйгө барды. Бектур жетер менен абышка «ак сарбашылын» алып урган экен, казандагы эт кайнап калыптыр. Автомашина менен кубалагандар жогорулап барганда карга тыгылып кала берсе керек, тигилер эчтемеден кабарсыз барышты.

Узун сөздүн кыскасы, ошентип, кечээ күнкү аземдүү селки менен алдастап жүргөн улан, бүгүн жайдары жигит, жароокер жубан болду да калды. Эртең мененки чайга отуларда Тенти менен бир аз бүлкүлдөшө сүйлөшө коюп, кайын энесине барып Турсун сүйүнчү доолады.

Кечээ буларды узата келген эки комсомолец Сулай менен Тентини алып отуруп, коммунисттик эмгек деген

эмне? Коммунистче иштеп, коммунистче жашоо дегенди кандай түшүнүүгө болот! Өздөрүн коммунисттик эмгекке арнаган Сулай менен Тенти беш жылдыкта колхозуна эмнелерди бере алат, – ошолор жөнүндө түшкө чейин сүйлөшүп, анан башка малчыларга кетишти.

IV

Шатемир акенин турмушка чыккан эки кызы бар. Койлор короого кирген учурда иттерди абалатып, эки эже, эки жезде төртөө бирдей келди. Ичкилик, жегиликтерин ала келишкен экен, бүгүнкү кеч өзүнчө кенже тойго айланды. Тамактан кийин Шатемир аке кудага «ачуу басар» – тартуу алып баруу жөнүндө сөз козгоду. Кыздары да, күйөө балдары да Чата кудага алды менен «ачуу басар» тартуусун жеткирип, андан кийин көп кечиктирбестен «кабак ачар» – калыңын алып баруу боюнча пикир айтышты. Бектур унчукпастан жер карап отура берди. Анын сөз катыштырбай отура беришинде маани бар эле: сүйлөнө турган сөздөр улуулаша сүйлөнбөстөн, озунгандардын оозунан чыга берди. Ата аксакалы Бектур турганда тиги эки карындашы менен эки күйөөгө эмне жок. Ичкиликти тигилер менен бирдей ичкен болсо да, сөз кезегине арзыбай калышына намысы келип, ошол үчүн унчукпай отурган. Аны карындаштарынын бири сезе койду. – Ата аксакалы эмеспи, Бекем эмне дээр экен? Бекемдин айткандары эле болот да, – дей калды.

– Туура, туура! – дешип бардыгы Бектурдун оозун карашты. «Ачуу басар» – тартуунун, «кабак ачар» – калыңдын жайын Бекем эчак эле ойлонуп койгон экен, токтолбостон шар кетти.

– Бирөөнүн кызын алып келип, анан унчукпай жатып алыш болбойт, эртеңден калбастан «ачуу басар»

– тартуусуна бир тай, бир кой, 2 ящик арак жеткириш керек. Койду союп жешет, акчаны жанга салып, аракты ичишет. Тайды байлап коюп ошону менен ачуулары басыла турат – деди Бектур.

– Анысы ал болсун, андан кийинкиси кандай болот? – дей калды карындаштарынын бири.

Бектур ар бирине салык сала сүйлөдү: – эки кыз, эки күйөө беш миңден он миң сом чыгарат. Беш миңди мен беремин. Бир койду союп, төрт ящик арак алып туугандарды «ынтымакка» чакырып кошумча сурайбыз. Он, он беш миң сом андан түшөт. Андан кийин абышканын бир бээсин соёбуз да бышырабыз. Ага он ящик арагын кошо жүктөйбүз. 25 миң сомду абышканын белине түйүп, 25-30 киши менен кабак ачар калыңын алып барабыз. Ошону менен куда, кудагыйдын кабагы ачылат. Майдай, сүттөй сөөк болобуз да кала беребиз...

Аты чуулуу кургурунан жутуп алган Бектур жарпын жаза, чагарактай сүйлөдү. Анын айткандарын башкалары жактырышты. – Мага калың төлөйсүздөрбү? – деп Сулай гана адептүү кымырылып койду. Беркилер аны таңыркай карашты.

– Андай кылбаса болбойт. Куда, кудагый таарынып калат. Ошентебиз – деп Бектур гана комдонуп отурду. Адептүүлүктүн бардык эрежелерин сактай отуруп, тамаша сөз катарында Сулай өз пикирин айтып берди. Маселен, ал өзү келген. Анткени, калыңга сатылбас үчүн, коммунисттик эмгектин адамы болуш үчүн келген. Куда, кудагыйлардын калыңга таарынарын эске алганда, Сулайдын, комсомолкалыгын, өзүн коммунисттик эмгекке арнагандыгын кандайча этибарга алышпайт? Базарга салган малдан бетер анын баасын акчага, аракка, тамакка айландырышканы кандай? Уулун үйлөндүрүш үчүн ата кандай камкордук кылса, кызын күйөөгө бериш үчүн

кыз атасы да ошондой эле камкордук кылууга тийиш эмеспи? Уул тарап калың төлөйт, кыз тарап калың жейт. Бул кызык салт экен! Куда, кудагыйыңар таарынса, ал анчалык коркунучтуу эмес. Мени таарынтпагыла, менин таарынычым коркунучтуурак! – деп күлүмсүрөдү.

– Сен эми биздин бүлө болуп калбадыңбы, тегеренейин! Сен таарынганда эмнени кыйратып жибере коёт элең? – деп кайын эжелеринин бири курулай каткырды.

– Мен таарынсам короодогу койлорумду айдап алып башка коктуга конуш которуп кетүүнү да билбейми! – деп жылмая күлүп Сулай ордунан турду. Өздөрүнчө ээн-жайкын сүйлөшүп көрүшсүн деген ой менен үйдөн чыга берди.

– Келинимде кеп бар... деп ата жайдандады. – Келининдин атасы кежир киши эмес беле, атасын тартып калган эме го! – деп Бектур Сулайдын сөзүн жаратмаксан болду. – Кежирдик жагынан энең экөөң да эчкимден калышпайсыңар, – деп Бектурдун сөзүн Турсун бөлүп кетти. – Жаш эмеспи, жаштар ошондой курч болот – деп жезделеринин бири эстүүсүндү. – Ар кимдердин «шайкелең», «кашка» деген сөздөрү бекер болбосо керек – деп Асылкан эне келининин болочогунан күмөн санай сүйлөдү.

Сулай тышта кыйла жүрүп кайта кирди. Баарынан мурда үйдүн ичин иретке келтирип анан куда, кудагыйды чайга чакыруу, жакаларын агартып жай айтып коюу менен гана чектелүү жөнүндө өзүнүн оюн ачык айтты. Ар кимиси өзүнө күңк-маңк сүйлөшүп, акыры жата кетүү менен жаактары басылды.

Эртеси ата – аталыгын анык иштеди: уул, келиндин бирөө тышта, бирөө ичте болсо кечке бирин-бири сагынып убара болушат. Келинчегине эртерээк жетиш үчүн уулум койлорду тойгузбастан короого эрте айдап келип калышы

да этимал. Сонундары бир аз тарагыча өзүм көзөмөл боло турайын – деп эртең менен койлорду жайытка өзү алып кеткен. «Түтүнү башканын түйшүгү башка», «ага, эже, жеңе, жезделер чайдан кийин жаканы карай чубады. – Бекер сөздөрдү сүйлөшүп отура берүүдөн береке чыкпайт. Бүгүн ушу үй сөрөйдү бир аз болсо да тартипке келтирели, – деди да, абышка кемпирдин үй мүлкүн Сулай тышка чыгарып жая баштады. Жеңилин жерден, оорун колдон алып Тенти кол кабыш кылды. – Мунун уулунун катын жандуулугун кара – деп аны көргөндө Асылкан жеңенин ачуусу келди.

Асылкан сыяктуу кемпирдин кармаган үйү кандай болору ар кимге белгилүү: башы жыртылган кийиз өтүк, байпактын кончтору; көкзаңкер болгон куур, чокой, чарык аркан, жиптин үзүндүсү сыяктуу акыр-чикирдин өзү эле бир арабалык жүк экен. Андайларын кепенин үстүнө чыгарып талпак менен жаап коюшту. Карта мешке кой көңдөн жагып коюп, Сулай дубалдарды аки менен актап чыкты. Кечке сергип калган төшөнчү-орунчуларды экөөлөп карга кагып, үйгө ирети менен жыйышты. Ошентип, үй ичи сөлөкөтүнө да келди, жыт-жыбырдан да ажырады.

Кечинде ата койдон келип үйүнө кирди. Үй ичинде болгон өзгөрүүлөрдү байкай коюп, – келинимде кеп бар, – деди.

– Ооба, келининде кеп бар. Кешигиңди кедейтпесе эле болгону – деп Асылкан жеңе местеңдеди.

– Ал эмне дегениң? – деп ата өзгөрүлө түштү.

– Ыпырынып-шырынган эме көрүнөт. Ырыс-кешигиңди ыпырып-шыпырып жоготот, – деп жобурай баштаганда, – кой эми, акылсыз кемпир сенин ирик-чиригиңе илешип калган ырыс-кешик бар бекен? – деди ата. Кемпир кыжанып, кеп жебестен кежирлигин кармата берүүгө өттү. – Ай, ушу сени кантип жиберсем? – деп ачуусу келген ата

таягын көтөрдү эле, колу менен башын калкалап жүктүн бурчуна бүжүйүп отура калды. Көрсө таяк менен төбөгө чабабы деп жаны чыгып кете жаздаган экен.

Өзү билбеген, билгендин тилин албаган, жаш күнүнөн бери жеңенин мүнөзү ошондой. Тилин тартпай кыжылдай берип кээде таяк жеп да калучу. Кийин төрт баланын энеси болду. Балдары чоңойду. Анан алардын энесине муштумун түйүп тура калуудан уялып ата аны жайына койгон эле.

Келини жайкалтып жайып койгон көлдөлөңгө ата барып отурганда гана чаап жибербесине көзү жетти окшойт – агым – ак, уулум – уул, кызылым – кыз болгондо муну көрбөйсүңбү, дагы эле мени урганы жүрөт. Сабет өкмөтү аман болсо саа эле бирди көргөзөмүн, – деп Асылкан жеңе желпинип кайта турду.

* * *

Кыштакта жаңы келген келинге сынчы да, тыңчы да өтө эле көп болот. – «Акырын басса – аксак; жүгүрүп басса – таскак; жер караса – сүзмөк көз; тик караса – тикирең көз; көйнөктү узун кийсе – чалма этек; кыска кийсе – түймө этек, – ошентип жаңы келген келиндин жалпыга бирдей жагышы татаал иш.

«Келиндин багы ачылбайт, кемпирди кудай албаса» деген ырды келиндер да бекер ойлоп чыгарбаган болсо керек. Ырас, жаңы келиндин жакшы жагын ашырган, жаман жагы болсо аны жашырган жакшы кайын энелер да аз эмес. Келинин көрсө куйкасы курушуп местендеп тургандар бар. Ошондой кайын энелердин бири Асылкан жеңе. Ал Турсунга да учурунда өтө өч болгон. – Ийилип жүгүнсө бели сынып кетмек беле? – деп анын жүгүнүшүнөн да кыйкым таба турган. – Төшөк дегенди мындай салбайбы? – деп күн сайын салып берген төшөгүн

өзү кайта оңдомуш болуп коюучу. Турсун бир буюмду өйдө койсо – аны төмөн коюп, төмөн койсо – аны алып жогору коюп, жактырмаксан болуп артынан ээрчип алуучу.

– Бир жаманга кор болдуң, кор болдуң – деп Бектурга даттанып, өз көкүрөгүн өзү муштап-муштап курулай сыздап да калуучу. Кээ бир түндө уул, келиндин төшөгүнүн башына отуруп алардын кебин тыңшачу. Акыры күн бербей турган болгондо бөлүнүп чыгып зорго кутулушкан эле. Мына, эмки кезек эми Сулайга келди. Төрт күн ичинде андан төмөнкү кыйкымдарды тапты:

– Жаңы келген келин күн сайын жашы улуу ар бир кишини көргөндө жүгүнүп турушу керек эле, – Сулай ал милдетин аткарган жок: кайын атага көрүнбөй кача туруш керек эле, – бул милдетин да этибар кылбады; келер менен жоолукту баса байлап сыңар тизелеп гана сүзүлүп отура туруш керек эле, – аны иштебеди. Улуулардын көзүнчө күйөөсүнүн жанына барбай, сүйлөшпөй коё туруш керек эле, – муну да эскербеди; кошо келген уландар менен кайдагы бир китеп сөздөрүн сүйлөшүп бир күндү өткөрдү. Эч болбогондо жаңы келиндин эшиктен кирип чыгуу эрежесин сактабады: жүзүн төрдү каратып арты менен чыкпастан, артын төрдү каратып алды менен чыгат. Уялбастан элдин көзүнчө күйөөсүнүн атын айтат. Улуу кайнагасы Бектурду тергебестен «агай» дейт. Мындай эме келин болуп чеке жибите койбойт. «Баланы башынан, катынды жашынан» катуу кармап үйрөтпөсө болбойт. Көнсө көнөт, көнбөсө көп кечикпестен төркүнүнө жеткирип коюш оң...

Асылкан жеңе ушундай көп кыялдарды ойлоду. Өзү да ач күсөндөй арык, кабагы тырышкан, өз көңүлүнө жакпаган адамга ач кенедей жабышкан өтө жеткен кежир аял эле. Өзүнчө отуруп – сениби, сени элеби! Саа эле бирди кылалбасам! – деп жерди муштап муштап койду.

* * *

Ушунда бир топ абышка бар. Алар өлүк чыккан жерден өздөрү өлүп бара жатышса да калышпайт. «Кара ашына» баса жатып тоюшат. Жарым минута «жаназага» туруп, бир чымчым салган топурактарынын акысы үчүн «мүчө» алышат. «Үчүлүк», «жетилик», «кыркы» сыяктуу ырым-жырымдар өткөрүлгөн сайын манжалары майга малына берет. «Чоң ашы» өтмөйүнчө «сокур уй кудук көргөнсүп» ошол айылга тоорулуп калган бир топ абышка бүгүн өздөрүнчө катуу дүүлүгүштү.

– Кудай бетин салбай кал, бул эмне деген жорук! – дешип белдерин мекчейтишти, көздөрүн чекчейтишти. Көкүрөктөрү кирилдеп, тиштери бириндеп, төбөлөрүнүн чачы, кабактарынын кашы жыдып кеткен эркулдар баштарын чайкап, сакалдарын жайкашты. Арбак, кудайды, ата-бабадан калган салттарды, элдин элчилиги, журттун журтчулугу – деген сөздөрдү ала жыгыла айтышты.

– Кежир, жөн билбеген кишинин үстүнө баса барыш керек «Чукул, чукул айтабыз. Айткан сөзгө көнбөсө, чатак салып кайтабыз» аттангыла! Шатемир эмне, көктөн түшө калган бекен! – дешти. Ошентип аттарын минип, айбатына каз канат тартып жүрүп кетишти.

Абышкалардын дүүлүгүшү, аттарына минип тоодо кой багып жаткан Шатемирдикине кетишинин жайы мындай болгон эле: Сулайды Шатемирге келин болуп барышын кыз атасы Чата жаман көргөн жок, кайта жакшы көрүп ичинен кымылдады. Анткени Шатемир жерге-жээги өскөн, анын үстүнө колунда бар киши. «Кабак ачар» калыңына элүү миң сом сөзсүз келерине ишенип койду. Ошондо да сары эсептигин карматпай тура алган жок. Калыңдын арбын болушуна пайдасы тиер деген үмүт менен чыр чыгарып, айыл арасын чаңыта бергиси келди.

– Сулайды Шатемирге, анын баласына бербейт элем. Кантсе да силер бузуп, ошого жөнөттүңөр, – деп адегенде аялы менен келинин бөйдөй кууруп кысмакка алды. Бирок, бул чатагы эч кимге угулбастан үйдө калды. Ошондуктан жалпыга жарыя боло турган чыр-чатактарды издеди. – Кызымды таап бер! – деп ат алып барган комсомолец уланга барып омурандаган бойдон бир тийди.

– Кызыңыз эч кайда жоголгон жок. Шатемир карыянын үйүндө калган, – деп комсомолец кебелбеди. Ошентип ал жерде да эчтеме чыгара албады.

– Кара башыл кишини үйүнө кийрип алып, эч болбогондо кабар айтып коюуга жарабайт, Шатемириңердин бул кайсы чондугу? Же мени корсунтайын дегениби? – деп сельсоветке, башкармага барды.

– Кабар укпасаңыз кызыңыз Шатемирге келин болуп калганын кайдан алып айтып отурасыз? – дешти сельсовет, башкармада отургандар.

– Каттоочулардан.

– Кимден болсо да бары бир, уккан турбайсызбы? Сизге дагы кандай кабар керек эле? – деп беркилер күлүп калышты. Ызасына ыза кошула түшкөн Чата – калыңын коё турса да, ачуу басарын жибере турбагандыгын айтам – деп жүрөгүн өйүп турган дартын айтып жиберди. Анын «ачуу басар», «кабак ачарында» мындагылардын кандай тиешеси бар, айтса аны кудасына айтпайбы!

«Ачуу басар» жиберүүгө өзүнүн кызы каршы болуп жаткандыгын ал жерде тургандардын бири айта калды эле, Чата акенин күйбөгөн жери дагы бир жолу күл болду. Айылдагы өзүнүн жакын туугандарын чогултуп, Сулайды тартып алып келип бергиле деп арадай жерге чарадай жыйын жасады.

– Жолуң болсун Чата! – деди өзүнө жакын туугандардын бири. – Андай ишке жумшай турган болгондо бир ящик

арак алдырып койбойсуңбу? Аракка тойгузуп койсоң туугандарыңдын бири калбастан аттана чабышпайт беле! Таза туруп андай ишке ким барат? Кеңешүүнүн да, жумшоонун да жөнү болот эмеспи, – деп этек-жеңин күбүп ордунан туруп кетти. Баса, ошентпейсиңби? – дешип калгандары да тамаша кылып тарап баса беришти.

«Ачуу басары» турмак «кабак ачар» калыңынан да каңтарыларына көзү жеткен Чата, карайлаган бойдон жанагы абышкаларга барып даттанган эле. Андай шылтоону издеп табалбай араң турган эрендер тигинтип аттана жөнөштү. Чатанын арыз арманын арылта алышпаса да, атайы баргандан кийин аларды ачка коёт беле, бери болгондо беш бармакка бир тоюп кайтышарын алар жакшы билет.

Беш бармакка бир тоюунун азабынан жарым күндүк жол жүрүштү. Алардын аттана берерде дуулдап катуу жөнөшү эртең мененки тамактын деми экен, карындары ачканда бардыгынын шалпы бошоп, ындыны өчүп, бая эртеңки кайраттын бири да калган жок. Ырмая-чырмая жүрүп отуруп Шатемир карыянын үйүнө өлдүм-талдым менен зорго жетишти. Ачыгып калган эр кулдар чай кайнагыча эки көздөрү төрт болуп, кабыргалары катуу кайышты. Өзөктөрүнө түшүп чай ичкенден кийин кыйлага чейин эстерине келе албады. «Кул жебес» чүйгүн эттерден арбын бышыртып жатарда Шакем абышкаларды этке аябай шыкады. Эртең менен бардыгынын көздөрү киргийип, өндөрү кер сары болуп төшөктөн зорго турушту. Карандай чайдан башканы карагылары келбей, бардыгы май кулгуп, бурт кекирип калышты. «Ачуу басар», «кабак ачар» жөнүндө сөз козгоого чамалары келбей, өлчөөсүз желген беш бармактын азабын тартышты.

Ошондой болсо да, аттана берүүгө аз калганда Чекчегей абышка «ырдуу күйөө, чырдуу кыз» – калың жөнүндө

сөз козгоду. Шакем аны жактырбай – ал жаштардын өз иштери экен, карыган биздерге эмне жок? – деп коё салды эле, Чекчегей абышканын жаагы жап болду. Аттанып бир аз узагандан кийин тондорун желбегей жамынып, чылбырларын кармап ар кимиси ар кайсы жерге отура кетти.

Ошентип, зор дымак менен ынтымактуу барышса да, келатканда кыштакка кайсы абышка качан, жана кандай келгени белгисиз болду. Анткени, чүйгүн эттерди сиңире албай калган эр кулдар атка бастыра албады. Улам бирөө атынан түшө калып, акырында биринен бири адашып калган эле.

V

Чата куданын үйүнөн эки күндөн бери чыр арылбады. Чырдын башы тойго баруу даярдыгынан башталды. Керек боло турган себин Сулай мурда эле белен кылып койгон. Энеси ошолорун ала барыш үчүн үйдүн бир тарабына жыйды. Чата куда улам бирөөн жулуп алат да кайта ыргытат. Апал жеңе кайта алып келип жыят. Ошентип эки күндөн бери төшөк талашуунун чыры «муш кеттиге» чейин барып жетти.

Себин бүт албастан серейип энеси баргысы келбейт. Же «ачуу басар» – тартуу жибербесе, же «кабак ачар» – калыңынын карааны көрүнбөсө, куру эле бара бергиле – деп Чата куда сары эсептик кылат. Ошентип, жууркандын бирин Чатакем кайта алып ыргытты. Эне аны алып кайта жыйды. Чатаке шырдагын тартып алып ары карай сүйрөдү. Эне шырдактын четин буту менен басып койду эле, Чатакем чалкасынан кетти. Ачууланган бойдон тура келип муштап-муштап жиберди. – Эркек, эркек тана, – деп олбурдуу эне кебелген жок. Ошол учурда

уландарынын бири автомашинага Сулайдын себин сала баштады. Чатакем бир жууркан, бир ала кийизди бербей алдына басып отуруп алды. Атасын тоголото тартып алууга уландары батынбады, абийир сакташты. – Кызыңдын буюмун талашуудан уялбайсыңбы? – деди да эне колунан сүйрөп кетти. Алдындагысын алдырып жибергенине ызаасы келип Чатакем энеге дагы жармашты. – Кой, ата! Болду эми! – деп уландарынын бири ачуулу кыйкырганда гана энени коё берди. – Оокат жеке эле маа керек бекен. Маа десеңер казан, тулгаңарды да кошо жеткирип бергиле, – деди да Чатакем тышка чыгып тескери карай басты.

– Кайда барасыз, машинага отуруңуз!

– Барбайм. Бара бергиле.

– Кудакайда дешсе эмне дейбиз?

– Өлүп калган дегиле.

– Барбаса кала берсин. Жаманга сый жарашпайт. Кудасынын майын жеп, чайын ичип, кийитин кийип, сыйын көргүсү келбей отурбайбы. Өзүбүз эле бара беребиз, – деди эти ачынып калган эне. Ошондо, Чатакемдин көз алдынан кудадан көрө турган сыйы элестей түштү көрүнөт, автомашинага кандайча барып жармаша кеткенин, үстүнө кантип чыгып отура калганын өзү да байкабай калды.

Шатемир куданын жерге-жээгин «ынтымакка» чакырып Бектур «кошумча» сураптыр, «ырыс алды ынтымак», Тенти абышканын кенжеси, көкүрөк күчүгү. Аянбайбыз, – дешип ар кимиси колунан келгенин бериптир. Даярдыгын бүткөрүп тоодогу өзүнүн ата, энесин, ойдогу кудаларын тойго чакырган экен. Эркек-аял, сакалуу-көкүлдүүсү аралаш кудалардан отуздай киши барды. Чакырылбай баргандардын эсебин эч ким алган жок, андайлардын саны да көп болду. Кыргыздын тою малдын гана шору болот эмеспи! Тамак, аш, артыкча эт деген эме тушарга чыкты. Башкалар тойдун үзүрүн көрдү. Бирок, Чата куданын

санаасы жайында болгон жок. Анын эси да, дарты да эмне берип узатар экен. Акча берер бекен? Берсе канчаны? 20 миңби, 30 миңби, 50 миңби? Эчтеме бербей куру эле узатсачы? Андай болсо алып келген себин доолашып кайта алып кетебизби? Ошентин отура берип Чата куда тойдо болгон сыйды да, жана башкаларын да байкаган жок. Бардыгы баш кошуп алган урук-туугандар кудаларды өздөрүнчө узатышты. Кийиттерин кийгизип, Чата куданын «чайы» дешип 5 миң сом алдына коюшту. 20-50 миң үмүт кылып отурган Чатакем катуу комсунду. Таарынып албай коёюн дейт, такыр куру калышы этимал. Алайын дейт – өтө аз, алымсынбайт. Көпкө чейин акчаны мыжыга кармап отурду да, акырында «түф» деп түкүрүп «он беш» деп койнуна катты. Тентисин да, Сулайын да катыштырбастан алардын тоюн жакадагы туугандары, Бектур гана ошентип өткөрүп койду.

* * *

Ошол күндөрдүн биринде жылуу кийинген келин менен жигит тоо аралап атчан келе жатты. Өңдүр, өрөөн түзөң жолго чыкса дыр коюп жарышып, ат үстүнөн кармашып оодарыша кетишет. Чубама тар жолдордон ээрчише бастырышат. Бөксөгө түшкөндө текирең-таскакка салып шыдыр кетишти. Кыштакка кеч кыса жетип, Бектурдукуна барышты. Турсун тышта экен, келинди аттан жөн эле көтөрүп алды көрүнөт, бооруна кысып, бетинен өпкүлөдү. Булар Сулай менен Тенти экен. ЗАГСка катталып, анан ала турган милдеттенмелерин комсомолдук уюмга тапшырыш үчүн келишиптир. Уул, келинди «отко киргизебиз» деп жакын саналуу коңшуларын чакырып Бектур аш-тамагын берди. Келгендер кеч тарады, меймандарды узата чыгып Сулай ата, энесинин үйүн сагынып калгандыгын күйөөсүнө айтты.

– Баргың келип турабы?

– Ооба!

– Болуптур,– деди да ээрчите барды. Тентини сыртка калтырып өзү короого кирип кетти. Ошо бойдон ың-жың жок болду. Күтө берип Тентинин санаасы бузулду. Барарын барып, кайта келе албай жүргөнбү? Эртең ЗАГСка катталгандан кийин алып келсем да болмок экен. Тил алгычтыгымды кара! Үйүнө кирип жатып алдыбы. Кайта чыкпай койсо эмне кылам. Эртең эл укса эмне дейт...

Ошентип, аз күндөн бери жаркырап турган дүйнөсү кайта тегеренип кеткенсиди. Алапайын табалбады. Ары-бери басып убакыт өткөрө турууну ойлойт. Бирде бирөөнүн көзүнө урунуп калсам,– ууру! – деп бүлүк салабы деп андан да жазганат. Тамдын сыртында заманы куурулуп тура берди. – Бул кандай кордугу, кайта чыкса эки жакка келтирип туруп экини согуп басып кетсемби да, – дейт.

– Зарыгыш калдың го! – деп Сулай көптөн кийин чыгып келди да, Тентини колтуктап жөнөдү. – Кайда жүрдүң, эмне иштеп жүрдүң? – деген бир ооз сөзгө келалбастан Тенти баса берди. Сулай анын капа болуп калгандыгын сезип,– менден бирди көргөнү баратасың го, дейм жигит? Баары бир, азыр капа болгонуң менен, эртең ыраазы болосуң! Бутуңду жөндөп бас! – деп капталга чыканагы менен нукуп койду. Тентинин капалыгы тараса да, байланып калган тили сөзгө келбеди. Турсун жатпастан күтүп отурган экен – Темтейген тегеренейиндерим! Тентиреп кайда жүрдүңөр? Жатып уктай койгула! – деп тосуп алды. Сулай ата, энесинин үйүн сагынып жүргөндүгүн, барып сыртынан көрүп келгендигин айтып, – келбей эле ошо бойдон кала берейин деп айныдым. Анан мынабу жигитти кыя албай кайта чыкпадымбы, – деп тамашалады. Бектур ойгоо жаткан экен-э, Турсун! – деп аркы бөлмөдөн башын көтөрдү. – Эртең аркы экөөн Сельсоветке өзүң ээрчитип

бар. Сомсоюп куру барба! Арагы болбосо да шампан-шумпан, таттуу-туттуусунан арбыныраак көтөрүп ал. Ал жерде да кишилер болот, – деди да кайта жатты. Аганын ак ниет камкордугуна келини менен иниси күлүндөп тим болушту. Тенти төшөгүнө барып жатып алды. Эки абысын кыйлага чейин сүйлөшүп отурду.

Тенти бүгүн жай турду. Сулай кагазга оролгон бирдемелерди салып кой, – деп колуна берди, анысын чөнтөгүнө салып койду, мунуң эмне? – деп сураган да жок. Чай үстүндө Сулай энесин сагынып жүргөндүгүн, кечинде барып учурашып коно жатсам деген ою бар экен, анысын айтты. Бектур, колдоруна кармап бара турган бирдемелери барбы, ошонусун сурады. Сулай – жанагы эмени берип койчу, – деп Тентиге карады. Анысы чөнтөгүнөн чыгарып берди. Сырткы кагаздарын сыйрып алып ыргытты да – санап көрүңүзчү! – деп Бектурдун алдына таштап койду. Кагазга оролгон акча, акча болгондо да көп акча экендигин көрүп Тенти таң калды. Бирок, сыр берген жок. Бектур болсо кайындарына бериш үчүн Тентинин өзү алып келгени деп ойлоду.

– Үч тобу бештен он беш экен. Ушуну алып барасыңарбы? – деди Бектур.

– Жеңем экөөңүздөр алып барасыңар го. Жаныңарга салып койгула! – деп, кайнагасын карап кымынып-кысынып койду. Чата куданын таарынып кетишин атам байкаган экен, ушуну берсе таарынычы жазылар деп уул, келинин жөнөткөн турбайбы, – деген ой менен Бектур акчаны чөнтөгүнө салып койду. Жаштардан бир топту ээрчитип Сельсоветке катталып коюуга бара тургандарын айтып Сулай менен Тенти чыгып кетти.

Бир жерде бирдеме болот кабары угулса, кыш күндөрүндө кыштак калкы зоок үчүн да бара берет эмеспи.

Селолук Советтин ичи, тышы котолоп калыптыр, күйөө, кызга жарданып жол беришти. Кыздын жанына жеңе, күйөөнүн жанына жолдош отурду. Секретарь каттоо каадаларын бүткөрүп күйөө, кызды куттуктап сөз сүйлөдү.

– Эми, кыз, күйөөнү төркүлөтөбүз,– дешип Чатанын үйүнө алып барышты. Келе берген аялдар бир заматта үйдүн ичин үч көтөрө шыкалып кетти. Кемпирлердин бири Сулайга асыла баштады. – Эненди сагынып кеттиңби? Сагына турган болгондон кийин качып кетпей эле койбойсуңбу? Калыңды көп жедирип койгонсуп, кайта келип калган турбайбы, ишке жарап койгонсуп, муну карасаң!

Кемпирлерди келжирете бербестен жаактарын жап кылайын деген ой менен, – агай, жанагы алып келгениңизди мага берип коюңузчу! Булардын дүйнөдөн көзү каткан эмелер көрүнөт. Санаалары басылып, жандары сеп ала турсун! – деди Сулай. Атасы, агалары үйгө кирбей тышка турушкан экен, чакыртып алды. – Атам колхоздун жылкысынан жыл сайын жогото берип, силерди көп акча, көп малга төлөмөр кылган эле. Ошонундардын төлөөсү, мегиле, кайтарып алгыла! – деп үч топ акчаны үч агасынын алдына таштап койду. – Мен турганда алып келгендерин эмне үчүн агаларына берет – деп Чатанын ачуусу келди. Сакал, мурутун сылайм деп сыйпалай берип үрпөйтүп ушалап таштады.

– Атаңарды астыртан карап айбыкпай эле койгула, ала бергиле, бул өз акчаңар! – деп Сулай өз колу менен ар кимисинин чөнтөктөрүнө болбой жатып салып берди.

Кызына нааразы болгон Чата үйдөн чыгып кетти. Эки жакты байкап, эч кимге көрүнбөстөн, уй кепесине кирди. Дубалдын боорунан бир кирпичти чебердеп чыгарып койду да, бошоп калган үңкүрчөгө карады да селейип катып калды. Көптөн кийин – ким алды? – деп өзүнчө күңк этти.

Дубалдын тешигинен жооп болгондон кийин колуп салып тыяк, быягын сыйпалады. Бары бир эчтеме таба алган жок. Издеп табалбай жүргөн акчаларын Сулай кечеги күнү келип алып койгондугун, жана эле өзүнүн көзүнчө уландарына бөлүп бергендигин такыр түшүнгөн жок. Үч күнгө чейин каткан жеримен жаңылып калдым го, – деген ой менен жүрө берди. Төртүнчү күнү биротоло түңүлдү окшойт, бүктүшүп жатып калды. Ошо жатышынан турбастан бир жумага жетпей дүйнөдөн кайтты. Ач көз, дүнүйөкор акыры алдырып жиберген акчанын күйүтүнө чыдабай өлүп кеткенин, Сулайдан башка эч ким билген жок. «Бир эсептен жакшы кылдым, бир эсептен жаман кылдым» деп, Сулай бул сырын эч кимге чыгарбады, ичмекейин ичине сактап койду.

* * *

Сөз Тентиге берилди. Сүрдөп кеттиби, сөзүнөн жаңылып жолдошторго шылдың болор бекенбиз деп Сулай убайым тартты. Трибунага барып сөзүн баштай турган болгондо жер карап көзүн жумду. – Бизге ишенип берилген койлор коммунисттик эмгектин отору болот. Андай болоруна биздин комсомолдук уюм, жана биздин комсомолецтер ишенип коюшсун – деди. Беш жылдыкта төлдөн канча, жүндөн канча бере тургандыктарын айтканда комсомолецтер кызуу кыйкырыкка аралаштыра кол чабышты. Сулай ошондо гана башын көтөрүп, үнүн башкалардан катуу чыгарды: «Шылдың болбойт экенбиз» – деди өз ичинде. Тенти сөзүн улады.

– Ошентип, биз Сулай экөөбүз өзүбүздү коммунисттик эмгекке арнадык. Бардык ишке мамлекеттик көз менен карай билүүнү үйрөнөбүз, өздүк мүдөөдөн коомдук мүдөөнү жогору коюуну негизги эреже кылып өнөкөтүбүзгө

өткөрөбүз. Коммунисттик эмгектин адамы билим деңгээлин тынымсыз көтөрө берүүгө тийиш. Жүрүм-туруму кичи пейил, адептүү, сылык, сыпаа, кылык-жоругу маданияттуу, сөзгө так, эмгекке ыкчыл жана ичкилик, папирос сыяктуу көрүнүштөрдөн алыс болушу керек, – деп милдеттенмесинин кежисин керип, тизмегин айтып чыкты.

Баятан бери залдын ичи бир аз күңүрт тартып турган эле. Секретарь барып бир тетикти тартып койсо, отургандардын көзү чайыттап ачылды, президиум тараптан Лениндин элеси жарк этип айгине көрүндү. Суроо таштап ар кимиси Тентини сөз ээрчитти. Ошончолук төлдү, ошончолук жүндү кантип аласыңар, кайдан аласыңар – чыга турган булагын, ооба, бере турган төркүнүн тактап дагы бир жолу айтып көрүнүзчү! – деди комсомолецтердин бири.

– Мүмкүндүктөрдү жана аны бере турган төркүндөрүн айтып көр дейсиз го? Макул, айтып көрөйүн, – деп Тенти жылмая карап күлүндөп койду.

– Мендеги мүмкүндүктөрдүн негизи бирөө тиги отурган Сулай жолдоштун мага жардамга барышы болду. Сулай жолдоштун төркүнү ким, жана кайдан экендигин өзүңөр жакшы билесиздер! – дегенде залдын ичи «дуу» дей түштү. – Жыл сайын 6 жүздөн тубар кой багып турабыз. Беш жылдыктын экинчи жылынан тартып кышы төлдөтүүгө өтөбүз, ар жүзүнөн 160тан төл, ар бир койдон 5 килодон жүн алып турабыз. Ошентип беш жылдык планыбызды 4 жылда орундатабыз! – дегенде чабылган колдор узакка созулду.

Тентини трибунага узак кармашты. Акырында – чабан Шатемиров Тенти, Шатемирова Сулай жолдоштордун беш жылдык боюнча алган милдеттенмелери жана көтөргөн демилгелери кубатталсын деген чечим кабыл алынды. Сулай ошондо «жаңылышпаптырмын» деди өз ичинен. Анткени, ошого чейин Тентинин акыл-паразаты канчалык

экендигине көзү толук жете элек болучу. Сулай эмне айтса ошону иштеп, эмне иштесе оюна кошула коюшунан улам – өзүнүн жигиттик асыл укугун нас кармаган өтө эле тил алгыч, ыгы жок жөнөкөй эмеби – деп шектенген учурлары да болгон. Азыр жооптуу трибунада өзүн кармай билиши, берилген суроолорго тамашалуу сөздөр менен жоопторду так кайтарышы Сулайды көкөлөтө көтөрүп койду. Тамтаңдап жооп айталбай турса, – таап алган күйөөсүн кара! – деп башкалардан мурда өзүнүн төркүндөрү шылдың кылбайт беле. «Ыраазымын, Тенти. Кичине ээнчилик боло калса, сыга кучактап эми чындап өбөмүн» деп ичинен кубанды.

Мына эми, бардыгы айкын-ачык болду. Сулай да, Тенти да беш жылдык боюнча коомдук өндүрүштөн өздөрүнө тиешелүү орунду табышты. Алган милдеттенмелерин комсомолецтер жалпы колдоого арзырлык деп табышты. Сулайга мындан башка дагы эмне керек эле? Ушул гана, жалпы жаштардын урматына жетиштүү гана керек болучу.

«Урматтуу түйшүктүн башы башталды. Ара жерде айнып калбаска, акырына чейин алып барууга белди мурдагыдан да бекем байладым. Коммунисттик эмгекке өмүрүмдү бүт арнадым. Ыраазымын сага, Тенти! Теңтуштардын алдында жер караткан жоксуң. Көпчүлүктүн көзүнчө кыса кучактап өбө албасам да, азырынча колуна кыса кармай турайын» – деп Сулай ордунан козголуп трибунадан түшүп келаткан Тентини утурлай басты.

МАЗМУНУ

ЧЫР-ДӨБӨ (Роман)

БИРИНЧИ БӨЛҮМ

I. КӨЛ ҮСТҮНДӨ	7
II. ЖАЙЛООДО	15
III. САЙКАЛДЫН ТОЮ	21
IV. ТОЙ ТОНДУУНУКУ	27
V. «АҢГЕКТЕН КАЧСАҢ ДӨҢГӨККӨ»	35
VI. ЭКИ ЖОЛООЧУ	43
VII. КАРАГАЙ МАЗАР	50
VIII. ЧАТАК	58
IX. ЧЫР ДӨБӨ	64
X. ТҮН КАРАКЧЫСЫ	70
XI. МИЛДЕТТҮҮ КОНОК	81
XII. КАРА ЧЕРҮҮ, АК ЧЕРҮҮ	89
XIII. «ӨЛҮҮ КЫЗГА ТИРҮҮ КЫЗ»	98
XIV. КҮНҮНҮН КҮЙҮТҮ	108

ЭКИНЧИ БӨЛҮМ

КАНДУУ КАГЫЛЫШ

I. УЙГУ-ТУЙГУ	115
II. ЧАК ЧЕЛЕКЕЙ	123
III. КАРА ТАЛАШУУ	132
IV. БУДУҢ-ЧАҢ	141
V. КАРА ЖОЛТОЙ	150
VI. НАМЫС	156
VII. КАРАН ТҮН	162
VIII. АР БИР БАШТА БИР КЫЯЛ	168
IX. КАНДУУ КАГЫЛЫШ	176

X. ҮРКҮН	179
XI. КЫЗЫЛ КЫРГЫН	184
XII. КАРА СҮРГҮН	188
XIII. «АТАЛУУ УУЛ КОЖОЛУУ КУЛ»	192
XIV. КЕРМЕ КЕЗЕК	198
XV. АЧ БЕЛ, КУУ ЖОЛ	205

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮМ

БУРУЛУШ

I. ШАК ИЙИЛГЕН КӨП САНАА	213
II. «УЛУГУҢ СОКУР БОЛСО, КӨЗҮҢДҮ ЖУМ»	217
III. КАСТЫК	222
IV. БУРУЛУШ	229
V. АРБАШУУ	238
VI. БАЙ-МАНАП	242
VII. АЗГЫРУУ	247
VIII. УЕЗД	251
IX. САЙ САЙГА КУЯТ	257
X. ТОГООЛ	263
XI. ЭРЕГИШ	267
XII. ЖАПСА ЖАЛАА	274

ПОВЕСТТЕР

АРНАМЫЗДЫН УУЛУ	301
АК БУЛА	493
КЫЗ ЖИГИТ	587

Адабий-көркөм басылма
«Окурмандын китеп текчеси» сериясы

21-том

АЙТКУЛУ УБУКЕЕВ

Тандалган чыгармалар

Чыгышына жооптуу *Акматалиев А.*

Түзгөн: *Бйсаева Н.*

Тех. редактор: *Тилекматова Н.*

Корректорлор: *Бйсаева Н.*

Компьютердик калыпка салган *Өмиров Б.*

Терүүгө 04.02.17 берилди. Басууга 20.06.17 кол коюлду.

Кагаздын форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 39,5 б.т. Нускасы 500.

"Кут-Бер" ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68